

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK

ÉVKÖNYVE

III.

1960-1961

KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ

BUDAPEST 1962

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉVKÖNYVE

III.

1960–1961

Szerkesztették:

FRISS ISTVÁN

igazgató

irányításával az Intézet osztályvezetői

CUKOR GYÖRGY, GÖNCÖL GYÖRGY, HORVÁTH LAJOS,
JÁVORKA EDIT, NAGY TAMÁS

Technikai szerkesztő:

FÖLDI TAMÁS

Kiadásért felel a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó igazgatója

Műszaki vezető: Király Ernő. Műszaki szerkesztő: Réday Lajos dr.

I.

TANULMÁNYOK

FRISS ISTVÁN

A SZOVJETUNIÓ KOMMUNISTA PÁRTJA
XXII. KONGRESSZUSA
ÉS A MAGYAR KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNY

A SZOVJETUNIO KOMMUNISTA PARTJA XXII. KONGRESSZUSA ÉS A MAGYAR KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNY

Gondolom, nem szorul bővebb magyarázatra, miért kívánunk ülészakunkon a Szovjetunió Kommunista Pártja XXII. Kongresszusa és a magyar közgazdaságtudomány kapcsolataival foglalkozni. Ha semmi egyéb okunk nem volna rá, mint az, hogy ez a kongresszus fogadta el a Szovjetunió Kommunista Pártjának új programját, a kommunizmus építésének programját, ez bőségesen indokolná választásunkat. Hiszen Marxnak 95 évvel ezelőtt a gazdasági fejlődés élén járó Angliáról a gazdaságilag viszonylag elmaradt Németországhoz intézett szavai: de te fabula narratur – rólad szól a mese – vonatkoznak ma, a Szovjetunióról szólva, Magyarországra. Igaz e vonatkozásban, amit Marx ugyanekkor mondott: „Az iparilag fejlettebb ország a kevésbé fejlettnek csak saját jövője képét mutatja.”

Persze nem arról van szó, hogy egyik ország egyszerűen lemásolhatja a másik intézményeit vagy intézkedéseit, berendezéseit vagy politikáját. Ezt nem teheti, legalábbis nem teheti büntetlenül. Ilyesféle próbálkozásainkra már egyszer csúnyán ráfizettünk. Ha ezt meg lehetne tenni, nem is volna szükség mai ülészakunkra, sőt talán magyar közgazdászokra sem. Akkor csak jó fordítók kellenének, akik a Moszkvában lezajlott kongresszus felszólalásait és határozatait kifogástalanul fordítják le nyelvünkre. Nekünk azonban olyan *közgazdászok* kellenek, akik a kongresszuson elhangzottakat és elfogadottakat fejlődésünk követelményeinek megfelelően ültetik át magyarra.

Ez utóbbi, magától értetődő, az előbbinél jóval nehezebb feladat. Azt követeli, hogy nagyon alaposan tanulmányozzuk, átgondoljuk, és hazai tapasztalataink alapján újból felvessük a kongresszuson érintett vagy megvitatott kérdéseket. Konkrétabban: ne érzük be például annak tudomásulvételével, hogy az új pártprogram mit mond a Szovjetunió kolhozai és szovhozai fejlődésének útjairól! Roppant érdekes és tanulságos természetesen a mi számunkra is, amit a kolhozokon belüli termelés társadalmisítási fokának emeléséről olvashatunk, a munkaszervezésnek és a munkadíjazásnak közelebbviteléről az állami vállalatoknál kialakult színvonalhoz, a kolhozközi termelési kapcsolatokról és mindarról, ami a szövetkezeti-kolhoz tulajdont fokozatosan köztulajdon jellegűvé változtatja. De a világért se képzeljük, hogy amit ezekről a kérdésekről olvasunk, az most már további mérlegelés, vizsgálat, tanulmány nélkül általunk is átvethető, hogy az feltétlenül és változtatás nélkül érvényes a mi termelőszövetkezeteinkre! Mondottuk: nagyon alaposan kell tanulmányoznunk és átgondolnunk a felvetett kérdéseket. Ez azt jelenti, hogy meg kell ismerkednünk a kolhozok és szovhozok létrejöttének és fejlődésének körülményeivel, feltételeivel, jellegzetességeivel, ezeket bele kell illesztenünk a Szovjetunió történeti és gazdaságtörténeti fejlődésének sajátosságaiba,

és sokoldalú, körültekintő vizsgálattal fel kell tárni az eltéréseket az ottani és a hazai, múlt- és jelenbeli viszonyok, adottságok között. Csak mindezeknek gondos felderítése, megállapítása után lehet, de egyben kell is megfontoltan mérlegelnünk, milyen következtetéseket vonjunk le a XXII. Kongresszus határozataiból arra nézve, hogy mi az, amit hasznos, helyes, kívánatos már ma vagy egy későbbi időpontban átvennünk, általában: hogy nálunk mi a teendő. Abban nem kételkedhetünk, hogy ilyen módon rendkívül értékes segítséget nyerünk fontos, sőt égető hazai problémáink megoldásához.

Szóba kerültek a XXII. Kongresszuson, és magában a programban is érintve vannak a mezőgazdaság fejlesztésének összes egyéb fontos kérdései is. Ilyen *először* is a mezőgazdasági munka termelékenysége gyors emelésének feladata, a mezőgazdaság komplex gépésítése, villamosítása, kemizálása, a mezőgazdasági termelés szakosítása, tudományosan megalapozott földművelési és állattenyésztési eljárások bevezetése és más rendszabályok alapján. Ilyen *másodszor* a gazdasági eredmények megjavítására leginkább ösztönző személyes érdekeltségi rendszer kérdése, beleértve a felvásárlási árakat és a munkadíjazási módokat. Ilyen *harmadszor* a legmegfelelőbb vezetési és szervezési formák problémaköre. Hazánkban ma és a legközelebbi években a mezőgazdaság fejlesztése – részben más szocialista országokban is hasonló a helyzet – egész gazdaságunk fejlesztésének központi feladata. Minden említett kérdés vagy már napirendre került, vagy belátható időn belül napirendre kerül nálunk is. Dehát akkor hogyan kellene a legnagyobb figyelemmel olvasnunk, tanulmányoznunk, átgondolnunk mindazt, ami idevágóan a kongresszuson elhangzott! Egy részével más tudományok művelői foglalkoznak, de van, ami főleg ránk, közgazdászokra tartozik, és alig van közte olyasmi, ami ne igényelné a közgazdászok közreműködését is.

Mezőgazdaságunkban a kisparaszti gazdaságok helyét szocialista nagyüzemek foglalták el. Ezzel elhárult az útból a termelőerők fejlődésének legfőbb akadályai. Figyelmünket most a termelés emelésére összpontosítjuk. De a termelőerők és a termelési viszonyok ismert dialektikus összefüggéséből folyik, hogy a *termelőerők legkedvezőbb fejlődését csak a termelési viszonyok megfelelő alakulása biztosítja*, s ha e viszonyok alakításában hibát követünk el, azzal fékezzük a termelés emelkedését. Ezért oly fontos, hogy mielőbb tisztázzuk és helyesen megoldjuk az olyan kérdéseket, mint a különbözőzeti földjáradék elvonásának, vagy bizonyos fajta társadalmi hasznosításának módja, a mezőgazdasági beruházások finanszírozása, a felvásárlás rendszere és a felvásárlási árak, ezzel együtt a paraszti életszínvonal emelésének, a falu és a város közötti különbség megszüntetésének legmegfelelőbb útjai.

Hasonlóan vagyunk más kongresszusi kérdésekkel is. Az új program például néhány jellemző vonásában csaknem kézzelfogható konkrétsággal vetíti eléink azt a társadalmat, amelyben az anyagi jólét magasabb, a társadalom anyagi fenntartására fordított munka fejeként kisebb, a társadalom tagjainak rendelkezésére álló szabad idő több lesz, mint ma bárhol a világon. Ez a kép egyúttal az emberi kultúra eddig példátlan virágzásba szökkenésének nagy ígérete, valami, ami derűt varázsol az emberek lelkébe, mert vonzóvá teszi a jövőt, szerzte a világon. De a szocialista országok, köztük Magyarország fiai és leányai számára jóval több ennél. Az ő számukra ez az immár biztos holnap. A holnap? Történelmi mértékkel: az. A szocialista országok fejlődésének általános érvényű törvénye a közöttük fennálló gazdasági és kulturális különbségek kiegyenlítődése. E törvényből, melyet ma már korántsem csak az elméleti meggondolás, hanem több mint tíz év történelmének gyakorlati tapasztalata is teljes mértékben igazol, szükségszerűen következik, hogy nem nagyon sok idővel a Szovjetunió után mi is eljutunk a kommunizmus anyagi-műszaki alapja építésének időszakába. Ezért az eléink varázolt kép *mérce* is, melyen számba vehetjük, mi az, amit belátható időn belül el kell érünk. Arra természetesen nem kapunk választ magából a képből – ezt tervező munkánkban

nekünk magunknak kell megállapítanunk –, hogy mikorra kell a Szovjetunió számára 1980-ra kitűzött célt elérnünk, meg hogy milyen módon, milyen eszközökkel kell ezt a célt megközelítenünk.

Itt is sorompóba kell lépniük sok más tudományág képviselői mellett közgazdászainknak. Nekik azt kell vizsgálniuk, felkutatniuk, megmutatniuk, hogy milyen gazdasági összefüggések, milyen gazdasági törvények milyen módon való felhasználásával, igénybevételeivel, érvényesítésével lehet Magyarországon a legrövidebb idő alatt a szocializmus felépítését tető alá hozni, majd a kommunizmus anyagi-műszaki alapját megteremteni. Tudjuk, hogy a Szovjetunióban ma a termelés műszaki színvonala jóval magasabb és a munka termelékenysége nagyobb, mint nálunk. Abból a már említett törvényből, hogy a szocialista országok között gazdasági és kulturális kiegyenlítődés érvényesül, folyik, hogy 1980-ra a Szovjetunió és Magyarország közti gazdasági különbségnek csökkennie kell. Mármint, mivel a program megmutatja, hogy a Szovjetunió hol fog tartani 1980-ban, van mihez igazodnunk gazdasági tervezésünkben. Olyan tervet kell készítenünk, amely a teljes realitás talaján maradvá leggyorsabb fejlődésünket irányozza elő, tehát azt, hogy 1980-ra minél inkább megközelítsük a Szovjetunió akkori gazdasági fejlettségét.

Igen ám, de hogyan? Hogyan tervezzük a gyorsabb fejlődést úgy, hogy az egyúttal reális tervezés legyen, és valóban csökkentse a különbséget gazdasági fejlettség dolgában hazánk és a nagy léptekkel gyorsan előretörő Szovjetunió között? Ezt alapvetően az teszi lehetővé, hogy a gazdaságilag kevésbé fejlett ország a fejlettebbtől készen veheti át a tökéletesebb termelési eljárásokat, műszaki megoldásokat, megtakaríthatja tehát a kutatás, tervezés, szerkesztés, kísérletezés költséges, hosszú, gyakran sokéves útját. Törvény a szocialista országok közt egymás kölcsönös megsegítése is, és ez ma gyakorlatilag magában foglalja a műszaki tapasztalatok ingyenes átadását a termelés minden területén. Első pillantásra úgy tűnhet, hogy ilyen körülmények között nem is olyan nagy feladat gyorsan utolérni a Szovjetuniót. De ez csak az első csalóka benyomás, mely azonnal szertefoszlik, amint egy kicsit elgondolkozunk felette. Hiába adná át nekünk a Szovjetunió mindazt a műszaki okmányt, amely megmutatja, hogy milyen eljárással gyárt négy csúcsesztergapadot annyi munkaidő alatt, míg mi egyet, hiszen magától értetődően nem adhatja át egyúttal mindazt a berendezést is, amellyel náluk a csúcsesztergapad készül, és amely berendezés nálunk nincs meg. Sok termelési ágban pedig nemcsak a megfelelő berendezésünk hiányzik, hanem a megfelelő tudással és gyakorlattal rendelkező szakembereink, szakmunkásaink, technikusaink, mérnökeink, tudósaink sincsenek meg. Kiderül tehát, hogy a legfejlettebb technika átvételéhez és meg-honosításához nem elegendő az, hogy az átadó ország készségesen min'czen segítséget megadjon, emellett még az átvéő országnak is teljesítenie kell bizonyos személyi és anyagi feltételeket. Kész műszaki megoldások átvétele ugyan általában sokkal gyorsabban és olcsóbban üthető nyélbe, mintha mindent nekünk magunknak kellene felfedeznünk, de nevetséges dolog volna azt képzelni, hogy az átvétel minden nehézség, gond nélkül és azonnal megoldható. Kellenek az átvételhez gépek, berendezések, műszerek, talán épületek, esetleg nálunk nem létező anyagok is. Ezek beszerzése természetesen megterheli a népgazdaságot, azonkívül időt és fáradságot követel. Gyakran még nehezebben, vagy legalábbis csak jóval hosszabb idő alatt teljesíthetők a személyi feltételek. Nem takaríthatók meg teljesen a kísérletezgetések, sőt a gyermekbetegségek sem. Világos tehát, hogy a kiegyenlítődés semmiképp sem mehet végbe egyik napról a másikra, hanem csak fokozatosan, a Szovjetunió és Magyarország viszonylatában nyilvánvalóan csak hosszú évek alatt.

Éppen azért vannak itt nagy feladatai a tudományoknak, nem utolsósorban a közgazdaságtudománynak. Az az időszak, amely alatt a kiegyenlítődés megvalósulhat,

nem egy adott, megváltoztathatatlan, merev valami. Törjék fejüket a tudósok, hogyan lehetne a kiegyenlítődés idejét lerövidíteni! Különböző tényezőknek ebből a szempontból különböző a természetük. Legmcrevebb tényezőnek bizonyulhat a személyi feltétel. Szakmunkásokat, mérnököket és más szakembereket, vagy éppen tudósokat kinevelni nem lehet máról holnapra. De lehet például újfajta iskolákat teremteni, amelyekben a feltétlenül szükséges tudást kevesebb idő alatt lehet elsajátítani, mint a régi típusú iskolákban. Mi magunk már ismételten nyúltunk ehhez az eszközhöz, legutóbb a felsőfokú technikumok életre hívásával. Égető, és műszaki egyetemeink útján csak következő öt éves tervünk alatt csökkenthető mérnök-hiányunkat enyhítjük velük. Lerövidíthető a gépek, berendezések létrehozásához, az építkezésekhez és általában az egyéb feltételek megteremtéséhez szükséges idő is: jobb szervezéssel, ésszerűbb eljárások alkalmazásával vagy más módon.

Roppant fontos az a rész, mely e feladat megoldásából a közgazdászokra hárul. Tudományosan megalapozott válaszukat várja az ország elsősorban arra a kérdésre, hogy mit, milyen mértékben és hogyan kellene fejleszteni ahhoz, hogy a nemzeti jövedelem és a lakosság fogyasztása *egy adott időszak alatt* maximális mértékben emelkedjék. Más oldalról és kissé konkrétabban így fogalmazható meg ugyanez a kérdés: *milyen módon kellene elosztanunk a társadalom rendelkezésére álló munkaerőt és termelőeszközöket* ahhoz, hogy *bizonyos időszak alatt* a társadalom számára legkedvezőbb eredményt, a legnagyobb nemzeti jövedelmet és a legmagasabb életszínvonalat érjük el. Azért használtam feltételes módot, tehát azért mondtam, hogy „kellene”, és nem azt, hogy „kell”, mert magánál a fejlesztésre vonatkozó döntésnél nyilvánvalóan egyéb nagyon fontos szempontokat, köztük a honvédelem szempontjait is figyelembe kell venni. Azt is külön kell mérlegelni, hogy mekkora legyen az az időszak, amelyikre kérdésünk vonatkozik, mert ez nagymértékben befolyásolhatja a fogyasztás és felhalmozás arányát. Mindezt figyelembe véve, a feltett kérdés eldöntése lényegében meghatározza az adott időszakra a népgazdasági tervet, illetve az egész népgazdaság fejlődését, meghatározza a gazdaság fő szerkezeti arányait, így a nemzeti jövedelem elosztását is fogyasztásra és felhalmozásra, utóbbin belül pedig a beruházásokra fordítható munkaerő és anyagi eszközök mennyiségét, ezek felhasználási módját, valamint a beruházások irányát.

Ma az ezekre vonatkozó döntést a legsokoldalúbb vizsgálatok, mérlegelések alapján hozzuk, felhasználva nemcsak saját tapasztalatunkat, hanem lehetőleg a többi szocialista ország, elsősorban a Szovjetunió tapasztalatait is. Döntéseink helyességét az ellenforradalom óta elért eredményeink igazolják. De ez semmiképp sem mentesíti a közgazdászokat attól a kötelességüktől, hogy a mainál tökéletesebb, tudományosan megalapozottabb módszereket dolgozzanak ki a feltett kérdés megoldására. Az utóbbi években előbbre jutottunk e cél elérése felé, és joggal remélhetjük, hogy a ma folyó vizsgálódások, különösen a gazdaságosságra, a munka termelékenységére és a beruházásokra vonatkozó kutatások megfelelően továbbfejlesztve elvezetnek feladatunk kielégítő megoldásához. Természetesen nem szabad megfejtenünk arról, hogy *fejlesztelnünk, tökéletesítenünk kell a tervezést egyéb területeken*, részletkérdésekben is. Ez ma közgazdászaink egyik legidőszzerűbb feladata. Megoldásához bőven meríthetnek a XXII. Kongresszus anyagából ötletet és ösztönzést egyaránt, különösen Hruscsov elvtársnak a tervezés tökéletesítésére vonatkozó fejtegetéseiből.

Elmélyítette tudásunkat az utolsó években a *matematika* egyre fokozódó alkalmazása a tervezésben és a közgazdaságtudományban. De bizonyos fejlettebb matematikai módszereket még csak néhány éve alkalmazunk, az elektronikus számítógépek adta lehetőségek pedig csak a legutóbbi időben és még csak kevés területen nyíltak meg közgazdászaink előtt. Így nincs is még felmérve az a határ, ameddig ezekkel az eszkö-

zökkel eljuthatunk. Kétségtelen, hogy bár tervezésünkön még sokat kell javítanunk, ahhoz képest, ahol még csak néhány év előtt is tartottunk, jelentékeny a fejlődés. Talán elég egyetlen példát felhoznom erre. Éppen bizonyos matematikai módszerek kiterjedtebb alkalmazása révén tisztább képünk van a beruházások hatékonyságáról és a kapcsolódó beruházásokról, így jobban fel tudjuk mérni beruházási döntéseink következményeit. Ezért a korábbinál tökéletesebben tudjuk számbavenni a tervszerű arányos fejlődés törvényének követelményeit, tehát jobban is tudjuk a törvényt hasznosítani. Közelebb vitt bennünket a matematika ahhoz is, hogy egy árrendszeren belül érvényesülő alapelv követelményeit és következményeit előre fel tudjuk mérni. Ebből feltehetően már a legközelebbi termelői árrendezésnél hasznot tudunk húzni. De a matematika alkalmazásának lehetőségei feltehetően nagyobbak, mint azt ma meg tudjuk állapítani. Hadd idézzem itt elgondolkoztatóul a Szovjetunió Kommunista Pártja új programjának szavait: „Széleskörűen fogják alkalmazni a kibernetikát, az elektronikus számítógépeket és vezérlő berendezéseket az ipar, az építőipar, a közlekedés termelési folyamataiban, a tudományos kutatómunkában, a tervező és szerkesztő gyakorlatban, a tervszámításoknál, a számvitelben és az igazgatásban.”

Abból, amit feljebb a kiegyenlítődésről mondtam, már következik, hogy benne döntő része van a műszaki fejlődésnek. Műszaki fejlődésünk meggyorsítása egyúttal a kiegyenlítődés meggyorsítását is jelenti. Márpedig a műszaki fejlődés meggyorsítása szintén nem kizárólag műszaki, hanem egyúttal közgazdasági probléma is. Eltekintve a már érintett, a fejlesztési irányokra és arányokra vonatkozó feladatokról, jórészt közgazdászainkra vár a műszaki fejlesztés legmegfelelőbb anyagi ösztönzése problémájának megoldása. Volt fejlődés az utolsó években ezen a téren is, de azért még mindig sokszor gátolja vagy fékezi a műszaki fejlesztést, hogy az gyakran sem a vállalat vezetőinek személy szerint, sem a vállalati kollektíváknak nem, vagy legalábbis nem különösebben érdeke, néha meg éppen anyagi áldozatot követelne ettől is, attól is. Különös élességgel jelentkezik ez a kérdés, amikor egyes elavult termelési berendezéseket, felszereléseket ki kellene selejtezni, a termelésből ki kellene vonni, amikor egyes üzemszereknek más-fajta termelésre, legalábbis más cikkek termelésére kellene áttérniük. Mint ismeretes, a műszaki fejlesztés nem ritkán követel ilyen intézkedéseket. Tehát a személyes érdekelttség elvének alkalmazását úgy kell továbbfejleszteni, hogy az az ediginél nagyobb mértékben, hathatósabban ösztönözzön egyéneket is, vállalati kollektívákat is a műszaki haladásra, illetve annak meggyorsítására. Mivel pedig a műszaki haladás legtöbbször beruházásokon keresztül valósul meg, e haladás meggyorsítását szolgálják közgazdászaink akkor is, amikor tudományuk eszközeivel is elősegítik beruházásaink olcsóbb, gyorsabb, tökéletesebb megvalósulását.

Persze, már az eddig érintett kérdések jórésze sem csupán vagy kizárólag magyar probléma. Nem csupán vagy kizárólag magyar probléma abban a kettős értelemben, hogy egyrészt nemcsak nálunk vetődik fel, hanem más szocialista országokban is, másrészt *egészen belyesen csak több szocialista ország, vagy éppen az egész szocialista tábor együttműködésével oldható meg.* Korunkban nincs csak valamennyire is fejlett ország, amelyik kisebb-nagyobb mértékben ne venne részt a nemzetközi munkamegosztásban. Ám a szocialista országok nemcsak általában a nemzetközi munkamegosztás révén kapcsolódnak össze, hanem mint a szocialista tábor részei, a *szocialista nemzetközi munkamegosztás* révén. Ne felejtjük el a Szovjetunió Kommunista Pártja programjának következő szavait: „A szocialista világrendszer *tapasztalatai igazolták*, hogy elengedhetetlenül szükséges a kapitalizmusból kiváló országok lehető legszorosabb szövetsége, erőfeszítéseik egysítése a szocializmus és a kommunizmus építésében. *Elméletileg tarthatatlan az az irányvonal*, hogy a szocialista országok nemzetközi közösségétől elszigetelten, elkülönítve is fel lehet építeni a szocializmust, mivel ez ellenkezik a szocialista társadalom

fejlődésének *objektív törvényeivel*. Gazdaságilag káros, mivel a társadalmi munka pazarlására, a termelés növekedési ütemének lassulására és az illető országnak a kapitalista világtól való függésére vezet. Politikailag reakciós és veszedelmes, mivel az imperialista erők egyesült frontjával szemben nem tömöríti, hanem megosztja a népeket, táplálja a burzsoá nacionalista tendenciákat és végső fokon a szocialista vívmányok elvesztésére vezethet.”

Ebből következik az is, amit a program valamivel lejjebb így fogalmaz meg: „A szocialista államok együttműködése lehetővé teszi, hogy minden szocialista ország a legésszerűbben és a legteljesebben hasznosítsa erőforrásait, fejlessze termelőerőit, A szocialista országok gazdasági és műszaki-tudományos együttműködése, a népgazdasági tervek összehangolása, a termelés szakosítása és kooperációja folyamatában kialakul a *nemzetközi munkamegosztás új típusa*.” Világos ebből, hogy egy-egy szocialista ország a maga leghelyesebb fejlesztési terveit, arányait és irányait csak a többi szocialista országgal összhangban és összehangolva alakíthatja ki. A program idézett megállapítását ugyancsak több mint egy évtizedes tapasztalat igazolja. Ugyanez a tapasztalat azt is bizonyítja, hogy a fejlődés útja itt sem nyílegyenes és nem minden nehézségtől mentes. Itt is vannak a fejlődés útjába tornyosuló akadályok, az újnak itt is meg kell küzdenie létéért a régivel. Nehezíti a fejlődést az is, hogy sok probléma – részben közgazdasági probléma – vár még tudományos megoldásra. Megkezdtük, és számottevő mértékben előre is vittük azt a munkát, amelynek eredményeképpen meg tudjuk majd állapítani, hogyan aránylik egymáshoz a nemzeti jövedelem és annak néhány fő összetevője a szocialista tábor különböző országaiban, hogyan viszonylik egymáshoz a munka termelékenysége az egyes népgazdasági területeken különböző szocialista országokban, hol célszerű megvalósítani egy-egy döntő fontosságú beruházást, hogy annak gazdasági hatékonysága legnagyobb legyen a szocialista tábor számára. De a kutatásokat folytatnunk kell, és még sok munka van hátra, többek között a munka termelékenységének, az önköltségnek és egyéb közgazdasági kategóriáknak *nemzetközi összehasonlítását* szolgáló vizsgálatok terén. Tudjuk továbbá, hogy a szocialista országok egymás közötti kereskedelmében nem célszerű pontosan azokat az árakat alkalmazni, amelyek általában a kapitalista világpiacon érvényesülnek. Kialakulóban is van már a gyakorlatban egy új árrendszer a szocialista országok egymás közötti kereskedelmében. Ismerjük azokat a legfőbb következményeket, amelyeket ennek az árrendszernek ki kell elégítenie. Folynak azok a kutatások, amelyek további tulajdonságait igyekeznek megállapítani, valamint azt, hogy mikor és milyen módszerekkel lehet majd használatára áttérni. Ám itt is még nagyon sok további munka szükséges. Közgazdászaink a XXII. Kongresszus szellemében járnak el és az ott kijelölt feladatok megvalósulásához járulnak hozzá, amikor ezeknek és hasonló kérdéseknek megoldásán fáradoznak.

Ülésszakunkon nagy súllyal szerepelnek az elosztás és az életszínvonal kérdései. Mint ismeretes, élénk viták folynak hazánkban már huzamos ideje a munka szerinti és a nem munka szerinti, részben szükségletek szerinti, vagy más fajta elosztás problémájáról. Gyakorlati és elméleti szakemberek, tervezők, közgazdászok, szakszervezeti funkcionáriusok és mások igyekeznek a távlati elképzelésekben és tervekben e különböző formák megfelelő összeegyeztetését elérni. Arról már nem vitatkoznak nálunk, hogy a *munka szerinti elosztás mellett a szükségletek szerinti elosztásnak is megvan a maga létjogosultsága*, hiszen mindkettőnek megvannak Magyarországon a fejlődés történeti menetében kialakult módozatai és alkalmazási területei. A munka szerinti elosztás – ez az általános, a jellemző. A szükségletek szerinti elosztás következetesen megvalósítva, vagy akárcsak nyíltan mint ilyen nem fordul elő, de első hajtásai, vagy azok a formák, melyek alkalmasint megfelelő kiindulópontok fejlődéséhez, szemérmesen ott lappanganak nemcsak az ingyenes általános iskolai oktatásban és a családi pótlékban,

hanem a bölcsődei és óvodai díjakban, sőt a lakberekben is, meg számos közszolgáltatás árában és még sok helyen. További fejlődésük is alig képzelhető másként, mint ezekből a módozatokból és alkalmazási területükből kiindulva, a jónak tűnő kezdeményezések kibontakoztatásával, a mutatkozó hibák kiküszöbölésével, újabb és újabb tapasztalatok gyűjtésével és felhasználásával. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy e továbbfejlesztés során messzemenően értékesíteni tudjuk a Szovjetunió Kommunista Pártja új programjának ugyanerre a kérdésre vonatkozó megállapításait és követelményeit. „A párt – mondja a program – abból a lenini tételből indul ki, amely szerint a kommunizmus építésének az anyagi érdekelttség elvére kell támaszkodnia. Az elkövetkező két évtizedben a munka szerinti bér marad a dolgozók anyagi és kulturális szükségletei kielégítésének legfőbb forrása. ... Ugyanakkor a kommunizmushoz vezető közeledés mértékében az egyéni szükségleteket mindinkább a társadalmi fogyasztási alapokból fogják kielégíteni: ezek növekedésének üteme gyorsabb lesz, mint a munka szerinti egyéni bér növekedésének üteme.” És néhány oldallal később: „A húszéves időszak végén a lakosság egész reáljövedelmének mintegy fele a társadalmi fogyasztási alapokból ered.” Itt világosan bontakozik ki előttünk az, hogy hogyan helyeződik át az elosztás súlya a munka szerinti elosztásról a szükségletek szerinti elosztásra, hogyan válik ez utóbbi fokozatosan uralkodóvá, hogy végül a kommunizmusban teljesen kiszorítsa az előbbi. Nálunk a fejlődés, ami az ütemet és a sajátos formákat illeti, bizonyára különbözni fog a Szovjetunióbeli fejlődéstől, de a lényegét illetően meg fog egyezni azzal.

Rendkívül fontos számunkra az az imént idézett megállapítás is, hogy a kommunizmus építésének az anyagi érdekelttség elvére kell támaszkodnia. Megerősít bennünket abban a meggyőződésünkben, hogy helyesen járunk el, amikor ennek a kérdésnek egész népgazdaságunkban központi jelentőséget tulajdonítunk és kutatására viszonylag sok erőt és energiát fordítunk. Mai fejtegetéseimben is többször érintettem már az anyagi ösztönzést, így a mezőgazdasággal, a műszaki fejlesztéssel, a beruházásokkal kapcsolatban. Mindezekben a területeken és természetesen a népgazdaság más fontos területein is, mindenekelőtt az iparban, de a közlekedésben, kereskedelemben, továbbá más területeken, ahol bérezési, fizetési vagy anyagi jutalmazási formák alkalmazhatók, sok minden történt az utolsó években a személyes érdekelttség elvének a korábbinál tökéletesebb alkalmazására. Egészséges fejlődés nem is képzelhető másképp, mint az elmélet és gyakorlat állandó kölcsönhatásában. Elméleti elgondolásaink, feltételezéseink helyességét a gyakorlatnak kell igazolnia. Gyakorlatunk az utolsó években elméleti feltevéseinket általában igazolta is. Ugyanakkor a gyakorlat nagyon határozottan rácafoltt minden olyasfajta elképzelésre, amely a személyes érdekelttség elvének helyes alkalmazásától egy-egy nagyobb horderejű kérdés teljes és végleges megoldását várta. Minden megoldásról, a legjobbról is kitént, hogy vannak árnyoldalai is, valamint az is, hogy addig jó, amíg bizonyos feltételek változatlanok maradnak, dehát a feltételek általában változnak... Ezek a tapasztalatok mindenesetre hozzájárultak ahhoz, hogy sokoldalúbban lássuk a dolgokat. Megértettük, hogy az anyagi ösztönzés jó irányú fejlesztése megköveteli a különböző anyagi és nem anyagi ösztönzési módok együttes mérlegelését és összehangolását, egy és ugyanazon területen a különböző ösztönzőknek egy és ugyanazon irányba terelését. Mindent meg kell tennünk az anyagi ösztönzés módjainak további fejlesztésére, tökéletesítésére, szem előtt tartva ugyanakkor, hogy emellett egyre nagyobb súllyal kell érvényesülniök az erkölcsi, nem anyagi ösztönzés módszereinek.

Mindezekben az eddig érintett kérdéseken túlmenően igen nagy a XXII. Kongresszus jelentősége a tudomány, s ezen belül a magyar közgazdaságtudomány számára azért is, mert folytatta a XX. Kongresszus által megkezdett harcot a személyi kultusz ellen és a sztálini hibák felszámolására, utat mutatva e téren a további teendőkre. Első és leg-

közvetlenebb feladatunk itt a hibás sztálini tételek helyes bírálata. Igaz, hogy a XX. Kongresszus óta ez már sok területen sorra került. Elméletileg is kimutatták és maga a gyakorlat is bebizonyította, hogy szocialista országokban sem kell a lakosság vásárló képességének gyorsabban nőnie a termelés növekedésénél, hogy a kolhozforma ma még korántsem akadályozza a mezőgazdasági termelés fejlődését, hogy a kolhoz-csoporttulajdon össznépi tulajdonná fejlődésének útja nem a kolhozok és állami vállalatok termékcseréjének kifejlesztése, hogy az árutermelés a szocializmusban sem korlátozódik a fogyasztási cikkek termelésére, s hogy a második világháború után nem vált szükségsszerűvé a fő kapitalista országok termelésének csökkenése. Ezeknek a tévedéseknek feltárása azonban a Sztálin-kritikának természetesen csak első lépése. Sokkal fontosabb, de persze egyúttal *nehezebb és több időt, munkát követelő feladat helyes marxista válasz megtalálása* azokra a kérdésekre, amelyekre Sztálin hibás vagy kellően meg nem alapozott választ adott. Sztálinnak, mint ismeretes, nem feltétlenül kellett bizonyítania. Néha egyszerűen kinyilatkoztatott. A tudomány művelői ebben nem követhetik, nekik szigorúan bizonyítaniuk kell. Ahhoz pedig, hogy bizonyíthassanak, fáradhatatlanul és mélyrehatóan kutatniuk, vizsgálódniuk kell, tanulmányozniuk kell mind a szocialista társadalom gazdaságának, mint a kapitalista gazdaságnak új jelenségeit. Az új jelenségek a marxista közgazdászok számára mindmégannyi új, a személyi kultusz idején nagyrészt fel sem vetett probléma. Ezenkívül a Sztálin-kritika még egy kötelezettséget ró ránk. Nem szabad megelégednünk arról, hogy a sztálini tételek oktatásunkban hosszú időn át egyeduralkodók voltak és hogy sokan szerezték meg közgazdasági képzettségüket éppen ezeknek a tételeknek egyeduralkodó idején. Ezért e tételek még ott bujkálnak az oktatási és egyéb irodalomban, különösképpen pedig a fejekben. Tényleges felszámolásuk egyik soron levő feladatunk.

Még nagyobb jelentőségű, mert általánosabb érvényű, a sztálini hibák felszámolására irányuló harc egy másik oldala. A tudományban a személyi kultusz minden maradványának gyökeres kiirtása együttjár a *tudományos kutatás* nagyfokú *kiterjedésével és elmélyülésével*, valamint az ehhez kapcsolódó élénk, sőt szenvedélyes *tudományos vitákkal*. Minden tudomány mindig is az ismeretek tárháza volt, az embernek a világról, vagy annak egy részéről alkotott képét tükrözte. Minden igazi tudós – Marx előtt és azóta is – az igazság felismerésére törekedett, az igazságot kutatta. De nem lehet az igazságot teljesen megismerni, ha a kutatás útjában tilalomfák állanak, ha vannak olyan megállapítások, tételek, amelyeket minden vizsgálat nélkül feltétlenül igaznak kell elfogadni. Ez volt a helyzet a személyi kultusz idején. Pedig nincs a tudománynak olyan tétele, melyet a tudósnak ne lehetne, ne kellene kétségbevonnia, melynek ne kellene létét újból és újból a fürkésző kutató előtt igazolnia. De omnibus dubitandum – mindenben kételkedni kell, volt Marx válasza egy társasjáték során arra a kérdésre, hogy mi a kedvenc jelisége. Az igazi kutató tisztelettel tekint mindenkire, aki, akár csak ő, az igazságot kutatta vagy kutatja, aki a tudást akár csak kevéssel is gyarapította, aki az emberi ismeretek határát hacsak valamivel is kiejebb tolta. Hódolattal tekint azokra, akik új tartományokkal bővítették a tudás birodalmát, akiknek az emberiség lényeges új megismeréseket köszönhet, a bátrakra, akik nem féltek szembeállni általánosan elfogadott tanokkal és megkövesedett előítéletekkel, akik töretlen csapásokon merészen hatoltak előre, mint a természettudományokban Darwin vagy Einstein, mint a társadalomtudományokban Marx és Lenin. De éppen, mert az igazságot kutatja, nem szent előtte semmi. Nincsenek istenei. Senkit sem tekint csálhatatlannak. Csak a legalaposabb, legkörültekintőbb vizsgálat győzheti meg. Nem sajnálja a fáradságot, ha arról van szó, hogy világosságot teremtsen. Mélységes felelősségérzettel dolgozik. Saját lelkiismeretének, osztályának, népének, az emberiségnek tartozik számot adni arról, amit tesz.

Abban a versenyben, amelyik ma világméreteken folyik a szocializmus és a kapitalizmus között a tudományos kutatás és vita fellendülésének is hozzá kell járulnia győzelmünkhöz. Hiszen immár senki sem vonja kétségbe, hogy – a program megfogalmazásában – „a tudomány teljes mértékben közvetlen termelő erővé válik” és az sem vitatható, hogy a tudomány fejlődése számára a legkedvezőbb feltétel a kutatás sokoldalú kiterjesztése és elmélyítése, valamint az élénk tudományos viták kibontakoztatása, a pezsgő tudományos élet. De a tudomány szárnyalását csak az a társadalom biztosíthatja, amelynek érdeke az igazság teljes, kendőzetlen feltárása. Ez pedig, legalábbis a társadalomtudományok területén, jelenleg csak az erőteljesen fejlődő, szocializmust vagy kommunizmust építő társadalmaknak érdeke, de nem érdeke a hanyatló kapitalista társadalomnak. A felületes szemlélő számára ma még a vezető imperialista országok a többé-kevésbé egészséges fejlődés vagy legalábbis az anyagi jólét képét mutatják, de a tudományos elemzés azt bizonyítja, hogy fejlődésük útja zsákutca, hogy végül is a szocializmus irányába hajtó erők kerekednek felül. De kik döntenek a tőkésországokban arról, hogy a tudósok mit kutassanak és hogy milyen kutatási eredményeket hozhatnak nyilvánosságra? Azok, akiknek a kezében a pénz és a hatalom van, a nagy bankok, ipari, kereskedelmi, biztosítási és egyéb, köztük könyvkiadó vállalatok urai, sajtómágnások, az egyetemek és főiskolák vezetői, a törvényhozók, végeredményben tehát az uralmon levő finánctökhöz tartozó körök. Nem a közvetlen rendőri vagy ügyészi beavatkozásokra célok. Ez is van természetesen, nem is kis mértékben. Van például, hogy – márciusi lapok híradása szerint – a nyugatnémet rendőrség düsseldorfi bírósági döntés alapján házkutatást tartott a Brücke Verlag kiadóhivatalában és elkobozta a Szovjetunió Kommunista Pártja XXII. Kongresszusáról ott talált anyagokat. És van az is, hogy üldöznek, társadalmilag lehetetlenné tesznek, nyomorba taszítanak, kiközösítenek haladó gondolkodású tudósokat, a legdemokratikusabb tőkésországokban is. De itt most nem erről, hanem kizárólag arról van szó, hogy minden tőkésországban, minden tudomány területén az dönti el a kutatás lehetőségét: van-e és ki az, aki pénzt ad rá, és mennyi pénzt adnak rá. És amilyen bőven buzognak az állam vagy a nagytőkés vállalatok alapjaiból fakadó pénzforrások, amikor a tőkés termelést vagy a tőke uralmát szolgáló kutatásokról van szó, annyira elapadnak ezek a források, ha a kutatás vagy annak eredménye leránthatja a leplet a társadalmi bajok igazi okairól, vagy a tőkés társadalom elkerülhetetlen hanyatlásáról, bukásáról.

Mikor a személyi kultusz a tekintély béklyóiba verte a társadalmi élet egyes megnyilvánulásait, ez a tudományok terén is éreztette káros hatását, s a legsúlyosabban alighanem a történelem, a filozófia és a közgazdaságtudomány terén. Egyrészt hinni kellett mindabban, amit Sztálin mondott, másrészt általában nem volt szabad, néha rendkívül veszélyesnek bizonyult olyan újat, vagy legalábbis fontosabb, általános érvényű újat kimondani, amit ő még nem mondott. Mindazok a kísérletek, amelyek e két követelménynek eleget akartak tenni, elkerülhetetlenül szembekerültek a marxizmus lényeges követelményeivel.

Ugyanis a marxizmus módszere, a dialektikus materializmus a dolgokat, a jelenségeket sokoldalú anyagi valóságukban, konkrét összefüggésükben, kölcsönhatásaikban és mozgásukban, változásaikban, átalakulásaikban, fejlődésükben tanulmányozza, hogy lényegükhöz, belső ellentmondásaikhoz, ez ellentétek harcának és egységének megértéséhez, a jelenségek mozgásának megértéséhez, mozgástörvényeinek felfedezéséhez eljusson. A marxista társadalomkutatás az igazság keresése, annak a szigorúan tudományos felismerésnek az alapján, hogy a társadalom fejlődése a társadalmi viszonyokban gyökerező törvényeknek megfelelően megy végbe, hogy e törvények feltárásához a társadalmi viszonyok mélyére kell behatolni, a termelési viszonyokat kell elemezni. Mindez alapján már azt is magában foglalja, hogy *a marxizmus ízig-vérig forradalmi tudo-*

mány. „E mű végső célja – írta Marx „A tőke” előszavában – a modern társadalom gazdasági mozgástörvényeinek feltárása.” De „A tőke” nemcsak ezt a célt érte el, hanem egyúttal hatalmas fegyverré vált a munkásosztály kezében a tőkés társadalom termelési viszonyainak, köztük a leglényegesebbeknek, a tulajdonviszonyoknak gyökeres forradalmi felforgatására, megváltoztatására. Marx tudományos munkásságát, a marxista tudományos módszerekkel és a marxista forradalmi szellemben folytatta Lenin. A marxizmus-leninizmusban tudományosság és forradalmiság elválaszthatatlanul összeforrott.

Szemben ezzel a forradalmi tudományos szellemmel a személyi kultusz éveiben a marxizmus-leninizmusból Marx, Engels, Lenin és Sztálin műveire támaszkodó dogmagyűjteményt kezdtek csinálni! Tudománytalan módszerek terjedtek el. Gyakran a marxizmus-leninizmus magasabbrendű továbbfejlesztésének hirdették, szent igazságként ünnepelték Sztálin megállapításait, függetlenül tényleges értéküktől, és anélkül, hogy ellenőrizték volna őket, idézetekkel „bizonyítottak” és a konkrét forradalmi útmutatást örökvérnyű absztrakt dogmaként alkalmazták. A marxizmus-leninizmus álláspontja a tudósoktól a konkrét helyzet legsokoldalúbb tanulmányozását, megismerését követeli, és tudományos felismeréseik felhasználását a világ megváltoztatására, az emberiség javára. Ehelyett dogmatizmus és betűragás kapott lábra a társadalomtudományokban, háttérbe szorultak az igazi kutatások és kutatók. Igaz, folyt ezekben az években is a szocializmus építése, halmozódtak a tapasztalatok, akadtak elméleti általánosítások, a tudomány fejlődése sem állt meg. De a személyi kultusz légköre kedvezőtlen helyzetet teremtett a társadalmi tudományok fejlődése számára. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az a tény, hogy a személyi kultusz felszámolása a társadalmi tudományok, köztük a közgazdaságtudomány egészséges fejlődésére és fellendülésére vezetett a Szovjetunióban és más szocialista országokban, így Magyarországon is.

Ez a fejlődés már kevéssel Sztálin halála után megindult. Hatalmas lökést adott neki a XX. Kongresszus, melynek elévülhetetlen érdemei közé tartozik az is, hogy visszahelyezte jogaiba a marxizmust, mint forradalmi tudományt. A XXII. Kongresszus folytatta a huszadik munkáját, így kétségtelenül erőteljesen hozzá fog járulni a forradalmi tudomány továbbfejlesztéséhez. Meg kell értenünk ennek a tettnek hatalmas jelentőségét és azt is, hogy ez a tett *szükségszerű* volt. Nem lehetett eredményes az a kísérlet, hogy a világ legforradalmibb elméletét halott tanná merevítsék, ezzel lényegétől megfossszák. Ezt a Marx, Engels és Lenin szelleme és szellemi öröksége elleni példátlan merényletet, *a marxizmus-leninizmusnak ezt a megghamisítását nem koronázhatta tartós siker*. Az igazságnak itt is, mint a tudomány történetében általában, győznie kellett. Végülis a marxizmus-leninizmus forradalmi szelleme kerekedett felül. Értsük meg: nem véletlenül. És értsük meg azt is, hogy ez a megállapítás nemcsak a szűkebb értelemben vett tudományra vonatkozik. Ahogy a tudományok területén a dogmatizmus, a skolaszticizmus, a betűragás lényegében mond ellent a marxizmus-leninizmus tudományának, úgy lényegében nem fér össze a személyi kultusz a szocialista társadalommal. A személyi kultusz, s a vele kapcsolatos, azt nyomon kísérő káros jelenségek, a szocialista demokratizmus elveinek megsértése, a túlzott centralizmus, a bürokratizmus, szélső esetekben törvénysértések: mind-mind alapvetően, gyökeresen idegenek a szocializmus mélységesen demokratikus és szabad levegőjétől, forradalmi szellemétől. Ezek a káros, beteges jelenségek bizonyos történeti körülmények szerencsétlen összjátékszája folytán átmenetileg, történelmileg rövid időre felülkerekedhettek ugyan, de a szocializmus lényegéből fakadó belső erők szükségszerű ellenállása és megakadályozhatatlan előretörése következtében elkerülhetetlenül el kellett bukniuk, le kellett tűnniük a színről. *A szocializmus belső erőinek győzelmes megnyilvánulásai és fejlődésükben egymást követő állomásai voltak a Szovjetunió Kommunista Pártja XX. és XXII. kongresszusai.*

Még valamit kell az elmondottakhoz hozzáfűznöm: az említett forradalmiság nemcsak a marxizmus-leninizmusnak a társadalomról és tudományról alkotott tudományos felfogásában és ítéletében nyilvánul meg. Lényegéhez tartozik a természet, a társadalom és a tudomány állandó megváltoztatására, fejlesztésére, tökéletesítésére irányuló törekvés, az ember, az emberi jólét szolgálatában. A természet és a társadalom törvényeit általában és a gazdasági élet törvényeit különösen is azért tanulmányozzuk, hogy ismeretükben egyre inkább az ember uralmának, konkrétan a szocialista ember uralmának vethessük alá a természet és a társadalom működését. Meggyőződéssel állítom, hogy a marxizmus-leninizmus e tekintetben is, mint annyi másban, az emberiség legjobb hagyományainak, az emberiség legnemesebb, leghaladóbb szellemei dicső örökségének őrzője, folytatója és továbbfejlesztője. A legnagyobb tudósok többségükben, működtek legyen a tudomány bármely területén, minden korban tudatában voltak annak, hogy tevékenységüknek értelmet csak az ad, ha vele végső fokon előbbre viszik az emberiséget, jobba teszik annak sorsát. Nekünk, marxista-leninista közgazdászoknak az a szerencse jutott osztályrészünkül, hogy tudományos működésünkkel olyan közvetlenül, mint kívülünk csak kevés tudomány művelői, a szocializmus építését, népünk anyagi és kulturális jólétének emelkedését segíthetjük elő és gyorsíthatjuk. Végső fokon a Szovjetunió Kommunista Pártja XXII. Kongresszusának legnagyobb jelentősége a magyar közgazdaságtudomány számára éppen abban a segítségben van, melyet tudományunk fejlődésén keresztül a szocializmus, a kommunizmus ügyének nyújt. A XXII. Kongresszus tanulságainak birtokában eredményesebben szolgálhatjuk hazánkat, s a haladást hazánk határain kívül is. Így gyorsabban közeledhetünk célunkhoz: a boldog emberi társadalomhoz. Ez oly nagy, oly szép, oly lelkesítő cél, hogy elérésére nem kímélhetjük magunkat, latba kell vetnünk minden tudásunkat, képességünket, erőnket, kitartásunkat és szorgalmunkat.

GÖNCÖL GYÖRGY

VILÁGPIACI MONOPÓLIUM
ÉS TŐKEKIVITEL

(ADALÉKOK A TŐKEKIVITEL ELMÉLETÉHEZ)

VILÁGPIACI MONOPÓLIUM ÉS TŐKEKIVITEL

(ADALÉKOK A TŐKEKIVITEL ELMÉLETÉHEZ)

I.

A tőke kivitel kettős funkciója

A kapitalista világgazdaság történetét 1870-től napjainkig két periódusra oszthatjuk fel, és az elválasztó vonalat az első világháborúnál vonhatjuk meg. Az első periódust (1870–1913) az angol világpiaci monopólium gyengülésének és fokozatos megszűnésének folyamata, – a második periódust, a kapitalizmus általános válságának korszakát az amerikai világpiaci monopóliumra való törekvés megvalósíthatatlansága jellemzi.

Engels a piacproblémának ezt a világméretűvé válását már a múlt század nyolcvanas éveiben felvázolta. Egy 1886. február 3-án kelt levelében például a következő látnoki megállapítást teszi:

„Amerika szét fogja zúzni Anglia ipari monopóliumát – már ami még megmarad belőle –, de Amerika nem képes Anglia nyomába lépni a világmonopóliumban. A viszonylag kedvező feltételeket, melyek Angliában 1848-tól 1870-ig fennálltak, sehol sem lehet megismételni anélkül, hogy egy ország bírná egyedül a világ piacainak monopóliumát, legalábbis a kereskedelem döntő ágaiban... Mert ha három ország – mondjuk Anglia, Amerika, Németország – viszonylag egyenlő feltételek mellett versenyez a világpiacon, abból más, mint krónikus túltermelés, nem származhatik.”

A továbbiakban, a tanulmány harmadik részében azt vizsgáljuk fel, hogy mit eredményez napjainkban a tőkés ipari nagyhatalmak világpiaci versenye; továbbá, hogy mit is ért az amerikai finánc-tőke viszonylag egyenlő versenyfeltételeken az angol és a nyugatnémet riválisokkal szemben; mit ért azon a nyugatnémet finánc-tőke az angol és az amerikai riválissal szemben; az angol finánc-tőke az amerikai és a nyugatnémet riválissal szemben.

Elöljáróban azonban még tisztázni kell, melyek is voltak azok a kedvező és történelmileg megismételhetetlen feltételek, melyek 1848-tól 1870-ig az angol világpiaci monopóliumot biztosították. Mindenekelőtt Anglia gyarmatbirodalma, valamint ipari és tőkefölénye; ezen a masszív alapon nyugodva az ezekből eredő kereskedelmi, pénzügyi és flottafölénye.

Marx már „A német ideológia” c. ifjúkori művében rámutatott, hogy a kapitalista világpiac és az angol világpiaci monopólium egy és ugyanazon történelmi folyamatban alakult ki.

„A kereskedelemnek és a manufaktúrának a XVII. században feltartóztathatatlannul fejlődő koncentrációja egy országra, Angliára, ennek az országnak lassanként egy viszonylagos világpiacot teremtett és ezzel olyan keresletet ez ország manufaktúra-termékei iránt, amelyet az addigi ipari termelők nem tudtak kielégíteni. Ez a termelőerők feje fölé növvő kereslet volt az a hajtóerő, amely előidézte a magántulajdonnak a középkor óta harmadik időszakát azáltal, hogy létrehozta a nagyipart – elemi erők

ipari célokra való alkalmazását, a gépi berendezést és a munka legkiterjedtebb megosztását. Ennek az új szakasznak a többi feltétele – a konkurrencia szabadsága a nemzetben belül, az elméleti mechanika kialakulása... – Angliában már létezett. (Marx: A német ideológia, Marx–Engels Művei 3. Budapest, 1960. 58. o.)

A kapitalista világpiac kialakulása vezeti be az ipari tőke korszakát. Ennek a korszaknak fő jellegzetességei a következők:

1. A gépi technika térhódítása; a termelés, szállítás és közlekedés technikai forradalmasítása.

2. A termelésnek a világpiactól való függése. Ilyen világméretűvé vált kapitalista termelési viszonyok mellett az áru nem egyszerűen piacra, hanem konkrétan világpiacra termelt dolog.

3. Ezen az alapon a kapitalizmus piacproblémájának kibontakozása. Csak a tőkés világpiac és az ipari tőke egyeduralmának kialakulása után, a termelésnek a világpiactól való függése következtében jön létre az újratermelés ciklikus formája és a ciklus nemzetközivé válása: az időszakos túltermelési válságok és a gazdasági világválságok rendszeres ismétlődése.

Marx klasszikus elemzése a folyamat mélyére világított. A következőkben vázolja fel nagy vonásaiban a világkapitalizmus nemzetközi tableaux economique-ját:

Amint a gépi termelés elterjedése osztársadalmi méretekben egyetemessé vált, és különösképpen maga a gépgyártás is gépi technikával folyik, amint a szén- és acéltermelés és szállítás technikáját is forradalmasították, általában a nagyiparnak megfelelő termelési feltételeket létrehozták, olyan termelési mechanizmus alakul ki, amelynek rugalmasságát és lökészerű kiterjedőképességét csak a nyersanyagbeszerzés lehetőségei és a piac felvevőképessége korlátozza. Az egyik problémát magának a nyersanyagtermelésnek technikai forradalmasítása oldja meg, a másikat pedig a gépi termék olcsósága és a szállítás forradalmasítása, amely mind fegyver idegen piacok meghódításában. A konkurrenciája által tönkretett kézművesség és manufaktúra területeit a tőke nyersanyagforrásaivá és elhelyezési piacaivá változtatja át. Ez a tőke kivétel fő funkciója ebben a korszakban.

Az egész folyamat alfáját és omegáját Marx tömören így foglalja össze: „Egy új, a gépi üzem fő székhelyeinek megfelelő nemzetközi munkamegosztás jön létre, amely a földgolyó egyik részét kiváltképpen mezőgazdasági termelési területté változtatja a másik, a kiváltképpen ipari termelési terület számára.” (Marx: A tőke I. Budapest, 1955. 421. o.)

Az *ebben* a folyamatban kialakított *ilyen típusú* nemzetközi munkamegosztás vetülete ez a világpiac.

Ezen a téren egy a marxizmus fejlődéstörténetében különös jelenséggel találkozunk. Bizonyos igen jelentős elméleti erőfeszítések, amelyek arra irányultak, hogy a marxizmust az imperializmus körülményeire alkalmazzák, a tőke kivétel elméleti kifejtésénél, teljesen figyelmen kívül hagyva az imperialista világ gazdaság gyökeresen megváltozott specifikus feltételeit, megmaradtak a csak az ipari tőke korszakára jellemző nemzetközi tableaux economique keretei között. Ez áll mind *Hilferding* Finánc tőke c. munkájának, mind *Bubarin* Imperializmus és világ gazdaság c. könyvének idevágó részére. Márpedig éppen ezek a gyökeresen megváltozott specifikus feltételek teszik szükségessé, hogy szem előtt tartsuk azokat a sajátos vonásokat, amelyek az imperializmus előtti tőke kivételt – annak jellegét és a kapitalista világ gazdaságban betöltött szerepét – megkülönböztetik a monopolkapitalizmus korszakának tőke kivételétől.

A legtömörebben megfogalmazva: az imperializmus előtti korszakot a nemzetközi árucserén alapuló adós–hitelező viszony jellemzi; az imperializmus korszakát pedig az adós–hitelező viszonyon alapuló nemzetközi árucseré. Ez *Lenin* azon megállapítá-

sának lényege, melyet oly nagy nyomatékkal hangsúlyoz, hogy ti. az imperializmusban az árukivitel a tőkekivitelnek van alárendelve. Ez különbözteti meg alapvetően a két korszakot az általunk tárgyalt összefüggésben.

Lenin tételének elméleti és gyakorlati hordereje az imperializmus kritikájának szempontjából óriási. Nézzük meg kissé közelebből, a tőkeakkumuláció mely törvényszerűségeiben gyökerezik, és mely következményekkel jár, illetve mely következtetések vonhatók le belőle.

Az újratermelési folyamat a termelési folyamat és a cirkulációs folyamat egysége – szögezi le Marx. A piacproblémát az okozza – pontosabban: a piacprobléma abban jelentkezik –, hogy a termelési és a cirkulációs folyamat egysége nincs biztosítva, sőt, hogy ez az egység a tőkeakkumuláció törvényszerűségei folytán időről időre szükségszerűleg megbomlik. Marx hangsúlyozza: „A közvetlen kizsákmányolásnak és e kizsákmányolás realizálásának feltételei nem azonosak. Nemcsak időben és térben, de fogalmilag is elkülönülnek.” (Marx: A tőke III. Budapest, 1956. 251. o.) Hogy teljes képet nyerjünk, ehhez még hozzá kell tenni a piacprobléma másik lényeges mozzanatát, nevezetesen azt, hogy az értéktöbblet realizálása és tőkésítése sem azonos; nemcsak időben és térben, hanem fogalmilag is szétválnak egymástól.

A piacprobléma történelmi jelentkezésének és elkerülhetetlen éleződésének egyik fontos oka a kapitalizmusra jellemző termelési anarchiának következő konkrét sajátosságában keresendő.

Tekintve, hogy a kapitalizmus fejlett rendszerében világpiacra szánt és világpiactól függő termeléssel van dolgunk, a cirkulációs folyamat nemzetközivé válása történelmileg megelőzi a termelési folyamat nemzetközivé válását. (Mellesleg: ez éppen az ipari tőke korszakában a nemzetközi munkamegosztásnak az az alapvető megkülönböztető vonása, amelyet a *Ricardo*-féle komparatív költségek elve semmibe vesz, illetve észre sem vesz, és amelyet csak a marxi elemzés képes felszínre hozni.) Ennek a nemzetközi cirkulációs folyamatnak egyik lényeges vonása, hogy az iparilag legfejlettebb ország tőkéje az elmaradt nyersanyagtermelő területeket önmagának aláveti és saját cirkulációs folyamatának részévé teszi.

Magának a termelési folyamatnak nemzetközivé válása már a fejlett monopolizációs termelési viszonyok mellett, az imperializmus korszakában megy végbe, a tőke nemzetközivé válásának formáját ölti és abban teljesedik ki.

Ennek megfelelően változik az árukivitel és tőkekivitel kölcsönhatása a világ-gazdaságban, valamint a tőkekivitel jellege, szerepe és funkciói. Ebben az új világhelyzetben a tőkekivitel kettős funkciója: a belső és a külső, a nemzeti és a nemzetközi gazdasági egyensúly létrehozása, valamint a kettő összehangolása egyre leküzdhetőbb akadályokba ütközik.

Az angol világgazdasági monopólium feltételei mellett ez (mint a következőkben még szemléltetni fogjuk) konkrétan azt jelentette, hogy a tőkekivitel hozzájárult a belső dinamikus gazdasági egyensúly fenntartásához az iparilag fejlett hitelezőnél és egyidejűleg a nyersanyagtermelő adósnál is; ezáltal egyszersmind hozzájárult a nemzetközi bővített újratermelés, a világgazdasági fejlődés feltételeinek helyreállításához: többek között és mindenek előtt a világgazdasági tágulásához.

Hilferding, *Bubarin*, valamint *O. Bauer* elképzelése a nemzetközi termelési és cirkulációs folyamatnak, valamint a tőkekivitel ebben betöltött szerepének ilyen feltételeit tükrözik.

A bökkenő csak az, hogy a monopolizációs – és specifikusan a monopolizációnál lecsapódó tőkefelesleg – értékesítési szükséglete nem egyezik, hanem ütközik a nemzetközi bővített újratermelés követelményeivel, míg az említett sémák azt a látszatot

keltik, mintha ezek – az imperialista világgazdaság keretei között – sem ütköznének, hanem egyeznének.

Melyik az az ellentmondás, amely az átcsapáshoz vezet az imperializmus előtti korszakra jellemző nemzetközi árucserén alapuló adós–hitelező viszonyból az imperializmus korszakára jellemző adós–hitelező viszonyon alapuló nemzetközi árucserére?

A kapitalista világgazdaság következő immanens ellentmondásáról van szó:

A kapitalista világpiac a belpiacok és külpiacok ellentmondásos egysége. Ezt az ellentmondást a tőke kivitel van hivatva áthidalni; ebben áll a tőke kivitelnek a nemzetközi gazdasági egyensúly fenntartásában, illetve helyreállításában, a kapitalista világgazdaság működésképeségében betöltött szerepe. Ugyanakkor azonban a tőke kivitel ezt az ellentmondást szüntelenül fokozza is, egészen addig az átcsapási pontig, amelyről fentebb beszéltünk. Az imperializmus korszakában ez az ellentmondás párosul és összefonódik a monopoltőke, illetve a monopoltőkénél lecsapódó tőke felesleg értékesítési szükséglete és az exportált tőke elértéktelenedése közötti ellentmondással.

Az akkumuláció piactágító hatékonysága a tőke elértéktelenedésének és az akkumuláció rátájának függvénye. Konkréten a következő kölcsönhatásról van szó: a piac tágulásának egyik legfontosabb feltétele, hogy a tőke elértéktelenedése – az érték-törvény eme konkrét érvényesülése – elé minél kevesebb akadályt gördítsenek. Ez a piac tágulásának szükséges, de nem elegendő feltétele. A másik feltétel az, hogy a tőke elértéktelenedése a verseny kényszerén keresztül további akkumulációra sarkalljon. A kettő együtt a piac tágulásának szükséges és elegendő feltétele.

A monopóliumok uralma rövidzárlatot idéz elő a tőke elértéktelenedése és az akkumuláció rátájának fenntartása, illetve fokozása közötti kölcsönhatásban. A monopólium minden eszközzel (mindenekelőtt a tőke felesleg negatív irányú latbavetésével, azaz az akkumuláció rátájának csökkentésével), a „tőkeérték megóvására”, a tőke elértéktelenedésének megakadályozására törekszik.

Mihelyst a kapitalista világgazdaságban a tőke kivitel mind a belső, mind a nemzetközi gazdasági egyensúly fenntartása szempontjából előtérbe nyomul, a dolog természete folytán a következő törvényszerűségek kezdenek érvényesülni:

1. Az exportált tőke elértéktelenedése gyorsabban megy végbe, mint a belföldi tőkée; a produktív tőke kihelyezése gyorsabban torkollik a krónikus nyersanyag-tultermelésbe.

2. Ez azt jelenti, hogy a tőke kivitel volumenének gyorsabban kellene növekednie, mint a belső akkumulációnak, ahhoz, hogy piactágító hatékonyságát fenn lehessen tartani vagy fokozni lehessen.

3. A tőke kivitel meggyorsulása viszont a kihelyezett tőke elértéktelenedését a maga részéről tovább fokozná.

4. A monopólium azonban mindent latbavet a kihelyezett tőke elértéktelenedésének megakadályozására, annál is inkább, mivel maga a tőke kivitel a belföldön befektetett tőke elértéktelenedésének megakadályozását célozza.

5. Attól a ponttól kezdve, ahol az elmaradt nyersanyagtermelő országból kiáramló extraprofit összege rendszeresen meghaladja az oda beáramló új tőke összegét, amikor a tőke kivitel volumene csökken és a kivitt tőke pusztán önmagát értékesítő értékké változik, a nemzetközi gazdasági egyensúly megbomlik, a tőke kivitel kettős funkciója megvalósíthatatlanná válik. A kivitt tőke elértéktelenedése és a fokozott tőke kivitel szükségessége ugyanannak az éremnek két oldala.

Még egyszer emlékeztetünk Lenin tételére, mely szerint a monopolkapitalizmus korszakában az áru kivitel a tőke kivitelnek van alárendelve.

Mi ennek a lenini tételnek a tartalma és jelentősége? Távolról sem csupán az, hogy a tőke kivitel az exporttöbblet finanszírozásának eszköze. Mindenekelőtt azt jelenti, hogy

a tőke kivétel az extraprofit megszerzését célozza, és hogy a világkereskedelem egész mechanizmusa főként ennek az extraprofitnak realizálását, a nemzetközi pénzügyi mechanizmus pedig ennek az extraprofitnak átszivattyúzását célozza.

Ennek, a dolog természeténél fogva szükségszerűleg a piacprobléma nagy fokú kiéleződéséhez kell vezetnie. A fejletlen, nyersanyagtermelő területek kizsákmányolásának mechanizmusa ugyanis a következő:

A fejletlen, nyersanyagtermelő ország jövedelmének zöme a világpiacon elhelyezett exporttermeléséből adódik. Ennek a jövedelemnek egyre nagyobb részét az importált tőke törlesztésére és kamatoztatására szánt összeg foglalja le. Ebben a mértékben szűkül ez a piac, és ezt csak további, egyre fokozódó tőke kivittel lehet ellensúlyozni. Más szóval: az extraprofit adott rátája mellett csökken a tőke kivétel külpiactágító hatékonysága. Ezt a tendenciát igen jól szemlélteti a következő táblázat, amelyet egy amerikai közgazdász statisztikus állított össze. Az amerikai statisztikus a következő kérdésfeltevésből indult ki: milyen mennyiségű új külföldi kölcsön kibocsátására van szükség egy évi egymilliárd dollárra rúgó exporttöbblet fenntartásához? A válasz erre a kérdésre természetesen az, hogy egyre nagyobb összegű tőke kivételre van szükség, és hogy a tőke kivétel megkívánt növelésének aránya közvetlenül a kamat nagyságától és a törlesztés rátájától függ. Minél magasabb a kamat és minél rövidebb a törlesztés ideje, azaz minél magasabb a törlesztési ráta, annál nagyobb új tőke kivételre van szükség az egymilliárd dollár exportfelesleg fenntartására.

I. sz. táblázat

*Az évi egymilliárd dollárra rúgó exportfelesleg fenntartására szükséges
húszéves lejáratú kölcsönök összege különböző kamatlábak mellett
(milliárd dollár)*

Év	2%	3%	4%	5%	6%
5-ik	1,35	1,38	1,43	1,47	1,52
10-ik	1,81	1,92	2,03	2,16	2,31
15-ik	2,44	2,65	2,90	3,18	3,50
20-ik	3,28	3,67	4,14	4,68	5,32
25-ik	4,41	5,08	5,90	6,88	8,09

Forrás: Randall Hinshaw: Külföldi tőkebefektetés és amerikai foglalkoztatottság. American Economic Review. Supplement, 1946. május. 667. o.

Ez mellesleg fényt derít arra, hogy mi Hilferding egyik számításában a bökkenő. Ha egy „újonnan megnyitott piacnak”, úgymond, egymillió font értékű exportárúja van, úgy ezért egymillió font értékű árut képes vásárolni. Ha ehelyett nem árut kap, hanem tőkét, akkor az exportált tőke nagyságától és a kamatszinttől függően ennek a többszörösét tudja megvásárolni. Ennek a piacnak a felvevőképessége tehát a tőke kivétel révén tágul, bizonygatja Hilferding.

Minden kétséget kizáróan. De a piacprobléma éleződik; a piac azonos mérvű tágításához egyre nagyobb mennyiségű tőke kivételre van szükség; a tőke kivétel külpiactágító hatékonysága csökken. Másképpen kifejezve: a piacprobléma jóval gyorsabban éleződik, mint amennyire a piac tágul. Ez pedig elvezet ahhoz a kritikus ponthoz, ahol a piacprobléma akuttá és világméretűvé válik.

A fiktív tőkeérték emelkedése és a tőke kivétel egyidejű erőteljes csökkenése közötti összefüggés a következő példával szemléltethető:

Az ismert statisztikus *Woytinsky* közli, hogy 1955-ben az USA tőkének Latin-Ame-

rikában működő vállalatai 625 ezer személyt foglalkoztattak, és a Latin-Amerikából eredő exportnak 30%-át szolgáltatták. Ugyanebben az évben a vállalatok által kiadott osztalékok összege 680 millió dollárra rúgott, ami a részvénytőke 14%-ának felelt meg. Ilyen rentabilitás eredményeként a fiktív tőkeérték ebben az évben 1 milliárd dollárral emelkedett, ugyanakkor az ide irányuló új tőkekivitel összege mindössze 148 millió dollár volt. Helyesen állapítja meg Woytinsky, hogy ennek folytán a fiktív tőkeérték növekményének oroszlánrészre „a tőkeérték emelkedéséből származó nyereség (capital gain) volt, ami az amerikai részvénytulajdonosok profitrátáját az egész részvénytőke után számítva 30%-ra emelte fel”. (Woytinsky: Les États-Unis et l'économie des pays d'Amérique Latine. Notes et Études Documentaires, Paris, 1959. 16. o.)

Ez tehát az összefüggés a „tőkeérték megóvása” között egyrészt, a monopolista profitráta emelése és a tőkekivitel csökkenése között másrészt!

Hilferding vérmes illúziókat táplál a tőkekivitel külpiactágító szerepét és hatékonyságát illetően; ezt csaknem korlátlanul tételezi fel.

„Bármilyen formában valósul is meg a tőkeexport, a külső piac felvevőképességét mindig növeli. Azelőtt az árukivitel abba a korlátba ütközött, hogy a külső piacok kevés európai iparcikket tudtak felvenni. E piacok fogyasztóképességét a naturálgazdálkodás vagy más fejletlen termelés csekély fölöslege korlátozta. Ezt a termelést nem lehetett gyorsan növelni és még kevésbé lehetett rövid idő alatt piacra történő termeléssé átalakítani. Érthető tehát, hogy Anglia mérhetetlenül rugalmasabb és terjeszkedőképesebb tőkés termelése igen gyorsan kielégítette és túlszárnyalta az újonnan feltárt piac szükségleteit s ez visszahatásként textílipari túlermelésben mutatkozott meg.” (Hilferding: A finánc-tőke. Budapest, 1959. 419. o.)

Ezután Hilferding hosszasan fejtegeti, hogy a tőkekivitel a piacok felvevőképességét csaknem korlátlanul tágítja.

„Már a tőkének a kölcsöntőkeként való kivitele is rendkívüli mértékben megnöveli az újonnan feltárt piac felvevőképességét. Tegyük fel, hogy az újonnan feltárt piac 1 millió font sterling értékű árut képes exportálni. Ebben az esetben árucseré esetén – ha egyenlő értékeket cserélnek – felvevőképessége is 1 millió font sterling. Ha azonban ezt az értékösszeget nem áruként, hanem kölcsöntőkeként, például államkölcsön formájában viszik ki az illető országba, akkor az 1 millió font sterling értéket, amivel az új piac a maga fölöslegeinek kivitele folytán rendelkezik, nem áruk vásárlására, hanem kamatfizetésre fordítja. Ebbe az országba tehát most nem 1 millió font sterling értéket, hanem mondjuk 10 millió font sterlinget lehet exportálni, ha ezt az értéket tőkeként küldik oda és a kamat 10 százalék, vagy 20 millió font sterlinget, ha a kamatláb 5%-ra csökken. Ebből egyúttal az is kitűnik, milyen nagy jelentőségű a kamatláb süllyedése a piac bővíthetősége szempontjából.” (Uo. 420. o.)

Mint látjuk, ez a gondolatmenet a tőkekivitel külpiactágító hatékonyságának csaknem végtelen emelkedését tételezi fel. Abszolút minden ok nélkül és az elemi logika szabályaival, sőt a józan ész előírásaival merő ellentétben azt tételezi fel, hogy amennyiben „csak” árufeleslegről van szó, akkor a piacprobléma megoldhatatlan, de amennyiben az árufelesleg a tőkefelesleg formájában jelentkezik, akkor a piacprobléma úgyszólván magától megszűnik!

Miután Hilferding így a tőkekivitelben vélte felfedezni a bölcsek követ a piacproblémát illetően, azért mégis felmerül benne az a gyanú, hogy az elmaradt nyersanyagtermelő ország fogyasztóképessége és ezzel piacának felvevőképessége talán mégis csökken. Azonban erre is talál képzeletbeli kiutat. A megoldás ebben az esetben – mondja – az, hogy a produktív tőkekivitel függetleníti az illető országot fogyasztóerejének korlátaitól!

„A kölcsöntőke formájában történő tőkeexportnál még sokkal jelentősebb az ipari tőke kivitelének hatása. S éppen ez az oka annak, hogy az ipari tőke formájában való

tőke kivétel egyre nagyobb jelentőségre tesz szert. A tőkés termelésnek a külső piacra való áttelepítése ugyanis felszabadítja az illető piacot saját fogyasztóképeségének korlátaiktól. Hiszen az új termelés hozadéka biztosítja a tőke értékesülését. Viszont a termékek értékesítése szempontjából egyáltalában nemcsak az újonnan feltárt piac jön tekintetbe. Ellenkezőleg, a tőke ezeken az új földrajzi területeken is olyan termelési ágak felé fordul, amelyeknek termékeit biztosan értékesítheti a világpiacra. Dél-Afrika kapitalizálása például teljesen elszakad Dél-Afrika felvevőképeségétől, mivel a fő termelési ágának, az aranybányászatnak az eladási lehetőségei korlátlanok és a kapitalizálás itt csak azon múlik, mennyire bővíthető a bányászat a természeti körülmények folytán, s mennyire van meg a szükséges munkaerő. Ugyanígy független például a rézlelőhelyek kiaknázása a gyarmat fogyasztóképeségétől, viszont a fogyasztási cikkek gyártó iparágak, amelyek termékeik túlnyomó részét éppen az új piacon kénytelenek értékesíteni, hamarosan beleütköznek a fogyasztóképeség korlátjába.

A tőke kivétel tehát tágitja az új piac fogyasztóképeségéből eredő korlátot.” (Uo. 420. o.)

Hirtelen fordulattal tehát Hilferding egyszerűen kizárja az illető területeket, a monopolizált kizsákmányolás szféráit a világpiacból, azon elméleti és gyakorlati nehézség megoldásának érdekében, hogy a tőke kivétel „függetlenítse” a szóban forgó területek fogyasztóerejének korlátaiktól és piacaik felvevőképeségének elégtelenségétől. Elmékedésének lázában észre sem veszi, hogy ez a tendencia, amely valóban érvényesül az imperializmus gyakorlatában, nem a piacprobléma megoldását, hanem a világpiac viszonylagos szűkülését idézi elő, éppen ezen területeknek mint elhelyezési piacoknak a világpiacból való „kiküszöbölése” által. Ez a probléma a kapitalizmus általános válságában teljes mértékben kibontakozik, és éppen ezáltal válik a piacprobléma akuttá és világméretűvé válásának egyik fontos tényezőjévé.

Ugyanakkor Hilferding – ismét minden ok nélkül és ismét minden mélyebb elméleti megfontolás, valamint a tények ellenére – azt a világpiacot, amelyből az elmaradt nyersanyagtermelő területeket illetően kézen-közön kiakolbólította, korlátlan tágulóképeséggel ruházta fel. A produktív tőke kivétel által termelt áru elhelyezése Hilferding szerint „a világpiacra biztosítva van”. Hogy miért és milyen alapon, ezt a kérdést Hilferding még csak fel sem veti. Az egész tulajdonképpen nem egyéb, mint Ricardo dogmájának feltámasztása az imperializmus körülményeire alkalmazva. Mint ahogy Ricardo a kapitalizmussal járó piacproblémát egyszerűen azáltal mellőzte, hogy feltételezte bármilyen mennyiségű tőke profitábilis alkalmazhatóságát a termelésben (amit mint Marx rámutatott, csak akkor lehet feltételezni, ha hallgatólagosan a piac korlátlan táulását tételezzük fel, ami tehát éppen a megoldandó probléma elsikkasztására lyukad ki), úgy Hilferding Ricardo téves ösvényén járva egyszerűen feltételezi, hogy *nincs az a tőkefelesleg, amit ne lehetne külföldön extraprofitál befektetni*. Ez szemmel láthatóan a világpiac korlátlan táulását tételezi fel az imperializmus keretei között és a piacproblémát azáltal „oldja meg”, hogy még csak fel sem veti.

Hilferding rózsaszínű ábrándozásaitól eltérően a kapitalizmus szürke valóságában az a helyzet, hogy a tőke kivétel ugyanazon okból és ugyanolyan mértékben „függetlenítheti magát” azoknak a területeknek a fogyasztóerejétől, amelyekbe a tőke kivétel irányul, amely okból és amely mértékben a tőkefelhalmozás tartamára általában a termelő-fogyasztás fajsúlyának hirtelen átmeneti növekedése és túltengése folytán a piac túlnőhet az egyéni fogyasztás korlátaiban. De itt természetesen azonnal hozzá kell tenni, hogy ezután jön csak a feketeleves: annak az ára, hogy a tőkés tovább nyújtózkodott a piacon, mint amennyire a társadalom fogyasztóerejének takarója ér, – a nagyobb túltermelési válság! A tőke kivétel esetében ez természetesen sokkal hamarabb és sokkal meredekebben toroklik a nagyobb túltermelési válságba, a krónikus nyersanyag-túltermelésbe.

Íme a séma, mely szerint a tőke kivitel a fejlett ipari ország szempontjából szükséges nyersanyagtermelés (és import) fokozását célozza, és amelyben a nyersanyagtermelő országnak ez az exportja – úgyszólván en passant, mellesleg – a szükséges nyersanyag szállítása mellett és annak révén a szükséges extraprofitot is szolgáltatja; ennek a folyamatnak a végtelenségig való megismétlődése. A folyamat lényege, funkcióképességének feltétele, hogy *a tőke kivitel a piacot tágítja – mégpedig mindkét oldalon: tágítja a nyersanyagtermelő adós felvevő képességét az iparilag fejlett britelező készáru számára –, és ezt jóval meghaladó mértékben bővíti a fejlett britelező felvevő képességét a nyersanyagok számára.* Ennek a nemzetközi cserearányok (terms of trade) javulását kell előidéznie a nyersanyagexportőr számára, ami további tőke kivitelre csábít stb.

Mint látjuk, az alapfeltételezés (és az alapfeltétel): *a tőkés iparosodás viszonylag szűkülő nyersanyagbázisa.*

Ez azonban inkább malthusi semmint marxi koncepció; többek között nem felel meg a technikai haladás tendenciáinak sem – pontosabban: azoknak csak a tőkés iparosítás egy bizonyos fázisában, az *ipari tőke korszakában* felel meg! Az iparosításnak ebben a fázisában a feldolgozó ipar termelékenysége fokozódó mértékben haladja meg a kitermelő iparágak termelékenységét¹, ami egyszersmind azt jelenti, hogy mint Marx rámutat, a feldolgozó ipar egyre nagyobb tömegű nyersanyag feldolgozására van beállítva. Ez az a tényező egyébként, ami a maga részéről a technikai haladást a kitermelő iparágakban kikényszeríti és meggyorsítja!

Mihelyst azonban a technika és technológia behatol a nyersanyagszektorba is, mégpedig egyszerre és együttesen arról a két oldalról, hogy egyrészt fokozza a nyersanyag termelését, másrészt csökkenti a nyersanyag fajlagos felhasználását², és ugyanakkor csökken az akkumuláció üteme az iparilag fejlett országokban – a helyzet gyökeresen meg-

¹ Ennek felel meg az exportstruktúrában történő eltolódás a termelési eszközök (gépek és berendezések) felé. A feldolgozó iparnak ezek a végtermékei általában jóval magasabb termelékenységgű munkát testesítenek meg, jóval magasabb szerves összetételű tőkék termékei, mint a fogyasztási cikkek.

*A fogyasztási cikkek és termelési eszközök exportjának aránya
a fontosabb ipari országokban*

Anglia	1871	3,8 : 1	USA	1881	5,2 : 1
	1901	1,7 : 1		1926	0,8 : 1
	1926	1,9 : 1		1931–35	0,7 : 1
	1935	0,9 : 1		1939	0,4 : 1
	1947	0,5 : 1		1951	0,4 : 1
Belgium	1850	3,6 : 1	Svájc	1895	11,2 : 1
	1896	1,2 : 1		1926	2,7 : 1
	1926	1,1 : 1		1953	0,5 : 1
	1937	0,8 : 1	Németország	1895	2,3 : 1
	1951	0,6 : 1		1926	0,7 : 1
Franciaország	1865	12,3 : 1		1936	0,2 : 1
	1896	4,9 : 1		1951	0,2 : 1
	1926	2,7 : 1	Svédország	1926	0,4 : 1
	1953	0,5 : 1		1938	0,3 : 1
				1951	0,3 : 1

(W. G. Hoffmann: The Growth of Industrial Economies. Manchester University Press, 1958. 158. o.)

² A kitermelő ipar termelékenységének emelkedését a következő mutató jelzi: 1938 és 1953 között a fém bányászat termelési volumene a kapitalista világban 25%-kal emelkedett, míg ugyanabban az időszakban a fém bányászatban foglalkoztatottak száma 5%-kal csökkent.

Másrészt a technikai haladást a nyersanyagok fajlagos felhasználásának csökkentése terén a következő számok szemléltetik: 1938 és 1958 között az érc kitermelés volumene 40%-kal emelkedett, míg az ezen ércből nyert fémek termelése 120%-kal!

(UN, Patterns of Industrial Growth, New York, 1960. 32., 90., 94., 97. o.)

változik: a krónikus nyersanyagtúlermelés állapota következik be, amelynek következménye és velejárója a terms of trade távlati romlása a nyersanyagtermelő ország számára, a tőkekivitel csökkenése stb.

Ha ehhez a tetejébe még hozzájárul, hogy a legerősebb és legfejlettebb hitelező maga is nyersanyagtermelő, mégpedig a kapitalista világ gazdaság legnagyobb nyersanyagtermelője, továbbá hogy a műanyagok egyre inkább kiszorítják a hagyományos nyersanyagokat, akkor a helyzet az elmaradott nyersanyagtermelő ország számára még nyomasztóbbá és orvosolhatatlanabbá válik!

Amikor a tőkekivitel már a nyersanyagforrások monopolizálását célozza, az egészen más helyzetet teremt és egészen más következményekkel jár, mint az ipari tőke és a szabadkereskedelem azon korszakának árucseréje és tőkekivitele, amelyet Hilferding számára tükröz. Éppen ettől a kapitalista világ gazdaságban bekövetkezett alapvető strukturális változástól tekint el *Kautsky*, amikor a nemzetközi monopóliumtól a szabadkereskedelemre való visszatérés útján javasolja orvosolni az imperializmus bajait. (*Kautsky: Nationalstaat, imperialistischer Staat, und Staatenbund, Nürnberg, 1915.*)

Buharin szerint (Imperializmus és világ gazdaság) az ipari túlermelés egyértelmű a mezőgazdasági alulermeléssel; szerinte ez ugyanannak az éremnek két oldala; egyben ez a tőketúlermelés oka is. Mivel pedig a monopólium befogadóképessége a keletkező viszonylagos tőkefelesleg számára nem elegendő, az agrár bázis viszonylagos szűkülése folytán bekövetkező nyersanyaghiányt a tőkekivitel orvosolja azáltal, hogy a kapitalista ipar nyersanyagbázisát külső erőforrások bevonása révén bővíti.

Ez a gondolatmenet – mint látjuk – közvetlen kapcsolatba hozza a viszonylagos nyersanyaghiányt a viszonylagos tőkefelesleggel és a tőkekivitel a nyersanyaghiány leküzdésével. Az okfejtés legelesebb pontja a következő:

A mezőgazdaság – és általában a nyersanyagszektor – tőkésítése egy bizonyos ponton krónikus agrártúlermeléshez vezet. Ezt mutatja az USA és a többi tengerentúli nagy agrár exportőr ország példája.

A kapitalista fejlődés, a tőkés iparosítás mely pontján következik be ez a változás?

Történelmi pályafutásában az ipari tőke a kapitalizmus előtti társadalmi formációkat mint saját nyersanyagbázisát egyszerűen és változatlanul aláveti magának. Ez a földgolyó tőkésítésének tulajdonképpeni előtörténete. (Tulajdonképpen ezt téveszti össze Luxemburg magával a földgolyó tőkésítésével.) Ezen a fokon a természetes paraszti gazdaság felbomlasztása, pénzgazdálkodásra és világpiacra szánt termelésre való áttérése megy végbe. Ez a termelési viszonyok imperialista módon történő átalakításának első lépése.

Ez a folyamat készíti elő a tőke tulajdonképpeni behatolását, magának a termelési folyamatnak tőkés átszervezését és technikai forradalmasítását: az úgynevezett kettős gazdaság (dual economy) kialakulását az elmaradott országokban.

Ennek a folyamatnak a kiteljesülésével, a nyersanyagszektornak a monopólium által való teljes bekebelezésével érkezünk el a krónikus agrárválság, illetve a krónikus nyersanyagtúlermelés állapotához a kapitalista világ gazdaság méreteiben.

Elméletileg eleve helytelennek kell tehát lennie annak a felfogásnak, amely az ipari túlermelést és a mezőgazdasági alulermelést egyszerűen az érem két oldalának tekinti, és a tőketúlermelést ebből vezeti le. Ez a tévedés természetesen azzal is jár, hogy nem képes jelezni a tőkés iparosítás történelmileg ténylegesen felrajzolódó korlátait; annál kevésbé, mivel ezeket a korlátokat az agrár bázis viszonylagos szűkülésében, a nyersanyagtermelés elégtelenségében látja, vagyis más szóval a folyamatot ricardói és nem marxi szemmel szemléli.

A valóságos történelmi folyamatban fáziseltolódást észlelünk az ipar és a mezőgazdaság tőkés fejlesztésének tempója között: a kitermelő és feldolgozó ipar egyenlőtlen

fejlődését. Azon a ponton, ahol az előbbi technikailag felzárkózik az utóbbi színvonalára, ez már a termelésnek ebben a szektorában krónikus túltermelésre, a gazdaság egészében pedig az abszolút tőketúltermelésre és az akkumuláció ennek folytán bekövetkező lassulására vezet. Így rajzolódnak ki a tőkés iparosodás korlátai.

A XIX. századbeli Anglia a világ élelmiszer- és nyersanyagpiacának igen nagy és növekvő részét tette ki; mind világgpiaci versenyképessége, mind tőkefölénye érvényesítésének ez egyik fontos feltétele volt – más szóval annak, hogy az ipari tőke korszakában a szabadkereskedelem elve és gyakorlata egyrészt és az angol világgpiaci monopólium másrészt egymást alátámasztó tényezők voltak.

A kapitalista világgpiac a belpiacok és külpiacok antagonisztikus egysége és az volt természetesen a XIX. században is. A kapitalizmus fejlődésének e felfelé ívelő szakaszában azonban a piacprobléma egyebek között még azért nem vált akuttá és világméretűvé, mert a vezető tőkésország belpiac a nyersanyagtermelő országok számára nyitott, nagy kiterjedésű és táguló külpiac volt.

A finánc-tőke korszakában, amelyben a vezető tőkésország az USA, egészen más a helyzet. Míg a XIX. században Anglia növekvő importszükséglete krónikusan meghaladta növekvő exportképességét (és éppen ezért volt képes az angol tőke kivitel azt a kettős funkciót teljesíteni, hogy egyrészt biztosítsa és fokozza az angol ipar helyzeti előnyét a világgpiacon, másrészt biztosítsa a táguló világgpiac egységét és funkcióképességét) – addig a XX. században pontosan fordítva áll a helyzet: az USA nagy és növekvő exportkapacitása krónikusan meghaladja effektív importszükségletét.

*Termelés és import Nyugat-Európában és Észak-Amerikában
1953–1955*

	Nyugat-Európa	Észak-Amerika
Ipari és mezőgazdasági termelés (mrd \$)	107,5	171,9
Import FOB (mrd \$)	32,2	15,3
Import a termeléshez viszonyítva (‰)	30,0	9,0

(Les incidences possible de la Communauté Economique Européenne sur le Commerce International. Notes et Etudes Documentaires, Paris, 1958. április 25.)

1958-ban Nyugat-Európa (az OEEC országok) importja 27,7 milliárd dollárra rúgott, míg Észak-Amerika (az Egyesült Államok és Kanada) importja ennek csak kevesebb, mint felére: 11,2 milliárd dollárra. A bruttó társadalmi termék Észak-Amerikában ebben az évben 430 milliárd dollár volt, Nyugat-Európában pedig 240 milliárd dollár. Ez azt jelenti, hogy a bruttó társadalmi termék importhányada Nyugat-Európában három és félszer nagyobb, mint Észak-Amerikában.

Ilyen körülmények között a belpiacok és külpiacok antagonizmusa mindig azzal a veszéllyel fenyeget, hogy a gazdasági világválságban magát a világgpiacot robbantja. Valóban ez is történt a két világháború közötti nagy válságban.

A világgpiaci monopólium lényege, hogy a táguló világgpiac a legerősebb tőkésország számára egyre kedvezőbb értékesítési feltételeket teremt, hogy a világ minden területének gazdasági fejlődése az illető legerősebb tőkésország felé orientálódik és annak erőfölényét fokozza.

Annak, hogy a vezető tőkésország tőkefölényének latbavetése és magasabb világgpiaci versenyképességének érvényesítése ne csak a vezető ország világgpiaci helyzeti előnyét szilárdítsa és fokozza, hanem egyszersmind a kapitalista világgpiac funkcióképességét és a kapitalista világgazdaság egységét is biztosítsa, elengedhetetlen feltétele, hogy a vezető országok tőke kivitele ezt a kettős funkciót teljesítse. A kapitalista fejlődés

felfelé ívelő szakaszában az angol tőke kivitel nagyjában-egészében teljesíti ezt a kettős funkciót. *Cairncross* a következőképp vázolja a nemzetközi cserearányok alakulása és a tőke kivitel, valamint a tőke kivitel és a belső akkumuláció közötti kölcsönhatások mechanizmusát ebben az időszakban:

A fellendülésben az importszükséglet erős növekedése, párosulva az exportképesség még erősebb emelkedésével a nemzetközi cserearányok (terms of trade) romlását idézték elő Anglia számára; ennek folyományaként a fellendülési időszakban emelkedett a tőke kivitel a nyersanyagtermelő országok felé. A gazdasági fejlődésnek ezáltal lehetővé tett meggyorsulása a tengerentúli országokban kedvezően hatott vissza az angol exportra és ezen keresztül a belső akkumulációt is meggyorsította.

„Tekintettel Anglia és a tengerentúli gazdasági fejlődés közötti szoros kapcsolatra, elkerülhetetlen volt, hogy Anglia exportiparágai érzékenyen reagáltak az »új« országok fejlődésének általános ütemére és hogy annak meggyorsulása az exportiparágakon keresztül hatást fejtessen ki a belpiacra és a hazai beruházásokra. Ha az Egyesült Államok további vasútvonalak építésébe fogott, Anglia több sít és mozdonyt adott el, vagy több textilárut az amerikai munkásoknak. Ezek az eladások növelték az angol acél-művek, gépgyárak és textilgyárak profitjait és a gyárosokat az üzemek bővítésére ösztönözték... Növekedtek Angliában a beruházások. Egyszersmind – főleg a magasabb profitok révén – a megtakarítások is. Így Anglia abban a helyzetben volt, hogy nemcsak a vasútépítést finanszírozta az Egyesült Államokban, hanem egyszersmind az építőipar tevékenységét Angliában is.” (*Cairncross: Home and foreign investment 1870–1913*. Cambridge, 1953. 159. o.)

2. sz. táblázat

Anglia nettó tőkeexportja és kivitt tőkéjéből származó nettó jövedelme

(Évi átlag millió \$)

Év	Tiszta jövedelem (1)	Nettó tőkeexport (2)	(2) az (1) %-ában
1890–1899.....	452	360	77
1900–1910.....	593	437	74
1911–1913.....	879	1042	119
1922–1928.....	1075	407	38
1931–1935.....	751	—74	
1936–1938.....	1012	—212	

Forrás: International Capital Movements during the Inter-war Period. UN. 1949. 15. o.

Ebből a táblázatból viszont a kellő elméleti betekintéssel már könnyen kiolvasható, hogy mit tartalmaz a világtőke monopólium megszünte és ennek kihatásaként a tőke kivitel kettős funkciójának lehetetlenülése az angol kapitalizmus esetében. A két világháború közötti időszakban a nettó tőkeexport erősen csökkenő, sőt a harmincas évek válságidőszakában rohamosan fokozódó negatív tendenciát mutat. Ezzel szemben a tőkeexportból származó tiszta jövedelem erőteljesen emelkedő tendenciát mutat, ami eltart az 1920-as évek végéig, hogy azután a harmincas évek válságidőszakának első felében némileg csökkenjen, második felében pedig ismét erőteljesen emelkedjék. A fél évszázad alatt egyedül az 1911–1913-as időszakban haladta meg az évi nettó tőkeexport az évi nettó tiszta jövedelmet; a harmincas évek válságidőszakában pedig a kivitt tőke által levett tiszta jövedelem erőteljes emelkedése a nettó tőkeexport abszolút csökkenésével, a negatív tőkeexporttal járt együtt!

Mindez a kihelyezésre szánt tőkefelesleg értékesítési szükséglete és a bővített újratermelés nemzetközi feltételei közötti ellentmondás éleződését, majd akuttá válását tükrözi. Szem előtt kell tartani, hogyha a két világháború közötti válságidőszakban az érem egyik oldala a tőkekivitelből származó extraprofit emelkedése negatív tőkeexport mellett, az érem másik oldala a nemzetközi gazdasági egyensúly reménytelen felborulása, a kapitalista világpiac funkcióképtelenné válása és egymástól elzárt valutatömbökre való széthullása.

„A tőkekivitel hatványozott élődsiség”, állította Lenin; a fent vázolt ellentmondás szélsőséges kiéleződésének ebben a folyamatában ez a hatványozott élődsiség jut kifejezésre.

Ez a tendencia a második világháború utáni időszakban még erőteljesebben domborodott ki. Jóllehet 1939 és 1953 között az angol külföldi tőkeállomány a hadiszükségletek diktálta likvidálások folytán 1200 millió £-tal csökkent, a még megmaradt értékpapírok után befolyó jövedelem 1953-ban már meghaladja az 1938-ban realizált jövedelmet. (Paish: Britains foreign investments. The postwar record. Lloyds Bank Review. 1956 július 35–36. o.) Paish professzor felhívja a figyelmet az időközben beállott strukturális változásra: míg 1938-ban e jövedelem fele kölcsönök után járó kamat volt, addig 1952-ben ez az arány 20⁰/₀-ra csökkent – és hozzáteszi: „Az a tény, hogy a külföldi tőkebefektetésekből származó jövedelem sokkal nagyobb része folyik be osztalék formájában, biztosítékot nyújt a reáljövedelemnek a világpiaci árak további emelkedése folytán bekövetkező csökkenése ellen; ugyanakkor azonban az ország fizetési mérlegét még sebezhetőbbé teszi egy gazdasági világválság esetén, különösképpen, mivel az osztalékoknak több mint fele a kőolajtermelésből, az aranyon kívüli bányászati ágakból és az ültetvényekből folyik be.” (Uo.)

Megvan tehát a tőkekivitelnek az imperialista világ gazdaság rendszerében betöltött és annak működőképességéhez szükséges kettős funkciója: a tőkefelesleg kihelyezése, az extraprofit megszerzése egyrészt, a nemzetközi gazdasági egyensúly, a kapitalista világpiac funkcionálásának biztosítása, a fizetési mérlegeket kiegyensúlyozó, a piac elégtelen tágulását áthidaló funkció másrészt.

A XIX. század második felében rendkívül kedvező körülmények összetalálkozása – mindenekelőtt a világkapitalizmus észak-amerikai periferiájának rohamos fejlődése – tette az angol tőkekivitel számára ennek a kettős funkciónak egyidejű megvalósítását lehetővé és egymással összeegyeztethetővé. A XX. században a tőkekivitelnek ez a kettős funkciója egymással teljesen összeegyeztethetlenné vált; ez a piacprobléma végletes kiéleződésének következménye és egyben további kiéleződésének oka.

II.

A világpiaci monopóliumért folyó harc történelmi előzményei

Mielőtt rátérnénk azoknak a jelenségeknek részletesebb vizsgálatára, amelyekben az amerikai világpiaci monopólium megvalósíthatatlansága a kapitalizmus általános válsága korszakában megnyilvánul, érdemes röviden emlékeztetnünk idezni az imperializmus korszakának azt a kezdeti szakaszát, amelyben az amerikai tőke először lép fel a világpiaci monopólium igényével.

Marx és Engels a világkapitalizmus fejlődési távlatainak megítélésénél a piacprobléma várható kiéleződését tekintették a döntő ismérvnek. Fordítva is: a piacprobléma éleződését a kapitalista fejlődés távlatainak (Lenin kifejezésével: a kapitalizmus mélységben és szélességben való fejlődésének) függvényeként igyekeztek előrevetíteni.

Nem az a lényeg, hogy mennyire szabatosan látták előre a kapitalista fejlődés végső határait időben és térben; hanem az, hogy milyen elméleti megközelítéssel, milyen ismérvek alapján ítélték meg a kapitalizmus pusztulásának történelmi elkerülhetetlenségét.

„Nem tagadhatjuk – írja Marx 1858. október 2-án Engelsnek –, hogy a polgári társadalom másodszor élte át a XVI. századát, egy olyan XVI. századot, amely remélem megkondítja felette a lélekharangot, mint ahogyan az első életre hívta. A polgári társadalom tulajdonképpeni feladata a világpiac megteremtése, legalábbis nagyjából, és az azon alapuló termelés kialakítása.” (*Marx-Engels: Briefwechsel. II. kötet. Berlin, 1949. 124. o.*)

Ez a folyamat, mondja Marx, Kalifornia és Ausztrália betelepítésével, valamint Kína és Japán megnyitásával lezárult. A világkapitalizmus távolabbi perspektíváit a Távol-Kelet és különösen Kína kapitalista fejlődése határozza meg. A gazdasági alapnak a kapitalista fejlődés céljait szolgáló megváltoztatása Kínában azonban „rengeteg időt fog igénybe venni”. (Ugyanott.) Az egységes belpiac kialakulása Kína „belső gazdasági szervezete” folytán csaknem leküzdhetetlen akadályokba ütközik; vagy legalábbis a külföldi tőke számára leküzdhetetlen akadályokba.

Alapvetően ennek a központi ténynek szükségszerű fel nem ismerése vezette a kezdeti amerikai imperializmust a Nyitott Kapu elvének meghirdetésére – és ugyanez vezetett a Nyitott Kapu elvének kudarcára.

Ebben az értelemben – de szigorúan *ebben* az értelemben – Kína a kapitalizmus piacproblémájának történelmi kiéleződésében óriási szerepet játszott.

A Nyitott Kapu elvének meghirdetése a spanyol-amerikai háború végén az amerikai kapitalizmus világpiacon monopóliumra való igényének bejelentése volt. Az amerikai tőkefölény és magasabb versenyképesség latbavetése lett volna hivatva – a Nyitott Kapu elképzelésében – a világpiacon monopóliumra tartott igényt érvényesíteni annak a mintájára, ahogyan a XIX. században az angol tőkefölény és a magasabb angol versenyképesség biztosította az angol világpiacon monopóliumot. 1898-ban az amerikai bankárok egyesületének elnöke egy beszédében ezt a törekvést szókimondóan és tömören így fogalmazta meg:

„Most már három ütőkártyával rendelkezünk a kereskedelmi fölényért folyó játszmában: vassal, acéllal és szénnel. Már régóta a világ éléskamrája vagyunk; most arra törekszünk, hogy a világ műhelye, azután pedig, hogy a világ elszámolási helye legyünk.” (Idézve *Hobson: Imperialism. 79. o.*)

Az imperializmus korszakát a kínai-japán háború (1894/95) és a spanyol-amerikai háború (1898) nyitja meg; a Nyitott Kapu elve az amerikai tőke célkitűzéseinek megfogalmazása ebben a történelmi helyzetben. Ezt a történelmi helyzetet a kapitalista világ gazdaságban bekövetkezett néhány rendkívül fontos és ellentmondásos szerkezeti változás jellemezte: a) A világkereskedelem tengelyének eltolódása az Atlanti-óceánról a Csendes-óceánra. Ezt a változást aknáztta ki és mozdította elő a maga részéről erőteljesen a Szelei-csatorna megépítése a múlt század utolsó negyedében és a vele rivalizáló Panama-csatorna megépítése az első világháború előestéjén. b) A világ gazdasági erőviszonyok eltolódása az USA felé, az USA gazdasági világhegemóniára, a világpiacon monopólium kivívására való törekvése. c) Japánnak a távol-keleti hegemóniára és konkrétan Kína gyarmati bekebelezésére irányuló törekvése, amely homlokegyenest ellenkezett az USA hegemóniájának célkitűzésével és ezáltal lerakta az amerikai-japán ellentét alapjait.

A Nyitott Kapu elve a történelmi helyzet ezen összetevőinek zátonyain feneklett meg. Ha tagadhatatlan is az a tendencia, hogy a világkereskedelem tengelye a századfordulótól kezdve az Atlanti-óceántól a Csendes-óceán felé tolódott el, az is tagadhatatlan, hogy a világkereskedelem kiszélesedésének, a világpiac tágulásának ebben a

térsgben gátat vetettek mindenekelőtt a kínai társadalmi-gazdasági szervezetnek mindazon tényezői, amelyek egyrészt a kínai belpiac kialakulását, másrészt ezzel szoros kölcsönhatásban, a külföldi tőke behatolását akadályozták. Az angol imperializmus által a múlt század közepén vezetett ópiumháborúk nagy tanulsága éppen az volt, hogy ezeknek az akadályoknak a leküzdésére távolról sem volt elegendő, hogy a tőke áruinak „potom ára az a nehéz üteg, amivel rommá lö minden kínai falat” (Kommunista Kiáltvány), hogy más szóval ezeknek az akadályoknak a leküzdésére a XIX. századbeli angol tőkefölény és világpiaci versenyképesség távolról sem bizonyulhatott hatékony eszköznek. Ugyanilyen kevésbé vagy még kevésbé válhatott a XX. században az amerikai tőkefölény és az amerikai világpiaci versenyképesség ez akadályok leküzdésének hatékony eszközévé.

Ez volt az alapja az egyenlőtlen fejlődés törvénye érvényesülésének az imperializmus korszakában. Ezeket a tényezőket vette számításba a japán imperialisták vezérkara, amikor nagy stratégiai távlati tervében, amelytől ez első japán–kínai háborútól kezdve egy jótányit sem tágitott, célba vette egész Kína gyarmati leigázását.

Az említett tényezők meghatározó és kényszerítő mivolta a legfrappánsabban abban nyilvánul meg, hogy az amerikai tőkefölény és a magasabb amerikai világpiaci versenyképesség az egész történelmi korszakban, egészen a japán–amerikai háború kitöréséig az amerikai–kínai gazdasági kapcsolatok elsorvasztásának és helyette az amerikai–japán gazdasági kapcsolatok fejlesztésének irányában hat, – mégpedig olyan fejlesztésének irányában, amely egyre nagyobb mértékben és végül is kizárólag a japán rivális háborús készülődéseinek szolgálatában áll! „Az Egyesült Államok szolgáltatta Japán hat legfontosabb hadianyagszükségletének – olaj, hulladékvas, réz, fémfeldolgozó gépek, vasőtűzetek, gépjárművek és alkatrészek – legnagyobb részét” – állapítja meg *Tsuru*.

3. sz. táblázat

Az USA-ból származó japán import (az összimport %-ában) 1939-ben

Olaj és olajtermék	66,2
Hulladékvas és acél	91,0
Réz	92,1
Vasőtűzetek	98,5
Fémfeldolgozó gépek	70,2
Gépjárművek és alkatrészek	76,9

Forrás: Shigeto Tsuru: *Essays on Japanese Economy*. Tokio, 1958. 189. o.

Az első világháború végén, 1919-ben *Szunt Jat-szen* tervet dolgozott ki Kína nemzetközi iparfejlesztésére. (The International Development of China.) Ezt a Versailles-ban összegyűlt békekonferencia elé terjesztette. Szun Jat-szen elképzelése az volt, hogy ez egy csapásra megoldaná mind az iparilag fejlett kapitalista országok (mindenekelőtt az USA) akuttá váló piacproblémáját, mind pedig Kína gazdasági elmaradottságának problémáját: a fejlett kapitalista országban felgyülemlett tőkefeleslegeket és felhalmozódott fölös termelési kapacitásokat Kína gazdaságfejlesztésének előmozdítására vetnék be. Az emlékiratot Versailles-ban figyelemre sem méltatták; az összegyűlt imperialista stratégiáknak nyilván kisebb gondjuk is nagyobb volt az egységes Kína gazdasági alapjainak megteremtésénél. Némi naivitás is kellett annak feltételezéséhez, hogy Wilson, akinek külügyminisztere Lansing röviddel azelőtt a japán külügyminiszterrel megkötötte a hírhedt Lansing–Ishii egyezményt, felkarolja Kína távlati gazdaságfejlesztésének ügyét. Nyilvánvalóan clóbbrevalónak és egyedül ésszerűnek azt a lépést tartotta, hogy a legveszélyesebb versenytárrsal, Japánnal kiegyezzek Kína érdekszférákra való felosztása ügyében az angol vetélytárs rovására – miközben az angol

imperialisták a maguk részéről erőteljesen támogatták Japánt –, az amerikai rivális rovására. A következő táblázat jól szemlélteti az egyenlőtlen fejlődés dinamikáját az imperialista ellentéteknek e kulcsterületén:

4. sz. táblázat

A Kínában eszközölt üzleti befektetések százalékos megoszlása

	1902	1914	1931
Anglia	29,8	36,9	38,9
Japán	0,2	19,4	36,9
USA	3,5	3,9	6,3

Forrás: Remer: Foreign Investments in China. New York, 1933. 99. o.

5. sz. táblázat

*Kínai kormánykölcsonokban eszközölt befektetések
százalékos megoszlása*

	1902	1914	1931
Anglia	39,4	41,8	36,1
Japán	0,0	1,9	38,2
USA	0,8	1,5	7,1

Forrás: I. m. 138. o.

Látjuk, hogy – a szó szoros értelmében – hogyan kovácsol tökét Japán Kína elleni imperialista agressziójából és milyen ugrásszerűen zárkózik fel az angol rivális mellé; továbbá azt is, hogy milyen reménytelen az amerikai tőkefölény érvényesítése – békés eszközökkel az egyenlőtlen fejlődésnek és az imperialista ellentéteknek ezen az erőmezőnyén.

Így egyezkedtek külön-külön egymás és együttesen a sanyargatott kínai nép rovására. Ez eszményi helyzetet teremtett a nevető harmadik: a japán imperialisták számára hosszúléjárható stratégiai célkitűzéseik megvalósításánál. Ugyanebben az időpontban Lenin megtéveszthetetlen előre látással jósolta meg az amerikai–japán háború elkerülhetetlenségét.

A Nyitott Kapu elve tehát egyelőre az egyenlőtlen fejlődés és az imperialista ellentétek zátonyán feneklett meg. Az amerikai imperialisták tőkefölényüket is és magasabb világgpiaci versenyképességüket is csak a rivális erősítésének irányában voltak képesek érvényesíteni, mivel a rothadásig érett élősdí imperializmus lényegénél és legbelsőbb természeténél fogva képtelen volt utolsó történelmi eshetőségét kiaknázni: a polgári forradalommal valamiféle működőképes kapcsolatot teremteni és kiépíteni. Végső soron ennek tulajdonítható, hogy az imperialista ellentétek szövetségében ugyan Japán volt a két világháború között a nevető harmadik, de hogy a folyamat végső kifutásában a történelmi igazságszolgáltatásnak az az elve érvényesült, hogy az nevet igazán, aki utoljára nevet: történelmi szükségszerűséggel nem úgy alakultak a dolgok, ahogyan az amerikai imperialisták tervezték, azaz nem a kínai forradalom vált a japán–amerikai háború alárendelt, kisegítő részévé, hanem fordítva: a Japán elleni háború vált a kibontakozó kínai forradalom fontos mozzanatává. Kína nemzeti egységének és az egységes

kínai belpiac megteremtésének műve már a győztes kínai forradalom eredménye volt. Ezzel a világtörténelmi sorsfordulattal a Nyitott Kapu elve tekintetében a helyzet úgy változott meg, ahogyan *Liu Sao-csi* találóan megfogalmazta: a kapu nyitva van, de a kulcs végre-valahára a kínai nép kezébe került. Az amerikai imperialisták egészen más irányban manővereztek, mint ahol a történelmi döntésnek létre kellett jönnie: ezért is érte őket a kínai forradalom elsőprő győzelme olyan váratlanul. És ezért is kényszerült az akkori külügyminiszter, *Acheson* a teljes tehetetlenség és tanácstalanság értékes önbeismerésére:

„Sajnálatos, de tagadhatatlan tény, hogy az Egyesült Államok kormánya mitsem tehet arról, hogy a kínai polgárháború ily balul ütött ki. Semmi, amit tőlünk telhetőleg tehattunk, nem változtathatott volna a dolgok kimenetelén és ahhoz avval sem járultunk hozzá, amit elmulasztottunk megtenni. Ezt belső kínai erők idézték elő, olyan erők, amelyeket ugyan igyekeztünk, de képtelenek voltunk befolyásolni.” (United States Relations with China, Department of State Washington, D. C. 1949. XVI. o.)

A piacprobléma világméreteken való kiéleződése és a kapitalista világ gazdaság fejlődési perspektívái tehát így függnek kölcsönösen össze egymással; a valóságban lezajlott történelmi folyamat dialektikája tömören megfogalmazva ez:

1. A múlt század derekától, az ópiumháborúktól kezdve – és a század végéig egyre növekvő mértékben – minden azon fordult meg, hogy vajon lehet-e Kínából második Indiát csinálni?

2. A piacprobléma akuttá és világméretűvé válásának és ezzel együtt, ezzel a legszorosabb összefüggésben az amerikai világpiaci monopólium megvalósíthatatlanságának történelmi alapja, hogy Kína a XX. században nem játszhatta az USA világhegemóniája, világpiaci monopóliuma szempontjából azt a szerepet, amelyet India játszott a XIX. században Anglia világhegemóniája, az angol világpiaci monopólium szempontjából.

Elvi és történelmi különbség áll tehát fenn az angolok által proklamált szabadkereskedelem elve és az amerikaiak által később meghirdetett nyitott kapu elve között. A nyitott kapu elve, mint már maga a kifejezés is mutatja, az amerikai áru és tőke szabad portyázásának jogát fogalmazta meg, de olyan történelmi körülmények között, amikor a világ már legnagyobb részét fel volt osztva az európai nagyhatalmak között. A nyitott kapu elvével az amerikai tőke, bízva tőkefölényében és versenyképességében riválisaival szemben, azt a követelést állította fel, hogy azok gyarmatain és érdekszféráiban az amerikai tőke egyenlő feltételek mellett és minden megkülönböztetés nélkül versenyezhesen. A nyitott kapu elve tehát hallgatólagosan elismerte és aláírta a gyarmati status quo-t, de ennek fejében a korlátlan gazdasági behatolás jogát kötötte ki magának. Elsősorban Kínát vette célba, mint a legnagyobb még meglevő félgyarmati területet, az imperialista osztozkodás soron következő tárgyát. Itt akarta az amerikai imperializmus elsősorban erőfölényét érvényesíteni és a zsákmány oroszlánrészét megkaparintani.

III.

Az amerikai tőkefölény és világpiaci versenyképesség hatékonyságának csökkenése

A kapitalizmus általános válsága korszakának kezdetét a világkapitalizmus szerkezetében bekövetkezett azon változás jellemzi, hogy az USA az első világháború kimene-teleként mint a kapitalista világ fő hitelező országa, a kapitalista világ bankárja lépett a porondra. A kapitalizmus általános válsága elmélyülésének további fázisait pedig

azok a kudarcra ítélt törekvések jellemzik, hogy a kapitalista világ többi részét – annak centrumát és perifériáját egyaránt – az amerikai finánc-tőke értékesítési szükségletének megfelelően, az USA fennhatósága alatt és annak megvalósítása céljából működőképes egységbe fűzze. E célkitűzés megvalósításának két fő eszköze: az amerikai tőkefölény és az amerikai világgazdasági versenyképesség. A tőkefölényt a világgazdasági versenyképesség, ez utóbbit pedig a tőkefölény van hivatva a világgazdasági monopólium célkitűzésének keretei között alátámasztani. A legfejlettebb vezető tőkésország tőkefölénye és magasabb világgazdasági versenyképessége azonban a gazdasági világhegemoniának olyan ikerjelenségei – olyan feltételei és olyan velejárói –, amelyeket az egyenlőtlen fejlődés törvénye és különösképpen annak a monopolkapitalizmus korszakában történő érvényesülése folytán, csak egészen kivételes és rendkívüli körülmények fennforgása esetén (háború, újjáépítés) lehet egymást kiegészítő módon célirányosan és hatékonyan latbavetni. Ezt igazolják mind a két világháború között, mind a második világháború után a kapitalista világgazdaság egészében, annak centrumában és perifériájában lezajlott folyamatok.

A piacprobléma akuttá és világméretűvé válásának egyik legkiemelkedőbb megnyilvánulása a kapitalizmus általános válságában, hogy az USA ugyanakkor, amikor tőkefölényét latbaveti és magasabb világgazdasági versenyképességét érvényesíti a kapitalista világgazdaságban elfoglalt központi pozíciójának biztosítására, ezzel egyszersmind a kapitalista világgazdaság bomlási tendenciáit fokozza. Ennek felel meg, ennek szükségesszerű velejárója az a másik tendencia, hogy az USA tőke kivitele kezdettől fogva nem képes betölteni azt a kettős funkciót, hogy egyrészt biztosítsa és fokozza az amerikai tőkefölényből és versenyképességből eredő világgazdasági helyzeti előnyt, másrészt azonban biztosítsa – az egyenlőtlen fejlődés és a fejletlen országok reménytelen lemaradásának viszonyai mellett – a világgazdasági funkcióképességének azt a modikumát, amely éppen a tőkefölény és versenyképesség érvényesítéséhez elengedhetetlenül szükséges. Az ellentmondás az amerikai finánc-tőke értékesítési szükséglete és a nemzetközi bővített újratermelés – különösen az elmaradt területek gazdasági fejlődése – követelményei között olyannyira tetőfokára hágott, hogy az egyiknek csak a másik rovására lehet eleget tenni.

Hogy ez az ellentmondás hogyan teljesedett ki és végül is mibe torkollott a két világháború közötti időszakban, az mindenki számára ismeretes. Az 1929-ben kitört nagy gazdasági világválság, a kapitalista világgazdasági funkcióképtelenné válása és darabokra hullása, a latin-amerikai adós-államok tömegcsődje, a Hoover moratórium, az amerikai tőke kivitel teljes megszűnte, a világkereskedelemnek ebből adódó további zsugorodása³ stb., stb., ezek a tények olyan makacs dolgok, hogy a kapitalizmus legelrugaszkodottabb védelmezői számára is nagyon megnehezítik az apologetika feladatának teljesítését.

Az egész válságévtizedet (1932–1939) a fonák tőkeexport (az elmaradt adóستól a fejlett hitelező felé irányuló) jellemzi.

³ Az amerikai kormány kiadásában megjelent „Az Egyesült Államok a világgazdaságban” c. tanulmányban az 1929-ben kitört nagy gazdasági világválság következményeit elemezve a szerző megállapítja:

„Ki kell emelni a következő alapvető jelentőségű körülményt: maga az a tény, hogy a nemzetközi egyensúly fenntartása immár nagymértékben az amerikai tőke kiáramlásán múlott, az egyensúly felborulását és az összeomlást előidéző tényező volt. A tőke kivitel megszakítása... szükségszerűleg olyan méretű gazdasági és csere zavarokat idézett elő, hogy az csökkentette a külföldi befektetések esélyeit általában és a világgazdaság további, elhúzódó zavaraihoz vezetett.”

(The United States in the World Economy. Department of Commerce, Washington D.C. 1943. 162. o.)

(Millió US \$)⁴

	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938
UK.....	+ 179	—	+ 35	— 158	+ 90	+ 277	+ 269
US							
hosszúlejáratú	+ 257	+ 78	+ 200	+ 436	+ 777	+ 521	+ 97
rövidlejáratú	— 442	— 419	+ 222	+ 1072	+ 431	+ 356	+ 344

Forrás: International Capital Movements in the Inter-war Period. UN. 1949. 41. o.

Külön vizsgálódást igényel azonban annak megállapítása, hogy az amerikai tőkefőlény latbavetése a második világháború után milyen hatékonysággal mozdította elő az amerikai piacprobléma megoldására irányuló törekvéseket és hogy — ez az érem másik oldala — az amerikai tőke kivitel a második világháború után mennyiben teljesítette azt a kettős funkciót, amelyről fentebb beszéltünk. Ilyen megközelítéssel akarunk választ kapni arra az elméletileg és gyakorlatilag egyaránt rendkívül fontos kérdésre, hogy a piacprobléma akuttá és világméretűvé válása, mint a kapitalizmus általános válságának legfőbb gazdasági ismérve, változatlanul fennáll-e a második világháború utáni időszakban is.

Az USA gazdasági fejlődésében bekövetkezett tempóvesztést jól szemlélteti a következő táblázat:

7. sz. táblázat

Az ipari termelés átlagos évi növekedése %-ban

	1911—1913	1925—1938	1948—1959
Ausztria	n. a.	1,2	10,1
Belgium	3,3	1,5	2,9
Dánia	n. a.	3,2	4,6
Franciaország	4,3	0,2	6,4
Németország	4,7	4,0	12,6
Olaszország	5,2	2,0	8,9
Luxemburg	7,3	csökkenés	3,3
Hollandia	n. a.	3,7	6,2
Norvégia	4,4	2,8	5,7
Svédország	n. a.	5,8	3,1
Anglia	2,6	2,9	3,6
Nyugat-Európa	3,8	2,7	6,9
USA	5,4	csökkenés	3,3

Forrás: Maddison: The postwar business cycle in Western Europe. Banca Nazionale del Lavoro, Róma, 1960. június. 102. o.

⁴ A + jel tőkebeáramlást jelent.

A táblázatból leolvasható, hogy míg az első világháborút megelőző ciklusban az USA fejlődési üteme a nyugat-európaiakét jóval meghaladta, addig a két világháború közötti ciklusban az USA fejlődési üteme negatívvá vált és a második világháború utáni időszakban a nyugat-európai fejlődési ütemnek kevesebb, mint felét tette ki.

Az abszolút tőketűtermeléssel járó stagnáció ott következik be, a piacprobléma akuttá válását az mutatja, hogy hosszabb időszakot tekintve a beruházások növekedési üteme alatta marad a termelés növekedési ütemének. Ez egyszerűen természetesen annyit is jelent, hogy a termelés növekedési üteme alatta marad azon országok termelés-növekedési ütemének, amelyeknél a beruházások és a termelés növekedési üteme közötti arány fordított.

A beruházásoknak és a termelésnek ez a dinamikája az ún. marginális tőkekoef-ficiensen keresztül a viszonylagos versenyképességnek egyik legerőteljesebben ható tényezője. A marginális tőkekoeficiens ugyanis a beruházási hányad és a termelés évi növekedési rátájának a hányadosa; annál kedvezőbben alakul, minél magasabb a ter-melés növekedési rátája a beruházási hányadhoz viszonyítva, feltéve, hogy maga a be-ruházási hányad a világpiaci konkurrencénél magasabb.

Az 1950–1958 időszakban a marginális tőkekoeficiens a különböző fejlett kapitalista országokban a következőképp alakult változatlan árakon számítva (az USA adatai az 1950-től 1959-ig terjedő időszakra vonatkoznak).

8. sz. táblázat

	Termelő beruházások a bruttó társ. termék %-ában	A bruttó társ. termék évi %-os növekedése	Marginális tőke- koeficiens
Nyugat-Németország	13,0	7,4	1,7
Olaszország	12,6	5,5	2,3
Franciaország	11,6	4,3	2,7
USA	9,7	3,3	2,9
Belgium	9,0	2,9	3,1
Hollandia	14,5	4,5	3,2
Svédország	11,8	2,9	4,1
Anglia	9,9	2,2	4,5
Dánia	12,4	2,3	5,4
Norvégia	21,0	3,0	7,0

Forrás: Wirtschaftsdienst, Hamburg, 1961. február 74. o.

A marginális tőkekoeficiens alakulása a világpiaci versenyképesség egyik legfon-tosabb meghatározója. Ha a konkurrens munkatermelékenysége megközelíti vagy eléri a vezető tőkésországok munkatermelékenységi színvonalát, akkor – a bérszínvonal különbségeitől eltekintve is – világpiaci versenyképessége ugrásszerűen megnövekszik, amennyiben marginális tőkekoeficiens kedvezőbben alakul. A marginális tőkekoef-ficiens alakulásának pedig meghatározó tényezője a piac tágulása, a nagyobb piacra való termelés lehetősége és ezen keresztül a tömeggyártás által lehetővé tett költség-csökkentés (economies of scale), a kapacitás kihasználásának magasabb foka. Éppen e tekintetben támadt a nyugat-európai riválisoknak komparatív előnyük az USA-val szemben az újjáépítést követő időszakban a második világháború után. A newyorki Federal Reserve Bank legutolsó évi jelentése ezzel is magyarázza az USA csökkent világpiaci versenyképességét a legutóbbi években:

„Az történt, hogy a háború utáni időszakban a komparatív előnyök eltolódása olyan gyorsasággal következett be, hogy az ehhez való igazodás részünkről csak elkésve

ment végbe... A változást a külföld kapacitásának gyors bővítése idézte elő azon területeken, ahol a termelési költségek abszolút szintje már régóta alacsonyabb volt, vagy legalábbis nem volt magasabb, mint minálunk.” (Federal Reserve Bank of New York Annual Report 1959. 1960 március, 41. o.)

Az arány az USA számára még kedvezőtlenebbnek mutatkozik, ha külön kiemeljük a beruházások, termelés és export kulcsterületét: a fém- és gépipart. (Az adatok az 1950–1957 időszakra vonatkoznak.)

9. sz. táblázat

	Bruttó beruházások a termelő összberuházások %-ában	A termelés évi %-os növekedése
Nyugat-Németország.....	17,8	12,8
Franciaország	17,4	9,2
Anglia	14,6	4,3
Hollandia	10,1	7,7
Norvégia	7,1	7,5
Kanada	7,2	4,6
USA	10,7	4,3
Svédország	4,8	3,3

Forrás: UN. World Economic Survey, 1959. New York, 1960. 29. o.

A magas beruházási hányad a termelékenység emelésének egyik legfontosabb tényezője, különösen ha a beruházások növekvő volumene a magasabb termelékenységre épülő gazdasági, illetve iparágakra megy. Valóban azt tapasztaljuk, hogy a legmagasabb növekedési rátát felmutató országokban erőteljesen megnövekedett a foglalkoztatottság a feldolgozóiparban a mezőgazdasági foglalkoztatottság rovására. 1950 és 1959 között a foglalkoztatottság Nyugat-Németország és Japán feldolgozóiparában kerek 50%-kal, Olaszország és Ausztria feldolgozó iparában 20%-kal emelkedett. Ugyanakkor 1950 és 1958 között a mezőgazdasági keresők száma Nyugat-Németországban 23%-kal, Japánban 10%-kal, Olaszországban 9%-kal, Ausztriában 6%-kal csökkent. „Ellentétben a munkaerőnek az alacsony termelékenységre épülő szektorokból a magasabb termelékenységre épülő szektorokba való átcsoportosításával, amely a legtöbb nyugat-európai országot és Japánt jellemezte, az Egyesült Államokban az alacsony vagy lassan emelkedő termelékenységre épülő szektorok viszonylagos térhódítása ment végbe, mint amilyenek például az állami szervek, pénzügyi intézmények, kereskedelem és egyéb szolgáltatási szférák. A feldolgozó iparon belül is nagy eltolódás ment végbe a termelő munkásoktól a nem termelő alkalmazottak felé.” (Bank for International Settlements. Annual Report Basle, 1960. 31–32. o.)

A termelési költségek ugrásszerű csökkentésének és a versenyképesség ugrásszerű emelkedésének irányában hatott a kapacitás nagyarányú bővítése és a megnövekedett kapacitás magasabb kihasználási foka az olyan legkorszerűbb technikával felszerelt tömeggyártásra beállított iparágakban, mint az acél- és az automobilgyártás.

Alig fér kétség ahhoz, hogy ez az erőteljes, nagy lendületű nyugat-európai akkumuláció az USA-beli háború utáni négy ciklikus visszaesést enyhítő tényező volt az elmúlt évtizedben. Az érem másik oldala azonban az – és ehhez is alig fér kétség –, hogy ugyanebben a nyugat-európai és japán fellendülésben felgyülemlettek azok a főös kapacitások és felrajzolódtak azok a piackorlátok, amelyek tekintetében a fejlettebb USA „megelőzte” riválisait és amelyek tekintetében a riválisok most „utoléri” az Egyesült Államokat. Ez pedig a piacprobléma akuttá válásához vezet világméretben. Hangsúlyozni kell, hogy – ha az amerikai és nyugat-európai ciklusnak a háború utáni

időszakban tapasztalt fáziseltolódásain keresztül is –, de eljutottunk ahhoz az időszakhoz, ahol – az 1960-as évek folyamán – a ciklus nemzetközi ciklussá szinkronizálódik és az egész folyamat a háború utáni időszak első komoly gazdasági világválságába torkollik. A dolgoknak ezt a kimenetelét a közös piac, az integráció területén elért sikerek csak még elkerülhetetlenebbé teszik. Helyesen állapítja meg az olasz közgazdász Paolo Baffi: „Annak a lehetőségei, hogy a csökkenő belső keresletet a külső kereslettel helyettesítsük, abban a mértékben fognak megszűnni, amely mértékben előrehalad a nemzetközi gazdasági integráció; ez esetben ugyanis a konjunkturális hullámzások továbbgyűrűzése gyorsabbá válik.” (*Revue d'économie politique*. Párizs, 1960. nov.–dec. 149. o.)

A komparatív előnyöknek ez az eltolódása veszélyezteti az USA világpiaci pozícióit. Mely tényezők idézték elő a komparatív előnyöknek ezt az eltolódását? Ezt a változást nyilvánvalóan csak a technikai haladás nivelláló hatásának közgazdasági vonatkozásai magyarázzák. Erre a folyamatra a komparatív költségek elve nem derít fényt; a folyamat tudományos vizsgálatára csak az iparágak egyenlőtlen fejlődésének elve alkalmas.

A komparatív költségek elve (Ricardo) arra a kérdésre akar választ adni, hogy a nemzetközi munkamegosztás és az azon alapuló árucseré miéért jár kölcsönös előnnyel a résztvevők számára. Arra nem ad választ, hogy az előny milyen arányban oszlik meg a résztvevők között és még kevésbé arra, hogy az adott nemzetközi munkamegosztás és az adott külkereskedelmi struktúra az egyik és a másik ország komparatív előnyét távolítog mennyiben fokozza és mennyiben csökkenti. A tétel a piacprobléma nemlétezésének hallgatóságos feltételezésén alapszik.

Az iparágak egyenlőtlen fejlődésének elve (Lenin) arra a kérdésre akar választ adni, hogy miért van a kapitalista országnak szüksége külpiacra. A komparatív költségek elvével szemben ez az elv

a) nem a piacprobléma nemlétezésének hallgatóságos, hanem a piacprobléma szükségzerű éleződésének kimondott feltételezésén alapszik;

b) nem statikus, hanem dinamikus elv, amely képes arra, hogy a komparatív előnyöknek a fejlődés során bekövetkező változásait is megmagyarázza;

c) átvizet attól a kérdésfeltevéstől, hogy miért van a kapitalista országnak szüksége külpiacra, ahhoz a kérdésfeltevéshez: miért kell a vezető kapitalista országnak a külpiac monopolizálására törekednie?

Ezeknek a változásoknak a helyes értékelése megköveteli a kapitalista világ gazdaság centrumában és perifériájában, valamint a kettő közötti viszonylatban végbemenő folyamatok tanulmányozását. A következőkben ezt kíséreljük meg.

Ami a kapitalista világ gazdaság centrumában lezajló folyamatokat illeti, azoknak meghatározó tényezőit a következőkben foglalhatjuk össze:

1. A hadi monopolista államkapitalizmus állandósulásának tendenciája, különösen a kapitalista világ gazdaság vezető országában, az Egyesült Államokban.

2. Ennek a ciklus deformálódásában kifejezésre jutó hatása, – mégpedig mind belső, mind nemzetközi viszonylatban.

3. A technikai haladás gyorsuló tendenciája, párosulva a hadimonopolista államkapitalizmus állandósulásának tendenciájával, a fejlett kapitalista országok közötti egyenlőtlen fejlődést meghatározott irányba terelte: a riválisok – elsősorban Nyugat-Németország – számára lehetővé tette a világpiaci versenyképesség ugrásszerű fokozódását és az Egyesült Államokénál jóval magasabb fejlődési ütemet.

4. Az egyenlőtlen fejlődés törvényének ilyen sajátos módon való érvényesülése azzal járt, hogy a ciklus nemzetközi szinkronizálását, a nemzetközi ciklus kialakulását egy bizonyos ideig hátráltatta. (Ez, mint a továbbiakban kimutatni igyekszünk, lezárt folyamat, amely az 1950-es éveket jellemezte. A termelékenységi színvonalban bekö-

vetkezett nivellálódás az 1960-as évek ciklusalakulására már egy teljesen más kiindulópontot teremt.)

5. Az Egyesült Államok központi pozíciójának erősödése a kapitalista világgazdaságon belül; ennek a pozíciónak aláásása, egyre fokozódó mértékben való tarthatatlanná válása az 1950-es évek fellendülési időszakában.

Ez a központi pozíció a legerősebben az újjáépítési időszak alatt, a *Marshall*-terv nagyarányú juttatásai révén érvényesült. Az amerikai hegemonia biztosításának nagy távlati tervében a Marshall-tervet csak első beindító lépésnek szánták. A Marshall-terv egyik fő célkitűzése a nyugat-európai kapitalista országoknak amerikai fennhatóság alatt történő, az amerikai tőke értékesítési szükségletét szolgáló integrálása volt egységes nagy felvevőképeségű piaccá. Ezek az integrációs törekvések ugyan a tőke további nemzetközivé válását, az amerikai és európai tőke összefonódását nagy lépéssel vitték előre. Ez a folyamat egyik oldala; a tőkének ez a nemzetközi integrálódása az imperializmus korszakának egyik legfontosabb Lenin kimutatta sajátossága. Más kérdés megint, amelyet ezzel nem szabad összekeverni vagy összetéveszteni, hogy ennek kapcsán mennyire sikerült a vezető tőkésországnak tőkefölénye latbavetésével világpiaci monopóliumot kivívni, illetve piaci pozícióit megszilárdítani. Látni fogjuk, hogy az USA pozíciói e tekintetben megrendültek.

6. Ennek egyik alapvető, a nemzetközi konkurrencia felszíne alatt ható oka az imperialista világgazdaság következő belső ellentmondásaiban keresendő.

A kapitalista világgazdaságban központi helyet elfoglaló vezető legerősebb tőkésország ezt a központi pozícióját csak akkor tudja megtartani, illetve megszilárdítani, ha minden eszközzel – elsősorban tőkefölényének latbavetésével – a világpiaci monopóliumra tör. A világpiaci monopólium kivívása, illetve megtartása a hegemonia megtartásának, illetve megszilárdításának feltétele. Fordítva is: a kapitalista világgazdaságban elfoglalt központi pozíció megtartása, illetve megszilárdítása a világpiaci monopólium kivívásának, illetve megtartásának eszköze és előfeltétele.

Sem a központi pozíció, sem a világpiaci monopólium nem szorítkozhatik azonban a riválisokkal szembeni tőkefölényre és versenyképességre. Igaz, hogy a világpiaci monopóliumot az egyenlőtlen fejlődés, a riválisoknak a modern technika nivelláló hatása folytán egyenlőtlenül és ugrásszerűen fokozódó világpiaci versenyképessége kezdi ki. A világpiaci monopólium gyökerei azonban a kapitalista világgazdaság peremterületén, azokban a gazdasági kapcsolatokban vannak, amelyek az elmaradt nyersanyagtermelő területeket a vezető imperialista országhoz fűzik. Ezért hangsúlyozta annak idején Lenin Kautskyval szemben, hogy ha Anglia ipari és kereskedelmi fölénye meg is szűnt, gyarmati monopóliuma megmaradt!

Az USA a gyarmatrendszer széthullásának és felszámolásának korszakában akarja tőkefölényét világpiaci monopóliumának megalapozására latbavetni; kilátástalan vállalkozás! A háború után talpraállított világpiaci riválisaival szemben helyzeti előnyét komoly mértékben csorbitja az imperialista vezető szerepével járó katonai kiadások nagy összege a világ minden részében; ez a tőkefölénynek olyan negatív hatású latbavetése, amelyből a világpiaci versenytárs húz hasznot. Éppen ezért lépnek fel az amerikai kormány világutazó követei azzal a sürgető – és süket fülekre találó – kéréssel, hogy a talpraállított riválisok szíveskedjenek az USA önként vállalt terhét saját hozzájárulásukkal enyhíteni.

Maximális értelemben a külpiacok monopolizálására irányuló törekvés, minimális értelemben a világpiaci részesedés fenntartása és fokozása a monopolkapitalizmus korszakában a fejlett tőkésország minden egyebet felülmúló érdeke, a nemzetközi konkurrencia rugója. Ahogyan az ipari tőke korszakában a verseny az egyéni tőkésekett a pusztulás veszélye mellett lázas akkumulációra, úgy a monopolkapitalizmus korszaka-

kában a nemzetközi konkurrencia a fejlett tőkésországokat világszerte részesedésük fenntartására és fokozására kényszeríti.

A fejlett tőkésországok között ugyanolyan elkeseredett harc folyik a világszerte részesedésért, mint az egyes országokon belül az ún. oligopóliumok között a belpiac felosztásáért – sőt annál sokkal élesebb. Ez tulajdonképpen ugyanannak az érdekek két oldala; hiszen ugyanazokról a monopóliumokról, ugyanarról a nemzetközivé vált tőkékről van szó mindkét esetben.

Nézzük meg ezt egy kissé közelebbről. Melyek a kereskedelemnek azok a döntő ágai, amelyekben a legerősebb tőkésország a világszerte monopóliumra pályázik? E tekintetben a korszakos változás az, hogy a textilipart a XIX. században elfoglalt vezető helyéről a fémfeldolgozó ipar szorította ki.

10. sz. táblázat

Az ipari készáruk világkereskedelmének szerkezete
(%o-os megoszlás a cikkszoportok között)

	1899	1913	1939	1947	1950	1955
Gépjármű és repülőgép	0,4	3,3	8,4	9,4	11,8	14,5
Gépi berendezések	7,9	11,5	14,6	16,9	22,4	24,3
Vas és acél	6,0	7,7	7,8	9,9	8,1	9,6
Vegyszerek	8,3	8,1	7,7	9,1	9,0	9,5
Színesfémek	4,7	5,4	4,5	5,6	4,7	4,8
Fémipari cikkek	7,4	6,5	6,1	7,2	5,8	5,5
Vasút, hajó stb.	4,2	3,7	2,8	2,4	3,5	3,7
Ital és dohány	3,5	2,3	2,1	2,4	1,9	1,6
Textil és ruházat	40,4	35,1	29,5	22,1	19,5	12,8
Egyéb	17,2	16,4	16,5	15,0	13,3	13,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Banker, 1958. január.

Hogyan alakult a három fő világszerte versenyfél összexportjában e cikkek részaránya?

11. sz. táblázat

Az angol, a nyugatnémet és az amerikai gyáripari export 1955-ben
(Az egyes cikkszoportok százalékos részaránya az illető ország összexportjában)

	Anglia	Nyugat-Német-ország	USA
Gépjármű és repülőgép	16,9	13,6	23,0
Gépek	23,3	28,8	30,6
Vas és acél	6,4	8,1	7,1
Vegyszerek	9,5	12,9	11,7
Színesfémek	3,0	2,9	2,3
Fémipari cikkek	6,7	5,9	3,3
Vasút, hajó stb.	3,8	4,3	2,7
Ital és dohány	3,0	0,4	0,7
Textil és ruházat	13,9	6,7	5,7
Egyéb	13,5	16,4	12,9
Összesen	100,0	100,0	100,0

Forrás: Banker, 1958. január.

Vegyük azt az árucsoportot, amely az iparágak egyenlőtlen fejlődése során a leginkább előretört: a gépjárművek, repülőgépek stb. csoportját. Ebben a három versenytárs világpiaci részaránya a következő:

12. sz. táblázat

	1937	1950	1956
USA	49,8	46,8	49,9
Anglia	17,6	34,6	21,1
Nyugat-Németország	12,0	4,6	13,9

Forrás: S. Spiegelglas: World Exports of Manufactures, The Manchester School of Economic and Social Studies, 1959. május. 134. o.

Hogyan alakult ezeknek az országoknak a világpiaci részesedése az ipari készárúk exportjában? (Százalékos megoszlás.)

13. sz. táblázat

	1937	1950	1956	Változás 1937—1956 között
USA	20,6	31,2	31,0	plusz 10,4
Anglia	23,6	26,9	19,6	mínusz 4,0
Nyugat-Németország	23,6	7,7	16,4	mínusz 7,2

Forrás: I. m. 114. o.

Szabad szemmel látható, hogy itt az angol és a nyugatnémet rivális lemaradását már csak az USA részarányának rovasára képes behozni. Az 1956 óta eltelt időszakban valóban az is történt, hogy az angol és a nyugatnémet világpiaci részesedés kiegyenlítődtött és megkezdődött az amerikai világpiaci pozíció elleni támadás, amely ellen most az amerikai kormány ellenrendszabályokat foganatosít, erőteljes exportellenoffenzívába megy át.

Ez a tendencia méginkább kidomborodik, ha a világpiaci verseny egyik kulcsterületét, a tartós fogyasztási cikkeket, külön vizsgáljuk.

14. sz. táblázat

Részesedés a személyautók világexportjában (%)

	1937	1950	1958
Nyugat-Németország	10,4	7,9	34,8
Anglia	16,7	46,1	25,0
Franciaország	7,5	11,6	14,5
USA	49,6	26,4	12,5
Olaszország	3,6	2,7	6,2
Svédország	1,6	0,8	2,7
Belgium—Luxemburg	2,9	1,1	2,3
Kanada	5,8	2,6	0,9
Hollandia, Svájc és Japán	1,9	0,8	1,1
Összesen	100,0	100,0	100,0

Forrás: Problèmes Économiques, 1960. március 22.

Ugyanez a tendencia domborodik ki a tartós háztartási cikkek világexportjában.

15. sz. táblázat

	1937	1950	1958
Nyugat-Németország	32,4	11,6	26,3
Svájc	22,6	33,0	21,7
USA	19,9	20,0	14,2
Anglia	10,3	17,3	12,8
Japán	2,1	2,3	7,9
Hollandia	6,6	4,5	6,6
Franciaország	1,5	4,9	4,6
Belgium, Luxemburg	0,5	1,3	2,3
Olaszország	0,6	1,5	1,7
Svédország	2,9	2,9	1,6
Kanada	0,7	0,7	0,3
Összesen	100,0	100,0	100,0

Forrás: Uo.

A konkurrencia egyszersmind behatolt magára az amerikai belpiacra. Néhány kiragadott példa: 1958-ban az autóiport a belföldi eladások 10,2%-át, a varrógépeknél 300%-át, az írógépeknél 25%-át tette ki. (Op. cit. 19. o.)

Ludwig Erhard a nyugatnémet előretörést a következőképp magyarázza:

„Strukturális okok kedveztek a német export előretörésének... Termelésünk általában erősen munkaintenzív... ugyanakkor ipari termelésünk mindig is erősen exportintenzív volt... Minthogy pedig mindezek mellett mindenkéltt tőkejavakat exportálunk, amelyek importszüksége még kisebb, mint például a textilipár, így tehát nyersanyagbehozatalunk dinamikája gyorsan nagy és magas értékű exporttermelést váltott ki... Így tehát nincs semmi csodálkoznivaló azon, hogy az első évek dollár-hézagja elég gyorsan márka-hézagga változott át.” (Deutschlands Rückkehr zum Weltmarkt. Düsseldorf, 1953. 16. o.)

Ez a nyugatnémet világszíci előretörés kezdeti stádiumában íródott. Ma már egy nyugatnémet közgazdász a nyugatnémet monopolizáció exportszükségletét a következőképp magyarázza és exportsikereit a következőképp ecseteli:

„A Szövetségi Köztársaság egy olyan népgazdaságnak tipikus strukturális, konjunkturális és fejlődési képét nyújtja, amelynek belpiac a termelési potenciálhoz mérten túl szűk. Az egyéni fogyasztás, amely a belpiac közvetlen felvevőkéességét jelzi, nem elegendő ahhoz, hogy az ipari kapacitásokat leterhelje. Ennek megfelelően a fogyasztási kiadások részaránya a rendelkezésre álló javak és szolgáltatások összegében az 1950-beni 57%-ról 1959-re 48%-ra esett.” (Wilhelm Hankel: Zur Frage der Priorität der geldwertpolitischen Ziele. Konjunkturpolitik, 1960. 5. Heft, 260. o.)

Ezzel szemben a beruházások és az export együttes részaránya az elmúlt évtizedben a nemzeti jövedelemnek közel 40%-át tette ki; a beruházások 20%-ot és az export 18%-ot. A dolog dinamikája úgy fest, hogy az időszak elején még a beruházások voltak előtérben; 1950-ben még a beruházások összege az exportnak csaknem kétszeresét tette ki; míg 1957 óta az export összege a beruházások összegét elérte, sőt meghaladta.

A nyugatnémet beruházások és az export
(mrd márka)

	Bruttó beruházások	Export
1950	21,9	11,9
1951	26,4	19,4
1952	31,5	23,1
1953	31,4	26,4
1954	36,3	31,8
1955	47,0	37,4
1956	49,3	44,7
1957	52,0	53,1
1958	53,1	55,6
1959	58,7	62,1

Forrás: Uo.

Az amerikai termelési gépezet növekedési ütemének fokozásához az eddigi (kb. 5 milliárd dollár nagyságrendű) exporttöbblet erőteljes fokozására van szükség. Ezt az exportfelesleget azonban egyre nehezebb fenntartani. Az egyetemes „dollarhiány” évtizedében a dollárárak elleni diszkriminációt a nagyarányú állami tőke kivittel küzdötték le. Két legyet vélték ütni egy csapásra: ezekkel az állami kiadásokkal tartották fenn a külföldi katonai bázisokat és az amerikai exportfelesleget. A tőke kivitel kettős funkciója ebben az időszakban ilyen eltorzult hidegháborús formában érvényesült.

Az USA kapitalista riválisai (Nyugat-Németország, Anglia, Japán, Olaszország) azonban ezenközben, az amerikai kölcsönöket is felhasználva, termelési gépezetüket átalakították és világgpiaci versenyképességüket nagymértékben fokozták. Amikor az export szempontjából döntő kulcspárágakban elérték az amerikai termelékenység szintjét, akkor az amerikaiaknál jóval alacsonyabb bérszínvonaluk versenyképességük ugrásszerű fokozódását eredményezte. Amikor tehát az amerikai finánc tőke elérte a kapitalista devizák teljes konvertibilitását, akkor már a riválisok a világgpiaci versenyképesség teljes vértetében léptek porondra – és akkor már maga a konvertibilitás is ezt az ugrásszerűen megnövekedett versenyképességet támasztotta alá.

Egy munkaóra átlagos költsége a feldolgozó iparban (bérköltség plusz társadalombiztosítás stb.) egy francia közgazdász számítása szerint, a francia bérköltséget 100-nak véve, az iparilag fejlett kapitalista országokban 1960-ban a következő:

17. sz. táblázat

USA	353
Svédország	145
Nyugat-Németország	112
Anglia	101
Belgium	99
Franciaország	100
Hollandia	84
Olaszország	84

Forrás: François Hetmann, SEDEIS Bulletin, 1961. január 20.

Mondani sem kell, hogy az amerikai finánc tőke az erőre kapott nyugat-európai versenytársat saját monopolizált piacán nem éppen tárt karokkal várja. A nyugat-európai technikai színvonal emelkedéséhez, az amerikaiaknál jóval alacsonyabb bér-

színvonalhoz még hozzájárul, hogy az európai közös piac az egyes monopóliumok részére a tömeggyártást és a termelési költségnek azzal járó emelkedését is lehetővé tette. Az 1956–1960-as időszakban az importnövekedés felét az USA-ban az automobilimport tette ki. De a nyugat-európai konkurrens egyéb tartós fogyasztási cikkekkel is betört az amerikai piacra (írógép, rádió stb.).

„Több hűtőszekrényt gyártanak ma Nyugat-Európában, mint az Egyesült Államokban és hamarosan több autóbilt is fognak gyártani – kesereg egy amerikai cikk, és így folytatja: – Nem csoda tehát, hogy a tartós fogyasztási javak és az automobil árait Európában csökkenteni tudják, hiszen a termelési volumen rendkívüli növekedését egyelőre nem kíséri a bérek hasonló emelkedése.”

Az amerikai tőkések arra a kínos meglepetésre ocsúdnak, hogy itt olyan területre tört be a nyugat-európai konkurrencia, amelynek vámvédelme igen alacsony.

„A külföldi kézműipar versenyképessége elismert és ezeket a termékeket magas vám is terheli. Ami az üzletembereket váratlanul érte, az egy egész sereg tömeggyártmány behozatala – azaz a termelésnek olyan területe, amelyben versenyelőnyünk volt, és ahol ezért a vámtételek igen alacsonyak. Ki gondolta volna például az 1930-as években, hogy írógépeket fogunk valaha is importálni; nem csoda, ha az írógépekre a vám nulla.” (Harvard Business Review, 1960. nov.–dec. 137. o.)

Az amerikai tőke ellenmanővere az európai piacra való behatolás, az európai vámsorompó átugrása közvetlen tőkebefektetések, külföldi cégek felvásárlása, külföldi leányvállalatok alapítása révén. A Nyugat-Európából származó készáruimport meglehetősen nagy és növekvő részét ezek az amerikai tőke által átvett, vagy amerikai tőke által létesített vállalatok szállítják!

18. sz. táblázat

Amerikai közvetlen külföldi tőkebefektetések
(millió dollár)

1950	11 788
1957	25 262
1958	27 255
1959	29 735

A közvetlen befektetések oroszánrésze a kőolaj- és a feldolgozóiparba megy; 1959-ben az összes közvetlen befektetések kétharmada (kőolaj 10,4 milliárd; feldolgozó ipar 9,7 milliárd dollár).

Az Európában eszközölt közvetlen tőkebefektetések az 1950-es 1,7 milliárdról 1959-ben már 5,3 milliárdot értek el. Ebből a közös piacra 2,2 milliárd dollár jutott (az 1950-es 637 millióval szemben) és Angliára egymagában 2,5 milliárd (az 1950-es 847 millióval szemben). (Survey of Current Business, 1960. szeptember.)

Az USA ipari, kereskedelmi és tőkefölénye egyre veszélyeztetettebbé, hitelező pozíciója egyre ingatagabbá válik.

Nézzük meg közelebbről az USA nemzetközi hitelező pozícióját a legutolsó rendelkezésre álló, 1959-es hivatalos adatok alapján. (Survey of Current Business, 1960. szept. 24. o.)

Az USA külföldi befektetéseinek állománya ebben az évben összesen 64 779 millió dollárt tesz ki. Ezzel szemben áll a külföldi befektetések összege az Egyesült Államokban: 40 658 millió dollár. Az USA hitelező pozíciója világviszonylatban tehát per saldo 24 121 millió dollár.

Nyugat-Európával szemben azonban az egyenleg negatív.

USA befektetések Nyugat-Európában	18 478
Nyugat-európai befektetések az USA-ban	21 924

A többi tőkebefektetési területekkel szemben erősen pozitív.

USA befektetések Kanadában	15 779
Kanadai befektetések az USA-ban	5 790
USA befektetések Latin-Amerikában	12 778
Latin-amerikai befektetések az USA-ban	3 794
USA befektetések a többi országokban	10 643
A többi országok befektetése az USA-ban	4 317

A második világháború után bekövetkezett új jelenség, hogy az USA külföldi tőkebefektetési területei között Nyugat-Európa foglalja el az első helyet.

19. sz. táblázat

Az USA külföldi tőkebefektetései
(millió dollár) 1959

Összesen	64 779
Ebből:	
Nyugat-Európa	18 478
Kanada	15 799
Latin-Amerika	12 778
Más országok	10 643
Nemzetközi intézmények	7 101

Nemcsak arról van szó azonban, hogy Nyugat-Európával szemben az USA hitelező pozíciója visszajára fordult, hanem arról is, hogy egyszersmind rendkívül ingataggá vált azáltal, hogy az USA-ba kihelyezett nyugat-európai tőke zömében rövidlejáratú követelésekből áll: a közel 22 milliárd dollárból kerekén 10 milliárd dollár. Ez az a „forró pénz” (hot money), amely oly rendkívül érzékenyen reagál az amerikai fizetési mérlegben beálló strukturális és konjunkturális feszültségekre, a dollár ingatagságának fokozódására és amelyet a dollárral szembeni bizalmatlanságuk jeléül tulajdonosai aranyra váltanak át.

Az USA-nak a kapitalista világ gazdaságban a kapitalizmus általános válságának korszakában elfoglalt centrális pozícióját nemzetközi pénzügyi viszonylatban, ennek a pozíciónak romlását a kapitalizmus általános válságának elmélyülése során a következő fázisok jellemzik:

A kapitalista világ monetáris aranykészleteinek összpontosulása az USA-ban annak utána, hogy a két világháború közötti nagy válságban Anglia és a többi vezető kapitalista ország feladta az aranystandardot. A dollár így vált a font sterling mellett vezető világvalutává ugyanabban az ellentmondásos folyamatban, amelyben és annak az árán, hogy az arany kezdte elveszíteni világpenzfunkcióját. A dollár vásárlóereje egyre inkább elszakadt a hivatalos rögzített aranyparitástól (azaz a dollár egyre nagyobb mértékben túlértékelt valutává vált). Ez mindaddig nem áshatta alá, illetve nem ingathatta meg a dollárnak, mint vezető világvalutának nemzetközi pozícióját, amíg a dollár gyér valuta volt! A dollárnak, mint vezető világvalutának nemzetközi pozícióját tehát elsősorban az egyetemes dollárszűke támasztotta alá, illetve konkrétan az, hogy a nagy és növekvő exportfelesleget az amerikai államkölcsönök és segélyek finanszírozták.

Azt mindenesetre hangsúlyozni kell, hogy a háború utáni időszakban a dollár nemzetközi értékállóságának egyik legfontosabb tartóoszlopa a többi tőkés valuták bevált-hatatlansága, az egyetemes inkonvertibilitás volt!

Az érem másik oldala azonban ebben az „újjaépítési időszakban” az volt, hogy a kapitalista világ gazdaságban központi helyet elfoglaló legerősebb tőkésországgal szemben saját belpiacikat és „saját” külpiacikat (például a sterling-övezetet) a riválisok minden vámfalnál és minden egyéb hagyományos protekcionista rendszabálynál hatékonyabban monopolizálták a dollárjuk behozatala elleni azon megkülönböztetéssel, amelyet a dollárhiányra való hivatkozással fogantatosítottak. A világgazdasági monopólium igényével fellépő legerősebb tőkésország nemzetközi pénzügyi és külkereskedelmi politikájának szükségszerűleg a konvertibilitás kikényszerítése, illetve előmozdítása kellett hogy egyik fő célkitűzése legyen. Tőkefölényét és tökefeleslegét erre a célra vetette latba: a háború befejezése után Angliának nyújtott 3 és 3/4 milliárd dollár kölcsön feltétele a font sterling konvertibilitásának kikényszerítése volt. Ennek azonnali visszahatása volt 1947-ben az angol „konvertibilitási válság” (az angol arany- és devizataartalékok rohamos és katasztrófális jellegű apadása). Az angol gazdaság további funkcióképességének biztosítására azonnali hatállyal újból helyre kellett állítani – a font sterling beválthatatlanságát! Ilyen drámai körülmények között igazolódott Engels jóslata, hogy Amerika meg fogja törni Anglia világgazdasági monopóliumát, de a piacprobléma akuttá és világméretűvé válása folytán nem lesz képes annak helyére lépni. Ennek volt teljes kárörvendő tudatában az angol tárgyalófél is a ravasz Keynes személyében, aki az amerikai fizetési mérleg elemzésével oktatta ki az amerikai Shylockot, a font sterling beválthatóságának feltételei és afelől, hogy az aranynak amerikai kézben való összpontosulása nem az amerikai világgazdasági monopóliumot, hanem annak megvalósíthatatlanságát szimbolizálja!

Az 1946-os kölcsön megkötésének kapcsán Keynes mint pénzügyi szakértő elemezte az Egyesült Államok fizetési mérlegét, hogy megállapítsa, vajon szükségszerűleg a nemzetközi gazdasági egyensúly tartós felborulásához kell-e vezetnie az amerikai hitelező központi pozíciójának a tőkés világban? Az egész elemzést már a kölcsöntárgyalások diplomáciai előkészítésének szánta és ennek fényénél kell értékelni „mérsékelt optimizmusát”.

„Világos – mondja –, hogy egyetlen ország sem fedezheti a végtelenségig újabb és újabb kölcsönök által fizetési mérlegének krónikus feleslegét anélkül, hogy azokat az országokat, amelyekkel nemzetközi gazdasági kapcsolatban áll, végül is a tönk szélére ne juttatná.” Annak a reményének ad kifejezést, hogy „a dollár az elkövetkező öt vagy tíz év folyamán nem válik veszélyesen gyér valutává”. Ezt a reményét két, egyaránt fantasztikus indokkal támasztja alá: az isteni gondviseléssel egyrészt, és azzal a feltételezéssel másrészt, hogy az amerikai gazdaság urai nincsenek teljesen vaksággal megverve..

Keynes „derülését” abban a nézetben foglalja össze, hogy Adam Smithnek talán mégis igaza volt, amikor minden további nélkül feltételezte a nemzetközi gazdasági egyensúlyt, és hogy talán ez a gyakorlatban is igazolódni fog, „ha minden jól megy”.

„Hosszú távlatra talán feltételezhetjük alapvetőbb erők működését, amelyek ha egyébként minden jól megy, a dolgokat valamiféle egyensúly felé hajtják... Nem először vagyok kénytelen közgazdász kortársaimat arra emlékeztetni, hogy a klasszikus közgazdászok tanításai néhány nagyjelentőségű örökérvényű igazságot foglaltak magukban... Ezekben a dolgokban közrejátszanak a dolgok mélyén bizonyos áramlatok, amelyeket netán természeti erőknek nevezhetnénk, sőt esetleg a láthatatlan kéznek, és ezek az egyensúly felé törekszenek. Ha nem így lenne, valószínűleg nem lettünk volna képesek megúszni az elmúlt számos évtized viszontagságait.”

Ennyit a gondviselésről. Ahhoz azonban, hogy a dolgok valamelyest helyrebillenjenek, Keynes nézete szerint a gondviselés mellett még arra is szükség van, hogy az amerikai finánc-tőke urai észhez térjenek. Ha nem akarják, hogy „Midasz király sorsa érje őket és belső, valamint külső gazdasági életüket megbénítsa” – emeli fel intő szavát a világkapitalizmus szétbomlásának ez a sivatagba kiáltó prófétája – „meg kell találnunk azokat az életformákat, amelyek a külső egyensúly felé, nem pedig attól elfelé terelnek.”

„A klasszikus orvosság csak az esetben lesz hatékony” – mondja Keynes az amerikai imperialista vetélytársnak, aki gazdasági világhuralma érdekében a klasszikus orvosságot (ti. a szabadkereskedelmet és a valuták szabad beválthatóságát) versenytársaival akarja lenyeletni – „az amerikai védővámok és exportszubvenciók nem ellen-súlyozzák egyre fokozottabb mértékben hatását”. (Keynes: Az Egyesült Államok fizetési mérlege. London, 1946. 14–15. o.)

1949-ben, mint a font konvertibilissé tétele felé vezető első komoly lépést, végrehajtották a font leértékelését. Ez a rendszabály azonban egyszersmind átmenetileg fokozta az angol ipar világpiaci versenyképességét is. Innen kezdve azonban már az USA finánc-tőkéje által Anglia ellen megtámogatott nyugatnémet monopoltőke is kezdett erőteljesen belenyúlni a dolgok menetébe és a maga részéről a konvertibilitás felé terelni az angol riválist, mégpedig a nagy nyugatnémet exportfeleslegek és arany- és devizatartalékok felhalmozódásának a kényszere alatt.

Az angol konvertibilitási válság (1947), illetve a font leértékelése (1949) óta eltelt évtizedben a nyugat-európai konkurrensok – különösen Nyugat-Németország – világpiaci versenyképessége ugrásszerűen fokozódott és a tőkés valuták konvertibilitásának a nyélbeütésével egyidejűleg robbant ki az amerikai fizetési mérleg válsága. A nyugat-európai piac monopolizálása az amerikai vetélytárral szemben immár nem a „dollárhiány” fegyverével, hanem az általános konvertibilitás és az amerikai színvonalra emelkedett versenyképesség vértetében folyik!

Ez a világpiaci konkurrencia kiéleződésének új szakaszát nyitja meg, amely ezúttal már – ehhez nem kell különösebb jóstehetség – minden valószínűség szerint a második világháború után első ízben gazdasági világválságba fog torkollani. Ha a kapitalizmus általános válságának korszakában bármilyen gazdasági és különösen világgazdasági folyamatot „normálisnak” lehet tekinteni, – most veszi kezdetét a második világháború utáni első „normális” nemzetközi ciklus! Ennek az elkerülhetetlen világválságnak áthárítására gyűrköznek neki a nemzetközi konkurrencia porondján a fő riválisok.

Az exporttöbblet fokozása válik az összes résztvevők legfőbb életcéljává. De más következményekkel jár az exporttöbblet fokozása a táguló, és megint más következményekkel a szűkülő világpiacon. Ebben a konkurrenciaharcban a kölcsönhatás az exportfelesleg fokozása és az arany- és devizatartalékok növelése között a következő: az exportfelesleg fokozása növeli az arany- és devizatartalékokat; az arany- és devizatartalékok emelkedése pedig lehetővé teszi az exportfelesleg további fokozását.

Ezt különösen élesen szemlélteti a nyugatnémet példa. Ez a kumulatív folyamat azonban nem valami perpetuum mobile; szükségszerűleg a kapitalista világpiac korlátaiba ütközik. A legerősebb va banque-játékos itt végül is a bankot robbantja. Az Európai Fizetési Uniót végül is az egyre növekvő nyugatnémet exportfelesleg és az egyre növekvő nyugatnémet deviza- és aranytartalékok, az ún. strukturális nyugatnémet hitelező pozíció tette funkcióképtelenné. Az angol és az amerikai pénzügyminiszterek Bonnba zárandokolnak, ahol azt akarják elérni, hogy a nyugatnémetek építsék le exportfeleslegüket, illetve arany- és devizatartalékukat, illetve mindkettőt. A nyugatnémet monopolisták kioktatják őket, hogy nem szabad a szabadkereskedelem

bevált mechanizmusait megbolygatni; az angol és az amerikai kérelmezők pedig dolgukvégezetlenül fogcsikorgatva térnek vissza.

A táguló világpiac ugyanis azt jelenti, hogy a világpiaci részesedés fenntartása illetve fokozása ugyan a versenytárs rovására megy, de ugyanakkor azért a versenytárs exportvolumene és exportfeleslege is növekszik. Ilyen körülmények között a tőkekivitelnek megvan a fizetési mérlegeket kiegyensúlyozó funkciója, sőt egy bizonyos ponton túl magát a világpiac tágulását is csak ez a tőkekivitel teszi lehetővé.

A kapitalizmus általános válsága korszakában azonban a tőkekivitel ezt a kettős funkcióját: a tőkefölény biztosítását egyrészt, a fizetési mérlegek kiegyensúlyozását másrészt egyre kevésbé képes betölteni.

A tőkekivitel e kettős funkciójának teljesítéséhez *a)* a tőkekivitel volumene nem elegendő; *b)* a tőkekivitel jellege és iránya nem megfelelő.

Az 1913 előtti 50 év alatt az angol tőkekivitel Anglia nemzeti jövedelmének 4⁰/₀-át tette ki; az első világháború előtti évtizedben pedig 7⁰/₀-át. Ha az USA ilyen nagyságrendben exportálna tőkét, akkor a tőkekivitel évi 20 milliárd dollárra rúgna. Ennek persze az amerikai tőkekivitel csak kis töredéke, és az amerikai magántőkekivitel még ennél is jóval kisebb. Annak a dollárösszegnek, amelyet az USA árubehozatala, szolgáltatások fejében kifizetett összegek, államkölcsönök révén a külvilág rendelkezésére bocsájt, kb. 6⁰/₀-a hosszú lejáratú magántőkekivitel által átengedett dollárösszeg; az amerikai magántőkekivitel csúcspontján, 1927–28-ban ez az arány 20⁰/₀ volt.

A tőkekivitel jellegének megváltozását a következő eltolódások jelzik: az állami tőkekivitel részarányának nagymérvű megnövekedése; a magántőkekivitelben belül a közvetlen tőkebefektetések részarányának megnövekedése, és a közvetlen tőkebefektetésekben belül is eltolódás mindenekelőtt az olaj és egy kisszámú modern készáru exportiparág (autó, háztartási gépek stb.) felé. Az effajta tőkekivitel az extraprofitot növeli, de ugyanakkor a piacproblémát és a nemzetközi konkurrenciát ugrásszerűen élezi, hiszen itt a tőkét éppen azokban az országokban és éppen azokba az iparágakba fektetik be, amelyeknek világpiaci versenyképességét a leghatékonyabbnak és a legveszélyesebbnek tartják. Itt – a piacprobléma kiéléződése árán – tőkét kovácsolnak a konkurrens versenyképességéből; a tőkefölény adta helyzeti előnyt vetik latba a konkurrens alacsony bérszínvonala adta helyzeti előny megszerzésére. Ennek a kapitalista logikája ellenállhatatlan, de nyilvánvalóan a nemzetközileg szinkronizált túltermelési válság felé vágat.

A közvetlen tőkebefektetések nagyobb profitabilitása már a két világháború közötti időszakban is egyre jobban kidomborodó tendencia volt. Hivatalos számítások szerint az 1920–1940 közötti időszakban a különböző fajtájú amerikai külföldi tőkebefektetések között a közvetlen tőkebefektetések voltak messze a legjövödelmezőbbek. Az összes külföldi tőkebefektetésekből származó jövedelem 62⁰/₀-át tették ki, jöllehet a közvetlen befektetések részaránya a külföldi össztőkebefektetésekből csak 28⁰/₀ volt. (*Buchanan és Lutz: Rebuilding the World Economy. Americas Role in Foreign Trade and Investment. (New York, 1947. 216. o.)* (Lásd a 20. táblázatot a következő oldalon.)

A XIX. századbeli angol világpiaci monopóliumnak, Anglia, mint a kapitalista világ ipari műhelye és bankárja központi pozíciójának tükröződése az angol fizetési mérleg meghatározott szerkezete volt. A fizetési mérleg e szerkezetének volt megközelítően hű tükrö a font sterling aranyarapítása. Az angol világpiaci monopólium megszűnése lassú, hosszú távlati folyamat volt, amely 1870-től az első világháborúig tartott. Az első világháború egyik fontos világgazdasági következménye az USA átváltozása volt adós államból hitelező állammá, amely a világpiaci monopólium megszerzésének igényével lép fel; ez az új pozíció szükségszerűleg tükröződött az USA fizetési mérlegének megváltozott szerkezetében. A másik ezzel párhuzamos változás az volt, hogy az

A külföldi tőkebefektetésekből származó kamat és osztalék

	Anglia (millió £)		USA (millió \$)	
	kamat	osztalék és profit	kölcsönök	közvetlen befektetések
			után	járó jövedelem
1929	102	128	410	470
1930	101	108	430	400
1931	100	69	383	180
1932	93	63	310	85
1933	88	61	270	110
1934	88	71	215	240
1935	88	83	190	320
1936	86	96	180	380
1937	81	117	150	410
1938	76	109	130	440

Forrás: International Capital Movements in the Inter-war Period. UN. 1949. 62. o.

angol világgazdasági monopólium végleges elvesztése az angol fizetési mérleg megváltozott szerkezetében jutott kifejezésre. Ennek ellenére az angol kormány a régi fontparitásra tért vissza 1925-ben. A világgazdasági összefüggéseknek ez a semmibe vevése, a nemzetközi síkon érvényesülő értéktörvénynek ez a voluntarista megsértése a továbbiakban erőteljesen visszaütött (általános sztrájk 1926-ban, a fizetési mérleg állandó romlása), és végül is az aranystandard feladását kényszerítette ki. A fizetési mérleg kiegyensúlyozásának nehézségei azóta az angol gazdasági fejlődés állandó kísérőjelenségei. A döntő jelentőségű változás e tekintetben az, hogy az angol fizetési mérleg kiegyensúlyozásának legfontosabb eszköze az exporttöbblet fenntartása és fokozása lett.

Ugyanakkor azonban a kapitalista világ új vezető hitelező országa, az USA az exporttöbblet fenntartásának és fokozásának politikáját soha egy pillanatra sem adta fel – és tőkekivételének egyik fontos funkciója éppen az exporttöbblet fenntartásának és fokozásának lehetővé tétele volt. Így vált az USA központi pozíciója a kapitalista világgazdaság legfontosabb destabilizáló tényezőjévé és ez nagyban hozzá is járult a kapitalista világgazdaság felrobbantásához és a kapitalista világgazdaság szétzüllesztéséhez az 1930-as válságévtizedben.

A táguló világpiacon ez a központi pozíció – a megfelelő terjedelmű amerikai tőkekivétel kiegyensúlyozó segítségével – még valahogyan fenntartható; a megfelelő mértékben táguló világpiaci keretei között az amerikai világgazdasági részesedés a riválisok exportvolumenének, illetve exportfeleslegének egyidejű növekedése mellett fenntartható. A fellendülés fázisában azonban a világpiaci tágulása egyre inkább elmarad a termelési kapacitás növekedése mögött és a nemzetközi konkurrencia egyre hevesebbé válik. A szűkülő világpiacon a világgazdasági részesedés fenntartása már csak a versenytárs exporttöbbletének csökkentése révén lehetséges. Az angol gazdaságkutató intézet, National Institute of Economic Research a múlt év végén közzétett jelentésében megállapítja, hogy az ipari készáruk világexportja ugyan még növekszik, de lassúbb tempóban, mint az előző év folyamán és hozzáteszi: „Az angol export fellendülése csak akkor következhetik be, ha a világkereskedelelem újból elég gyors ütemben növekszik ahhoz, hogy világgazdasági részesedésünk csökkenését ellensúlyozza.” Amennyiben az amerikai kormány úrrá tud lenni fizetési mérlegének nehézségein, úgy a rövidlejáratú spekulációs

tőkék tömeges visszaáramlása Londonból New Yorkba a font sterlinget közvetlenül fogja veszélyeztetni „hacsak közben Anglia nem tesz szert egy masszív exporttöbbletre a jelenleg fennálló importtöbblet helyett.” (Observer, 1960. december 4.)

A piacprobléma akuttá és világméretűvé válásának egyik tüneti megnyilvánulása a kapitalizmus általános válsága korszakának jelen szakaszában, hogy *a)* a kapitalista világ centrális vezető pozícióban levő fő hitelező országa fizetési mérlegének nehézségeiből főleg exporttöbbletének további fokozása által igyekszik kilábolni és hogy *b)* a kapitalista világkereskedelemben legnagyobb súllyal szereplő két tőkésország, az USA és Anglia fizetési mérlegének kiegyensúlyozását csak a másik fizetési mérlegének felborítása árán képes véghezvinni.

A Nemzetközi Pénzügyi Alap vezető közgazdásza, *Triffin* professzor a következő táblázatban állította össze az USA és Anglia világpiacon pozíciójának tükröződését az arany- és devizatartalék és az export egymáshoz való viszonyában egyrészt; az arany- és devizatartalék és a külfölddel szembeni tartozások egymáshoz való viszonyában másrészt.

21. sz. táblázat

	1928	1932	1938	1947	1949	1953	1957	1958
USA								
Aranytartalék (mrd dollár)	4,1	4,0	14,6	22,9	24,6	22,1	22,9	20,6
A külföld dollár követelései (mrd dollár)	2,5	0,7	2,2	7,1	8,2	12,7	16,6	17,6
Dollárkövetelések az USA-export %-ában	48	44	71	32	53	68	72	87
Dollárkövetelések az aranytartalék %-ában	61	17	15	31	33	57	72	86
Anglia								
Arany- és dollártartalék (mrd dollár)	0,7	0,6	2,9	2,2	1,8	2,5	2,4	3,1
A külföld sterling követelései (mrd dollár)	2,4	1,4	2,8	15,7	10,4	11,2	10,9	11,1
Sterlingkövetelések az angol export %-ában	69	108	104	288	127	131	94	100
Sterlingkövetelések az angol arany- és dollártartalék %-ában	320	240	95	705	595	440	460	360

Forrás: *Triffin*: Gold and the Dollar Crisis. New York, 1960. 61. o.

Azt látjuk, hogy a fizetési mérleg egyensúlyának ezek a mutatói 1947-től, illetve 1949-től kezdve Anglia esetében fokozatosan javulnak (anélkül azonban, hogy az angol fizetési mérleg problémáját távolról is megoldanák és az angol gazdaság-, illetve kereskedelempolitika irányítóit mentesítenék az exporttöbblet fokozásának szükségességétől); az USA esetében viszont ugyanezen időszakban fokozatosan romlanak és az amerikai kereskedelempolitika irányítóit a nemzetközi gazdasági egyensúly fenntartása szempontjából amúgyis tűrhetetlenül magas amerikai exporttöbblet további fokozására sarkallják.

Összefoglalóan a következő adatokkal lehet a második világháború után a tőke-kivitel jellegében bekövetkezett változásokat tömören szemléltetni.

Az 1951–1959 közötti időszakban a tőke-kivitel az ENSZ statisztikusok⁵ szerint össze-

⁵ International Flow of Long-term Capital and Official Donations 1951–1959. New York, 1961.

sen kerekén 53,8 milliárd dollárra rúgott. Ennek 25⁰/₀-a a fejlett országokba irányuló tőke-kivitel; 60⁰/₀-a a fejletlen országokba irányuló tőke-kivitel. Ami a hosszúlejáratú magán-tőke-kivitelről illeti, az arány fordított: a fejlett országokba irányuló tőke-kivitel 56⁰/₀-a magántőke-kivitel, – a fejletlen országokba irányuló tőke-kivitelnek pedig csak 37⁰/₀-a.

A szóban forgó időszakban eszközölt 53,8 milliárd dollár tőke-kivitelből 38,6 mrd dollár az USA tőke-kivitele. Ebből 17 mrd dollár állami „segély”, 18 mrd dollár magán-tőke-kivitel.

A két fél nagyon ellentmondásosan tevődik össze egy egésszé. A magántőke-kivitel közvetlenül a monopoltőke értékesítését, a tőkefelesleg lukratív elhelyezését, a világ-piaci részesedés fenntartását, illetve fokozását szolgálja. Az állami tőke-kivitel a nemzet-közi gazdasági egyensúly fenntartását, illetve helyreállítását szolgálja; más szóval a nemzet-közi bővített újratermelésnek azon minimális feltételeit, amelyek nélkülözhetetlenek az amerikai tőkefölény érvényesítésére – és amelyeket éppen az amerikai tőkefölény érvényesítése fenyeget állandóan felborulással.

A tőke-kivitel kettős funkciója egyidejű érvényesülésének lehetetlensége a kapitaliz-mus általános válságában: egyéb tényezők mellett ez is hozzájárult a tőke-kivitel struk-turális változásához, az állami tőke-kivitel súlyának nagyarányú megnövekedéséhez.

MOLNÁR FERENC

A KÉT RENDSZER KÖZTI
GAZDASÁGI KAPCSOLATOK
ÉS A VILÁGKERESKEDELEM

A KÉT RENDSZER KÖZTI GAZDASÁGI KAPCSOLATOK ÉS A VILÁGKERESKEDELEM

Napjainkban a két társadalmi-gazdasági világrendszer, a szocializmus és a kapitalizmus közti munkamegosztás és gazdasági kapcsolatok problematikája mindjobban az érdeklődés előterébe kerül. Mégis e kapcsolatokról eléggé gyakoriak a ködös és elvileg tisztázatlan elképzelések. Ezek eloszlatása végett az első és nélkülözhetetlen lépés e kapcsolatok volumenének, arányainak, szerkezetének, fő fejlődési tendenciáinak, a résztvevők számára betöltött jelentőségének *jelmérése*. Ez a tanulmány – egy nagyobb kutatás bevezetőjeként – kísérlet ebben az irányban.

Már az első, legáltalánosabb, pusztán nagyságrendi megközelítésben is világos, hogy e kapcsolatok jóval kiterjedtebbek mint szélsőséges álláspontjokról azok gondolnak, akik a két rendszer ellentétes természetéből és az abból fakadó *politikai* ellentétekből indulnak ki. Ez a pusztán tény arra utal, hogy működik e téren egy olyan szükségesség, amely képes felülkerekedni a politikai tényezőkön. Ez volt egyébként Lenin meggyőződése is már negyven évvel ezelőtt, amikor a Szovjetunió mint egyetlen szocialista ország állt szemben a tőkés világgal.

Világos másrészt, hogy a két rendszer közti gazdasági kapcsolatok mértéke jóval kisebb, mint amennyire a gazdasági fejlettségükből eredő szükségesség és lehetőség módot nyújtana.

A szocialista rendszeren belüli kapcsolatokat, az ott kialakult munkamegosztást adottnak veszem és nem vizsgálom hatásukat a két piac közti kapcsolatokra. Míg a másik oldalon, a tőkés világpiacon kialakult bizonyos kapcsolatokat, nevezetesen a fejlett és a fejletlen tőkésországok közti kapcsolatokat éppen mint a szocialista országok és az utóbbi csoportba tartozó tőkésországok közti gazdasági kapcsolatokat jelentős mértékben befolyásoló tényezőt vizsgálom. Hiszen részben éppen e kapcsolatoknak a fejletlen országokra nézve negatív vonásai folytán tekinthető objektíve szükségyszerűnek a fejletlen országok részéről – a ma persze még csak csírájában kibontakozó – fordulat a szocialista országok felé.

A probléma tehát annak feltárása, hogy ezek között a konkrét körülmények között a nemzetközi munkamegosztás és a gazdasági fejlődés általános összefüggései milyen sajátos formákat öltenek. Melyek a két rendszer közötti gazdasági kapcsolatok objektív lehetőségei?

Vegyük először a lehetőség kérdését. Erre a legkézenfekvőbb válasz az volna, hogy, mint mindenki tudja, a szocialista és a kapitalista országok között nem jelentéktelen volumenű és az utóbbi években komoly mennyiségi növekedést mutató kereskedelem folyik, tehát mi sem könnyebb mint a feltett kérdésre az igenlő választ megadni. Valójában a dolog mégsem ilyen egyszerű. A két rendszer közötti kereskedelem lehetősége ugyanis nem önmagától adódott, azt meg kellett teremteni. És éppen abban az időszak-

ban, amikor a szocialista világrendszer, mint rendszer, kialakult, ezt a lehetőséget komoly veszélyek fenyegették.

Annak, hogy a két világrendszer között létrejöjjön a nemzetközi munkamegosztásnak egy meghatározott rendszere, kibontakozzanak a kereskedelmi és egyéb gazdasági kapcsolatok, előfeltétele olyan gazdasági körülmények megléte, amelyek e kapcsolatok anyagi alapját képezhetik. Ezek valóban meg is vannak. E tekintetben lehetőség és szükségesség oly szoros egységet képez – legalábbis, ha a két rendszer egészét állítjuk szembe egymással, – hogy szinte azonosul. Ez nem zárja ki, hogy egyes országokat illetve országpárokat illetően a kettő ne szakadhatna el nagyon is egymástól.

Ha a kérdést elsősorban a szocialista országok szemszögéből vizsgáljuk, akkor – teljességre való törekvés nélkül – legalább három olyan fő tényező-csoportot találunk, amelyek a két rendszer közti nemzetközi munkamegosztás szilárd bázisát képezhetik és minél erőteljesebb kibontakoztatását kívánatosá teszik. E megállapításnál magától értetődően a jelenleg a szocialista táborhoz tartozó országok adottságaiból indultam ki.

Az elsőnek említett tényezők természeti jellegűek. Ezek azok a földrajzi, éghajlati, geológiai körülmények, amelyek folytán bizonyos mezőgazdasági termékek, illetve ásványok a szocialista rendszerben nem termelhetők, nem, vagy csak nem kielégítő mennyiségben fordulnak elő és így azokat teljesen vagy túlnyomó mértékben a tőkés világból kell beszerezni. Azonban e tényezőknek, amelyek a nemzetközi munkamegosztás legáltalánosabb feltételeit képezik, jelentősége a gazdasági és műszaki fejlődés eredményeképpen (műanyagok!) csökken, ha teljesen nem is szűnik meg. Sőt egyes vonatkozásokban még nőhet is. Például a szocialista országokban végbemenő életszínvonal és a velejáró szükségleti színvonal emelkedés szükségyszerűen fokozza a csak a trópusi országokból beszerezhető, korábban luxuscikkeknek számító élelmiszerek iránti keresletet, méghozzá a szükségleti színvonal általános emelkedésénél gyorsabb ütemben.

A második tényező-csoport a műszaki fejlődéssel és a műszaki fejlettségi színvonal-különbségekkel kapcsolatos. Korunkban a műszaki fejlődés, elsősorban a szocialista országokban, de a tőkésországokban is igen gyors ütemű és ennek szükségzerű következményeként gazdasági áganként és országokként egyenlőtlen. Hol ez, hol az az ország ugrik ki ezen vagy azon a területen valami jelentős új vívmánnyal, amelynek átvétele, meghonosítása, vagy ameddig, illetve amennyiben ez nem lehetséges, az új, tökéletesebb módszerrel termelt, jobb, olcsóbb termékek beszerzése a többi országnak is érdeke. Másrészt a fejlett tőkésországokban a műszaki színvonal számos területen ma még magasabb mint a szocialista országokban. Ezek átvétele a szocialista országok számára feltétlenül kívánatos, mert meggyorsítja gazdasági fejlődésüket, időt és beruházásokat takarít meg. Ezzel kapcsolatban példaként csak a Szovjetunió hatalmas vegyipari fejlesztési programjával összefüggő, a tőkésországokban eszközölt igen jelentős vegyipari berendezés-megrendelésekre utalok. Természetesen a Szovjetunió rohamos műszaki fejlődése folytán fordított esetek is előfordulnak, arról nem is beszélve, hogy a magasabb színvonalú technika átvétele komoly tényező a szocialista országok által a fejletlen országoknak nyújtott segítségben.

A műszaki fejlődés további velejárója az is, hogy jelenleg a gazdasági fejlődésnek általános vonása a nagymértékben fokozódó differenciálódás mind a termelésben, mind pedig a fogyasztásban (a személyi és termelő fogyasztásban) egyaránt. Ennek eredményeképpen a termelt és fogyasztott termékfajták száma és választéka igen gyorsan bővül. Ilyen körülmények között mind a termelés gazdaságossága érdekében történő specializálódás és minél nagyobb méretű termelés, mind pedig az új szükségletek kielégítésére irányuló törekvések szükségképpen nemcsak egy országon belül, hanem nemzetközi méretekben is a munkamegosztás bővülését eredményezik.

Ezért nagyon helytálló Mikoján elvtárs megállapítása, amely szerint: „A termelő-erők fejlődése olyan színvonalon van, hogy a nemzetközi munkamegosztásból adódó előnyök messzemenő kihasználása sürgetőbb szükséglet, mint bármikor azelőtt.”¹

A tőkésországok tekintetében, az előzőekben vázoltak közül, rájuk is érvényes több általános tényező. Ezt azonban ki kell egészíteni azzal, hogy a szocialista országokkal folytatott kereskedelem bővítésére serkenti a tőkéseket a közöttük mindjobban élesedő konkurenciaharc, a piacprobléma viszonylagos éleződése is. Ez vonatkozik elsősorban a fejlett tőkésországokra. A fejletlen országokat illetően ehhez még további nyomós tényezők járulnak.

Ezen objektíve a két rendszer közötti munkamegosztás kibontakozása irányában ható tényezők mellett a valóságos külkereskedelem alakulására igen nagy befolyást gyakorolnak politikai tényezők is – mind pozitív, mind negatív értelemben. Éppen ezért a két rendszer közötti munkamegosztásnak az elmúlt hat-hét évben végbement jelentős fejlődése nem utolsósorban a szocialista tábor országai, mindenekelőtt a Szovjetunió nemzetközi téren vívott *politikai* harcának, e harc sikereinek eredménye. Erről tanúskodik, hogy 1950 és 1953 között az amerikai imperialisták politikai okokból meg akarták fojtani a szocialista tábor és a kapitalista országok közötti kereskedelmet az embargóval, és csak ennek politikai csődje után, a békeharc eredményeként kivívott koreai fegyverszünet után, indulhatott meg a kereskedelem *normális* fejlődése.

A politikai erők szerepéről tanúskodik a mai helyzet olyan jellemzője is, mint például az a tisztán gazdasági szempontból nézve teljesen abszurd tény, hogy a világ két legnagyobb ipari hatalma, a Szovjetunió és az Egyesült Államok között ma is minimális az árucseré. Az Egyesült Államok Szovjetunióba irányuló exportja 1959-ben 7,4 millió dollár volt, összexportjának nem egész fél ezreléke (!), ellenkező irányban a szovjet export 25,7 millió dollár, ami a Szovjetunió összexportja nem egészen fél százalékának (!) felel meg. Vagy például az, hogy 1960-ban az Adenauer-kormány a politikai zsarolás eszközeként – eredménytelenül – megkísérelte a két Németország közötti kereskedelem felszámolását. A politikai tényező szerepét szemlélteti a Kína és Japán, valamint Kína és az Egyesült Államok közötti kereskedelmi kapcsolatok minimális volta, illetve teljes hiánya is.

A két rendszer közti gazdasági kapcsolatok lehetőségének politikai alapja – szocialista oldalról – a szocialista tábornak a békés együttélésre és versenyre irányuló politikája. Ennek a gazdasági kapcsolatok szempontjából való jelentősége világosan kitűnik a 81 kommunista és munkáspárt 1960 novemberi moszkvai nyilatkozatának alábbi megállapításából: „A szocialista országok külpolitikájának megingathatatlan alapja a szocialista és kapitalista országok közötti békés egymás mellett élés és gazdasági verseny lenini elve... A békés egymás mellett élés elvét védelmezve a kommunisták arra törekcsenek, hogy... széles körben fejlesszék a népek közötti *kereskedelmi* (kiemelés tőlem. M. F.), kulturális és tudományos kapcsolatokat.”²

Az SZKP új programjában pedig ezt olvashatjuk: „A békés egymás mellett élés felteveli... a *gazdasági* (kiemelés tőlem. M. F.) és kulturális együttműködés fejlesztését a teljes egyenlőség és a kölcsönös előnyök alapján.”³

Ez a világos állásfoglalás képezte és képezi az elvi-politikai alapját a szocialista tábor mindennemű kapcsolatának a kapitalista államokkal. Minthogy azonban minden-

¹ A. I. Mikoján: Über einige Fragen des internationalen Handels. Der Aussenhandel, 1960. 14. sz.

² A békéért, a nemzeti függetlenségért, a demokráciáért, a szocializmusért. Budapest, Kossuth, 1960. 44. és 46. o.

³ A Szovjetunió Kommunista Pártja XXII. kongresszusának anyaga. Budapest, Kossuth, 1961. 406 o.

fajta kapcsolatban mindig kettőn áll a vásár, az ezen elveken alapuló gyakorlat csak az imperialista táborban ma is érvényesülő ellentétes erőkkel szemben állandóan folyó sikeres harc alapján valósulhat meg. E harc sikerességének feltétele természetesen nemcsak a szocialista tábor következetes állásfoglalása és politikája, hanem az is, hogy a fejlett tőkésországokban izmosodnak azok az erők, amelyeknek politikai képviselői felismerték, hogy a két társadalmi rendszer békés együttélése korunk parancsoló szükségessége, és készek az ebből eredő következtetéseket a két rendszer gazdasági kapcsolatait illetően is levonni. Még fokozottabban érvényes ez a függetlenségüket a közelmúltban kivívott gazdaságilag elmaradott országokra, amelyek számára ez a gazdaság fejlesztésének életérdeke.

Az elmondottakhoz hozzá kell tennünk, hogy a békés együttélés politikája nemcsak előfeltétele a gazdasági kapcsolatok fejlesztésének, hanem e kettő között kölcsönhatás áll fenn. Az együttélés elve kifejezetten feltételezi a kiterjedt gazdasági kapcsolatokat a két világpiac országai között, hiszen a gazdasági kapcsolatokra szükség van ahhoz, hogy a békés együttélés ne maradjon üres szó, hogy valóban együttélés, ne pedig egymás mellett élés legyen. Ugyanakkor nem kétséges, hogy a gazdasági kapcsolatok számai erősítik a politikai enyhülés irányában ható tényezőket.

A két gazdasági világrendszer közötti gazdasági kapcsolat egészen új jelenség a világ gazdasági történetében. Ilyen kapcsolatokról lényegében nyolc-tíz éve beszélhettünk, amióta a szocialista világ gazdaság szélességben és mélységben való kialakulásának folyamata mind erőteljesebben kibontakozott. A második világháború előtt, amikor a Szovjetunió egyedül állt a kapitalista világgal szemben, nem beszélhettünk a maival azonos jellegű kapcsolatokról. Minthogy a Szovjetunió egyedül volt és a gazdasági fejlettségnek a mainál jóval alacsonyabb fokán állott, továbbá mert a tőkés világban még nem haladt annyira előre a gyarmati rendszer felbomlása, nem alakult ki a gazdaságilag fejletlen, de politikailag független országok jelentős csoportja – egyezőval, minthogy az erőviszonyok mind gazdaságilag, mind politikailag a kapitalizmusra nézve jóval kedvezőbbek, a szocializmusra nézve pedig jóval hátrányosabbak voltak, mint ma –, a Szovjetunió és a tőkésországok közötti gazdasági kapcsolatok sajátosságait és alakulását más tényezők határozták meg mint napjainkban a két rendszer kapcsolatait.

Különböző társadalmi-gazdasági rendszerű országok közti gazdasági kapcsolatokra már volt példa a történelemben, hiszen a világpiac és a világ gazdaság megteremtése a fejlődő, feltörő kapitalizmus által, többek között éppen abban állott, hogy a tőkés fejlődésben élenjáró nyugat-európai országok megteremtették és kiépítették gazdasági kapcsolataikat a nagy földrajzi felfedezések során megismert feudális, valamint a fejlődésnek még ennél is alacsonyabb fokán álló társadalmakkal. E „kapcsolatkiépítés” lényege az volt, hogy a kapitalizmus előbb egyszerűen kirabolta, majd a tőkés kizsákmányolás tárgyává tette, gyarmatosította ezeket az országokat. Ennek eredménye tehát a fejletlenebb társadalmi rendszereknek a kapitalizmus érdekében, annak képére és hasonlóságára történő átalakítása, a korábbi társadalmi viszonyok részleges vagy teljes felszámolása lett. Ehhez hozzá kell tenni, hogy mivel itt – kevés kivételtől eltekintve – kizsákmányoló társadalmak közötti gazdasági kapcsolatokról volt szó, lényegében a kizsákmányolás primitívebb formáit váltották fel fejlettebb, de nemegyszer még kegyetlenebb formával.

Világos, hogy a szocialista és kapitalista rendszer kapcsolatai nem lehetnek ilyen jellegűek és nem vezethetnek ilyen eredményre. A helyzet ugyanis *gyökeresen, elvileg új*. Az egymással kapcsolatba kerülő két rendszer egyike – a szocialista rendszer – a másik, kapitalista világrendszerből annak *antitéziseként* szakadt ki, a termelőerők és a világpiac egy olyan fejlettségi fokán, amely a szocializmust lehetővé és szükségszerűvé tette. E rendszer tehát nemcsak magasabb rendű a másikinál, hanem egyszerűs mind a társada-

lom elvileg új típusát, a kizsákmányolásmentes társadalmat testesíti meg. E társadalom lényegéből következően kifelé sem táplál sem politikai, sem gazdasági téren agresszív szándékokat, s így nem is tűzi ki célul a kapitalista országoknak a gazdasági kapcsolatok útján történő szocialistává való átalakítását. Azt már persze nem lehetne állítani, hogy a tőkésországok egyes imperialista körői ne kísérelnék meg a kereskedelmi kapcsolatokat, vagy éppen ezek elfojtását felhasználni a kapitalizmus visszaállítására, vagy legalább a szocialista fejlődés lassítására, a szocialista világrendszer bomlasztására. E tekintetben azonban az erőviszonyok mai állása mellett gyakorlatilag számbajövő sikerre nem számíthatnak. Az imperialista országok természetesen azt is megpróbálják – e téren ma még érhetnek is el bizonyos eredményeket –, hogy egyes szocialista országok viszonylagos elmaradottságából a maguk számára anyagi hasznot húzzanak.

Ugyanakkor vitathatatlan, hogy a szocialista országok és a fejletlen tőkésországok közötti gazdasági kapcsolatok elmélyülése objektíve erősíti az érintett fejletlen ország haladó erőit, általában gyengíti az imperializmust és erősíti a szocializmust. Gyengítik az imperializmust

a) *gazdaságilag* úgy, hogy akadályozzák, szűkítik annak lehetőségét, hogy a nagy imperialista monopóliumok a fejletlen országok népeinek leigázása és rendszeres kifosztása útján tovább is biztosítsák vagy éppen bővítsék monopolista extraprofitjaik forrását. Mivel ugyanis a fejletlen országok függő helyzetének alapja gazdasági elmaradottságuk, minden olyan tényező, amely előmozdítja ezen országok gazdasági fejlődését, elsősorban iparosodását, gyengíti az imperializmus béklyóit. Gyengíti az imperializmust az is, hogy a szocialista országok termékei az elmaradott országokban versenyeznek a nagy imperialista országok termékeivel és ez hozzájárul az imperializmus piacproblémájának kiéléződéséhez;

b) *politikailag* azzal, hogy az iparosodás előmozdítása számbelileg is növeli a proletariátust, amely az imperializmus elleni nemzeti felszabadító harc legkövetkezetesebb osztaga és ezen túlmenően fokozza a nemzeti burzsoázia érdekelttségét az imperializmus elleni harcban.

Egyszersmind erősítik a szocializmust

a) *gazdaságilag* úgy, hogy közvetlen kapcsolatot biztosítanak kedvező valutáris és egyéb feltételek közt (az imperialista közvetítők kikapcsolásával) a fontos nyersanyag-exportáló országokkal és elhelyezési piacot teremtenek az iparilag fejlett szocialista országok iparcikkeinek, előmozdítva e termelési ágaik fejlődését, termelési költségeik csökkentését. E tekintetben még működnek ezt akadályozó tendenciák is, például az, hogy a fejletlen országok kereskedelmi és termelőapparátusa még jórészt a monopoltőkések kezében van, ami gátolja a közvetlen kapcsolatok kiépítését;

b) *politikailag* azáltal, hogy előmozdítják az elmaradott országok dolgozói és nemzeti burzsoáziája körében annak felismerését, hogy gazdasági elmaradottságuk felszámolására irányuló törekvéseik csak a szocialista tábor országaitól kaphatnak hatásos támogatást, s ezt az imperialista országoktól nem kaphatják meg. Ezzel kapcsolatban terjed az a felismerés, hogy a béke megvédése nekik is elsőrendű érdekük, és ennek alapján többé-kevésbé támogatják a Szovjetunió vezette béketábor politikáját nemzetközi viszonylatban.

A szocialista és a kapitalista világrendszer kapcsolatának jellege annyiban is új, hogy annak idején a kapitalizmus terjeszkedése nem ütközött semmiféle, a szó szoros értelmében vett, világ gazdasági rendszerbe, mert hiszen ennek csak olyan rendszer tekintethető, amely a termelőerők világméretű fejlesztésének igényével lép fel és erre képes is. Ilyet pedig a kapitalizmus előtt semmiféle társadalmi rend nem volt képes létrehozni. Újszerű az is, hogy ma a fennálló két társadalmi-gazdasági rendszerben a termelőerők fejlettségi színvonala nagyjában-egészében egyforma.

Fontos körülmény, hogy a két rendszer országainak nemcsak belső termelési viszonyai különböznek diametrálisan, hanem mások az egyes országok közötti gazdasági kapcsolatok, elvileg más a szocialista és a kapitalista világpiacra kialakult nemzetközi munkamegosztás. „A kapitalizmustól eltérően a szocialista tábor államai közötti munkamegosztás nem kényszer és erőszak útján, nem elkecseregetett konkurrenciaharc formájában, hanem egyenjogú államok testvéri együttműködése és *szocialista* kölcsönös segítsége formájában alakul ki.”⁴ Ez a kialakulási folyamat, ellentétben a tőkés munkamegosztás kialakulásával, nem spontánul és anarchikusan, hanem csakis tudatos szervező munka eredményeként, tervszerűen mehet és megy végbe.

A két vilárendszer két különböző világpiacra a munkamegosztás az illető rendszer gazdasági törvényei megszabta elvileg eltérő módon fejlődik. A mai viszonyok között azonban a kifejezetten szocialista és a kifejezetten kapitalista típusú munkamegosztással egyidejűleg létezik az az általános jellegű nemzetközi munkamegosztás, amely éppen a két rendszert köti gazdaságilag össze. A probléma ezzel kapcsolatban az, hogy e téren a két különböző munkamegosztás mely sajátosságai érvényesülnek a fejlődés különböző fokain. Mint arra Mikoján elvtárs már idézett cikkében rámutatott, „... a két világpiac... semmi esetre sem zárja ki a valamennyi ország közötti kiterjedt jószágcsere szükségességét és *nem jelenti egy valamennyiük számára közös piac meglétének tagadását.*”⁵ (Kiemelés tőlem. M. F.) Ezen a valamennyi szocialista és kapitalista ország számára közös piacon is kialakul bizonyos *munkamegosztás*, amely az ott lebonyolódó áru-, hitel- stb. kapcsolatok formájában realizálódik. Miféle munkamegosztás ez? Nyilvánvaló, hogy sem nem szocialista, sem nem kapitalista; alakulását kizárólagosan nem határozhatják meg sem a szocializmus sem a kapitalizmus gazdasági törvényei.

Arra a kérdésre, hogy milyen törvényszerűségek érvényesülnek ezen a piacon, nem lehet elvontan válaszolni. Úgy gondolom, első megközelítésben közelebb visz a helyes válaszhoz, ha azt nézzük meg, hogy a szocialista, illetve a kapitalista világpiacra a fejlődést meghatározó tényezők közül melyek érvényesülhetnek (s milyen mértékben), s melyek nem, a két rendszer közötti munkamegosztásban.

Ebben az összefüggésben – mielőtt ezeket a tényezőket szemügyre vennénk – rá kell mutatni néhány sajátosságra. Bár itt két *rendszer* közötti kapcsolatokról van szó, ezek ma nem lépnek szembe egymással mint *tartalmi egészek*. Ez a kapitalista rendszert illetően egészen szükségszerű, általánosságban két okból. Egyrészt a tőkésrendszer egymással anarchikus gazdasági kapcsolatban álló, egymással gazdaságilag is versenyző, egymás leigázására és kizsákmányolására töreksző országokból áll, amelyre a rendszer szó csupán a kölcsönös meghatározottság és összefüggés, nem pedig az összehangoltság és együttműködés értelmében alkalmazható. Ez persze nem zárja ki, hogy az imperialista országok a két rendszer közti verseny és harc során egyes konkrét kérdésekben ne igyekeznének egységfrontot kialakítani a szocialista országokkal szemben. A különböző tőkés integrációs csoportosulások hatása e szempontból kettős: a tőkésországok egymásközti kapcsolatait nem változtatja harmonikussá, hanem tágabb keretek és változott formák között kielelzi a versenyharcot, ugyanakkor bázisát képezi a szocialista országokkal szembeni politikai s nem utolsósorban kereskedelempolitikai egységfrontnak. Másrészt pedig – és további vizsgálataink szempontjából éppen ez a körülmény bír különös fontossággal – mindinkább kibontakozik a tőkés világ kettészakadása fejlett (imperialista) és fejletlen, függetlenségüket nemrég kivívott, fiatal országokra, amelyek nem tartoznak az imperializmus rendszerébe, bár még nem szakadtak ki a tőkés világ gazdaságából, hanem különleges helyet foglalnak el abban. A tőkésországok e két csoportjának érdekei objektíve

⁴ Politikai gazdaságtan tankönyv. Budapest, Kossuth, 1954. 774. o.

⁵ Der Aussenhandel, 1960. 14. sz.

különböznek, sőt ellentétesek egymással számos területen, ami mindjobban kidomborodik gazdasági és politikai téren egyaránt. Ez a tény fontos következményekkel bír a két világpiac közötti kapcsolatokat illetően. Feltételezi e kapcsolatok bizonyos kettősségét, kétféleségét, és meghatározott lehetőségeket, feladatokat, sőt mondhatni kötelességeket állít a szocialista országok elé. Utalok ezzel kapcsolatban ismét az SZKP programjára, amely leszögezi, hogy „A szocialista országok a felszabadulásért harcoló vagy az imperialista elnyomás alól már felszabadult népek őszinte és hűséges barátai, s minden támogatást megadnak nekik . . . Az SZKP internacionalista kötelességének tekinti a nemzeti függetlenség kivívásának és megszilárdításának útján haladó népek, a gyarmati rendszer teljes megsemmisítéséért harcoló valamennyi nép megsegítését.”⁶

Ami a szocialista világrendszert illeti, már természetéből kifolyólag affelé kell fejlődnie, hogy a kapitalista országokkal szemben egységes egészként lépjen fel a gazdasági kapcsolatokban is, bár ma még ettől távol vagyunk. Az ebben az irányban való előrehaladás annál is inkább szükséges, mert az eddiginél összehangoltabb fellépés egyik legfőbb záloga annak, hogy a szocialista rendszer a fejlett imperialista országokkal szemben a gazdasági kapcsolatokban fölényben levő pozícióra tegyen szert.

Amikor a két világpiac közti gazdasági kapcsolatokat vizsgáljuk, arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy az nemcsak a teljes egyenjogúságon és kölcsönös előnyökön alapuló gazdasági együttműködés területe, hanem egyúttal a két rendszer gazdasági versenyének porondja is, és a békés együttélés a szocializmus és a kapitalizmus közti osztályharc különleges formája.

Milyen fő vonásokkal jellemezhetjük ennek alapján a két rendszer közti gazdasági kapcsolatokat, amelyek eltérnek, illetve hasonlítanak a kapitalista vagy a szocialista nemzetközi munkamegosztásban mutatkozó jellegzetességekhez.

Már az előzőkben megemlítettük, hogy ezekben a kapcsolatokban részben az egyik résztvevő fél termelési viszonyainak jellegéből, részben az adott erőviszonyokból kifolyóan leigázási, kizsákmányolási tendenciák nem érvényesülhetnek. Ez azonban nem jelenti azt, hogy bizonyos esetekben az egyik kereskedelmi partner ne sajátíthatná ki nem egyenértékű csere révén a másik fél országában termelt érték egy részét. Marx rámutatott arra, hogy „A kedvezőbb helyzetben levő ország a cserében több munkát kap vissza kevesebb munkáért, ámbar ezt a különbséget, ezt a többletet ugyanúgy, mint a munka és a tőke közötti cserénél általában egy bizonyos osztály zsebeli be.”⁷ Kétségtelen, hogy ma még egyes iparilag fejlett tőkésországok egyes szocialista országokkal folytatott cseréjükben a magasabb munkatermelékenységu ország által élvezett ilyen kedvezőbb helyzetben vannak, és így előfordul, hogy a tőkések szocialista országokból is sajátítanak el értéktöbbletet a nemzetközi csere útján. Ezt a hátrányt a szocialista országok együttműködése kivédheti vagy legalábbis csökkentheti, de megszüntetni csak azáltal lehet, hogy a szocialista országok gazdaságilag utolérják és túlszárnyalják tőkés kereskedelmi partnereiket. Ez a lehetőség objektíve fennáll az iparilag fejlett szocialista országok és a fejletlen tőkésországok közötti cserében is (természetesen nem egy kizsákmányoló osztály, hanem a szocialista dolgozók összessége javára), és csak a szocialista országok tudatos gazdaságpolitikai intézkedései révén nem válik valósággá.

Ebben az összefüggésben fontos, hogy míg a vezető tőkésországok monopolárakat diktálnak fejletlen kereskedelmi partnereiknek, a szocialista országok árpolitikája kiküszöböli az *ilyenfajta* egyenlőtlen cserét s az abból a fejletlen országokra háruló anyagi veszteséget. E politika bizonyos fokig befolyásolja a fejlett tőkésországok magatartását is.

⁶ A Szovjetunió Kommunista Pártja XXII. kongresszusának anyaga. Budapest, Kossuth, 1961. 398. o.

⁷ Marx: A tőke. III. Budapest, Szikra, 1951. 277. o.

A verseny és a konkurrenciaharc folyik a két rendszer közti kereskedelemben is, s ezen belül különösen jelentőséggel bír a fejletlen országok piacain az imperialista és a szocialista országok közötti verseny. De általánosságban is a szocialista országok termékeinek tőkés piacokon való eladása, méginkább ennek fokozása csak a tőkés versenyben való, a tőkés „játékszabályoknak” megfelelő, sikeres részvétel alapján lehetséges. A kapitalizmus gazdasági törvényei, elsősorban az értéktörvénynek a termelőket differenciáló funkciója azonban ebben a vonatkozásban nem meghatározó erejű, mivel az árak ingadozásaihoz a szocialista országok állami külkereskedelmi vállalatai alkalmazkodni tudnak a kapitalizmusban szükségképpen velükjáró pusztító következmények nélkül is. Míg a fejlett országokkal való kapcsolatainkban a mindkét fél számára előnyös, üzletszerűen korrekt együttműködés megvalósítása elegendő, addig a fejletlen anti-imperialista országokkal szemben az SZKP programjában említett internacionalista kötelesség is szerepet játszik. Ez gazdasági segítséget, vagyis a szocialista országok részéről – az egyes országok gazdasági lehetőségeihez képest változó mértékben – bizonyos fokú egyoldalú áldozatvállalást is jelent.

Ami a nemzetközi munkamegosztás tervszerűségét illeti, arról a két rendszer közti kapcsolatok összességét illetően szó sem lehet. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne lenne mód bizonyos fokig tervszerűvé tenni bármely adott szocialista és kapitalista félből álló kereskedelmi partner-pár kapcsolatait. Erre elsősorban a több éves, részletesen kidolgozott kereskedelmi szerződések formájában van lehetőség. Ilyenek kötésére mindenekelőtt a fejletlen országokkal nyílik alkalom, mert ezek nagymértékben érdekeltek abban, hogy nyersanyagaiknak hosszabb időre biztosított piacokat szerezzenek, és a gazdaságfejlesztésükhöz szükséges eszközöket hátrányos megkötések nélkül beszerezhessék.

A világkereskedelem fejlődésének néhány fő vonása

Az egész, mind a szocialista, mind a kapitalista, mind pedig a két világpiac között kicserélt árumennyiséget magában foglaló világkereskedelem alakulását az 1950-es években a következő fő adatok jellemzik.⁸

Mint a táblázatból kitűnik, a világkereskedelem fejlődése az elmúlt évtizedben igen gyors volt. Volumene évi átlagban 6,5⁰/₀-kal (ezen belül az első öt évben 6,3, a második öt évben pedig 6,6⁰/₀-kal) nőtt, s emellett viszonylag töretlenül: a kereskedelem volumene csupán két esztendőben – 1952-ben és 1958-ban – mutatott csekély, nem egészen 2 százalékos csökkenést.

⁸ A világkereskedelem vizsgálatát általában FOB exportadatok alapján végzem. Ez nézetem szerint elvileg helyesebb, mint a forgalom két oldalának vizsgálata, beleértve a CIF importot, mert ezáltal kiküszöbölődik a szállítási, biztosítási stb. költségek eltérő volta, illetve ezek változásai okozta torzítás, és valóban a kereskedelemben gazdát cserélő *árutömeg* nagyságáról nyerhetünk képet. Másrészt a fő statisztikai forrásként felhasznált ENSZ-kiadványok így közlik az adatokat. Az adatok e munkában *sehol* nem tartalmazzák az ázsiai szocialista országok (Kínai Népköztársaság, Koreai Népi Demokratikus Köztársaság, Vietnami Demokratikus Köztársaság és a Mongol Népköztársaság) egymás közötti forgalmának adatait, mert az erre vonatkozó statisztika nem áll rendelkezésünkre. Ez azonban semmiképpen sem érinti az egyéb adatok alapján feltárt tendenciákat és azokból levonható következtetéseket, minthogy e forgalom terjedelme fenti országok között igen csekély. G. Kohlmeier, a szocialista országok közötti kereskedelem ismert NDK-beli kutatójának becslése szerint 1959-ben az egymás közötti forgalom a felsorolt négy ország összexportjának 10%-ára rúghatott. Tekintve, hogy e négy ország exportja (természetesen most is az egymás közötti forgalom nélkül) 1959-ben 2210 millió dollár volt (UNO Monthly Bulletin of Statistics, 1961. June, XVI. o.), egymás közötti exportjuk mintegy 200 millió dollárt tehetett ki, ami az az évi világexportnak hatszázad, a szocialista országok exportjának pedig hetvened részével egyenlő.

A világkereskedelem alakulása
(Export FOB millió dollár)

	1950	1953	1955	1959	1960
Érték	61,330	81,810	92,770	115,274	127,673
Értékindex ⁹	100	133	151	188	208
Árindex	100	112	111	110	111
Volumenindex	100	119	136	171	187

Forrás: UNO Monthly Bulletin of Statistics [továbbiakban MBS] 1960. June, 1961. March, June. Továbbá: GATT, International Trade 1959.

A két világgpiac közti forgalom azonban 1958-ban is nőtt, mégpedig a tőkésországok exportja 2,85 Mrd-ról 3,14 Mrd-ra (0,29 Mrd-dal, 10,1%), a szocialista országoké pedig 3,05 Mrd-ról 3,3 Mrd-ra (0,25 Mrd-dal, 8,5%) emelkedett, s így módon a két világgpiac közti kereskedelem összesen 5,8 Mrd-ról 6,4 Mrd-ra (0,6 Mrd-dal 10,9%). Ezen belül a fejletlen tőkés országokból a szocialista országokba menő export 760 millióról 850 millióra (11,8%-kal), ezen belül a KGST-országokba irányuló 560 millióról 640 millióra azaz 14,3%-kal nőtt. E kedvező fejlődés lényegében két tényezőre vezethető vissza. Ezek közül a mennyiségileg egyelőre kisebb súllyal latbaeső, de minőségileg máris igen jelentős, perspektívában fokozódó fontosságú a szocialista országoknak – gyors általános gazdasági fejlődésükből, és az új típusú szocialista nemzetközi munkamegosztás kiépítéséből következő – a nemzetközi árucserébe való gyorsan fokozódó bekapcsolódása. Ezt szemlélteti, hogy a világexport értéknek egy évtized alatti 66,3 milliárd dolláros növekedéséből 10,3 milliárd dollár, vagyis az egész növekedésnek 15,5%-a a szocialista országok¹⁰ exportja bővítésének számlájára írható.

A világkereskedelem bővülésének oroszlánrésze mennyiségileg azonban természetesen még a tőkés külkereskedelem nagymértékű fejlődésének tudható be. Ezzel kapcsolatban mindenekelőtt érdemes felhívni a figyelmet arra a tényre, hogy a háború utáni időszakban fordult elő először az imperializmus időszakában, hogy a tőkés világ külkereskedelmének volumene gyorsabban nőtt, mint az ipari termelés. A megfelelő adatok 1948 és 1960 között 114, illetve 83%,¹¹ 1953 és 1960 között pedig 60, illetve 37%¹². A fejlődés megítélése szempontjából említésre méltó az a tény, hogy amíg a világkereskedelem volumene (a szocialista piacon belüli forgalom nélkül) 1953 és 1959 között 45%-kal nőtt, ugyanazon időszak alatt a tőkés világ teljes árutermelése csupán 22%-kal emelkedett.¹³

⁹ A tőkés világgpiacra kialakult exportárindex. A szocialista világgpiacra lebonyolított forgalmat is magában foglaló egész világkereskedelem volumenindexének ezen index segítségével való kiszámítása azonban csak lényegtelen pontatlanságot eredményez, minthogy egyrészt lényegében a szocialista világgpiacra is a tőkés világgpiaci árakon kereskednek, másrészt mivel a szocialista világgpiac forgalma a világkereskedelemnek – mint később látni fogjuk – viszonylag csekély hányadát – 1960-ban 8,5%-át – képezi.

¹⁰ Itt jegyzem meg, hogy Jugoszlávia adatai itt, és a következőkben mindig, nem a szocialista, hanem a tőkés világ adataiban foglaltatnak, mert bár ez az ország belső termelési viszonyait tekintve szocialista, külső gazdasági kapcsolatai elsősorban a tőkés világrendszerhez fűzők. Erről tanúskodik egyebek között, hogy 1959-ben importjának 75%-át, exportjának pedig 69%-át a tőkésországokkal bonyolította le. (Statisticki Godisnyak FNRJ. 1960.)

¹¹ A. Belcsuk: A tőkésországok külkereskedelme háború utáni fejlődésének kérdéséhez. Mirovaja Ekonomika i Mezdunarodnyje Otnosenija, 1961. 5. sz.

¹² MBS 1961. május, adatai alapján.

¹³ GATT. International Trade, 1960. 6. o.

A tőkésországok külkereskedelme fizikai volumenének indexe

1936 = 100

1900	56,5	1937	111,6
1913	91,5	1948	116,1
1929	110,8	1950	141,3
1932	88,3	1960	241,7

Forrás: Stat. Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland, 1960. S. 62. [A. Belcsuk idézett cikkéből.]

A tőkés külkereskedelem volumene tehát 1950 és 1960 között 76⁰/₀-kal nőtt, az 1948 és 1960 közti tizenkét évben pedig többel (114⁰/₀-kal) mint az előző 1900–1948-as, negyvennyolc éves időszakban (105⁰/₀-kal).

A tőkés külkereskedelem vázolt erőteljes növekedése igen egyenlőtlenül ment végbe és több szempontból is az ellentmondások éleződését eredményezte. Ezért nem indokolt az általános válságra jellemző éleződő piacprobléma megszűnéséről beszélni. Indokolt azonban nézetem szerint ezt az éleződést a második világháború utáni időszakban és a külpiacok vonatkozásában viszonylagosnak (nem a termelés, hanem a termelőkapacitások növekedéséhez viszonyítva) és részlegesnek (a vizsgált időszakban elsősorban az Egyesült Államok és a fejletlen országok elhelyezési lehetőségeit érintőnek) tekinteni.

Ha azonban megvizsgáljuk a világkereskedelem növekedését a különböző társadalmi rendszerű és különböző gazdasági fejlettségű országcsoportok és a közöttük levő viszonylatok szempontjából, rögtön előtűnik a növekedés nagyfokú egyenlőtlensége.

A világkereskedelem 1955–1960 közötti értékbeni (export FOB) növekedésének megoszlása társadalmi szektorok és fejlettségi fok szerint

	Szoc. orszá- gok	KGST	Ázsiai szoc.	Tőkés orszá- gok	Fejlett ¹⁴	Fejletlen ¹⁴	Összesen
Millió dollár	5,928	5,288	6,40	28,985	25,622	3,363	34,903
Megoszlási %	17,0	15,2	1,8	83,0	73,4	9,6	100
Növekedési %	63	66	45	36	43	14	38

Forrás: MBS 1961. March, June

A szocialista országok fölénye a nemzetközi kereskedelemben világosan kidom-borodik, ha rangsorba állítjuk a különböző viszonylatokat, annak alapján, hogy mennyivel nőtt kereskedelmük 1955 és 1960 között.

¹⁴ Összhangban egy korábbi tanulmányomban (A gazdasági elmaradottság fő ismérvei, okai és leküzdésének perspektívái. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete Évkönyve, 1957. 112–134. o.) kifejtettekkel és alkalmazkodva az ENSZ-statisztikákban alkalmazott csoportosítás adta lehetősé-gekhez, itt és a továbbiakban fejlett tőkésországokon a következőket értem: Nyugat-Európa (bele-értve Törökországot), az Egyesült Államok, Kanada, Japán, Ausztrália, Új-Zéland és a Dél-Afrikai Köztársaság, fejletleneken pedig az összes többi. Törökország ily módon a fejlettek, Izrael pedig a fejletlenek közé került. Az ENSZ csoportosításból adódó „elvi eltérés” az ismérvek szerinti csoportosítástól a fő tendenciákra vonatkozóan kialakuló képet azonban a legkevésbé sem befolyásolhatja.

Szállítók	Felvevők		Szállítók	Felvevők	
Fejlett tőkés — Szocialista	140	KGST	— Szocialista	59	
Fejlett tőkés — KGST	133	Szocialista — Szocialista	57		
Tőkés — KGST	129	Fejlett tőkés — Fejlett tőkés	52		
Tőkés — Szocialista	128	Fejlett tőkés — Tőkés	47		
Fejletlen tőkés — KGST	118	Fejlett tőkés — Világ	43		
KGST — Fejletlen tőkés	108	Tőkés — Fejlett tőkés	41		
KGST — Tőkés	102	Világ — Világ	38		
Fejletlen tőkés — Szocialista	101	Világ — Fejlett tőkés	37		
KGST — Fejlett tőkés	100	Tőkés — Tőkés	33		
Szocialista — Fejlett tőkés	93	Fejlett tőkés — Fejletlen tőkés...	32		
Szocialista — Tőkés	92	Világ — Fejletlen tőkés...	27		
Szocialista — Fejletlen tőkés	91	Tőkés — Fejletlen tőkés...	25		
Világ — KGST	75	Fejletlen tőkés — Fejlett tőkés	16		
KGST — KGST	69	Fejletlen tőkés — Világ	14		
KGST — Világ	66	Fejletlen tőkés — Tőkés	13		
Szocialista — KGST	64	Fejletlen tőkés — Fejletlen tőkés...	6		

Forrás: Ua. mint előző táblázatnál.

Ez a rangsor a következő fontosabb jellemző és érdekes vonásokat mutatja. Mindekelőtt szembeötlő, hogy *minden* olyan viszonylat, amelyben szocialista országok szerepelnek, akár szállítókként, akár felvevőkként, a világtárlagnál jóval magasabb százalékos fejlődést mutat (a legalacsonyabb is 57⁰/₀ a 38⁰/₀-os világtárlaggal szemben). Ezen belül megfigyelhető, hogy a rangsor élén (az első 8 helyen) azok a viszonylatok állanak, amelyekben a felvevők szocialista, a szállítók pedig tőkés, elsősorban fejlett tőkésországok. A létra legalján azok a viszonylatok szerepelnek, amelyek egyik vagy mindkét oldalon a fejletlen tőkésországokat foglalják magukban. A fejletlen és a szocialista országok közti viszonylatok azonban – ez különben az előbb mondottakból következik – szintén az átlag felett vannak. A különbség jelentős az előbbi javára a szocialista világtárlagon belül, illetve a tőkés világtárlagon belül forgalom növekedése között (57, illetve 33⁰/₀-os növekedés). Az utóbbit ugyanis nagyon lerontja a fejletlen országok külkereskedelmének, különösen egymás közti forgalmuknak, igen csekély mérvű növekedése. Meglepően csekély azonban a különbség a szocialista országok egymás közti és fejlett tőkés országok egymás közti árucseréjének fejlődési üteme között, amelyek 57, illetve 52⁰/₀-kal a rangsorban közvetlenül egymás után következnek. Persze jóval kedvezőbb a kép, ha logikusabban a KGST-országok egymás közti forgalmának növekedésével vetjük össze az utóbbit: így már 69⁰/₀ áll az 52⁰/₀-kal szemben. Ezek az adatok beszédesen tanúsítják, hogy a szocializmus gyorsabban képes növelni a nemzetközi árucserét, mind a kapitalizmus, mind a szocialista világtárlagon belül, mindpedig a két világtárlag közötti forgalomban.

Az adatok szemléltetik a nemzetközi árucseré dinamikájának kettős determináltságát. Ezt egyrészt a résztvevők társadalmi-gazdasági rendszere, másrészt gazdasági fejlettsége határozza meg. Természetesen ez a tőkés rendszeren belül, rövid távra a konjunkturális ingadozásokon keresztül érvényesül, de maga ezen ingadozások léte egy bizonyos társadalmi-gazdasági rendszer, ti. a kapitalizmus következménye. De megmutatkozik a két tényező közül az elsőnek az elsődlegessége, fontosabb, meghatározóbb volta is, részben az előző táblázatnak az ázsiai szocialista országokra,

részben pedig a szocialista és a fejletlen országok közti kapcsolatokra vonatkozó adataiban.

A vázolt egyenlőtlen fejlődés folytán öt év alatt természetesen nem jelentéktelen mértékben módosult a világkereskedelem viszonylati szerkezete.

5. sz. táblázat

A világkereskedelem viszonylati szerkezete¹⁵
(FOB. export adatok alapján)

Eredet		Rendeltetés					
		világ	szoc. országok	KGST	tőkésországok	fejlett tőkés-országok	fejletlen tőkés-országok
százalékos megoszlás							
Világ	1955	100	9,6	7,9	90,4	66,3	24,1
	1960	100	11,9	10,1	88,1	65,8	22,3
Szocialista országok	1955	10,2	7,5	6,2	2,5	1,8	0,7
	1960	12,0	8,5	7,4	3,5	2,6	0,9
KGST	1955	8,6	6,5	5,2	2,0	1,6	0,4
	1960	10,4	7,4	6,3	3,0	2,4	0,6
Tőkésországok	1955	89,8	2,1	1,7	85,1	61,6	23,5
	1960	88,0	3,4	2,9	84,6	63,2	21,4
Fejlett tőkésországok	1955	64,3	1,4	1,3	60,4	43,6	17,3
	1960	66,8	2,5	2,2	64,3	47,7	16,6
Fejletlen tőkésországok	1955	25,5	0,6	0,4	24,6	18,4	6,2
	1960	21,2	0,9	0,7	20,3	15,5	4,8

Forrás: Ua. mint a két megelőző táblázatnál.

Azt hiszem, nem túlzás azt mondani, hogy ez a táblázat – mint mondani szokás – köteteket beszél, mégpedig nemcsak a világkereskedelem jelenlegi szerkezetéről, hanem az imperializmus múltbeli bűneiről, a szocialista tábor előtt levő kiaknázatlan lehetőségekről, sőt talán a jövőbeni fejlődés szükségszerű irányairól is.

Melyek tehát dióhéjban a tábla mondanivalói a világkereskedelem jelenlegi, 1960. évi viszonylati szerkezetéről?

1. a) A szocialista országok adják a világexport 12⁰/₀-át, míg ugyanakkor, mint ismeretes, a világ ipari termelésében kb. 35⁰/₀-kal részesednek. Vagyis a nemzetközi kereskedelemben sokkal kevésbé vesznek részt, mint amennyire ipari fejlettségük alapján lehetőségük volna.

¹⁵ 1955-re vonatkozóan a vízszintes sorok együttesen nem adják ki az első oszlopban („Világ”) található összeget, minthogy ez olyan exportot is tartalmaz, amelynek rendeltetése nem volt megállapítható. Ezek elsősorban az Egyesült Államok ún. „speciális kategóriájú” – értsd: katonai – szállításai.

- b) A tőkésországok részaránya az exportban 88, az ipari termelésben 65%, a kép tehát bizonyos fokig fordított. Ezen belül óriási az egyenlőtlenség.
- c) A fejlett tőkésországokból ered az export 66,8%-a, s ők adják az ipari termelésnek kb. 61%-át.
- d) A fejletlen tőkésországok hányada: exportban 21,2, ipari termelésben kb. 5%.
- 2. a) A szocialista világpiacra cserélődik az áruk 8,5%-a, míg a világ teljes jószágtermelésének kb. 40%-a esik a szocialista országokra.
- b) A tőkés világpiacra esik 84,6%, vagyis 50%-kal nagyobb jószágtermelés mellett tízszer akkora külkereskedelem!
- c) A két világpiac között az árucserének csupán 6,9%-a folyik le! (Közbevetőleg: ez az arány 1953-ban 3,9% volt, ugyanakkor a szocialista országok súlya az össz-exportban 9,8, a szocialista világpiac forgalma pedig 7,5% volt.)
- 3. a) A szocialista és a fejlett tőkésországok között bonyolódott le az árucseré 5,1%-a, míg ez a két országcsoporthoz adja az ipari termelés 95%-át!
- b) A szocialista országok és a fejletlen tőkésországok között az árucseré 1,8%. Ezekben az országokban él földünk lakosságának több mint kétharmada, ezek adják az összes jószágtermelés jóval több mint felét!
- 4. a) A fejlett tőkésországok egymás között bonyolítják le a világ árucseréjének 47,7%-át;
- b) a fejletlen tőkésországokkal való árucseréjükre 32,1;
- c) a fejletlen tőkésországok egymás közti árucseréjére pedig mindössze 4,8% jut.

A tőkésországok nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódási fokának megítélésével kapcsolatban azonban szem előtt kell tartani a következőket. A tőkésországok közötti árucseré kétségtelenül nagyobb, mint amit racionálisnak lehet tekinteni. Ebben közrejátszik a külkereskedelemben is uralkodó anarchia, az igen nagymértékű és a statisztikákból nem mindig kiszűrhető reexport, továbbá a fejlett és fejletlen tőkésországok között kialakult munkamegosztás speciális következményei, elsősorban az utóbbi országokra. A nemzetközi munkamegosztásba való magas fokú bekapcsolódást az utóbbi országokat illetően nem mindig lehet pozitíven értékelni. Számos fejletlen ország esetében ez éppen az illető ország gazdaságának egyoldalúságát és fejletlenségét fejezi ki. A szocialista országokkal való összehasonlításnál nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a szocialista világpiachoz 12 ország tartozik, a tőkésországok száma pedig 100-on felül van. Emellett a szocialista országok közül kettő olyan óriás, mint a Szovjetunió és Kína, márpedig közzismert tény, hogy a nagy lélekszámú, természeti kincsekben bővelkedő országok exportkvótája mindig alacsony. Ily módon a két ország lenyomja a szocialista országok, így a KGST-egészére vonatkozó átlagmutatókat. Általában azt mondhatjuk, hogy a nemzetközi munkamegosztásnak a tőkésországok között kialakult túlzottnak mondható foka nem állítható egyszerűen követendő példaként a szocialista országok elé.

Mit mond a táblázat másodsorban a világkereskedelem viszonylati szerkezetében 1955 és 1960 között beállott változásokról? Más vetületben azt ismétli, amit a különböző viszonylatokban lebonyolított export növekedésére vonatkozó adatok: a szocialista országok viszonylati részarányának erőteljes növekedése, a kapitalista kereskedelem részarányának kismértékű globális csökkenésén belül a fejlett országok egymás közti forgalmára eső hányad növekedése, és a fejletlen országokra eső hányad csökkenése,

továbbá a két világpiac közti forgalom hányadának igen erős növekedése, viszonylag rövid idő alatt 4,6⁰/₀-ról 6,9⁰/₀-ra, vagyis 50⁰/₀-kal.¹⁶

Ami a világkereskedelem áruszerkezetének változását illeti, azt elsősorban az iparcikkek részarányának fokozódása és az élelmiszerek és nyersanyagok hányadának csökkenése jellemzi. E fejlődés olyan tényezői, mint az egységnyi ipari termékre eső nyersanyagfelhasználás csökkenése, a műanyagok erős térhódítása, a fejlett országok fokozott önellátási törekvései az élelmiszerek tekintetében stb. közismertek. Ezeknek az irányzatoknak elsősorban pedig az iparcikkek termelésében a technikai fejlődés következtében mind fokozottabban érvényesülő nemzetközi munkamegosztásnak eredményeképpen az iparcikkek hányada a világkereskedelemben az 1953. évi 46,5⁰/₀-ról 1958-ban 52, 1959-ben pedig 53⁰/₀-ra emelkedett. Újabb adatok szerint (Ekonomicszeszkoje polozsenyje kapitaliszticeszkizh sztran. Moszkva, 1961. 115. o.) pedig 1969-ben a tőkés-országok exportjának 55⁰/₀-át tette ki.

6. sz. táblázat

A világexport megoszlása árucsoportonként 1955-ben és 1959-ben¹⁷

É v	Élelmiszer		Nyersanyag		Fűtőanyag		Iparcikkek	
	millió \$	%	millió \$	%	millió \$	%	millió \$	%
1955	18,230	19,7	17,370	18,7	10,260	11,1	46 910	50,5
1959	21,260	18,6	18,820	16,4	11,950	10,4	62 530	54,6
Index 1955 = 100	117	—	108	—	116	—		134

Forrás: MBS 1951. March

Látható, hogy az iparcikk-kereskedelem hányadának erős és állandó növekedése – eltekintve attól, hogy e cikkek exportja önmagában véve gyors növekedést mutat – elsősorban a nyersanyagok hányadának rovasára ment végbe, míg az élelmiszerek súlyának csökkenése csak kisebb mértékű, a fűtőanyagok részaránya pedig szinte állandó. Érdeemes rámutatni, hogy az iparcikkekben belül különösen gyorsan nőtt a gépek (és közlekedési eszközök) exportjának jelentősége. Ezek hányada az összexportban a négy év alatt végbement 42⁰/₀ növekedés eredményeképpen az 1955. évi 18,5⁰/₀-ról 1959-re 21,3⁰/₀-ra nőtt.

A világexport 1955 és 1959 közti növekedésében az egyes árucsoportok a következő arányban részesedtek.

Az adatok világosan mutatják, hogy az iparcikkek és ezen belül mindenekelőtt a gépek exportjának szerepe a világkereskedelem *bővülése* szempontjából még sokkal nagyobb, mint bármely egyes év exportjában való súlya sejtetné, míg a többi árucsoporttal éppen fordított a helyzet. Megállapítható tehát, hogy a világkereskedelem

¹⁶ A fenti adatok értékelésével kapcsolatban fel szeretném hívni a figyelmet két olyan tényezőre, amely azok pontosságát befolyásolja. Az egyik ilyen tényező, hogy az ENSZ statisztikusai a szocialista országok egymás közti forgalmát 4 rubel egyenlő 1 dollár alapon számították át, s ez az eljárás a szocialista országok forgalmát valószínűleg felfelé torzítja. A második az, hogy a fent ismertetett adatok értékeket lévén, nem esnek egybe a külkereskedelem volumenének változásaival, illetve arányaival. E vonatkozásban a legfontosabb torzító tényező az, hogy a vizsgált időszakban a világpiaci árak a fejlett tőkésországokra kedvezően, a fejletlenekre nézve pedig kedvezőtlenül alakultak, s így a volumenek változásai, illetve arányai alapján a fejletlen országokra nézve valamivel kedvezőbb, a fejlettekre nézve pedig kedvezőtlenebb képet kapnánk, mint amelyet a fenti értékek alapján alkothattunk magunknak.

¹⁷ A Standard International Trade Classification szerinti csoportosításban.

A világkereskedelem (export FOB) növekedése árucsoportonként
1955–1959

	Millió \$	Megoszlási %
<i>Összes növekedés</i>	21,790	100
ebből élelmiszer	3,030	13,9
nyersanyag	1,450	6,7
fűtőanyag	1,690	7,8
iparcikk	15,640	71,8
ebből gép	7,230	33,2

Forrás: MBS 1961. March

bővülése túlnyomórészen az iparcikkforgalom, ezen belül jórészt a gépforgalom növekedésén alapul. Ennek *menyiségileg* legfontosabb tényezője a fejlett tőkésországok között az ipari termelés gyors növelése alapján erősen fokozódó ipari munkamegosztás, második tényezője a szocialista országok gyors iparosításának hatása az iparcikk-forgalomra mind a kereslet, mind a kínálat oldaláról, harmadsorban pedig a fejletlen tőkésországok nekilendülő iparosodása a kereslet oldaláról.

*A két rendszer közti kereskedelem, különös tekintettel a KGST
és a fejletlen tőkésországok közti forgalomra*

Mielőtt a két világpiac közti forgalom közelebbi vizsgálatára rátérnénk, vegyük szemügyre, hogy *tisztán mennyiségileg* mekkora a jelentősége e forgalomnak a két különböző rendszer számára.

A fő országcsoportokba irányuló export és import (FOB) %-os megoszlása 1960-ban¹⁸

	Szocialista országok		Tőkésországok		Fejlett tőkésországok		Fejletlen tőkésországok	
	export	import	export	import	export	import	export	import
Szocialista	71,5	70,8	28,5 (100,0)	29,2 (100,0)	20,9 (73,4)	21,5 (73,5)	7,6 (26,6)	7,7 (26,5)
Tőkésországok	4,0	3,9	96,0 (100,0)	96,1 (100,0)	73,0 (76,0)	71,9 (74,8)	23,9 (24,0)	24,2 (25,2)
Fejlett tőkésországok ..	3,9	3,7	96,1 (100,0)	96,3 (100,0)	72,6 (75,5)	71,5 (74,2)	23,0 (24,5)	24,8 (25,8)
Fejletlen tőkésországok	4,2	4,3	95,8 (100,0)	95,7 (100,0)	74,3 (77,6)	73,1 (76,4)	21,5 (22,4)	22,6 (23,6)

Forrás: MBS 1961. June

A fenti adatokból mindenekelőtt kitűnik, hogy globálisan a tőkésországokkal folytatott kereskedelem jelentősége a szocialista országok számára sokkal nagyobb, mint megfordítva. A szocialista országokkal folytatott kereskedelem súlya valamivel

¹⁸ A zárójelben levő adatok a tőkés forgalmon belüli megoszlást mutatják.

nagyobb a fejletlen, mint a fejlett tőkésországok forgalmában.. A kis mennyiségű különbség mögött azonban (különösen egyes fejletlen országok számára) óriási minőségi különbség húzódik meg.

Nézzük meg ezeketán, milyen fejlődés eredményeképpen jöttek létre a két rendszer közti forgalom előzőekben vázolt arányai.

9. sz. táblázat

A szocialista és a kapitalista világrendszer közti forgalom alakulása
(millió dollár)

	1950	1953	1958	1959	1960
<i>Kapitalista export — szocialista</i>	1548	1450	3345	3659	4344
Fejlett kapitalista — szocialista	977	1123	2487	2760	3189
Fejletlen kapitalista — szocialista	571	327	853	989	1155
<i>Szocialista export — kapitalista</i>	1704	1740	3706	3926	4479
Szocialista — fejlett kapitalista	1336	1341	2575	2888	3292
Szocialista — fejletlen kapitalista	368	399	1131	1038	1187
<i>Forgalom</i> ¹⁹	3252	3190	7051	7585	8823
Fejlettekkel	2313	2464	5062	5558	6481
Fejletlenekkel	839	726	1989	2037	2342

Forrás: MBS 1960. June, 1961. June

A táblázat adatai mutatják, hogy 1950 és 1953 között a két világpiac közti forgalom a korábban említett tényezők miatt visszaesett, mélypontot ért el, míg a legutóbbi években, de különösen az 1960-as évben erőteljes fejlődést mutat. Meg kell jegyezni, hogy 1950-ben a fejletlen országok szocialista országokba irányuló exportja azért volt ilyen feltűnően magas, mert magában foglalta Honkongnak Kínába irányuló, de ebben az évben különösen felduzzadt exportját. Végeredményben a két világpiac közti forgalom indexei²⁰ a következőképpen alakultak (1950 = 100):

Ezen belül a fejlett tőkésországokkal lebonyolított forgalom értéke 1960-ra 1950-hez képest 180, 1953-hoz képest pedig 163⁰/₀-os növekedést mutat, míg ugyanakkor a fejletlen országokra vonatkozóan a megfelelő adatok 179, illetve 222⁰/₀. Ennek eredményeképpen a fejletlen országok részaránya a két világpiac közti forgalomban az 1950. évi 25,1 és az 1953. évi 22,8⁰/₀-kal szemben 1960-ra 26,5⁰/₀-ra nőtt.²¹

Végül állítsuk szembe egymással a világkereskedelem különböző szektoraiban 1953 és 1960 között elért értékbeni növekedést. Azt látjuk, hogy míg az egész világ

¹⁹ Az exportok összege.

²⁰ Volumenindex = értékindex a tőkés világpiaci exportárindexszel deflálva.

1953		1958		1959		1960	
Érték	Volumen	Érték	Volumen	Érték	Volumen	Érték	Volumen
90	88	217	194	233	212	271	244
100	100	221	221	238	242	277	280

(Forrás: MBS 1961. June)

²¹ Ilyen bontásban volumenindexet nem tudok megadni, mivel két külön árindex nem áll rendelkezésre, azt pedig indokolatlan volna feltételezni, hogy a kétféle forgalomban az áralakulás azonos lett volna.

exportja ezen időszakban 56⁰/₀-kal nőtt, addig a kapitalista világpiacra az emelkedés 48, a szocialista és a „közti” világpiacra pedig egyaránt 77⁰/₀ volt. Ha figyelembe vesszük, hogy a szocialista világpiacra az árak 1960-ban 1953-hoz képest magasabbak voltak, mint a tőkés világpiacra²² – s lényegében ezek érvényesülnek a két világpiac közti forgalomban – akkor a „közti” forgalom volumenindexe valamivel nagyobb lesz a szocialista világpiacra, vagyis 1953 és 1960 között a két rendszer közti kereskedelem volt a világkereskedelem leggyorsabban bővülő szektora, bár forgalma első ízben csupán 1960-ban múlta felül néhány ⁰/₀-kal a háború előtti színvonalat.

A két világpiac közti forgalom egészen belül az egyes országcsoportok viszonylagos jelentőségét a következő adatok szemléltetik.

10. sz. táblázat

A két világpiac közti forgalom viszonylati megoszlása

a) Tőkés export

Eredet		Rendeltetés					
		szocialista országok		KGST		ázsiai fejletlen országok	
		mill. \$	%	mill. \$	%	mill. \$	%
Tőkésországok	1955.....	1905	100	1590	83,5	315	16,5
	1960.....	4344	100	3623	83,4	721	16,6
Fejlett országok	1955.....	1330	69,8	1180	61,9	150	7,9
	1960.....	3189	73,4	2749	63,3	440	10,1
Fejletlen országok	1955.....	575	30,2	410	21,5	165	8,7
	1960.....	1155	26,6	894	20,6	261	6,0

b) Szocialista export

Eredet		Rendeltetés					
		tőkésországok		fejlett országok		fejletlen országok	
		mill. \$	%	mill. \$	%	mill. \$	%
Szocialista országok	1955.....	2330	100	1710	73,4	620	26,6
	1960.....	4479	100	3292	73,5	1187	26,5
KGST	1955.....	1880	80,7	1500	66,5	380	16,3
	1960.....	3790	84,6	3001	67,0	789	17,6
Ázsiai	1955.....	450	19,3	210	9,0	240	10,3
	1960.....	689	15,4	291	6,5	398	8,9

Forrás: MBS 1961. March, April

Az adatokból kitűnik, hogy – amint várható is volt – a két világpiac közti forgalom zöme, mintegy kétharmada, a KGST-országok és a fejlett tőkésországok között bonyolódik le, és ez az arány a vizsgált öt éves időszak során még valamelyest növekedett is. Ehhez még hozzátehetjük, hogy a forgalom zöme viszont a KGST-országok és a nyugat-európai országok közötti forgalomra esik. A második legjelentősebb viszonylat a KGST-országok és a fejletlen országok közötti, az összforgalom mintegy egyhatod-egyötödével. Érdekes felhívni a figyelmet arra, hogy mind 1955-ben, mind 1960-ban a fejletlen országok kereskedelmi mérlege – ellentétben a fejlett országokéval – a KGST-országokkal szemben aktívumot mutatott. Ez alapvetően annak számlájára írható, hogy

²² A szocialista piacon ugyanis a legutóbbi években az ármozgások nagyon csekély mértékűek voltak, míg a tőkés piacon 1957 óta árcsökkenés mutatkozik.

a Szovjetunió jóval többet vásárolt a fejletlen országokban, mint amennyit eladott, 1960-ban például 636 millió dollárt importált és 362 milliót exportált (Economic Bulletin for Europe, Vol. 13. No 1. 1961. aug. 23. o.).

A két világpiac közti kereskedelem szerepének és jellegének helyes megítéléséhez közelebb jutunk, ha a globális adatokon túlmenően megvizsgáljuk annak áruszerkezetét a főbb viszonylatokban.

11. sz. táblázat

A KGST-országok és a fejlett tőkésországok közti forgalom áruszerkezete
(a forgalom százalékában)

Eredet — Rendeltetés		Élelmiszer	Nyersanyag	Fűtőanyag	Iparcikk	Ebből gép
KGST — Fejlett tőkés	1955	22,7	24,0	19,3	30,7	7,3
	1959	26,0	19,6	18,0	33,6	8,0
Fejlett tőkés — KGST	1955	23,3	23,7	0,9	52,9	21,2
	1959	13,7	17,3	0,1	68,0	27,8
Összehasonlításképpen						
KGST — KGST	1955	13,8	18,8	14,0	53,8	32,5
	1959	13,9	13,9	11,9	59,7	29,5
Fejlett tőkés — Fejlett tőkés	1955	16,9	18,6	6,0	57,3	19,9
	1959	16,1	16,1	4,7	62,2	23,7

Forrás: Ua. mint az előző táblázat.

Látható, hogy a problémák a két világpiac közti forgalom e legfontosabb viszonylatában igen élesen ugranak ki; az 1955 és 1959 között végbement áruszerkezeti változások egészben véve előnyösek a szocialista partner szempontjából, de viszonylag csekély méretű az eltolódás a szocialista exportban az iparcikkak, és ezen belül a gépek javára, rontja a képet az élelmiszerhányad növekedése. Ugyanezek a problémák ugranak ki a különböző viszonylatok összehasonlításakor is. Különösen szembeötlik, hogy az importban és az exportban a struktúra lényegében fordított – a szocialista országok hátrányára, és az iparcikk és géphányad a KGST-országok exportjában messze elmarad az egymás közti, és a fejlett tőkés országok egymás közti forgalmában érvényesülő arányoktól. Ebben a vonatkozásban érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a KGST-n belüli forgalomban az iparcikkak hányada alacsonyabb, a gépeké viszont csökkenése ellenére tetemesen magasabb, mint a fejlett tőkésországok közti forgalomban. Pozitív jelenség, hogy a fejlett tőkésországokból mind fokozódó súllyal vásárolunk iparcikkakat és gépeket. Egészében véve azonban az e viszonylatban érvényesülő áruszerkezet kifejezetten előnytelen a szocialista országok számára, és arról tanúskodik, hogy a KGST-országok, mivel e téren még nem sikerült érvényre juttatniuk a szocialista iparosításban elért eredményeiket, a fejlett tőkésországok felé elsősorban még mindig a nyersanyag, fűtőanyag s élelmiszerszállítók szerepét töltik be. Ez kifejezetten anyagi veszteséget is jelent számukra, hiszen a világpiacon a nyerstermékek árai csökkenő, az iparcikkaké pedig emelkedő tendenciát mutattak, s így az export-import árólló e viszonylatban szükségképpen a szocialista fél kárára alakult.

A következőkben a KGST-országok és a fejletlen tőkésországok közti külkereskedelem egyes fejleményeit közelebbről vizsgálom.

A fejletlen országokkal folytatott kereskedelem jelentősége az egyes KGST-országok számára a következő.

12. sz. táblázat

A fejletlen tőkésországok részesedése a KGST-országok összforgalmában 1960-ban

Szovjetunió	10,4	Lengyelország	7,5	Románia	4,7
Csehszlovákia	11,4	Magyarország	4,9	NDK	4,3
				Bulgária	3,2

Forrás: Péter Pál: A kelet-nyugati kereskedelem II. Külkereskedelem 1961. 9. sz. 3. o.

Látható, hogy a fejletlen országokkal való forgalom jelentősége igen eltérő, s hazánk e téren az alacsonyabb százaléku országok között szerepel, amihez még hozzátehetjük, hogy ezen a szinten stagnál már néhány éve, s ez úgy jött létre, hogy a fejletlen országok hányada importunkban az utóbbi években csökkenő, exportunkban növekvő tendenciájú.

A KGST-országok és a fejletlen tőkésországok közötti forgalom jellegéről és sajátosságairól részletesebben tájékozódhatunk az áruszerkezet elemzése alapján. A következőkben ezt úgy végzem el, hogy mindjárt összehasonlítást teszek a fejlett és fejletlen tőkésországok közötti forgalom áruszerkezetével, továbbá a szocialista táboron belüli KGST- és ázsiai országok közti forgalom szerkezetével.

13. sz. táblázat

A KGST-országok és a fejletlen országok közti forgalom áruszerkezete
(árufőcsoportok szerint, az összexport %-ában)

Eredet — Rendeltetés		Élelmiszer	Nyersanyag	Fűtőanyag	Iparcikk	Ebből gép
KGST — Fejletlen tőkésországok	1955	5,8	9,2	12,9	67,4	24,7
	1959	8,9	7,7	12,9	70,2	37,9
Fejletlen tőkésországok — KGST	1955	37,8	59,8	—	3,7	—
	1959	22,1	71,4	0,1	5,8	—
Összehasonlításképpen						
KGST — Ázsiai szocialista országok	1955	3,4	3,4	8,3	82,6	53,8
	1959	3,0	4,1	10,1	80,5	60,8
Ázsiai szocialista országok — KGST	1955	29,6	47,9	0,5	22,0	1,1
	1959	23,5	34,8	0,3	39,0	1,4

Forrás: MBS 1961. March

Ami az első pillantásra szembeüt a táblázatból, az az, hogy a KGST-országok és a fejletlen tőkésországok közötti forgalom az iparosodott és nyersanyagtermelő országok közötti forgalomra jellemző, elsősorban a fejlettségi fok különbözősége által meghatározott áruszerkezetet mutat. Erről tanúskodik, hogy az iparcikkek részaránya a KGST-országok exportjában igen magas, csaknem olyan magas, mint a fejlett tőkésországok hasonló irányú exportjában, és növekvő tendenciájú. Világos, hogy ez előnyös a szocialista országokra is – különös tekintettel a gépek magas és erősen növekvő súlyára – és a fejletlen tőkésországokra is. Érdekes, hogy e vonatkozásban találkozunk az élelmiszerexport hányadának növekedésével, ami azonban itt más okokkal, egyes fejletlen országok élelmiszerellátási nehézségeivel is kapcsolatos. A fejletlen országok exportját vizsgálva eléggé meglepő a kép. Rendkívül túlteng és növekszik a szoros

értelemben vett nyersanyagok szerepe és feltűnően kicsi az iparcikkék hányada – jóval kisebb, fele akkora, mint a fejlett tőkésországokba irányuló forgalomban. S ha ehhez még hozzátesszük, hogy 1960-ban ennek a nagyon csekély iparcikkexportnak is több mint negyedrésze fém volt, akkor meg kell állapítanunk, hogy ez kétségkívül nem előnyös szerkezet a fejletlen országok számára. Ha szembeállítjuk e forgalom szerkezetét a szocialista táboron belüli KGST- és ázsiai szocialista országok közti forgalom szerkezetével, azt látjuk, hogy itt a KGST-országok exportjában a világkereskedelem összes viszonylatai közül legmagasabb a géphányad, tehát ezt az oldalt az iparosításhoz nyújtott segítségre való törekvés dominálja, míg a másik irányban meglepően magas iparcikkhányad ezt a törekvést tükrözi a felvevők oldaláról. Ez azt jelenti, hogy ebben a viszonylatban az elsődleges meghatározóként a részvevők szocialista jellege érvényesül, és csak másodsorban a fejlettségi különbségek következményei. Azt kell viszont mondanunk, hogy a KGST-országok és a fejletlen tőkésországok közti forgalomban – legalábbis a forgalom áruszerkezetét illetően – még nem eléggé érvényesülnek az egyik partner szocialista voltából eredő sajátosságok, előnyök.

Átfogóbb összehasonlítás végett érdemes megnézni az iparcikk, gép, valamint fémexport jelentőségét a világkereskedelem összes fontosabb viszonylatában. Ezt a célt szolgálja a következő rangsor-táblázat.

14. sz. táblázat

*Az iparcikk- és gép- és fémexport hányada az egyes viszonylatokban 1959-ben
az összexport %-ában*

Eredet — Rendeltetés	Iparcikk	Ebből gép	fém	Eredet — Rendeltetés	Iparcikk	Ebből gép	fém
1. Fejlett tőkés — Ázsiai szocialista	86	13	37	11. Tőkés — Szocialista	53	18	17
2. KGST — Ázsiai szocialista	81	61	5	12. Ázsiai szocialista — Fejletlen tőkés	43	1	4
3. Fejlett tőkés — Fejletlen tőkés	78	36	8	13. Szocialista — Tőkés ...	41	12	7
4. KGST — Fejletlen tőkés	70	38	8	14. Ázsiai szocialista — KGST	39	1	6
5. Fejlett tőkés — KGST	68	28	20	15. KGST — Fejlett tőkés	34	8	7
6. Fejlett tőkés — Fejlett tőkés	62	24	10	16. Ázsiai szocialista — Fejlett tőkés	26	0	4
7—8. Szocialista — Szocialista	60	30	8	17. Fejlett tőkés — Fejletlen tőkés	17	2	1
7—8. KGST — KGST	60	30	9	18. Fejletlen tőkés — KGST	16	1	2
9. Világ — Világ	54	21	8	19. Fejletlen tőkés — Fejlett tőkés	12	0	6
10. Tőkés — Tőkés	53	20	8	20. Fejletlen tőkés — KGST	6	0	2

A táblázat sokat mond egyrészt a társadalmi rendszer szerinti hovatarozás, másrészt a gazdasági fejlettség szerepéről az árucere szerkezetének meghatározásában. Az árucere szerkezetét általában annál „magasabbrendűnek” tekinthetjük, minél magasabb benne az iparcikkék, s ezen belül a gépek aránya. Ebből kiindulva a táblázatból a következőket olvashatjuk le.

Mind a szocialista, mind a tőkés export közvetlenül a világátlag körül van, a szocialista elsősorban a nagyobb géphányad miatt tűnik magasabbrendűnek. A szocialista világpiacon belüli forgalom a fejlettségi fokot a külkereskedelem vetületében jelző iparcikkhányadon mérve, viszonylag jelentősen magasabbrendű a tőkés világpiacénál, annak ellenére, hogy még a fejlett szocialista országok is kevésbé fejlettek a

fejlett tőkésekhez képest. A szocializmus képes magasabbrendűvé emelni a forgalom szerkezetét, mint ami tisztán a gazdasági (ipari) fejlettségnek megfelelő. Ez tükröződik az ázsiai szocialista országok KGST-országokba, de még a fejlett tőkésországokba irányuló exportjának viszonylag magas iparcikkhányadán. Ez mindenekelőtt a Szovjetunió nagyvolumenű iparcikkimportját tükrözi. Elgondolkoztató viszont, hogy miért nem érvényesül eléggé ez az előny a KGST-országok fejlett tőkésországokba irányuló exportjában, ahol az iparcikkhányad, s különösen a géphányad – mint arra már rámutattunk – alacsony. A táblázat élén az a négy viszonylat áll, ahol az exportőrök fejlett, az importőrök fejletlen országok. Itt a szocializmus fölénye a magasabb géphányadban nyilvánul meg. Az élén álló fejlett tőkés-ázsiai szocialista viszonylat rendkívül alacsony géphányadának a magyarázata az, hogy az ázsiai szocialista országok gépeket elsősorban a KGST-országokban vásároltak, míg tőkés piacokon elsősorban az egész szocialista táborban viszonylagos hiánycikknek számító anyagokat szereztek be. E viszonylatok élenállása azt is tanúsítja, hogy az importőrök alacsony gazdasági fejlettsége nem elhanyagolható tényező a struktúra „rendiségében”. Ez az importőr *viszonylagos* alacsonyabb fejlettségére is áll, amit alátámaszt, hogy a fejlett tőkés–KGST viszonylat foglalja el az 5. helyet. A szocializmus fölénye érdekesen mutatkozik meg a rangsor legalján, ahol is a két utolsó helyet a fejletlen tőkésországokból a fejlett tőkés-, illetve szocialista országokba irányuló export foglalja el, míg az ázsiai szocialista országok ilyen viszonylatai valamivel feljebb kerültek, s a közbülső helyeket a fejletlenek (szocialisták és kapitalisták) egymás közötti viszonylatai foglalják el.

A világkereskedelem legfőbb viszonylataiban fennálló helyzet, illetve annak változásának jellemzésére számítottam az Intézetünkben Ausch és Kovásznai által kidolgozott mutatót – az iparcikkforgalom egyenlege osztva az összforgalommal – s a legfontosabb viszonylatokban a következő eredményt kaptam (fob. export adatok alapján mindig az előlálló országcsoport szempontjából nézve):

	1955	1959
Szocializmus – kapitalizmus	+ 0,4	— 5,6
Fejlett szocialista – fejlett kapitalista	— 6,1	—18,7
Fejlett szocialista – fejletlen kapitalista	+30,3	+27,0
Fejlett szocialista – fejletlen szocialista	+36,4	+18,5
Fejlett kapitalista – fejletlen kapitalista	+34,6	+33,8

Forrás: MBS 1961. March adatai alapján.

Az adatok szerint a helyzet a szocialista tábor rovására kissé romlott, ezen belül erősen romlott a KGST-országok és a fejlett tőkésországok közti forgalomban, kissé javult a KGST- és a fejletlen országok közti viszonylatban. A tőkés piacon a helyzet lényegében változatlan maradt, míg a szocialista piacon komolyan javult a fejletlen szocialista országok helyzete.

Az áruszerkezet vizsgálatával kapcsolatosan vegyük még szemügyre az egyes árucsoportoknak milyen jelentősége volt a KGST-országok és a fejletlen tőkésországok közti forgalom növekedésében.

Látjuk, hogy a szocialista partnerek exportjának növekedése döntően az iparcikk export növekedésén alapult. Nagyon pozitív vonás, hogy az össznövekedés több mint fele

*A KGST-országok és a fejletlen tőkésországok forgalmának növekedése
árufőcsoportok szerint
(1955–1959)*

Eredet — Rendeltetés	Élelmiszer	Nyersanyag	Fűtőanyag	Iparcikk	Ebből gép
KGST — Fejletlen tőkés a	168	46	74	81	166
b	13,2	5,7	12,9	73,9	55,7
Fejletlen tőkés — KGST a	10	125	—	200	—
b	4,2	84,7	0,3	8,3	—

Forrás: MBS 1961. March

a = százalékos növekedés 1955-höz képest

b = az össznövekedés százalékában

a gépelexport növekedéséből eredt. Az ellenkező irányban az export növekedése lényegében a nyersanyagexport erős felfutására vezethető vissza. Ez az egyoldalúság fejletlen partnereink szempontjából nem lehet kielégítő.

Nézzük meg végül, hogy mi a jelentősége a KGST-országok szempontjából a fejletlen tőkésországokkal lebonyolított forgalomnak árufőcsoportonként. Ezt a következő táblázat szemlélteti.

*A tőkésországok részesedése a KGST-országok forgalmából viszonylatok
és árufőcsoportok szerint*

Viszonylat	Összes	Élelmiszer	Nyersanyag	Fűtőanyag	Iparcikk	Ebből gép
a) Export a KGST-ből						
Tőkés 1955	23,5	34,2	29,3	30,8	16,6	8,4
1959	23,8	36,6	30,3	31,8	17,3	11,9
Ezen belül						
fejlett tőkés 1955	79,8	93,9	91,1	85,5	61,4	53,9
1959	76,8	90,6	89,4	82,3	65,0	41,2
fejletlen tőkés 1955	20,2	6,1	8,9	14,5	38,6	46,1
1959	23,2	9,4	10,6	17,7	35,0	58,8
b) Export KGST-be						
Tőkés 1955	21,6	31,4	27,9	1,6	18,6	13,7
1959	23,3	23,6	36,0	0,3	21,4	19,6
Ezen belül						
fejlett tőkés 1955	74,2	64,0	53,3	100,0	97,7	100,0
1959	71,6	60,9	37,9	66,7	96,7	100,0
fejletlen tőkés 1955	25,8	36,0	46,7	0,0	2,3	0,0
1959	28,4	39,1	62,1	33,3	3,3	0,0

Forrás: MBS 1961. March

A táblázatból kiderül, hogy a KGST számára a tőkés piacnak elsősorban mint élelmiszer, nyers- és fűtőanyag elhelyezési területnek van jelentősége, míg iparcikk felvevőként a tőkésországok szerepe viszonylag csekély. Változás e fő arányokban a vizsgált időszakban alig következett be, viszonylag jelentősen nőtt a tőkés géppiac szerepe, de

még mindig rendkívül alacsony. A KGST-országok importszükségletének fedezésében a tőkésországoknak elsősorban mint nyersanyagszállítóknak és csak harmadsorban mint iparcikk-szállítóknak van szerepe. Említésre méltó, hogy a nyersanyagok és az élelmiszerek importjában betöltött szerepük a vizsgált időszakban mintegy felcserélődött, ami pozitívumnak tekinthető. A tőkés forgalmon belüli megoszlást illetően magától értetődő, hogy a szocialista partnerek nyerstermék exportjának fő piacát a fejlett tőkésországok képezik, bár e jelentőségük csökkenőben van.

Figyelmet érdemlő változás ment végbe a KGST-országok iparcikkexportjában. Az összes iparcikk exportban a fejlett tőkésországok hányada nőtt, a gépexportban viszont erősen csökkent. Utóbbi területen a közelmúlt években valóságos átorientálódás ment végbe, és 1959-ben már a tőkés gépexport csaknem 60%-a a fejletlen tőkésországokba irányult. E fejlődésnek kétségtelen pozitív oldala – a fejletlen országok iparosításának fokozott megsegítése – mellett azonban negatív oldala is van: versenyképességünk viszonylagos romlása a fejlett tőkésországok gépiacán.

A KGST-országokba irányuló tőkés exporton belül fontos pozitív változás az a „helycsere”, amely a fejlett és fejletlen országok között a KGST-országok nyersanyag-importjában betöltött szerepüket illetően végbement: tőkés nyersanyagellátásuk 1959-ben már több mint 60%-ban a fejletlen országokra támaszkodott, a négy évvel korábbi 50%-nál valamivel kisebb hányad helyett. Negatív vonás e viszonylatban a fejletlen országoknak mint iparcikk-szállítóknak elhanyagolása. Ez a jelenség nem magyarázható egyszerűen azzal, hogy a szocialista országok nem akarnak iparcikket vásárolni a fejletlen tőkésországoktól. Inkább egy bizonyos viszonylatban való vetülete ez annak a jelenségnek, hogy a szocialista országok külkereskedelmében általában alacsony az ipari fogyasztási cikkek hányada. Ez részben abban az objektív tényben leli magyarázatát, hogy a szocialista országok gazdasági fejlettsége és ezzel összefüggésben életszínvonala – ami a fogyasztási iparcikk-keresletet elsődlegesen meghatározza – ma még elmarad a fejlett tőkésországoktól. Részben közrejátszanak itt bizonyos, elvileg meg nem indokolt általános gazdaságpolitikai és ezen belül külkereskedelempolitikai elgondolások, amelyek lebecsülik, másodrangúnak tekintik az ipari fogyasztási cikkek terén érvényesülő nemzetközi munkamegosztást a termelőeszközök (elsősorban a munkaeszközök) terén mindenképpen fokozandónak ítélt munkamegosztással szemben.

A szocialista országokkal folytatott kereskedelmi forgalom előnye a fejletlen tőkésországok számára nem utolsósorban abban áll, hogy szocialista országok részéről nem lépnek fel szükségszerűen olyan tényezők, amelyek olyan ingadozásokat váltanának ki, mint a tőkés konjunktúra alakulásával kapcsolatosan a kereslet mennyiségében, az árakban és az e két tényező eredőjeként kialakuló export-bevételekben szükségképpen fellépő erős ingadozások. Ez a körülmény potenciálisan azt a lehetőséget rejt magában, hogy a szocialista országokkal folytatott forgalom, annak megfelelő bővülése esetén kisebb-nagyobb mértékben ellensúlyozhatja a tőkés konjunktúra fentemlített káros hatását a fejletlen országok gazdaságára, annak stabilizáló tényezőjeként hathat. Ami e vonatkozásban az 1955–1960-as egész időszakot illeti, láttuk, hogy a fejletlen országoknak a szocialista és ezen belül a KGST-országokkal folytatott forgalma nemcsak gyorsabban, hanem összességében egyenletesebben is növekedett, mint a tőkésországokkal lebonyolított forgalma. Különösen, ami a fejletlen országok exportját illeti, itt a fejlődés teljesen töretlen volt. Ugyanakkor a fejlett országokba irányuló exportjukban 1958-ban visszaesés mutatkozott. Ebben az évben ez az export 18 140 millió dollárról 17 880 millió dollárra (310 millió dollár, 1,7%) esett vissza. Ha ebből levonjuk a fűtőanyag- (lényegében kőolaj) export 500 millió dollárt kitevő emelkedését, a csökkenés mértéke 820 millió dollárra (3,4%) emelkedik. Ugyanez időszakban – mint már említettem – a szocialista országokba menő exportjuk 760 millió dollárról 850 millióra, vagyis 90 millióval, 12%-kal, ezen belül

a KGST-be irányuló 560 millióról 640 millióra, vagyis 80 millióval, 14⁰/₀-kal emelkedett. Ha az 1955 és 1959 közötti időszakot – amelyre vonatkozóan az adatok árufröcsoportok szerinti bontásban is rendelkezésre állnak – vesszük szemügyre, a következő érdekes tényre bukkanunk. Ebben az időszakban a fejletlen tőkésországok összes exportja 23,670 millió dollárról 25 640 millióra nőtt. Ha ebből az 1970 millió dolláros növekedésből levonjuk a fűtőanyag (lényegében kőolaj) export 1380 millió dollárt (5900 millióról 7280 millióra) kitevő növekedését, a növekedés négy év alatt mindössze 590 millió dollár. Ez a növekedés viszont úgy oszlik meg, hogy belőle 398 millió dollár (67,5⁰/₀!!) a szocialista országokba menő, ezen belül 359 millió dollár (60,9⁰/₀!!) a KGST-országokba menő exportra esik. Ugyanezen időszakra a fejlett tőkésországokba menő exportjuk (természetesen szintén az olaj kiküszöbölésével) 340 millió dollárral nőtt, míg a fejletlen tőkésországokba menő export 160 millió dollárral csökkent.²³ Ebben az időszakban tehát, – ha figyelmen kívül hagyjuk a fejletlen tőkésországoknak csupán egy szűk csoportját érintő kőolajexportot –, a fejletlen tőkésországok exportjának növekedésében a szocialista országoknak, döntően a KGST-országoknak, nagyobb szerep jutott, mint a fejlett tőkésországoknak – mégpedig, mint láttuk, azokénál sokszorosan kisebb összeforgalom mellett.

* *
*

A második világháború óta eltelt időszak két hatalmas világtörténelmi jelentőségű gazdasági-társadalmi-politikai folyamat kibontakozásának kora volt. Az egyik a szocialista világrendszer kialakulása és megerősödése, a másik pedig a gyarmati rendszer felbomlása. Mindkét folyamat szükségszerű velejárója korábban fennállott gazdasági kapcsolatok szétszakítása, majd újak kiépítése s e két hatás közül a folyamatok kezdeti időszakában szükségképpen az első hatás érvényesül erősebben, ami a nemzetközi munkamegosztás, a nemzetközi kereskedelem csökkenése irányában ható tendenciát rejt magában. Ugyanakkor mind a mögöttünk álló évek, mind pedig jelenünk a rendkívül gyors technikai fejlődés időszaka, ami viszont a nemzetközi munkamegosztás fokozása irányában ható, országokat, sőt társadalmi rendszereket összekapcsoló tényező. A szocialista rendszer és a kapitalizmus egésze, elsősorban pedig a szocialista és a fejletlen országok közötti viszonylatban felülkerekedőben van az utóbbi, a nemzetközi kereskedelmet fokozó tényező. A fejlett és a fejletlen tőkésországok közötti kapcsolatokra ezt nem lehet elmondani. Úgy hiszem, mindkét megállapítást alátámasztják e tanulmányban bőségesen felsorakoztatott adatok. E téren a helyzetet úgy lehetne jellemezni, hogy a fejletlen országok már nem hajlandók a régi, számukra kedvezőtlen módon kereskedni a fejlett országokkal és erre az erőviszonyok megváltozása és a fejletlen országok részéről érvényesülő iparosítási tendenciák mellett mind kevesebb is a lehetőség. Míg néhány évvel ezelőtt a nyugateurópai országok a háborús károkat felszámolva, gazdaságilag megerősödve a „trade, not aid” (kereskedelmet, nem segílyt) jelszavával léptek fel az Egyesült Államokkal szemben, bízva abban – és joggal – hogy megnövekedett világpiaci versenyképességük több hasznot hozhat számukra az amerikai segílynél, ma a fejletlen országok azt mondják a fejlett imperialista országoknak: aid, not trade, vagyis segítséget és nem régi-fajta kereskedelmet akarunk, mert így részben visszakapjuk azt, amit tőlünk ellenszolgáltatás nélkül elvettetek és meggyorsíthatjuk gazdasági fejlődésünket, amihez a kereskedelem nem nyújt biztos bázist. Persze ebben az elképzelésben van egy nagy adag illúzió, hiszen az imperialista országok segítsége korábbi áldozataiknak korántsem önzetlenségből fakad, hanem azt részben a „kommunista veszélytől” való félelem diktálja,

²³ A részösszegek azért nem adják ki az 590 milliót, mert mint arra már az 5. sz. táblázat lábjegyzetében utaltam, az összes rovat rendeltetés szerint fel nem osztott összegeket is tartalmaz.

résben pedig kísérlet arra, hogy a korábbi gazdasági függést, ha új formában és csökkentett mértékben is fenntartsák, és így ez semmi esetre sem lehet a fejletlen országok gazdasági fejlődése meggyorsításának fő eszköze. De újat akarnak a kereskedelemben is, mégpedig ezért akarják a szocialista országokkal való kereskedelmet és ezért törekszenek egymásközi regionális kereskedelmi csoportosulások kialakítására is.

A fentebb vázolt körülmények és az ismertetett adatok azt tanúsítják, hogy a szocialista országok számára a két világpiac közti kapcsolatok nem elsődlegesek, de szükségessé, előmozdítják a gazdasági fejlődést, amennyiben munkamegtakarítást eredményeznek, gyorsítják a technikai tökéletesedést.

Emellett az általános szempont mellett az elmaradott országokkal kapcsolatban felmerül a segítség szempontja, illetve a fejletlen országok részéről a szocialista országokhoz fűződő kapcsolataiknak (nem utolsósorban a szocialista országok hiteleinek) gazdaságukat stabilizáló, fejlődésüket meggyorsító, az imperialista országokkal szembeni pozícióikat erősítő szerepe is. Míg a szocialista és a fejlett tőkésországok közti kapcsolatok a dolog természetéből kifolyólag nemcsak a szocialista országoknak előnyösek, hanem enyhítik az imperialista országok piacproblémáját is, addig a fejletlen országokhoz fűződő kapcsolataink bővülése elmélyíti a tőkés világgazdaság válságát.

Mint utaltunk rá, a szocialista országok áruikat a tőkés piacokon csak úgy értékesíthetik, ha helyt tudnak állni az éles versenyharcban. Ez a szocialista gazdaság belső rugói mellett a műszaki fejlődésnek, a termékek és a termelés tökéletesítésének fontos másodlagos serkentője is.

Az ismertetett adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a szocialista országok nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódását, annak fejlődését bizonyos kettősség jellemzi. Láttuk, hogy igen gyorsan képes *fejleszteni* a nemzetközi kereskedelmet, gyorsabban mint a kapitalizmus. Az is kiderült, hogy e kapcsolatokban magasabbrendű áruszerkezetet képes kialakítani, mint ami egyedül az ipari fejlettség alapján várható volna. Más oldalról viszont a szocialista országok termelésük kisebb hányadát cserélik ki egymással és a tőkésországokkal, mint a kapitalista országok, részesedésük a nemzetközi árucserében jóval kisebb, mint a termelésben. A szocialista rendszer előnyös oldalainak érvényesítése a nemzetközi kereskedelemben számos vonalon megindult. Erőteljesen érvényesülnek ezek az előnyök a szocialista országok egymás közti kereskedelmében, de sokkal kevésbé a tőkésországokkal folytatott kereskedelemben. Ez a fejlett országokkal folytatott forgalomban elsősorban anyagi veszteséget jelent a szocialista országok számára. Amikor megállapítjuk, hogy a szocialista világrendszer magasabbrendűsége a külkereskedelemben is érvényesül abban a vonatkozásban, hogy igen gyorsan képes azt mennyiségileg fejleszteni és az ipari fejlettséghez képest magasabbrendű áruszerkezetet kialakítani, ugyanakkor rá kell mutatnunk egy a további fejlődés által leküzdendő negatív vonásra, amely ellentmond a szocializmus fölényének, s ez a külkereskedelmi áruszerkezet alacsonyabbrendűsége a fejlett tőkésországokkal lebonyolított forgalomban, a két rendszer versenyének egyik fontos területén. Ez azonban nem a szocialista rendszer sajátosságaiból, hanem az ahhoz tartozó országok viszonylagos gazdasági fejletlenségéből ered. Még nagyobb azonban a szocializmus előnyei érvényesítésének jelentősége a fejletlen országokhoz fűződő kapcsolatokban, hiszen a szocialista országok olyan időpontban kapcsolódnak be a fejletlen tőkésországok gazdasági fejlődésébe, amikor azok az imperializmus rendszeréből bizonyos fokig kiszakadva, a kapitalizmusból mint gazdasági rendszerből nem csekély mértékben kiábrándulva igénylik és várják az új típusú gazdasági kapcsolatokat, amelyektől gazdasági fejlődésük meggyorsítását remélik. Az e tanulmányban felsorakoztatott adatok – amelyek a kérdést azonban csupán forgalmi vetületében szemléltetik – arról tanúskodnak, hogy ezen a téren még nagyon sok kihasználatlan lehetőség, sok tennivaló van.

SÓKY DEZSŐ – TÁLAS BARNA

A KÜLKERESKEDELMI
STRUKTÚRA MEGJAVÍTÁSA
— A TŐKÉS GAZDASÁGI
DISZKRIMINÁCIÓ ELLENI HARC
FONTOS ESZKÖZE

A KÜLKERESKEDELMI STRUKTÚRA MEGJAVÍTÁSA – A TÖKÉS GAZDASÁGI DISZKRIMINÁCIÓ ELLENI HARC FONTOS ESZKÖZE

A világkereskedelemre vonatkozó statisztikai adatok azt mutatják, hogy az utóbbi években a nemzetközi kereskedelem legdinamikusabb eleme a kelet-nyugati s ezen belül is a kelet- és nyugat-európai országok¹ közti áruforgalom volt. Ez azzal magyarázható, hogy egyrészt a kapitalista országoknak a szocialista világrendszer országaival szemben folytatott embargós kereskedelempolitikája a két világpiac közötti áruforgalom volumenét az elmúlt évtized első felében erőszakoltan alacsony szinten tartotta, s e politika kudarca után e kapcsolatok gyors ütemben szélesedhettek és szélesedtek, másrészt a két világpiac közti kapcsolatok fejlődési lehetőségeit ma már mindinkább a gyors ütemben fejlődő szocialista világrendszer dinamizmusa határozza meg.

Mindenekelőtt megállapítandó, hogy a kelet-nyugati kereskedelem egyre inkább korunk fontos politikai problémájává vált. Fontosságát az emeli ki, hogy e gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok

- a két világ gazdasági rendszer közti tartós, békés együttélés megvalósításának egyik leghatékonyabb eszközét,

- a saját törvényszerűségei szerint fejlődő két világpiac országai közti kapcsolatok folytonosságának konkrét megnyilvánulását jelentik. Másrészt a szocialista és a tőkés világrendszer gazdasági versenye szempontjából is elsőrendű fontosságú, mivel

- napjainkban a kelet-nyugati gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok a két rendszer gazdasági versenyének egyik fő küzdőterét képezik. Fontosak e kapcsolatok mindkét világ gazdasági rendszer további fejlődése szempontjából is, mivel ezek hozzájárulnak ahhoz, hogy

- a szocialista országok könnyebben leküzdhessek a gyors ütemű fejlődésük során fellépő bizonyos átmeneti nehézségeiket (például bizonyos fajtájú anyagszükségletek kielégítése, termelésük műszaki színvonala gyors ütemű emeléséhez szükséges feltételek teljesebbé tétele stb.),

- a tőkésországok pedig bizonyos mértékig enyhíthessék újratermelésük tőkés jellegéből fakadó piacproblémáikat.

A szocialista országok, s különösen a Szovjetunió vezetői a kelet-nyugati kereskedelem és gazdasági kapcsolatok problémáinak mindig az őt megillető fontosságot

¹ A „kelet- és nyugat-európai országok” megjelölés alatt – szabatosabb megnevezés híján – egyrészt a KGST-ben résztvevő országokat, másrészt pedig az ezen kívüli valamennyi európai országot értjük. Megfelelőbb, a tartalmat kifejező tömör elnevezést erre nem találtunk, mivel az utóbbi országsoport heterogén összetételű: 12 fejlett, 6 kevésbé fejlett európai tőkésországot és egy, döntően a tőkés világpiachoz kapcsolódó szocialista országot (Jugoszlávia) foglal magába. Az elnevezés lényegében a már közhasználatba átment „kelet-nyugati kereskedelem” európai viszonylatát jelenti.

és jelentőséget tulajdonítottak. Ékesszólóan bizonyítják ezt a kommunista világmozgalom alapvető dokumentumaiban (például az 1957-es és az 1960-as moszkvai nyilatkozatok, a SZKP új programja stb.) található idevágó kitételek, a Szovjetunió és a többi szocialista ország kormányainak, vezető politikai és gazdasági államférfiainak egyes nyilatkozatait, valamint a szocialista országok részéről a különböző nemzetközi fórumokon, mindenekelőtt az ENSZ szerveiben előterjesztett javaslatok.

Fontos politikai kérdésnek tekintik e kapcsolatokat a nyugati országok vezető körői is. Ők azonban a kelet-nyugati kereskedelmet és gazdasági kapcsolatokat a békés együttélés eszköze helyett elsősorban a politikai harc, a szocialista országokra gyakorolt gazdasági nyomás, sőt sok esetben a gazdasági agresszió fegyverének tekintik. Ezt bizonyítja a két világpiac közti kapcsolatok fejlődésének egész története.

A nyugati tőkésországok attól az időtől kezdve, hogy a szocialista forradalom előbb egy, majd a második világháború után több országban győzelemre jutott, szüntelen erőfeszítéseket tettek és tesznek annak érdekében, hogy gátolják az imperializmus rendszerétől függetlenné vált országok politikai és gazdasági fejlődését. Ennek során az adott helyzettől és erőviszonyoktól függően a politikai és gazdasági diszkrimináció, valamint a politikai és gazdasági nyomás, sőt agresszió legkülönbözőbb módzataival (különböző vagyoni és jogi mesterkedések, embargó-listák, vám és egyéb diszkrimináció, az ügyleteket megnehezítő adminisztratív rendszabályok alkalmazása stb.) kísérleteztek és kísérleteznek. A kelet-nyugati kapcsolatok fejlődésének történetéből világosan kiderül az, hogy a nyugati tőkéshatalmak célja mindvégig változatlan maradt, s a fejlődés egyes időszakaiban csak a módszerek változtak.

Vizsgálatunk szempontjából e vonatkozásban szükséges röviden megmutatnunk a nyugati tőkésországok kelet-nyugati kereskedelem politikájának mai taktikai irányvonalát. Mikor az embargós politika – amely gazdaságilag a tőkés világpiac erős átmeneti jellegű konjunktúráján alapult – 1953–54-ben mind politikailag, mind gazdaságilag csődbe jutott, a nyugati tőkésországok annak az új helyzetnek megfelelően, hogy a tőkés világpiac „az eladók piacából elsősorban a vevők piacává” alakult át, az eddigi nyugat-keleti irányú forgalom korlátozása és akadályozása helyett a kelet-nyugati irányú forgalmat igyekeztek korlátozni és akadályozni. Az erőviszonyoknak a szocialista világrendszer javára való eltolódása következtében e diszkriminációnak ma mindinkább a gazdasági oldala kerül előtérbe. Ennek fő eszközei különböző gazdasági tömörülések létrehozása és az ezekkel járó, valamint az ezeken kívül is alkalmazott importkorlátozó intézkedések (agrárprotekciónizmus, vámdiszkriminációk, szűk behozatali kontingensek, megnehezített engedélyezési rendszerek stb.). Mindezen intézkedésekkel azt akarják elérni, hogy azon világpiaci helyzeti előnyük, amely exportjuk jelenlegi struktúrájából adódik, oly módon erősödjön, vagy legalábbis állandósuljon, hogy a szocialista országok feléjük irányuló exportja *olyan áru-főcsoportok felé szoruljon (vagy legalábbis a jelenlegi számukra kedvező összetétel mellett maradjon)*, amely áru-főcsoportok forgalmából egyrészt számunkra jelenleg is, de perspektívában még inkább a legkisebb gazdasági előny, számukra pedig éppen fordítva, a legnagyobb gazdasági előny származik, másrészt pedig amely áru-főcsoportok forgalma számukra a gazdasági diszkriminációhoz a legnagyobb lehetőségeket nyújtja.

Emellett természetesen a politikai diszkriminációról sem mondanak le. Különösen élesen nyilvánul ez meg az NDK-val szemben alkalmazott intézkedésekben.

A nyugati országok kezdettől fogva nagy reményeket tápláltak és táplálnak ma is a gazdasági diszkrimináció különböző módszerei iránt. Ezen országok vezető körői abból a feltevésből indulnak ki, hogy a szocialista országok jobban rá vannak utalva a tőkés világpiacra mint megfordítva. Természetesen a két világ gazdasági rendszer közötti nemzetközi munkamegosztás szükségszerűségeiből adódóan bizonyos fokú egymásra

utaltság a két világpiac országai között fennáll – erre már fentebb rámutattunk. – Ugyanakkor azonban világosan kell látni, hogy a szocialista országok világpiaci függősége – akár összességükben, akár egyenként vesszük is – összehasonlíthatatlanul csekélyebb, mint a kapitalista országoké, amelyek újratermelésében a világpiaci értékesítés az egyik alapvető tényező. Ebből kifolyólag a világpiaci függőség tekintetében a fenti állítással éppen ellentétben a szocialista országok vannak előnyösebb helyzetben. Ha ehhez még hozzávesszük azt is, hogy a szocialista országok külkereskedelmének zöme a szocialista országok egymás közti forgalmában realizálódik, nyilvánvaló az, hogy az ellenünk alkalmazott diszkrimináció hatékonyságának csökkentésére minden lehetőségünk megvan.

A szocialista országok állhatatos harcot folytatnak a nyugati tőkésországok politikai és gazdasági diszkriminációja ellen, s minden eszközt megragadnak, hogy leleplezzék, hatástalanítsák azt. Ebben a harcban fontos feladatok hárulnak a marxista közgazdaságtudományra is. E feladatok közül itt két fontos területet emelünk ki, amelyen a közgazdászok hatékonyan elősegíthetik a kelet-nyugati kereskedelem és gazdasági kapcsolatok fejlődését és ezen keresztül a tőkés manőverek visszaverését:

1. annak a problémának a feltárása, hogy a szocialista országok milyen szerepet töltenek be a tőkés világ gazdaság élesedő piacproblémája tekintetében,

2. azoknak a tényezőknek a feltárása a szocialista országok gazdaságában, amelyek a jelenlegi körülmények között gazdasági vonatkozásban megnehezítik számunkra a tőkés diszkriminációval szembeni harcot, továbbá annak vizsgálata, hogy milyen intézkedéseket kell tenni ahhoz, hogy számunkra mind előnyösebbé és hatékonyabbá váljék a tőkés világpiaccal való kapcsolat.

Tanulmányunk ez utóbbi pont alatti problémakörben próbál – főképpen a kelet-nyugati kereskedelem áruszerkezetével kapcsolatos – néhány szempontra rámutatni. E körben próbálja megállapítani, hogy *milyen strukturális változásokra van szükség* a nyugat-európai országok gazdasági diszkriminációja hatékonyságának, valamint ezen országok világpiaci előnyének csökkentéséhez. Ez utóbbi két probléma természetesen szorosan összefügg, mivel a tőkésországok világpiaci helyzeti előnyének csökkentése alapvető tényező a tőkés diszkrimináció hatékonyságának csökkentéséhez is.

I.

A külkereskedelmi forgalom alakulását legáltalánosabban a kétoldalú forgalom volumenének növekedési indexeivel fejezhetjük ki. Több ország, illetőleg több országból álló országsoport közti áruforgalom volumenindexének meghatározása azonban – főként a megfelelő árindekerek hiányában – legtöbbször áthidalhatatlan nehézségekbe ütközik, ezért az elemzés során rendszerint az értékindexekből levonható következtetésekkel kell megelégedni. Az adott esetben volumenindexek csak a kelet- és nyugat-európai országok közötti összesített forgalomra vonatkozóan állnak rendelkezésre.² A kelet- és nyugat-európai országok közötti forgalomra számított volumen- és értékindexek egybevetése azt mutatja, hogy az általunk vizsgált 1950–1960 közötti éveket felölelő időszakban az e

² Vizsgálatunkban döntően az Európai Gazdasági Bizottság negyedévi jelentései statisztikai mellékleteiben, valamint az Egyesült Nemzetek Szervezete egyéb statisztikai kiadványaiban szereplő külkereskedelmi alapadatokat használtuk fel. Ezeket az adatokat az egyes országok statisztikai hivatalai rendszeresen ellenőrzik, ezért ezek közgazdasági elemzés céljára alkalmasaknak minősíthetők. Más kérdés az, hogy az ENSZ-szervek túlnyomó többségben polgári beállítottságú alkalmazottai bizonyos politikai szempontokat követve ezekből milyen következtetéseket vonnak le. Mi épp ezért vizsgálatunknál minden esetben az alapadatokból indultunk ki.

relációjú forgalom volumene és értéke jelentős mértékben elszakadt, s fejlődési ütemük és irányuk is számottevően eltért egymástól. A KGST-országoknak a tőkés világpiac valamennyi fejlett országával folytatott kereskedelmére vonatkozó részletes statisztikai adatok hiánya mellett, ez volt az egyik oka annak, hogy vizsgálatunkat a fejlett tőkés-országok teljes köréről a nyugat-európai országokra szűkítettük le.

A vizsgálati körnek ilyen irányú leszűkítését a következő két szempont alapján is megengedhetőknek tartjuk:

a) A KGST-országoknak az Egyesült Államokkal, Kanadával, Dél-Afrikai Unióval, Japánnal, Ausztráliával és Új-Zélanddal bonyolított forgalma nem éri el a fejlett tőkés-országokkal folytatott forgalom összértékének a 10⁰/o-át.³

b) Magyarország esetében a fentebb említett tőkésországokkal folytatott forgalom a fejlett tőkés relációjú magyar összforgalomban még ennél is kisebb súllyal szerepel.

A kelet- és nyugat-európai országok közti forgalom az elmúlt évtized második felétől kezdve igen gyorsan fejlődött. Magyarország forgalma ezekkel az országokkal ebben az időszakban szintén gyors ütemben bővült, bár fejlődési ütemét tekintve nem érte el a KGST-országok együttes növekedési átlagát. Ezt az alábbi adatok szemléltetik:

1. sz. táblázat

*A KGST-országok, s ezen belül Magyarország valamint a nyugat-európai országok közti
összáruforgalom alakulása*

Megnevezés	1950	1953	1954	1955	1958	1959	1960
KGST országok volumenindex	100	97	118	136	138	216	257
értékindex	100	119	141	171	235	262	315
Magyarország értékindex ⁴	100	65	93	149	158	190	232

Forrás: Economic Bulletin for Europe (a továbbiakban röviden: EBfE) Vol. 5., 6., 8., 10. No. 2.; Vol. 13. No. 1.

Megjegyzés: A vizsgált időszakból a hiányzó éveket részben az általános, részben a magyar fejlődés mérlegelése alapján hagytuk ki, minthogy az 1951–52-es évek a két világpiac közti kapcsolatok stagnálásának, sőt bizonyos fokú visszaesésének éveit voltak, az 1956–57-es évek pedig Magyarország szempontjából nem szolgálhatnak összehasonlítási alapul.

A kelet- és nyugat-európai országok közti áruforgalom fejlődésének elmúlt évtizedbeli tapasztalatai azt mutatják, hogy a két világrendszer békés együttélése keretében a két világpiac közti gazdasági kapcsolatok fejlődése objektív szükségszerűségként jelentkezik, utat tör magának, s az ellene irányuló szubjektív törekvések eleve kudarcra vannak ítélve. Épp ezért helytelenek és károsak mindazok a nézetek, amelyek a két világpiac közti kereskedelmi kapcsolatokat esetleges és átmeneti jelenségként kezelik.

³ A fenti 6 országnak a KGST-országokba irányuló exportja (FOB áron) 1955-ben 93,8, 1958-ban 223,5 és 1959-ben 223,9 mill. \$-t, a KGST-országokból származó importja (CIF áron) pedig ugyanezekben az években 82,5, 116,9, illetőleg 151,8 mill. \$-t tett ki. (Direction of International Trade. Vol. 10. No. 8., Vol. 11. No. 9. alapján.)

⁴ Magyarország és a nyugat-európai országok közötti forgalomra vonatkozó árindex nem áll rendelkezésre, s mivel Magyarország e relációjú áruforgalmának szerkezete jelentősen eltér a KGST-országok összesített import és export forgalma áruszerkezetétől, a kelet- és nyugat-európai árindexek Magyarország esetében a forgalom volumenének megállapítására nem alkalmazhatók. Az 1957-től számított magyar külkereskedelmi árindex pedig konstrukciójában (az alapul vett áruk, árak és országok tekintetében) a fentitől – különösen az import tekintetében – lényegesen eltér, s így nem szolgálhat összehasonlítási bázisul. (Lásd a KSH Külkereskedelmi áralakulás vizsgálatait, valamint dr. Vajda Imre reálcserarányainkra vonatkozó számításait. Külkereskedelem, 1960. 5. sz.)

Más kérdés az, hogy a tervszerűen fejlődő szocialista országok számára egy adott időpontban milyen mértékben és milyen feltételek mellett fontos, lehetséges és célszerű a tőkés világpiac országaival való kereskedelmi kapcsolatok fejlesztése, illetőleg fenntartása. E vonatkozásban a helyzet országonként más és más, annak ellenére, hogy az egyes KGST-országok között – Bulgáriát és Lengyelországot kivéve – a tőkés világpiacnak az összforgalmukban való súlyarányát tekintve, a vizsgált időszak végén nem volt lényegesebb eltérés. Ez utóbbit az alábbi táblázat adatai mutatják:

2. sz. táblázat

A tőkés világpiac részesedése a KGST-országok külkereskedelmében

Megnevezés	1950	1955	1960
Bulgária	11,3	10,5	16,1
Csehszlovákia	44,5	30,0	28,5
Lengyelország	41,7	36,3	37,4
Magyarország	35,6	38,9	29,2
NDK	27,7	27,8	25,1
Románia	16,8	18,2	27,0
Szovjetunió	18,9	20,7	28,0

Forrás: UN. Statistical Yearbook 1960.

Kiss Tibor: A szocialista országok együttműködése. Kossuth, 1961. 459. o.

Péter Pál: A kelet-nyugati kereskedelem. Külkereskedelem, 1961. 7–8. sz.

Az egymáshoz közel álló százalékarányok azonban – ha a jelenségek mélyére nézünk – lényeges minőségi különbségeket takarnak. A KGST-országok és a tőkés világpiac között levő áruforgalom egy bizonyos részét ugyanis olyan áruk teszik ki, amelyek az egyes országok zavartalan újratermelésének fontos elemei, s amelyek egy adott időszakban meghatározott természeti és gazdasági feltételek folytán főként a másik világpiacon szerezhetők be előnyösen. Ilyenek például a KGST-országok részéről a kohászati, vegyipari, papír- és textilipari nyersanyagok és termékek bizonyos fajtái, továbbá a színesfémek, valamint számos gép- és járműipari termék stb. Hasonló jellegű szükségletek a nyugat-európai országok részéről is fennállnak. A két világgazdaságnak, illetőleg a különböző országok gazdaságának ezt az összekapcsolódását neveztük korábban a nemzetközi munkamegosztás szükségszerűségei által adott szűkebb értelemben vett egymásrautaltságnak. Az ilyen értelemben vett egymásrautaltság tekintetében a fejlett tőkésországok jelenleg még előnyösebb helyzetben vannak mint a szocialista országok többsége. E forgalom fontosságából következik, hogy az egyes országoknak mindenképp e fontos importtétel fedezetét kell biztosítaniuk, mégpedig a partnerországok igényeit kielégítő export-áruval.

A szocialista országok számára a tőkés világpiaccal folytatott kereskedelmi forgalom – véleményünk szerint – attól függően válhat mind gazdaságosabbá és előnyösebbé, hogy e forgalom milyen mértékben lép túl azon a határon, amelyet a zavartalan bővített újratermeléshez szükséges, előbb meghatározott import szükségletei az adott időben előírnak, illetőleg, hogy e fontos cikkek forgalma tekintetében milyen viszonyban állnak az egyes partnerországok egymással, azaz az adott időszakban melyiknél domborodik ki erősebben a másik piacának fontossága.

Ha ebből a szempontból nézzük a tőkés világpiacnak az egyes szocialista országok külkereskedelmi forgalmában a fenti táblázatban kimutatott közel azonos részesedését, eleve feltételezhetjük, hogy a természeti gazdagság és a gazdasági fejlettség oly külön-

bőző fokain álló egyes szocialista országok között, mint például a Szovjetunió, Csehszlovákia, Magyarország, e tekintetben igen jelentősek a különbségek. A jelenlegi helyzetben, a fejlődés mai fokán van azonban e problémának a KGST-országok egésze szempontjából vett általános jelentősége is.

A szocialista országok gazdasági együttműködésének fejlődésével foglalkozó irodalomban már több ízben rámutattak arra, hogy a szocialista világgazdaságban az elmúlt időszak folyamán el nem hanyagolható ellentmondás keletkezett az alapanyag-termelés és a feldolgozóipar fejlődése között. Az alapanyag-termelés a feldolgozóipar szükségleteihez képest egyre inkább elmaradt, s a kielégítetlen szükségleteket az egyes szocialista országok a tőkés világpiacról, ezen belül is mindenekelőtt a fejlett tőkés-országok piacairól fedezik. Ugyanakkor feldolgozóiparuk a fejlett tőkésországok diszkriminációs kereskedelempolitikája következtében – feldolgozóiparuk legfontosabb ága: a gépipar pedig főként a nem mindig kielégítő műszaki színvonal következtében – nem tudta a gazdaságos export-áralapot ennek megfelelően kiszélesíteni.

Az e helyzetből származó feszültség az egyes KGST-országok esetében különböző intenzitással jelentkezett, a legélesebben talán éppen Magyarországon. Ebből néhányan egészen addig a – szerintünk mindenképpen helytelen – következtetésig jutottak el, hogy a tőkés világpiac részesedését a magyar külkereskedelmi forgalomban az elkövetkező időben jelentősen vissza kell szorítani. Az ilyen nézeteknek csak abban az esetben volna létjogosultsága, ha a KGST-országok vagy ezen belül egy-egy ország, például Magyarország tőkés relációjú külkereskedelmét az jellemezné, hogy a tőkés világpiaccal folytatott külkereskedelmi forgalom fő meghatározó tényezője kizárólag csak az egyes KGST-országok számára előbb említett fontos cikkek importja volna. Ez esetben a tőkés világpiac egyoldalú fontosságából származó feszültség – adott export-áralapot feltételezve – valóban csak a forgalom szűkítése útján volna csökkenthető. A KGST-országoknak a tőkés világpiaccal bonyolított forgalmára az ilyen jellegű kapcsolatok azonban még Magyarország esetében is csak részben jellemzőek. Ebből következően a feszültség csökkentésének módja nem a tőkésországokkal folytatott áruforgalom visszaszorítása, hanem e forgalmon belül egyrészt a zavartalan újratermelésünkhöz fontos tőkésimport-szükségletek csökkentése – részben saját erőforrásaink, részben a szocialista országok közti nemzetközi együttműködés jobb kihasználása révén –, másrészt (ugyanazekre az erőforrásokra támaszkodva) gazdaságos export-áralapunk bővítése és szélesítése. Ez azt jelenti, hogy a KGST-országoknak együttesen és külön-külön is erőfeszítéseket kell tenniük az irányban, hogy az eddig főként tőkés világpiacról beszerezhető importtételeket illetően minél előbb és minél nagyobb mértékben függetlenítsék magukat a tőkés világpiactól. A feszültség enyhítéséhez emellett az is jelentős mértékben hozzájárulhat, ha a KGST-országok azokat a fontos importcikkeket, amelyekben a természeti adottságok folytán a szocialista világgazdaság perspektivikusan sem lesz önellátó, a lehetőségekhez képest minél nagyobb mértékben a fejlett tőkésországok piacairól a gazdaságilag fejletlen országok piacaira csoportosítják át. A KGST-országok tőkés forgalmában a fejlett és a fejletlen tőkésországok részesedési arányai azt mutatják, hogy e téren az egyes szocialista országok számára még nagy lehetőségek vannak. (L. 3. sz. táblázat.)

E lehetőségek realizálása azonban igen komoly erőfeszítéseket követel minden egyes szocialista országtól, de különösen Magyarországtól, amely e vonatkozásban a KGST-országok között meglehetősen kedvezőtlen helyet foglal el.

A fenti feszültség csökkentésének az előbbivel párhuzamos útja: – miközben állandóan harcolunk a tőkés diszkrimináció különféle megnyilvánulásai ellen – a gazdaságos exportáralap kiszélesítése. Nagyobb volumenű, szélesebb választékú és a világpiac minőségi követelményeinek megfelelő gazdaságos export-áralap a biztosítéka annak, hogy a KGST-országok csökkenthessék a fejlett tőkésországok világpiaci előnyét és

*A gazdaságilag fejletlen országok részesedése a KGST-országok össz-,
illetőleg tőkés forgalmában 1960-ban*

	Az összforgalom	A tőkés forgalom
	% -ában	
A KGST-országok együtt	7,7	26,5
Ebből:		
Bulgária	3,2	20,0
Csehszlovákia	11,1	38,9
Lengyelország	7,5	20,1
Magyarország	4,9	16,8
NDK	4,3	17,2
Románia	4,7	17,5
Szovjetunió	10,4	37,2

Forrás: Monthly Bulletin of Statistics, 1961. jun.

Kiss Tibor: i. m. 459–460. oldalak alapján számítva.

Péter Pál: id. cikk. II. rész. Külkereskedelem, 9. sz. 3. o.

számukra a jelenleginél előnyösebb pozícióból alakítsák kereskedelmi kapcsolataikat a tőkés világgal, s ezen keresztül mind fokozottabban érvényesíthessék és növelhessék befolyásukat a világgal. Ennek feltételeit az adott helyzet alapján ítélve – különösen Magyarország esetében – mindenekelőtt az ipari termelés műszaki színvonalának emelésével lehet biztosítani. A jellegében, tartalmában és feltételeiben ily módon kialakuló tőkés kapcsolatokat tekinthetjük a KGST-országok szempontjából célszerű tőkés világgal kapcsolatoknak.

Az ehhez vezető út vizsgálata a KGST-országok egészére és ezen belül egy-egy országra vonatkozóan is igen széles körű és mélyreható külkereskedelmi és termelési struktúravizsgálatokat igényel, amelynek előfeltételei csak most teremtnének meg.

Tekintettel arra, hogy a KGST-országoknak és ezek közül Magyarországnak a tőkés világgal folytatott külkereskedelem problémái mind az áruforgalom alakulását és összetételét, mind pedig annak a külkereskedelmi mérlegre s ezen túlmenően a fizetési mérlegre gyakorolt kihatását illetően másképp jelentkeznek a fejlett tőkésországok, valamint a gazdaságilag fejletlen tőkésországok viszonylatában, a vizsgálatokat e két relációra külön-külön kell elvégezni. A továbbiakban vizsgálatunkat az előbbiből a kelet- és nyugat-európai országok közti forgalomra vonatkozóan végeztük el, ez utóbbi – a KGST-országok és a gazdaságilag fejletlen tőkésországok közti külkereskedelmi kapcsolatok – vizsgálata egy ezzel párhuzamos intézeti kutatás témája.

II.

A KGST-országoknak, s ezen belül Magyarországnak a nyugat-európai országokkal az elmúlt évtizedben bonyolított áruforgalmára a következő adatok jellemzőek (I. 4. sz. táblázat).

Milyen fontosabb következtetéseket olvashatunk ki a fenti adatokból?

A KGST-országok együttes nyugat-európai forgalmára az jellemző, hogy volumenében kiegyenlített import-export forgalmat bonyolítottak le.

A KGST-országok a nyugat-európai országokkal bonyolított forgalom cserearányainak számukra legkedvezőtlenebb alakulása idején (1952) is meg tudták őrizni aktív kereskedelmi mérlegüket, s ezen keresztül fizették meg a cserearányok kedvezőtlené válásából származó hátrányokat. A volumenindexek egyenlő mértékű fejlődése, és

1. A nyugat-európai országok áruvásárlásai a KGST-országokból
(CIF millió \$)

Évek	A KGST-országokból összesen	Értékindez	Árindex	Volumen- index	Magyar- országról	Értékindez
1950	801	100	100	100	81	100
1953	918	114	130	88	46	56
1955	1362	170	127	134	104	128
1958	1856	232	126	184	146	180
1959	2062	258	118	218	165	204
1960	2406	300	117	257	180	234

2. A nyugat-európai országok áruszállításai a KGST-országokba
(FOB millió \$)

Évek	A KGST-országokba összesen	Értékindez	Árindex	Volumen- index	Magyar- országra	Értékindez
1950	643	100	100	100	100	100
1953	789	123	107	105	68	75
1955	1102	171	125	137	154	171
1958	1521	237	124	191	124	137
1959	1709	265	124	214	158	176
1960	2118	329	128	257	207	230

Forrás: EBfE Vol. 5. No. 2. 1953., Vol. 6. No. 2. 1954., Vol. 10. No. 2. 1958., Vol. 13. No. 1. 1961.

ugyanakkor a külkereskedelmi mérleg aktívává válása mögött a reálcserearányok (net barter terms of trade) romlása húzódik meg. Ezzel szemben Magyarország csak 1958–1959-ben tudott aktív szaldót elérni. Ebben a megnövekedett export-árualapok és az aktívabb külkereskedelmi tevékenység mellett az is közrejátszott, hogy a cserearányok 1958-ban számunkra számottevően kedvezőbbé váltak.

A KGST-országok – s köztük Magyarország is – az elmúlt évtizedben számos akadályozó tényező (diszkriminációs kereskedelempolitika, megnehezített szállítási és fizetési feltételek, kedvezőtlen cserearányok stb.) ellenére is komoly erőfeszítéseket tettek a nyugat-európai országokkal való kereskedelmi kapcsolatok fejlesztésére. Az ez irányú erőfeszítések azonban Magyarország esetében – a fentebb említett külső okokon kívül – különböző belső okok (gazdasági és strukturális adottságok, gazdaságpolitikában elkövetett hibák s az ezekből következő fizetési nehézségek stb.) folytán kisebb eredménnyel jártak, mint a KGST-országok többségénél.

Annak ellenére, hogy nyugat-európai forgalmunk fejlődése az elmúlt tíz évben lassúbb volt a KGST-országok ez irányú együttes forgalma növekedési üteménél, Magyarország 1960-ban az 1 főre eső értékbeli forgalmat tekintve a KGST-országok átlagánál még mindig 2,3-szorta nagyobb exportot, és 3-szorta nagyobb importot bonyolított le a nyugat-európai országokkal, holott az 1 főre eső egész forgalom tekintetében (beleértve valamennyi relációjú forgalmat) a megfelelő mutatók az exportnál csak 1,6, az importnál pedig 1,8 voltak. Magyarország ezzel a nyugat-európai országokkal bonyolított 1 főre eső értékbeli forgalma tekintetében – Csehszlovákia kivételével – megelőzött valamennyi KGST-országot.

A KGST-országok e relációjú forgalmának és kereskedelmi mérlegének alakulására vonatkozó megállapításaink és következtetéseink általános összefüggéseinek mélyebb feltárása csak e forgalom áruösszetételének beható vizsgálata alapján érhető el, mivel

a) a kelet- és nyugat-európai országok közti külkereskedelmi forgalom objektív szükségessége és e forgalom fejlesztésének célszerűsége gazdasági szempontból csak e forgalom anyagi összetétele alapján ítéltető meg;

b) a nyugat-európai forgalom földrajzi reláció szerinti megoszlását is jelentős mértékben az import és az export áruösszetétele határozza meg;

c) a KGST-országok e relációjú kereskedelmi mérlegének helyzete, valamint a cserearányok számukra kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb alakulása is nagymértékben az export-importforgalmuk áruszerkezetétől, illetőleg annak változásaitól függ.

Magyarországnak a nyugat-európai országokkal folytatott áruforgalmában jelentkező problémák nagyrésze szintén e forgalom áruösszetételére vezethető vissza.

1. A KGST-országok vizsgált relációjú külkereskedelmi forgalmának áruőrcsoportok szerinti összetétele

A KGST-országok s ezen belül Szovjetunió, Csehszlovákia és Magyarország e relációjú külkereskedelmi forgalmának áruőrcsoportok szerinti összetétele, valamint ezeken belül a forgalom zömét kitevő fontosabb áruk részesedési aránya az alább feltüntetett években a következőképpen alakult:

5. sz. táblázat
A nyugat-európai országok importja a KGST-országokból áruőrcsoportok szerinti megoszlásban
(% CIF \$ árak alapján)

Év	Megnevezés	Összesen	E b b ő l			
			élelmiszer és élelmiszeripari anyag	hagyományos ipari fogyasztási cikkek	fűtőanyagok, ipari nyersanyagok és alapanyagipari termékek	gépek és berendezések
1953	KGST összesen	100,0	33,7	17,0	45,8	5,7
	Ezen belül:					
	Szovjetunió	100,0	40,8	0,3	47,7	1,2
	Csehszlovákia	100,0	21,7	16,9	31,7	14,8
	Magyarország	100,0	39,3	22,9	7,2	9,9
1955	KGST összesen	100,0	19,8	20,9	52,2	6,5
	Ezen belül:					
	Szovjetunió	100,0	16,5	0,5	78,1	2,2
	Csehszlovákia	100,0	12,8	12,8	47,4	14,4
	Magyarország	100,0	56,3	11,6	11,7	6,1
1958	KGST összesen	100,0	23,7	6,0	57,8	10,5
	Ezen belül:					
	Szovjetunió	100,0	14,8	2,3	78,9	3,7
	Csehszlovákia	100,0	47,6	17,0	39,0	22,5
	Magyarország	100,0	17,8	8,8	17,8	22,3
1959	KGST összesen	100,0	26,7	5,5	56,7	9,0
	Ezen belül:					
	Szovjetunió	100,0	20,2	1,7	74,3	3,1
	Csehszlovákia	100,0	18,5	16,2	39,4	22,1
	Magyarország	100,0	50,4	7,7	19,3	18,6

Forrás: EBIE Vol. 6., 7., 12. No. 2.

*A nyugat-európai országok exportja a KGST-országokba árufőcsoportok szerinti
megoszlásban*
(% FOB \$ árak alapján)

Év	Megnevezés	Összesen	E b b ő l			
			élelmiszer és élel- miszeripari anyag	hagyományos ipari fogyasztási cikkek	fűtőanyagok, ipari nyersanyagok és alapanyagipari termékek	gépek és berende- zések
1953	KGST összesen	100,0	19,0	9,7	35,2	29,8
	Ezen belül:					
	Szovjetunió	100,0	22,4	16,6	22,8	37,4
	Csehszlovákia	100,0	25,0	3,6	38,7	23,5
	Magyarország	100,0	9,6	10,9	44,1	21,2
1955	KGST összesen	100,0	25,4	12,3	29,7	25,0
	Ezen belül:					
	Szovjetunió	100,0	18,2	12,1	19,2	48,6
	Csehszlovákia	100,0	34,0	8,9	35,1	7,6
	Magyarország	100,0	30,6	21,1	30,1	7,1
1958	KGST összesen	100,0	15,2	10,0	43,3	28,8
	Ezen belül:					
	Szovjetunió	100,0	12,7	10,8	37,3	37,3
	Csehszlovákia	100,0	20,3	5,5	50,2	21,1
	Magyarország	100,0	9,3	13,5	54,6	18,9
1959	KGST összesen	100,0	12,4	8,2	42,6	33,6
	Ezen belül:					
	Szovjetunió	100,0	8,1	8,4	37,9	42,9
	Csehszlovákia	100,0	18,2	5,5	50,1	23,5
	Magyarország	100,0	8,0	12,6	51,6	23,5

Forrás: EBfE Vol. 6., 7., 12. No. 2.

Ha a KGST-országoknak és ezen belül Magyarországnak a nyugat-európai országokkal bonyolított forgalma áruszerkezetének a fenti négy táblázatban ismertetett adatait vizsgálat tárgyává tesszük, azokból az alábbi fontos következtetéseket vonhatjuk le.

A KGST, és a nyugat-európai országok közti forgalom fő tényezője a kölcsönös fűtőanyag-, nyersanyag- és alapanyagipari termékszállítás. (A továbbiakban: anyagjellegű termékek.) Ezen az árufőcsoporton belül az export és import megmunkálási fok szerinti összetételében fennálló különbségekre később mutatunk rá. Ez árufőcsoport anyagi tartalmát mindkét irányban főként vas és acél, vegyipari nyersanyagok és termékek, fa és cellulóze, illetőleg a KGST-országok importjában textilnyersanyag, a nyugat-európai országok importjában pedig nyersolaj és annak származékai, valamint szén és koks képezik.

E termékek kölcsönös forgalmának fontosságát bizonyítja az, hogy egyrészt még a hidegháború éveiben alkalmazott embargo-politika sem eredményezett e termékek forgalmában alapvető változásokat, másrészt – és ami ennél fontosabb – a KGST, és a nyugat-európai országok közti anyagjellegű termékforgalom mindkét irányban növekvő tendenciát mutat. Ezen belül súlyarányát tekintve ugyancsak mindkét irányban nő a vas- és acélananyagok, a vegyipari anyagok és termékek, valamint a fa és cellulóze

A legfontosabb tételek részesedése a KGST-országoknak a nyugat-európai országokba irányuló exportjában
(az export százalékában)

A tételek megnevezése	1953				1955				1958				1959			
	KGST	SzU	CsSzK	MNK	KGST	SzU	CsSzK	MNK	KGST	SzU	CsSzK	MNK	KGST	SzU	CsSzK	MNK
Élőállat, hús	6,5	0,2	0,4	11,8	4,1	0,3	0,3	19,4	6,5	0,3	0,9	23,2	6,8	0,1	1,2	25,5
Tejtermék	2,3	—	0,3	2,0	1,9	—	0,3	6,8	2,6	—	1,5	6,3	2,8	0,0	1,8	5,0
Kenyérgabona	8,3	18,0	—	7,3	3,2	6,1	0,7	6,0	2,8	6,3	0,8	—	4,9	9,8	1,3	0,1
Egyéb gabona	7,4	12,1	5,5	2,9	3,7	3,0	6,0	6,4	2,7	2,0	4,3	2,5	2,3	2,9	3,7	1,8
Gyümölcs, főzelék	1,5	0,1	3,5	3,7	1,4	0,1	2,1	7,3	2,2	0,0	3,0	6,5	2,2	0,0	3,1	6,5
Fa és faáru ⁵	.	.	.	.	.	.	.	.	1,0	1,5	1,3	0,2	1,0	1,3	1,1	0,2
Textil- és bőraru	4,0	0,3	10,5	21,2	3,4	0,5	7,2	11,1	3,1	0,3	9,1	8,1	2,8	0,2	8,6	7,1
Szén és kokszt	16,1	4,2	7,8	—	14,8	7,1	6,6	0,5	11,6	9,4	6,9	—	9,6	8,4	7,2	0,1
Vas és acél	1,2	2,2	1,5	0,2	4,8	7,0	8,6	2,6	4,8	5,1	7,3	3,4	5,3	5,4	6,7	4,1
Színesfémek	.	.	.	.	.	.	.	.	4,0	7,8	0,6	1,5	2,9	5,1	0,8	0,7
Olaj és olajtermékek	5,1	4,7	0,4	0,2	7,5	9,7	0,7	2,7	10,9	19,4	0,9	4,7	12,1	20,8	0,9	4,8
Vegyipari cikkek ⁶	2,8	1,6	4,2	4,4	3,7	1,8	5,8	2,0	4,2	1,8	6,5	5,0	4,6	2,1	7,0	5,3
Fa és cellulóz	11,1	19,0	13,2	0,4	15,9	27,0	12,2	—	11,0	17,5	10,1	0,1	10,1	15,2	8,5	0,3
Gépek	2,7	0,2	7,0	7,0	3,5	0,2	8,0	4,2	7,0	2,2	15,8	14,9	5,5	1,3	13,6	12,5
Járművek	2,2	0,9	6,8	2,2	2,4	2,0	5,9	1,5	2,7	1,3	5,2	6,5	2,8	1,7	7,2	5,5

Forrás: EBfE. Vol. 6., 9., 12. No. 2.

⁵ 1953-ra és 1955-re vonatkozóan a fával és a cellulózzal együtt.

⁶ Műtrágya nélkül.

8. sz. táblázat

A legfontosabb tételek részesedése a KGST-országoknak a nyugat-európai országokból származó importjában

(Az import százalékában)

A tételek megnevezése	1953				1955				1958				1959			
	KGST	SzU	CsSzK	MNK	KGST	SzU	CsKSz	MNK	KGST	SzU	CsSzK	MNK	KGST	SzU	SsSzK	MNK
Fa és faáru	3,7	7,2	0,1	4,3	4,5	4,8	2,1	9,9	1,2	1,3	0,6	2,6	1,1	0,9	0,7	1,9
Textiláru	3,5	5,3	2,8	5,0	4,2	1,3	6,2	9,5	4,5	3,1	3,6	5,2	3,4	2,4	3,5	5,8
Textilnyersanyag	7,9	3,5	13,1	22,6	6,5	2,8	9,7	9,3	5,0	2,4	6,3	11,5	4,8	2,3	7,4	9,5
Fa- és cellulóz	1,6	1,1	—	0,6	1,8	1,1	1,3	1,8	4,9	4,7	1,5	10,0	3,5	2,9	1,0	7,8
Vegyipari cikkek ⁷	5,7	1,9	10,7	8,1	6,0	1,2	13,2	7,2	6,8	4,0	9,8	11,0	7,5	4,1	11,4	12,3
Vas és acél	12,0	5,7	7,6	11,0	7,2	2,9	3,6	8,3	16,1	15,0	18,6	10,5	16,8	20,4	17,5	10,0
Színesfémek	1,2	1,1	2,7	1,0	5,5	9,1	4,7	3,1	5,6	9,5	4,9	3,1	5,0	6,5	5,6	4,4
Gépek	20,5	18,5	21,2	17,8	13,5	21,4	5,2	5,4	21,9	26,1	17,0	16,1	25,1	29,8	19,1	17,6
Járművek	8,3	18,8	0,7	1,2	10,5	26,8	2,1	0,7	5,6	10,4	2,5	1,1	7,3	12,4	3,0	3,7

Forrás: EBfE Vol. 6., 9., 12. No 2.

⁷ Műtrágya nélkül.

forgalma; továbbá a KGST-országok nyersolaj és olajtermék exportja. Ez alapvető anyagok közül a KGST-országok behozatalában a textilnyersanyagok, kivitelében pedig a szén és kokszt jelentősége csökken, ami elsősorban az ipar strukturális változásaival (a műszáltermelés, a szilárd fűtőanyagok szerepének csökkenése az energiamérlegben stb.) függ össze.

A kelet- és nyugat-európai országok közti forgalomban fokozatosan nő mindkét irányban a gépek és berendezések szállításának jelentősége is. Itt kell rámutatnunk arra az export és az import áruösszetétele tekintetében fennálló lényeges különbségre, hogy az anyagjellegű termékek, valamint a gépek és berendezések mindkét oldalon nagyjából azonos együttes részesedésén belül a KGST-országok importjában a gépek és berendezések súlyaránya több mint háromszorta nagyobb, mint a nyugat-európai országokba irányuló kivitelükben. A kölcsönös gép- és berendezés forgalom jelentősége és ennek növekedése, valamint az említett strukturális különbségek nagyrészt a KGST-országok iparfejlesztésének fő követelményeivel (a termelőkapacitások gyors bővítése, a műszaki fejlesztés, az ipari struktúra átalakítása pl. a vegyipar jelentőségének növelése stb.) függnek össze.

A fentiek tekintetében Magyarország szerepére vonatkozóan röviden azt mondhatjuk, hogy az anyagjellegű termékforgalmon belül az importoldal, s ezen belül is elsősorban a KGST-országokban jelenleg általánosan szűk keresztmetszetenként jelentkező árufajták (bizonyos vas- és fémkohászati nyersanyagok és termékek, vegyipari nyersanyagok és termékek, cellulóze valamint textilnyersanyagok) dominálnak s ezeknek a nyugat-európai országokból származó importja – a textilnyersanyagok kivételével – mind nagyobb jelentőségre tesz szert. Ugyanakkor a nyersanyagforgalom másik oldalát illetően megállapítható, hogy Magyarország nyersanyag-szegénysége ellenére is gyors ütemben növelte anyagjellegű termék-, elsősorban vas- és acél-, valamint nyersolaj-származék exportját.

A gépek és berendezések forgalmában az adatok első látásra azt mutatják, hogy a gépimport és a gépexport közti távolság jóval kisebb mint a KGST-országok egészében, s hogy halványan kezd kirajzolódni exportprofilunk is, mint bizonyos fajtájú (nem fémmegmunkáló) termelőberendezések, gyenge- és erősáramú berendezések, vasúti és közúti járművek exportörjéé. Ez a látszat azonban csaknem teljes mértékben a Jugoszláviába irányuló viszonylag nagy volumenű gépszállításából adódik, amelyek jelentős része clearingben kívüli szállítás volt. Gépexportunk fő jellemvonása valójában ma még az, hogy gazdasági profilunknak megfelelő exportképes termékeink köre meglehetősen szűk és ezek felvevőpiacai igen korlátozottak. Ennek következtében a múltban gépkínálatunk választékát sokszor a gazdaságosság és ésszerűség rovására szélesítettük ki.

A túlnyomó részben fogyasztási célú élelmiszer és élelmiszeripari anyag, valamint iparcikkforgalom – kivéve az utóbbiból a tartós fogyasztási cikkeket – a világkereskedelem minden fő relációjában – köztük a kelet- és nyugat-európai országok viszonylatában is – csökkenő tendenciát mutat. Ennek okát egyrészt a mezőgazdasági termelés mind intenzívebbé válásában, másrészt az egyre szélesebb körű iparosodás előrehaladása nyomán az élelmiszerekkel és a hagyományos ipari fogyasztási cikkekkel való önellátottság fokának mind nagyobb mértékű kiszélesedésében kell keresni. E tényezők fokozott mértékben játszanak közre a termékcsoportoknak a KGST- és a nyugat-európai országok közti forgalma alakulásában, ahol a fenti tényezőkhöz kívül a nyugat-európai gazdasági tömörülések agrárprotekcionista és diszkriminációs kereskedelempolitikája is igen nagy mértékben érezteti hatását. A csökkenő tendencia ellenható tényezői lehetnek egyrészt bizonyos, az árucsoportok forgalmát jelentősen érintő gazdaságpolitikai intézkedések, másrészt pedig a mezőgazdaság és a fogyasztási cikkeket gyártó iparágak területén érvényesülő ésszerű munkamegosztás. Az előbbi két tényező közül a KGST-

országok – s ezen belül elsősorban Magyarország – ismert gazdaságpolitikai intézkedéseinek kihatása jelentkezett az előző táblázatok 1955-re vonatkozó adataiban, amikor is a fogyasztás jelentős emelésére irányuló erőfeszítések következtében megnövekedett élelmiszer és ipari fogyasztási cikk szükségleteink számottevő részét a nyugat-európai országok piacairól elégítettük ki. Ez a KGST-országok többségénél főleg a minőségi élelmiszerek (hús, gyümölcs, cukor stb.), Magyarország esetében viszont döntően a kenyér- és takarmánygabona, illetőleg fa- és textiláruk behozatalának ugrásszerű növekedésében jelentkezett.

Magyarország exportjában a mezőgazdasági termékek részesedése – a fentebb kimutatott általánosan érvényesülő csökkenő tendenciával ellentétben – számottevő emelkedést mutatott. Ezen belül különösen gyorsan nőtt az élőállat és hús, de gyorsabban növekedett az átlagosnál a tejtermékek, valamint a gyümölcs- és főzelékkfélék exportja is. A mezőgazdasági export e strukturális változását a külkereskedelmi szakemberek általában pozitívan értékelik, s ebben exportstruktúránk célszerű kialakításának útját látják. Ez azonban véleményünk szerint csak abban a vonatkozásban igaz, hogy egy adott mezőgazdasági exportvolumenen belül kétségtelenül a minőségi élelmiszerek súlyának növelése a célszerű. Ugyanakkor azonban hamis vágányra vezetnénk bennünket az olyan törekvések, amelyek exportstruktúránk célszerű átalakításának problémáját erre leszűkítve értelmeznék.

Világosan kell látnunk, hogy a nemzetközi munkamegosztás súlypontja mindinkább a termelőeszköz-gyártó iparágakra tolódik át, a mezőgazdasági termékek és a hagyományos fogyasztási cikkek exportjának a gép- és nyersanyag-forgalom rovására való növekedése azt jelentheti, hogy az illető exportőr ország egyre inkább kireked a nemzetközi munkamegosztás fejlődésének fő irányából.

Az eddig elmondottakból – véleményünk szerint – megállapítható az, hogy a kelet- és nyugat-európai országok közti gazdasági és külkereskedelmi kapcsolatoknak a mindkét fél számára fontos cikkek forgalma képezi az alapját. Ebben az e relációjú forgalom szükségességének és fejlesztése célszerűségének kifejlődését látjuk. A kapcsolatok ilyen alapon és ilyen irányban való fejlődése azonban – annak ellenére, hogy a KGST-országok a békés együttélésre és a két tábor közti kereskedelmi kapcsolatok fejlesztésére jelentős erőfeszítéseket tesznek – ma még komoly akadályokba ütközik. Ezért a két világpiac eme részei között a világ gazdaság fejlődési tendenciáival egybevágó munkamegosztás csak csigalassúsággal halad előre.

Általánosan ismert tény, hogy a nyugat-európai országok és a KGST-országok nagyobb része között ez utóbbiakban végbement szocialista társadalmi-gazdasági átalakulás előtti időszakban meghatározott tartalmú nemzetközi munkamegosztás alakult ki. Ennek – a fejlett és elmaradott országok közti munkamegosztás jellegéhez hasonlóan – fő jellegzetessége az volt, hogy ez utóbbiak a vezető nyugat-európai országok s ezen belül is főként Németország és Anglia élelmiszer- és nyersanyag-szállítói voltak, s egyes iparágakban bizonyos fajtájú félkésztermékek tekintetében ezen országok a „bedolgozó” szerepét töltötték be. Ilyen exporttételük ellenében Nyugat-Európa vezető országai ipari készárut, s ezen belül is főleg fogyasztási cikkeket szállítottak. E kapcsolatok egyrészt a KGST-országokban végbement szocialista átalakulás, másrészt a vezető tőkés országok részéről folytatott hidegháborús politika következtében jelentős mértékben megszakadtak. A kapcsolatok, a nemzetközi feszültség 1954–55-ben bekövetkező enyhülésétől kezdődően szélesedtek ismét. Az időközben eltelt öt-hat év alatt azonban mind a nyugat-európai tömörüléseken, mind pedig a KGST-n belül a nemzetközi munkamegosztás tartalma és irányzata lényegesen megváltozott, s az egyes országcsoportokon belüli kapcsolatokban – az egyes országcsoportokba tartozó országok társadalmi berendezésének különbözőségéből adódóan lényegbevágó minőségi eltérésekkel ugyan

– mindinkább a termelési együttműködés elemei kerültek előtérbe: munkamegosztás az ipari termelésben. Ez mind a nyugat-európai, mind pedig a KGST-n belüli külkereskedelmi forgalomban egyrészt a forgalom volumenének gyors növekedésében, másrészt pedig abban tükröződik, hogy a forgalom árszerkezetének fő tételeivé a kölcsönös gép-, műszer-, gyári berendezés, közlekedési és szállítási eszköz, tartós fogyasztási cikk, valamint hagyományos ipari fogyasztási cikk szállítások váltak, amelyek közül különösen gyors ütemben növekszik a gépek és egyéb termelőberendezések jelentősége.

A KGST- és a nyugat-európai országok közötti kapcsolatok újbóli kiszélesedése különböző okok folytán nem járt együtt a két országcsoport közti forgalom árszerkezetének ilyen irányú megváltozásával, hanem a köztük levő munkamegosztás jellege lényegében változatlan maradt. Mindebből adódóan a nemzetközi munkamegosztásnak a fentiekben vázolt új irányzata konkrétan a következő módosulásokkal valósul meg:

Érvényesül az iparilag fejlett tőkésországok egymás közti áruforgalmában, kizárva ebből a gazdaságilag fejletlen országokat.

Ügyszintén érvényesül a fejlett ipari országokká átalakult szocialista országok között, noha a szocialista tábor társadalmi rendszerének haladottabb jellege folytán itt az előbbitől eltérő módon.

„Egyedül azon az érintkezési területen – amelyet a kelet-nyugati kereskedelem nevével szoktunk jelölni, és amely a szocialista országoknak a fejlett tőkésországokkal folyó kereskedelmi áruforgalmát öleli fel – nem ez a helyzet. Itt még sokkal közelebb állunk a nemzetközi munkamegosztás régi formájához, mint az újhoz.”⁸ E változatlan struktúra azt jelenti, hogy a két országcsoport közti gazdasági kapcsolatokban a KGST-országok kirekednek a nemzetközi munkamegosztás fő irányzatából.⁹ Ebben a nyugat-európai országok gazdasági vezető körének tudatos törekvése fontos szerepet játszik, amely arra irányul, hogy a KGST-országokat importjukban a korábbi élelmiszer- és nyersanyagszállító szerepkörben tartsák. Eközben arra hivatkoznak, hogy a két országcsoport közti munkamegosztásnak csak a „hagyományos” elemei fejlődőképesek.

E gazdasági diszkriminációnak bizonyos mértékig alapot nyújt termelésünk jelenlegi szerkezetének és műszaki színvonalának döntően történelmi okokra visszavezethető viszonylagos fejletlensége. Ebből következően a kialakult helyzetben lényeges változás akkor következik be, ha a szocialista világrendszer gyorsabb termelési és műszaki színvonalbeli fejlődésének eredményeképpen a gazdasági erőviszonyok számunkra oly kedvezővé válnak, hogy főlényünket a nemzetközi kereskedelem minden fő területén érvényesíteni tudjuk. Ennek konkrét útja az, hogy termelésünk műszaki színvonalának emelése révén egyre növekvő gazdaságos export árualapunkat felhasználva a nyugat-európai országok piacain is megkeressük azokat a gyenge pontokat és réseket, amelyeket a nemzetközi munkamegosztásuk mélyén jelentkező, nemegyszer rendkívül éles formában kiütkező konkurrenciaharc nyújt. E következtetést bizonyos mértékig alátámasztják a Csehszlovák Szocialista Köztársaságnak a nyugat-európai országokkal bonyolított forgalmának tapasztalatai, amelyekre bizonyos vonatkozásban később visszatérünk.

⁸ Lásd: Dr. Vajda Imre: Ésszerű nemzetközi munkamegosztást a kelet-nyugati kereskedelemben. Külkereskedelem, 1961. 4. sz. 5. o., illetőleg Nyerges János: A kelet-nyugati kereskedelem időszéri kérdései. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1962. 62–63. o.

⁹ E megállapítások ilyen formában nem vonatkoztathatók a Szovjetunióra, amelynek a nyugat-európai országokkal való forgalma – a túlnyomóan anyagjellegű export, valamint ipari félkész- és készáru-import mellett is – egészen más megítélés alá esik.

2. A KGST-országok nyugat-európai forgalmának országokénti megoszlása

Vizsgáljuk meg most kissé behatóbban a kelet- és nyugat-európai országok közti külkereskedelmi forgalom áruösszetételének ezen forgalom területi (országokénti) megoszlására gyakorolt hatását.

A kelet- és nyugat-európai országok közti forgalomban az egyes szocialista országok szerepét vizsgálva mind az import, mind az export tekintetében elég jól körülhatárolható profilok rajzolódnak ki. Ezt fő vonásaiban – anélkül, hogy a kérdés mélyebb gazdasági elemzésébe bocsátkoznánk – az alábbiakban vázolhatjuk fel:

Az importoldalon a KGST-országok közül a kiemelt mezőgazdasági termékek behozatalában az NDK, s ezenkívül egy-két termék tekintetében a Szovjetunió és Csehszlovákia, a hagyományos ipari fogyasztási cikkek behozatalában elsősorban a Szovjetunió, gépek és berendezések vonatkozásában a Szovjetunió és Lengyelország, a legfontosabb anyagjellegű termékek vonalán pedig csaknem valamennyi szocialista ország érintett.

Exportoldalon a kérdést érdemes kissé részletesebben is megvizsgálni.

A mezőgazdasági termékek exportja úgy oszlik meg, hogy élőállatot, húst és tejterméket Magyarország és Lengyelország, halat, kenyérgabonát, szemes- és szálaskormányt a Szovjetunió, malátát és komlót Csehszlovákia, gyümölcsöt és főzeléket Magyarország, Lengyelország és Bulgária, cukrot Csehszlovákia, NDK és Lengyelország, növényi olajat és italt Magyarország, dohányt pedig Bulgária szállít.

A hagyományos ipari fogyasztási cikkek közül Csehszlovákia csaknem minden fontosabb termék szállítójaként szerepel, mellette faárúban a Szovjetunió, üvegárúban az NDK, textiliákban Magyarország, konfekcióban pedig Magyarország és az NDK szállításai számottevőek.

A gépek és berendezések exportjából vasszerkezeteket és fémmegmunkáló gépeket Csehszlovákia, műszereket az NDK, elektromos cikkeket az NDK és Magyarország, közúti járműveket Csehszlovákia és Szovjetunió, hajókat pedig az NDK és a Szovjetunió szállít kiemelkedő tételekben.

A fűtőanyagok, ipari nyersanyagok és alapanyagipari termékek exportörjeként a Szovjetunió kívül még Lengyelország és Csehszlovákia számottevő. A Szovjetunió a vegyipari nyersanyagok és cikkek kivételével minden fontosabb anyagjellegű termék exportjában döntő szerepet játszik. Lengyelország és Csehszlovákia főként fát, vegyi anyagokat, vaskohászati termékeket, szenet és kokszot exportál jelentős mennyiségben. Ezenkívül megemlítendő még az NDK műtrágya és Románia olajtermék exportja.

Az idevonatkozó 1958–59. évi adatok az 1–2. sz. mellékletből olvashatók le.

A kelet- és nyugat-európai országok közti forgalom megvizsgálható abból a szempontból is, hogy a forgalom alapját milyen mértékben képezik az egyes KGST-országok természeti-gazdasági adottságai, s milyen mértékben gazdasági fejlettségük színvonala. A mellékletben közölt adatok ilyen elemzése azt mutatja, hogy Csehszlovákia és a Német Demokratikus Köztársaság exportjának döntő mértékben, a Szovjetunió és Magyarország exportjának pedig részben gazdasági fejlettségük képezi az alapját. Ez utóbbi két ország exportjának másik része, továbbá a többi KGST-ország exportja pedig elsősorban az ilyen vagy olyan sajátos természeti-gazdasági adottságokkal (nyersanyagkincsek, talaj- és éghajlati tényezők stb.) függ össze.

E megkülönböztetés azonban csak annyiban jelenthet minőségi szembeállítást, amennyiben egyes országok esetében az exportiparágak vagy elszakadtak az ország saját gazdasági adottságaitól, vagy pedig az egyes országok természeti adottságaikból adódó lehetőségeiket viszonylag alacsony megmunkálási fokon használják ki export célra. Meg kell mondani, hogy a KGST-országoknak a nyugat-európai országokba

irányuló exportját illetően a saját természeti adottságaikra épülő viszonylag magas megmunkálási fokú export termelésre való törekvés dominál. (Vö. a 10. és 11. sz. táblázatokkal.)

A kelet- és nyugat-európai országok közti külkereskedelmi forgalom legfontosabb árucsoportok szerinti összetételének a KGST-országok oldaláról történt áttekintése után (kiemelve ezen belül a fő szállító, illetőleg felvevő szocialista országokat), ahhoz, hogy az áruszerkezet és a forgalom volumenének, illetőleg földrajzi megoszlásának alakulása közti összefüggést kimutathassuk, szükséges, hogy e forgalom legfontosabb árucsoportok szerinti összetételét, s ezen belül a fő szállító, illetőleg felvevő országokat a másik oldalról, a nyugat-európai országok oldaláról is megmutassuk.

A nyugat-európai országok KGST-országokból származó importjának fő tételei: szén, koks, brikett, fa, nyersolaj és olajtermékek, élőállat, hús és hústermék, valamint kohászati termékek. E kiemelt termékcsoportok fő vásárlói az európai tőkés piacon az alábbi országokból kerülnek ki:

Szén, koks, brikett: Ausztria, Finnország, Franciaország és Nyugat-Németország.

Fa: Egyesült Királyság és Nyugat-Németország.

Nyersolaj és olajtermék: Franciaország, Finnország, Nyugat-Németország, Olaszország és Svédország.

Élőállat, hús és hústermék: Egyesült Királyság, Nyugat-Németország, Olaszország és Ausztria.

Kohászati termékek: Egyesült Királyság, Nyugat-Németország, Hollandia, Jugoszlávia, Finnország és Olaszország.

Ezenkívül jelentős még a finn kenyérgabona és cukor-, a dán szálastakarmány-, a nyugatnémet tejtermék-, gyümölcs- és zöldség-, az angol tejtermék- és nyersbőr-, valamint a török és jugoszláv nem fémmegmunkáló gépimport.

A nyugat-európai országok KGST-országokba irányuló exportjának kiemelkedő tételei a kohászati termékek, a fémmegmunkáló gépek és közúti járművek, valamint a textilnyersanyagok. Országoként vizsgálva ezekből jelentősebb tételeknek csak a nyugatnémet, francia és osztrák vas- és acél-, az angol színesfém-, valamint a nyugatnémet fémforgácsológép szállítások számítanak.

A többi tétel közül kiemelendő még az izlandi és norvég hal- és halkonzerv-, a török és görög déligyümölcs- és dohány-, a finn fa, cellulóz- és papír-, valamint hajó-, az olasz déligyümölcs- és textília-, továbbá a nyugatnémet vegyianyag- és vegyicikk export.

E kétoldalú összevetésből már az első rátekintésre megállapítható, hogy a nyugat-keleti irányú szállításokban – annak ellenére, hogy e forgalom áruszerkezetében mindössze 4–5 alapvető termékcsoport (a KGST-országok szempontjából fontos alapanyagok és gépek) dominál – a forgalom áruszerkezete és a földrajzi megoszlás között nem mutatható ki szoros összefüggés, mivel e tételek mind a nyugat-európai országok mint szállítók, mind pedig a KGST-országok mint felvevők között, sok országra szétaprózva oszlanak meg. Az a tény, hogy e tételek forgalma nem koncentráldódik egy-két szállító tőkésországra, illetőleg egy-két felvevő szocialista országra, amellet, hogy az áruszerkezetnek e forgalom földrajzi megoszlására nem lehet jelentős kihatása, azt is eredményezi, hogy a KGST-országok zavartalan bővített újratermeléséhez szükséges fontos importcikktek tekintetében korábban kimutatott feszültségek nem annyira egy-egy szocialista és tőkésország viszonylatában, hanem jelentős mértékben a kelet- és nyugat-európai országok összessége közti viszonyban integráltan jelentkeznek. Ez azzal jár, hogy a vezető nyugat-európai országok a KGST-országok gyors fejlődését gátolni igyekvő diszkriminációs törekvéseiket – amit a KGST egészével szemben amúgy sem képesek hatásosan érvényesíteni – export-forgalmuk megosztottsága következtében még

az egyes szocialista országokkal szemben sem tudják céljaiknak megfelelően érvényre juttatni.

A kelet–nyugati irányú forgalom vizsgálatunk szempontjából már egészen más képet mutat. Bár a KGST-országok exportjának áruösszetétele a legfontosabb termékcsoportok tekintetében jóval szélesebb körű ellentétes irányú forgalmuk áruösszetételénél, de mivel e tételek forgalma – mint fentebb felvázoltuk – jobban koncentrálnálódik egyrészt az egyes exportáló szocialista országokra, másrészt az egyes importáló nyugat-európai országokra, ezért e viszonylatban a forgalom áruszerkezete, valamint volumenének és földrajzi megoszlásának alakulása között kimutathatóan szoros összefüggés áll fenn, ami természetesen visszahat az ellentétes irányú forgalomra is.

A KGST-országoknak az egyes nyugat-európai országokba irányuló exportjában az áruösszetétel és a volumen alakulása között – az 1958–59. évi forgalmat véve alapul – az alábbi összefüggések állapíthatók meg:

Először, a KGST-országok a legnagyobb volumenű exportot azokkal a nyugat-európai országokkal bonyolították le, amelyek importja a KGST-országok legfontosabb export termékcsoportjainak a legszélesebb körét ölelte fel. Ezek a Német Szövetségi Köztársaság, az Egyesült Királyság és Finnország, újabban Olaszország. Megállapítható az is, hogy a KGST-országok nyugat-európai országokba irányuló exportján belül a vizsgált években az említett országokba menő kivitel fejlődött a legstabilabban és a legdinamikusabban, kivéve Finnországot, ahol az 1960-as forgalomban csökkenés állt be.

Másodszor, a KGST-országok exportja azokba a nyugat-európai országokba, amelyek alapvető kiviteli termékcsoportjainkban, bár meglehetősen széles körűen, de egyikből sem jelentősebb mennyiségben részesedtek, számottevően visszaesett, azokba a nyugat-európai országokba pedig, amelyek vásárlásai legfontosabb export termékcsoportjaink közül csak egy-két tételnél voltak jelentősek, a nyugat-európai országokba irányuló exportunk jelentős fejlődése mellett is stagnált. Az előbbire Svájc, az utóbbira pedig Görögország és Izland szolgáltatott példát. A KGST-országoknak a nyugat-európai országokkal való forgalmában – a forgalom volumenének nagyságrendje tekintetében – ezek az országok az utolsó helyeken álltak.

Harmadszor, a KGST-országoknak a nyugat-európai országokba irányuló exportja azoknál az országoknál is csökkent, amelyek vásárlásai bár legfontosabb export termékcsoportjaink körében történtek, de ezek közül elsősorban olyan termékeket öleltek fel, amelyeknél az áruforgalom bővítése mindinkább gazdasági együttműködés jellegű és a nemzetközi munkamegosztás körébe tartozó kapcsolatokat igényel. Ebben látjuk a KGST-országok exportja csökkenésének egyik okát Franciaország, Törökország és Jugoszlávia esetében.

Végül viszonylag gyors, de anyagi tartalma alapján ítélve nem tartós jellegű export-növekedés tapasztalható a KGST-országoknak a nyugat-európai országokkal folytatott forgalmában középső helyeken álló országok esetében, amelyeknél egy-egy évben természeti vagy egyéb tényezők következtében alapvető export termékcsoportjaink bizonyos tételeire vonatkozóan számottevő hiány lépett fel. Ilyennek minősülhet Dánia szálastakarmány-, Hollandia kenyérgabona-vásárlásainak 1959. évi kiugróan magas szintje.

A KGST-országoknak a nyugat-európai országokkal bonyolított külkereskedelmi forgalma és e forgalom áruszerkezete közti kapcsolatokat 1958-ra és 1959-re vonatkozóan az alábbi táblázatban foglaltuk össze. A táblázatban feltüntetettük az egyes nyugat-európai országok rangsorát az egyes KGST-országok exportjában (bekeretezett szám), továbbá az e relációjú forgalom 1958. évi fő tételeit, valamint 1959-ben a rangsorban bekövetkezett változásokat azoknak a termékcsoportoknak a feltüntetésével, amelyek

*Az egyes nyugat-európai országok rangsora a KGST-országok 1958. évi exportjában
az e rangsort meghatározó főbb termékcsoportok kiemelésével*

	BNK	CsSzK	NDK	MNK	LNK	RNK	SzU
NSzK	[1] gyümölcs, dohány	[1] szén, koksz, vas és acél, fa, vegyi- anyag, tej- termék		[2] élőállat	[2] élőállat, szén, koksz, tejtermék	[1] fa, olajter- mék	[4] fa, olajter- mék, textil- nyersanyag, ásványi anyag
Egyesült Királyság	[5] gyümölcs	[3] fa, cukor		[5] élőállat, gyümölcs	[1] élőállat, fa		[1] fa, színesfé- mek, bőrök
Jugoszlávia	[3] cukor	[2] gépek, cukor	[1] műtrágya, gépek, vegyszer., cukor	[1] gépek, jár- művek, vas és acél	[3] járművek vas és acél cukor, mű- trágya		[5] szén, koksz, gépek, ke- nyérgabona
Franciaország	[2] gyümölcs	[4] fa, vas és acél, gépek			[5] szén, koksz	[2] olajterm.	[3] olajterm., szén, koksz
Ausztria	[4] élőállat	[5] szén, koksz	[4] szén, koksz, műtrágya	[3] élőállat, olajterm., olajosmag- vak	[4] szén, koksz	[4] szemesta- karmány, olajtermék	
				[4] élőállat		[3] fa, olajter- mék	
Kiegészítések:			NDK			RNK:	SzU:
			[2] Törökország (gépek)			[5] Görögország (fa, olajtermék)	[2] Finnország (olaj- és olaj- termék, kenyér- gabona, szén, koksz, cukor)
			[3] Svédország (vegyszeranyagok)				
			[5] Dánia (szén, brikett, műtrágya)				

Változások 1959-ben:

	BNK	CsSzK	NDK	MNK	LNK	RNK	SzU
NSZK				[1] + élőállat			[3] + olajterm., + ásványi term.
Egyesült Királyság		[2] + fa, + cukor				[5] + fa	
Jugoszlávia	[4] – cukor	[3] – gépek – cukor		[2] – gépek			
Franciaország							[4] + kenyér- gabona, + olajter- mék
Ausztria	[3] + élőállat	[4] + szén, és brikett			[3] + élőállat		
Olaszország	[2] + vas, acél				[5] + szén és kokszt + élőállat		[5] + nyersolaj, + olajterm., + vas és acél
Kiegészítések:		CsSzK: [2] Hollandia + fa és (minőségi acél)	NDK: [3] Hollandia (műtrágya) [4] Dánia [5] Svédország		LNK: [4] Finnország (szén, kokszt)	RNK: [4] Görögország (+ jármű)	

exportnövekedése (+), illetőleg csökkenése (-) e változásokat nagymértékben meghatározták.

A fenti táblázat tartalmának elemzéséből a következő megállapításokra juthatunk:

Az egyes KGST-országok exportjában az egyes nyugat-európai országok rangsorát alapján az határozza meg, hogy e forgalom áruösszetétele a legfontosabb termékcsoportokat illetően országonként mennyiben felel meg az egyes KGST- és nyugat-európai országok fentebb már részletesen kimutatott export-, illetőleg import-struktúrájának.¹⁰ Az egyes KGST-országok export-struktúrájának, illetőleg az egyes nyugat-európai országok import-struktúrájának ezeket a fő érintkező pontjait tünteti fel táblázatunk. Megállapítható, hogy ezek az érintkező pontok ma még főként a legfontosabb mezőgazdasági termékcsoportok (élőállat, hús, tejtermék, kenyérgabona, gyümölcs és cukor), illetőleg a legfontosabb ipari alapanyagok (szén, koks, brikett, vas és acél, színesfémek, nyersolaj és olajtermékek, vegyipari nyersanyagok, műtrágya, textilnyersanyagok és fa) közül kerültek ki. Ennek oka részben a két országcsoport korábbi gazdasági kapcsolataiban, bizonyos mértékig ezen országok természeti-gazdasági adottságaiban, döntően azonban abban a nyugat-európai tőkés diszkriminációs politikában keresendő, amelynek célkitűzése a KGST-országokat a régebbi gazdasági kapcsolatok medrében tartani.

Az egyes nyugat-európai országokba irányuló export volumenének alakulása és ennek áruszerkezete közt fentebb kimutatott összefüggést kidomborítják az egyes nyugat-európai országoknak a KGST-országok exportjában elfoglalt rangsora tekintetében 1959-ben beállott változások is, amelyek okai ugyancsak az egyes szocialista országok legfontosabb termékcsoportjai kivételében bekövetkezett növekedésekre, illetőleg csökkenésekre vezethetők vissza.

A KGST-országoknak a nyugat-európai országokkal kialakított piaci kapcsolatai a sorrendiség tekintetében azoknál a szocialista országoknál mutatják a legszűkebb körű ingadozást, amelyeknél a legfontosabb export-termékcsoportok minél nagyobb mértékben a mezőgazdasági, illetőleg a fűtőanyag, ipari nyersanyag és alapanyagipari termékcsoportból kerültek ki. E megállapítás ellenkező oldalaképpen azoknál a szocialista országoknál mutatkozott legszélesebb körű változás a nyugat-európai partner-országok rangsorában, amelyeknél a fő export-termékcsoportok a gépek és berendezések, illetőleg a hagyományos ipari fogyasztási cikk termékcsoportokból kerültek ki, vagy pedig exportjuk olyannyira szétaprózódott az egyes termékcsoportok között, hogy a fő partnerországok viszonylatában sem lehetett egyes termékcsoportokat domináló tételeknek tekinteni.

Az egyes szocialista országok gyors ütemű gazdasági fejlődése, termelési struktúrájuk megváltozása a nyugat-európai országokba irányuló exportjuk struktúrájában még alig jelentkezett. Az export áruösszetétele ilyen irányú csekély változásának hatása a területi struktúra változására csak szórványosan, nem tartós jelleggel mutatkozott egyes olyan országok viszonylatában, mint Jugoszlávia és Törökország. A jelenlegi körülmények között az egyes nyugat-európai országokkal bonyolított exportunk struktúrájában jelentkező ilyen irányú változások sokkal inkább e forgalom labilissá válását, mintsem stabilizálódását eredményezték. Ez arra utal, hogy jelenleg az e relációjú forgalomban a két országcsoport ipari termelési struktúrája közti kapcsolat kialakulása előtt – mint arra korábban már rámutattunk – komoly akadályok tornyosulnak.

¹⁰ Az egyes országok külkereskedelme földrajzi relációit, valamint e relációk stabilitását ezenkívül más tényezők is befolyásolják. Ezek közül e helyen kettőt emelünk ki: 1. a partnerországok földrajzi közelsége; 2. a partnerországok egymás közti külkereskedelmi forgalmát előmozdító vagy gátló kereskedelem-politika.

A fentebb elemzett összefüggések részletesen a 3. sz. melléklettről olvashatók le.

Ez egyrészt a KGST-országok nyugat-európai országokba irányuló exportjában a legfontosabb termékcsoportok értékének, továbbá a kiemelt tételek értékének és súlyának 1958. évi földrajzi relációk szerinti megoszlását, másrészt ezeknek – ugyanilyen vonatkozásokban – az 1959. évi változásait (\pm) mutatják.

A fenti elemzést Magyarországra vonatkozóan a következőkben összegezhetjük: előbbi általános megállapításaink Magyarországra is csaknem kivétel nélkül érvényesek. Magyarország fő kereskedelmi partnerei is azok közül a nyugat-európai országok közül kerültek ki, amelyek fő exporttermékeink (élőállat, hús, tejtermék, gyümölcs stb.) legszélesebb köréből részesedtek. Ezek a Német Szövetségi Köztársaság és Ausztria. A mi külkereskedelmi forgalmunk fejlődése is ezeknél az országoknál volt a legstabilabb és legdinamikusabb. Azonos (azaz csökkenő, illetőleg stagnáló) tendencia jelentkezett azokkal az országokkal bonyolított forgalmunkban, ahol exportstruktúránk igen szétaprózott, vagy pedig csak egy-két fő tételre korlátozott. A mi esetünkben is hátrább kerültek partnerországaink rangsorában azok az országok, amelyekkel való forgalmunkban exportstruktúránkban jelentős volt az olyan termékek (gépek, termelőberendezések) részesedése, amelyek exportjának stabilizálása köztünk és az illető országok között tartós munkamegosztást követel meg. Ilyennek minősítettük Jugoszláviát és Törökországot. Végül a természeti tényezők vagy egyéb gazdasági adottságok miatt lökészerűen jelentkező igények a rangsort tekintve a mi exportunkban is egy-egy évben előre soroltak bizonyos országokat (példa rá Hollandia), amelyekkel a forgalom azután újra jelentéktelenné vált.

Magyarországra vonatkozóan is teljes mértékben érvényesek azok a megállapítások, amelyeket a rangsor kialakulásának és változásának fő tényezőivel kapcsolatban tettünk. A mi partnerországaink rangsorának kialakulásában is az volt a döntő tényező, hogy mennyiben találkozott össze fő exporttermékeink kínálata egyes országok részéről ugyan ezen termékek számottevő keresletével. Más kérdés az, hogy ezek a fő érintkező pontok Magyarország esetében miért estek még inkább mint a KGST egészére vonatkozóan a mezőgazdasági eredetű termékekre, s miért csak az e termékekre irányuló kereslet biztosította e relációjú forgalmunknak a kifejtettek szempontjából előnyösnek nem mondható stabilitását. Tény ugyanis az, hogy Magyarország azok közé az országok közé tartozott, amelyek nyugat-európai partnerei rangsorában a vizsgált időszakban a legkisebb változás történt. E helyzet azt mutatja, hogy a nyugat-európai országokba irányuló exportunkban a partnerországok rangsorának alakulására termelési struktúránkban az elmúlt évtizedben végbement változások igen csekély hatással voltak.

Ha ezen a téren változás történik, az mindenképpen a maitól lényegesen eltérő földrajzi struktúra kialakulását eredményezi, ami természetesen kihat importunk földrajzi relációinak változására is. Az áruszerkezet és a forgalom földrajzi megoszlása közti összefüggés megváltoztatása másik oldalról is megfogható, azaz exportunk áruszerkezetének megváltoztatását elősegítheti exportunk földrajzi relációinak az importigényeket is mérlegelő tudatos megváltoztatása.

A nyugat-európai országokkal bonyolított forgalmunk áruszerkezete és földrajzi megoszlása közti összefüggést, s ennek megváltoztatását mind az áruszerkezet, mind a földrajzi relációk oldaláról egyre nagyobb mértékben zavarja és nehezíti a nyugat-európai integráció, amely politikai szándékában és gazdasági kihatásában a szocialista országokkal szembeni koncentrált és hatványozott diszkriminációnak minősül. Ez a körülmény még halaszthatatlanabbá és sürgetőbbé teszi azokat az általunk felvázolt szükséges erőfeszítéseket, amelyek egyrészt a számunkra elsődlegesen fontos termékekben mutatókozó szükségleteknek a jelenleginél nagyobb mértékben saját erőforrások, vagy a szocia-

lista országok együttműködése fejlesztése révén történő biztosítását, másrészt termelésünk műszaki színvonalának gyors emelése útján exportstruktúránk kedvezőbb irányban való megváltoztatását célozzák.

3. Az export-importforgalom áruszerkezete és a kereskedelmi (fizetési) mérleg, valamint a reálcserearányok alakulása közti összefüggések

Nézzük most azt a kérdést, hogy milyen összefüggések állnak fenn a KGST-országok, s ezen belül Magyarország kereskedelmi (fizetési) mérlegének, valamint a reálcserearányoknak számukra kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb alakulása, illetőleg export-import forgalmuk áruszerkezetének változásai között. Ennek előfeltétele azonban az, hogy rendelkezésünkre álljanak az adott földrajzi relációra és a forgalom legalábbis áru-főcsoportok szerinti összetételére vonatkozó cserearánymutatók. A KGST-országok és a nyugat-európai országok közti forgalom országokénti relációira, továbbá e forgalom áru-főcsoportok szerinti összetételére vonatkozó cserearánymutatók azonban sem a nemzetközi, sem pedig az országstatisztikákban nem szerepelnek.¹¹ Az Európai Gazdasági Bizottság negyedévi jelentéseiből is csak a kelet- és nyugat-európai országok közti összeforgalomra vonatkozóan számítható ki a cserearánymutató a már korábban szerepeltetett export-import árindexek alapján. Ezért a fenti kapcsolat kimutatására más utat kellett választanunk. A Kiel-i egyetem Világ gazdasági Intézetében az NSZK külkereskedelmi forgalma áruszerkezeti változásainak a nyugatnémet fizetési mérleg helyzetére gyakorolt hatását elemző egyik tanulmány¹² kimutatta, hogy az NSZK-ban az 1950–57 közötti években a kereskedelmi (fizetési) mérleg évről évre egyre növekvő aktívumát döntően az eredményezte, hogy a struktúraváltozások olyan irányban történtek, hogy az exportban mind nagyobb hányadot tettek ki azok az áruk, amelyeknek tonna-egységára magas, ezzel szemben az importban azoknak az áruknak a részaránya növekedett, amelyek tonna-egységára viszonylag alacsony, mivel a világpiaci árak úgy alakultak, hogy a cserearányok az előbbiek számára mind kedvezőbbé, míg az utóbbiak számára évről évre kedvezőtlenebbé váltak. Ez a vizsgált időszakban azt jelentette számukra, hogy magasabb rendű export-import struktúrájuk a nemzetközi cserearányok alakulásával olyannyira összhangban volt, hogy ez fizetési mérlegükben szükségszerűen egyre növekvő többletet eredményezett.

A nyugatnémet export-import struktúrában e vonatkozásban olyan jelentős változás volt (az import tonna-egységárai az 1950. évi 79⁰/₀-ára csökkentek, míg az export tonna-egységárai a háromszorosukra nőttek), hogy ennek eredményeképpen – bár az exportvolumen a vizsgált 7 év alatt 6,8 milliárd DM-val elmaradt az importvolumen mögött – a kezdeti évek (1950–51) 3,2 milliárdos kereskedelmi mérleg passzívuma 1957-re 13,9 milliárdos aktívumra gyarapodott fel. Ezt a vizsgálatot az export-import súlytömeg-

¹¹ A magyar cserearány-mutatók meghatározására vonatkozóan 1958-tól kezdődően a Központi Statisztikai Hivatal végzett számításokat. E számítások azonban – mint arra már korábban rámutattunk – egyrészt az egész tőkés forgalmat (a fejletlen tőkésországokkal bonyolított forgalmat is) felölelik, másrészt ebből következően a vizsgálatból eltérő áruszerkezetre vonatkoznak. Érdekes számítást végzett az 1959. évi magyar cserearányok alakulására Vajda professzor is. E számításokat azonban nem hasznosíthattuk, mert egyrészt nagyon rövid időszakra (csak a legutóbbi évekre) vonatkoznak, másrészt az egyes áru-főcsoportok cserearánymutatóira vonatkozó számítások módszertani szempontból (reprezentáció stb.) is kifogásolhatók. Végül a többi szocialista ország esetében e metodikán alapuló áru-főcsoportonkénti cserearánymutató-számításokat megfelelő adatok hiányában nem állt módunkban elvégezni.

¹² Lásd: Wirtschaftsdienst, 1958. 2–3. füzet.

A KGST-országok nyugat-európai országokba irányuló exportjának áruszerkezete megmunkálási

Megnevezés	1953			
	KGST	SzU	CsSzK	MNK
I. Nyersanyagok	33,5	38,5	21,8	1,8
A) 47,6 \$/t egységarán aluli tételek (érccek, szén, koks, brikett, nyersolaj, fa stb.)	86,3	70,5	91,2	12,5
B) 47,6 \$/t egységarán felüli tételek (textil-nyersanyagok, nyersbőrök, nyersszőrmék stb.)	13,7	29,5	8,8	87,5
II. Növényi eredetű élelmiszerek	23,1	37,5	17,4	23,5
A) 119,1 \$/t egységarán aluli tételek (kenyér-gabona, növényi takarmány stb.)	74,7	89,8	31,5	43,0
B) 119,1 \$/t egységarán felüli tételek (olajos-magvak, cukor, gyümölcs és főzelék stb.)	25,3	10,2	68,5	57,0
III. Ipari félkészárúk	6,5	6,6	4,3	4,4
A) 119,1 \$/t egységarán aluli tételek (vegyszeranyagok, vas és acél stb.)	27,0	42,4	90,2	95,0
B) 119,1 \$/t egységarán felüli tételek (nyerspapír és cellulóz, olajipari termékek, minőségű acélok, színesfémek)	73,0	57,6	9,8	5,0
IV. Állati eredetű élelmiszerek	9,3	1,6	0,6	13,8
A) 476,2 \$/t egységarán aluli tételek (hal és halkonzerv, élőállat stb.)	15,2	85,0	12,5	50,8
B) 476,2 \$/t egységarán felüli tételek (hús és húskészítmények, tejtermékek, tojás stb.)	84,8	15,0	87,5	49,2
V. Élvezeti cikkek	0,7	0,2	3,0	2,0
A) 1190,5 \$/t egységarán aluli tételek (italok stb.)	100,0	100,0	100,0	100,0
B) 1190,5 \$/t egységarán felüli tételek (dohányárúk stb.)	—	—	—	—
VI. Ipari készárúk	12,5	3,3	27,2	31,8
A) 1190,5 \$/t egységarán aluli tételek (vasárúk, papír és papírárúk, faárúk, vegyi cikkek stb.)	23,1	56,0	18,2	2,8
B) 1190,5 \$/t egységarán felüli tételek (gépek, járművek, textiliák, konfekciók, elektromos gépek, műszerek, bőrárúk stb.) ..	76,9	44,0	81,8	97,2
Összesen (a nem specifikált tételekkel együtt)	100,0	100,0	100,0	100,0

adatok, illetőleg a termékcsoportonkénti tonna-egységárak¹³, ezenkívül Magyarországra vonatkozólag az export-import volumen adatok hiányában elvégezni, s az áruszerkezet változásának a kereskedelmi (fizetési) mérleg helyzetére való hatását számszerűsíteni nem tudtuk. Feltételeztük azonban, hogy ha azonos irányú strukturális változás történt volt a KGST-országok, illetőleg ezen belül Magyarország és a nyugat-európai országok közti árforgalomban, azaz ha jelentősebben nőtt a magas tonna-egységárú termékek részaránya a kelet-nyugati szállításokban, míg ezek részaránya a nyugat-keleti szállítá-

¹³ Ezek kigyűjtése a Commodity Trade Statistics-ekből óriási munkával járna, amire nem vállalkozhattunk.

fok s ezen belül tonna-egységár kategóriák szerinti megoszlásban főbb relációnként

1958				1959			
KGST	SzU	CsSzK	MNK	KGST	SzU	CsSzK	MNK
32,0	44,5	20,3	5,0	31,3	44,1	20,0	6,2
84,6	80,2	93,2	12,3	79,9	77,0	86,4	25,5
15,4	19,8	6,8	87,7	20,1	23,0	13,6	74,5
12,3	12,6	14,0	12,9	14,8	18,4	14,4	14,8
56,5	88,6	37,2	23,8	64,0	94,0	36,0	18,4
43,5	11,4	62,8	76,2	36,0	6,0	64,0	81,6
25,5	34,5	17,7	12,0	24,8	30,0	18,7	14,3
44,1	27,0	79,6	57,2	46,5	29,7	74,9	56,8
55,9	73,0	20,4	42,8	53,5	70,3	25,1	43,2
9,7	1,7	2,5	29,7	10,2	1,4	3,0	30,6
30,2	80,2	13,1	47,8	31,9	84,8	13,8	49,5
69,8	19,8	86,9	52,2	68,1	15,2	86,2	50,5
0,7	0,2	0,2	1,4	0,6	0,1	0,2	1,6
42,0	16,7	100,0	75,0	27,3	7,2	100,0	84,6
58,0	83,3	—	25,0	72,7	92,8	—	15,4
17,8	6,1	41,2	36,5	15,9	5,4	40,0	30,8
28,0	36,6	29,0	14,8	30,5	38,4	30,0	16,9
72,0	63,4	71,0	85,2	69,5	61,6	70,0	83,1
100,0	100,0	100,0	100,0	100, 0	100,0	100,0	100,0

sokban csökkent, ez hasonlóképpen kedvező hatással lehetett a KGST-országok, illetőleg Magyarország kereskedelmi (fizetési) mérleg pozíciójára. Ha pedig a KGST-országok közti forgalom áruösszetételében ezzel ellentétes irányú változás történt volt, azaz a kelet-nyugati szállításokban az alacsony tonna-egységárú termékek részaránya nőtt jelentékenyebben, s ezzel párosulva a nyugat-keleti szállításokban pedig a magas tonna-egységárú termékek részaránya, ez kétségtelenül kedvezőtlenül befolyásolta a KGST-országok, s ezen belül Magyarország kereskedelmi (fizetési) mérleg helyzetét, mégpedig megközelítőleg annak arányában, hogy milyen mértékűek voltak ezek a változások. Nézzük meg e szempontból a KGST-országok, ezen belül külön a Szovjetunió, Csehszlo-

A KGST-országok nyugat-európai országokból származó importjának áruszerkezete

Megnevezés	1953			
	KGST	SzU	CsSzK	MNK
I. Nyersanyagok	13,7	11,1	17,8	26,8
A) 47,6 \$/t egységaron aluli tételek (érc, szén, koks, brikett, nyersolaj, fa stb.)	42,5	64,4	9,6	16,0
B) 47,6 \$/t egységaron felüli tételek (textil-nyersanyagok, nyersbőrök, nyersszőrmék stb.)	57,5	35,6	90,4	84,0
II. Növényi eredetű élelmiszerek	5,7	4,2	14,0	4,7
A) 119,1 \$/t egységaron aluli tételek (ke-nyérgabona, növényi takarmány stb.) ...	—	—	—	—
B) 119,1 \$/t egységaron felüli tételek (olajos-magvak, cukor, gyümölcs és főzelék stb.)	100,0	100,0	100,0	100,0
III. Ipari félkészárúk	19,0	17,0	10,3	12,7
A) 119,1 \$/t egységaron aluli tételek (vegyi anyagok, vas és acél stb.)	85,3	87,4	74,2	87,2
B) 119,1 \$/t egységaron felüli tételek (nyers-papír és cellulóz, olajipari termékek, mi-nőségű acélok, színesfémek)	14,7	12,6	25,8	12,8
IV. Állati eredetű élelmiszerek	12,0	17,2	8,4	2,5
A) 476,2 \$/t egységaron aluli tételek (hal és konzerv, élőállat stb.)	31,6	27,3	27,8	5,9
B) 476,2 \$/t egységaron felüli tételek (hús és húskészítmények, tejtermékek, tojás stb.)	68,4	72,7	72,2	94,1
V. Élvezeti cikkek	1,3	1,1	2,8	2,4
A) 1190,5 \$/t egységaron aluli tételek (italok stb.)	—	—	—	—
B) 1190,5 \$/t egységaron felüli tételek (do-hányárúk stb.)	100,0	100,0	100,0	100,0
VI. Ipari készárúk	41,9	49,7	37,9	36,7
A) 1190,5 \$/t egységaron aluli tételek (vas-árúk, papír és papíráruk, faárúk, vegyi cik-kek stb.)	25,8	17,6	34,5	36,8
B) 1190,5 \$/t egységaron felüli tételek (gé-pek, járművek, textiliák, konfekciók, elekt-romos gépek, műszerek, bőrárúk stb.) ..	74,2	82,4	65,5	63,2
Összesen (a nem specifikált tételekkel együtt)	100,0	100,0	100,0	100,0

vákia és Magyarország munkaigényesség és ezen belül tonna-egységár kategóriák szerint összeállított export-import árustruktúrájában 1953–1959 közötti időszakban végbement változásokat, hogy ezekből azután levonhassuk a feltett kérdésre vonatkozó következtéseinket.¹⁴

Milyen megállapításokat tehetünk a fenti táblázatok adatai alapján?

A legkisebb megmunkálást igénylő nyersanyagok a KGST-országoknak a nyugat-

¹⁴ Az alább következő táblázatokban szereplő értékhatárokat (47,6, 119,1, 476,2, 1190,5 \$) a fentebb megadott forrásban DM-ben megadott értékekből (200, 500, 2000, 5000 DM) számítottuk át a hivatalos valutaárfolyamon (1 \$ = 4,20 DM).

megmunkálási fok s ezen belül tonna-egységár kategóriák szerinti megoszlásban, főbb relációnként

1958				1959			
KGST	SzU	CsSzK	MNK	KGST	SzU	CsSzK	MNK
11,8	6,6	14,1	24,7	10,5	5,2	14,1	20,4
40,6	45,5	28,3	43,0	30,8	33,7	22,1	34,0
59,4	54,5	71,7	57,0	69,2	66,3	77,9	66,0
6,1	5,3	9,1	5,2	4,2	2,9	4,6	4,4
17,0	13,7	30,5	3,1	26,2	6,9	26,2	41,5
83,0	86,3	69,5	96,9	73,8	93,1	73,8	58,5
21,5	28,3	30,7	24,6	28,1	30,3	30,7	24,5
61,5	58,8	77,2	77,3	74,8	73,3	77,5	72,5
38,5	41,2	22,8	22,7	25,2	26,7	22,5	27,5
4,6	5,1	4,8	0,6	5,1	4,2	6,7	1,1
32,5	63,0	76,8	37,5	54,5	67,0	59,0	23,5
67,5	37,0	23,2	62,5	45,5	33,0	41,0	76,5
4,1	2,3	6,1	2,9	2,6	0,9	5,6	2,1
7,9	—	12,2	—	8,3	1,7	8,4	2,9
92,1	100,0	87,8	100,0	91,7	98,3	91,6	97,1
43,0	50,4	33,0	37,7	46,2	53,7	34,9	43,0
25,2	22,3	28,3	42,0	22,4	17,6	25,0	35,9
74,8	77,7	71,7	58,0	77,6	82,4	75,0	64,1
100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

európai országokba irányuló kivitelében sokkal nagyobb súllyal szerepelnek mint onnan származó behozatalában. Súlyosbítja e helyzetet, hogy nyersanyagkivitelük több mint négyötöd része alacsonyabb tonna-egységárú tételekből adódik, míg behozataluk csaknem kétharmadát a magasabb tonna-egységárú tételek képezik. E téren az exportban bekövetkező csekély mértékű kedvező változással szemben, az importoldalon jóval kedvezőtlenebb alakulás áll. Csehszlovákia és Magyarország döntő részben szintén magas tonna-egységárú nyersanyagokat importál, bár ezek részaránya az utóbbi években számottevően csökkent.

A növényi eredetű élelmiszerek forgalmában mind a KGST mind Magyarország

esetében az általános fejlődési tendenciák kedvezőek. Egyrészt, az exportban a növényi eredetű élelmiszerek exportjának jelentős csökkenésén belül a magas tonna-egységárú tételek részaránya számottevően emelkedett. Másrészt, a volumenét tekintve elhanyagolható importban csökkent e kategória részesedése. A KGST átlagánál kedvezőbb e tekintetben a helyzet Magyarország esetében.

A KGST ipari félkészáru export-import mérlege az időszak végére nagyjából egyensúlyba jutott. E változás exportoldalról kedvezőnek tekinthető, mivel ez lényegében a növényi eredetű élelmiszerek exporthányadának rovasára történt, bár a félkészáru exporton belül elsősorban az alacsony tonna-egységárú tételeknél következett be jelentős növekedés. Az importoldalról történt változás már nem ítéltető egyértelműen pozitívnek. Az azonban vizsgálatunk szempontjából mindenesetre kedvező, hogy a félkészáru import négytöred-háromnegyed részét alacsony tonna-egységárú tételek alkották, bár ezek részesedése is csökkenő tendenciát mutatott. Csehszlovákia és Magyarország esetében a félkészáru export részaránya még jelentősebben növekedett, s e növekedés itt is a növényi eredetű élelmiszerek részesedésének rovasára történt. Pozitív vonása e fejlődésnek az is, hogy a félkészáru exporton belül számottevően emelkedett a magas tonna-egységárú termékek súlya. A félkészáru import – a félkészáru forgalom e jelentősebb oldala – fejlődése azonban a részarányváltozást tekintve mindkét országnál kedvezőtlen irányba haladt. Magyarországnál a tonna-egységár kategóriák szerinti összetétel is kedvezőtlenül alakult.

Az állati eredetű élelmiszerek exportja a KGST-országok exportstruktúrájára csak annyiban volt kedvezőtlen hatással, amennyiben e főcsoporton belül elsősorban az alacsony tonna-egységárú tételek exportja nőtt. Az állati eredetű import alakulásának hatása általában kedvezőnek mondható. Magyarország exportstruktúráját az állati eredetű élelmiszerek részarányának jelentős növekedése – tonna-egységár kategória szerinti megoszlás változatlanul maradása ellenére is – kedvező irányban befolyásolta. Hasonlóan alakult a helyzet a csehszlovák állati eredetű élelmiszer exportnál is. Kedvező jelenség importoldalról e tétel részarányának csökkenése és javuló összetétele. Magyarország szempontjából az állati eredetű élelmiszerimport kis volumene miatt figyelmen kívül hagyható.

A KGST-országok szempontjából legkedvezőtlenebb helyzet abból adódik, hogy míg exportjuk zömét a nyersanyagok és félkésztermékek teszik ki, addig importjuk fő tétele az ipari készárukból áll. Ebből következően az ipari készáruk export-import mérlege a KGST-országok szempontjából nagyfokú passzívumot mutatott, s ezen belül a tonna-egységár kategóriák szerinti megoszlás is egyre kedvezőtlenebbül alakul. Ettől Csehszlovákia és Magyarország helyzete annyiban tér el, hogy egyrészt az ipari készáruk súlya az exportban is jelentős (1959-ben 40,0 illetve 30,8%). Magyarország ipari készáru-forgalmának áruszerkezete a tonna-egységár kategóriák szerinti megoszlásban is valamivel kedvezőbb, mint a KGST egészéé, vagy akár mint Csehszlovákiáé is.

Ha már most megpróbáljuk összegezni az elmondottakat a cserearányok, valamint ezeknek a kereskedelmi (fizetési) mérleg helyzetére gyakorolt hatását illetően, következtetéseink az alábbiakban foglalhatók össze:

A KGST- és a nyugat-európai országok közti külkereskedelem áruszerkezete a vizsgált időszakban úgy alakult, hogy annak hatásaképpen a cserearánymutatónak, s ezen keresztül a kereskedelmi (fizetési) mérleg pozíciójának romlania kellett. A cserearánymutató ilyen alakulásának fő tényezői a következők voltak: *a)* exportoldalról az állati eredetű élelmiszerek, ipari félkész és készáruk kivitelében jelentkező kedvezőtlen struktúraváltozások, valamint a nyersanyag- és a növényi eredetű élelmiszerek általános ár-
b) esése, amit e tételek összetételének kedvezőbbé válása semmiképp sem ellensúlyozhatott.
b) importoldalról főleg az ipari készáruk általános áremelkedése, valamint az importstruktúrának olyan változása, hogy a nyersanyagimport fokozatosan ipari félkészáru

importtá alakult át. Egyidejűleg ezen árufőcsoportok összetétele is egyre kedvezőtlenbé vált. E kedvezőtlen ár- és struktúráváltozásokkal szemben csak az állati eredetű import összetételének javulása áll.

Az utóbbi évek viszonylatában ez általános fejlődésből külön kiemelendő az 1958-ról 1959-re bekövetkezett exportstruktúráváltozás, ami igen kedvezőtlen hatással volt a KGST-országok cserearánymutatójára. Az exportstruktúrában az e tekintetben bekövetkezett romlást az ipari készáruk súlyának csökkenése a növényi eredetű élelmiszerek részarányának növekedése, továbbá mindkét árufőcsoporton belül az ezekkel párhuzamosan végbement kedvezőtlen irányú összetétel-eltolódás idézte elő. Megjegyezzük – bár ez a fenti táblázatban nem szerepel –, hogy 1959-ről 1960-ra viszont a KGST-országok importjának összetételében következett be jelentős romlás. Az itt elmondott struktúráváltozások tükröződnek az export illetőleg import árindexekben. Ezek együttes hatására a KGST- és a nyugat-európai országok közti forgalom cserearánymutatója a következőképpen alakult:

12. sz. táblázat

A KGST- és a nyugat-európai országok közti áruforgalom cserearányai

	Exportárindex	Importárindex	Cserearánymutató ¹⁵
1953.....	100	100	100
1955.....	98	107	92
1958.....	97	106	92
1959.....	91	106	86
1960.....	90	109	83

Forrás: EBfE Vol. 12. No. 2. alapján.

Csehszlovákiára vonatkozóan a fenti táblázatokból összevontan az állapítható meg, hogy az export- és importstruktúra változásai hasonlóak voltak az előbbiekhöz. Csehszlovákia cserearánymutatójának azonban – abból kifolyólag, hogy exportstruktúrájának fő tétele az ipari készáruk, bár ennek áruösszetétele a vizsgált időszak folyamán némileg kedvezőtlenebbé vált – a KGST-országok egészére fentebb kimutatottnál kedvezőbbnek kellett lennie.¹⁶

¹⁵ A KGST-országok 100 egységnyi exportért hány egységnyi importhoz jutottak a nyugat-európai országokban.

¹⁶ Ha például egybevetjük a KGST-országoknak a nyugat-európai viszonylatra, valamint Csehszlovákiának jobb híján az egész tőkés viszonylatra számított cserearánymutatóinak alakulását, ez következtetéseinket teljes mértékben alátámasztja. Az erre vonatkozó adatokból is azt következtethetjük ki, hogy míg a KGST vizsgált relációjú forgalmának cserearányai a vizsgált időszakban egyre romlottak, addig Csehszlovákiában az egész tőkés forgalomra számított cserearánymutató 1958-ban jelentős javulást, s az 1953. évi bázis-évhez képest 1959-ben is csak jelentéktelen romlást mutatott. Számszerűleg:

Év	Kiviteli árak		Behozatali árak		Cserearánymutatók	
	KGST	CsSzK	KGST	CsSzK	KGST	CsSzK
1953	100	100	100	100	100	100
1958	97	89	106	84	92	106
1959	91	85	106	87	86	97

Forrás: EBfE Vol. 12 No. 2. és a Statistická ročenka ČSSR 1958. 316. oldal és 1961. 374–375. oldal alapján.

A Csehszlovákiához hasonló helyzet alapján Magyarországra vonatkozóan is azt mondhatjuk, hogy Magyarország és a nyugat-európai országok közti áruforgalom cserearánymutatója is jobb a KGST egészére vonatkozóan kimutatottnál, de Csehszlovákiánál minden bizonnyal rosszabb kell legyen¹⁷, annak ellenére, hogy exportárindexünk az állati eredetű élelmiszerek súlyának a növényi eredetű élelmiszerek terhére történő megnövekedése és mindkét említett árucsoport összetételének javulása folytán kedvező irányú fejlődést mutatott. Kedvezőtlenebb helyzetünket gépexportunk kisebb részaránya és importstruktúránk egyre kedvezőtlenebbé válása okozta. Ez utóbbi abban jelentkezett, hogy jelentősen megnőtt az ipari kész- és félkészáruimportunk, és számunkra kedvezőtlenül alakult ennek összetétele is. Ezeket a cserearánymutató szempontjából negatív irányú változásokat a nyersanyagimport tonna-egységár szerinti összetételének kedvezőbbé válása aligha ellensúlyozhatta, bár ez a nyersanyagárak általános csökkenésének idejére esett. A cserearánymutatónak – illetőleg e mögött a nyugat-európai országokkal bonyolított külkereskedelmünk árstruktúrájának – ilyen alakulása feltétlenül kedvezőtlen hatással volt kereskedelmi (fizetési) mérlegünk helyzetére, ami egyre nagyobb nehézségeket állított az e relációjú áruforgalmunk fejlődése elé.

*

A tanulmányban kifejtetteket befejezésül röviden a következőkben foglalhatjuk össze:

A kelet- és nyugat-európai országok közti kereskedelmi kapcsolatok és ezek fejlődése a két országcsoport gazdasági fejlődéséből és bizonyos fokú egymásrautaltságából fakadó objektív, szükségszerű folyamat, ami eddig is nyilvánvaló volt, de eddig főként azzal támasztották alá, hogy e forgalom alapját a nyugat-európai országok vezető gazdasági körének a nemzetközi feszültség nagymértékű kiéléződése idején foganatosított minden mesterkedése sem tudta felszámolni, s hogy e nemzetközi feszültség enyhülése utáni időszakban ez a forgalom a két országcsoport közti gazdasági kapcsolatokban egy bizonyos szinten stabilizálódott. Az előbbi szempontot domborítja ki Nyerges János is, amikor azt írja, hogy „a kelet-nyugati kereskedelem fejlődése törvényszerű jelenség, mert megfelel a jelenlegi erőviszonyoknak, amiken a hidegháború sem tud változtatni.”¹⁸ Tanulmányunkban e forgalom objektív szükségességét e két országcsoport közti gazdasági kapcsolatok konkrét anyagi tartalma és az újratermelési folyamathoz való kapcsolódása oldaláról igyekeztünk megmutatni. Rámutattunk az e kapcsolatokban levő objek-

¹⁷ Csehszlovákia és Magyarország egész tőkés forgalmára számított cserearánymutatókat csak 1957. évi bázison lehet összevetni. Fenti következtetésünk alátámasztásához azonban ezek az adatok is nyújtanak bizonyos támpontot. Megmutatják, hogy az 1958. évi javulás Csehszlovákiánál sokkal nagyobb mértékű volt mint Magyarországnál, bár ugyanakkor az 1959. évi cserearánymutató-romlás is az előbbinél jelentkezik nagyobb mértékben. Az idevágó adatok a következők:

Év	Kiviteli árak		Behozatali árak		Cserearánymutatók	
	CSSZK	MNK	CSSZK	MNK	CSSZK	MNK
1957	100	100	100	100	100	100
1958	97	100	85	94	114	106
1959	90	94	90	92	100	103

Forrás: Statistická ročenka 1961. 734–735. oldal és Vajda Imre: Külkereskedelmünk a második hároméves terv időszakában. Budapest, Kossuth, 1961. 64. o.

¹⁸ Nyerges János: im. 24. o.

tív szükségszerűség belső dialektikájára is, amelynek lényegét abban foglaltuk össze, hogy a KGST-országoknak e kapcsolatok objektív tartalmát minőségileg úgy kell megváltoztatni, hogy egyrészt csökkenjen a nyugat-európai országok piacainak számukra való viszonylagos fontossága, másrészt exportstruktúrájuk olyan megváltoztatása útján, amely e kapcsolatokat a nemzetközi munkamegosztás szempontjából mind ésszerűbbé és ennek megfelelően piaci helyzetüket mind előnyösebbé teszi.

A nyugat-európai országokkal való külkereskedelmi kapcsolatok gazdaságosságának és előnyösségének mérvét nem tudtuk megmutatni, de az e téren jelentkező fejlődési tendenciára rámutattunk s ezt abban kell összefoglalnunk, hogy az elmúlt időszakban – talán az 1958-as évet kivéve – e kapcsolatok gazdaságosságát és előnyösségét tekintve a fejlődési tendencia nem a KGST-országok számára volt kedvező. Rámutatunk arra is, hogy e fejlődési tendencia megváltoztatásának előfeltétele a KGST-országok e relációjú külkereskedelmi forgalma struktúrájának átalakítása.

A kelet- és nyugat-európai országok közti külkereskedelmi forgalom áruszerkezete megváltoztatásának lehetőségei a KGST-országok jelenlegi termelési struktúrájában már ma is jelentős mértékben adóttak. A KGST-országok egymás közti forgalmában e termelési struktúra alapján a fejlett országok közti gazdasági kapcsolatokra jellemző arányok és fejlődési tendenciák érvényesülnek. Ugyanakkor azonban meg kell állapítani, hogy a KGST-országok termelési struktúrájában ma még számos olyan tényező mutatható ki, amely megnehezíti a nyugat-európai országokkal bonyolított forgalomban számunkra előnyös áruszerkezet kialakítását s ugyanakkor megkönnyíti a fejlett nyugat-európai országoknak az ellenük irányuló gazdasági diszkriminációs mesterkedéseiket. A KGST-országok többségében a modern ipari szerkezet kialakítása az ötvenes évek elején kezdődött el, így az új iparágakban a termelési tapasztalatok, a technológiai biztonság, a termékek műszaki és minőségi követelményei stb. terén a korszerű termelőberendezések alkalmazása ellenére is még sok a kívánni való. Azokban az iparágakban viszont, amelyek ez országokban hosszabb termelési múltra tekinthetnek vissza, nagyrészt az előbbi feladatokra koncentrált iparfejlesztési politika következtében, a termelőalapok korszerűsítése szenvedett halasztást, aminek exportkihatásai közismertek. Kedvezőtlen hatással volt a KGST- és a nyugat-európai országok közti forgalom áruszerkezetének az előbbiekre számára előnyös irányú megváltoztatására az a történelmi ok is, hogy a KGST-országok többségében erőteljes iparosodás megindulása a hidegháború éveire esett, amikor is a kelet- és nyugat-európai országok közti termelési kapcsolatok kiépülése előtt szinte áthághatatlan akadályok tornyosultak. Ez utóbbi körülménnyel kapcsolatos, hogy a KGST-országok iparfejlesztésük során csak igen szűk korlátok közt vehették figyelembe a termelési technika nyugati eredményeit. Mindezek hatása részleteiben az egyes KGST-országok exportjának gazdaságosságán mérhető le. (Utalhatunk a G-mutatókra vonatkozó számításokra.)

Egy-két KGST-országra, például Csehszlovákiára kevésbé érvényesek az előbbi megállapítások s ennek megfelelően ezek az országok az e relációjú forgalom számukra előnyös áruszerkezetének kialakítása terén is előbbre vannak. Csehszlovákia esetében például a nyugat-európai országokba irányuló exportnak csaknem 60%-át ipari félkész- és készárúk tették ki. (Ezen belül az ipari készárúk részesedése 40% volt.) Ez a tény nagyon fontos annak a korábbi megállapításunknak az alátámasztásában, hogy a kelet- és nyugat-európai országok közti forgalom áruszerkezetének számunkra előnyössé tételre jelentős mértékben a műszaki színvonal emelkedésének függvénye. A kelet- és nyugat-európai országok közti forgalom alakulásában azonban nemcsak ezek a tényezők játszanak szerepet, hanem – mint arra a bevezetőben már részletesen rámutattunk – ma még jelentős mértékig közrejátszik a nyugat-európai országok vezető gazdasági körei részéről tudatosan alkalmazott kereskedelempolitikai diszkrimináció is. Ezt sokrétűen alá lehet

támasztani többek között olyan tényekkel is, hogy a világszintet megütő, sőt meghaladó termékeinkkel sem tudunk számos esetben jelentősebb mértékben és tartós jelleggel behatolni a nyugat-európai országok piacaira. Ezen a helyzeten segít majd az, hogy a szocialista világrendszer gyorsabb termelési és műszaki színvonalbeli fejlődésének eredményeképpen az erőviszonyok a KGST-országok számára oly kedvezővé válnak, hogy fölényüket a nemzetközi kereskedelem minden fő területén, így a nyugat-európai országok viszonylatában is érvényesíteni tudják.

A struktúra megváltoztatásán az e kérdéssel foglalkozó szerzők azt értették, hogy az e relációjú forgalom áruszerkezetét úgy kell megváltoztatni, hogy az legalább áru-főcsoporti összetételében megfeleljen a KGST-országok termelési struktúrájának. Szerintünk az áruösszetétel megváltoztatásának ezen túlmenően ki kell terjednie a KGST-országok importja és exportja anyagi tartalmának olyan átalakítására is, hogy az exportban viszonylagosan növekedjen a mind munkaigényesebb s ami ezzel csaknem egyenlő: a magas tonna-egységárú termékek részaránya; az importban pedig a termékek részaránya ennél lényegesen lassúbb ütemben növekedjen, sőt átmenetileg az volna kívánatos, hogy ezzel ellenkezőképpen a kevésbé munkaigényes, azaz az alacsony tonna-egységárú termékek részarányának a viszonylagos növekedése következzen be. Fentebbi táblázatainkból ugyanis az derül ki, hogy a kelet- és nyugat-európai országok közti forgalomban komoly struktúrális egyenlőtlenség alakult ki, amit rövid időn belül helyre kell billenteni. Ez felel meg a KGST-országok gazdasági fejlődése, valamint külkereskedelmi forgalmuk fizetési mérleg szempontjából vett gazdaságossága és előnyössége követelményeinek, a cserearánymutató alakulása hosszú távú trendjének.

Az itt összefoglalt megállapítások fokozottabban vonatkoznak Magyarországnak a nyugat-európai országokkal való kereskedelmi kapcsolataira, s ebből következően feladataink is nagyobbak e téren. E kapcsolatok objektív szükségessége tekintetében Magyarország esetében a fejlett tőkésországok piacainak fontossága ma még a legtöbb KGST-országnál erősebben domborodik ki. Ugyanakkor külkereskedelmi forgalmunk – mindenekelőtt exportunk – áruösszetétele megváltoztatásának lehetőségei is kisebbek számos szocialista ország lehetőségeinél. A legfejlettebb szocialista országokhoz (például Csehszlovákiához) képest termelésünk műszaki színvonalbeli elmaradottsága is nagyobb tehertételt jelent e tekintetben. Végül áruszerkezetünk számunkra kedvező irányú megváltoztatásának eme lehetőségeiből következően az áruösszetétel olyan irányú megváltoztatása, amelyből a cserearánymutató, s ezen keresztül kereskedelmi (fizetési) mérleg helyzetünk is egyre kedvezőbbé válhat, viszonylag nagyobb nehézségekbe ütközik.

MELLÉKLETEK

A KGST-országok importja a nyugat-európai
(Millió folyó \$,

Termékcsoportok	Bulgária		Csehszlovákia	
	1958	1959	1958	1959
1. Élőállat, hús és húskészítmények	—	0,3	2,1	8,8
2. Tej és tejtermékek	—	—	1,0	1,0
3. Hal és halkészítmények	0,2	0,3	7,7	7,5
4. Búza (öröletlen)	—	5,1	0,1	—
5. Egyéb gabona és liszt	0,2	1,0	4,8	0,3
6. Gyümölcs- és zöldségfélék	2,0	0,6	7,6	5,2
7. Cukor és cukorkészítmények	0,1	0,3	—	—
8. Egyéb élelmiszer	0,2	0,6	0,3	0,6
9. Szálas takarmány	—	—	1,1	1,9
10. Italok	—	—	1,7	1,1
11. Dohány és dohánykészítmények	—	—	12,2	12,0
12. Olajosmagvak, növényi zsír és olaj	0,4	0,4	6,7	2,7
13. Állati és növényi nyersanyagok	—	1,5	1,1	1,4
14. Bőr, irha (nyers és kikészített)	1,0	2,1	7,6	7,0
15. Lábbeli, bőráru, szőrmeruházat	0,1	0,2	—	—
16. Fa (szálfa és fűrészelt fa)	0,1	—	3,3	2,7
17. Faáru	—	—	1,4	1,6
18. Nyerspapír és cellulóz	0,2	0,3	3,5	2,3
19. Papír és papírttermékek	0,9	3,3	1,8	1,4
20. Textilnyersanyagok	5,8	8,6	14,3	17,3
ebből: szintetikus	4,1	5,7	1,6	0,1
21. Textiliák	3,5	3,4	7,4	7,2
22. Konfekció	0,7	0,8	0,8	1,0
23. Építőanyagok	0,2	0,4	1,3	1,8
24. Üveg, üvegáru és porcelán	—	0,3	1,2	1,7
25. Vegyi anyagok	1,0	2,5	9,7	13,0
26. Gyógyszerek	0,7	0,9	3,1	2,2
27. Egyéb vegyi cikkek (műtrágyát kivéve)	2,7	7,1	10,5	11,4
28. Műtrágya	0,1	7,7	0,6	—
29. Szén, koks és brikett	—	0,3	—	—
30. Olajtermékek	—	—	0,3	0,2
31. Ásványi nyersanyagok, érc	—	—	5,8	4,6
32. Nemesfémek (ércet is beleértve)	—	—	1,0	0,5
33. Vas és acél	9,5	27,1	42,4	40,8
34. Színesfémek	0,2	2,4	11,2	13,1
ebből: réz	0,2	0,9	7,8	9,7
35. Vasszerkezetek	1,5	3,9	3,3	2,0
36. Fémegmunkáló gépek	0,1	0,2	5,7	8,5
37. Egyéb gépek (kivéve a villamos gépeket)	3,0	13,8	21,7	23,4
38. Villamos gépek	1,4	2,3	8,1	10,8
39. Közúti járművek	0,3	2,3	3,0	3,2
40. Hajók és csónakok	—	0,3	2,7	3,7
41. Egyéb szállítóeszközök	0,5	1,4	—	0,2
42. Műszerek, órák stb.	0,9	1,6	3,7	3,2
43. Az összes egyéb nem specifikált cikkek	1,7	4,6	6,0	6,3
Mindösszesen	39,2	107,9	227,8	233,6

¹ Az NSZK és az NDK közti áruforgalom adatai nélkül.

² Albánia adataival együtt.

³ Ebből 1958-ban 11,4, 1959-ben pedig 17,3 millió \$ értékű forgalom nem részletezett.

Forrás: EBfE 1960. 2. 85. o.

országokból termékcsoportonként

F. O. B. áron]

Importáló országok											
NDK ¹		Magyarország		Lengyelország		Románia		Szovjetunió		A KGST = országok importja az OEEC országokból ²	
1958	1959	1958	1959	1958	1959	1958	1959	1958	1959	1958	1959
6,3	10,0	0,4	0,8	0,7	8,2	—	0,2	1,6	3,7	11,1	32,0
3,5	5,3	0,1	0,5	—	—	0,4	0,1	9,1	5,4	14,1	12,3
15,8	13,9	0,3	0,4	2,3	1,6	0,1	—	17,9	17,8	44,3	41,5
—	—	—	0,3	0,1	—	—	0,4	—	0,6	0,2	6,4
2,2	1,4	—	1,6	—	0,1	—	—	3,8	—	11,0	4,4
14,0	12,6	3,3	2,7	1,6	2,5	2,0	1,9	17,2	7,8	47,7	33,3
—	—	1,2	—	0,1	—	1,2	—	—	—	2,6	0,3
1,5	1,4	—	0,1	0,5	0,4	—	0,1	0,3	0,7	2,8	3,9
1,1	0,6	0,2	0,9	0,2	0,7	—	—	—	—	2,6	4,1
1,9	1,4	—	0,1	1,2	0,9	—	—	—	0,1	4,8	3,6
16,3	7,8	3,6	3,3	11,1	11,0	0,2	—	12,8	5,9	56,2	40,0
2,9	5,1	1,7	1,4	1,7	2,0	3,6	1,7	8,5	9,7	25,5	19,4
1,7	2,9	0,7	0,5	1,1	1,1	0,5	0,3	0,4	0,5	5,6	8,3
3,7	7,0	2,5	5,8	3,4	3,0	0,8	0,6	6,3	7,0	25,5	32,6
0,5	1,0	—	0,1	4,4	1,8	—	—	4,0	6,0	9,0	9,1
9,1	6,1	9,6	9,0	2,6	1,8	0,6	0,6	14,5	8,8	39,8	28,8
3,1	3,8	3,2	4,6	1,2	1,3	0,7	0,7	7,3	5,7	17,0	17,8
4,5	4,1	2,7	3,3	11,1	8,8	0,3	0,9	12,1	10,1	34,4	29,8
4,8	5,5	6,4	5,4	5,3	5,7	1,6	1,9	32,0	26,9	52,9	50,2
4,7	4,6	14,2	15,0	11,7	12,8	10,2	8,9	13,6	14,9	74,5	82,1
0,1	0,1	4,3	3,6	1,9	3,2	5,9	5,3	12,2	13,2	30,1	31,2
6,9	6,0	5,8	8,5	14,0	8,0	6,3	3,0	14,7	11,6	58,8	47,9
1,0	0,7	0,7	0,7	2,7	2,8	0,4	0,1	2,8	4,1	9,1	10,3
0,2	0,6	1,1	1,9	2,0	2,3	1,2	1,5	0,5	1,4	6,5	9,9
0,2	0,9	0,6	0,7	0,4	0,4	—	—	—	—	2,4	4,0
1,9	5,0	7,0	8,5	7,9	8,5	1,4	3,0	8,4	10,9	37,4	41,5
1,1	0,9	1,3	1,4	5,3	5,3	1,6	1,5	1,4	2,0	14,7	14,3
4,1	4,0	5,3	9,6	10,5	12,1	4,1	3,9	12,5	13,7	49,8	61,2
1,8	1,4	2,4	1,9	1,7	—	0,2	—	0,1	—	6,9	11,0
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0,3
0,2	0,2	0,1	0,2	—	0,2	0,4	—	—	—	0,9	0,7
1,8	1,4	4,1	2,0	18,0	14,9	0,2	0,1	2,5	2,8	32,4	25,8
0,1	0,2	0,2	0,5	0,4	4,4	0,1	—	0,1	0,3	1,9	5,9
24,1	28,7	13,0	15,9	52,4	31,0	14,9	8,7	84,5	131,6	241,2	284,0
2,4	2,4	3,8	6,9	11,4	13,3	1,0	3,6	53,4	42,2	83,4	83,9
0,3	1,0	3,3	5,5	10,1	11,5	0,7	2,6	50,0	31,6	72,4	62,9
1,5	1,8	2,8	2,8	5,6	3,5	1,0	1,5	10,0	12,9	25,8	28,5
0,9	1,5	1,9	3,0	6,2	5,8	0,8	0,8	6,5	7,5	22,1	27,3
4,8	4,7	9,6	13,2	59,7	73,5	8,0	11,5	101,2	133,0	208,4	274,6
4,6	8,1	5,5	7,9	22,3	23,5	1,6	3,7	29,3	39,5	72,8	95,8
0,5	0,2	1,1	2,0	6,0	5,3	0,5	0,3	0,9	0,8	12,6	14,1
4,2	0,6	—	—	4,1	16,1	—	—	54,0	65,2	65,0	85,9
0,2	0,2	0,3	3,8	1,6	1,0	0,4	2,4	3,8	14,2	6,8	23,2
1,8	1,8	2,1	3,5	5,8	5,0	0,8	0,8	3,7	4,4	17,8	20,3
3,1	3,2	4,6	6,9	12,1	12,1	1,3	2,9	10,6	17,7	39,7 ³	54,0
165,0	164,3	123,5	158,4	310,6	312,9	68,0	67,7	562,3	647,2	1499,0	1694,3

A KGST-országok exportja a nyugat-európai
(Millió folyó \$,

Termékcsoportok				
	Bulgária		Csehszlovákia	
	1958	1959	1958	1959
1. Élőállat, hús és húskészítmények	4,6	11,2	2,2	3,2
2. Tej és tejtermékek	7,4	5,6	3,8	4,8
3. Hal és halkészítmények			0,1	—
4. Búza (öröletlen)			1,9	3,5
5. Egyéb gabona és liszt	3,8	0,8	10,6	9,9
6. Gyümölcs- és zöldségfélék	10,0	9,5	7,5	8,2
7. Cukor és cukorkészítmények	1,2	0,6	14,1	15,4
8. Egyéb élelmiszer	0,1	0,1	0,4	0,3
9. Szálas takarmány	0,1	—		
10. Italok	0,9	0,2	0,6	0,5
11. Dohány és dohánykészítmények	5,4	6,3		
12. Olajos magvak, növényi zsír és olaj	0,4	0,8	0,2	0,8
13. Állati és növényi nyersanyagok	0,9	1,0	1,9	2,4
14. Bőr, irha (nyers és kikészített)	0,1	—	0,5	1,1
15. Lábbeli, bőráru, szőrmeruházat	—	0,1	3,2	3,7
16. Fa (szálfa és fűrészelt fa)	0,8	0,7	22,5	20,2
17. Faáru	0,3	0,2	3,1	3,0
18. Nyerspapír és cellulóz			2,3	2,4
19. Papír és papírttermékek			5,0	4,9
20. Textilnyersanyagok	0,3	0,4	1,0	3,7
21. Textiliák	1,5	1,4	11,5	10,2
22. Konfekció	0,4	0,3	7,6	8,9
23. Építőanyagok	0,3	0,1	5,3	5,2
24. Üveg, üvegáru és porcelán	0,3	0,1	11,7	12,1
25. Vegyi anyagok	0,7	0,5	11,6	14,1
26—27. Egyéb vegyi cikkek	1,4	1,2	4,4	4,3
28. Műtrágya				
29. Szén, koks és brikett			17,1	19,1
30. Nyersolaj	0,3	0,5		
31. Olajtermékek	0,7	0,2	2,1	2,3
32. Ásványi nyersanyagok, érccek	0,8	0,9	7,2	6,4
33. Nemesfémek (ércet is beleértve)	1,0	0,2	3,0	5,7
34. Vas és acél	0,2	2,6	18,1	17,7
35. Színesfémek	0,2	0,4	1,4	2,0
ebből: alumínium és ón			(0,8)	(0,5)
36. Vasszerkezetek	0,1	0,1	5,5	7,4
37. Fémmegmunkáló gépek	0,1	0,2	8,7	8,7
38. Egyéb gépek (kivéve a villamos gépeket)	0,2	0,1	19,2	14,8
39. Villamos gépek	0,3	0,3	5,7	5,1
40. Közúti járművek			11,6	17,8
41. Hajók és csónakok				
42. Egyéb szállítóeszközök			1,3	1,3
43. Műszerek, órák stb.	—	0,1	3,6	3,5
44. Az összes egyéb nem-specifikált cikkek	1,2	1,1	9,5	10,2
Mindösszesen	46,0	47,8	247,0	264,8

országokba termékcsoportonként
CIF árakon)

Exportáló országok											
NDK		Magyarország		Lengyelország		Románia		Szovjetunió		A KGST-országok exportja az OEEC országokba összesen	
1958	1959	1958	1959	1958	1959	1958	1959	1958	1959	1958	1959
2,5	0,7	33,9	42,1	69,6	77,9	1,5	3,5	2,6	1,4	116,9	140,0
0,1	0,3	9,2	8,3	25,1	35,2	1,5	1,8	—	0,7	47,1	56,7
—	—	0,2	0,1	1,2	1,3	0,1	0,1	10,7	11,0	12,3	12,5
—	4,0	—	0,1	—	—	12,6	1,9	48,3	91,5	50,2	99,1
—	0,8	3,6	2,9	4,2	4,4	—	—	15,0	26,9	49,8	47,6
0,4	0,5	9,5	10,7	9,3	14,0	3,8	1,9	0,2	0,5	40,7	45,3
9,3	11,3	0,8	3,3	12,5	13,3	—	—	10,0	8,2	47,9	52,1
—	—	0,7	0,9	0,1	0,2	0,1	0,1	—	—	1,4	1,6
—	—	0,2	0,6	0,5	1,1	1,5	1,1	22,5	43,3	24,8	46,1
—	0,1	1,5	2,2	0,1	0,1	2,0	0,1	0,2	0,1	5,3	3,3
—	—	0,5	0,4	0,3	0,6	0,1	0,2	1,0	1,3	7,3	8,8
0,1	0,4	4,1	6,0	2,1	0,8	1,2	1,7	0,8	1,6	8,9	12,1
0,3	0,6	5,6	5,5	3,7	4,8	2,4	2,9	2,4	2,4	17,2	19,6
0,3	0,2	0,4	1,3	1,1	3,8	0,2	0,3	29,4	36,4	32,0	43,1
0,6	1,0	1,3	1,5	0,3	0,5	—	—	0,7	0,3	6,1	7,1
—	—	0,2	0,2	18,2	19,7	23,7	21,0	120,6	129,5	186,0	191,5
1,2	1,4	0,3	0,4	1,3	2,6	0,2	0,2	11,6	12,0	18,0	19,8
—	—	—	0,3	—	—	—	—	13,3	13,1	15,6	15,7
2,6	2,5	—	—	2,1	2,8	0,3	0,6	3,5	2,1	13,5	12,9
0,2	1,3	0,4	0,8	1,5	1,1	1,1	1,4	35,4	56,4	40,4	65,7
3,6	3,3	5,0	4,9	3,6	3,5	0,5	0,5	0,9	0,9	26,6	24,7
8,1	8,7	5,5	5,2	0,9	1,4	0,1	0,2	0,5	0,7	23,1	25,4
2,4	2,7	1,1	0,5	0,8	1,3	—	—	1,3	0,4	11,2	10,2
6,3	6,3	0,7	0,7	2,3	2,0	1,0	0,9	0,3	0,2	22,6	22,2
14,5	17,3	2,5	4,4	10,6	12,4	1,2	1,6	12,4	14,6	53,5	64,9
3,3	3,9	4,8	4,3	7,7	9,4	0,3	0,5	1,4	4,9	23,3	28,5
28,6	28,9	1,5	1,8	3,9	4,5	—	—	18,0	18,6	52,0	53,8
10,0	7,1	—	0,9	111,7	90,7	—	—	71,8	79,1	210,4	196,1
—	0,1	—	—	—	—	1,8	—	41,3	69,4	43,4	70,0
2,3	2,2	6,8	8,1	2,8	5,0	32,6	34,4	107,0	125,3	154,7	177,6
1,1	1,4	0,7	1,5	2,0	2,7	0,3	0,2	39,5	40,9	52,7	54,2
—	—	0,5	0,6	—	0,1	0,1	1,7	11,9	10,5	16,5	18,8
2,5	4,6	4,9	6,7	18,6	23,6	4,1	2,2	39,3	50,6	87,7	108,0
—	0,3	2,2	1,2	8,4	7,7	—	—	59,7	47,9	71,9	59,4
—	—	(2,2)	(1,1)	(2,5)	(1,1)	—	—	(50,9)	(39,4)	(56,4)	(42,1)
3,7	3,2	2,1	3,2	1,7	1,6	—	—	0,5	0,2	13,5	15,9
4,9	4,2	2,7	1,9	2,2	1,5	—	0,1	1,0	1,7	19,6	18,3
24,0	21,2	10,7	8,5	3,5	1,6	0,4	0,1	13,6	8,3	71,6	54,6
6,6	7,5	6,3	6,9	1,3	1,0	—	—	1,8	2,3	22,0	23,1
3,7	3,8	4,7	4,6	0,1	1,1	—	—	7,1	9,7	27,2	37,0
—	2,7	0,3	0,3	—	—	—	—	2,3	2,5	2,6	8,0
2,4	1,6	4,5	5,2	10,0	2,3	0,1	1,9	0,8	0,8	19,1	12,1
8,7	8,8	1,3	1,0	0,6	0,5	—	—	1,1	1,4	15,3	15,2
10,4	11,2	4,8	6,6	4,0	7,2	1,0	0,8	3,2	5,6	34,1	42,7
164,7	176,0	146,0	164,8	349,9	365,2	95,8	83,9	764,8	937,7	1816,0	2041,1

SECRET

[illegible]

GYENES ANTAL

A SZÖVETKEZETI INTÉZMÉNYEK
TÁRSADALMI-GAZDASÁGI TERMÉSZETE
ÉS A LENINI SZÖVETKEZETI TERV

A SZÖVETKEZETI INTÉZMÉNYEK TÁRSADALMI-GAZDASÁGI TERMÉSZETE ÉS A LENINI SZÖVETKEZETI TERV

A kommunista pártok gyakorlati politikáját a marxizmus-leninizmus elmélete vezérli, amelynek fontos része a szövetkezetekről szóló tan.

A szövetkezéssel – annak egyik ágával, a munkásszövetkezéssel –, mint a kapitalista társadalomban létrejött sajátos, az utópista szocializmus anyajegyeit viselő jelenséggel, már *Marx* is szembekerült, és meghatározta a tudományos szocializmus – közismert – alapvető álláspontját ebben a kérdésben. Ismeretes, hogy *Engels* számos tétellel gazdagította ebben a vonatkozásban is az elméletet; többek között foglalkozott a szocialista pártoknak a kispolgári szövetkezéssel kapcsolatos politikájával, s ő vetette fel először azt a gondolatot, hogy a termelőszövetkezeti formát fel kell használni a – kisárutermelő – mezőgazdaság szocialista átalakításában. *Lenin* kijelölte a szövetkezeti politika helyét az átmeneti korszak gazdaságpolitikájában; a „lenini szövetkezeti terv” magában foglalja valamennyi szövetkezeti forma helyét és szerepét a szocialista átalakítások folyamatában.

Jelen tanulmány nem tér ki a marxizmus-leninizmus szövetkezeti elméletének minden alapvető tételére; feladatunk csupán néhány elméleti kérdés megvizsgálása, amelyek tekintetében – úgy véljük – az irodalomban bizonytalanság uralkodik. Ezek a kérdések a szövetkezés gazdasági-társadalmi természetével és a különböző társadalmi, gazdasági rendszerek keretében betöltött szerepével kapcsolatosak.¹

Avégett, hogy ezeknek a kérdéseknek a tisztázásához közelebb juthassunk, mindekelőtt meg kell vizsgálnunk, hogy *mi a szövetkezet*.

1. A szövetkezet

Úgy vélem, hogy a szövetkezeti irodalomban található meghatározásoknak (polgári és marxista szerzőktől származóknak egyaránt) az a fő gyengéjük, hogy nem a valamennyi szövetkezeti alakzatra jellemző *lényegét* ragadják meg. A szövetkezetről szóló definíciók egy része nem általában a szövetkezés, hanem egyik vagy másik fő szövetkezeti forma specifikus jegyeit tartalmazza, ezt kísérli meg általánosítani az egész szövetkezeti területre, s így az általános érvényesség igényét eleve feladja. A meghatározások másik típusa pedig az általános érvényesség igényének azáltal igyekszik eleget tenni, hogy taxatív felsorolja minden ismert szövetkezeti forma jellemző vonásait. Az előbbiek teljesen értéktelenek, mert egyoldalúak, elfogultak, az utóbbiak, mivel a valósághoz híven *leírják* valamennyi szövetkezeti forma jellemző vonásait, hasznosak abból a szempontból, hogy

¹ A dolgozat a szerző hasonló című tanulmányának néhány fő következtetését tartalmazza.

segítségükkel felismerhetjük a szövetkezeteket, tehát megállapíthatjuk valamely gazdasági szervezetről, hogy szövetkezet-e, vagy sem. De mivel az utóbbiak sem mutatnak rá a valamennyi szövetkezetre jellemző, lényeges vonásokra, a szövetkezés lényegére, a belőlük levonható elméleti konzekvenciák igen korlátozottak.

Néhány példa az elmondottak illusztrálására.

„A szövetkezet autonóm egységek (mezőgazdasági vagy egyéb gazdasági egységek, illetve háztartások) egyesülése, amelynek célja az, hogy olyan tevékenységet fejtsen ki, amely a résztvevő egységek műveleteinek integráns része, és eszköz arra, hogy a bevételek növekedjenek, a költségek csökkenjenek, vagy a résztvevő egységek gazdasági érdeke egyéb módon mozdíttassék elő.” (*Franz Robotka: Mi a kooperáció? Előadás a II. erlangen-i szövetkezeti kongresszuson. SZÖVOSZ Kutató Csoport kiadványa.*) Szembetűnő, hogy ez a meghatározás a fogyasztói szövetkezetekre és az egyéni árutermelői szövetkezetekre vonatkozik, mégpedig oly módon, hogy a fogyasztói háztartást és az egyéni vállalatot azonos minőségnek véve, az egyéni vállalatok által létrehozott szövetkezetek egyéni vonásait kísérli meg általánosítani a fogyasztási szövetkezetekre. (A szövetkezet olyan tevékenységet fejt ki, amely a résztvevő „egységek” műveleteinek „integráns” része.)

Általánosabb igényű, azaz a termelőszövetkezeteket is magába kívánja foglalni *Paul Lambert* megfogalmazása: „A szövetkezet olyan vállalat, amelyet az igénybe vevők társulata alapít és mozgat, alkalmazva a demokrácia szabályait és közvetlenül szolgálatára állva a tagoknak és a közösségnek.” (A szövetkezeti elv. SZÖVOSZ Kutató Csoport kiadványa.) A definícióban kétségtelenül megnyilatkozik az általános-ságra irányuló szándék, ennek ellenére a termelőszövetkezetekre csak igen erőltetetten alkalmazható. (A szövetkezetet az „igénybe vevők” társulata alapítja stb.) Lambert meghatározása annyiban általánosabb, mint Robotkáé, hogy míg az utóbbi az egyéni árutermelői szövetkezetet veszi modellnek a szövetkezet általános definíciója megalkotásánál, s ennek jegyeit igyekszik vetíteni a fogyasztási szövetkezetekre is, Lamberté a tagoktól elkülönült mindkét szövetkezeti vállalat meghatározását tartalmazza, azaz a fogyasztási szövetkezet és az egyéni árutermelő szövetkezet meghatározását. A polgári szövetkezetelméleti szerzők szövetkezeti fogalma vagy a Robotkáéhoz, vagy a Lambertéhoz áll közel, s jellemző, hogy *Walter Preuss*, aki nemcsak elismeri a termelőszövetkezet szövetkezeti mivoltát (mint Lambert), hanem a polgári (kooperativista) irodalomban egyedülállóan nagy jelentőséget tulajdonít ennek a szövetkezeti formának, meg sem kísérli a szövetkezet általános fogalmának a meghatározását. Külön kérdés – s erre ez alkalomból nem kívánunk kitérni –, hogy a polgári (kooperativista) teoretikusok túlnyomó része a szövetkezet kritériumának tartja a kapitalista gazdasági környezetet, s szemléletük polgári korlátozottsága már eleve lehetetlenné teszi, hogy tudományos értékű, valóban általános szövetkezeti meghatározást alkossanak.

A marxista irodalomban figyelemre méltó *Erdei* akadémikus szövetkezet-meghatározása (Mezőgazdaság és szövetkezet. Budapest, 1959.) Szerinte: „A szövetkezet háztartások vagy egyéni-családi gazdaságok olyan közös vállalata, amely tagjainak munkájára vagy a tagok háztartási szükségleteire, illetőleg a gazdaságukban folyó termelésre épül, s a közös üzemben a tagok gazdasági tevékenységének kollektív kereskedelmi vagy termelési szervezetét valósítja meg, azon az alapon, hogy a szövetkezeti vállalat eredményében munkájuk, tulajdonrészük, illetőleg a közös üzem igénybevétele alapján részesülnek.” Ez a meghatározás valóban magában foglal valamennyi felfeladatolható szövetkezeti alakzatot, de nem a minden szövetkezetre érvényes általános vonásokat sorolja fel, hanem valamennyi fő szövetkezeti ágazat fő vonásait, anélkül, hogy e fő vonások egymással való összefüggésére rámutatna (például arra, hogy milyen

összefüggés áll fenn a kooperáció jellege és a jövedelemelosztás között). Az általános szövetkezeti ismérvekre csak a „kollektív” jelző utal.

A szövetkezet, mint gazdasági forma, általános jegyeinek a meghatározását rendkívül megnehezíti a szövetkezetek tevékenységének, céljának és szerkezetének nagy változatossága, s az az ugyancsak változatos szerep, amelyet különböző szövetkezeti szervezetek különböző társadalmi, gazdasági viszonyok között betöltenek. A kérdést tovább bonyolítja az, hogy a szövetkezés – az esetek jelentős részében – nemcsak gazdasági jelenséggént figyelhető meg, összetett jelenség ez: a szövetkezeti *mozgalom* a gazdasági feladatok mellett *társadalmi* feladatokat is tűz maga elé, s mint ilyenek ideológiai tartalma is van. Szövetkezet, mint gazdasági szervezet, s szövetkezés, mint társadalmi mozgalom tehát sajátos, összetett társadalmi-gazdasági jelenség, amelynek vizsgálata ezért többoldalú megközelítést követel. Mégis, mivel a szövetkezeti mozgalom minden esetben meghatározott, sajátos gazdasági formát hoz létre, teljesen indokolt ezt a gazdasági formát a szövetkezés társadalmi s ideológiai vonatkozásaitól elválasztva szemügyre venni. Jelen esetben a szövetkezet, mint *gazdasági* forma, s nem a szövetkezés mint összetett gazdasági-társadalmi jelenség meghatározásáról van szó.

Azok a vonások, amelyek minden szövetkezetet egyaránt jellemeznek, az elmondottaknál fogva, csak igen általánosak lehetnek, csak igen nagyfokú absztrakció révén tárhatók fel. Úgy vélem, hogy a szövetkezet fogalmának megalkotásánál a következő általános, valóban minden szövetkezetre jellemző jegyeket kell tekintetbe venni: 1. A szövetkezet: vállalat.² 2. A szövetkezet: *társas* vállalat; nem egy személy, de nem is az egész társadalom irányítása és ellenőrzése alatt áll. Mint ilyen, bizonyos tekintetben hasonlít a tőkés társas vállalatokhoz. 3. Ez utóbbiaktól azonban lényeges vonásokban különbözik is; mindenekelőtt abban, hogy a tagok közötti viszony *személyes*, a *kölcsönös segítségen* alapuló viszony, a vállalat irányítása *demokratikus*, azaz a tagok jogosultsága a közös vállalat irányításában egyenlő és személyhez kötött.³ A szövetkezeti közös jövedelem felosztásra kerülő részét elsősorban nem a szövetkezeti közös alap, hanem a *közös szövetkezeti jövedelem létrehozásában való közreműködés* alapján osztják el a tagok között.

Lenin a szövetkezeteket „kollektív vállalatnak” nevezte. A „kollektív” jelző értelmét nem fejtette ki, de úgy hiszem, hogy ezt oly módon kell értelmezni, ahogyan az a fenti 2. és 3. pontban van kifejtve.

² A „vállalat” meghatározása még nagyobb általánosítást tesz szükségessé, mint a „szövetkezet” meghatározása. Anélkül, hogy ennek a kérdésnek a részletes taglalására vállalkoznék, csupán azt jegyzem meg, hogy vállalatnak a társadalmi gazdaságnak olyan alapegységét, „sejtjét” tekintem, ami valamilyen fajta áru- és pénzviszonyokat tételez, azaz valamilyen formában „önelszámoló” egység. Ilyen értelemben beszélhetünk kapitalista vállalatról, szocialista vállalatról, állami vállalatról, szövetkezeti vállalatról stb.

³ A szövetkezetek irányításában legtöbbször az „*egy tag – egy szavazat*” elve érvényesül, de kapitalista viszonyok között nem mindig következetesen, s ez utóbbi esetben a szövetkezeti demokrácia korlátozott voltáról kell beszélnünk. De mindaddig szövetkezetről van szó, amíg a szövetkezet irányításában való részvétel jogát elsősorban nem a szövetkezeti alapon (üzletrésztőkében) való érdekeltség határozza meg. A szövetkezet irányítása csak azért lehet demokratikus, mert a szövetkezet nem tőkeértékesítő vállalat, legalábbis elsősorban nem az, a tagok viszonylag kicsiny, s nagyjából azonos mérvű üzletrészjegyzéseiből tevődik össze a vállalat gazdasági alapja. A szövetkezetek tényleges és stabil anyagi bázisa tulajdonképpen nem is az (induláshoz szükséges) üzletrésztőke (amely korlátozott nagyságú, s amellet a tagok számától függően csökken vagy növekszik), hanem a szövetkezeti tevékenység során *akkumulált fel nem osztható szövetkezeti alap*.

2. A fő szövetkezeti formák (intézmények)

A szövetkezet tehát demokratikus vezetés alatt álló társas vállalat, s mint ilyen: fogalom, absztrakció. A valóságban nem a szövetkezettel, hanem különböző szövetkezeti alakzatokkal találkozunk, amelyek közös *szövetkezeti* jellegük mellett lényeges vonásokban különböznek is egymástól, nemcsak tevékenységi körük, üzemi szerkezetük, hanem társadalmi, gazdasági természetük tekintetében is. Három olyan szövetkezeti típusról, szövetkezeti intézményről beszélhetünk, amelyek szerkezetileg, s ennél fogva társadalmi, gazdasági jellegük tekintetében jelentősen különböznek egymástól. Ezek: 1. a fogyasztási vagy fogyasztói szövetkezet, 2. az egyéni árutermelői szövetkezet és 3. a termelőszövetkezet.⁴

A szövetkezeti szerkezetnek három fő oldala van: 1. A kooperáció jellege, típusa, ami meghatározza a tagok között létrejövő kapcsolatokat, s egyes esetekben eleve tételezi a tagok meghatározott termelési helyzetét (a termelésben elfoglalt helyét). 2. A szövetkezeti vagyon terjedelme, minősége s a közös eszközök felhasználásának módja. 3. A közös szövetkezeti tevékenységből származó jövedelem képződésének, illetve felhasználásának módja.

A szövetkezeti szerkezetnek ez a három fő oldala szorosan összefügg egymással. A kooperáció jellege meghatározza, hogy milyen eszközökre terjed ki a közös szövetkezeti vagyon és miként használják azt fel, s mindebből következik, hogy milyen módon keletkezik, milyen forrásokból ered, s hol realizálódik a szövetkezeti tevékenységből származó jövedelem, s a közös vállalat keretében realizált szövetkezeti jövedelmet milyen elvek szerint osztják el a tagok között.

Vizsgáljuk meg ebből a szempontból a felsorolt három szövetkezeti intézményt.

1. A *fogyasztási szövetkezet* közömbös abban a tekintetben, hogy tagjai a termelésben milyen helyet foglalnak el. A kooperáció a tagoktól elkülönült közös vállalat létrehozására irányul, s annak feladata valamely fogyasztói cél megvalósítása. Növeli tagjai reáljövedelmét, elősegíti, hogy igényeiknek megfelelő minőségű és választékú árukészlet álljon azok rendelkezésére, kényelmesebben jussanak hozzá – például megfelelő üzlethálózat kialakítása révén – a személyes fogyasztásukhoz szükséges árukhoz és szolgáltatásokhoz stb., általában lehetővé teszi azt, hogy *közvetlenül* hatást gyakorolhassanak a tagok (mint kollektív tulajdonosok) az őket kiszolgáló vállalat tevékenységére. (A fogyasztói szövetkezet konkrét céljai a konkrét helyzetnek és a gazdasági környezetnek megfelelően alakulnak.) A közös szövetkezeti vagyon a fenti célok megvalósítását szolgáló eszközökre terjed ki, s nem képezi, még részben sem, a tagok gazdasági létének alapját. (Eltekintve a szövetkezet alkalmazottaitól, akik, mint fogyasztók szintén tagjai lehetnek a szövetkezetnek, amelynek szolgáltatában állanak.) A közös jövedelem kiosztásra kerülő részét általában vásárlási visszatérítés formájában osztják ki a tagok között, s azok olyan arányban részesülnek a felosztásra kerülő jövedelemből, amilyen arányban igénybe vették a szövetkezet szolgáltatásait, amilyen arányban vásároltak attól.

2. Az *egyéni árutermelői szövetkezet* nem közömbös tagjai termelésben elfoglalt helye iránt: eleve tételezi azok egyéni árutermelői minőségét; e szövetkezet tagjai csak egyéni árutermelő (általában kis-) vállalat tulajdonosai lehetnek. A szövetkezeti tevékenységet az jellemzi, hogy a közös szövetkezeti vállalattal szemben a tag mint egyéni

⁴ Termelőszövetkezet alatt a „termelői”, tehát termelők által létrehozott, termelési célú szövetkezetek *egyik* fajtáját, a kollektíven termelő szövetkezetet, a szövetkezeti közös termelőüzemet értem. Ezt azért kell hangsúlyoznom, mert nemegyszer a termelőszövetkezetek közé sorolják az egyéni áru-termelők szövetkezeteit, illetve azok bizonyos változatait is, elsősorban a termelési szolgáltatásokat végző egyéni árutermelői szövetkezeteket (gépszövetkezetek stb.).

gazdaságának, vállalatának képviselője, megszemélyesítője áll. A közös vállalat feladata az egyéni, tagvállalatok olyan *kiegészítése*, amely fokozza azok jövedelmét, illetve jövedelmezőségét. A konkrét célok, a körülményektől függően, igen változatosak lehetnek: elérni a nagy – nemzeti, nemzetközi – piacot, megszerezni a kereskedelmi haszon egy részét, elősegíteni a taggazdaságok szakosodását, termelésük növelését, termelési költségeik csökkentését stb. A közös szövetkezeti vagyon a tagvállalatoktól elkülönült, azok kiegészítését szolgáló vállalat eszközeiből áll, s még részben sem szolgál (legalábbis közvetlenül nem) a tagok gazdasági létének alapjául. A közös szövetkezeti vállalat felosztásra kerülő jövedelmében a tagok a forgalmi visszatérítés alapján részesülnek, tehát aszerint, hogy milyen mértékben vették igénybe a szövetkezetet. A szövetkezeti összefogás előnyei azonban – különösen termelési szolgáltatást végző szövetkezetek esetében – közvetlenül a taggazdaságokban is realizálódhatnak azáltal, hogy közvetlenül fokozzák az egyéni gazdaság jövedelmét, illetve jövedelmezőségét.

3. A *termelőszövetkezetben*, éppen úgy, mint az előbbi, ugyancsak „termelői” (termelők által létrehozott) szövetkezetben, a tagok termelésben elfoglalt helyzete meghatározott. Termelőszövetkezetet létrehozhatnak munkások és egyéni árutermelők is, de a létrejött termelőszövetkezet tagjai – ebben a minőségükben – sem nem munkások, sem egyéni tulajdonosok, hanem olyan „munkások”, akik saját maguk „kollektív tőkései”. A kooperáció itt a közös termelőüzem keretében megvalósított személyes munka-együtműködés. A tagok tulajdonosai és egyúttal munkásai a közös szövetkezeti vállalatnak. A közös vagyon ennél fogva olyan termelőeszközökre terjed ki, amelyet a tagok kollektíven működtetnek, s amelyekre részben vagy egészben a tagok gazdasági léte alapozódik. (Amennyiben csak részben alapozódik a tagok gazdasági léte a szövetkezeti közös vállalatra, úgy szövetkezeten *kívüli* minőségükben vagy munkások, vagy pedig egyéni árutermelők.) A közös vállalat felosztásra kerülő jövedelmét, de legalábbis annak nagyobbik részét, a közös vállalat keretében végzett *munka alapján* osztják el.

A munkához való egyenlő jog, s a munka alapján történő díjazás: szocialista elv. Ezért úgy tűnhetik, hogy a termelőszövetkezetek jövedelemelosztására vonatkozó fenti megállapítás csak a szocialista (szocialista viszonyok között működő) termelőszövetkezetekre vonatkozik. Azonban nem ez a helyzet. Vizsgáljuk meg közelebbről ezt a kérdést.

A termelőszövetkezet azért *szövetkezet*, mert nem tőkeértékesítő vállalat (legalábbis elsősorban nem az), s a szövetkezeti jövedelemrészesedés mértékét nem a közös vállalat tőkéjéhez való hozzájárulás mértéke határozza meg (elsősorban), hanem – mint mindenfajta szövetkezetnél – a közös jövedelem létrehozásában való közreműködés. Csakhogy ez a közreműködés egészen más jellegű a fogyasztási szövetkezetben, valamint az egyéni árutermelői szövetkezetben, mint a termelőszövetkezetben, amely az előbbiektől eltérően a tagok *munka-együtműködésén* alapul. A szövetkezeti jelleg és a szövetkezeti demokrácia az első két szövetkezeti intézményben nem zárja ki azt, hogy a tagok között többé-kevésbé jelentős vagyoni, sőt osztálykülönbségek legyenek, s az ilyen különbségek fennállása nem akadályozza a szövetkezet működését, sőt a különbségek erősödése sem akadályozza azt. A termelőszövetkezetben azonban (a kooperáció jellegénél fogva) ilyen különbségek nem lehetnek. Amennyiben különböző vagyoni (és társadalmi) helyzetű tagok hoznak létre termelőszövetkezetet, már a szövetkezet megalakulásánál határozott lépést kell tenniük ezeknek a különbségeknek (legalábbis) a csökkentése végett, ami gyakorlatilag a munka szerinti elosztás előtérbe kerülésével, túlsúlyával jár. A vagyoni érdekeltség előtérbe kerülése a jövedelemelosztásban nemcsak a termelőszövetkezet szövetkezeti jellegét szüntetné meg, hanem egyáltalán az ilyen elv

alapján működő gazdasági szervezet életképességét. Demokratizmus, egyenlő jogok az irányításban, másfelől pedig jelentős különbségek a közös szervezeteti vagyonban való érdekelttség tekintetében, s ennek alapján a vagyoni részesedés szerinti elv dominálása – ezek a tényezők nem férnek össze. A gyakorlatban nem is találunk olyan termelőszövetkezetet, amelyben a vagyoni érdekelttség szerinti jövedelemelosztás dominálna. Termelőszövetkezetet vagy eleve azonos gazdasági helyzetű tagok hoznak létre (kapitalista viszonyok között főként munkások, s ebben az esetben a vagyoni érdekelttség szerinti elosztás kérdése egyáltalán eszik), vagy pedig ha különböző vagyoni és társadalmi helyzetű tagok hoznak létre termelőszövetkezetet, a termelőszövetkezet létrehozásával azonnal megindul köztük a kiegyenlítődés folyamata.⁵

A három fő szervezeteti típus (szövetkezeti intézmény) általános, azaz a gazdasági, társadalmi környezettől független s szerkezeti jegyeit soroltuk fel, figyelmen kívül hagyva a *konkrét* gazdasági és társadalmi viszonyok között betöltött társadalmi *funkcióikat*. Bármelyik szervezeteti formát vesszük, a különböző gazdasági-társadalmi rendszerekben (ahol egyáltalán előfordulnak) alapvető vonásaikban hasonló *szerkezeti* fogyasztási, egyéni árutermelői szervezeteket és termelőszövetkezeteket találunk.

3. A szövetkezés és a társadalmi-gazdasági környezet közötti összefüggések

Amikor a fő szervezeteti formák (szövetkezeti intézmények) *szerkezeti* vonásairól beszélünk, olyan tényezőket soroltunk fel, amelyek nem vonatkoztathatók el a társadalmi-gazdasági tartalomtól. Azt jelentené ez, hogy a szövetkezet, pontosabban a valóságban létező szövetkezeti intézmények mint *formák*, nem különböznek társadalmi, gazdasági *tartalmuk* tekintetében?

Bizonyos fokig valóban ez a helyzet. Véleményem szerint – az egyes szövetkezeti intézményeknek a környezettől függetlenül *is* van bizonyos társadalmi, gazdasági meghatározottságuk. (A fogyasztási szövetkezet meghatározottsága sajátos; ez ugyanis a termelési viszonyok tekintetében közömbös szövetkezeti alakzat.) De, mivel a szövetkezet csak egy darabja, sejtje valamely gazdaságnak (a kapitalista, a szocialista vagy az átmeneti gazdaságnak), a szövetkezeteknek a környezettől függetlenül *is* létező társadalmi meghatározottsága nem jelenti azok *teljes*, végső meghatározottságát.

A szövetkezés és a társadalmi környezet közötti viszony tehát bonyolultabb, mint azt az erre vonatkozó, az irodalomban (1926 óta) közkeletűvé vált tétel jellemzi; ez utóbbi szerint ugyanis a szövetkezetek társadalmi, gazdasági jellegét *egyedül* a környezet határozza meg.⁶

Véleményem szerint ezt a tételt a következőképpen kell módosítani: 1. A szövetkezet jellegét összviszonyai, tehát külső és belső viszonyai *együttesen* határozzák meg. 2. A szövetkezeti intézményeknek önmagukban (a környezettől függetlenül) *is* van

⁵ Nem valóságos szövetkezeti alakzatként, hanem csupán, mint irodalmi konstrukció létezik a „kapitalista” termelőszövetkezet (Erdei), tehát az olyan közös termelőüzem, amelyben főként a tagok dolgoznak, s amely kollektív vállalat az irányítás tekintetében, de a tőkerészesedés szerinti és a munka szerinti jövedelemrészesedés egymáshoz való aránya (ez utóbbi javára) nincs szabályozva. Van azonban a valóságban ehhez *baszáló* gazdasági forma, az ti., amelyben a dolgozók, vagy egy részük résztulajdonos is, de nem minden tulajdonos dolgozója az üzemnek, s ennél fogva – következtetes módon – a vállalat irányítása a tőkeérdekeltségen alapul. Ezek a „népi kapitalista” vállalatok azonban valójában közönséges tőkés vállalatok, s nem szövetkezetek.

⁶ „A burzsoá társadalomban, ahol a termelési eszközök a kizsákmányoló tulajdonában vannak, a szövetkezet tőkés gazdasági forma... az olyan társadalmi rendben, ahol a politikai hatalom a dolgozóknak a kezében van, s a legfontosabb termelőeszközök a proletárállam tulajdonát képezik, a szövetkezet szocialista forma.” Politikai gazdaságtan tankönyv. Kossuth, 1959. 449. o.

társadalmi meghatározottságuk, ennél fogva nem egyformán viszonyulnak a különböző társadalmi rendszerekhez. A kettő közti viszony lehet többé-kevésbé harmonikus, antagonisztikus és közömbös; vagy fordítva: bizonyos gazdasági rendszerek kedveznek egyes szövetkezeti intézményeknek, másokat tolerálnak, ismét másokat kiküszöbölnek.

A kapitalista környezet – a körülményektől függően – megtűri a fogyasztási szövetkezetet és az egyéni árutermelői szövetkezetet, vagy éppen kedvező talajt nyújt számukra, de nem tűri, hogy gyökeret verjen a termelőszövetkezet.⁷

A szocializmusba való átmeneti időszak gazdaságában fellendül a szövetkezeti mozgalom általában, a szövetkezet minden fajtája fejlődésnek indul, a szövetkezés összehasonlíthatatlanul nagyobb társadalmi, gazdasági szerephez jut, mint a kapitalizmusban. A szocialista átalakulás előrehaladásával a szövetkezeti mozgalom szerepe növekszik, az egyéni árutermelői szövetkezetek szerepe azonban a fejlődés meghatározott időszakában – megszűnik. S végül: a szocializmusban már csak két szövetkezeti intézményt találunk, a fogyasztási szövetkezetet és a termelőszövetkezetet, szervesen beépülve a szocialista gazdaságba.

A szövetkezet gazdasági célú emberi közösség („kollektív vállalat”). Ha ennek a kis közösségnek a belső viszonyai azonos jellegűek vagy legalábbis nem ellentétesek a társadalom viszonyaival és fejlődési tendenciáival, a társadalmi gazdasági környezet támogatja, felhasználja vagy eltűri a szövetkezetet, ha pedig ellentétesek azzal – kiküszöböli. Éppen ezért nem lehet egyetérteni azzal az állásponttal, hogy a szövetkezet (valamennyi szövetkezet) a kapitalizmusban *egyértelműen* kapitalista, a szocializmusban pedig szocialista vállalat, még kevésbé azzal, hogy a kapitalizmusból a szocializmusba való átmeneti időszak (vegyes) gazdaságában (ha az állami-szocialista szektor vezető szerepe biztosítva van) minden szövetkezet szocialista jellegű gazdasági alakulat. Miért kellene (hangsúlyozom:) *egyértelműen* tőkés gazdasági alakulatnak minősíteni a kapitalista viszonyok között működő munkás-fogyasztási szövetkezetet, de akár a kis-termelők beszerző-értékesítő-szolgáltató szövetkezeit? (Ne felejtjük el, hogy a szövetkezetet csak úgy tudtuk definiálni, hogy *elhatároltuk* azt a tőkés társas vállalatától.) S milyen alapon tekintjük szocialista gazdasági alakulatlak az átmeneti időszakban működő egyéni árutermelői szövetkezeteket?

Az első kérdés nagy jelentőségű annak az eldöntésében, hogy kapitalista viszonyok között a társadalom forradalmi átalakítására törekvő erők milyen *elvi* álláspontot foglaljanak el a szövetkezéssel, s a szövetkezeti mozgalom egyes ágaival kapcsolatban; a második pedig az átmeneti időszak politikai gazdaságtanának egyik döntő fontosságú problémáját veti fel.

4. A szövetkezetek társadalmi-gazdasági jellege és a marxista szövetkezeti politika elvi alapjai a kapitalizmusban

A szövetkezetek társadalmi jellegére vonatkozó említett tételt az irodalom Leninnek tulajdonítja. Véleményem szerint azonban ez a tétel leegyszerűsítve, felületesen, tehát eltorzítva adja vissza Lenin helyes, a gyakorlat által is igazolt megállapításait. *Lenin* valóban mondta a következőket: „a szövetkezet a kapitalista állam viszonyai között kollektív kapitalista intézmény”, továbbá: „a magánkapitalizmusban a szövetkezeti

⁷ Amennyiben kapitalista viszonyok között termelőszövetkezeteket találunk, azok speciális körülményeknek köszönhetik létüket, s általában – az egészen kivételes izraeli esettől eltekintve – csak befolyásos antikapitalista, forradalmi társadalmi erők hathatós támogatásával tudják csak fenntartani magukat. A termelőszövetkezet idegen test a kapitalista gazdaságban, nem tud abban végleges gyökeret verni.

vállalatok úgy különböznek a kapitalista vállalatoktól, mint kollektív vállalatok a magánvállalatoktól”.⁸ Ezekből a megállapításokból azonban nem lehet arra következtetni, hogy kapitalista viszonyok között a szövetkezeti vállalat: tőkés vállalat. „Kollektív kapitalista intézmény” azt kell hogy jelentse, hogy működésében és fejlődésében a kapitalista viszonyoknak alárendelt, azok uralma alatt álló, tőkés elemeket tartalmazó, de egyértelműen mégsem tőkés vállalat, hanem: tőkés viszonyoknak alárendelődött kollektív vállalat. Az idézet második feléből ez világosan ki is tűnik: a szövetkezet *különbözik* a (tőkés) magánvállalatoktól, éspedig abban, hogy *kollektív* vállalat.

A tapasztalatok Lenin – eredeti – gondolatát teljes mértékben alátámasztják. A szövetkezeti mozgalomban kezdettől fogva bennerejlik *több-kevesebb* antikapitalista vonás, mivel azt a kapitalizmus által szorongatott munkások és kistermelők teremtettk meg, a kapitalizmus korai időszakában. S bár két szövetkezeti intézmény (a fogyasztási szövetkezet és az egyéni árutermelői szövetkezet) tőkés viszonyok között tömegesen elterjedt (mert be tudott illeszkedni a kapitalista gazdaságba, belső viszonyai ugyanis nem ellentétesek a kapitalista gazdasági viszonyokkal), mégis ezekről sem állíthatjuk, hogy a kapitalizmus „édes gyermekei”, *sajátlagosan* kapitalista gazdasági szervezetek lennének. Sőt azt tapasztaljuk, hogy újabban a *monopolitőke* a szövetkezeteknek azokat a pozícióit is fenyegeti, amelyeket a kapitalizmus fejlődésének olyan – korai – időszakában vívtak ki, amikor a nagytőke még kevés érdeklődést mutatott a fogyasztó-kiskereskedelmi és a felvásárló-kiskereskedelmi tevékenység, a mezőgazdasági termények feldolgozása stb. iránt.

A szövetkezetek a kapitalizmus fejlődésének első időszakaiban olyan mérvű tőkekoncentrációt hoztak létre, amely fölényt biztosított számukra az adott területen működő, szétforgácsolt kistőkével szemben. A monopolkapitalizmus fejlődésének jelenlegi szakaszán azonban, az e területekre benyomuló monopolitőke nemcsak a még ott működő kistőkét szorítja ki, hanem a szövetkezeteket is fenyegeti.

A szövetkezetek válsága, a szövetkezeti vállalatok lehetőségei és perspektívái a „változó világban” (azaz a monopolkapitalizmus újabb időszakában), a polgári szövetkezeti elmélet állandóan szőnyegen levő problémája. A szövetkezetek viszonylag még azokon a területeken a legellenállóképesebbek, ahol olyan feladatokat látnak el, amelyek iránt a nagytőke még nem érdeklődik, vagy ahol korábban erősen megvetették a lábukat, jelentős fel nem osztható alapokra támaszkodó, nagyfokúan központosított szervezeteket hoztak létre, illetve, ahol a szövetkezeti hagyományok erősek, s a szövetkezeteket, mint gazdasági szervezeteket erőteljes *társadalmi* mozgalom támogatja. A polgári teoretikusok a válságból kivezető utat – érthetően – mindenekelőtt a szövetkezeti koncentráció fokozásában látják. A szövetkezeti koncentráció fokozódása azonban már korábban felszínre hozott egy kedvezőtlen jelenséget: a tagok érdektelenné válását, elidegenedését a tőlük eltávolodott szövetkezeti nagyvállalattól, a szövetkezés, mint társadalmi mozgalom gyengülését. De ettől függetlenül: kétségtelen, hogy a tőkés kereskedelmi stb. vállalatok összehasonlíthatatlanul nagyobb arányú tőkekoncentrációra képesek, mint a szövetkezeti vállalatok. A tőkés vállalatokban, a felhalmozás is nagyobb mérvű, mint a szövetkezeti vállalatokban, az össztőke növekedéséhez képest a szövetkezeti tőke növekedése reménytelenül elmarad.

Milyen elvi álláspontra helyezkedjenek ilyen viszonyok között a monopolitőke korlátozását és megdöntését célul kitűző társadalmi erők, a munkásosztály forradalmi szervezetei? Természetesen támogatniuk kell a munkások és kistermelők által létrehozott szövetkezetek minden fajtáját, *olyan mértékben*, amilyen mértékben azok valóban *kollektív, demokratikus* szervezetek, s amilyen mértékben bevonhatók a monopóliumok

⁸ Lenin Művei 33. Szikra, 1953.

elleni harcba, elősegítik a munkásosztály egységbe kovácsolódását, valamint a munkásosztály és a középrétegek közötti szövetség kialakulását és megszilárdulását: *a monopóliumok elleni nagy népi egység* kialakulását.

E feladat rendkívül bonyolult. Egyebek mellett főként azért, mert eredményes megvalósítása szükségessé teszi a szövetkezeti ideológia, mint antimarxista ideológia, a reformizmus, a szövetkezeti „szocializmus”, általában a kispolgári álmódózás elleni harcot (már pedig ezek az ideológiák nagy szerepet játszottak a szövetkezeti mozgalom kialakulásában, s a szövetkezés potenciálisan melegágya ezeknek az ideológiáknak). Elengedhetetlenül szükséges ráébreszteni a szövetkezőket arra a reális tényre, hogy a szövetkezet nem a szocializmus „csírája” a kapitalizmusban, nem döntheti meg „belülről” a kapitalizmust, s alapvetően nem befolyásolhatja a kapitalizmus gazdasági törvényeinek a hatását, az egyéni árutermelők differenciálódását, a saját munkára alapozott egyéni árutermelés kiszorulásának folyamatát. A szövetkezeti élet újabb jelenségei a kapitalizmusban, a szövetkezés határozottan defenzívába szorulása (voltaképpen sohasem volt igazán offenzívában), elősegíti e bonyolult feladat eredményes megoldását.

A helyes, marxista szövetkezeti politika (kapitalista viszonyok között) a munkásegységért, valamint a munkásosztály és a középrétegek monopóliumellenes szövetségéért folytatott harc *része*. A szövetkezeti politika lehetőségeit és nehézségeit, ellentmondásait, valamint a – konkrét helyzetben kialakítandó – konkrét módszereit az elméletnek fel kell tárnia. Már most az a tétel, mely szerint: „A burzsoá társadalomban, ahol a termelőeszközök a kizsákmányolók tulajdonában vannak, a szövetkezet tőkés gazdasági forma” – nem segíti elő a szövetkezetekkel kapcsolatos helyes elvi álláspont kialakítását (kapitalista viszonyok között), ezért alkalmas arra, hogy megkösse a haladó erők kezét szövetkezeti téren, nehezítse a helyes szövetkezeti politikában rejlő lehetőségek kiaknázását a monopóliumok elleni harcban.

Az idézett tétel nemcsak azért nem pontos, mert nincsen olyan burzsoá társadalom, ahol minden termelőeszköz a kizsákmányolók tulajdonában lenne, s éppen a minden kapitalista országban több-kevesebb súlyú, de mindenesetre nem elhanyagolható középrétegekkel kapcsolatos helyes politika a munkásosztály hatalomért folytatott eredményes harcának sarkalatos feltétele. Azért sem pontos ez a tétel, mert a szövetkezet kapitalista viszonyok között sem egyértelműen (nem jellegzetesen, sajátlagosan) tőkés gazdasági forma, s másrészt, mert az *egyes* szövetkezeti intézmények – belső viszonyaiknak, szerkezetüknek megfelelően – különbözőképpen viszonyulnak a tőkés környezethez.

5. *A szövetkezetek társadalmi-gazdasági jellege
és a szövetkezeti politika elvi alapjai
az átmeneti időszakban és a szocializmusban*

Nem pontos a szóban forgó tételnek az a része sem, amely szerint: „az olyan társadalmi rendben, ahol a politikai hatalom a dolgozóknak a kezében van, s legfontosabb termelőeszközök a proletárállam tulajdonát képezik, a szövetkezet szocialista forma”.

E megállapítás először is kétfajta gazdaságra vonatkoztatható: az átmeneti (vegyes!) gazdaságra és a szocializmusra. Az átmeneti viszonyok között mind a három szövetkezeti intézményt megtaláljuk, a szocializmusban csak kettőt. A (felépült) szocializmusban természetesen csak szocialista gazdasági forma lehetséges. De miért lenne szocialista gazdasági forma az átmeneti (vegyes) gazdaságban *mindenfajta* szövetkezet?

A kapitalizmus megdöntése után mindenesetre valamennyi szövetkezet társadalmi gazdasági *funkciója* megváltozik a környezet hatása alatt. Az egyes szövetkezeti intézmények olyan szerepet töltenek be, amelyek 1. elősegítik a társadalom előtt álló, s a fejlődés foka szerint *változó* feladatok megoldását, s 2. amelyekre szervezetükénél, belső viszonyaiknál fogva (ti., hogy milyen viszonyt tételeznek, illetve teremtenek a tagok között) – egyáltalán *képesek*. Ennélfogva a szocializmus építésének *változó* követelményei szerint kerül előtérbe vagy tűnik el a porondról egyik vagy másik szövetkezeti intézmény.

Szocialista gazdasági forma természetesen mindenekelőtt a *termelőszövetkezet* (a proletárdiktatúra viszonyai között), mert 1. a proletárállam és a proletárállam közvetlen rendelkezésére álló állami gazdasági szektor vezetése, befolyása, irányítása alatt fejt ki tevékenységét, szerves része a tervszerűen fejlődő társadalmi gazdaságnak, s 2. a termelőszövetkezeti szerkezet által a tagok között teremtett viszonyok egybeesnek az épülő vagy felépült szocialista társadalom uralkodó (vagy tendenciájában uralkodóvá váló) viszonyaival. (A tagok munkásai és tulajdonosai is a közös vállalatnak, kollektíven dolgozó „munkások” és egyben kollektív tulajdonosok.)

Szocialista szövetkezetnek nevezhetjük az említett viszonyok között (kiváltképpen a felépült szocializmusban) a *fogyasztási szövetkezetet* is, mert belső viszonyait tekintve osztálymeghatározottság nélküli szövetkezeti forma ez, s éppen ezért az egyetlen szövetkezeti forma, amelyre az idézett tétel vonatkoztatható: társadalmi jellegét egyedül attól a *külső* környezettől nyeri, amelynek alárendelődve működik.

Egészen más a helyzet az *egyéni árutermelői szövetkezet* esetében. Ezt a szövetkezeti formát azért nem találjuk meg a szocializmusban, mert nem szocialista gazdasági forma, s természetesen az átmeneti viszonyai között sem az, ahol pedig pedig nemcsak megtalálható, hanem (bizonyos szakaszon!) fontos szerepet tölt be.

* *

*

Az a nézet, mely szerint az átmeneti időszakban, bizonyos feltételek mellett, a szövetkezet (*általában a szövetkezet*) osztálytermészete, társadalmi jellege stb. gyökeresen megváltozik, szocialistává válik, Lenin utolsó, 1923-ban írt szövetkezeti cikkeinek félreértésén, félremagyarázásán alapul. E hírlapi cikkekben valóban vannak olyan fogalmazások, amelyek nem kellően gondos tanulmányozás esetén félreérthetők, helyesebben pontos értelmük csak Lenin *valamennyi* erre vonatkozó (korábbi) gondolatát, valamint a konkrét történelmi helyzetet figyelembe véve állapítható meg. Ezekben a cikkekben *Lenin* egyértelműen szocialista vállalatoknak a (szovjet viszonyok között működő) termelőszövetkezeteket jelölte meg: „A mi fennálló rendünkben a szövetkezeti vállalatok ... nem különböznek a szocialista vállalatoktól, ha olyan földön alakultak, olyan termelési eszközökkel dolgoznak, amelyek az állam, vagyis a munkásosztály tulajdonában vannak.”⁹ Szerepelnek viszont e cikkekben elméletileg különbözőképpen értelmezhető kitételek, mint például „... a szövetkezetek a mi viszonyaink között lépten-nyomon teljesen egybeesnek a szocializmussal”, továbbá: „... számunkra a szövetkezetek egyszerű növekedése ... azonos a szocializmus növekedésével ...”, vagy: „... minden nagyüzemi termelési eszköz az államé, az államhatalmat a proletariátus tartja kézben, a proletariátus szövetségre lépett a sok millió kis- és törpeparaszttal, a proletariátus vezető szerepe a parasztság irányában biztosítva van stb. ... hát nem minden ez, ami a teljes szocialista társadalom felépítéséhez szükséges? Ez még nem

⁹ *Lenin Művei* 33. Szikra, 1953.

a szocialista társadalom felépítése, de ez minden, ami e felépítéshez szükséges és elegendő” stb. E megállapítások *elméleti* tartalmát (mert nem elméleti igényű írásokban szerepelnek ezek, hanem a szövetkezeti „elv” népszerűsítését szolgáló hírlapi cikkekben) csak akkor érthetjük meg, ha kapcsolatba hozzuk őket Lenin korábbi, az átmeneti időszak gazdaságtanára vonatkozó teoretikus jellegű írásaiban részletesen kifejtett tételeivel. Az irodalomban azonban Lenin szövetkezet tanítását általában két legutolsó hírlapi cikkére vezetik vissza, s amennyiben a lenini szövetkezeti tételek interpretációja nem egyezik Lenin korábbi, s félreérthetetlen megállapításaival, úgy tüntetik fel, hogy Lenin ezeket a korábbi (például 1921-ben kelt) megállapításait – a megváltozott körülmények hatása alatt – visszavonta, revidálta.

A fent említett cikkekben Lenin valóban tesz olyan megállapítást, hogy (a szövetkezetekkel kapcsolatban) „... a szocializmusra vonatkozó egész álláspontunk gyökeresen megváltozott.” Ebben az esetben azonban félreérthetetlenül arról van szó, hogy a *proletárdiktatúra* körülményei között a szövetkezet szocialista szerepe már nem merő „képzeltetés”, reformizmus, a szövetkezeti *elv* a hatalomban történt változás után felhasználható a szocializmus építésére. Lenin itt – szembeállításképpen – kifejezetten utal az *utópista szocialisták* „fantasztikus terveire”. Nem arról beszél tehát, hogy az ő (Lenin) nézetei változtak meg gyökeresen 1921 (!) óta.

Lenin ezekben a cikkekben kifejezetten és félreérthetetlenül *hivatkozik* azokra a korábbi megállapításaira, amelyeket állítólag visszavont. Lenin nagyon fontos, a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet gazdaságtanának számos alapvető tételét kifejti, a marxizmust továbbfejlesztő megállapításairól van itt szó, amelyeket az irodalom máig sem méltányol kellőképpen.

1917-ben, a világon először, egy olyan országban került hatalomra a munkásosztály, amelyben a termelőerők színvonala alacsonyabb volt, mint a nyugati tőkés országokban. „Oroszország még nem érte el a termelőerők fejlődésének azt a fokát, amelyen lehetséges a szocializmus” – ez volt a reformista szociáldemokrácia álláspontja az orosz forradalommal kapcsolatban. „... mi nem értünk meg a szocializmusra, ... a szocializmusnak nálunk, ahogy a közölük való (a II. Internacionálét képviselő) »tudós« urak mondani szokták, nincsenek meg az objektív előfeltételei. És egyiküknek sem jut eszébe, hogy feltegye magának a kérdést: hát nem történhetett-e meg, hogy egy nép, amely forradalmi helyzetbe került ... helyzete kilátástalanságának hatása alatt, olyan harcra szánja el magát, amely legalább némi esélyt nyújt neki ahhoz, hogy nem egészen szokásos előfeltételeket vívjon ki magának a civilizáció további fejlesztéséhez?”¹⁰

A gazdasági-társadalmi fejlődés egyik, a marxi közgazdaságtudomány által felfedezett törvényének, a termelőerők és a termelési viszonyok közötti összhang törvényének alkalmazása kérdésében csapott össze 1917-ben a dogmatikus (s ezért reformista, vagy reformista és ezért dogmatikus) és az élő marxizmus, amit a lenini párt képviselt.

A kérdés az volt: be kell-e várni a termelőerők kapitalista alapon való fejlődésének „bizonyos” színvonalát, s elszalasztani a hatalom megragadásának kínáló lehetőséget, vagy megragadni a hatalmat, s annak birtokában megteremteni azokat az objektív feltételeket, amelyek a szocialista termelési viszonyok kialakításához szükségesek. Lenin az utóbbi álláspontot képviselte, s a történelem teljes mértékben igazolta őt. A bolsevik párt ezt az utat választotta, s ezáltal nemcsak ki-nem-taposott úton indult el, hanem olyan úton, amelynek problematikáját az elmélet korábban fel sem vetette. (A szocializmus építése egyetlen, s még hozzá – elmaradott országban.)

Már Engels is feltételezett ugyan olyan helyzetet, hogy a proletárdiktatúra kivívása után fennmarad még, a régi gazdaság maradványaként, bizonyos mértékű kisárutermelés,

¹⁰ Lenin Művei 33. Szikra, 1953. 478. o.

s a parasztság *termelőszövetkezetekbe* való egyesítésének gondolatát legelőször ő vetette fel, de az átmeneti gazdaság, a szocializmusba vezető átmeneti korszak tényleges viszonyait, a proletárhatalom feladatait ilyen körülmények között a szocialista forradalom előtti marxista közgazdaságtan természetesen fel sem vázolhatta. A szocializmusba való átmenet gazdaságpolitikájának alapjait (olyan országra vonatkozóan, amelyben a termelőerők – s ezzel kapcsolatban a termelési viszonyok – nem érték el a kapitalizmusban a „maximális” fejlettségüket) Lenin rakta le a „sajátos, szovjet” államkapitalizmusról, a szocialista iparosításról és a mezőgazdaság szövetkezeti-szocialista átszervezéséről szóló tanításában.

A „*sajátos, szovjet*” államkapitalizmus lenini elméletével a legutóbbi időben kezdett foglalkozni az irodalom, de nem találni említést arról, hogy Lenin a szövetkezeti kérdést is ennek keretében vizsgálta. A. G. Szeid és Guszejnov például erről szóló munkájukban¹¹ a szovjet államkapitalizmusnak csak két formáját foglalkoznak: a koncesszióval és a bérlettel, holott ennek Lenin a következő négy formáját hozta fel (példaként):

1. koncesszió, 2. szövetkezet (1), 3. bizományosok, 4. bérlet.¹²

A „sajátos, szovjet” államkapitalizmusról¹³ szóló tételait Lenin még 1918-ban írt munkáiban („A szovjethatalom soron levő feladatai”, „A »baloldali« gyerekeségről és kispolgáriságról”) vázolta fel, de ekkor még csak körvonalaiban. A polgárháború után különösen élesen vetődtek fel az átmeneti korszak problémái (amelyek fennálltak, de bizonyos mértékig „szunnyadtak” a hadikommunizmus idején). Lenin a NEP-re való áttéréssel kapcsolatban – a terményadóról szóló cikkekben és vázlatokban – felelevenítette és részletesebben kidolgozta ezt az elméletet, s *ezen belül* az átmeneti korszak (első-sorban e korszak első szakasza) szövetkezeti politikáját. Az említett művekből teljes világossággal kitűnik, hogy Lenin az egyéni árutermelők szövetkezeteit (sőt ezek mellett a fogyasztási szövetkezeteket is) az átmeneti időszakban nem tekintette szocialista jellegű gazdasági szervezeteknek, hanem a proletárállam ellenőrzése és befolyása alatt működő magánkapitalista vállalatokhoz *hasonló* tartalmú és funkciójú alakulatoknak. (A hasonlóság annyiban áll fenn, amennyiben a kisárutermelés és a kapitalista árutermelés, *különbözésük ellenére is*, egyaránt – magántulajdonon alapuló árutermelés.)

A „sajátos, szovjet” államkapitalizmusról szóló lenini elmélet a *politika* elsődlegességének marxi-lenini tételén, valamint a *termelőerők és a termelési viszonyok* közötti összhang törvényének – az adott viszonyok közötti – *helyes alkalmazásán* alapszik. Lenin felismerte, hogy a gazdasági-társadalmi fejlődés a szocialista átalakulás *politikai és gazdasági* feltételeit nem feltétlenül egy időben hozza létre, azok nem feltétlenül esnek egybe, s amennyiben nem egy időben jönnek létre, döntő jelentősége a politikai feltételeknek van. A munkáshatalom azonban egymagában nem elégséges feltétele a szocializmus felépítésének, s természetesen nem helyezheti „hatályon kívül” a termelőerők és a termelési viszonyok közötti összhang törvényét, de képes fokozatosan megteremteni azokat a további feltételeket (mindenekelőtt a termelőerők színvonala, az anyagi-műszaki bázis tekintetében), amelyek a szocialista viszonyok általánossá tételéhez szükségesek.

¹¹ Goszudarsztvennij kapitalizm v perehodnij period ot kapitalizma k szocializmu. Moszkva, Szocsekgiz, 1960.

¹² Lenin Művei 32. Szikra, 1993. 348. o.

¹³ Lenin megfelelőbb terminus híján, s bizonyos analógia alapján használja szovjet viszonyok között az „államkapitalizmus” kifejezést. Államkapitalista vállalat tőkés viszonyok között az állami tulajdonban levő vagy a tőkés állam által irányított és ellenőrzött magánkapitalista vállalat. A „nem közönséges” „sajátos, szovjet” államkapitalizmus alatt Lenin az átmeneti (vegyes) gazdaságnak azt a szektorát értette, amelyhez nem a szovjet állam tulajdonában levő (szocialista) vállalatok, hanem a szovjet állam által ellenőrzött és a szovjet állam, s a szovjet gazdaság által kialakított feltételek között működő magánvállalatok tartoznak.

Annak tehát, hogy a szocialista átalakulások folyamata *elkezdődjék*, s a szocialista erők állandó térhódítása biztosítva legyen, döntő feltétele a *hatalom* és a *gazdaság kulcspozícióinak* a meghódítása a dolgozók nem proletár tömegeivel szövetséges munkásosztály által. Az új hatalom viszont csak akkor lehet tartós, a társadalom szocialista átalakítása csak akkor haladhat előre, ha a munkásosztály a kezében levő politikai és gazdasági pozíciókat felhasználja arra, hogy befolyása alá vegye a gazdaság még nem szocialista szektorát, többé-kevésbé bevonja azt a tervszerű gazdálkodás rendszerébe, s ily módon biztosítsa a termelőerők (többé-kevésbé) tervszerű fejlődését. A „sajátos, szovjet” államkapitalizmus még nem szocializmus, de a szocializmus „előcsarnoka”.

A NEP-re való áttéréskor Lenin a kisárutermelők szervezetkezeteit az államkapitalista szektor keretében vizsgálta, s azt várta ezektől, hogy „megkönnyítik a nyilván tartást, az ellenőrzést, a felügyeletet, a szerződéses viszonyt az állam (ebben az esetben a szovjet állam) és a kapitalista között”. Továbbá: „... a szervezetkezeti politika siker esetén a kiskereskedelem fellendülését eredményezi, és előre meg nem határozható időn belül megkönnyíti a kiskereskedelmek áttérését a nagyüzemi termelésre az önkéntes egyesülés alapján.”¹⁴

Lenin 1921-ben a (kisárutermelői) szervezetekkel kapcsolatos álláspontját – a körülményeknek megfelelően – úgy fogalmazta meg, hogy ezek elkerülhetetlenül a kapitalista viszonyok (az egyéni árutermelés) továbbélését segítik elő, *de* az adott viszonyok között ennek ellenére nélkülözhetetlenek; 1923-as cikkeiben pedig viszont azt hangsúlyozta, hogy a „sajátos, szovjet” államkapitalizmus *közelebb áll* a szocializmushoz, mint a szervezetlen, s államilag nem ellenőrizhető magántermelés. (Ezzel lényegében véve 1918-as tételeit ismételte meg: az államkapitalizmus a szocializmus „előcsarnoka”).

Lenin korábban eltávozott, minthogy ránk hagyhatta volna az átmeneti korszak minden vonatkozásában kidolgozott, s a gyakorlat által ellenőrzött gazdaságtanát, ennek csak nagy alapköveit rakta le.

Sztálin 1926-ban magyarázta Lenin szervezetkezeti tanítását (s erre vonatkozó nézeteit 1929-ben is megerősítette), s úgy vélte, hogy Lenin 1921-ben a kisárutermelői szervezeteket még nem szocialista szervezeteknek, 1923-ban azonban már szocialista jellegű alakulatoknak minősítette, mivel azok 1921-ben még az államilag ellenőrzött *magánkapitalista* vállalatokkal kapcsolódtak össze, 1923-ban azonban már a (megerősödött) *szocialista iparral*.¹⁵

Tény azonban, hogy Lenin mind 1921-ben, mind 1923-ban a szervezeteket, éppen úgy, mint a magánkapitalista vállalatokat az állammal és az állami gazdasági szektorral kapcsolatban vizsgálta, s nem szocialista belső tartalmuk, valamint a szocialista állammal való kapcsolataik alapján minősítette *mindkettőt* az államkapitalista szektor részének. Lenin 1923-as szervezetkezeti cikkeiben nem vonta vissza 1921-es álláspontját, sőt kifejezetten utal arra, bizonyos tekintetben azonban módosítva azt. Itt az állammal szerződéses viszonyban levő magánkapitalista vállalatot az államkapitalizmus „tisztá” típusának nevezi, s arról beszél, hogy a szervezetek kérdésében „szükségünk lehet az államkapitalizmusra, vagy legalábbis a vele való összehasonlításra”.

¹⁴ Lenin Művei 32. Szikra, 1953. 373. o.

¹⁵ „... az új ellenzék a szervezetkezeti kérdést nem marxista módon, hanem metafizikusan kezeli. A szervezeteket nem történelmi jelenségeknek tekinti, más jelenségekkel kapcsolatban, mondjuk az államkapitalizmussal kapcsolatban (1921-ben) vagy a szocialista iparral kapcsolatban (1923-ban), hanem mint valami állandó, egyszersmindenkora adott, *magában való* dolgot.” (Sztálin Művei 8. Szikra, 1952. 95. o.)

Bizonyos, hogy az államkapitalizmus, a „sajátos, szovjet, nem közönséges” államkapitalizmus terminusban a *kapitalizmus* szó félreértéseket okozhat (okozott is), s kevésbé félreérthetőbb, ha (Lenin *szellemében*) a *szocialista állam által ellenőrzött és befolyásolt magántermelésről* s annak két válfajáról: a *kapitalista* vállalatokról és a *kisárutermelő* gazdaságokról, illetve azok gazdasági szervezeteiről beszélünk.

Lenin nem választhatta el egymástól a kisárutermelés, a kisárutermelői gazdaság szociális jellegét, tartalmát, a *kisárutermelők* által létrehozott, kisárutermelői viszonyai-kon alapuló szövetkezetek szociális tartalmától. Éppen úgy nem minősíthetjük a kisárutermelők szövetkezeteit – az átmenet feltételei között – szocialista jellegűeknek, ahogyan a kisárutermelő gazdaságot sem minősíthetjük annak.

* *

*

Amikor azt mondom, hogy az egyéni árutermelői szövetkezet és a termelőszövetkezet, mint gazdasági szervezeti forma, nem közömbös tagjai termelésben elfoglalt helye tekintetében, ezzel azt állítom, hogy ezeket nemcsak „történelmileg” kell vizsgálni (Sztálin), azaz a változó környezettel való összefüggésben, hanem mint „magában való dolgot” is szemügyre kell venni, tehát meg kell állapítani, hogy 1. a szövetkezésnek általában és ezen belül az egyes szövetkezeti intézményeknek – a környezettől elvonatkoztatva – milyen tartalmi jegyeik vannak, s 2. milyen *összefüggések* vannak a belső viszonyaikban is meghatározott szövetkezeti intézmények és a külső környezet között.

A kooperativista ideológia (szövetkezeti „szocializmus”) a szövetkezetet csupán mint „magában való” dolgot kezeli, nem mint meghatározott környezetben, annak *alárendelődve* fejlődő szervezetet, s ezért tulajdonít neki olyan szerepet, amelyet a marxizmus klasszikusai kezdettől fogva joggal tagadtak: a szövetkezés nem tudja „belülről” átalakítani a társadalmat, felszámolni a kapitalizmust. A helyes marxista álláspont viszont szerintem nem az, hogy a szövetkezést s annak különböző válfajait (az egyes szövetkezeti intézményeket) *csak* „történelmileg” vizsgáljuk, pontosabban: csak a környezetből vezessük le valamely szövetkezet társadalmi jellegét, hanem az, hogy a szövetkezést *minden oldalról* megvizsgáljuk. Tehát: a szövetkezetet (az egyes szövetkezeti intézményeket) ne olyan formának tekintsük, amely teljesen közömbös a tartalma iránt – ilyen forma tudvalevőleg nincsen –, hanem feltárjuk *a tartalom és a forma közötti konkrét összefüggéseket* a szövetkezésen belül, valamint a szövetkezés és a környezet kölcsönhatását.

Ezért, úgy gondolom, Sztálin úgy védte meg a „baloldali” ellenzékkel szemben 1926-ban Lenin szövetkezeti tanítását (s a „sajátos, szovjet” államkapitalizmusról szóló tételeit), hogy egyúttal el is torzította azokat. (Szembetűnő, hogy Lenin ugyancsak a „baloldali” kommunistákkal szembeni 1918-as vitájában mennyire másként érvelt, mint Sztálin 1926-ban.)

A lenini szövetkezeti tervvel foglalkozó szerzők ma is általában a lenini gondolatok sztálini magyarázatára támaszkodnak. Például: „A kereskedelmi szövetkezetekből szocialista elemek fejlődnek ki, s ez a fejlődés annál gyorsabb, minél intenzívebben fejlődik, nő át a beszerzési-értékesítési szövetkezet termelési szövetkezetbe.” Továbbá: „A szövetkezet alacsonyabb formákból magasabbrendű termelési szövetkezetbe való átnövése egyáltalán nem jelenti előbbi felszámolását.”¹⁶

¹⁶ *Szelunkszkaja*: A lenini szövetkezeti terv nemzetközi jelentősége. Nemzetközi Mezőgazdasági Szemle, 1961. 1. sz. A cikk éles polémiaát folytat a jugoszláv szövetkezeti teoretikusokkal, azonban – mivel ő is az említett sztálini tételt veszi alapul – elméleti megállapításai, ha nem is vágnak teljesen

A Politikai gazdaságtan tankönyv is a szövetkezet „legegyszerűbb”, „alacsonyabb” (vagyis kisárutermelő) formáiról és „magasabb formáról” (termelőszövetkezet) beszél, s mindkettőt szocialista formának tekinti az átmeneti szakaszon. A lenini szövetkezeti terv ilyen módon való értelmezése azonban szükségszerűen arra vezet, hogy az egyéni árutermelői szövetkezetek szerepét túlértékeljük (nem általában a szocialista építés folyamatában, hanem) a kisárutermelői viszonyok szocialista átalakításában. Lenin azonban, mint ezt bizonyítani igyekeztem, nem tekintette a kisárutermelői szövetkezeteket szocialista jellegű gazdasági alakulatoknak, s nem az egyéni árutermelői szövetkezés talaján kereste azokat az erőket, amelyek kiváltják a parasztság fordulatát a termelőszövetkezetek felé. Az áttéréssel kapcsolatban ilyen tényezőket említett: „villamosítás”, „traktor”, „helyes viszony a parasztsággal”, „a parasztság lelkialkotának átalakítása” stb. Nem kétséges, hogy világosan látta, a kisárutermelő parasztságot két dolog tartja vissza a termelőszövetkezetekbe való tömörüléstől: a nagyüzemek létrehozásához szükséges minimális anyagi bázis hiánya, és a megszokás, a parasztság ragaszkodása a régi, meggyökeresedett életformához, s sokoldalú társadalmi és gazdasági erőfeszítés szükséges ahhoz, hogy ezeket a korlátozó tényezőket fel lehessen számolni. Természetes, hogy a gazdasági tényezők határozzák meg alapvetően a tudati viszonyokat, de ez utóbbiaknak bizonyos, igen széles határokon belül önálló léte, önálló hatása is van.

Amikor a munkásosztály a szocializmusért sikra száll, azért harcol, hogy megszüntesse termelőeszközöktől való megfosztottságát, a tulajdonosokra és dolgozókra osztott társadalom helyén olyan társadalmat építsen fel, amelyben a dolgozók a termelőeszközök tulajdonosai, de: kollektív tulajdonosai, mert a kapitalizmus által kialakított modern nagyüzemi technika viszonyai között a közvetlen termelők egyesítése a termelőeszközökkel csak társadalmi színvonalon lehetséges. A parasztsággal, mint tudjuk, más a helyzet. A kisárutermelő nincs megfosztva a termelőeszközöktől, s ezért áll szemben a kapitalista fejlődéssel, amely megnyomorítja és kisajátítással fenyegeti, de helyzeténél fogva retrográd módon kapitalizmusellenes: azon a fokon kívánja fenntartani a termelőeszközök és a termelő ember kapcsolatát, amely történelmileg már túlhaladott. Ahhoz, hogy a parasztság feladja egyéni árutermelői álláspontját, az szükséges, hogy létrejöjjenek azok a feltételek, amelyek *gazdaságilag* megalapozzák a parasztság új életformáját (mint a nagyüzemű mezőgazdaság útjára lépett falu életformáját), s megteremtődjenek azok a *politikai-társadalmi* feltételek, amelyek lehetővé teszik, hogy a parasztság képes legyen leküzdeni kisárutermelői illúzióit, törekvéseit.

Mit tehet ebben a nagyon bonyolult folyamatban a kisárutermelői szövetkezet? Bizonyítja általában a szövetkezeti elv, azaz a demokratikus, de nem a szocialista, vagyis termelőszövetkezeti elv clónyát (amely magában foglalja a demokratikus elvet is). Közelhozza egymáshoz a termelőket, szoktatja őket a kollektív gazdasági cselekvéshez, de nem szünteti meg a közöttük levő vagyoni különbségeket. Az egyéni árutermelői szövetkezet, amely az átmenet viszonyai között is elkerülhetetlenül többet nyújt a tehetősnek, mint a kevésbé tehetősnek, nem alakíthatja ki a parasztság tudatában a munka alapján való egyenlőség szocialista eszméjét.¹⁷ Felhalmozhat (fel nem egybe, de sok tekintetben (s alapvető kérdésekben) *érintkeznek* az általa vitatott nézetekkel. Ez azt bizonyítja, hogy a lenini elmélet száláni magyarázata alapján nem lehet credményesen értelmezni és elméletileg bírálni az egyéni árutermelői szövetkezetben megvalósuló „szocialista kooperációról” szóló jugoszláv elméletet.

¹⁷ Az átmeneti szakaszon *bizonyos mérvű* kiegyenlítődési folyamatnak bc kell következnie a falu egyes rétegei között. (Kapitalista tendenciák korlátozása, a szegényparasztság gazdasági és politikai támogatása.) De ez a tendencia nem a kisárutermelői szövetkezésből fakad: a munkáshatalom agrárpolitikájának következménye. A kisárutermelő szövetkezetek vezetésében döntő szerephez jut a dolgozó parasztság. Azonban ez sem változtat *alapvetően* a kisárutermelő szövetkezet társadalmi minőségén.

osztható) szövetkezeti alapokat, amelyeket fel lehet használni a létrejövő szövetkezeti nagyüzemben, de az ilyen alapok megléte az átmeneti viszonyok között éppen úgy nem idéz elő a parasztságban szocialista tendenciákat, mint a kapitalizmusban. Az egyéni árutermelői szövetkezetekből nem fejlődnek ki szocialista elemek, a szocializmus eszméje *kívülről* hatol be a parasztság tudatába. A falura ható, a termelőszövetkezeti mozgalmat kiváltó *külső* erők alatt a kisárutermelő parasztságot érő nagyon összetett társadalmi-gazdasági hatást kell értenünk; mindazokat a viszonyokat, amelyek a parasztságot az átmenet idején övezik: a társadalmi termelőerők állandó fejlődését, a szocialista ipar erősödését, a nagyüzemi gazdálkodás állami támogatását, a szocialista viszonyok között élő, számban és tekintélyben gyarapodó munkásosztály befolyását (amelyet csupán a létevel is nap mint nap kifejti), – egyszóval a szocialista életforma kialakulását és fejlődését a városban. Döntő szerepe van a paraszti tudat átforgalmazásában a munkás-paraszt szövetség szilárdságának, s annak a – tapasztalatok révén kialakuló – szilárd meggyőződésnek, hogy a szocialista életforma nemcsak jobb a réginél, hanem a szocializmus a társadalom fejlődésének végleges, visszafordíthatatlan útja. Mindezt kiegészíti (de nem helyettesíti) a munkásosztály, a kommunista párt által a termelőszövetkezeti átszervezés előmozdítása végett kifejtett eszmei meggyőző, felvilágosító munka.

Úgy gondolom, hogy a szövetkezés társadalmi jellegéről szóló – említett – tételek (melyek rosszul adták vissza Lenin gondolatait és dogmává váltak) a múltban számos hiba forrásai voltak, s tapogatózásokra, olyan kerülőutakra kényszerítették a gyakorlatot, amelyeket megfelelő iránytű birtokában meg lehetett volna takarítani.

* *
*

Az előbbieken tárgyalt problémákkal szorosan kapcsolatos a szövetkezeti fejlődés *fokozatosságának* kérdése. Ezt az irodalom általában úgy tárgyalja, hogy a – proletárdiktatúra körülményei között – szocialista jellegűvé vált kisárutermelői (és fogyasztói) szövetkezéstől a szövetkezeti formák megszakítatlan láncolata vezet az ugyancsak szocialista termelőszövetkezetekig. Az „átmeneti” szövetkezeti formák kérdése, mint a „kereskedelmi” (fogyasztási és egyéni árutermelői) szövetkezetet a termelési szövetkezettel összekötő „hidak” kérdése merült fel.¹⁸

Ez az álláspont azon a feltételezésen alapul, hogy az átmeneti szakaszon a különböző szövetkezetek között nem a társadalmi jelleg, hanem csupán tevékenységi kör és színvonal tekintetében mutatkozik különbség. Ezen az alapon a szövetkezeteket a következő fő csoportokba sorolják: 1. „egyszerűbb” vagy „alacsonyabb fokú” szövetkezetek (kereskedelmi, forgalmi szövetkezetek): melyekben a közös (azaz: a „szocialista”) tulajdon a forgalmazáshoz szükséges eszközökre terjed ki, a kölcsönös segítség, „szocialista viszony” még csak a forgalmi szférában valósul meg; 2. „fejlett”, vagy „magasabb típusú” szövetkezetek, vagyis a termelőszövetkezetek, amelyben a szocialista tulajdon és a szocialista együttműködés a termelés területén jön létre, a jövedelem elosztása túlnyomóan munka szerinti; 3. e két szélső forma között vannak a „hidak” képező átmeneti szövetkezeti formák, amelyek többféleképpen lehetnek: a forgalmi szférában működnek, de behatolnak a termelés területére is (különböző termelési szolgáltatásokat is végző beszerző, értékesítő szövetkezetek), vagy forgalmazási tevékenységet egyáltalán

¹⁸ Vö.: „A szövetkezeti mozgalom segítségével befejeződött az a kerülő út, amely az átmeneti fokozatok egész során keresztül a szocializmushoz vezetett.” (Krajev: A kolhozrendszer győzelme a Szovjetunióban. Moszkva, 1955. 339. o.)

nem is folytatnak, csupán bizonyos termelési szolgáltatásokat nyújtanak a kisárutermelő tagok számára (gépszövetkezetek, vagy nálunk a termelőszövetkezeti csoport legelterjedtebb formája). Az átmeneti szövetkezeti alakzatok aszerint fejlettebbek vagy kevésbé fejlettebbek, hogy milyen széles körű a termelési (szolgáltató) tevékenység, illetve, hogy alkalmazzák-e és milyen mértékben alkalmazzák abban a munka szerinti elosztás elvét. *Ily módon* tehát az átmeneti szövetkezeti formák végtelen sora képzelhető el és valósítható meg. A gyakorlat azonban nem bizonyítja ezt a feltevést, s elméletileg sem igazolható az, a következő okokból.

A proletárdiktatúra viszonyai között sem indokolt egyenlőségi jelet tenni *közös tulajdon* és *szocialista tulajdon* között, valamint *kölcsönös segítség* és *szocialista kölcsönös segítség* között. A közös tulajdon – ilyen körülmények között is – alapja lehet nemcsak szocialista, hanem lényegében véve kispolgári jellegű együttműködésnek, attól függően, hogy a közös (csoport-) tulajdon milyen társadalmi, gazdasági funkciót tölt be, a tagok közötti kapcsolatok milyen típusát alapozza meg. A kölcsönös segítség önmagában véve osztálytartalom nélküli, valamennyi társadalomban megtalálható jelenség. A kérdés az, hogy milyen *konkrét* tartalma van, azaz tételezi-e, illetve érintetlenül hagyja-e a tagok *egyéni tulajdonosi* helyzetét, vagy pedig (legalábbis jelentős mértékben) a *munka alapján egyenlősíti* a tagokat.

A beszerző-értékesítő („kereskedelmi”, „forgalmi”) szövetkezet eleve kispolgári viszonyt tételez a *kisárutermelő* tagok között. Lehetetlenség, hogy a tagok viszonya egymáshoz (és a társadalomhoz) a „forgalmi szférában” szocialista, a „termelési szférában” pedig, azaz alapvető társadalmi jellegét tekintve: kisárutermelői legyen.

Természetesen a szocialista környezet, a szövetkezeti tevékenységet befolyásoló szocialista állam hatással van az ilyen szövetkezetek belső viszonyaira, s társadalmi-gazdasági tartalmára is. Elősegíti, hogy pl. az egyéni árutermelői szövetkezetekben is *következetesen* megvalósítsák a vezetés demokratikus elvét, illetve érvényesüljön abban a munkáshatalom *osztálypolitikája*. A szövetkezeteket *támogató* állam ugyanis bizonyos *követelményeket* támaszthat a szövetkezetekkel szemben ilyen vonatkozásban is, de csak addig a mértékig, ameddig azt a szövetkezeti szerkezet, illetve az adott szövetkezeti forma jellege ezt megengedi. A szocialista környezet alapvetően nem változtathatja meg a *kisárutermelő* tagok viszonyát egymáshoz és a társadalomhoz, tehát nem változtathatja meg alapvetően az ilyen szövetkezet alapvető társadalmi jellegét.

A szövetkezeti fokozatosság említett felfogása továbbá azon a feltételezésen alapul (amellett, hogy a proletárdiktatúra viszonyai között mindenfajta szövetkezeti tevékenységet szocialista tevékenységnek tekint), hogy az „egyszerűbb”, a „forgalmi”, a „kereskedelmi”, tehát (ebben az esetben) az egyéni árutermelői szövetkezet és a termelőszövetkezet *szerkezeti elemei* egymással különböző arányban keveredhetnek. Csak ebből kiindulva lehet ugyanis arra a következtetésre jutni, hogy az „egyszerűbb” szövetkezeti szerkezet fokozatosan termelőszövetkezeti szerkezetté alakul át.

Termelőszövetkezeti „elem” alatt ebben az esetben azt értik, hogy az egyszerűbb (azaz az egyéni árutermelői) szövetkezet *termelési tevékenységet* is folytat. A termelési tevékenység, közös termelő (szolgáltató) üzem létesítése azonban önmagában véve nem *sajátlagos* termelőszövetkezeti elem. Nem beszélhetünk „termelőszövetkezeti elemek”-ről, ha a szövetkezet a termelést, illetve a termelési szolgáltatást a tagvállalatokat *kiegészítő* üzemként látja el. Az egyes szövetkezeti intézményeknek – amint ezt már kifejtettük – önmagukban, a környezettől függetlenül is van bizonyos társadalmi meghatározottságuk: a „termelői” (termelők által létesített) szövetkezetek a tagok között meghatározott termelési viszonyt tételeznek, illetve létesítenek. Termelőszövetkezeti elemek jelenlétéről nem-termelőszövetkezetben csak akkor beszélhetnénk, ha

azoknak a *viszonyoknak* az elemei jelennének meg bennük, amelyek a termelőszövetkezet tagjaira jellemzőek. De ilyen szövetkezeti alakzat a valóságban nincsen.

Az viszont igaz, hogy az *egyéni árutermelői* szövetkezetek között azok a legfejlettebbek, legmagasabb színvonalúak, amelyek termelő üzemeket tartanak fenn, illetve termelési szolgáltatásokat végeznek a tagoknak, s ez nem elhanyagolható körülmény az átmeneti gazdaságpolitika szempontjából. Ezek a szövetkezetek igen szoros függőségi viszonyt hoznak létre a tagok, illetve a tagok és a szövetkezeti vállalat között, ennél fogva a leghatékonyabban tölthetik be a „transzmisszió” szerepét az állam (állami gazdasági szektor) és a kisárutermelő szektor között. Mivel pedig behatolnak tagjaik termelő tevékenységébe, s bizonyos mérvű termelési irányító szerepet is betöltenek, elősegítik a kisárutermelésben rejlő (korlátozott) termelési tartalékok feltárását, a mezőgazdaság termelőerőinek a fejlődését. Végül: a termelő, illetve termelési szolgáltatást végző (nagyüzemi termelőeszközökkel rendelkező) egyéni árutermelői szövetkezetek *helyébe lépő* termelőszövetkezetek viszonylag kedvezőbb körülmények között kezdhetik meg a szövetkezeti nagyüzem megalapozását, mint azok, amelyek működését ilyen egyéni árutermelői szövetkezeti tevékenység nem előzte meg. Azt mondhatjuk tehát, hogy az egyéni árutermelői szövetkezetek közül a termelésbe behatolók állnak *legközelebb* a termelőszövetkezetekhez, a tevékenység területét illetően, de e „közelítés” révén a két szövetkezeti intézmény között levő *szerkezeti*, s ami ezzel összefügg: tartalmi, jellegbeli különbség ezáltal egyáltalán nem csökkent.

Tehát a szövetkezeti szerkezetet, s ebből következően a szövetkezet társadalmi-gazdasági jellegét tekintve valamely „termelői” (termelők által létrehozott) szövetkezet *vagy* egyéni árutermelői szövetkezet, *vagy* termelőszövetkezet, amiből következik, hogy az egyéni árutermelői szövetkezet nem alakulhat át fokozatosan, kis szerkezeti (s jellegbeli) változások révén termelőszövetkezetté; a szövetkezeti szerkezetben (s jellegben) mindenképpen *ugrásnak*, gyökeres változásnak kell bekövetkezni a szocialista átszervezés során, éppen úgy, mint a *szövetkezeti tagok* viszonyaiban. Az egyéni árutermelői szövetkezetet *felváltja* a termelőszövetkezet, pontosabban: a termelőszövetkezet *valamely változata*.

Fenti megállapításokat – véleményem szerint – nemcsak az elméleti elemzés, hanem a gyakorlati tapasztalatok, illetve a szövetkezetépítésben felhasznált formák vizsgálata is bizonyítja. Ebben a tekintetben elsősorban a hazai tapasztalatokra támaszkodhatunk, mivel olyan jellegű adatok, amelyek az előbbieken érintett kérdések közelebbi vizsgálatát lehetővé teszik, elsősorban a hazai gyakorlatból állnak rendelkezésünkre.

6. Az egyéni árutermelői szövetkezés szerepe mezőgazdaságunkban

Szövetkezeti fejlődésünk, s a hazai gyakorlatban alkalmazott szövetkezeti formák tanulmányozása és értékelése természetesen külön tanulmányt igényel. Ezen a helyen nincs lehetőség arra, hogy ezekre a kérdésekre részletesen kitérjünk, csupán arra, hogy a szóban forgó vizsgálatok néhány eredményére *utaljunk*.

Hazánkban a párt szövetkezeti politikája a szocialista fordulat előtt (s még a szocialista átalakítások megkezdése után is egy ideig) a NEP szövetkezeti politikáját vette modellnek, azt a magyar viszonyokra alkalmazva. Eszerint a mezőgazdasági (falusi) szövetkezés gerince a földhözjuttatottak földművesszövetkezeti mozgalmá lett volna, oly módon, hogy fokozatosan bevonja tagjai sorába a régi birtokos parasztságot is. Ez a földművesszövetkezet erősen termelési irányú, tehát széles körű termelési szolgáltatásokat nyújtó, s emellett feldolgozó és beszerzési – értékesítési tevékenységet folytató egyéni

árutermelői szövetkezet lett volna, jelentős közös vagyonnal, illetve az említett feladatok ellátására szükséges saját eszközökkel, s döntő szerepet kellett volna vinnie a mezőgazdasági termékek szervezett, államilag befolyásolt piacának a kialakításában. (A fogyasztási szövetkezeti tevékenység eredetileg nem szerepelt e szövetkezeti forma profiljában.)

A szövetkezeti politikában azonban rövid idő múlva lényeges változás következett be. Az 1948-ban létrehozott egységes, falusi szövetkezeti szervezet magja ugyan a földreform után létrejött földművesszövetkezet lett, de *ennek* a földművesszövetkezetnek a szerkezete, feladata, tevékenységi köre és jellege a korábban tervezettől lényegesen eltérően alakult. Ennek a változásnak a fő okai a következők voltak. 1. Napirendre került (a szocialista fejlődés meggyorsításával kapcsolatban) a mezőgazdaság szocialista átszervezése, illetve annak viszonylag rövid időn belül való befejezése. 2. Az állami mezőgazdasági termékkészletek beszerzésének fő formájává nem a szövetkezetek révén megvalósuló kontraktáció, hanem a terület utáni, törvényes kötelezettségen alapuló beszállítás vált. 3. Létrejött az állami gép- és traktorállomások hálózata, mint a nagyüzemi átszervezést előmozdítani hivatott, politikai feladatokkal is megbízott gazdasági szervezet, s mint a – viszonylag rövid időn belül létrehozandó – nagyüzemi mezőgazdaság (termelőszövetkezeti szektor) gépi-technikai alapja.

A földművesszövetkezetek ilyen viszonyok között a következő feladatokat kapták: 1. mindenekelőtt segítsék elő a magánkiskereskedelem felszámolását a falvakban, s 2. mint paraszti tömegszervezet mozdítsák elő a mezőgazdaság szocialista átszervezését, termelőszövetkezetek alakulását, végül 3. az előbbi fő feladatok *mellett*, azoknak alárendelten támogassák az egyéni árutermelői gazdaságokat termelési tevékenységükben.

A földművesszövetkezetek sajátos arculatú és feladatkörű, vegyes, *falusi* szövetkezetekként fejlődtek ki, számos vonatkozásban rendkívül fontos társadalmi és gazdasági szerepet tölthettek (és töltenek) be. Tagságuk *főként* a mezőgazdasági termelők közül toborzódott, 1959 előtt nagyrészt az egyéni termelők közül. „Termelői” szövetkezeti jellegük azonban kezdettől fogva korlátozott volt, bár az ilyen jellegű tevékenységük, különösen 1957 és 1959 között, viszonylag erőteljesen kiterjedt. (Vitatott kérdés, hogy – bizonyos, időnként változó körű – mezőgazdasági termékek felvásárlását a földművesszövetkezetek milyen minőségben végzik, tehát elsősorban a „termelők oldalán”, vagy a „fogyasztók oldalán” állva.)

Mindenesetre – s ezt kívánom hangsúlyozni – a földművesszövetkezetek profiljában és *jellegében* már kialakulásuk első időszakában a korábbi elképzelésekhez képest jelentős fordulat következett be, az eredetileg kimondottan termelői jellegűnek tervezett szövetkezetekben a termelői tevékenység erősen korlátozódott, a fogyasztási szövetkezeti tevékenység vált dominálóvá.

A földművesszövetkezetek profilja – egyéb okok mellett – azért alakult így, mert hagyományos, az egyéni gazdálkodást kiegészítő tevékenységet széles körben, s saját termelőeszközökre támaszkodva folytató egyéni árutermelői szövetkezetek szükségessége az adott szövetkezetpolitikai célkitűzés keretében nem is merülhetett fel. A földművesszövetkezetek fejlődésük legelső szakaszában létrehoztak ugyan kimondottan „termelői” irányú, a kereskedelmi szövetkezet és a termelőszövetkezet közötti „híd”-nak szánt szövetkezeteket (I-es és II-es típusú termelőszövetkezeti csoportok). Ezek a – főként földhözjuttatottakból és agrárproletárokból álló szervezetek azonban rövidesen átalakultak a tagok körülményeinek jobban megfelelő termelőszövetkezetekké (III-as típusú termelőszövetkezeti csoporttá). A szövetkezeti politika középpontjába ugyanekkor a termelőszövetkezet került, sőt 1950-ben már felvetődött egy „IV. típusú”, földjáradék nélküli termelőszövetkezeti forma létrehozásának gondolata is.

A tapasztalatok azonban azt bizonyították, hogy a parasztság széles, különösen középparaszti tömegei nem nyerhetők meg máról-holnapra a termelőszövetkezeti mozgalom számára. Ezért már 1951-ben újból napirendre került (a fő feladat a termelőszövetkezeti mozgalom fejlesztése *mellett*) az „alacsonyabb típusú” termelőszövetkezeti csoportok szervezése, valamint speciális egyéni árutermelői szövetkezetek, szakcsoportok, szakszövetkezetek szervezése a földművesszövetkezeti mozgalom keretében.

Ezeknek a formáknak *nem* az volt az elsődleges feladata, hogy elősegítsék a kisáru-termelés *állami befolyásolását*, hanem az, hogy előkészítsék a *termelőszövetkezeti mozgalom* gyors kibontakozását. (Már utaltam arra, hogy a termelés befolyásolásának fő eszközül a terület utáni beadás rendszere szolgált.) Ellentétben a mezőgazdasági termelőszövetkezettel (III-as típus), amely pontosan rögzített szerkezetű, s szigorúan megszabott működési elveken alapuló formaként jött létre, a termelőszövetkezeti csoportok rugalmas, változékony formának készültek abból a célból, hogy kereteik között végbemenjen az alapvetően egyéni árutermelői szövetkezeti tevékenység termelőszövetkezeti tevékenységgé való fokozatos (de gyors ütemű) átalakulása.

A termelőszövetkezeti csoportok (I–II. típus) alapvető szerkezeti vonásait tekintve sajátos, „nem hagyományos” egyéni árutermelői szövetkezetként jöttek létre. Nem hagyományos voltak főként abban állott, hogy csak termelési *szolgáltatást* nyújtottak a tagoknak, de ezt is főként *közvetítették* (a tagok közösen kötöttek – kedvezményes – szerződést az állami gépállomással), vagy pedig a tagok (esetleg nem tagok) fogatos eszközeit és kézi munkáját vették a szokásos munkadíj fizetése ellenében igénybe; saját termelőeszközeik ezért nem voltak. Ezekben a termelőcsoportokban jövedelem nem jelentkezett, következésképpen szövetkezeti felhalmozást sem folytattak. „Nem hagyományos” szövetkezeti jellegük nyilvánvaló kapcsolatban volt azzal az elgondolással, hogy mint egyéni árutermelők szövetkezetei ne szilárdulhassanak meg, hanem továbbfejlődjenek a termelőszövetkezet irányában. (Mindehhez hozzá kell tenni azt, hogy a szóban forgó termelőszövetkezeti csoportok szervezése akkor került – többé-kevésbé – az előtérbe, amikor a termelőszövetkezeti átszervezés megrekedt, illetve a jobb- és „baloldali” hibák következtében visszaesett, s amikor – bizonyos gazdasági és politikai intézkedések következtében – a termelőszövetkezeti mozgalom tömeges elterjedése szempontjából olyan döntő fontosságú hatóerő, mint a munkás-paraszt szövetség, gyengült, s vele a munkáshatalom ereje és parasztság előtti tekintélye.)

A termelőszövetkezeti csoportok szervezésére irányuló politika tehát magában foglalta azt a korábban (a szövetkezetek társadalmi, gazdasági jellegével kapcsolatban) kritika tárgyává tett feltételezést, hogy az egyszerűbb szövetkezésből a proletárdiktatúra körülményei között „szocialista elemek fejlődnek ki”, továbbá, hogy az egyszerűbb, azaz egyéni árutermelői szövetkezet és a termelőszövetkezet elemeinek az elegyítése révén előállíthatók a két szövetkezet közötti „híd” szerepet betöltő szövetkezeti szervezetek.

A valóságban – a rendelkezésre álló adatok szerint – a termelőszövetkezeti csoportokban nem következett be a termelőszövetkezetek kialakulására irányuló fokozatos fejlődés, sőt tényleges szövetkezeti tevékenység is csak a csoportok egy részében alakult ki. A kollektivizálásig egy részük megmaradt – sajátos – egyéni árutermelői szövetkezetnek, jelentős részük pedig csak formálisan létezett, – a kilátásba helyezett állami kedvezmények elnyerése végett.

A földművesszövetkezetek és a termelőszövetkezeti csoportok sokkal kisebb szerepet vittek a szocialista átszervezés folyamatában, mint amelyet a hozzájuk fűzött *várakozásoknak* megfelelően vinniük kellett volna. (A szocialista mezőgazdaság létrejöttében egészen más – nem szövetkezeti – gazdasági és politikai tényezőknek volt *döntő* szerepük. (Ezzel szemben viszont az átszervezés időszakának több mint tíz éve alatt rendkívül kis mértékben halmoztak fel olyan szövetkezeti alapokat, amelyek a létrejött nagyüzemek

megalapozásához felhasználhatók lettek volna. Intenzív *egyéni árutermelői tevékenység* kialakításában, illetve ilyen tevékenységhez szükséges szövetkezeti alapok felhalmozásában korlátozva voltak, részben a szerkezetük miatt (nem hoztak létre közös jövedelmet, amiből felhalmozni lehetett volna), részben pedig amiatt, hogy nagyüzemi termelőeszközöket ezek a szövetkezetek különösen, de még a mezőgazdasági termelőszövetkezetek is korábban csak szűk korlátok között vásárolhattak. *Ilyen* vonatkozásban viszonylag nagyobb szerepük volt azoknak a nem nagy számú – többé-kevésbé – hagyományos szerkezetű egyéni árutermelői szövetkezeteknek (a földművesszövetkezeti mozgalom keretében működő szakcsoportoknak, szakszövetkezeteknek), amelyek bizonyos nagyüzemi eszközöket, berendezéseket, termelőüzemeket vittek „hozományként” a megalakult termelőszövetkezeti nagyüzemekbe.

7. A termelőszövetkezeti fejlődés fokozatossága és szövetkezeti mozgalmunk néhány ezzel kapcsolatos problémája

Néhány termelőszövetkezeti csoport esetében azonban valóban szerves, fokozatos fejlődés keretében *váltotta fel az egyéni árutermelői szövetkezést a kollektív termelői szövetkezés.* Ezek az elszigetelt kezdeményezések elméletileg is figyelemre méltóak. Ezekben az esetekben általában az történt, hogy egyéni árutermelők az előbbieken jellemzett, sajátos egyéni árutermelői szövetkezetet alakítottak, majd *egy* termelési ágban, amelyben a feltételek erre különösen kedvezőek voltak (pl.: rizstermesztés állami tartálékterületen) kollektív *termelőszövetkezetet* hoztak létre. Nem termelőszövetkezeti „elemeket” vittek be az alapvetően kiegészítő jellegű szövetkezetbe, hanem szabályos szerkezetű, a kiegészítő vállalatától különálló termelőszövetkezeti nagyüzemet létesítettek, tehát valójában két külön szövetkezet működött egy szervezeti keretben. Minden tag igénybe vette a kiegészítő üzemi szolgáltatásokat, de nem minden tag vett részt a közös nagyüzem tevékenységében. A termelőszövetkezeti üzem saját számlára dolgozott, szövetkezeti, közös jövedelmet realizált, amelyet a végzett munka szerint osztottak el, illetve amelyből közös szövetkezeti alapot létesítettek. A termelőszövetkezeti üzem – a saját felhalmozott eszközökre támaszkodva – terjeszkedni kezdett, s fokozatosan magába ölelte a tagok gazdasági tevékenységének nagy részét, az egyéni árutermelői szövetkezetből évről évre több földet vittek át a tagok a szövetkezeti nagyüzem keretébe, míg végül létrejött a mezőgazdasági termelőszövetkezet.

Ezeknek a termelőszövetkezeti csoportoknak a tapasztalatai azt bizonyítják, hogy van olyan szövetkezeti alakulat, amely hid szerepet tölt be, de nem az egyéni árutermelői szövetkezet és a termelőszövetkezeti szerkezet között, hanem az *egyéni termelés és a szövetkezeti, nagyüzemi termelés között.* Ez a *vegyes „termelői” szövetkezet*, amelyben *két külön szövetkezet* kapcsolódik össze: a termelőszövetkezet és a kiegészítő tevékenységet folytató egyéni árutermelői szövetkezet, s az egyéni szövetkezeti tevékenységet fokozatosan kiszorítja a termelőszövetkezeti tevékenység. Nem kétfajta szövetkezet *elemei* olvadnak itt össze, s alkotnak egy hibrid szövetkezeti szerkezetet, hanem kétfajta szabályos szerkezetű szövetkezet él *együtt egymás mellett.* Azaz: a *termelés* fokozatos nagyüzemesítése, illetve a *termelők viszonyainak* fokozatos szocialista átalakítása lehetséges, de az egyéni árutermelői *szövetkezeti szerkezet* termelőszövetkezeti szerkezetté váló fokozatos átalakítása nem.

Vegyes szövetkezetek létrehozása – szervezeten – csak 1960-ban indult meg, bizonyos speciális termelési ágakban, ezek a szövetkezetek ma is eredményesen működnek. (Szőlő- és gyümölcstermelő szakcsoportok, szakszövetkezetek, hegyközségek.) Ilyen szövetkezeti alakzatok létrehozása azonban természetesen feltételezi azt, hogy a tagok

készek legyenek – nemcsak *egyéni árutermelői alapon* folytatott „közös” munkára, hanem arra, hogy termelői tevékenységük legalábbis egy részét, de egyre növekvő részét *termelőszövetkezeti nagyüzem* keretébe helyezték át. Semmilyen szövetkezeti forma nem alkalmas arra, hogy nélkülözhetővé tegye a kisárutermelők *tudatos* tevékenységét a termelőszövetkezeti termelés létrehozása végett.

A kisárutermelői *termelési viszonyok* (de nem a kisárutermelői *szövetkezeti szerkezet*) fokozatos átalakításának egyik szervezeti formáját bemutattuk: ez a *vegyes szövetkezeti alakzat*. Ennél azonban sokkal tömegesebben jelentkezik nálunk egy, a termelési viszonyok (többé-kevésbé) fokozatos átalakítását szolgáló szövetkezeti alakzat, az átmeneti *termelőszövetkezeti* forma, ami a vegyes termelői szövetkezeti alakzattól abban különbözik, hogy a tagok egyéni termelői tevékenységét nem egyesíti szövetkezeti keretbe, ami összefügg azzal, hogy a termelőszövetkezeti tevékenység már kezdetben sokkal szélesebb körű, mint a vegyes termelői szövetkezetben.

Minden termelőszövetkezet szükségképpen – alacsonyabb vagy magasabb színvonalú – *átmeneti* termelőszövetkezeti alakzatként jön létre, vagy formálisan is, de a valóságos viszonyait tekintve mindenképpen.

A társadalmi-politikai feltételek megteremtése mellett a termelőszövetkezeti mozgalom kibontakoztatása feltételezi, hogy az *egész* társadalom rendelkezék azokkal az anyagi erőforrásokkal, amelyek lehetővé teszik a szövetkezeti *nagyüzem* megalapozását. (Belcértve ebbe a kisgazdaságok nagyüzemben felhasználható eszközeit, az egyéni árutermelői szövetkezetekben felhalmozott termelési alapokat, s nem utolsósorban az állam kezében összpontosított, s a mezőgazdasági technika fejlesztésére felszabadítható eszközöket.) Azonban – különösen elmaradott mezőgazdaság esetében – elképzelhetetlen, hogy csak azután következzen be a termelőszövetkezeti mozgalom tömeges kibontakoztatása, miután a *legkorszerűbb* technika alapján álló, s az *egész* mezőgazdasági termelést nagyüzemi szintre emelő felhalmozások megtörténtek. A termelőszövetkezeti mozgalomnak ilyen körülmények között nemcsak egyszerűen abban áll a feladata, hogy a termelési viszonyok megváltoztatásával utat nyisson a termelőerők szabad fejlődésének, hanem hogy *gyors ütemben* felszámolja a mezőgazdaságnak az iparhoz képest megnyilvánuló nagyfokú *elmaradottságát*.

Az ilyen körülmények között létrejött termelőszövetkezetekre különösen jellemző az, hogy 1. nem számolják fel teljes egészében az egyéni árutermelést, az egyéni árutermelői viszonyokat, hanem azt egyelőre csak – többé-kevésbé – szűk területre szorítják, alárendelik a kollektív szövetkezeti termelésnek, függővé teszik attól, 2. a termelőerők, az alkalmazott gépi technika, s a technológia tekintetében az egyéni, kisüzemi termeléshez képest magasabb, de a *nagyüzemi* mezőgazdasági technika és termelési technológia legkorszerűbb változatához képest viszonylag alacsonyabb színvonalat valósítanak meg, 3. a termelőerők adott színvonalának megfelelően alakul a szövetkezeti (szocialista) termelési viszonyok színvonala.

A gyakorlatban különböző átmeneti *termelőszövetkezeti* formák jöttek létre. Legkezdetlegesebb ezek közül az ágazati, azaz a mezőgazdasági termelés valamely ágazatában (általában a növénytermesztésben) működő *termelőszövetkezet*. Tiszta változata csak az NDK-ban terjedt el. A tömeges átszervezés fő formája Szovjetunióban és a legtöbb népi demokratikus országban a „mezőgazdasági artel”. A szövetkezeti nagyüzem ebben az esetben a tagok termelői tevékenységének szélesebb körét foglalja magában, kiterjed a termelés valamennyi fő ágára, de nem számolja fel teljes egészében az egyéni termelést, sőt az egyéni *árutermelést* sem, az egyéni termelés – átalakult – maradványa, mint háztáji gazdálkodás szűkebb vagy tágabb keretek között fennmarad. Ennek a formának két változata (fokozata) van, a „földjáradékos” és a „földjáradékot nem fizető” termelőszövetkezet. A termelőszövetkezeti fejlődés utolsó állomása – az *üzemi*

szerkezet tekintetében – az a termelőszövetkezet, amely földjáradékot nem fizet, s tagjai nem folytatnak árutermelő háztáji gazdálkodást.

A felsorolt termelőszövetkezeti alakzatok, mint jogilag szabályozott szervezeti keretek léteznek. A szövetkezeti szervezet *tényleges* színvonalát a szervezeti keret megvizsgálása mellett a konkrét gazdasági elemzés mutathatja ki. Fordulópontnak tekinthetjük a termelőszövetkezeti fejlődésben (illetve határvonalnak a különböző fokozatos formák között), amikor a tagok termelőtevékenysége túlnyomóan a közös nagyüzem keretében folyik, s a tagok összes jövedelmének túlnyomó része a közös nagyüzemből származik.

Termelőszövetkezeti mozgalmunk ebben a tekintetben változatos képet mutat. Mindenesetre, különösen az 1959–61. években alakult termelőszövetkezetek között nagy számban akadnak olyanok, amelyek az említett határvonal *alatt* vannak, a nagyüzemi feltételek korlátozott volta miatt viszonylag kiterjedt háztáji gazdálkodás következtében. Ez a fejlődési fok termelőszövetkezeteink jelentős részében elkerülhetetlen gazdasági szükségesség. Éppen ezért az e fejlődési színvonalon álló termelőszövetkezetek problémáinak, a háztáji gazdasággal kapcsolatos „átmeneti megoldások” során felvetődő kérdések tisztázása elméletileg is fontos feladat. A háztáji gazdaság – különösen ilyen viszonyok között összehasonlíthatatlanul jelentősebb egyéni árutermelői maradvány, mint a földjáradék.

De nemcsak a háztáji gazdaság (és a földjáradék) kérdése merül fel a termelőszövetkezeti fejlődés fokozatosságával kapcsolatban, a termelőszövetkezeti *nagyüzem* viszonyainak a fokozatos átalakulása, fejlődése is. A nagyüzem adott színvonala a gazdasági lehetőségektől, a termelés fejlesztésére a szövetkezetekben felhalmozott és az állam által e célra rendelkezésre bocsátott eszközöknek a mennyiségétől függ. A termelőerők színvonala, s ezen belül különösen a technikai, technológiai és gépesítettségi színvonal nem választható el a szövetkezeti (szocialista) termelési viszonyok színvonalától. Következésképpen a szövetkezet működési elveinek, szerkezetének, valamint a szövetkezetek és a népgazdaság közötti kapcsolatok kialakításánál, tehát minden olyan kérdésben, amely a szövetkezeti termelési viszonyok szabályozásával kapcsolatos, nem lehet eltekinteni a szövetkezeti termelőerők adott színvonalától.

Vegyük pl. azokat a tényezőket, amelyek (a szövetkezeten *belül*) leginkább meghatározzák a szövetkezeti tagok egymáshoz való viszonyát. Ezek: a *munkamegosztás*, *munkaszervezet* és a *jövedelemelosztás*, mint a termelési viszonyok elemei. A szövetkezeti tagok termelésben elfoglalt helyzete egészében véve mindenképpen szocialista. De a termelőerők adott színvonala többé-kevésbé determinálja a megfelelő, s *legeredményesebb* munkamegosztási, munkaszervezeti formát, s mindkettő – többé-kevésbé – determinálja a jövedelemelosztás konkrét rendszerét. Hangsúlyozom: többé-kevésbé, mert a tagok *tudati* színvonalát nem lehet figyelmen kívül hagyni a termelési viszonyok egyes elemeit – jogilag – szabályozni hivatott intézkedések kialakításánál. A tagok tudati színvonala nem minden esetben, nem feltétlen párhuzamossággal tükrözi a termelőerők fejlettségi fokát. Elmaradhat ahhoz képest, de kivételes esetekben lehet előtérjaro is. Például főként a volt agrárproletár tagságú termelőszövetkezetekben, nem egy esetben eredményesnek mutatkozik a kollektív munkaszervezet, s az ezen alapuló jövedelemelosztási rendszer a túlnyomóan kézi művelésű növények termesztési ágazatában is, főként ha ez viszonylag magas jövedelmi szinttel párosul; az újonnan alakult, s emellett még egyelőre szerény jövedelmi szintet biztosító, volt birtokos paraszti tagságú termelőszövetkezetekben viszont legtöbbször a „kiparcellázás” mutatkozik hatékonyabbnak. Ezért a tudati fejlődés konkrét vizsgálata ebből a szempontból is fontos feladat – de kívül esik a közgazdaságtudomány körén; a közgazdaságtudománynak a fő, objektív, gazdasági összefüggésekre kell rámutatnia.

A termelőszövetkezeti termelési viszonyok egyik fontos eleme a *termelőszövetkezet és az állam*, illetve állami szektor kapcsolata. A termelőszövetkezet (a mi viszonyaink között) azért szocialista gazdasági szervezet (eltekinthetve a tagok között létrehozott belső viszonyoktól), mert beilleszkedik a tervszerűen fejlődő népgazdasági rendszerébe. A szocialista állam, a gazdasági kulcspozíciókat magában foglaló állami szektorra támaszkodva *irányítja* a termelőszövetkezeti gazdálkodást, részint állami törvényekkel (amelyek meghatározzák többek között a termelőszövetkezetek működésének alapvető elveit), főként pedig közvetett úton, gazdasági eszközökkel (ár-, adó-, hitelpolitika stb.). Az állami irányítás rendszerének a kialakításánál, s továbbfejlesztésénél nem lehet figyelmen kívül hagyni a termelőszövetkezeti termelőerők, s ezzel kapcsolatban az *üzemi* viszonyok adott színvonalát (például: a termelés szakosodását, a termelés és árutermelés fokát, s emellett egyéb olyan tényezőket is, mint a vezetés színvonalát stb.). A termelőszövetkezeti termelés irányíthatóságának a mértéke az üzemi színvonalnak megfelelően változik, illetve ettől függően kisebb vagy nagyobb a szocializmus gazdasági törvényének a hatóköre a termelőszövetkezeti szektorban. A termelőszövetkezetek *fokozatosan* válnak egyre szervezettebb részévé a tervszerűen fejlődő népgazdaságnak, s nem lehet velük szemben olyan követelményeket támasztani, amelyeknek termelőerőik adott színvonalánál fogva nem tehetnek eleget, illetve olyan irányítási módszereket kell alkalmazni, amelyek az *adott körülmények között a maximális* eredményt biztosítják. Ebben a vonatkozásban különösen fontos a „tervutasításszerű” intézkedések eredményességének vagy hátrányos voltának a mérlegelése, amikor ezt azért alkalmazzák, mert az *adott* gazdasági jellegű irányítási módszerek nem látszanak biztosítani a célul kitűzött tervfeladatokat.

A termelőszövetkezeti mozgalom e fontos kérdéseivel korábban az elmélet viszonylag igen keveset foglalkozott, két okból: 1. A fokozatosság lenini elvének leszűkített, s – véleményem szerint több szempontból nem helyes – magyarázata elterelte a figyelmet a termelőszövetkezeti fejlődés fokozatosságáról, s 2. a szövetkezeti politika korábban (1957 előtt) egyedül-szocialistának, s ezért áthághatatlanak tekintett bizonyos, a „háztáji” gazdálkodással kapcsolatos, valamint munkaszervezési, jövedelemelosztási és termelésirányítási elveket, amelyek azonban nem voltak mindig összhangban a szövetkezeti termelőerők adott színvonalával (s ezzel kapcsolatban a tagok „tudatbeli” színvonalával), s ezért nem mindig voltak a legcélravezetőbbek, bizonyos fókig fékeztek a termelés, s ezen belül a nagyüzemi termelés (termelőerők) fejlődését.¹⁹

Ebben a tekintetben jelentős fordulat történt az elmúlt években. Pártunk helyes politikája következtében a paraszti kezdeményezések nagy teret kaptak a szövetkezeti élet belső kérdéseinek a szabályozásában, s helyes elméleti alapról közelítve meg a kérdést, a célravezető törekvéseket szövetkezeti politikánk felkarolta. Sok, az adott viszonyok között legeredményesebbnek mutakozó munkaszervezési és jövedelemelosztási módszer (például területfelosztás és családi munkaszervezet, valamint ezen alapuló jövedelemelosztási rendszer a munkaigényes és nem, vagy csak kis mértékben gépesített növénytermesztési ágazatokban), amelyet korábban legfeljebb „illegálisan” (s eredményesen) alkalmazott néhány termelőszövetkezet – polgárjogot nyert. Az állami irányítás jobban alkalmazkodik a szövetkezeti termelés tényleges színvonalához és viszonyaihoz.

¹⁹ Meg kell azonban jegyezni azt, hogy az ezzel kapcsolatos problémák főként, s élesen akkor merültek fel a gyakorlatban, amikor a mezőgazdaság termelőszövetkezeti átszervezése – alapjában véve – befejeződött. Bizonyos fókig más volt a helyzet akkor, amikor a termelőszövetkezeti szektor nem volt túlsúlyban, illetve a termelőszövetkezeti tagok igen nagy hányada az agrárproletariátusból került ki. Az is igaz viszont, hogy ezeknek a kérdéseknek a merev kezelése csökkentette a termelőszövetkezetek vonzóerejét az egyénileg termelő, főleg középparasztok előtt.

Megélénkült ennek nyomán a szövetkezeti üzem fejlődése egyes fázisainak, s szövetkezeti termelési viszonyok egyes elemeinek a vizsgálatára irányuló elméleti munka is. (Különösen az üzemi specializációval, jövedelemelosztással és az állami ár- és hitelpolitikával kapcsolatban.) Számos ezzel kapcsolatos probléma azonban még további és részletesebb tisztázásra vár, nem utolsósorban a termelési viszonyok egyes elemeinek monografikus vizsgálatán túlmenően a termelési viszonyok *egészének* (beleértve az irányítás kérdéseit is) a vizsgálata a termelőerők, s az *üzemi* szerkezet fejlődésével kapcsolatban.

* *

*

Lenin a termelőerők és a termelési viszonyok közötti összhang törvényét vette figyelembe, amikor az átmeneti korszak gazdaságpolitikáját megalapozta („államkapitalista” koncepció). A termelőszövetkezetnek, mint gazdasági formának az alkalmazását (a mezőgazdaságban és a kisiparban) a termelőerők – s ezzel kapcsolatban a termelési viszonyok – a kapitalizmusban kialakult, ezeken a területeken alacsony színvonalra tette szükségessé. A termelőerők és a termelési viszonyok közötti összhang törvényének alkalmazásán alapul a kommunizmus építésének – az SZKP XXII. Kongresszusán kifejtett – programja. E törvény helyes alkalmazása kétségtelenül a szocialista gazdaságpolitika alapvető feladata. Követelményeit természetesen figyelembe kell vennünk nemcsak a társadalmi fejlődés nagy állomásaival, fordulópontjaival kapcsolatban, hanem a *mindennapi* gazdasági, adott esetben a szövetkezeti munkában is.

CSENDES BÉLA

BELTERJESSÉG ÉS JÖVEDELMEZŐSÉG
A MEZŐGAZDASÁGI
TERMELŐSZÖVETKEZETEK BEN

BELTERJESSÉG ÉS JÖVEDELMEZŐSÉG A MEZŐGAZDASÁGI TERMELŐSZÖVETKEZETEK BEN

1. A belterjesítés és annak indítékai

A lakosság bőségebb, jobb, olcsóbb ellátása, a parasztság életszínvonalának emelése, a mezőgazdasági termelés szakadatlan, gyors ütemű növelését követeli.

Hazánkban azonban sem a művelt területek, sem – ezen belül – a szántóterület növelésére nincsenek számottevő lehetőségeink. Csaknem egyetlen lehetőségünk tehát a mezőgazdasági termelés bővítésére minden talpalatnyi föld fokozott kihasználása.

Népsűrűségünk nagy, ezen belül agrárnépességünk aránya viszonylag még mindig magas. Ugyanakkor a gépesítés előrehaladásával a mezőgazdasági munkák egyre nagyobb hányadát gépekkel fogják végezni. A rendelkezésre álló mezőgazdasági munkaerő jobb kihasználása égető szükségsszerűséggé teszi az egységnyi területen több terméket adó és nagyobb munkaráfordítást kívánó belterjesítést.

A belterjesítésre sarkall bennünket az is, hogy bőségebben kell – saját mezőgazdasági termékekkel – ellátni a lakosságot. Az egészségesebb táplálkozáshoz nemcsak több és jobb minőségű, de korszerűbb összetételű élelmiszerekre van szükség. Mezőgazdasági termelésünknek a jelenleginél több állati fehérjét és vitamint kell szolgáltatnia. Ezeknek a kívánalmaknak rendszerint az egységnyi területen nagyobb ráfordításokat követelő, és ugyanakkor nagyobb termelési értéket szolgáltató termékek termelésének a fokozásával tehetünk eleget. Külkereskedelmi lehetőségeink optimális kihasználása is a belterjes fejlesztést követeli.

A belterjesítésre nem csupán sokirányú szükségleteink, hanem tág lehetőségeink is vannak. Mezőgazdasági termelésünk színvonala a korszerű mezőgazdaságokéhoz és természeti adottságainkhoz képest rendkívül alacsony. A mezőgazdaság szocialista átszervezésével, a szocialista mezőgazdasági nagyüzemek uralkodóvá válásával megteremtjük azokat a termelési viszonyokat és üzemi formákat, amelyek a mezőgazdaság belterjes fejlesztésének a legkedvezőbb feltételeit biztosítják. A szövetkezeti parasztság életszínvonalának emelése is a szövetkezeti gazdaság jövedelmének a növelését követeli. Ehhez a belterjesítésen át vezet az út. Ezért a mezőgazdaság belterjesítése a munkásparaszti szövetség további erősítésének egyik központi kérdése.

A mezőgazdaság belterjes irányú fejlesztése azt jelenti, hogy a már művelt mezőgazdasági területeken – vagyis nem az eddig műveletlen területek művelésbevonása útján – mind több és több mezőgazdasági terméket állítsunk elő. Ez csak úgy valósítható meg, hogy a már művelt területeken növeljük a ráfordításokat.¹ A ráfordítások növelésének célja az, hogy egységnyi területről minél nagyobb hozamokat érjünk el, a termék egységre jutó ráfordítások csökkenése mellett. A belterjesítésnek együtt kell járni a munkatermelékenység növekedésével.

¹ A ráfordítások alatt az egyszeri és a folyó ráfordítások együttes mennyiségét értem.

A munkatermelékenység növekedésének lényege – hosszabb időszakot véve –, hogy az élők munkája csökken, a holtmunka növekedő aránya mellett az egységnyi termékben foglalt összmunka-mennyiség csökken.

A mezőgazdasági termelés növekedésének sajátos vonása az ipari termeléssel szemben, hogy míg az iparban a termelés növekedése általában együttjár – a termelékenység emelkedése mellett – az iparban dolgozók számának a növekedésével, a mezőgazdasági termelés növekedése a mezőgazdasági dolgozók számának csökkenése mellett megy végbe. Ebből következik az, hogy a mezőgazdasági termelés növekedése során az egységnyi területre jutó élők munkája-mennyiség is csökken. Az élők munkája csökkenése mellett a területegységre jutó hozamok csak annak következtében emelkedhetnek, ha a munka termelékenysége nő.

Ez az általános, a törvényszerű folyamat, amely azonban bizonyos sajátos körülmények között – időlegesen – módosulhat. Így a mi jelenlegi adottságaink között (kezdeti nehézségekkel küzdő szövetkezetek, ahol a mezőgazdasági keresőképes lakosság egy része nem, vagy nem kielégítő mértékben vesz részt a közös gazdaság munkálataiban, a beruházási és egyéb anyagi eszközök szűkös volta, az egyéb népgazdasági ágak adott munkacélfelzárkózó-képessége stb.), a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben a belterjes fejlesztés, a területegységre jutó élők- és holtmunka ráfordítások növelését teszik szükségessé, a területegységre jutó hozamok jelentős növelése céljából.

A területegységre jutó élők munkája-ráfordítások növelését az adott technikai szint mellett – a rendelkezésre álló munkaerő optimális kihasználása követeli. A munkaerő kihasználása céljából a belterjesítés *átmenetileg* még a munkatermelékenység változatlansága – sőt néhány rendkívüli esetben csökkenése – esetén is indokolt lehet. Például olyan esetben, ha más népgazdasági ágak nem tudják felszívni a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerőt, és ugyanakkor a mezőgazdasági termelés beruházási és egyéb anyagi eszköz szükségletének kielégítése nem biztosítható kielégítően.

Általában azonban termelőszövetkezeteinkben a belterjes fejlődést a területegységre eső hozamok emelkedése, a termelés gazdaságosságának javulása, a termékek önköltségének a csökkenése jellemzi. Ennek során nő a szövetkezetek és az egyes szövetkezeti tagok jövedelme is.

2. A pótlólagos ráfordítások utáni jövedelemigény a termelőszövetkezetekben

A belterjesítés pótlólagos ráfordításokat tesz szükségessé, amelyeket a termelőszövetkezetek csak akkor valósítanak meg, ha ezek a pótlólagos ráfordítások növelik a jövedelmet. Felmerül tehát az a kérdés, hogy a termelőszövetkezetek milyen jövedelemnövekedést várnak a pótlólagos ráfordításoktól, mikor érdekeltnek ilyeneknek eszközlésében.

A szövetkezetek termelési ráfordításai élők- és holtmunkaráfordítások. A pótlólagos ráfordítások elsősorban holtmunka-ráfordítások, de az adott üzem rendelkezésére álló munkaerő maximális kihasználása végett jelenleg a belterjessé válás során a területegységre jutó élők munkája-ráfordítás is növekszik.²

Vannak azonban bizonyos pótlólagos ráfordítások, amelyek vagy csak holtmunka-ráfordításként (például gépbeszerzés), vagy csak élők munkája-ráfordításként (például többszöri kézi kapálás) jelentkeznek. Továbbá vannak olyan holtmunka-ráfordítások, amelyek az élők munkája-ráfordítások csökkenését eredményezik (gépesítés). Általánosságban a

² Az MTA Mezőgazdasági Üzemtani Intézetének belterjességi vizsgálata azt mutatják, hogy a legbelterjesebb szövetkezetekben kétszer annyi élők munkája jut egységnyi területre, mint a külterjes szövetkezetekben.

gépesítés az adott területen az élömlunka-ráfordítás csökkenését eredményezi. Azonban a szövetkezetek tagjai tulajdonosok (és nem bérmunkások), és arra törekcszenek, hogy a felszabaduló munkaerőt intenzívebb termelési ágak létrehozásával vagy fejlesztésével lekössék.³ Ezért bár a gépesítés az adott területen élömlunkát tesz feleslegessé, általában a termelösszövetkezetekben az üzem egészét tekintve nem eredményezi okvetlenül az élömlunka-ráfordítás csökkenését. Ez nem jelenti azt, mintha a gépesítés – anélkül, hogy a felszabaduló munkaerőt más területen alkalmazná – nem járna előnyökkel a szövetkezetben. A gépesítés – azon túl, hogy munkaerőt szabadít fel, hogy növeli a termelékenységét – például jobb talajművelést biztosít, lehetővé teszi a munkák jobb minőségű és időbeni elvégzését stb.

A pótlólagos élömlunka-ráfordítás általában – eltekintve a viszonylag szűk kerektektől, korlátozott lehetőségektől – további holtmunka-ráfordításokat követel. Ezért szövetkezeinkben a termelésben felhasznált holtmunka mennyisége a belterjes fejlődés során szüntelenül nő.

Az nem szorul külön bizonyításra, hogy a pótlólagos holtmunka-ráfordításokat – amennyiben azok társadalmilag szükséges mértékűek – a termékek árában meg kell téríteni, hiszen enélkül a termelést – nagyobb időszakot tekintve – változatlan szinten sem lehetne biztosítani.

Szövetkezeink holtmunka-ráfordításai azonban részben saját erőből, részben állami erőből eszközölt ráfordítások. Mindkét fajta ráfordításnak meg kell térülnie. Az állami erőből végzett beruházásoknál ezen felül szövetkezeink kamatot is fizetnek, és az ennek fedezéséhez szükséges kiadásokat is meg kell hogy kapják a termelés eredményeiben. Ugyanakkor az állami erőből (vagy részben állami erőből) eszközölt ráfordítások egy részét bizonyos feltételek teljesülése esetén a szövetkezeteknek nem kell visszafizetni. Enélkül kezdő szövetkezeink aligha tudnák a rájuk háruló óriási feladatokat megoldani. A kérdés mármost az, hogy ilyen ráfordítások esetén az elengedett hitelt képező részt, ami a szövetkezeteknek nem jelent tényleges kiadást, meg kell-e kapniuk a szövetkezeteknek a mezőgazdasági árakban. Véleményem szerint – általában – igen. Az elengedett rész (elengedett hitel) a társadalom hozzájárulása a kollektivizáláshoz. Ha e részt nem kapnák meg a szövetkezetek a termékek árában, ez gyakorlatilag azt jelentené, hogy a kapott hitelt az alacsonyabb értékesítési árak révén törlesztik. Az adott esetben azonban nem erről van szó. Ez gyakorlatilag nem is valósítható meg. Hiszen a ráfordításokban az egyes szövetkezeteknél eltérő a saját erőforrás és az állami támogatás aránya, és ezen belül az elengedett rész nagysága. Egységes árrendszer mellett az ilyen elvonást aligha lehet megvalósítani.

Olyan mezőgazdasági árakat kell tehát kialakítani, amelyek figyelembe veszik a társadalmilag szükséges összáfordítást (benne a holtmunka-ráfordítást). Ebből következik az, hogy a hitelelengedés végső fokon csak akkor jár a népgazdaság számára eredménnyel, ha a szövetkezet által ténylegesen meg nem fizetett, de a termelés eredményeiben (az értékesítésnél) megtérített holtmunka ellenértékét a termelösszövetkezetek a termelés fejlesztésére használják fel. A hitelelengedés feltételeit szabályozó rendelkezések is ezt a célt szolgálják.

Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni még azt, hogy a hitelelengedés mértéke (és általában a hitelelengedés) az elért termelési (illetve értékesítési) eredményektől függ.

³ A foglalkoztatottság terén a termelösszövetkezetekben nem a legkedvezőbb a helyzet. „Általában a foglalkoztatottság alacsony színvonala látható. Maga az a tény, hogy a szövetkezetek nagy többségében 200–250 munkanapnál nem igen jut több egy tagra, igazolja az előbbi megállapítást. Legtöbb esetben ugyanis az 1–1 tag által ténylegesen teljesített munkaegységek számában a családtagok munkája is szerepel – akkor is, ha azok a szövetkezetnek nem tagjai. Ezen túl ismeretes, hogy éppen a vizsgált 1956–1958. évi időszakban a munkaegység-hígítás is előfordult.” (Az MTA Mezőgazdasági Üzemtani Intézetének 20. sz. kiadványa: A termelösszövetkezetek belterjességének vizsgálata. 71. o.)

Ez végső soron azzal járhat, hogy a jobb feltételek között (jobb talajokon, jobb üzemi viszonyok között) gazdálkodó szövetkezetek kedvezménye nagyobb. Gyakorlatilag ugyanis az ilyen szövetkezetek kedvezőbb eredményeket tudnak elérni, a termékegység előállításához szükséges ráfordításaik alacsonyabbak, s ezért az ilyen szövetkezetekben már eleve nagyobb a pótlólagos ráfordításokkal elérhető jövedelem. Ezt tovább növelné a termelési eredménytől függő – a gyengébben gazdálkodó termelőszövetkezeteknél elengedett hitelnél – nagyobb hitelelengedésük. Könnyen olyan helyzet állhat elő, hogy a pótlólagos ráfordítások ott növelik a jövedelmet, ahol az egyébként is kedvezően alakulna, és ahol a jövedelem egyébként is kevés volt, nem, vagy csak alig nő. Ilyen eseteknek igyekezzenek elejét venni azok az elég sokrétű intézkedések, amelyek a kedvezmények nyújtására, a hitelelengedésekre stb. vonatkoznak. (Például az új vagy jelentősen növekedett szövetkezetek nagyobb kedvezménye, de ezt a célt szolgálja az a körülmény is, hogy a kedvezmény nyújtásának feltételei olyan módon vannak megállapítva, hogy azokat gondos gazdálkodás mellett a gyengébb szövetkezetek is teljesíthetik.) Mindenesetre ezen problémák gyakorlati vizsgálata igen hasznos lenne.

A pótlólagos holtmunka-ráfordítás megtérülésével kapcsolatban a fentiekben elmondottak a megtérülés lényegbeli kérdéseire vonatkoznak. Ez nem jelenti azt, hogy ezek a problémák a szövetkezeti vezetők és az egyes szövetkezeti tagok tudatában is így jelentkeznek. Sőt, *márcsak* azért is másként jelentkeznek, mert például jelenleg szövetkezeteinkben az állóeszközök elhasználódása után (ami a holtmunka-ráfordítás egyik jelentékeny része) értékcsökkenési leírást nem számítanak. Az állóeszközök értékcsökkenését nem költségként tartják nyilván, hanem ez jövedelemként jelenik meg.

Az elhasználódott érték-rész pótlását, valamint az állóeszközök bővítését hivatottak szolgálni a fel nem osztható szövetkezeti alapra vonatkozó előírások. A szövetkezeti alapszabály előírja, hogy a fel nem osztható szövetkezeti alapot a tagok között kiosztható – pénzbeni és természetbeni – részesedés legalább 10%-ának megfelelő értékkel kell évről évre gyarapítani. (Ez ténylegesen sokkal kisebb növekedést jelent, mivel a 10%-nak egy része az elhasználódott rész pótlását jelenti, esetleg még ehhez sem elegendő.)⁴ Amennyiben a szövetkezetben az értékcsökkenés (a holtmunka-ráfordítás egyik része) nem jelenik meg költségként, nyilvánvaló, hogy annak megtérülését szövetkezeteink nem is vizsgálják, s így gazdasági döntéseiket pontos gazdasági számításokkal már csak ezért sem alapozzák meg. Mindez nem változtat azon a tényen, hogy az értékcsökkenési hányad a költségeknek el nem hanyagolható része, aminek meg kell térülnie. Nyilvánvaló az is, hogy előbb-utóbb az ésszerűbb gazdálkodás érdekében e tényezővel is számolniuk kell szövetkezeteinknek.

A ráfordítások másik meglehetősen jelentékeny részét az élomunka-ráfordítások képezik. Szövetkezeteinkben a belterjesedés során növekszik a területegységre jutó élomunka-ráfordítás. Az MTA Mezőgazdasági Üzemtani Intézetének 100 termelőszövetkezetben végzett felvétele szerint az 1956–1958. évek átlagában a különböző belterjességi fokon levő szövetkezetekben az 1 kh mezőgazdasági területre jutó munkaegységek száma az alábbiak szerint alakult:⁵

⁴ Az MTA Mezőgazdasági Üzemtani Intézete által vizsgált 100 termelőszövetkezet 1958-ban az összes jövedelem 26%-át használta fel álló- és forgóeszköz-gyarapításra, ami holdanként 510 forintot tett ki. Ez kétségtelenül kevés. Ennek mintegy fele beruházási célú, fele pedig forgóvagyon-növelést szolgál. A 250 Ft állóeszközérték-növelést az állami támogatás, továbbá, mintegy 250 Ft-tal emeli. Ugyanakkor jelenleg szövetkezeteinkben az amortizáció – ami nem kerül elszámolásra – holdanként mintegy 400–500 forintot tesz ki. (20. sz. kiadvány: A termelőszövetkezetek belterjességének vizsgálata. 41–42. o.)

⁵ Az MTA Mezőgazdasági Üzemtani Intézetének 20. sz. kiadványa: A termelőszövetkezetek belterjességének vizsgálata. 121. o.

Belterjeségi osztályok*	A 1 kh mezőgazdasági területre jutó munkaegység 3 év átlagában az I. osztályhoz viszonyítva
I.	100
II.	147
III.	169
IV.	168
V.	210

* A csoportosítás kritériumait lásd 158–159. o. (lábjegyzet)

A belterjesítés tehát pótlólagos élőmunka-ráfordítással járt. A kapitalizmusban (amennyiben bér munkásokkal termeltetnek) a pótlólagos ráfordításokban az élőmunka-ráfordítás pótlólagos munkabér-kiadás formájában jelenik meg. Más a helyzet szövetkezeteinkben. Itt nem fizetnek munkabért, hanem a szövetkezeti tagok a végzett munka alapján (és részben a bevitt föld alapján) részesülnek a jövedelemből (illetve ennek a személyes fogyasztásra kerülő részéből). A rendelkezésre álló földterületet és egyéb termelőeszközöket úgy kell kihasználni, hogy ezzel biztosíthassák a tagok minél jobb megélhetését. A jelenlegi mezőgazdasági árak mellett, közepes gazdálkodási színvonal esetén a szövetkezeti tagok kívánatos életszínvonala biztosítható. *A pótlólagos élőmunka-ráfordítások utáni jövedelem igényt illetően megállapíthatjuk azt, hogy szövetkezeteinkben nincs valamilyen pontosan meghatározható, minden szövetkezetre egyformán érvényes minimális 1 munkanapra (vagy 1 munkaegységre) jutó jövedelem, amelynek minden szövetkezetben egyformán meg kellene térülni a pótlólagos élőmunka-ráfordítás eredményeiben. Amit biztosan mondhatunk, az a következő:*

a) amennyiben a pótlólagos élőmunka-ráfordítás nem hoz jövedelmet (itt figyelmen kívül kell hagyni az előre nem várt esetleges termékkiesést stb.), a szövetkezet anyagilag nem érdekelt a pótlólagos ráfordításban és valószínűleg nem is eszközöl ilyet;

b) a szövetkezetek maximális 1 főre jutó bruttó jövedelemre törekszenek, és a lehetőség adta határok között pótlólagos élőmunka-ráfordításaikkal is ezt igyekeznek biztosítani.

Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a szövetkezetekben *minden realizált új érték* növeli a szövetkezetek fogyasztási alapját, a szövetkezeti jövedelmet. Amennyiben a holtmunka-ráfordítás megtérülésén felül a pótlólagos élőmunka-ráfordítás növeli a realizált új értéket, a szövetkezet már érdekelt *lehet* a pótlólagos élőmunka-ráfordításban. Nem mondható ki tehát szabályként az, hogy a pótlólagos élőmunka-ráfordításoknak akkora jövedelmet kell eredményezniük, mint amekkora például az állami gazdasági munkabér.⁶ Amennyiben a termelőszövetkezetekben – minden realizált új érték növeli a fogyasztási alapot, valamint a szövetkezeti felhalmozást, bőséges munkaerőkészlet esetén a munkaráfordítások növelésének ökonomiai határa mind üzemi, mind társadalmilag: *a holtmunka-ráfordítások plusz bizonyos új érték megtérülése a termékekben.*

⁶ Ezzel szemben az MTA Mezőgazdasági Üzemtani Intézet 7. számú „A termelőszövetkezeti üzemek fejlődése” c. kiadványának 76. oldalán a következőket olvashatjuk: „A vizsgált szövetkezeti viszonyok között – amikor 30–40% a tárgyiasult munka aránya – legalább 45–50 Ft-ot kell elérnie az egy munkaegységre eső termelési értéknek ahhoz, hogy a ráfordítások megtérüljenek.” (A 45–50 Ft egy munkaegységre jutó termelési értékből 30 Ft jutna az állami gazdaságokban fizetett bérek alapján egy munkaegységre.)

A probléma az, hogy ez az új érték – vagyis a pótlólagos élőmunka-ráfordítás révén elért új érték mekkora?

Ezzel az új értékkel kapcsolatban bizonyos az, hogy ez nem egyformán adott nagyság minden szövetkezetben. Hatással vannak e nagyságra olyan tényezők, mint: a) a termelőszövetkezet tagsűrűsége; b) a környék és általában a népgazdaság egyéb területeinek munkaerő-felvető képessége stb.

Olyan termelőszövetkezetekben, ahol a tagok foglalkoztatottsága nem kielégítő, a tagok foglalkoztatásának és évi jövedelmének maximális növelése céljából a kisebb, egy munkanapra jutó jövedelmet biztosító termékek termelésének fokozásában is érdekelt lehet a tagság és a szövetkezet. Ilyen szövetkezetben a pótlólagos élőmunka-ráfordítások után a korábbinál kevesebb egy munkanapra jutó jövedelem mellett⁷ is érdekelt a tagság, ha az így elérhető, egy tagra jutó évi összjövedelem növelését kielégítőnek találja. Ezzel szemben azokban a szövetkezetekben, ahol kisebb a tagsűrűség, és a tagság foglalkoztatása megfelelő és kielégítő az egy tagra jutó évi jövedelem is, a szövetkezet a pótlólagos ráfordítások után – amennyiben azok élőmunka-ráfordítással is járnak – legalábbis a korábbinak megfelelő 1 munkanapra jutó bruttó jövedelmet vár.

Az előbb elmondottak egyben vonatkoznak az egész termelőszövetkezeti szektorra is olyképpen, hogy ha a szövetkezetekben munkaerőfelesleg van – és ezt nem szívják fel a más népgazdasági ágak – a szövetkezetek kisebb egy munkanapra jutó jövedelem mellett is érdemesnek tartják a pótlólagos élőmunka-ráfordítást. Míg munkaerőhiány esetén – ha az évi összjövedelmet kielégítőnek találják – a pótlólagos élőmunka-ráfordításban (amiknek ilyen esetben kicsi a lehetősége) csak növekvő egy munkanapra jutó jövedelem esetén lesznek érdekelték.

Ezek alapján minden bizonnyal minden szövetkezetben kialakul valamilyen konkrét – ha számszerűleg nem is egészen pontos – igény a pótlólagos élőmunka-ráfordítások után elérendő jövedelemre nézve, amit ha nem látnak elérhetőnek, tartózkodnak a ráfordításoktól. Az, hogy ez nem lehet azonos az állami gazdaságokban fizetett bérrel, az bizonyos, már csak azért is, mert a szövetkezetek egy részében ezt jelenleg sem érik el, s a termelést ennek ellenére sem szüntetik meg.

Más kérdés, hogy a társadalom érdekei azt követelik, hogy a termelés növekedésével, a többletjelésítménnyel egyidőben megfelelően nőjön a parasztság jövedelme is, s hogy a mezőgazdasági és az ipari termelés fejlődésével együtt a munkások és parasztok jövedelme (életszínvonala) arányosan emelkedjen.

Ezek után vizsgáljuk meg azt, hogy a belterjessé válás során ténylegesen hogyan alakulnak a ráfordítások és a jövedelmek.

3. Ráfordítás és jövedelem a különböző belterjességi fokon levő termelőszövetkezetekben⁸

A ráfordítás és a jövedelem összefüggéseinek a gyakorlati életből vett számadatok alapján történő vizsgálatánál nagy nehézségeket okoz az, hogy ilyen jellegű adatok csak szórványosan találhatók, s amennyiben vannak, csak a termelőszövetkezetek szűkebb

⁷ Az kétségtelen, hogy ha az egy munkacégre jutó jövedelem (pontosabban részesedés) az előző évihez képest csökken a pótlólagos ráfordításokkal termelt cikk alacsonyabb jövedelme következtében, ez problémát okoz a termelőszövetkezetben. De nem állítható ennek ellenére sem az, hogy a termelőszövetkezet ilyen esetben – ha helyzet (például a foglalkoztatottság biztosítása, az egy főre jutó évi jövedelem növelése) erre rákényszeríti – nem eszközözi a pótlólagos ráfordítást.

⁸ Az elemzés alapvetően két forrásra támaszkodik:

1. Az MTA Mezőgazdasági Üzemtani Intézetének „A termelőszövetkezetek belterjességének vizsgálata” c. 20. számú kiadványára, amely mintegy 100 termelőszövetkezet belterjességi problémáit vizsgálja.

körére vonatkoznak. Továbbá a rendelkezésre álló adatok csak a gazdaságok egészére vonatkozóan tartalmazzák a ráfordítások és a jövedelem mutatóit, de sem a termelés egyes ágaira, sem az egyes termékekre nézve a ráfordításokról és a jövedelmekről nem tájékoztatnak.

Ennek ellenére a rendelkezésre álló adatok alapján is megállapíthatók bizonyos – nem érdektelen – összefüggések a vizsgálandó kérdést illetően, amelyek általában jellemzők a ráfordítások és a jövedelmek összefüggéseire a termelőszövetkezetekben.

A felhasznált forrásmunkák adatai szerint a különböző belterjességu szövetkezetekben az egységnyi területre jutó befektetések (állóalapok), valamint a folyó ráfordítások (élő- és holtmunka-ráfordítások) a következők szerint alakultak:

2. sz. táblázat

Az 1 kh mezőgazdasági területre jutó értékek (Ft)	I.	II.	III.	IV.	V.
	belterjességi osztály				
Belterjességi érték	2650	3618	4454	5380	7553
Index: I. o. + 100	100	137	168	203	289
Ebből: kézi munka (munkaegységben)	23,4	38,4	43,3	43,1	54,0
Index: I. o. = 100	100	164	185	184	321

Év: 1958.

Forrás: MTA Mezőgazdasági Üzemtani Intézete

2. A KSH „A mezőgazdaság eredményei 1958-ban” c. kiadványára és ezzel kapcsolatban a KSH által vizsgált 2491 termelőszövetkezet adataira.

Az MTA Mezőgazdasági Üzemtani Intézete a „belterjességi érték” alapján csoportosította a vizsgált szövetkezeteket. „Belterjességi érték” egyenlő: az állóalapok, a kézi és a gépi munka, s a legfontosabb anyagok felhasználásának 1 kh mezőgazdasági területre jutó értékével. Az Intézet a belterjességi színvonal alapján öt belterjességi fokozatot (osztályt) képez a vizsgált szövetkezetekből. Ezek a következők: I. (alacsony belterjességi szintű szövetkezetek), ahol a belterjességi érték 3000 Ft-nál kevesebb; II. (gyenge közepes belterjességi szintű szövetkezetek), ahol a belterjességi érték 3001–4000 Ft között van; III. (közepes belterjességi szintű szövetkezetek), ahol a belterjességi érték 4001–5000 Ft között van; IV. (jó közepes belterjességi szintű szövetkezetek), ahol a belterjességi érték 5001–6000 Ft között van; V. (magas belterjességi szintű szövetkezetek), ahol a belterjességi érték 6001 Ft-nál több.

A KSH a vizsgált termelőszövetkezeteket az 1. kat. hold termőterületre jutó termelési volumenérték alapján csoportosította és kilenc csoportot képezett. Az egyes csoportok a következők: 1. 1500 Ft-nál kevesebb; 2. 1501–2000 Ft; 3. 2001–2500 Ft; 4. 2501–3000 Ft; 5. 3001–3500 Ft; 6. 3501–4000 Ft; 7. 4001–4500 Ft; 8. 4501–5000 Ft; 9. 5001 Ft-nál több egy kat. hold termőterületre jutó termelési volumenértéket elért szövetkezetek csoportja.

A KSH csoportosításánál is általában a termelési érték emelkedésével nő a szövetkezetek belterjessége. Mégis vizsgálatunk szempontjából az MTA Mezőgazdasági Üzemtani Intézetének adatai és a KSH adatai közötti különbséget illetően egy lényeges dolgot kell megemlíteni: a KSH a termelési érték alapján csoportosította a szövetkezeteket (függetlenül a befektetett eszközöktől), míg az MTA Mezőgazdasági Üzemtani Intézete a befektetések és folyó ráfordítások alapján (és a csoportosításnál nem vette figyelembe a termelési értéket). Ezért azt mondhatnánk, hogy a KSH adataiból képet kaphatunk arról, hogy a jól gazdálkodó belterjesebb szövetkezetekben milyen jövedelmet lehet elérni. Következik ez abból, hogy a csoportosítás nem a lekötött eszközök és ráfordítások, hanem az elért termelési volumenérték alapján történt, s így pl. kisebb lekötött eszköz és ráfordítás mellett jó termelési eredményt elért szövetkezetek magasabb csoportba kerültek. Az MTA Mezőgazdasági Üzemtani Intézetének adatai pedig inkább azt mutatják, hogyan alakul általában a vizsgált szövetkezetekben a belterjesség változása során a jövedelem. (A csoportosítás módszeréből kifolyólag azok a szövetkezetek, ahol nem volt megfelelő a lekötött eszközök kihasználása, bár termelési eredményük viszonylag kicsi volt, a befektetés és a ráfordítás alapján magasabb csoportba kerültek.) Vagyis az egyik inkább a lehetőségeket, a másik inkább a valóságos helyzetet érzékelteti.

3. sz. táblázat

1 kh termőterületre jut	Azokban a csoportokban, ahol az 1 kh termőterületre jutó termelési volumenérték (Ft)								
	1500 alatt	1501— 2000	2001— 2500	2501— 3000	3001— 3500	3501— 4000	4001— 4500	4501— 5000	5001 felett
Álló- és forgóvagyon (1500 Ft alatti csop. = 100)	100	122	157	171	198	218	246	371	364
Munkaegységek száma (1500 Ft alatti csop. = 100)	100	130	162	184	205	229	254	270	325

Ev: 1958.

Forrás: KSH.

Hogyan alakultak a jövedelmek? A növekvő ráfordítások megtérültek-e? A ráfordításokkal együtt emelkedtek-e a jövedelmek? Mennyiben voltak érdekeltek a szövetkezetek a gazdaság belterjes fejlesztésében? Ezek a szövetkezetek belterjes fejlődésének alapvető kérdései.

Ezekre a kérdésekre csak akkor adhatunk választ, ha megvizsgáljuk a különböző belterjességi szinten levő szövetkezetek jövedelmét.

4. sz. táblázat

A jövedelem és a részesedés alakulása a különböző belterjességi osztályokban
(1958-ban)*

Megnevezés	Belterjességi osztály				
	I.	II.	III.	IV.	V.
Az 1 kh mezőgazdasági területre jutó jövedelem (Ft)	964	1 452	1 703	2 082	2 827
Az 1 kh mezőgazdasági területre jutó részesedés (Ft)	745	1 020	1 234	1 620	2 039
Az 1 tagra jutó jövedelem (Ft)	13 651	14 007	15 000	17 012	19 527
Az 1 tagra jutó részesedés (Ft)	10 549	9 844	11 019	13 241	14 080
Az 1 munkaegységre jutó jövedelem (Ft) ..	41	38	39	48	52
Az 1 munkaegységre jutó részesedés (Ft) ..	31,8	26,6	28,6	37,6	37,8

* Az MTA Mezőgazdasági Üzemtani Intézetének adatai alapján.

5. sz. táblázat

*A részesedés alakulása a különböző 1 kat. hold termelési volumenértéket elért szövetkezetekben (1958-ban)**

Megnevezés	Azokban a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben, ahol az 1 kat. hold termőterületre jutó termelési volumenérték (Ft)								
	1500 Ft-nál kevesebb	1501— 2000	2001— 2500	2501— 3000	3001— 3500	3501— 4000	4001— 4500	4501— 5000	5000 Ft-nál több
Az 1500 Ft-nál kevesebb 1 kat. hold termőterületre jutó termelési volumenértéket elért termelőszövetkezeti csoporthoz viszonyítva (Ft)									
Az 1 kh termőterületre jutó részesedés.....	100	149	215	260	321	379	473	537	661
Az 1 tagra jutó részesedés	100	121	410	154	171	180	202	221	222
Az 1 munkaegységre jutó részesedés.....	100	115	133	141	156	165	186	189	203

* A KSH adatai alapján számítva.

A 4. sz. táblázat adatai azt mutatják, hogy az MTA által vizsgált szövetkezetekben *mind az 1 kat. hold mezőgazdasági területre, mind az 1 tagra jutó jövedelem a belterjesség fokozódásával növekedett.*⁹ Az 1 kat. hold mezőgazdasági területre jutó jövedelem növekedése minden belterjességi osztályban túlszárnyalta a belterjességi érték növekedését. Az egy munkaegységre jutó jövedelem azonban a II. és III. osztályban alacsonyabb volt, mint az I. osztályban, és csak a IV–V. osztályban haladta meg az I. osztályban elért 1 munkaegységre jutó jövedelmet. Az 1 kat. hold mezőgazdasági területre jutó részesedés nagyjában-egészében a belterjességi érték emelkedési ütemével megegyező ütemben emelkedett a belterjesség fokozódásával. Ugyanakkor emelkedett az 1 tagra és az 1 munkaegységre jutó részesedés is. Azonban az 1 tagra jutó részesedés a II. osztályban, az 1 munkaegységre jutó jövedelem pedig a II. és a III. osztályban kisebb volt, mint az alacsony belterjességi szintű szövetkezetekben (I. osztály).

A KSH által vizsgált szövetkezetekben (5. sz. táblázat) 1958-ban mind az 1 kat. hold termőterületre, mind az 1 tagra és az 1 munkaegységre jutó részesedés töretlenül emelkedő tendenciát mutat az 1 kat. hold termőterületre jutó termelési volumenérték növekedése során.

Az álló- és forgóeszköz értéke, valamint a termelési érték és a jövedelem a különböző belterjességi fokon levő szövetkezetekben az alábbiak szerint alakult:

6. sz. táblázat

(A legalacsonyabb belterjességi fokon levő szövetkezet = 100)

Belterjességi osztály	1 kh mg-i területre jutó álló- és forgóeszköz érték	1 kh mg-i területre jutó jövedelem	1 kh mg-i területre jutó bruttó termelési érték
I.	100	100	100
II.	124	151	129
III.	154	177	152
IV.	190	216	155
V.	288	293	204

Forrás: Az MTA Mezőgazdasági Üzemtani Intézete.

7. sz. táblázat

1 kh termőterületre jutó termelési volumenérték	1 kh termőterületre jutó álló- és forgóvagyon érték	1 kh termőterületre jutó részesedés	1 kh termőterületre jutó termelési érték
1500 Ft-nál kevesebb	100	100	100
1501—2000 Ft	118	149	148
2001—2500 Ft	148	212	186
2501—3000 Ft	158	260	227
3001—3500 Ft	179	321	266
3501—4000 Ft	194	379	305
4001—4500 Ft	211	473	348
4501—5000 Ft	319	537	387
5000 Ft-nál több		661	494

Forrás: KSH.

⁹ A 3. sz. táblázatban kimutatott jövedelmek a befizetett föld- és jövedelemadót nem tartalmazzák.

Mind a Mezőgazdasági Üzemtani Intézet, mind a KSH által vizsgált termelőszövetkezetekben az 1. kat. holdra jutó álló- és forgóeszköz értékénél gyorsabb ütemben növekedett az 1. kat. holdra jutó bruttó jövedelem (illetve a KSH által vizsgált szövetkezetekben a részesedés) és a bruttó termelési érték, miközben ez utóbbinál gyorsabb volt a bruttó jövedelem (illetve részesedés) növekedése.

Általában a vizsgált táblázatok adataiból megállapítható, hogy az egységnyi területre jutó jövedelemnél és részesedésnél kisebb mértékben emelkedik az 1. tagra jutó jövedelem és részesedés. Még ennél is lassúbb az egy munkaegységre jutó jövedelem és részesedés emelkedése, sőt a 4. sz. táblázat adatai azt mutatták, hogy az 1. tagra jutó részesedés és az 1. munkaegységre jutó bruttó jövedelem és részesedés nem emelkedik töretlenül. Ez azzal magyarázható, hogy az élőmunka-ráfordítások jóval gyorsabban nőttek egyes belterjességi osztályokban a bruttó jövedelemnél.

Általában az élőmunka-ráfordítások a vizsgált szövetkezetekben gyorsabban emelkedtek az álló- és forgóeszköz-ráfordításoknál is. Ezt az alábbi adatok mutatják.

8. sz. táblázat

(A legalacsonyabb belterjességi fokon levő szövetkezetek = 100)

Belterjességi osztály	1 kh mg-i területre jutó		
	álló- és forgóeszköz érték	kézmunka	bruttó jövedelem
I.	100	100	100
II.	124	164	151
III.	154	185	177
IV.	190	184	216
V.	288	231	293

Forrás: Az MTA Mezőgazdasági Üzemtani Intézete.

9. sz. táblázat

1 kh termőterületre jutó termelési volumenérték	1 kh termőterületre jutó		
	álló- és forgóvagyonérték	munkaegység	részesedés
1500 Ft-nál kevesebb	100	100	100
1501—2000 Ft	118	130	149
2001—2500 Ft	148	162	215
2501—3000 Ft	158	184	260
3001—3500 Ft	179	205	321
3501—4000 Ft	194	229	379
4001—4500 Ft	211	254	473
4501—5000 Ft	231	270	537
5000 Ft-nál több	319	325	661

Forrás: KSH.

A Mezőgazdasági Üzemtani Intézet által vizsgált szövetkezeteknél a II. és III. osztályban az élőmunka-ráfordítások lényegesen gyorsabban növekedtek, mint az álló- és forgóeszköz befektetések (ezekben az osztályokban az 1. munkaegységre jutó jövedelem és részesedés kisebb volt, mint az I. osztályban). Az élőmunka-ráfordításnál az álló- és forgóeszköz befektetés növekedése csak a IV. és V. osztályban volt gyorsabb (ezekben az osztályokban nagyobb volt az 1. munkaegységre jutó jövedelem és részesedés is, mint az I. osztályban).

A KSH által vizsgált szövetkezeteknél az egységnyi területen nagyobb termelési volumenértéket elért szövetkezetek csoportját vizsgálva megállapítható, hogy minden

csoportban gyorsabb volt az élőmunka-ráfordítás növekedése az álló- és forgóvagyon érték növekedésénél. Az, hogy a részesedés ennek ellenére töretlenül emelkedett minden csoportban, azzal magyarázható, hogy egyfelől csak a részesedés adatai állnak rendelkezésünkre (és lehet, hogy a részesedés emelkedése gyorsabb volt a felhalmozás növekedésénél), másfelől, mivel a csoportosítás a termelési érték alapján történt, a jobb szövetkezetek már eleve magasabb csoportba kerültek.

Az a tény, hogy általában az 1 kat. holdra jutó élőmunka-ráfordítás gyorsabban növekedett az 1 kat. holdra jutó álló- és forgóeszköz befektetésnél, több tényezővel magyarázható: *a)* a gépesítésben a gépállomások vitték a vezető szerepet, és így a gépesítés álló- és forgóeszköz befektetései nem szerepeltek a termelőszövetkezeteknél; *b)* a belterjesebben gazdálkodó szövetkezetekben több munkaerő állt rendelkezésre;¹⁰ *c)* a felhalmozási eszközök korlátozott megléte még a fejlettebb termelőszövetkezetekben is az élőmunka-ráfordítások gyorsabb növekedésére ösztönzött.

Figyelembe véve az előző részben a pótlólagos ráfordítások utáni jövedelem igény-nyel kapcsolatban elmondottakat, megállapíthatjuk, hogy *a jelenlegi feltételek között tágak e keretek a pótlólagos ráfordítások számára*. Ha az 1 tagra jutó jövedelem növekszik, még az 1 munkaegységre jutó jövedelem csökkenése mellett is érdekelt lehet a szövetkezet a pótlólagos ráfordítások növelésében. Ez azonban csak akkor ösztönző, ha olyan szövetkezetekről van szó, ahol a rendelkezésre álló munkaerő kihasználása nem kielégítő. Ilyen esetben viszonylag kis holtmunka-befektetés növekedés mellett az élőmunka-ráfordítás jelentős növelésével fokozni lehet az 1 tagra jutó jövedelmet. Ha azonban a szövetkezet munkaerő-nehezégekkel küzd, más a helyzet. Ekkor csak a holtmunka-befektetés nagyarányú növelésével lehet a termelést és a jövedelmet növelni. Ez esetben alapvető jelentőségű, hogy az 1 munkaegységre jutó jövedelem növekedjék.

Jelenlegi mezőgazdasági árendszertünk kialakításakor még mezőgazdaságunkban a kisparaszti gazdaságok voltak túlsúlyban. Árendszertünk, akarva, nem akarva, alapján véve a kisparaszti viszonyokat figyelembe vevő vonásokat tükröz.

Az ilyen árendszert azonban a kollektivizálás időszakában (és a kollektivizálás utáni néhány évben) nem okvetlenül rossz. A létrejött szövetkezetek sok tekintetben még magukon viselik a korábbi kisparaszti gazdaságoknál kialakult vonásokat; ez megmutatkozik a termelési struktúrában, a munkaerő ellátottságban, bizonyos kisparaszti szemléletet tükröző gazdálkodásmódban stb. Ezenkívül az állam jelentős támogatást nyújt a szövetkezeteknek. Így például beruházási hitelt ad istállóépítéshez, gép-, állat-beszerezéshez stb. Mindezek azt eredményezik, hogy a kisparaszti termelési struktúráról történő eltérésben *átmenetileg* kisebb lehet a jövedelmezőség szerepe, mivel számos egyéb tényező hat a termelési struktúrára.

¹⁰ Az egy tagra jutó közös redukált szántóföld (kh-ban) az alábbiak szerint alakult (1958).

(Az 1500 Ft-nál kevesebb 1 kat. hold termőterületre jutó termelési volumenértéket elérő szövetkezetek csoportja = 100.) Azokban a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben, ahol az 1 kat. hold termőterületre jutó termelési volumenérték:

1500 Ft-nál kevesebb	1501-2000	2001-2500	2501-3000	3001-3500	3501-4000	4001-4500	4501-5000	5000 Ft-nál több
forint								
100	87	76	73	69	63	58	58	49

A 100 kh. mezőgazdasági területre jutó tagok száma

(1958; I. belterjességi osztály = 100)

Belterjességi osztályok

I.	II.	III.	IV.	V.
100	146	159	172	204

1957-ben az MTA Mezőgazdasági Üzemtani Intézetének számításai szerint az egyes cikkek termelésénél elért jövedelem (az őszi búza termelésével elérhető jövedelemhez viszonyítva) a vizsgált termelőszövetkezetekben az alábbiak szerint alakult:

10. sz. táblázat

Cikk	Az 1 kat. holdra jutó üzemi bruttó jövedelem	Az 1 munkanapra jutó bruttó jövedelem
Őszi búza	100	100
Őszi árpa	120	131
Tavaszi árpa	91	94
Kukorica	109	32
Cukorrépa	258	24
Burgonya	271	36
Napraforgó	89	35
Dohány	424	14
	Az 1 db állatra ju- tó jövedelem*	
Tehenészet	151	
Sertésenyésztés		

* A saját termelésű takarmányok közteher nélküli önköltséggel számolva.

Bár a fenti adatok nem voltak jellemzőek az egész termelőszövetkezeti szektorra, még 1957-ben sem, és ma még kevésbé jellemzőek, az alapvető tendenciát jól érzékeltetik. A munkaintenzív növényfélések termelése 1 kat. holdon az extenzívebb növényféléseknél jóval magasabb bruttó jövedelmet biztosít, de ugyanakkor az 1 munkanapra jutó jövedelem ezen cikkek termelésénél alacsonyabb.

A belterjesebb szövetkezetekben a tagsűrűség lényegesen nagyobb, mint a kevésbé belterjesebben, s ezért e szövetkezetek már eleve rákényszerülnek a munkaintenzívebb növények termelésére, a nagyobb állattartásra.

11. sz. táblázat

A művelési ágak, a vetésterület és a haszonállattartás alakulása az MTA Mezőgazdasági Üzemtani Intézete által vizsgált termelőszövetkezetekben (Index: I. oszt. = 100)*

Megnevezés	I.	II.	III.	IV.	V.
100 kh mg-i területre jutó haszonállat (szá- mosállat)	100	91	138	140	115
Kalászosok terület a mg-i terület %-ában	100	119	130	140	115
Kukorica, burgonya, cirok, napraforgó ...	100	166	184	160	171
Cukor- és takarmányrépa	100	193	224	134	176
Pillangósok**	100	130	149	143	132
Zöldségfélék	100	75	88	213	118
Szálaktakarmány és rét***	100	96	93	82	96
Legelők	100	60	40	40	43
Szőlő és gyümölcs	100	240	160	225	385

* Az MTA Mezőgazdasági Üzemtani Intézete 20. számú kiadványa „A termelőszövetkezetek belterjességének vizsgálata”. Kézirat gyanánt, 1960. 94. o.

** Hüvelyesekkel, repcével, lennel, kenderrel együtt.

*** Egyenyári szálaktakarmányok és rét.

*A művelési ág, a vetésterület és a haszonállatállomány alakulása a KSH által
vizsgált tsz-ekben 1958**

Megnevezés	Az 1500 Ft-nál kisebb	1501— 2000	2001— 2500	2501— 3000	3501— 3500	3501— 4000	4001— 4500	4501— 5000	5000 Ft- nál több
Ft holdankénti termelési volumenértéket elérő gazdaságokban									
A művelési ágak megoszlása									
Szántó	58,0	64,6	73,1	78,1	82,6	83,3	86,7	86,7	83,1
Gyümölcsös és szőlő	1,5	1,7	1,8	2,1	2,5	2,8	2,9	3,6	5,4
Rét, legelő, erdő, nádas	40,5	33,7	25,1	19,8	14,9	13,9	10,4	9,7	11,5
Termőterület	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
A vetésterület megoszlása									
Kalászosok	49,1	50,2	48,4	47,8	48,1	47,1	46,1	46,8	44,3
Kapások	18,4	21,2	22,3	23,2	23,2	26,3	27,0	25,9	28,4
Szálatak.	20,3	19,5	20,7	20,9	21,0	20,0	20,4	20,9	22,1
Egyéb.....	12,2	9,1	8,6	8,1	7,7	6,6	6,5	6,4	5,2
Szántóterület összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
100 kh mg-i területre jutó áll- latállomány (számosállat)...	10,0	11,6	13,7	15,4	16,7	18,8	19,5	19,5	21,7

* KSH: A mezőgazdaság eredményei 1958-ban.

A belterjesebb szövetkezetekben nagyobb arányban találhatók meg az intenzívebb művelési ágak, a vetésterület nagyobb hányadát foglalják el a munkaigényes növény-félék, és egységnyi területen több állatot tartanak, mint a külterjesebb szövetkezetekben.

Annak ellenére, hogy ilyen termelési struktúra mellett a belterjesebb szövetkeze-tekben nagyobb az olyan ágazatok aránya, amelyeknél az egy munkanapra jutó jövedelem viszonylag kevés, azt láttuk, hogy a belterjesebb szövetkezetekben nemcsak az 1. kat. holdra jutó jövedelem (és részesedés), hanem az 1. munkaegységre jutó részesedés is magasabb volt, mint a kevésbé belterjes szövetkezetekben.

Ez azért lehetséges, mert a belterjesebb szövetkezetekben a gazdálkodás színvonala magasabb. A külterjesebb szövetkezeteknél jóval nagyobb termésátlagokat, magasabb állattenyésztési hozamokat érnek el a belterjesebb szövetkezetekben. Az 5000 Ft-nál nagyobb holdankénti termelési értéket elért szövetkezetek termésátlagai – az 1500 Ft-nál kevesebb 1. kat. holdra jutó termelési értéket elérő tsz-ek csoportjához viszonyítva – a következőképpen alakultak: őszi búza 173, őszi árpa 178, kukorica 218, burgonya 201, cukorrépa 215. Hasonló javulást mutatnak az állattenyésztési mutatók is. Például az 5000 Ft-on felüli egy holdra jutó termelési értéket elért szövetkezetek csoportjában az 1. tehénre jutó tej évi átlagos tejhozama 90%-kal volt nagyobb, mint amennyi az 1500 Ft-on aluli termelési értéket elért szövetkezetekben volt.

Kérdés azonban, hogy a belterjesebb szövetkezetekben (az összmunka alapján vizsgálva) *magasabb-e a munka termelékenysége*, mint a külterjesebb szövetkezetekben. Ez az előző adatok alapján nem állapítható meg, sőt a MTA Mezőgazdasági Üzemtani Intézetének adataiból ennek éppen az ellenkezőjére lehetne következtetni. A belterje-sedés során az 1. kat. holdra jutó bruttó termelési értéknél gyorsabban növekszik mind

a területegységre jutó álló- és forgóeszközérték, mind a kézi munka. Ez összefügg azzal, hogy az intenzívebb termelési ágaknál kisebb az 1 munkanapra jutó jövedelem, és a belterjesebb szövetkezetekben ezen ágazatoknak nagyobb a súlyuk. Az MTA Mezőgazdasági Üzemtani Intézete a munkatermelékenységet „az 1 tagra és az 1 munkategységre jutó bruttó termelési érték”-kel méri. Ha a munkatermelékenység alakulását a termékegység előállítására fordított *élő- és holtmunka együttes mennyisége* alapján is megvizsgáljuk, más képet kapunk. A holtmunkánál azonban nem az egész lekötött mennyiséget kell figyelembe venni, hanem annak csak egy részét, ami elhasználódott (az amortizációt s az elhasznált egyéb holtmunkamennyiséget). A belterjesebben gazdálkodó szövetkezeteknél viszont nagyobb az álló- és forgóeszközértéken belül az olyan jellegű állóeszközök aránya, amelyek nagy értéket képviselnek, de évente csak értékük kis hányadát viszik át az előállított termékekre (például épületek).¹¹

¹¹ Ezt a kérdést vizsgálva dr. Sin István a következő adatokat közli:

Egy szántóegységre jutó év eleji eszközök értéke Ft

Megnevezés	Álló	Forgó	Összes	1000 Ft értékű év eleji állóeszközeire jutó gazdálkodási eredmény Ft
Kaposvári járás				
I. csoportba tartozó	5192	2567	7759	693
II. tsz-eknél	4043	2067	6110	443
III. átlagosan	1928	1265	3193	445

Egy szántóegységre jutó állóeszközök egyéves elhasználódása Ft-ban

Megnevezés	Épületek-nél	Gépeknél	Igás és tenyészállatoknál	Növendék-állatoknál	Folyamat-ban lévő beruh.	Összesen	1000 Ft ér-tékű álló-eszköz el-használó-dásra jutó gazdasági eredmény
	1,5	10	12,5				
	% -os elhasználódást számítva				teljes értéket számítva		
Kaposvári járás							
I. csoportba tartozó	46	75	98	140	436	795	4526
II. tsz-eknél	32	74	86	97	388	677	2645
III. átlagosan	9	34	48	98	575	754	1138

Ha ezt figyelembe vesszük, minden bizonnyal a munkatermelékenység (a termékben rejlő összmunkára mérve) emelkedő irányzatot mutat a belterjesedés során.

A KSH által vizsgált szövetkezeteknél az a körülmény, hogy a részesedés gyorsabban növekszik, mint a bruttó termelési érték, kézzelfoghatóan érzékelteti azt, hogy az előbbiek során (a lekötött és elhasznált holtmunkával kapcsolatban) elmondottak e szövetkezeteknél is jelentős szerepet játszottak.

Nyilvánvalóan a belterjesebben gazdálkodó szövetkezetek 1 munkanapra (vagy munkaegységre) nagyobb jövedelmet csak úgy érthettek el, ha ezekben a szövetkezetekben csökkent a termékek önköltsége. A termékek önköltségére – belterjességi csoportonként – kész adatok nem voltak, és az MTA Mezőgazdasági Üzemtani Intézetében a belterjességi szempontból vizsgált szövetkezeteknek csak egy részében folyik önköltségszámítás. Mind az önköltség, mind a belterjesség szempontjából vizsgált

szövetkezetekben az önköltség általában kedvező irányzatot mutat.¹² A legmagasabb belterjességi osztályba tartozó szövetkezetekben a legtöbb cikk önköltsége kisebb, mint az alacsony belterjességi osztályba tartozó szövetkezetekben. Az egyes termények és termékek önköltsége (adó nélkül számítva) az V. belterjességi osztályba tartozó (önköltség szempontjából is vizsgált) termelőszövetkezetekben a II. osztályba sorolt termelőszövetkezetekben elért önköltséghez viszonyítva 1958-ban így alakult: búza 95,1⁰/₀, cukorrépa 93⁰/₀, napraforgó 72,5⁰/₀, rostkender 56,7⁰/₀, tej 94,2⁰/₀, sertéstenyésztés 79,2⁰/₀, sertéshizlalás 90,5⁰/₀.

Ezek a számok azt mutatják, hogy a termelőszövetkezetek belterjes fejlesztése – helyes gazdálkodás esetén – lehetővé teszi a termékek önköltségének csökkenését, a tagok jövedelmének növelését. Ez annak ellenére, hogy a belterjesebb szövetkezetek nagyobb arányban termelnek olyan terményeket, amelyek termelésénél az 1 munkanapra jutó bruttó jövedelem viszonylag kevés, lehetővé teszi az élőmunka értékesülés javítását, a tagok jólétének növelését.

A szövetkezeteknek és a szövetkezeti tagoknak alapvető érdekük tehát a belterjes gazdálkodás kifejlesztése. A jelenleg alkalmazott gazdaságpolitikai keretek között szövetkezeink helyes gazdálkodás esetén jelentősen növelhetik jövedelmeiket, ami lehetővé teszi azt, hogy miközben egyre több anyagi eszközt fordítanak a gazdaság továbbfejlesztésére, a tagok életszínvonala is növekedjék.¹³

A szövetkezetek és a szövetkezeti tagok anyagi érdekeltisége a gazdaság belterjes fejlesztésében az egyik legfontosabb feltétele annak, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezése alapján gyors ütemben fejleszthessük mezőgazdaságunkat és mielőbb kialakítsuk hazánkban a korszerű, szocialista, valóban nagyüzemi mezőgazdaságot.

¹² Az önköltségre vonatkozó adatokat belterjességi csoportonként *Rácz Lajos*, az MTA Mezőgazdasági Üzemtani Intézetének munkatársa állította össze. A belterjességi szempontból vizsgált szövetkezeteknek csak egy részében folyik önköltségszámítás.

Belterjességi osztály	A tsz-ek száma, ahol belterjességi vizsgálatot folytat az Intézet	A tsz-ek száma, ahol a belterjességi vizsgálat mellett az Intézet önköltségszámítást is végez
I.	7	—
II.	14	5
III.	32	7
IV.	28	6
V.	31	4

A reprezentáció alacsony foka természetesen az önköltségadatok általános érvényét erősen csökkenti, mind e mellett megítélésem szerint az alapvető tendenciát ezen adatok is érzékeltetik.

¹³ Meg kívánom itt jegyezni azt, hogy ezt a következtetést az 1959 előtti időszakban működő szövetkezetek adatainak elemzése alapján vontam le. Ebben az időszakban a termelőszövetkezetek – és ez különösen áll a vizsgált termelőszövetkezetekre – jobban voltak ellátva termelési eszközökkel, mint jelenleg – a tömeges szocialista átszervezés után – a termelőszövetkezeti szektor egésze. Ezt a körülményt figyelembe kell venni az iménti pozitív megállapítások kapcsán.

VÁGI FERENC

AZ ÉLŐMUNKA ÉRTÉKELÉSE
A MEZŐGAZDASÁGI TERMÉKEK
ÖNKÖLTSÉGSZÁMÍTÁSÁBAN

AZ ÉLŐMUNKA ÉRTÉKELÉSE A MEZŐGAZDASÁGI TERMÉKEK ÖNKÖLTSÉGSZÁMÍTÁSÁBAN

A legutóbbi évek mezőgazdaságunkban is meghozták a szocializmus győzelmét. Ma már nemcsak az ipar, hanem a mezőgazdaság is – következőképpen az egész nép-gazdaság is – szocialista alapokon fejlődik. Ma a szocialista átszervezésnél nem kevésbé fontos és nehéz feladat áll a mezőgazdaság előtt: a szocialista szövetkezetek megszilárdítása s a termelés általános fellendítése. A második ötéves terv szerint az 1961–1965. évek mezőgazdasági termelésének 22–23⁰/₀-kal nagyobbak kell lennie az 1956–1960. évek termelésénél. Ez a feladat nem irreális, de nem is kicsi. Megvalósítása az egész mezőgazdaság és különösképpen a mezőgazdasági szövetkezeti szektor termelési lehetőségének ésszerű kihasználását követeli meg. Több és olcsóbb mezőgazdasági termékre van a népgazdaságnak szüksége, fokozni kell a termelés gazdaságosságát, s ez aligha lehetséges az érték kategóriák, köztük az önköltség hozzáértő alkalmazása nélkül.

A gyakorlatban fokozott erőfeszítéseket tesznek az önköltség számítás elterjesztésére. Ma már nemcsak a tudományos intézetekben, hanem a termelőszövetkezetekben is számítanak önköltséget. A Földművelésügyi Minisztérium útmutatói alapján és a közigazgatási apparátus segítségével 1959-re 55, 1960-ra 250 termelőszövetkezet számított ki termékeinek önköltségét. A Földművelésügyi Minisztérium tervei szerint a második ötéves terv végére valamennyi termelőszövetkezetben megteremtik az önköltség számítás könyvelési és statisztikai feltételeit, s általánossá teszik az önköltség számítás. Ez különösen aktuálissá teszi, hogy az önköltség számítás kérdéseivel az eddigienél is behatóbban foglalkozzunk. Nem utolsósorban azért is, mert a termelőszövetkezeti önköltség számításnak több módszertani kérdése nem megoldott, vagy legalábbis vitatható. Tanulmányomban ezek közül csak egynek – szerintem a legfontosabbnak –, az élőmunkaköltség számításának néhány elvi és gyakorlati vonatkozását vetem fel, egyelőre csak az üzemi felhasználás szemszögéből. S ehhez hozzáteszem, hogy tanulmányomban egyéni álláspontomat fejttem ki az önköltség számítás hazai és nemzetközi gyakorlatának és közgazdasági irodalmának tanulmányozása alapján.

1. Az élőmunka értékelésének gyakorlatban alkalmazott módszerei

A termelőszövetkezetekben nincs szükség minden esetben a termékek teljes önköltségének a kiszámítására. A termelőszövetkezetek anyagi érdekeltsége alapvetően arra irányul, hogy meglevő földjeik és más termelőeszközeik, valamint a szövetkezeti munkaerő ésszerű felhasználásával az egy tagra jutó bruttó jövedelem maximumát

érjék el. Következésképp, amikor egy-egy termelőszövetkezet vezetősége a termelési struktúra kérdésében határoz, s azt mérlegeli, hogy gazdaságilag előnyös-e egyik vagy másik termék termelésének kiszélesítése vagy fokozottabb fejlesztése, elsősorban a termékek egységnyi területre és munkanapra jutó bruttó jövedelmének mutatói alapján dönthet.¹ A termékek bruttó jövedelme pedig kiszámítható az árak, valamint az amortizációs és anyagköltségek összegének különbségeként anélkül, hogy az élőmunkaráfordítás költségeit is számítanák. Miért van mégis szükség arra, hogy a termelőszövetkezetekben a termékekre fordított élőmunkaköltséget is kiszámítsák?

Mindenekelőtt utalni kell arra, hogy a termelőszövetkezetekben éppen a szövetkezeti parasztság anyagi és kulturális helyzetének szakadatlan javítása végett állandóan gondoskodni kell a termelés bővítésének anyagi feltételeiről, a reális felhalmozásról. Ehhez megfelelő nagyságú nettó jövedelem szükséges. Éppen ezért a termelőszövetkezetek számára nem lehet közömbös az egyes termékek nettó jövedelmének alakulása sem. Számításba kell venniük, hogy a gazdaságban termelt különböző termékek mennyire járulnak hozzá a nettó jövedelemhez, hogyan hat a termelési struktúra változtatása a gazdaság nettó jövedelmének összegére. Ebben a kérdésben azonban csakis akkor láthatnak tisztán, és csak akkor találhatnak célszerű megoldást, ha a termékek élőmunkaráfordítását is értékelik, s az ár és a teljes önköltség összevetésével kiszámítják a termékek nettó jövedelmét.

A gazdálkodásban időről időre számos olyan termelési technikai, üzem- és munkaszervezési kérdés megoldásáról kell dönteni, amelyek gazdasági hatékonyságát a teljes önköltség, s benne az élőmunkaköltség ismeretében lehet megítélni. Felmerülhet például a kézi munka gépi munkával való felváltásának, vagy egyéb más munkaerő-megtakarító agro- és zootechnikai eljárás bevezetésének a kérdése. A bevezetendő új termelési eljárások költségeit mindkét esetben össze kell vetni a kézi munka alkalmazásának költségeivel. Ehhez hasonlóan, ha a felhasználást illetően egyaránt alkalmas két takarmánynövény termelése közt lehet választani, akkor vizsgálni kell, hogy az adott takarmánynövények termelésében egységnyi takarmányérték előállításához mennyibe kerül.

Termelőszövetkezeteink gazdálkodásában meghonosodik és egyre inkább elterjed a munkák premizálása, amelyet nemegyszer természetben fizetnek a tagoknak. Ilyen körülmények között a termékekre fordított különféle munkák teljes költségeinek a megállapítása végett szükséges az utóbbiak pénzben való kifejezése is. Ezúton lehet feltárni a különféle munkák díjazásának tényleges arányait, esetleges aránytalanságait, és végső soron megalapozni egyes munkák díjazásának a javítását vagy mérséklését.

A teljes önköltség – benne az élőmunkaköltség – értékelése a népgazdasági vezető szervek tájékoztatása végett is szükséges. A népgazdasági vezető szervek ugyanis a termelőszövetkezetek átlagolt önköltségadatainak alapján dönthetnek bizonyos árpolitikai és egyéb gazdaságpolitikai intézkedés szükségességéről s a termelőszövetkezeti gazdálkodásra gyakorolt hatásáról.

Az említett példák érzékeltetik, hogy az élőmunka költségének számítása a termelőszövetkezetekben hasznos és szükséges. Az utóbbi években a közgazdasági irodalomban számos cikk jelent meg a termelőszövetkezet önköltségéről. Ezekben minduntalan hangsúlyozzák ugyan, hogy a termelőszövetkezetekben alapvető fontosságú az önköltség számítása, de vajmi keveset olvashatunk arról, hogy a termelőszövetkezetekben milyen közgazdasági kérdések elemzésében, milyen gazdasági problémák eldöntésében használják fel az önköltség kategóriáját, egyszerűen a gazdál-

¹ Lásd részletesebben: *Csendes Béla*: A termelőszövetkezetek jövedelmezősége és az árarányok. Társadalmi Szemle, 1961. 8–9. sz.; *Vági Ferenc*: Mezőgazdasági jövedelmezőség és termelési struktúra. Közgazdasági Szemle, 1960. 8–9. sz.

kodás megszervezésében mennyiben támaszkodhatnak az egyik vagy másik módszerrel számított önköltségre. Az agrárközgazdaságtan elmaradt a gyakorlatban megérett szükségletektől, a termelőszövetkezetek nemcsak önköltségszámítási módszert, hanem annak felhasználásával kapcsolatos útbaigazítást is várnak a tudománytól.

1953 után, amikor a mezőgazdasági termelés növelésének és gazdaságossága fokozásának feladata szerte a szocialista táborban előtérbe került, a szocialista országok agrárközgazdasági tudományos intézeteiben mindenütt hozzákezdtek a termelőszövetkezeti önköltség számítási módszerének kidolgozásához. A megfelelő módszer kialakításában a legtöbb problémát az élőmunka értékelése okozta. A felmerült javaslatok felett – amelyeket egyébként a sajtóban is közöltek – éles viták alakultak ki. A vita akörül bontakozott ki, hogy alkalmas-e a termelőszövetkezetekben a ténylegesen fizetett munkadíj, az elszámolt munkaegység és a munkaegység-érték alapján számított összeg az élőmunka értékelésére, vagy nem volna-e helyesebb az állami gazdasági bérek alkalmazása. Akkor e vitatott kérdés ez utóbbi megoldás javára dőlt el. A szocialista országokban általában az állami gazdasági bérekkel történő élőmunka-értékelés alapján kezdődött meg a szövetkezeti termékek önköltségének számítása.

Az élőmunka állami gazdasági bérekkel való értékelésének jelenleg két változata ismert:

a) A termékek élőmunka-ráfordítását munkaegységekben tartják nyilván. Ebből kétféle eljárással jutnak el az állami gazdasági bérrrel történő értékeléshez. Az első eljárás szerint a nyilvántartott munkaegységeket értékeli az egy munkaegységre vonatkoztatott egységes állami gazdasági bérnormával. A másik eljárás szerint pedig a munkaegységeket számítják át munkanapokra, s ezeket értékeli az állami gazdaságokban egy munkanapra jutó összeggel. Mindkét eljárást a Szovjetunióban alkalmazták. Az első eljárásról 1959-ben tértek át a másodikra. A munkaegység állami gazdasági bérnormáját, majd a későbbiekben a munkaegység munkanapra való átszámításának a kulcsát a Központi Statisztikai Bizottság adta meg területenként differenciáltan, egy-egy terület kolhozai számára azonban egységesen.

b) A termékek élőmunkaráfordításának nyilvántartása munkanapokban történik, s ezeket a munkanapokat értékeli az állami gazdasági bérekkel. Az élőmunka értékelésének ezt a módszerét alkalmazza nálunk az MTA Mezőgazdasági Üzemtani Intézete.²

A termelőszövetkezeti termelés élőmunka-ráfordításának állami gazdasági bérekkel való értékelése esetén – hogy az élőmunka értékelése valóban az állami gazdasági bérek színvonalán történjen meg – gyakorlatilag arra lenne szükség, hogy a termelőszövetkezeti termékekre fordított munkanapok számát csökkentsék abban az arányban, amely a termelőszövetkezeti tag és az állami gazdasági munkás napi munkateljesítménye között *termékenként* ténylegesen fennáll. Az ilyen átszámítást a Szovjetunióban és Magyarországon is tervezték az önköltségszámítási módszer kidolgozása alkalmával. Végrehajtása azonban olyan nehézségekbe ütközött, hogy a korrekció korszakvezetéséről gyakorlatilag lemondtak.³

Az élőmunka-ráfordítás állami gazdasági bérral való számítása, tekintve, hogy az állami gazdasági bér s a szövetkezetben fizetett munkadíj összege nem fedi egymást, feltételes munkadíjjal való értékelésnek tekintendő. Lényegileg ezzel azonos feltételes munkadíj alkalmazásáról van szó akkor is, amikor az egyes termelőszövetkezetekben a termékekre fordított és nyilvántartott munkaegységeket a szövetkezeti szektor átlá-

² A módszert eredendően az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Mezőgazdasági Osztályán dolgozták ki.

³ Az MTA Mezőgazdasági Üzemtani Intézetében nem mondtak le végleg a korrekció végrehajtásáról, a tanulmány írásának idején folyt az ehhez szükséges adatok kiszámítása.

gában fizetett munkaegységértékkel számítják. Ezt az értékelési módot az Üzbég Szovjet Köztársaság kolhozai alkalmazzák a Szovjetunióban.

Az élőmunka feltételes munkadíjjal való értékelésének megemlíthető még egy további változata is, amelyet nálunk a Földművelésügyi Minisztérium alkalmaz. A minisztérium által irányított önköltségszámításban az élők munkák nyilvántartására megtartják a munkaegységet, de az élők munkaköltség kiszámítására nem fogadják el sem a munkaegység értékét, sem az állami gazdasági bért. Egy-egy munkaegységet általánosan 30 Ft-tal számolnak. Ezen összeg alkalmazásának indokolása a következő: „... az élők munka értékelési módjai közül ez fejezi ki a legelfogadhatóbban a tagok által végzett teljesítmény, munkadíj értékét.” Behatóbb érvelést erre vonatkozóan nem találtam, ez a módszer a közgazdasági irodalomban még nem került ismertetésre. Gyakorlatilag a 30 Ft-os egyezményes érték 1959-ben 10⁰/₀-kal kevesebb, 1960-ban pedig mintegy 15⁰/₀-kal több volt a munkaegység országos értékénél. Valójában a 30 Ft-os munkaegységérték munkanapra átszámítva megközelíti az állami gazdaságok 50 Ft-os napi munkabérét, szinte azonosnak tekinthető azzal.

Az élők munkája állami gazdasági bérral való értékelésének hívei módszerüket nem tudták egyértelműen meggyőzővé tenni. A ténylegesen kifizetett munkadíjjal történő értékelés gondolata nemcsak tovább élt, hanem a gyakorlatban is alkalmazásra került. Eszerint a termelőszövetkezetekben a termékekre elszámolt munkaegységeket az adott gazdaságban fizetett munkaegység értékével számolják. Ezt a módszert alkalmazza a Szovjetunió Közgazdaságtudományi Intézetének Mezőgazdasági Osztálya a munkatársai által készített önköltségszámításokban, s ami még fontosabb, az Ukrán Szocialista Szovjet Köztársaság minden egyes kolhoza, s a Szovjetunióban egyre általánosabban elfogadottá válik.

A tényleges munkadíjjal való élők munkaköltség-értékelés némileg módosulhat akkor, ha a termelőszövetkezetek pénzbeni munkabér szerinti munkadíjazásra térnek át. Az áttéréssel ugyanis az esetek többségében feladják a munkák munkaegységben való nyilvántartását is, a különféle munkákra teljesítménynormákat és munkadíj-tarifákat állapítanak meg, s az élők munkaköltségét a normák tényleges teljesítése alapján eleve pénzben terhelik rá a termékekre.

2. Az élők munkaértékelés különféle módszereivel számított élők munkaköltségek és önköltségek alakulása a hazai termelőszövetkezetekben

Hazai gyakorlatunkban a termelőszövetkezetek ugyanazon körére állami gazdasági bérral és ténylegesen kifizetett munkadíjjal számított élők munkaköltség- és önköltség-adatok nincsenek. A tényleges munkadíjjal számított önköltségek elegendő pontosságú utólagos megállapításához hiányoznak a feltételek. A Mezőgazdasági Üzemtani Intézet adatgyűjtésében a termékek élők munka-ráfordításának munkanapban való nyilvántartását tartják fontosnak. A termelőszövetkezetek az adatgyűjtőlapokon az élők munka-ráfordítás adatait általában munkaegységben is közlik ugyan, ennek helyességét azonban az intézet munkatársai nem ellenőrzik, s ha a termelőszövetkezet a munkaegység-adatokat nem közli, akkor utólag nem is kéri tőle. A Földművelésügyi Minisztérium adatgyűjtő lapjain viszont a munkaegységek vannak meg, s a munkanapok hiányoznak. Eleve látni lehetett, hogy egy utólagos átszámítás nem ad megbízható önköltségi adatokat. Mégis szükségesnek találtam, hogy a kétféle számítási módszert a gyakorlat szemszögéből is ellenőrizsem és így módon feltárjam mindkét módszer alkalmazásának problémáit.

A kiszámított adatok elsősorban az élömmunkértékelés módszertani kérdésének tanulmányozását hivatottak szolgálni, s erre alkalmasak is.

A Mezőgazdasági Üzemtani Intézet önköltségszámításába bekapcsolt termelőszövetkezetek közül véletlenszerűen kiválasztottam 15 szövetkezetet, s ezek 5 fő termékére: a búzára, a kukoricára, a cukorrépára, a tejre és a hizott sertésre egyrészt állami gazdasági bérrel, másrészt munkaegységértékkel számítottam élömmunkaköltséget és önköltséget az 1960. évi alapadatokból. A munkaegységértékkel való átszámításokat 6 változatban végeztem el – hely hiányában azonban az adatokat csak 3 változatban közlöm – az önköltségszámítás ismertetett módszereinek különböző típusait alkalmazva. Módszertanilag úgy jártam el, hogy az állami gazdasági bér alkalmazásával nyert önköltség-adatokból kiemeltem az élömmunkaköltséget, s behelyettesítettem a különböző munkaegységértékekkel számított élömmunkaköltséget.⁴ A kapott önköltségadatok néhány kivételtől eltekintve egyik változatban sem tűntek irreálisnak az eddig ismert adatokhoz képest.

E tanulmányban közölt változatok a következők:

I. VÁLTOZAT

A havi adatgyűjtőkből átvett, termékenként nyilvántartott havi munkaegység-adatokból a gazdaságok ténylegesen fizetett munkaegységértékével számítottam az élömmunkaköltséget. Az adatgyűjtő ívből nem tűnt ki, hogy a gazdaságokban elszámolt munkaegységek tartalmazták-e a termékeket közvetetten terhelő munkaegységeket is. Feltehető azonban, hogy teljes egészében nem, ezért az e módszerrel kiszámított önköltségi adatok valószínűleg alacsonyabbak, mintha a közvetve felmerült költségeket is szisztematikusan elszámolnánk.

II. VÁLTOZAT

Az Üzemtani Intézet termékenként nyilvántartott munkanap-ráfordításait – amelyek a közvetett élömmunka-ráfordításokat is tartalmazzák – a növényi termékek vonatkozásában a gazdaságok növénytermelésében, az állati termékek vonatkozásában pedig a gazdaságok állattenyésztésében meglevő munkanap- és munkaegység-arány alapján számítottam át munkaegységekre. Ezeket a gazdaságonkénti munkaegység-értékkel értékeltem.

A gazdaságok összes, valamint a növénytermelés és az állattenyésztés munkanap-ráfordítását az Üzemtani Intézetben készített összesítőből, az ezeknek megfelelő munkaegységadatokat pedig a gazdaságok zárszámadási jegyzőkönyvéből vettem át. Tekintve, hogy a gazdasági évek és az elszámolási évek nem teljesen fedik egymást, a termelőszövetkezetek területének növekedése esetén a munkanap- és munkaegység-arány eltorzulhat. A kiemelt szövetkezetek területe azonban nem változott lényegesen. A 15 gazdaság átlagában egy munkanapra a növénytermelésben 1,37, az állattenyésztésben 1,59, a növénytermelésben és az állattenyésztésben együtt pedig 1,41 munkaegység jutott. Ezek az arányszámok megközelítően egyeznek a statisztika más forrásaiból merített adatokkal és a gyakorlati tapasztalatokkal is.

A későbbiekben közölt I. és II. változat szerinti élömmunkaköltség- és önköltség-adatok együtt jellemzik a tényleges munkadíjjal számítottnak megfelelő valóságos költségeket. Mégpedig a búza, a kukorica s a sertéshizlalásban elért súlygyarapodás

⁴ A gazdaságban termelt, az itt szereplő termékek termelésében felhasznált anyagok állami gazdasági bérrel számított élömmunkaköltségét nem számítottam át.

tényleges munkadíjjal számított élőmunkaköltsége és önköltsége az I. és a II. változat adatai között helyezkedne el, a cukorrépaé és a tejé viszont valamelyest meghaladná a II. változat szerinti adatokat is, ha egészen pontos munkaegység-nyilvántartás alapján történt volna a számítás.

III. VÁLTOZAT

Ebben a változatban a termékenként nyilvántartott munkanapokat a 15 gazdaság növénytermesztésében és állattenyésztésében mutatkozó munkanap: munkaegység arányszámmal, 1,41-gyel számoltam át. A megkapott munkaegységeket az 1960. évi országos munkaegységértékkel: 25,91 Ft-tal, ugyancsak feltételes munkadíjjal számítottam. A változat azt a módszert példázza, amelyben az önköltség-számításban nyilvántartott élőmunka-ráfordítást országos arányszámmal számítják át munkanapról munkaegységre vagy megfordítva, és azt országos munkaegységértékkel, illetőleg egységes állami gazdasági bérrel számítják.

Az állami gazdasági bérrel számított és a megadott változatok szerinti élőmunka-költség-adatokat az 1. sz. táblázat, a termelési költségek és az önköltségek adatait a 2. sz. táblázat tartalmazza. A termelőszövetkezetek elért terméseredményeik alapján termékenként két csoportba vontam össze. Az 1. csoportba azokat a termelőszövetkezeteket soroltam, amelyek az adott termék termelésében a 15 gazdaság átlagában elért terméseredménynél kisebb, a 2. csoportba pedig azokat, amelyek nagyobb hozamot értek el. Milyen főbb tanulságok vonhatók le a táblázatba foglalt adatokból?

1. Nézzük meg először a termelési színvonal és a költség-alakulás közti összefüggést. Milyen összefüggés mutatkozik a termésátlagok és a költségek alakulása közt a különböző számítási változatokban?

a) Az élőmunka nélküli (amortizációs- és anyag-) költségek alakulását a Mezőgazdasági Üzemtani Intézet anyagából számított adatok alapján vizsgálhatjuk. A termelőszövetkezetek átlagosnál nagyobb termésátlagú 2. csoportba egy katasztrális holdra a kukorica és a cukorrépa termelésében többet, a búzában kevesebbet, a tehenészetben pedig egy tehénre ugyanannyit költött, mint az 1. csoport. A nagyobb termésátlagok és az egy katasztrális holdra fordított költségek közt tehát nem mutatkozik szoros összefüggés. A termékegységre jutó amortizációs- és anyagköltségek összege mindegyik termék esetében a 2. csoportban kisebb.

b) A munkanapokban számított élőmunka-ráfordítás egy katasztrális holdra számítva a búza- és a cukorrépa-termelésben nagyobb, a kukoricatermelésben többé-kevésbé egyenlő, míg a tehenészetben az egy tehénre vetített ráfordítás a 2. csoportban kisebb, mint az 1-ben. Az egységnyi termékre jutó ráfordítás minden termék esetében a termelőszövetkezetek 2., magasabb termésátlagú csoportjában kisebb.

c) Az állami gazdasági bérrel és a III. változat szerint számított holdankénti élőmunkaköltség a két szövetkezeti csoportban összehasonlítva pontosan tükrözi az élőmunka-ráfordítás arányait. Nem így a tényleges munkadíjjal számított holdankénti élőmunkaköltség. A nagyobb termésátlagot elérő 2. csoportban az egységnyi munkáért fizetett díj a növényi termékek termelésében nagyobb, s az élőmunka-ráfordítás arányai mellett ennek hatása is tükröződik az élőmunkaköltségek arányában. Vagyis a 2. csoport élőmunkaköltsége jobban meghaladja az 1. csoport élőmunkaköltségét, mint az élőmunka-ráfordítása. Ebből következően a búza termékegységre jutó élőmunkaköltsége a 2. szövetkezeti csoportban nagyobb, mint az elsőben. Ha a termékek élőmunka-ráfordítását tényleges munkadíjjal értékeli, akkor a jó és a gyenge termelőszövetkezetek élőmunkaköltségeinek viszonyát az élőmunka-ráfordítás arányai mellett az egységnyi munkáért fizetett eltérő munkadíjak aránya is befolyásolja.

Nébány főbb mezőgazdasági termék élőmunka-ráfordítása és élőmunkaköltsége
(1960. évi adatok)

Csoport	Termésátlag q/kh	Élőmunka-ráfordítás		Élőmunkaköltség ⁴								A gazdaságokban fizetett munkaegység értéke	
		10 órás munkanap/kg	10 órás munkanap/q	Ft/kh			Ft/q						
				állami gazdasági bérral	I.	II.	III.	állami gazdasági bérral	I.	II.	III.		
													változat
a) Búza ¹													
1.	12,06	7,42	0,61	349,3	169,1	223,2	263,2	28,97	14,02	18,50	21,82	25,95	
2.	15,10	8,65	0,57	398,8	368,2	435,6	307,1	26,41	24,39	28,85	20,33	35,15	
Együtt	13,66	8,07	0,59	375,3	273,6	328,7	286,2	27,48	20,03	24,06	20,95	30,43	
b) Kukorica ¹													
1.	13,41	19,3	1,29	901,7	568,6	899,9	682,9	67,24	42,40	67,10	50,93	29,38	
2.	21,49	18,6	0,86	902,2	551,8	756,0	656,2	41,98	25,68	35,18	30,53	33,36	
Együtt	16,91	19,0	1,12	901,9	561,3	830,1	671,4	53,34	33,19	49,09	39,70	30,43	
c) Cukorrépa ¹													
1.	113,23	53,8	0,40	2518,6	1651,4	1802,1	1909,7	22,24	14,58	16,96	16,87	29,39	
2.	211,43	53,3	0,25	2475,1	1862,9	3353,6	1891,7	11,71	8,81	15,86	8,95	32,46	
Együtt	167,62	53,5	0,30	2494,5	1768,6	2729,7	1899,7	14,88	10,55	16,14	11,33	30,43	
d) Tej ²													
1.	2116,3	54,6	2,58	2923,8	2283,3	2559,6	2247,0	1,38	1,08	1,21	1,06	31,20	
2.	2863,5	45,2	1,58	2478,0	2212,9	2536,0	1860,5	0,87	0,77	0,89	0,65	30,76	
Együtt	2484,6	49,9	2,01	2704,0	2248,6	2549,2	2056,5	1,09	0,91	1,02	0,83	30,43	
e) Hízott sertés ³													
1.	110,22	—	5,00	—	—	—	—	2,46	2,52	2,67	2,06	32,62	
2.	148,93	—	4,33	—	—	—	—	2,11	1,74	1,74	1,78	28,95	
Együtt	130,05	—	4,65	—	—	—	—	2,28	2,13	2,20	1,92	30,43	

¹ A növényi termék átlaghozamaiban a melléktermékek főtermékre vannak átszámítva.² A „Termésátlag” rovatban szereplő adat a tehenenkénti évi tejhozam literben. Az élőmunka-ráfordítás 1 tehénre (évente), illetve 100 liter tejre, az élőmunkaköltség pedig 1 tehénre, illetve 1 liter tejre vonatkozik.³ A „Termésátlag” rovatban szereplő adat az évi átlagos hízóállomány egy egyedére jutó átlagos súlygyarapodás kilogrammban. Az élőmunkaköltség 1 kg súlygyarapodásra vonatkozik.⁴ A II. és III. változat a többivel ellentétben nem 16, hanem csak 15 gazdaság súlyozott átlagadatait tartalmazza, ezért a II-es táblázatban megadott élőmunka nélküli költségekkel közvetlenül nem adhatók össze.

Nébány főbb mezőgazdasági termék termelési költsége és önköltsége*
(1960. évi adatok)

Csoport	Élőmunka nélküli költség		Termelési költség				Önköltség				
			Ft/kh			Ft/q					
	Ft/kh	Ft/q	áll. gazd. bérrrel	I.	II.	III.	áll. gazd. bérrrel	I.	II.	III.	
				változat szerint				változat szerint			
a) Búza											
1.....	1182,04	98,01	1531,37	1351,10	1405,21	1445,23	126,98	112,03	116,51	119,83	
2.....	1017,45	67,38	1416,29	1385,68	1463,62	1324,49	93,79	91,77	96,93	87,71	
Együtt.....	1095,63	80,20	1470,96	1369,25	1434,22	1381,84	107,68	100,23	104,99	101,15	
b) Kukorica											
1.....	964,09	71,89	1865,74	1532,69	1963,60	1647,07	139,13	114,29	146,43	122,82	
2.....	1080,26	50,27	1982,50	1632,07	1836,27	1736,43	92,25	75,95	85,45	80,80	
Együtt.....	1014,42	59,99	1916,33	1575,75	1901,80	1685,79	113,33	93,18	112,47	99,69	
c) Cukorrépa											
1.....	1440,23	12,72	3958,85	3091,65	3284,82	3349,92	34,96	27,30	30,92	29,59	
2.....	2024,81	9,58	4499,88	3887,74	5378,45	3916,46	21,28	18,39	25,44	18,53	
Együtt.....	1764,04	10,52	4258,54	3532,62	4536,56	3663,74	25,41	21,07	26,82	21,85	
d) Tej											
1.....	4890,73	2,31	7814,48	7173,98	7450,33	7137,76	3,69	3,39	3,52	3,37	
2.....	4880,63	1,70	7358,58	7093,56	7874,59	6741,15	2,57	2,47	2,75	2,35	
Együtt.....	4885,75	1,96	7589,76	7134,34	7638,08	6942,27	3,05	2,87	3,07	2,79	
e) Hízott sertés											
1.....	—	11,33	—	—	—	—	13,79	13,85	14,00	13,39	
2.....	—	11,06	—	—	—	—	13,17	12,70	12,82	12,84	
Együtt.....	—	11,19	—	—	—	—	13,47	13,28	13,41	13,11	

* Az 1. táblázaton tett megjegyzések értelemszerűen ide is vonatkoznak.

d) A területegységre jutó termelési költség – az élőmunkát állami gazdasági bérrel számolva a búza és a tej termelésében a 2. szövetkezeti csoportban kisebb, mint az elsőben. A tényleges munkadíjjal való értékelés esetén mindegyik termékénél nagyobb a 2. szövetkezeti csoportban. Úgy vélem, hogy a termésátlagok és a termelési költségek alakulása közti összefüggést a tényleges munkadíjjal számított költségek jellemzik helyesebben. A valóságban ugyanis az a helyzet, hogy a nagyobb termésátlagokért több élő- és holtmunkát kell fordítani egységnyi területre, s a termelési költségek színvonala is magasabb, ha a termésátlag nagyobb. A Központi Statisztikai Hivatal évek óta az egységnyi területre jutó termelési érték szerint is csoportosítja a mezőgazdasági termelőszövetkezeteket. A csoportok adatainak összehasonlításából egyértelműen arra lehet következtetni, hogy az egységnyi területre jutó termelési érték fokozódásával együtt növekszenek a ráfordítások is. Az egy kat. holdról 5000 Ft-nál nagyobb termelési értéket elérő szövetkezetek az 1500 Ft-nál kevesebb termelési értéket produkáló szövetkezetekhez képest egy kat. holdra 1958-ban 3,2-szer, 1959-ben 3,6-szer több munkaegységet használtak fel, az egységnyi területre jutó termelési alapjaik összege pedig 3,6-szer, illetőleg 4,6-szer több volt. Bár ezek nem közvetlen ráfordítási adatok, mégis világosan kifejezik, hogy a termelési érték az egységnyi területre jutó élő- és holtmunkaráfordítás fokozódása alapján növekszik. Ez az összefüggés természetesen nemcsak ilyen széles határok közt, hanem a csoportosítás minden lépcsőfokán érvényesül. S a jobb termelőszövetkezetek egységnyi területre jutó költségei nemcsak a nagyobb élő- és holtmunkaráfordításból, hanem az egységnyi munka nagyobb munkadíjából is fakad.

e) Az 5 termék önköltsége tényleges munkadíjjal számolt élőmunkaköltséggel is kisebb a 2. szövetkezeti csoportban, éppen úgy, mint a feltételes munkadíjjal (állami gazdasági bérrel vagy országos munkaegységértékkel) számolt élőmunkaköltséggel. Ha a szövetkezeteket külön-külön és nem csoportban szemléljük, akkor mindkét számítási módszerben előfordul, hogy nagyobb termésátlag ellenére is nagyobb az élőmunkaköltség és az önköltség, és megfordítva. A tényleges munkadíjjal számított élőmunkaköltség esetén azonban gyakoribb, hogy magas termésátlag nagyobb önköltséggel párosul.

2. Az állami gazdasági bér növeli a termékek élőmunkaköltségét és önköltségét, továbbá az 1. és a 2. szövetkezeti csoport termékei élőmunkaköltségének, s ezáltal önköltségének különbségét is fokozza a tényleges munkadíjjal számított megfelelő adatok közti különbséghez viszonyítva. Ha az állami gazdasági bérrel számított adatokat a tényleges munkadíjas változatokkal hasonlítjuk össze, kitűnik: a) az állami gazdasági bérrel számított élőmunkaköltség és önköltség mindegyik termék esetében nagyobb a tényleges munkadíjjal számított élőmunkaköltségnél és önköltségnél; b) a növényi termékeket tekintve az állami gazdasági bér növelő hatása viszonylag kisebb a 2. szövetkezeti csoportban, mint az 1-ben. Ez abból következik, hogy a 2. szövetkezeti csoportban az egységnyi munkáért fizetett díj nagyobb, mint az 1. csoportban, vagyis a 2. szövetkezeti csoportban a ténylegesen fizetett munkadíjat az állami gazdasági bér kevésbé haladja meg. Ha ez a feltétel hiányzik, mint számításainkban a tej és a hizottsertés-súlygyarapodás esetében is, (ugyanis e termékeknél egységnyi munkáért az 1. szövetkezeti csoport fizet nagyobb munkadíjat), akkor természetesen az állami gazdasági bér alkalmazása nem fokozza, hanem ellenkezőleg, csökkenti a jobb és a gyengébb szövetkezetek önköltsége közti különbséget.

Az állami gazdasági bérrel való értékelésről mondottak érvényesek bármely más feltételes munkadíjra is. De ha ez utóbbi a ténylegesen fizetett munkadíjnál egységnyi munkára vonatkoztatva kisebb, akkor az nem növeli, hanem csökkenti a termékek élőmunkaköltségét és önköltségét, de a jó és a gyenge termelőszövetkezetek összehasonlításában az állami bérhez hasonlóan, fokozza az élőmunkaköltség, s ezáltal az önköltség különbségét is. Ezt egyébként jól szemlélteti a III. változat. E változat szerinti élőmunkaköltség- és

önköltség-adatok általában kisebbek, mint a tényleges munkadíjjal számítottak, s az 1. és a 2. szövetkezeti csoport ezen adatait összehasonlítva éppen olyan arányú különbségek mutatkoznak, mint az állami gazdasági bérrel számított adatok összehasonlításában.

Vajon milyen következtetések adódnának akkor, ha az önköltségszámítás az egész szövetkezeti szektort átfogná, s a jó és a gyenge termelőszövetkezetek termékeinek feltételes és tényleges munkadíjjal számított élőmunkaköltségét, valamint önköltségét az egész szövetkezeti szektor méretében állíthatnánk egymással szembe? Noha erre hazai adataink nincsenek, az eddig elmondottak alapján logikailag is helyes álláspontra juthatunk. Az elmúlt néhány év átlagában számítva a termelőszövetkezeti parasztok egy keresőre számított jövedelme a közös és a háztáji gazdaságból hozzávetőlegesen megegyezett az állami gazdasági munkások átlagkeresetével. Jó termésű években a paraszt-ság jövedelme volt nagyobb, gyenge termésű évben viszont az állami gazdasági munkások átlagkeresete. A parasztság közös gazdaságból származó *időegységre* jutó keresete azonban mintegy 20%-kal kisebb, mint az állami gazdasági munkásoké.⁵ Ilyen differencia jelenlegi viszonyaink között indokolt is, hiszen a termelőszövetkezeti parasztság közös és háztáji gazdaságból származó jövedelme együtt vetekszik az állami gazdasági munkások keresetével. Ebből persze az is következik, hogy az állami gazdasági bérrel számított termelőszövetkezeti élőmunkaköltség szektorátlagban is növeli a ténylegeshez viszonyítva a termékek önköltségét. A gyakorlatban azonban minden egyes szövetkezetben más és más az egységnyi munkáért fizetett munkadíj és az állami gazdasági bér aránya. Vannak olyan termelőszövetkezeteink, amelyekben ma már többet, míg a termelőszövetkezetek nagyobb részében kevesebbet fizetnek azonos munkáért, mint az állami gazdaságokban. Végso soron az állami gazdasági bérrel számolt élőmunkaköltség a legjobb szövetkezetekben csökkentti, míg a többiben, különösen a leggyengébbekben megnöveli a termékek önköltségét a tényleges munkadíjjal számított önköltséghez képest. Mivel a gyenge szövetkezetekben fokozottabb a növelő, mint a legjobbakban a csökkentő hatás, ezért egyben a gyenge és a jó szövetkezetek termékeinek önköltsége közti különbség is fokozódik. Erre az eredményre vezet az állami gazdasági bértől különböző más feltételes munkadíj is. Különbség csak abban lehet, hogy ha a termelőszövetkezeti átlagban fizetett munkaegységértéket tekintik feltételes munkadíjnak, akkor az a termékeknek az egész szövetkezeti szektor méretében számított önköltségét nem növeli, de nem is csökkenti. Az országos munkaegységértéknél kisebb feltételes munkadíj pedig csökkenti a sektorméretben számított önköltségeket. A jó és a gyenge szövetkezetek önköltségének különbségét ezek ugyanúgy felnagyítják, mint az állami bér. Mindez nemcsak logikai úton mutatható ki. A gyakorlatban is bebizonyosodott, amikor a Szovjetunió köztársaságaiban az egész kolhozszektor méretében állították egymással szembe az élenjáró és a gyenge kolhozok tényleges munkadíjjal és szovhozbérrel számított önköltségadatait.⁶

Az állami gazdasági bérekkel számított önköltségek alkalmazásával a termelőszövetkezetek szektorátlagban veszteségesnek látszanak, holott a valóságban a termelőszövetkezetek zárszámadási mérlegükben tiszta jövedelmet mutatnak ki. Az országos szövetkezeti átlagos munkaegységgel való értékelés esetén (ha az önköltségszámítás az egész szövetkezeti szektort átfogja) az önköltség alapján számított eredményeknek és a zárszámadási mérleg eredményeinek egymással meg kell egyezniük. Végül, ha az országos munkaegységértéknél kisebb egyezményes értékkel számolják az élőmunkaköltséget, akkor az önköltség alapján számított termelőszövetkezeti tiszta jövedelem felülmúlja a zárszámadási mérlegben kimutatottat. A zárszámadási mérleg eredményeivel szemben jelentkező jövede-

⁵ Egy keresőre számítva a különbség természetesen sokkal nagyobb.

⁶ L.: Szebesztjojmosztyi produkci i rentabelnosztyi proizvodsztva v kolhozah. Goszudarsztvennoje Izdatyelsztvo Szelszkohojzajsztvvennoj literaturi, Moszkva, 1961. 39. o.

lemhiányból nem keletkezik kifizetendő adósság, a jövedelemtöbbletből pedig felhasználható pénz. Fiktív összegek ezek, a termelőszövetkezetek számára semmi jelentőségük nincs. A gyakorlatban az országos munkaegységértéknél kisebb egyezményes összeggel való elszámolás is előfordult már. A Földművelésügyi Minisztérium az 1959. évi önköltségben egy munkaegységet 30 Ft-tal számolt, az országos munkaegységérték pedig 33,80 Ft volt.

Az állami gazdasági bérrel vagy más egyezményes összeggel számolt önköltség üzemi viszonylatban mindenkor eltéríti az élömunkaköltséget a ténylegesen kifizetett munkadíjtól, ezért az ilyen önköltség alapján számított vállalati tiszta jövedelem minden esetben eltér a zárszámadási mérleg megfelelő adataitól. Ebben kétségtelenül az mutatkozik meg, hogy az állami gazdasági bérrel, valamint más egyezményes összeggel való élömunka-értékelés alapján számított önköltség maga is feltételes. Ez mindenképpen hamisan tükrözi a tényleges üzemi feltételeket, s ez annál inkább nyilvánvaló, minél nagyobb a különbség a ténylegesen fizetett és a feltételezett munkadíj között.

3. Az élömunkaráfordítás országos kulcsokkal való átszámítása az élömunkaköltséget s az önköltséget kiszakítja az üzemi feltételekből, akár munkanapokat számítunk át munkaegységre, akár munkaegységet munkanapokra. Ez azért van, mert a munkanapra vetített elszámolt munkaegységek száma gazdaságunként nagyon eltérő, minden egyes gazdaságban más, mint a szövetkezeti szektor átlagában. Ez egyáltalán nem véletlen jelenség.

a) A termelőszövetkezetekben a munkaegység alkalmazásakor először egy-egy alapvető munka munkaegységértékelését határozzák meg, s ehhez viszonyítva képezik a többi munkáért fizetendő munkaegységek számát. Valamely munkáért fizetett munkaegység nem önmagában, hanem más munkákért fizetett munkaegységhez viszonyítva fontos a termelőszövetkezet és tagjai számára is. Két szövetkezetben ugyanazon munkáért fizetett munkaegységek száma jelentősen eltérhet egymástól, miközben külön-külön mindkét szövetkezetben a tagok és a szövetkezeti vezetőség megelégedésére arányos lehet a munkák díjazása.

b) A szövetkezetek termelési struktúrájában mindig van kisebb nagyobb különbség, az ország különböző vidékeit összehasonlítva pedig igen nagy eltérések vannak. Tekintve, hogy a munkák nehézségükben és minőségükben is különböznek egymástól, a termelési struktúra különbözősége folytán a szövetkezetek átlagában mindig más és más a munkanapok és a munkaegységek aránya. Valóban ez mutatkozott meg a vizsgált 15 szövetkezet esetében is. Minden gazdaságban más volt a munkanapok és a munkaegységek aránya, egyes gazdaságok között pedig igen nagy különbségek mutatkoztak.

Ha a munkanap és a munkaegység közti arány szövetkezetenként szükségszerűen különbözik egymástól, akkor egységes normával való átszámítás elkerülhetetlenül torzítja és nem tükrözi a szövetkezetek tényleges élömunkaráfordítását. Tegyük fel, hogy önköltségszámítás céljából egy gazdaságnak át kell számítani munkanapokra a munkaegységeket. Ha az átszámítás központilag megadott normája szerint egy munkaegységet 0,6 munkanappal kell figyelembe venni, a gazdaság pedig csak 0,8 munkanapért fizet egy munkaegységet, akkor az átszámítás mintegy 33⁰/₁₀-kal nagyobbak mutatja a gazdaság élömunkaráfordítását a ténylegesnél. Ha ehhez azután egységes értékelési összeget rendelnek, állami gazdasági bér vagy más egyezményes összeg formájában, akkor ez enyhítheti, de az is előfordulhat, hogy még tovább fokozza az előbbi torzítást. Ha az értékelésre megadott összeg 20⁰/₁₀-kal kisebb, mint amennyit a szövetkezet egy munkanapért ténylegesen fizet, akkor valóban mérsékli, de ha 20⁰/₁₀-kal nagyobb lenne, ami ugyancsak lehetséges a gyakorlatban, akkor pedig megnöveli az élömunkaráfordítás kiszámításánál jelentkező hibát.

A munkanapnak munkaegységre, illetőleg a munkaegységnek munkanapra való átszámítását még bonyolultabbá teszi az, hogy egy-egy termelőszövetkezeten belül a különféle termékek termelésében is más és más munkaegység jut egy munkanapra. A 15 gazdaságot nézve az állattenyésztésben egy munkanapért adott munkaegységek száma általában nagyobb, mint a sertéshizlalásban, a cukorrépatermelésben nagyobb, mint a búza- vagy a kukoricatermelésben. Bár ez nem minden gazdaságban érvényes, de a 15 gazdaság átlagában, valamint az állami gazdaságokban jellemző. Ez utóbbiakban egy munkaóra jutó bér az állattenyésztésben nagyobb, mint a növénytermesztésben, s ezen belül a szántóföldi növénytermesztésben. A szarvasmarhatenyésztés minden ágában nagyobb a munkaóra jutó bér, mint a sertéstenyésztés ágaiban, s az állattenyésztésen belül legmagasabb az órabér a tehenészetben. Ezek után úgy vélem, hogy feltehetően nemcsak a 15 gazdaság átlagában, hanem az egész szövetkezeti szektorban is magasabbra értékelik és jobban fizetik az állattenyésztési munkákat, mint a növénytermesztéseket. Ha pedig ez így van, akkor a munkaegységek munkanapokra való átszámítására megadott egységes norma ellentétben áll azzal, hogy minden termék termelésében eltérő számú munkaegység jut egy munkanapra, még egy szövetkezeten belül is. Aligha lehet ezek után kétséges, hogy a termelőszövetkezetek a munkaegységeket munkanapokra átszámítva, s azokat egységes munkadíjjal értékelve nem kaphatnak termékeikre olyan élőmunkaköltséget és önköltséget, amely valóban a tényleges költségeket tükrözné, s amelyet gazdasági döntéseikben fel is használhatnának. A kiszámított önköltség egy-egy termelőszövetkezetben 2-3-szorosa is lehet a valóságosnak, de az is előfordulhat, hogy csak fele annak, pusztán a számítás alkalmazott módszereinek fogyatékossága következtében.

Nézzük ezután mi a helyzet akkor, ha a termékenként nyilvántartott munkaegységeket egyezményes összeggel értékelik, mint a Földművelésügyi Minisztérium módszerében. Szerintem ez a módszer is eltekint néhány fontos körülménytől. Először is attól, hogy az egyes szövetkezetekben különböző munkákért elszámolt munkaegységek számának nem az abszolút, hanem a relatív nagysága döntő. Közismert dolog, hogy a munkaegységkönyv országos irányzásait szövetkezetenként abszolút színvonalában és árnyalatban is erősen módosítva használják fel. Másrészt a módszer eltekint attól is, hogy a munkaegységeket s a munkaegység értékét minden gazdaságban ikertestvérként kell kezelni, s nem szabad őket egymástól elszakítani. Ha valamely szövetkezetben az egységnyi munkáért elszámolt munkaegységek száma magas, akkor ott ebből folyóan rendszerint alacsony a munkaegység értéke, és megfordítva. E megmásíthatatlan szabály a munkaegységet alkalmazó termelőszövetkezeti gazdálkodás törvényszerűsége. Az élőmunkaköltség számításában a munkaegységek számát mindig a szervesen hozzájuk tartozó munkaegységgel kell értékelni. Máskülönb – miként a Földművelésügyi Minisztérium élőmunka-értékelési módszerében is – ha az alkalmazott egyezményes összeg nagyobb, mint adott termelőszövetkezet munkaegységértéke, akkor az üzemi önköltségi adatok a valóságosakhoz viszonyítva megnőnek, ellenkező esetben pedig csökkennek, s ezáltal a termelőszövetkezet számára felhasználhatatlanok lesznek.

A munkaegységekkel egy-egy gazdaságon belül kielégítően mérhetik a munka mennyiségét, nehézségét és minőségét is. Ha a gazdaságon belül egyes munkákat alacsonyban, s ezáltal más munkákat magasan értékelnek, akkor a jobban fizető munkáért a tagok közt versengés indul, s ez a szövetkezeti vezetőséget az értékelési arányok javítására kényszeríti. Tökéletes arányokat persze sohasem lehet létrehozni, legfeljebb csak megközelíteni, mert az értékelési arányok változtatása rendszerint más termékekhez képest feszültséget is okoz.

Vajon tökéletesebb megoldást nyújt-e az önköltségszámításban az, ha az élőmunka-ráfordítás mérésében a munkaegységet elvetve a munkanapokban való nyilvántartást

alkalmazzák? Ha ezekhez a munkanapokhoz egységes értékelési összeget rendelünk, akár állami gazdasági bér, akár más egyezményes összeg formájában, akkor semmiképpen sem. Ilyenkor a munkanap mint egyenlősítő lép fel. A munkanapokban a különféle munkák minden különbsége – fizikai nehézség, minőség, eltérő munkateljesítmény – eltűnik, s ha ezeket a munkanapokat azonos összeggel értékelik, akkor a munkák egyenlősítése a legtökéletesebben belekerül az önköltségbe is. A Mezőgazdasági Üzemtani Intézet gyakorlatában az állami gazdaságok növénytermelésében, illetve állattenyésztésében fizetett napi bérekkel számolják a szövetkezetek növénytermesztési, illetve állattenyésztési termékeinek élőmunkaráfordítását. Ez azonban a problémát legfeljebb enyhítheti, de nem szüntetheti meg, hiszen ágazatonként is jelentősen különböznek egymástól a munkák, s ennek megfelelően kellene differenciálni a béreket is. Ezenkívül az egységes munkadíj-összeg alkalmazása kizárja a többtermelési prémiumok, kiegészítő díjak, nyereségrészesedés termékenkénti elszámolását. Egyes termékeknél a kiegészítő díjak már ma is jelentősek. Ezeknek a termékenkénti számításától a gyakorlatban eltekinteni nem lehet, hiszen figyelembevételük nélkül a különféle munkák arányos díjazása nem lehetséges. A munkanapok termékenkénti nyilvántartása akkor hoz majd pozitív eredményeket az önköltségszámításban, ha egyúttal nyilvántartják az értük fizetett tényleges munkadíjakat is, mint a termékek élőmunkaköltségét. Az önköltségszámítástól függetlenül célszerű azonban a termékekre fordított élőmunkát munkanapokban nyilvántartani, mert a munkaegységeknél kézzelfoghatóbban tükrözik az élőmunka-ráfordításokat, ezért megkönnyítik a munkaszükséglet tervezését és a munkaszervezés áttekintését is.

3. Az élőmunka költségének helyes számbavétele a termelőszövetkezetek önköltségében

Az élőmunka költségének számítására javasolt módszerekben a feltételes és a tényleges munkadíjjal való értékelés áll egymással szemben. Vajon melyikkel kell a termelőszövetkezeteknek számítaniuk az élőmunkaköltséget, hogy az önköltséget gazdálkodásuk megszervezésében valóban hasznosítani is tudják. Hogyan merül fel az élőmunka költsége a termelőszövetkezetekben? Milyen elvi alapokon nyugszik az élőmunka-értékelés említett két módszere, s mennyiben állják ki az élet próbáját? Ezek azok a kérdések, amelyekre az alábbiakban válaszolni kell.

a) Az élőmunka költségének felmerülése és sajátosságai a termelőszövetkezetekben

„A gothai program kritikája” c. munkájában már Marx kifejtette, hogy a dolgozók a szocialista társadalomban sem kaphatják meg munkájuk teljes hozadékát, az előállított új értéket. Ez utóbbinak egy részét társadalmi szükségletek kielégítésére (felhalmozásra, a nem termelő szféra fenntartására stb.) kell fordítani. A szocialista vállalatok által realizált új érték tehát két részre oszlik. Az egyik rész a dolgozók munkájának díjazására szolgál (a dolgozók közvetlenül megkapják), a másik rész a tiszta jövedelmet alkotja. Az említett két rész elkülönül egymástól, a tiszta jövedelemmel szemben a dolgozóknak kifizetett munkadíj a vállalatok szemszögéből nézve az ott végzett munka (élőmunka) költsége. A szocialista vállalatok ártermelésének körülményei között éppen ebből az elkülönülésből fakad az önköltség kategóriája, amely pénzben kifejezve tartalmazza egyrészt a termelőeszközök fel- és elhasználásával kapcsolatos költségeket, másrészt a felhasznált élőmunka költségét. Mindez alapján véve nemcsak a szocialista állami vállalatokban, hanem a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben is érvényes, noha a realizált új értékben belül az elkülönülés tekintetében jelentős különbségek vannak.

Vajon hogyan alakul ki a termelőszövetkezetekben a realizált új érték, más szóval a bruttó jövedelem munkadíjakra és tiszta jövedelemre való megosztása, milyen tényezők határozzák meg a termelőszövetkezetekben fizethető munkadíjak összegét? A szocialista mezőgazdasági nagyüzemekben a munkaerő nem áru, éppen ezért ára sincs, amely a kapitalizmusban spontán módon szabályozza a szükséges és a többletmunka, illetőleg a szükséges és a többletermék megosztását. A mezőgazdasági termelőszövetkezetekben a bruttó jövedelem munkadíjakra és tiszta jövedelemre való felosztásáról évről évre a szövetkezeti tagok közgyűlése dönt a vezetőség javaslata alapján. Először az év elején, amikor az éves termelési és pénzügyi tervet vitatja meg és fogadja el. Majd véglegesen pedig az év végén, amikor a zárszámadási jelentés kerül jóváhagyásra. A megosztás nem lehet önkényes. A bruttó jövedelem felhasználásáról döntve számolni kell a következőkkel: *a)* Gondoskodni kell róla, hogy normális körülmények között a termelőszövetkezeti tagok közös gazdaságból származó személyes jövedelme lehetőleg ne csökkenjen, sőt fokozódjék. *b)* Biztosítani kell a termelés álló- és forgóalapjainak a termelés tervezett fejlesztéséből fakadó, saját eszközökből fedezendő bővítését. Felmerülhet továbbá, hogy részben szövetkezeti forrásokból kell építeni, illetőleg megnövelni kulturális és szociális létesítményeket, kultúrházat, könyvtárat stb. *c)* Gondoskodni kell a szövetkezeti tagok szövetkezeti forrásokból kielégítendő társadalmi fogyasztásáról. Ez jelentkezik új kulturális és szociális létesítmények felújításában, időlegesen és tartósan munkaképtelen szövetkezeti tagok segélyezésében, s így tovább. A bruttó jövedelem felhasználásáról döntve a termelőszövetkezetek nem léphetnek arra az útra, hogy az említett szükségletek közül egyiket a másik rovására elégítik ki. Ha a termelés növekszik, a szövetkezeti tagok ezt ismerve igényt tartanak arra, hogy ennek alapján személyes jövedelmüket javítsák. Ha ezt nem teszik, a termelés növelésében való érdekeltségük csökken, termelési kedvük lankad. A termelés fejlesztésének feltételeit és a vele összehangolt felhalmozást viszont nem lehet megrovidítani anélkül, hogy az meg ne gyengítene a tervekben rögzített elgondolások realitását. A szövetkezeti tagok társadalmi fogyasztása talán kevésbé determinált, de egészen nyilvánvaló, hogy e tekintetben is fokozatos fejlődést kell elérni. A termelőszövetkezetekben a bruttó jövedelem szükségletek közötti olyan ésszerű elosztását kell megtalálni, amely összeegyezteti a szövetkezeti tagok mai érdekeit a biztos holnapjuk feltételeivel. Vagyis adott konkrét körülmények között a bruttó jövedelmet úgy kell felhasználniuk, hogy a termelés továbbfejlesztésének, valamint a szövetkezeti tagok személyes jövedelme és társadalmi fogyasztása növelésének anyagi feltételeit egyaránt megteremtse. Ennek megvalósítása megköveteli, hogy kivételes körülményektől eltekintve a bruttó jövedelem munkadíjakra fordított hányadának növekedési üteme ne haladja meg a bruttó jövedelem növekedését, s napjainkban a szövetkezetek többségében lehetőleg valamelyest kisebb legyen annál. Az átlagos munkadíj növekedése egy-egy termelőszövetkezetben sem lehet általában nagyobb a munkatermelékenység növekedésénél anélkül, hogy ez ne akadályozná a szövetkezeti termelés fejlődését, aminek végső soron maga a szövetkezet és a népgazdaság is kárát vallja. Természetesen minél nagyobb a bruttó jövedelem növekedése, következőképp minél magasabbra emelkedik annak színvonala, annál inkább megvalósítható különböző célú ésszerű felhasználása.

A termelőszövetkezetek bruttó jövedelmének munkadíjak és tiszta jövedelem közti megosztását a szocialista állam ellenőrzi és befolyásolja. Az Országos Tervhivatal megtervezi a szövetkezeti szektor bruttó jövedelmét, annak növekedését, s a bruttó jövedelem felhasználására hasonló tervet készít, mint amilyent az egyes termelőszövetkezetek is kidolgoznak. Ebben a tervben meghatározza az egész szövetkezeti szektor vonatkozásában a munkadíjakra, azok növelésére, a felhalmozásra s a szövetkezeti tagok társadalmi fogyasztására fordítandó összeget. Megtervezi azt is, hogy a termelési, valamint

a szociális és kulturális irányú felhalmozásból mennyit kell a termelőszövetkezeteknek saját erőből finanszírozniuk, s mennyit fedezhetnek a részükre folyósított állami hitelekkel. Ezeket a terveket ugyan nem bontják fel a termelőszövetkezetekre, nem is teszik kötelezővé, de megvalósításukkal kapcsolatban állami gazdaságpolitikai intézkedéseket hoznak. Az állam mindenekelőtt befolyásolja a szövetkezeti szektor bruttó jövedelmének alakulását. Ezt egyrészt a mezőgazdasági árszabályozással, másrészt a szövetkezetek adófizetési kötelezettségének előírásával valósítják meg. Ezeket a termelés adott színvonalán úgy kell megállapítani – vagy legalábbis törekedni kell arra –, hogy a termelőszövetkezetek szektorátlagban a bruttó jövedelem olyan összegéhez jussanak hozzá, amelyből valóban fedezhetik a termelés alakulásával összhangban növekvő munkadíjakat, s a saját eszközökből fedezendő termelő és nem termelő felhalmozást, valamint a társadalmi fogyasztást. A munkadíjakra olyan összeget kell számolni, hogy a termelőszövetkezeti parasztság közös és háztáji gazdaságból származó személyes jövedelmének együttes összege arányos legyen a munkások és az alkalmazottak jövedelmével. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a termelőszövetkezeti parasztság, valamint a munkások és az alkalmazottak reáljövedelmének azonos arányban kell növekednie. A parasztság reáljövedelmének növekedése az egész szövetkezeti szektorban is a mezőgazdasági termelés növekedése alapján mehet végbe. A termelés és a reáljövedelem növekedésének többé-kevésbé együtt kell haladnia, s a munka termelékenységének általában legalább azonos, vagy nagyobb arányban kell növekednie, mint az egy főre számított munkadíjnak. Lehet azonban olyan átmeneti időszak is, amikor a termelőszövetkezeti parasztsók szociális körülményeinek a fokozottabb javítása indokolt, s ezért az átlagos munkadíj nagyobb arányban nőhet, mint a munka termelékenysége. Nálunk is előfordult már ez, de csak kivételes, nem törvényszerű esetként.

A termelőszövetkezetek bruttó jövedelmének a munkadíjakra és tiszta jövedelemre való kívánt megoszlását az állam főképp a tiszta jövedelem oldaláról befolyásolja. Ebben a legfőbb eszköz a hosszú- és a középlejáratú állami hitelezés. E hiteleket úgy folyósítják, hogy a termelő és a nem termelő beruházások megvalósításához a szövetkezetek saját (felhalmozási) erőforrásait is mozgósítsák.

Az állam közvetlenül is hat a szövetkezetek tiszta jövedelmére. E célból meghatározták, hogy a tagok közt szétosztott jövedelem hány százalékanak megfelelő összeget kell minimálisan az oszthatatlan alapok növelésére fordítani. Az összes szövetkezetekre érvényes egységes norma azonban az átlagosnál gazdaságilag erősebb termelőszövetkezeteket nem kényszeríti arra, hogy munkatermelékenységük magasabb színvonalának megfelelően halmozzanak fel. Végül a termelőszövetkezeteket irányító állami igazgatás minden egyes szövetkezetben a helyszínen ellenőrzi és egyben befolyásolja is a bruttó jövedelem munkadíjakra és tiszta jövedelemre való megoszlását. A termelőszövetkezetek tehát az állami befolyásolás, az állami rendelkezések keretei között határozzák meg bruttó jövedelmük munkadíjakra és tiszta jövedelemre való megoszlását. Az egyes szövetkezetekben csakúgy, mint a szövetkezeti szektor egészében hosszabb időt alapul véve a munkatermelékenységnek felül kell múlnia az átlagos munkadíj növekedését. Ha a szövetkezetek ezt meg is tartják – ami végső soron érdekük –, akkor az egyes termelőszövetkezetekben s a szövetkezeti szektor átlagában is csökken a termékek egységére jutó élömunkaköltség.

A termelőszövetkezeti tagok munkadíjazásának fontos formai és tartalmi sajátosságai vannak, amelyek magától értetődően kifejeződnek az élömunka költségében is. Az állami vállalatok havi rendszeres munkabért fizetnek, a termelőszövetkezetekben viszont egymás mellett megtalálható a természetbeni és pénzbeni munkadíj, a havi munkaegység-előleg, s a termelőszövetkezetek viszonylag kisebb részében a havi garantált díjazás és munkabérszerű elszámolás is. Ez utóbbi a termelőerők magasabb színvonalán

a szövetkezetekben is elterjeszthető, noha még ekkor sem lesz azonos az állami vállalatokban fizetett munkabérrel, és ma még a termelőszövetkezetek munkadíjazásában különben is elmaradottabb formákat alkalmaznak inkább. A szövetkezeti munkadíjazás formáinak változatossága szerves következménye annak, hogy a szövetkezeti termelés társadalmasítása és színvonala alacsonyabb fokú.

A termelőszövetkezetekben a bruttó jövedelem egy dolgozóra s egy munkanapra számított összege is, valamint munkadíjakra és tiszta jövedelemre való megoszlása is szövetkezetenként eltérő. Emellett a természeti tényezők kedvező vagy kedvezőtlen hatása komolyan befolyásolhatja a termelés, s ezen keresztül a bruttó jövedelem alakulását is. Ezekből adódnak a következő sajátosságok:

a) A szövetkezeti szektorban azonos minőségű munka egységnyi mennyiségéért minden egyes szövetkezet más és más összeget fizet. A jobb szövetkezet általában többet, mint a gyenge.

b) A termelőszövetkezetekben a termelés mindenkori alakulása közvetlenül hat az egységnyi munkáért fizetett díjazásra. Jó termés esetén nagyobb lehet a díjazás, mint rossz termés esetén, s ebből kifolyóan a tervezetthez képest is és egyik évről a másikra is csökkenhet az egységnyi munka díjazása, ami a népgazdaság állami szektorában nem fordul elő.

Az első sajátosság oka a termelőszövetkezeti csoporttulajdonban és a termelőszövetkezetek gazdasági színvonalában meglevő különbségekben keresendő. A csoporttulajdon kizárja az egységnyi munkák díjának szövetkezetek közötti kiegyenlítődsét. A csoporttulajdon létezésének keretei között az egységnyi munkáért fizetett összeg eltérése nem is szüntethető meg, bár a különbség csökkenthető. Amikorra megszüntethető lesz, arra a csoporttulajdon is megszűnik, s az össznépi tulajdon színvonalára emelkedik. Természetesen a gyenge termelőszövetkezetek fokozottabb fejlesztésével szüntelenül törekedni kell az egységnyi azonos munkák díjaiban meglevő különbségek mérséklésére.

A második sajátossággal kapcsolatosan más a helyzet. A termelőszövetkezetek megszilárdításával és gazdasági megerősödésével módjuk lesz olyan tartalék képzésére, amelyből terveiknek megfelelő színvonalon tarthatják az egységnyi munkák díját még akkor is, ha a termelés a tervezettől elmarad, vagy éppenséggel csökken. Tulajdonképpen ezen az alapon valósul meg a termelőszövetkezetek munkabér szerinti díjazásra való áttérése, amely ha lassan is, de fokozatosan előre halad. Ezt még inkább megvalósíthatják, ha az állami mezőgazdasági politika is eleve törekszik arra, hogy elejét vegye a természeti viszonyok okozta terméshátrányokból fakadó nagyarányú jövedelemnövekedéseknek és csökkenéseknek.

Az országosan egységes termelőszövetkezeti munkadíjazás hiányából néhány következtetés adódik a termelőszövetkezetek gazdálkodására vonatkozóan is. A termelőszövetkezetek csak bruttó jövedelmükből fedezhetik munkaköltségeiket és növelhetik termelési, valamint szociális, kulturális alapjaikat. Elvileg tehát az egyes termelőszövetkezeti üzemek nem lehetnek veszteségesek.

A gyakorlatban előfordulhat ugyan, hogy egyes termelőszövetkezetek egyik-másik évben nagyobb összeget használnak fel munkadíjazásra, mint amennyire a bruttó jövedelmükből futná. Ez azonban csak azért lehetséges, mert rendkívüli állami hitelt kapnak az államtól, hogy némileg javítsák a tagok munkadíját. Ez s a gyenge szövetkezetek mérleghiányának meghitelezése általában nem más, mint a gyenge szövetkezetek burkolt állami dotálása. Máskor nem vesznek ugyan igénybe rendkívüli hitelt, de gazdálkodásuk egyensúlyának fenntartásához leszorítják a munkaegységértéket. Végül pedig vannak olyan szövetkezetek is, amelyek a felhalmozást is kielégítő színvonalon tartják és magas munkadíjakat is fizetnek. Ebből következően fordulhat elő, hogy a legjobb

gazdaságokban nemcsak az egy szövetkezeti tagra jutó munkadíj, hanem nemegyszer a termékek élőmunkaköltsége is nagyobb, mint a gyenge gazdaságokban.

Az állami vállalatok munkásai meghatározott mennyiségű és minőségű munkájukért államilag egységesen szabályozott, rövid rendszeres időközökben (havonta) fizetett bért kapnak, s ezenkívül az év végén ún. nyereségrészesedéshez is juthatnak. Ez utóbbival a munkásokat kollektíve anyagilag érdekeltté teszik a vállalati tiszta jövedelem növelésében is. Ilyen körülmények között érthető, hogy az önköltségben csak bérüket számolják el, s a nyereségrészesedést az állami vállalatok tiszta jövedelméből kapják. Más a helyzet a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben, mivel a termelőszövetkezeti tagok munkájának díjazása nem történik az egész szövetkezeti szektorra egységes normák szerint. S a termelőszövetkezet – amint arra már utaltam – elsősorban nem a tiszta, hanem a bruttó jövedelem növelésében érdekelt. Minél nagyobb a bruttó jövedelme, egyidejűleg annál nagyobb munkadíjat fizethet a szövetkezeti tagoknak, s annál többet fordíthat felhalmozásra és a tagok kollektív fogyasztására is. Következésképp a termelőszövetkezetek önköltségében a tényleges munkadíj egészét kell számolni, számukra ez az élőmunka tényleges költsége. A termelőszövetkezetek egy részében – azokban, amelyekben rátértek a munka garantált díjazására – a havonta fizetett garantált munkadíjak mellett rendszerint az év végi elszámoláskor kiegészítő díjazást is alkalmaznak. Erre elsősorban akkor van lehetőség, ha termelési tervüket túlteljesítik. Vannak akik úgy vélekednek, hogy az év végén fizetett pótlólagos díjazást ugyanúgy, mint az iparban is, nyereségrészesedésnek kell tekinteni. Könnyű belátni, hogy ez az álláspont nem helyes. Egyrészt ugyanis a garantált munkadíjazásra áttért termelőszövetkezetekben az év végén kifizetett kiegészítő díj nem egységes normák szerinti munkadíjon felüli többlet, másrészt a garantált munkadíjakat a szövetkezetekben eleve olyan alacsony összegben állapítják meg, hogy azokat akkor is fizetni tudják, ha a termelés a tervezettnél kedvezőtlenebbül alakul. Ezeknek a garantált díjaknak tehát elmaradhatatlan tartozéka az év végi kiegészítő díjak fizetése, amelyeket egyébként ugyanúgy, mint a garantált munkadíjakat a tagok által teljesített munkaegységekre fizetnek ki.

b) A feltételes munkadíj alkalmazásának elméleti indoklása és gyakorlati próbája

Nem érdektelen megvizsgálni, hogy az élőmunkaköltség feltételes munkadíjjal való számítása milyen elvi megfontoláson nyugszik. A módszer elvi indoklását a Szovjetunióban adták meg az állami gazdasági bér alkalmazásával kapcsolatban. A módszer ajánlói abból indulnak ki, hogy a tényleges munkadíj nem alkalmas az élőmunkaköltség értékelésére. Úgy vélekednek, hogy a szövetkezeti tagok munkadíja nem is tekinthető munkadíjnak, mert a munkaegységek szerint elosztott összeg a bruttó jövedelem olyan része, amely tiszta jövedelem-elemeket (ezen belül földjáradékot) is tartalmazhat, illetőleg veszteséggel csökkentett összeg is lehet.

De vajon az állami vállalat tiszta jövedelméből kifizetett ún. nyereségrészesedés nem tekintendő munkadíjazásnak?

A hazai közgazdasági irodalom az állami gazdasági bérek alkalmazásának indoklásában szinte kizárólag a munkaegység és munkaegységérték alkalmazhatatlanságának bizonyítására irányul. „A mezőgazdasági költségszámítás módszere és számítások az 1954–1955. gazdasági évről” című kiadványban olvashatjuk: „... a munkaráfordítás értékelésére az ugyanazon munkáért átlagosan kifizetett béreket kell alapul venni.” „... a ki-mutatott munkaegység nem alkalmas a munka mennyiségének számbavételére.” „... a felhasznált munka mennyiségén túlmenően ugyanis bizonyos esetben és bizonyos mértékig az elért eredményeket is tartalmazza, mint például a borjú és a malac elválasztásánál és a tejhozam után jóváírt munkaegységek. Emellett általános tapasztalat szerint egyes

termelőszövetkezetekben jelentős munkaegység-hígítás tapasztalható, amely a valóságos munkafelhasználásnál jóval nagyobb munkaráfordítás felszámítására vezetne.” „... a munkaegység értéke sok esetben a közvetlen megszerzés helyétől független jövedelemrészeket is tartalmaz.” „Mindezek miatt a termelőszövetkezetekben is időegységekben kell kifejezni a munkaráfordítást, és azt valamilyen bérszinthez viszonyítva értékelni. Az állami gazdaságok átlagos bérezési normái látszanak erre a legalkalmasabbnak.” „... ez az eljárás azon a feltételezésen alapul, hogy az egyenlő munkáért egyenlő bért elve alapján, a termelőszövetkezeti tagot, illetve az egyénileg dolgozó parasztot bizonyos munka elvégzéséért az állami gazdaságban ugyanolyan munkáért kifizetett munkabérnek megfelelő ellenérték illeti meg, mint dolgozót, a munkaegységrészesedés ezen felüli részét pedig jövedelemként mint tulajdonos kapja.”⁷

Ezek szerintem nem következetesen végiggondolt gondolatok, ugyanis ezekben a munkaegység és munkaegység-érték el van egymástól szakítva. A tanulmány szerzői is tudják például, hogy az egyes munkákra teljesítmény után elszámolt munkaegység az alapmunkaegységgel jóváírttal együtt arányos más munkák munkaegység-jóváírásával, s azt is, hogy a munkaegység-hígítás egyidejűleg a munkaegységérték csökkenését okozza. Amikor pedig az „egyenlő munkáért egyenlő bért” elvére hivatkoznak, akaratlanul is átültetik az állami gazdasági viszonyokat a szövetkezetekbe. Gyakorlatilag elvonatkoztatnak a munka szerinti elosztás termelőszövetkezeti szektorban való érvényesülésének sajátosságaitól. Egyrészt attól, hogy minden egyes termelőszövetkezetben a bruttó jövedelem nagysága határozza meg a munkadíjak összegének keretét, másrészt attól is, hogy az „egyenlő munkáért egyenlő bért” a szövetkezeti szektorban csak az adott szövetkezeteken belül érvényesülhet. Ezek a termelőszövetkezeti termelés jellemző sajátosságai, amelyek az önköltségszámításban nem hagyhatók figyelmen kívül. Ezek a sajátosságok a tényleges munkadíjban fejeződnek ki, ezért az önköltségszámításban való alkalmazásától eltekinteni nem lehet.

A szovjet közgazdasági irodalomban más érveket is felhoznak az állami gazdasági bérek alkalmazása mellett. Általában fő érvként említik, hogy a kolhoztagok szükséges munkáját társadalmilag szükséges színvonalon kell értékelni. „Amikor a kolhoztagok munkáját szovhozbérekkel értékeli és számítják az önköltségben, akkor ennek gazdasági lényege nem abban van, hogy az úgynevezett tényleges munkadíjakat valamiféle másik feltételes munkadíjjal váltják fel, hanem abban, hogy a kolhoztagok szükséges munkájának költségeit határozzák meg, azaz a kolhoztagok szükséges munkájának költségeit társadalmilag összemérhető színvonalon értékeli.”⁸ S ehhez általában hozzátesszik, hogy csak ezen az alapon lehet szétválasztani a kolhozok bruttó jövedelmét munkadíjakra és tiszta jövedelemre, s ezen az alapon lehet kimutatni, hogy a tényleges munkadíj tartalmaz-e tiszta jövedelmet vagy sem. Itt tehát a munkaerő kapitalizmusbeli értékének helyébe a kolhoztagok társadalmilag szükséges munkájának költségeit teszik. Egyrésztől tehát elfogadják, hogy a munkaerő nem áru, értéke nincs, másrésztől egy megfoghatatlan dologgal helyettesítik azt. „A kolhoztagok szükséges munkájának költségei” fogalom a munkaerő újratermelése szempontjából nem is értelmezhető, hiszen a munkaerőt sohasem csak a szükséges, hanem az egész munkaidőre termelik újjá, vagyis a kolhoztagok munkaképességét teremtik meg ismételten. Ezért nem is találjuk meg a módszer minden képviselőjénél a kolhoztagok szükséges munkájának társadalmi költségeire való hivatkozást. „Az önköltségszámítás a kolhozokban” című könyv például csak azt mondja: a kolhoztermékek önköltségszámításakor „a társadalmilag szükséges

⁷ MTA Mezőgazdasági Üzemtani Intézete 4. sz. kiadványa. 1958. Kézirat gyanánt. 41., 42., 43. o.

⁸ A. Szilin: Pravilno ocenivaty zatrati truda kolhoznyikov. Vesztnyik Sztatisztiki, 1961. 6. sz. 27. o.

színvonal szerint kell a munkadíjköltségeket értékelni.⁹ Az elméleti indokolás gyengesége még inkább kitűnik akkor, amikor a társadalmilag szükséges munkadíj határának meghatározására kerül sor. *Szilin* erről a következőket írja: „A társadalmilag szükséges munka határa a kolhozokban formálisan nem határozódik meg, mert ott nincs munkabér. Ha azonban figyelembe vesszük az ismert iránymutatást, hogy a munkabér színvonala a kolhozokban nem múlhatja felül a szovhoz munkások bérének színvonalát, világos, hogy ilyen határ létezik.”¹⁰ Hasonlóképpen az említett könyv szerzői: „A szovhozok számára az állam által megállapított munkabérszínvonal biztosítja a bővített újratermelést és egyszersmind a munkások anyagi érdekeltté tételét is. Ez a színvonal a kolhozokban is elfogadható a társadalmilag szükséges munkadíj színvonalaként, annál is inkább, mert a jelenlegi időszakban a párt és a kormányzat intézkedései megteremtik az összes feltételeket a kolhozok gazdasági fellendítéséhez.”¹¹ Egyik érvelés sem meggyőző, egyik sem bizonyítja be, hogy a szovhoz bér felel meg a kolhoztagok társadalmilag szükséges munkadíjának. De nem is lehet bizonyítani, hiszen a Szovjetunióban a kolhozok, nálunk a termelőszövetkezetek nagy többsége nem képes az állami mezőgazdasági üzemek bér-színvonalán díjazni a munkát.

Természetesen nem szabad megfeledkezni arról, hogy a parasztság nem légüres térben él, s – nálunk csakúgy, mint a Szovjetunióban – a jobb szövetkezetek munkadíjait valamint az állami gazdaságok béreit ismerve egy bizonyos és általában számszerűen meghatározott összeget elvár a munkája után. Minden parasztember, akinek a jövedelme kisebb, szívesen venné, ha jövedelmének színvonala a fejlett termelőszövetkezetekben fizetett munkadíjak és állami gazdasági bérek színvonalára emelkednék. Csak-hogy – a termelőszövetkezetek beszerzési és értékesítési árait adottnak tételezve fel – a munkadíjak színvonala egy termelőszövetkezetben sem szakadhat el a termelés színvonalától, és végső soron minden tag jövedelme szövetkezete adott gazdasági színvonalának megfelelően alakul, a szubjektív várakozástól mintegy függetlenül.

Az állami gazdasági bérrel való értékelés mellett gyakran hozzák fel, s alapvető érényeként emelik ki, hogy összemérhetővé teszi a különböző kolhozok egyedi önköltségét, míg a tényleges munkadíjakkal számított élőmunkaköltség ilyen összehasonlítás lehetőségét kizárja. Az összehasonlítást hangsúlyozva megfeledekzenek arról, hogy az állami gazdasági bérrel számított önköltségben a tényleges munkadíjhoz hasonló tétel akkor is marad még, ha az élőmunkát állami bérrel számítják. Ugyanis e módszerrel a gazdaságban termelt és a termelésben felhasznált termékeket önköltségen számolják el. Ez ugyanúgy egyedi jellegű, mint a tényleges munkadíjjal értékelt élőmunkaköltség. Ha a gazdaságban termelt és felhasznált anyagokat is egységes áron és nem egyedi önköltségen értékelik, akkor az állami gazdasági bérrel vagy valamely más feltételes munkadíjjal számított önköltségi adatok valóban összehasonlíthatók lesznek. Ha az ilyen módszerrel számított önköltségi adatokat két szövetkezetben vagy a szövetkezetek két csoportjában összehasonlítjuk, akkor többé-kevésbé helyes képet nyerünk a munkatermelékenység alakulásáról. Ez nem azért van, mintha az önköltség mutatója munkatermelékenységi mutató lenne, hanem azért, mert a normatív jellegű munkadíjjal számított önköltségi mutatók többé-kevésbé helyesen tükrözik vissza – legalábbis összehasonlításban – a termelőszövetkezeti termékek élő- és holtmunka-ráfordítását.

A tényleges munkadíjjal számított önköltségi adatok valóban nem alkalmazhatók munkatermelékenységi összehasonlításra. Noha ez szintén fontos kérdés, az önköltség-számításnak mégsem ez, hanem a termelés tényleges költségeinek a megállapítása az

⁹ *Kladcsikov-Lukanyina-Poljanszkaja*: Önköltség-számítás a kolhozokban. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó, 1961. 21. o.

¹⁰ *Szilin*: i. m. 28. o.

¹¹ *Kladcsikov-Lukanyina-Poljanszkaja*: i. m. 22. o.

elsődleges célja. Vajon miként értékelendő ezek után az állami gazdasági bér híveinek a tényleges munkadíj alkalmazásával szembeni azon ellenvetése, hogy ez utóbbival számított önköltségek a gyenge kolhozokban kisebbek, mint a jó és a legjobb kolhozokban, s ezért a tényleges munkadíj nem alkalmas az életmunkaköltség számítására? A szovjet irodalomban nagyon sok adatot és anyagot találunk erre vonatkozóan. *Szilin* például idézett cikkében az 1958–1959. évekre vonatkozóan közli, hogy miként viszonylott egymáshoz az állami gazdasági bérrel és a tényleges munkadíjjal számított életmunkaköltség esetén a gyenge és a jó kolhozok önköltsége. Összesen 6 termék adatát közli, s a tényleges munkadíjjal számított önköltség 1958-ban három termék esetében, 1959-ben pedig négy termék esetében a gyenge kolhozokban számottevően nagyobb volt, mint a jó kolhozokban. Ennek ellenére olyan következtetést von le, hogy a gyenge kolhozokban kisebb az önköltség. Érdemes ezt a kérdést részletesebben is megnézni.

3. sz. táblázat

Az egységnyi területre számított halmozatlan bruttó termelés, valamint az összes pénzbeni és természetbeni részesedés alakulása a termelőszövetkezetekben 1960-ban¹²

Megnevezés	Egy kh-ra jutó termelés (Ft)									Összesen
	1000 Ft-nál kevesebb	1001—1400	1401—1800	1801—2200	2201—2600	2601—3000	3001—3400	3401—3800	3800-nál több	
Egy kh-ra jutó termelési érték	100,0	154,9	205,9	258,7	310,6	360,3	415,6	456,5	589,7	312,1
Egy kh területre jutó részesedés	100,0	131,9	159,1	203,6	255,4	197,9	356,0	405,1	519,8	258,3
Egy kh területre jutó részesedés a termelés %-ában	50,7	43,2	39,2	39,9	41,7	41,9	43,4	45,0	45,4	42,0
Egy kh-ra jutó munkaegység	100,0	115,0	135,0	150,0	170,0	185,0	200,0	205,0	245,0	165,0
Egy munkaegység értéke	100,0	114,0	120,8	141,7	160,3	174,6	192,0	215,0	239,8	167,6
Egy munkaegységre jutó termelési érték	100,0	134,6	152,6	172,4	182,8	194,8	207,8	222,7	240,7	—
A munkaegység-részesedés teljes összege a gazdasági eredmény %-ában ¹³	65,8	60,3	54,2	55,6	57,2	57,5	60,8	59,2	61,1	57,4

A táblázat 4257 termelőszövetkezet összesített adatait tartalmazza. Ha a legkisebb termelési kategóriához viszonyítjuk a többi csoportot, akkor azt találjuk, hogy az egységnyi területre jutó termelés nagyobb arányban nőtt, mint a részesedés. Ugyanígy, az egy munkaegységre jutó termelés fokozottabban nő, mint az egy munkaegység értéke. A legalsó csoportba tartozó gazdaságokhoz viszonyítva tehát minden csoportban kisebb az egységnyi termelésre jutó munkadíj. Ebben az összehasonlításban a munkatermelékenység növekedése erőteljesebb, mint a munkadíjaké.

A közölt adatok azonban mást is mutatnak. Az 1801–2200 Ft-os kategóriától fölfelé haladva az egységnyi termelésre jutó munkadíj összege növekszik, ami azt is jelenti, hogy ehhez a csoporthoz viszonyítva a gazdaságilag erősebb szövetkezetekben növekszik a termékek önköltsége. A legjobb termelőszövetkezeteknek a jókhoz viszonyított nagyobb termelése döntő részben a magasabb munkatermelékenységből fakad, de igen jelentős része van benne annak is, hogy a tagok ezekben a szövetkezetekben egységnyi területre

¹² KSH adatai alapján.

¹³ „Gazdasági eredmény” a gyakorlatban használt elnevezés; tartalmát illetően bruttó jövedelem és az amortizáció együttes összegének felel meg.

több munkát fordítanak. A legjobb szövetkezetek a több munkáért nemcsak globálisan, hanem egységnyi munkáért is nagyobb munkadíjat fizetnek a tagoknak. Ez önmagában természetszerű is mindaddig, míg az egységnyi munkák díja nem fokozódik jobban, mint a munka termelékenysége. Úgy látszik, hogy a legjobb szövetkezetekben azonban túlfizetik a munka termelékenységének emelkedését, a munkadíjak összegének aránya a tiszta jövedelem rovására növekszik a bruttó jövedelemben. A szövetkezeti vezetőségek nyilván engednek a tagok azon nyomásának, hogy lehetőség szerint minél magasabb színvonalon alakuljanak ki a munkadíjak. De bárhogy álljon is a dolog, az adatok azt tükrözik, hogy a jó szövetkezetek jelentős részében visszasságok vannak a jövedelem elosztásában, ami ha tartósan érvényesül, előbb vagy utóbb megbosszulja magát, visszafogja a szövetkezetek fejlődését.

A szövetkezetek jelentős részében, ha a termelés bővül, a megnövekedett jövedelemből elsősorban növelni akarják a munkadíjakat. Nemegyszer, ha egy szövetkezetben a munkadíjak nagyon alacsonyak, szükséges és helyén való lehet, ha a munkakedv és a munkafegyelem megteremtése végett átmenetileg fokozottan növelik a tagok közös gazdaságból származó jövedelmét. De az ilyen kivételes esetektől eltekintve a munkatermelékenység növekedésének meg kell előznie az átlagos munkadíj növekedését.

4. sz. táblázat

A munkatermelékenység, a munkadíj és az önköltség közti összefüggések a nikolájevi terület kolchozaiban 1958-ban¹⁴

Adott ágazat egy munkaegységére jutó termelési értéke (rubel)	Kolhozok száma	Munkaegységre jutó átlagos termelési érték (rubel)	Átlagos munkaegység-érték (rubel)	100 rubel teljes termelésre jutó termelési költség (rubel)	Ebből munkabér költség (rubel)
<i>Növénytermesztés</i>					
20-ig	25	19,0	7,12	58,4	37,3
20—30	112	25,8	8,47	53,6	32,7
30—40	86	34,8	10,00	47,3	28,8
40 fölött	36	47,6	9,53	35,0	19,6
Átlag		31,6	9,06	47,5	28,7
<i>Allattenyésztés</i>					
10-ig	91	8,1	7,70	180,0	95,4
10—15	96	12,7	8,55	121,0	67,2
15—20	46	17,2	9,84	108,0	57,0
20 fölött	23	20,6	10,43	89,9	50,5
Átlag		12,5	8,83	127,4	69,0
<i>Kolhoztermelés összesen</i>					
15-ig	26	14,0	7,20	78,7	50,4
15—20	69	18,5	8,03	76,8	43,4
20—25	86	22,9	9,75	68,6	42,5
25 fölött	77	41,8	10,52	39,6	25,2
Átlag		26,9	9,30	56,2	34,5

¹⁴ Szebesztojmoszty produkcii i rentabelnoszty proizvodsztva v kolhozah. Goszudarsztvennoje izdatyelsztvo szelszkohozajsztvennoj literaturü, Moszkva, 1961. 38. o.

E terület kolhozaiban az egyes termékek termelésének és önköltségének alakulásában is ugyanezek az összefüggések mutatkoznak meg. Vagyis, ha nagyobb a termelés, akkor kisebb az önköltség, benne az élőmunka költsége is. Ez amellet szól, hogy a jó és a legjobb kolhozokban a termelékenység élőmunkaköltsége tényleges munkadíjjal számolva is alacsonyabb, mint a gyenge kolhozoké. Normális feltételek között nyilvánvalóan érvényesülnie kell annak, hogy a gazdaságilag erős kolhozokban magasak a munkadíjak, de még magasabb a munka termelékenysége, s ezért a termék élőmunkaköltsége és önköltsége kisebb, mint a gyenge kolhozokban.

De semmiképp sem akarnám azt a látszatot kelteni, hogy a termékeknek tényleges munkadíjjal számított önköltsége a jó és a legjobb termelőszövetkezetekben nem lehet nagyobb, mint a gyenge termelőszövetkezetekben. Először, ha egy-egy termelőszövetkezet termékeinek önköltségét hasonlítjuk össze, akkor gyakran előfordulhat, hogy a jobb termelőszövetkezet néhány termékének önköltsége nagyobb, mint a gyengébbé. A jó termelőszövetkezet sem ér el ugyanis valamennyi termékéből magas termésátlagot, s az alacsony hozamú termékek termelésében ugyanúgy magas munkadíjat fizet egységnyi munkáért, mint a magas hozamot adó termékek termelésében. Másodszor az ország jó és gyenge szövetkezeti csoportjai önköltségadatainak összehasonlításában is előfordul, hogy a termékek egy részének önköltsége a jobb szövetkezetekben nagyobb. Még a csoportos összehasonlításban is vannak olyan termékek, amelyek termésátlaga a jó és a gyenge termelőszövetkezetekben nem különbözik lényegesen, s ugyanakkor az egységnyi munka fizetett díjában nagy a különbség. Elegendő utalni arra, hogy 1960-ban a munkaegység értéke országos átlagban 25,90 Ft, a jó szövetkezetekben 33,87, a közepesekben 24,24, s a gyengékben pedig mindössze 17,18 Ft volt. Harmadszor a jobb termelőszövetkezetek termékeinek tényleges munkadíjjal számított önköltsége akkor is magasabb lehet, ha a munkadíjazás elszakad a munkatermelékenység színvonalától. Az állami gazdasági bérral számított önköltségek összehasonlítása ezt a helyzetet ellepeli. Pedig éppen ennek feltárása alapján lehet megtenni azokat az intézkedéseket, amelyek a szövetkezeteket arra készítik, hogy a tiszta jövedelem hányadát fokozzák. Végezetül pedig arról nincs szó, hogy a tényleges munkadíjjal számított önköltségekre eleve jellemző lenne, hogy azok a jó szövetkezetekben magasabbak, mint a gyengékben. De még ha úgy lenne is, akkor sem lenne perdöntő érv a tényleges munkadíj ellen, mert a termelőszövetkezeti önköltséggel szemben nem állítható fel általános kritériumként, hogy a szövetkezetek közötti összehasonlításokban tükrözze a munkatermelékenység alakulását.

Az élőmunka szovhozbérral való értékelését – a módszer szerzői – átmeneti szükségességnek tekintik, addig, amíg a kolhozok „munkabér” szerinti díjazásra nem térnek át. Úgy gondolják, hogy az áttérés meghozza a munkadíjnak a szovhozbér színvonalán való normalizálását. De ez valójában nem így van, noha a munkabér-fizetésre való áttérés az egységes munkadíjnorma kialakulása felé vezet. Ukrajnában a „munkabér” szerinti díjazásra áttért kolhozok a különféle munkákat osztályokba sorolták, s ezekhez minden egyes kolhozban a tényleges gazdasági színvonalnak megfelelő bértarifákat állapítottak meg. Ez nálunk is így van. A munkadíjazásra való áttérés alkalmával rendszerint az eddig elért munkaegységértéket veszik alapul és számítják át rendszeres havi fizetésű munkabérre. A gyakorlat helyesen ismerte fel, hogy mit lehet tenni. De miért is lehetne a „munkabér” szerinti díjazásra való áttéréssel az azonos munkák eltérő munkadíjait egységesíteni, ha egyszer a kolhozok termelési színvonalában meglevő különbségek ma még legfeljebb csak csökkenthetők, de nem szüntethetők meg, s a kolhozok a munkabéres díjazásra való áttérés után is megmaradnak kolhozoknak.

E módszer hívei szerint az élőmunka szovhozbérral való értékelése a gazdasági önelszámolás megvalósítására is alkalmasabb, mint a tényleges munkadíj, sőt egyedül

csak ez alkalmas rá. „Ügy véljük – írják az „Önköltségszámítás a kolhozokban” c. könyvben – nem helyes az önköltséget a munkaegységre jutó tényleges jövedelem figyelembevételével számított munkadíjköltség alapján kalkulálni, még az önálló elszámolásnak a kolhozokban való meghonosítása szempontjából sem. Az önálló elszámolás legfontosabb eleme a tényleges állami árak összemérhetősége a kolhozok önköltségével. Ez az összemérhetőség szükséges a kolhoz jövedelmezőségi színvonalának kimutatása végett, mivel a jövedelmezőség egyik legfontosabb eredményességi mutató.”¹⁵

A valóság egészen mást mutat. Az élőmunka szovhozbérrrel való értékelése lehetlenné teszi az önálló elszámolás megvalósítását. H. Potapov és P. Zakuszilo: „A kolhoztermékek önköltségcsökkentésének tartalékairól”¹⁶ írt cikkükben közlik a következő adatokat: A Bjeloruszsz Köztársaságban levő kolhozok 1959. évi beszámolójának összesítőjében az eladott áruk önköltsége 450 millió rubel, s ugyanakkor ezen termékek eladásából származó pénzbevétel 370 millió rubel. Az adatok 80 millió rubel veszteséget jeleznek. Ezzel szemben a pénzbevételek felhasználásának tervében a kolhozok az állami kötelezettségek teljesítésére 50, az oszthatatlan alapok növelésére 40 millió rubelt fordítottak. A feltételes élőmunkaköltséggel (szovhozbérrrel) számított munkadíjjalap kétszer akkora volt, mint a ténylegesen kifizetett összeg.

Ezekből az adatokból egyértelmű, hogy az állami bér vagy bármely más feltételes munkadíj alkalmazása kizárja a gazdasági önelszámolás megvalósítását. A Szovjetunióban a kolhozok ezt így is értékelik. Ukrajna kolhozainak önköltségét mindkét eljárással ki kellene számítani, a kolhozok nagyobb többsége azonban csak a tényleges munkadíjjal számol. A kolhozparasztok a Kommuniszt szerkesztőségéhez beküldött levelükben, amint azt a lap 8. számában: „A kolhozfalu néhány gazdasági problémája” c. cikkben írják, élesen bírálják az élőmunka szovhozbérrrel való értékelését, úgy vélik, hogy a gazdasági önelszámolásra szükség van, de lehetetlen megvalósítani, ha a szovhozbérrrel számítják az élőmunkát. K. Orlovskij¹⁷: „A kolhoz, a kommunizmus iskolája a parasztság számára” című cikkében egyenesen felteszi a kérdést, hogy vajon a szovhozbérrrel való értékelés nem szemfényvesztés-e? A feltételes munkadíjjal számított önköltség akár állami gazdasági bérről, akár más egyezményes összegről legyen is szó, nemcsak szektorszinten, hanem az egyes gazdaságok egészére, s azon belül az egyes termékekre sem tükrözi a bruttó jövedelem munkadíjra s tiszta jövedelemre való tényleges megosztását, az élőmunkaköltség és az önköltség valódi nagyságát. Ezért a feltételes munkadíjjal számított önköltség nemcsak az önelszámolásban nem alkalmazható, de nem használható fel egyetlen olyan gazdasági kérdés megítélésében sem, amelyek eldöntésében a tényleges költségreklációk ismeretére van szükség. Így például a gépesítési, agro- és zootechnikai, munkaszervezési és munkadíjazási intézkedések bevezetésével várható és tényleges elért eredmények mérlegelésére sem. Az ukrán kolhozok jelentős része nyilván emiatt nem számítja ki szovhozbérrrel termékeinek önköltségét, noha ezt az irányító szervek kéri. Az sem tekinthető véletlennek, hogy az állami gazdasági bérrrel számított önköltségeket üzemelemzésre nálunk sem használták fel, s a mi termelőszövetkezeti vezetőink körében is találkozhatunk a feltételes munkadíjas önköltségszámítással szembeni érdektelenséggel. A feltételes munkadíj alkalmazásának elméleti alapjai vitathatók, az önköltségszámítás e módszere az üzemi vezetés számára nem hozta meg a tőle remélt segítséget.

¹⁵ Kladcsikov–Lukanyina–Poljanszkaja: i. m. 21. o.

¹⁶ H. Potapov–P. Zakuszilo: O rezervah sznyizsenijah szebesztajmosztij produkciij v kolhozah. Voproszi Ekonomiki, 1961. 9. sz. 9. o.

¹⁷ L.: Kolhozü – skola kommunizma dlja kresztjansztva. Kommuniszt, 1961. 11. sz. 103–114. o.

4. A természetbeni részesedés értékelése

Az élömunka munkaegység és munkaegységérték alapján való értékelése esetén felmerül, miként kell számítani a természetben osztott részesedést. A magyar közgazdasági irodalomban csak az értékelés nehézségére utalnak, mintegy alátámasztva az állami gazdasági bér alkalmazását. A szovjet közgazdasági irodalomban a természetbeniek értékelésére vonatkozó álláspont nem egységes, a közgazdászok javasolják e termékek üzemi önköltségen, felvásárlási áron és kiskereskedelmi áron való számítását is. A kiskereskedelmi ár alkalmazását azonban szinte egyértelműen elvetik.

V. Venzser szovjet közgazdász – mivel a tagok között szétosztott termékek döntő része a tagok személyes fogyasztására kerül, vagyis nem kerül áruforgalomba –, elvileg az egyedi önköltség alkalmazását tartja helyesnek, de számítási nehézségek miatt lehetségesnek tartja a felvásárlási árakon való számítását is. Szerintem e kérdés eldöntésénél abból kell kiindulni, hogy milyen árat kapna a termelőszövetkezet a természetben kiosztott termékekért, ha azokat történetesen értékesíti. Elvileg ugyanis ezt megtehetné, de ha nem teszi, akkor mint vállalatnak annyi a költsége, amennyit a természetben kiosztott termékekért értékesítés esetén kaphatna. Tulajdonképpen így merül fel a kérdés akkor is, amikor egy-egy termelőszövetkezet a „munkabér” szerinti díjazásra tér át. A gazdaság termékeinek egy jelentős részét ebben az esetben is megkapják a szövetkezeti tagok, jobban mondva megvásárolják a szövetkezettől. Általában ez a vásárlás felvásárlási árakon történik. Ha a szövetkezet nem a tagjainak, hanem a szövetkezeten kívül akarná ezeket a termékeket értékesíteni, valójában akkor is az állami felvásárlási árakra számíthatna. A természetben kiosztott termékeket az élömmunkaköltségek megállapításához tehát felvásárlási árakon kell értékelni.

Ami pedig az egyedi önköltséget illeti, a természetbeniek értékelésére gyakorlatilag nem alkalmazható. A kiosztott természetbenieket ugyanis előbb értékelni kell, s csak azután számítható ki a munkaegység értékének ismeretében az egyéni önköltség.

Hazánkban eddig feltételes munkadíjjal – állami gazdasági bérral és egyezményes összeggel – számolták a termelőszövetkezeti termékek önköltségét. Ezeknek a számításoknak a keretében kidolgozásra került az önköltségszámítás módszere, és a számított önköltségek alapján a népgazdasági vezetés több-kevesebb áttekintést nyert a termelőszövetkezeti termelés költségviszonyairól. A feltételes munkadíjjal számított élömmunkaköltség s önköltség azonban elszakad a termelőszövetkezetek konkrét körülményeitől, nem tükrözi a tényleges költségviszonyokat, ezért a gazdaság irányításában és szervezésében a szövetkezeti vezetőség nem támaszkodhat azokra. Minthogy eddig tényleges munkadíjjal önköltséget nem számoltak, ma még nem lehet ez utóbbinak felhasználási lehetőségeit pontosan körvonalazni. Ennek ellenére már most kétségtelennek mutatkozik, hogy a termelőszövetkezeti termelés költségalkulásának feltárása, a termelés gazdaságosságával kapcsolatos közgazdasági kérdések tanulmányozása csak a termékek tényleges munkadíjakkal számolt önköltsége alapján lehetséges, s ez előreláthatóan több területen alkalmas is lesz erre. Az önköltség tényleges munkadíjjal való számítása feltehetően felkelti majd a termelőszövetkezeti vezetőségek érdeklődését, s alkalmazása önmagában is hozzájárulhat az önköltség- és gazdaságossági számítások terjedéséhez. S ha egy-egy termelőszövetkezet valamely más gazdasággal vagy az állami gazdaságokkal termékei termelésében elért munkatermelékenységi színvonalát akarná összehasonlítani, akkor a termékek élömmunkaráfordítását természetesen feltételes munkadíjjal kell az önköltségbe beszámítania. Mégpedig úgy, hogy két gazdaság összehasonlított önköltségében azonos munkáért azonos összeget számoljanak, akár állami gazdasági bért, akár más egyezményes összeget alkalmazva. Feltétlenül hasznos lehet a tényleges munkadíjjal és az állami gazdasági bérral számított élömmunkaköltségek összehasonlítása is.

KELEMEN ZOLTÁN

A GÉPÁLLOMÁSOK ÁTSZERVEZÉSÉNEK
KÖZGAZDASÁGI ELŐFELTÉTELEI
HAZÁNKBAN

A GÉPÁLLOMÁSOK ÁTSZERVEZÉSÉNEK KÖZGAZDASÁGI ELŐFELTÉTELE HAZÁNKBAN

A technika és a műszaki bázis fejlődésével megváltozik az emberek termelő tevékenysége, megváltozik a termelés folyamatában egymáshoz és a termelőeszközökhöz való viszonya. A termelést a fejlett technikai termelőeszközök tökéletesebb kihasználása érdekében koncentrálni kell, s ezzel kapcsolatban megváltozik az üzemek és az üzemszervezetek mérete, termelési szerkezete, a termelésben elfoglalt aránya és a közöttük levő munkamegosztás. A mezőgazdasági termelési folyamatok gépesítése és villamosítása tehát magával hozza a szervezés gyakran gyökeres megváltoztatását és ugyanolyan fontos részévé válik a műszaki fejlesztésnek, mint a technika, mert ahhoz, hogy a termelési folyamatok végbemenjenek, a termelési tényezőket összhangba kell hozni mind területileg, mind időben.

A Szovjetunió példája nyomán a szocialista tábor több országában – elsősorban Csehszlovákiában és a Német Demokratikus Köztársaságban – átszervezték a gépállomásokat és rátértek a termelőszövetkezetek saját gépesítésére. Ez nem véletlen jelenség, vagy valamiféle különleges politikai irányzat hatása, hanem természetszerű folyamat, mert ebben a két országban legmagasabb a mezőgazdaság gépesítésének színvonala, s minél magasabb ez a színvonal, a gépi munka annál jobban összefonódik egy közös munkafolyamattá a kézi és a fogatos munkával, ez az összefonódás annál állandóbb jellegűvé válik, annál nehezebb a két központból történő irányításuk, annál hamarabb jelentkeznek az ebből származó ellentmondások.

Ezzel kapcsolatban hazánkban is megindult a vita a gépállomások jövőjét illetően. Egyrészt a kérdés úgy merült fel, hogy szükség van-e egyáltalán gépállomásokra, nem a túlzott központosítás intézményei-e a mezőgazdaságban, másrészt ha a mezőgazdaság kollektivizálásának – legalábbis az olyan jellegű kollektivizálásának, mint amilyen nálunk is végbement – szükségszerű eszköze, akkor megérett-e már nálunk a helyzet a gépállomások átszervezésére.

Az első kérdést illetően mind a kollektivizálás ütemét, mind a létrejövő termelőszövetkezeti üzemeket illetően megállapítható, hogy a Szovjetunióhoz hasonló kollektivizálás ment végbe, de a belterjesség magasabb színvonalán álló mezőgazdaságban, a technika általános fejlettségének magasabb, azonban a gépesítésnek viszonylag alacsony színvonalán. Ez a tény meghatározza az azonosságokat és az eltéréseket is. A hasonlóság mindenképp abban mutatkozik meg, hogy az elaprózott kisparaszti gazdaságok viszonylag gyors ütemű átszervezése ment végbe. A kollektivizálás termelőtechnikai értelme éppen abban van, hogy a korszerű technika tökéletesebb kihasználásának lehetőségeit teremti meg, s a gépállomások a megalakult termelőszövetkezetek számára gyorsan biztosították a kisparaszti termelőeszközökhöz viszonyítva fejlett technikát.

A gépállomás tehát a gyors ütemben végrehajtott kollektivizálás és műszaki átszervezés nélkülözhetetlen eszköze, mert egyrészt a technikai fejlődés ütemét nem teszi függővé a termelőszövetkezetek anyagi erejétől, másrészt a gépek összpontosítása a kihasználás hatékonyságát is jobban biztosítja, mert a javítás és az üzemanyagellátás jobb feltételeit teremti meg, amelynek műszaki és szervezeti alapjai ekkor alakulnak ki, intézményessé teszi a gépkezelő, szervező, irányító és nyilvántartó káderek nevelését. A termelőszövetkezetek szervezésének üteme így is egyes időszakokban meghaladta a gépesítés fejlődésének ütemét.

1. sz. táblázat

Egy traktoregységre jutó szántóterület évenkénti alakulása kat. holdban az év végén

	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1957	1958	1959	1960	1961
Tanácsi szektorban	1717	1160	1014	945	752	569	485	485	354	241	204
Mezőgazdasági tsz-ekben	—	106	154	222	109	106	53	67	149	155	153

Amikor a termelőszövetkezetekben még kevés a gép, és igen sok gépből még kevesebb van, mint ahány termelőszövetkezet, gépi munkaszükségletüket csak részben lehet kielégíteni. A gépi munka szétosztása besegítés formájában könnyebben valósítható meg mint a gépek szétosztása, biztosítja a gépeknek a termelőszövetkezetek közötti mozgását a támogatás szükséges mértékének megfelelően. Ez elősegíti a termelőszövetkezetek kiegyensúlyozottabb műszaki fejlődését. Legtöbb esetben termelőszövetkezeink mérete sem biztosította az önálló géprendszer kiépítését, ami szintén szükségessé tette a gépállomány koncentrálását a kihasználás jobb feltételeinek biztosítása érdekében. Mindezek alapján levonható az a következtetés, hogy a gépállomás a gépesítés adott színvonalára és a kollektivizálás adott üteme mellett a kisparaszti gazdaságok szocialista nagyüzemekbe való átszervezésének szükséges eszköze. Nem szükséges azonban a fejlett és jól gépesített mezőgazdasággal rendelkező országokban, ahol rendelkezésre áll megfelelő mennyiségű gép, vannak gépkezelők, kialakult a műszaki ellátás szervezete. Nem valószínű, hogy ilyen körülmények között a gépek elkülönített koncentrációja gazdaságilag hatékonynak bizonyulna.

Mezőgazdaságunkban a tömeges kollektivizálás lényegesen hosszabb időszakra nyúlt, mint a Szovjetunióban. Itt nincs helye arról vitatkozni, hogy ez szükségszerű-e a fejlett árutermelést folytató kisparaszti mezőgazdaság esetén, az azonban világos, hogy a termelőszövetkezeti nagyüzemek létrehozása nem fejeződik be a kisparaszti gazdaságok földterületének összevonásával, hanem éppen ezután szükséges az állam részéről jövő nagyobb arányú segítségnyújtás az újonnan alakult termelőszövetkezetek szervezeti, gazdasági és politikai megszilárdítása érdekében. *Termelőszövetkezeink zöme alig egy-kétéves, a megszilárdulás különböző állapotában vannak, s joggal merül fel a kérdés, hogy a gépállomásoknak milyen szerepük van megszilárdításukban, betöltötték-e már ezirányú feladatukat. Kialakult-e már nálunk is a termelőszövetkezeti termelés olyan koncentrációja és olyan szervezete, van-e termelőszövetkezeink mögött olyan szilárd anyagi bázis, amely biztosítja, hogy a gépeknek a termelőszövetkezetek részére történő átadása minden különösebb zavar és termelési fennakadás nélkül megvalósítható legyen. A gépállomások átszervezésében a termelőszövetkezeti termelés fejlesztésének milyen tartalékai vannak. Alig akad ugyanis olyan ember, aki előtt kétséges*

volna, hogy a gépi munkának általánossá válásával, amikor a gép a mezőgazdaság csaknem minden termelési és munkafolyamatában résztvesz, s nem különül el a kézi és fogatos munkától, mint a gépesítés kezdeti időszakában, a gépeknek szervezetenként is a termelő üzemekben van a helye, mert a termelés helyi feltételeinek figyelembevétele a mezőgazdaságban döntő jelentőségű nemcsak a gépek elosztásánál, hanem üzemeltetésük feltételeinek kialakításánál is. Víták tehát nem annyira a távolabbi jövőt illetően merülnék fel, hanem inkább abban a kérdésben, hogy termelőszövetkezeteink fejlődésbeli differenciáltsága mellett, a termelés veszélyeztetése nélkül átadhatók-e a gépállomások gépei a termelőszövetkezeteknek, és ha igen, milyen szervezeti, gazdasági és politikai intézkedéseket kell tennünk ahhoz, hogy az átszervezés a termelőszövetkezetek megszilárdítását segítse elő.

* *
*

Hazánkban 1957-től kezdődően a gépállomások az önelszámolás rendszerére tértek át, ami számottevően fokozta gazdasági önállóságukat és mozgékonyágukat. Szervezetileg pedig létrejöttek a termelőszövetkezetekbe kihelyezett gépállomási traktoros brigádok, ami szintén nagy lépéssel vitte előre a termelőszövetkezetek és a gépállomások termelési kapcsolatának normalizálódását. Ebből következik, hogy a felmerült kérdésekre nem lehet határozott igennel vagy nemmel válaszolni. Termelőszövetkezeteink termelési koncentrációja, termelésük irányának kialakulása, szervezeti, gazdasági és politikai megszilárdulásuk differenciált, ezért el sem képzelhető olyan egységes megoldás, amely minden termelőszövetkezetre és gépállomásra érvényes lenne. *A megoldás módjának is differenciálnak kell tehát lennie, s mivel a gépállomások átszervezésének problémája nem csupán a gépállomások belső üzemi problémája, hanem elsősorban termelőszövetkezeti kérdés, a differenciálás alapjául az egyes termelőszövetkezetek fejlettségi színvonala szolgálhat.* A termelőszövetkezetek megszilárdításának feladata igen differenciáltan jelentkezik egy gépállomás körzetében is. A MSZMP VII. kongresszusának határozata és egyéb párthatározatok is kifejezésre juttatták, hogy az átszervezésnek fokozatosan kell végbemennie. Igen nagy vitát vált ki azonban, hogy hogyan kell értelmezni ezt a fokozatosságot és hogyan kell azt végrehajtani. *A Szovjetunióban előbb szervezetenként, gazdaságilag és politikailag megerősítették a kolhozokat, amire többek között jellemző a kolhozok összevonása, és az hogy a mezőgazdasági irányító apparátusból több mint 120 ezer embert küldtek közvetlenül a kolhozokba.* Ezzel szemben nálunk a mezőgazdasági apparátus maga is gyenge a megnövekedett szervezési és irányítási feladatok ellátására, s maga is erősítésre szorul – különösen a járáásokban –, nemhogy az üzemek káderellátásában közvetlen segítséget tudna nyújtani. A szocialista mezőgazdaság alapjainak lerakása után a pártapparátusra is fokozott feladatok hárulnak s szintén erősítésre szorulnak. A Szovjetunióban a szervezetenként és a gazdaságilag gyenge kolhozok jelentős részét szovhozokká szervezték át, előttünk viszont a megszilárdításnak más feladatai állanak, mert ez nálunk sem gazdaságilag, sem politikailag nem lenne célszerű. *A Szovjetunió kolhozai nagyobb fel nem osztható alappal rendelkeztek, ami lehetővé tette számukra, hogy viszonylag rövid idő alatt kifizessék a megvásárolt gépek vételárát, s ez mozgósította a kolhozok saját erőforrásait a kolhozrendszer továbbfejlesztése érdekében. Termelőszövetkezeteink többsége viszont alig egy-kétéves, fel nem osztható szövetkezeti alapjuk kicsiny, így kérdéses, hogy a saját gépvásárlás mennyiben jelentené a termelőszövetkezetek saját anyagi erejének mozgósítását termelésük fejlesztése érdekében, vagy ha jelenti, mennyiben történik az a más irányú fejlesztés rovására.*

Annak ellenére, hogy a gépállomások munkájának minősége és szervezési színvonala általában kielégítőnek mondható, a gépállomások és a termelőszövetkezetek termelési

kapcsolatában újabb problémák merültek fel. A termelőszövetkezetek árutermelésének növekedésével, az ipari eredetű anyagok felhasználásának fokozódásával nagymértékben emelkedett az üzemén kívüli szállítások mennyisége, ami megkövetelte a nagy teherbírású és gyors szállítóeszközök beállítását. Viszont ezek a szállítások annyira változó feltételekhez kötöttek, hogy a gépállomásoktól függetleníteni kellett. Ezzel azonban az üzemén belüli szállítások annyira idényszerűvé váltak, s ezt az idényszerűséget a szántóföldi munkák gépesítésének fokozódása csak tovább növelte, hogy a fogatok kihasználhatósága mintegy a harmadára csökkent, a fogatmunka mind költségesebbé vált, azonkívül a fogatok takarmányellátása nagy területeket kötött le, a fogatférőhelyek biztosítása költséges épületeket követelt, a fogatok ellátása igen sok munkaterőt foglalkoztatott. Így annak ellenére, hogy a gépi szállítóeszközök fogatfelszabadító hatása az üzemén belüli szállításokban sokkal kisebb mértékű, mint az üzemén kívüli szállításokban, *a gépesítés az üzemén belüli szállításban is igen hatékonynak bizonyult.*

2. sz. táblázat

A vonóerő gépesítettségének alakulása a termelőszövetkezetekben év végén százalékban

1959	1960	1961
55,3	65,2	72,1

De erre ösztönözte őket az a cél is, hogy a fogatlétszámot a minimumra csökkentve minél nagyobb területet szabadítsanak fel az árutermelés számára, a tagság jövedelmező foglalkoztatottságának fokozására. Magától értetődik, hogy a termelőszövetkezetek szállítótraktoraikat a szállítási munkák szünetelése idején is igyekeztek kihasználni.

3. sz. táblázat

A szállítási munkák részaránya a termelőszövetkezeti traktorokkal végzett összes munka százalékában

1959	1960	1961
71,6	68,4	54,0

Mind több munkagépet vásároltak, amit elősegített az is, hogy a szállítás gépesítésére főként gyors járatú, több sebességi fokozattal ellátott univerzál traktorokat szereztek be.

4. sz. táblázat

Az univerzál traktorok részaránya a traktorállomány százalékában

	1958	1959	1960	1961
Gépállomásokon	21,0	33,4	44,7	48,2
Termelőszövetkezetekben	62,0	70,4	83,0	77,6

A termelőszövetkezetekbe kihelyezett gépállomási traktoros brigádok (ami azt jelenti, hogy a gépeket a termelőszövetkezetből csak a termelőszövetkezet elnökének tudtával és beleegyezésével lehet más területre átvinni, és a traktoros brigád vezetője a termelőszövetkezet elnökének vagy agronómusának utasítása szerint végzi a munkát) biztosítják a kézi, a fogatos és a gépi munka összhangba hozatalának szervezési előfeltételét, a termelés helyi feltételeihez való igazodás lehetőségét, de nem biztosítják a műszaki előfeltételeket, ami továbbra is zavarokat okoz a termelésben. Ez arra ösztönzi a termelőszövetkezeteket, hogy mind nagyobb számban vásároljanak saját gépeket. De erre ösztönzi őket az is, hogy gépállomási munkadíjként a gépesítés fokozásával évről évre mind nagyobb összegeket fizetnek ki, s úgy tűnik, hogy a kifizetett munkadíj összegéből néhány év alatt meg tudnák vásárolni a szükséges gépállományt. Sőt biztosítva a kihasználás jobb lehetőségeit, kisebb gépállománnyal is meg tudnák oldani termelési feladataikat.

5. sz. táblázat

A traktorok kihasználásának alakulása a gépállomásokon és a termelőszövetkezetekben

Megnevezés	Egy traktoregységre jutó		
	traktormunka normálholdban	ledolgozott műszakok száma	
		szállítással	száll. nélkül
		1959	
Gépállomásokon	848	196	151
Termelőszövetkezetekben	1167	202	57
		1960	
Gépállomásokon	893	202	156
Termelőszövetkezetekben	964	216	68
		1961	
Gépállomásokon	924	220	186
Termelőszövetkezetekben	1197	262	120

Ilyen következtetések levonására alapot adott nekik az is, hogy a termelőszövetkezeti traktorok normálholdban számított kihasználása jobb, mint a gépállomási traktoroké, ami annak következménye, hogy a termelőszövetkezetek a legáltalánosabb jellegű és a legnagyobb volumenű munkákat gépesítik.

Ezzel a gépállomások munkája mindinkább idényszerűvé válik, mert mindjobban a munkacsúcokra terjed ki. Nem kis szerepet játszik a termelőszövetkezetek gépvásárlási törekvésében az a tény is, hogy a gépállomások megléte akadályozza a termelőszövetkezeti csoporttulajdonból származó jogok érvényesítését.

Államhatalmunk részéről semmi értelme nem lett volna, hogy elzárkózzék ezek elől a kezdeményezések elől. Az újonnan alakult termelőszövetkezetek támogatása amúgy is nagymértékben igénybe vette teherbíró képességét, ugyanakkor a kötelező beszolgáltatás megszüntetése nem csekély mértékben csökkentette az akkumulációs lehetőségeket. Ellenkezőleg, minden eszközzel támogatnia kellett, hogy a gépvásárlás is minél jobban elősegítse a paraszti vásárlóerő lekötését.

A termelőszövetkezetek gépvásárlási törekvését jelentősen mérsékelte a kormánynak a termelőszövetkezeti mozgalom támogatására hozott azon intézkedése, amely az

A tsz saját gépeivel végzett gépi munkák részaránya a tsz-ekben végzett gépi munkák összmenyiségében 1000 kat. holdban

Megnevezés	Év	A tsz-ekben elvégzett összes gépi munka	A tsz gépeivel végzett gépi munka	A tsz gépeivel végzett munka %-os aránya
Szántás	1959	3,649	75	2,1
	1960	4,098	366	8,9
	1961	4,993	916	18,4
Vetés	1959	1,629	123	7,6
	1960	2,797	403	14,4
	1961	3,910	1,014	25,9
Kapálás	1959	532	62	11,7
	1960	1,358	222	16,3
	1961	1,484	507	34,2
Kaszálás	1959	327	42	13,0
	1960	596	192	32,1
	1961	802	415	51,8
Gabonaaratás	1959	582	13	2,3
	1960	1,114	72	6,5
	1961	1,795	257	14,3

újonnan alakult, vagy a területileg megnagyobbodott termelőszövetkezeteket nagyarányú gépi munkadíj-kedvezményben részesítette. Korlátozta ezt a törekvést még az is, hogy az állam a gépek juttatásánál előnybe részesítette azokat a termelőszövetkezeteket, amelyek a vételár nagyobb részét tudták készpénzben kifizetni. *A nagyarányú gépi munkadíj-kedvezmények megszüntetésével és a termelőszövetkezetek gazdasági megerősödésével a gépvásárlási törekvések állandóan fokozódnak.*

Traktorberuházás a gépállomásokon és a termelőszövetkezetekben

	1958	1959	1960	1961
Gépállomásokon	890	3765	4041	990
Termelőszövetkezetekben.....	43	764	4010	2961

Termelőszövetkezeink csaknem kivétel nélkül vásároltak gépeket, azonban igen kevés azoknak a termelőszövetkezeteknek a száma, amelyek a gazdálkodásuk folytatásához szükséges összes gépet megvásárolták volna. Erre egyrészt anyagilag sem képesek, másrészt a szervezeti feltételek sem alakultak még ki. Egyes munkák országos díjtételének bevezetésével az a helyzet állt elő, hogy azokon a területeken, ahol a talaj- és domborzati viszonyok megnehezítik a gépi munkát, a saját gépekkel végzett munka költsége lényegesen meghaladja a gépállomási díjtételeket. *A termelőszövetkezetek*

gépesítésében az utóbbi időben bizonyos kettősség alakult ki, amikor a gépi munkák egy részét a gépállomások végzik munkaszolgáltatás formájában, másik részét pedig a termelőszövetkezetek saját gépeikkel. Ez a kettősség kedvező a termelőszövetkezeteknek, mert nagyobb választási lehetőséget biztosít a gépi munkák legelőnyösebb végzési módjának kialakítására, kihasználva mindkét szervezési forma előnyeit. A termelőszövetkezetek csak olyan mértékben vásárolnak gépeket, amilyen mértékben erre anyagi lehetőségeik vannak, és csak olyan gépeket, amelyek gazdaságos kihasználását gazdaságukban biztosítani tudják.

Amilyen kedvező ez a kettősség a termelőszövetkezetek részére, olyan kedvezőtlen a gépállomások részére. A gépállomásokon éppen a kettősség okozza a legnagyobb problémát, amikor a gépek „csöpöggetve” kerülnek a termelőszövetkezetekbe. A gépeket a termelőszövetkezetek nagyrészt a gépállomásokon kívülről szerzik be, a gépkezelők pedig többnyire a gépállomási traktorosokból kerülnek ki. A termelőszövetkezetek – saját gépekkel rendelkezve – az egyes munkákat igyekeznek elsősorban maguk elvégezni, és csak azokat végeztetik a gépállomásokkal, amelyek saját gépállományuk teljesítőképességét meghaladják.

8. sz. táblázat

A gépi munkák mennyisége és munkanemenkénti megoszlása ezer nb-ban

Év	Gépállomásokon			Termelőszövetkezetekben		
	traktormunka	ebből		traktormunka	ebből	
		talajmunka	szállítás		talajmunka	szállítás
1959	16 212	9 010	3 889	1 507	172	1 079
1960	21 860	13 357	4 850	4 802	759	3 287
1961	23 949	16 223	3 761	11 546	4 188	6 231

Így a termelőszövetkezeti gépállomány növekedésével a gépállomások munkája mindjobban idényszerűvé válik, ami azért is problémát okoz, mert a gépállomási gépkezelők is teljesítménybért kapnak és egész évi foglalkoztatásuk mind nehezebben biztosítható. De problémát jelent abban a tekintetben is, hogy az önelszámolás bevezetésével a gépállomások vezetőit felelőssé tették az eredményes gazdálkodásért, s ennek érvényesítése mind több akadályba ütközik. A gépállomások fenntartásának költségei (irányítás, nyilvántartás, ellenőrzés stb.) ugyanis mind kisebb munkamennyiségre oszlanak meg, s a gépállomások a jövőben csak úgy tudják működésüket biztosítani, ha vagy felemelik a gépállomási munkadíjakat, vagy újra bevezetik az állami dotációt. A gépállomási munkadíjak felemelése azonban éppen azokat a termelőszövetkezeteket sújtaná, amelyek nem tudnak saját gépeket vásárolni, azaz amelyek legjobban rászorulnak a támogatásra. Az állami dotáció újabb bevezetése ugyan nem vezetne ilyen visszas helyzethez, de drágítaná a mezőgazdasági termelést, csökkentené a termelőszövetkezetek támogatására szolgáló eszközöket és ellenőrizhetetlenné tenné a gépállomások gazdálkodását, mert nem tűnnék ki, hogy miből származik a veszteség. A legkézenfekvőbb megoldásnak kínálkozik a gépeknek a termelőszövetkezetek részére történő átadása és a gépállomások átszervezése gépjavitó állomásokká.

A gépállomások részéről a legésszerűbbnek látszik az a megoldás, hogy a Szovjetunióhoz hasonlóan az egész országban viszonylag rövid idő alatt minden termelőszövetkezet térjen át a saját gépekkel történő gépi munkavégzésre. Ennek indokolására felhozható, hogy a gépállomási gépek elosztása a termelőszövetkezetek között az összes szempontok (termelési szerkezet, munka- és fogaterővel való ellátottság,

talaj- és domborzati viszonyok stb.) figyelembevételével történt. A legcélszerűbb lenne tehát – csak gépállomási szempontból vizsgálva a kérdést – annak kimondása, hogy a termelőszövetkezetek vegyék át a gépállomások gépállományát a jelenlegi szétosztás alapján. A gépelosztás kialakult rendjének megbontása szerintük csak ronthat a jelenlegi helyzeten, mert bármilyen újraelosztás csak azt eredményezheti, hogy a politikailag nagyobb befolyással rendelkező és gazdaságilag erősebb termelőszövetkezetek háttérbe szorítják éppen a gyengébbeket, azokat, amelyek a legnagyobb támogatásra szorulnak.

Termelőszövetkezeteink termelését viszont ma még annyi előre nem látható tényező befolyásolja, hogy a legtökéletesebb gépelosztás mellett is szükségessé válik a gépek munka közbeni átcsoportosítása. Ez még a gépek állami tulajdona mellett is nehézségekbe ütközik és állandó vita tárgyát képezi, ha pedig a gépeket szövetkezeti tulajdonba juttatják, akkor ez olyan mértékű hatalmi beavatkozást kíván, ami előbbutóbb a termelőszövetkezeti demokrácia súlyos megsértéséhez vezetne, gyengítene termelőszövetkezeteink szervezeti megerősödését. Ez a jelenség ugyanis nemcsak termelőszövetkezeteink szervezeti gyengeségéből fakad, hanem abból is, hogy járási szerveink az egyes ágazatok eltérő jövedelemezőségéből származó problémákat a jól jövedelmező és a nem jövedelmező ágazatoknak a termelőszövetkezetek közötti arányos megosztásával igyekeznek megoldani. Így a termelőszövetkezetekben az egyes ágazatok olyan nagymértékű elaprózódása alakul ki, ami lehetetlenné teszi ezen ágazatok gépeinek egy üzemben belül történő kihasználását.

Tekintettel arra, hogy az átszervezés kérdése nemcsak gépállomási, hanem elsősorban termelőszövetkezeti kérdés, termelőszövetkezeteink pedig szervezetileg, gazdaságilag és politikailag is a legkülönbözőbb szinten állnak, a gépállomások átszervezésének ütemét és módját illetően *meg kell vizsgálni a kérdés olyan megoldását, hogy a gépállomási gépek átadását ne országos méretű egységes rendszer alapján, hanem területileg és időben differenciáltan valósítsuk meg, azaz biztosítsuk a területileg és időben történő fokozatos végrehajtás lehetőségét.*

A legegyszerűbbnek látszik a megyénkénti differenciálás, vagyis, hogy először azokban a megyékben valósítsuk meg a gépek átadását és a gépállomások átszervezését, amelyek a legfejlettebb termelőszövetkezeti gazdaságokkal rendelkeznek, ahol legszilárdabb a termelőszövetkezeti üzemek vezetése, valamint az állami és a pártirányítás. A termelőszövetkezetek közötti különbségek azonban egy-egy megyén belül is csaknem olyan nagyok, mint országosan, tehát ugyanazok a problémák merülnek fel, mint amilyenek az országos méretű egységes végrehajtást megnehezítik. Előnyéül szolgál, hogy a probléma egy meghatározott időszakban kisebb területre korlátozódik, így az állam viszonylag nagyobb tartalékokat biztosíthat a zavartalan végrehajtás érdekében.

A teljes gépállomási gépállomány átadását jelentő egységes végrehajtás előnyeinak megtartása mellett a nehézségek jelentősen csökkenthetők lennének a gépállomási körzetenként differenciált fokozatos végrehajtás esetén. Ki kellene választani azokat a gépállomási körzeteket, amelyekben a termelőszövetkezetek területileg kialakultak, nagyobb termelőszövetkezeti összevonásokra már nem kell számítani, s a termelőszövetkezetek termelési szerkezete és taglétszáma megállapodott. Az ilyen átszervezésnek az lenne az előnye, hogy a gépek és a felszerelések megosztása a gépállomás és a termelőszövetkezetek között nem okozna különösebb problémát, nem vezetne viszálykodásra, a gépállomásról felszabaduló káderekkel sem lenne huzavona, átmennének a termelőszövetkezetekbe és azokat erősítenék. Nem lenne számítás, hogy ki jár jobban, aki átmegy a termelőszövetkezetbe, vagy aki a gépállomáson marad. Ugyanakkor a területi differenciálást sokkal rugalmasabbá tenné, mert például Szolnok megyében is a termelőszövetkezeti városokban egészen más a helyzet, mint a Jászságban.

E látszólag legésszerűbb megoldásnak is vannak azonban nehézségei. Termelőszövetkezeteink jelenleg még nagyrészt univerzális gazdálkodást folytatnak, s gépállomásaink egyes gépekből még nem rendelkeznek olyan mennyiséggel, amely biztosítaná a termelőszövetkezetek gépi munkaszükségletének teljes kielégítését. Ezekben az esetekben a gépállomások besegítéssel oldanak meg a problémát. A gépek termelőszövetkezeti tulajdonba való adásával éppen a leggyengébb termelőszövetkezetek maradnának ilyen gépek nélkül, mert ők tudnák legkevésbé biztosítani az üzemeltetés feltételeit. Ilyen körülmények között egyes termelőszövetkezetekre hárulna a munkaszolgáltatás feladata, s a gyengébb termelőszövetkezetek csak utoljára kerülnének sorra, ugyanis egyik termelőszövetkezet sem adná oda saját gépét addig, amíg saját területén a munkákat el nem végezte, mert félne attól, hogy ha a gép a másik termelőszövetkezetben elromlik, ő kerül nehéz helyzetbe. Ez pedig egyáltalán nem szolgálná a termelőszövetkezetek megszilárdítását, hanem inkább aláásná. De könnyen spekulációs törekvésekhez is vezethetne, mert nehéz lenne a termelőszövetkezeteket arra kötelezni, hogy a gépállomási díjtétel mellett végezzenek egymásnak munkákat. A zökkenőmentes átmenet csak úgy biztosítható, ha a gépállomások bizonyos tartalékokkal ott állanak a termelőszövetkezetek mögött.

Amennyiben a termelőszövetkezetek megszilárdítási módszereinek differenciáltsága gazdaságunként kell hogy változzék, kézenfekvőnek látszik az a megoldás, hogy a gépállomási gépek átadását is termelőszövetkezetenként differenciáltan kell megvalósítani. Az egész visszas helyzetet a termelőszövetkezetek tervszerűtlen gépvásárlása okozza. *Abhoz, hogy a gépállomások munkája és a termelőszövetkezeti saját gépek elosztása is tervszerű legyen, az egész eddigi rendszert meg kell változtatni olyképpen, hogy a saját gépet beszerezni kívánó termelőszövetkezetek elsősorban a gépállomások gépeit vásárolják meg és csak abban az esetben szerezhessenek be új gépeket, ha a gépállomás gépszükségletüket nem tudja kielégíteni.* Így a termelőszövetkezetek saját gépesítése nem vezetne egyenlőtlen gépelosztáshoz az ország különböző területein, amikor ugyanazon a területen rendelkezésre áll a gépállomási, valamint a termelőszövetkezeti saját gépállomány is, és csak egymást akadályozzák a kihasználásban.

A termelőszövetkezeti saját gépesítésre való áttérésnek ez a módja politikailag is a legelfogadhatóbbnak látszik, mert ebben az esetben nem kell külön megtiltani a gépvásárlást a többi termelőszövetkezetek részére. Az új gépeket elsősorban a saját gépesítésre áttért termelőszövetkezetek gépállományának komplexebbé tételére fordíthatnák, s az ezután fennmaradó gépállományt használhatnák fel a termelőszövetkezetek részleges gépesítésére.

A sorrendiség kérdésének eldöntésére logikusnak látszik, hogy azokat a termelőszövetkezeteket lássák el saját gépekkel, amelyek szervezetiileg, gazdaságilag és politikailag már ehhez eléggé megszilárdultak. Ez egyúttal megoldja nemcsak a hogyan, hanem a mikor kérdését is, azaz nemcsak a területi, hanem az időbeni differenciálást is, kimondván, hogy az átadásnak akkor kell bekövetkeznie, amikor a termelőszövetkezet megszilárdult. Ehhez azonban pontosan körül kellene írni a szervezeti, gazdasági és politikai megszilárdulás ismérveit, kiemelve azokat, amelyek a saját gépekkel történő ellátásban fontossággal bírnak.

A szervezeti megszilárdulás azt jelenti, hogy a termelőszövetkezet méreteiben kialakult, a közeljövőben nem vár rá összevonás, gazdálkodásának iránya meghatározott, nem ingadozik évről évre, s nem fenyeget az a veszély, hogy a jelenlegi gépek a gazdálkodás irányának megváltozásával részben feleslegessé vagy kihasználhatatlannokká válnak. Tehát kialakítható a megfelelő géprendszer, amely biztosítja, hogy a termelőszövetkezet nem szorul nagyobb besegítésre más termelőszövetkezetek részéről, a szövetkezet belső irányítása megszilárdult, a vezetők ismerik feladataikat és hatás-

körüket, biztosítható a gépek egységes irányítása. Például jelenleg sok saját géppel rendelkező termelőszövetkezetünkben az a helyzet, hogy a gépeket irányítja a termelőszövetkezet elnöke, agronómusa, párttitkára, brigádvezetője és az összes vezetőségi tag is, aminek eredménye a sok üresjárat, a munkák szervezetlensége, a gépek és a munkaeső kihasználatlansága. Éppen ezekben a termelőszövetkezetekben mutattak rá, hogy ha a szállítási ütemórák alapján számított normálholdak mögött megvizsgálánk a tonnakilométereket, a termelőszövetkezeti gépkihasználás egészen más képet mutatna. Azonkívül a szervezett munkához a termelőszövetkezeteknek megfelelően kialakult munkaszervezettel is kell rendelkezniük, amelybe a gépeket bele lehet illeszteni, valamint rendezett földterülettel, amely biztosítja a gépek kihasználhatóságát. Emellett szükséges még a megfelelő munkafegyelem és a munkamorál is. Csak így várható, hogy saját gépeikkel a munkát fennakadás nélkül el tudják végezni.

A termelőszövetkezetek gazdasági megszilárdulása nemcsak azt jelenti, hogy képesek a gépek vételárának megfizetésére a különböző hitelkonstrukciók mellett, hanem képesek biztosítani a gépek üzemeltetésének pénzügyi feltételeit is, az üzemanyag- és alkatrészellátást, a javítást, a gépkezelők díjazását stb. Már az eddigi tapasztalatok is azt mutatják, hogy több termelőszövetkezetünkben nem vették kellőképpen figyelembe a gépi munkákkal járó kiadásokat, nem biztosítottak kellő bankfedezetet, ami munka közben nagy pénzügyi nehézségeket és szervezési bonyodalmakat okozott. De a gépek vételrával kapcsolatban is figyelembe veendő, hogy az utóbbi években alakult termelőszövetkezetekben az elkövetkező években válnak esedékkéssé a megalkulásakor felvett termelőszövetkezet-fejlesztési hitelek törlesztésének első részletei, ami hatással lesz a munkaegységek értékének alakulására. Így a termelőszövetkezetek félnek nagyobb hitelkötelezettségeket magukra vállalni, mert ezzel hosszabb időre szinte kilátástalanná teszik a kiosztható jövedelem emelését, ami lényegesen alááshatja a termelési kedvet és a munkamorált.

A politikai megszilárdulás ismertető jelei közé tartoznak, hogy a termelőszövetkezetben nincsenek kártékony, ellenséges elemek, vagy legalábbis a termelőszövetkezet tagságára befolyással nem bírnak, a termelőszövetkezet tagsága a közös gazdaság fejlesztésében látja boldogulásának útját, a közös gazdaságot mint létalapját tekintti, a közös gazdaság fejlesztésére törekszik, nem pedig alkalmoszerű piaci konjunktúrális lehetőségek kihasználására. A közös gazdaság fejlesztését tehát nem a népgazdaság vagy mások rovására akarják megvalósítani különféle spekulációs törekvésekkel, hanem saját munkájuk révén. A közös gazdaság a népgazdaság szerves része, közvetlenül és tervszerűen kapcsolódik a népgazdasághoz, nem pedig tervszerűtlenül és csak a háztáji gazdaság közvetítésével. A tagságot nem tévesztik meg az egyes látszateredmények, tud nagyüzemi méretekben gondolkodni. A termelőszövetkezetekben tehát meg kell hogy legyen a politikai garancia arra, hogy a gépeket a közös gazdaságnak az egész társadalom érdekében való fejlesztésére használják. Például több részlegesen gépesített termelőszövetkezetben azon törekvéstől vezettetve, hogy saját gépeiket kihasználva minél több gépállomási munkadíjat takarítsanak meg, teljesen figyelmen kívül hagyva az agrotechnikai követelményeket a minőség és a határidő tekintetében, súlyos károkat és termés kieséseket idéznek elő.

Ha figyelmesen végignézzük ezeket az ismérveket, azt látjuk, hogy legtöbbjüknek nincsen objektíve mérhető mutatószáma, hanem csak szubjektíve ítéltetők meg, a helyes ítélet kialakításában pedig sok a bizonytalansági tényező, ami szinte lehetetlenné teszi az egységes végrehajtást. *Felmerül az a kérdés is, hogy ki bírálja felül, hogy melyik gépállomás körzetében, melyik termelőszövetkezet és milyen feltételek mellett alkalmas a gépek átvételére.*

E kérdések megoldásában igen nehéz helyzetben van a közgazdász, mert vagy olyant javasol, ami még nem valósult meg és nem nyert a gyakorlati élet által kipróbálást, s ebben az esetben ki van téve a sikertelenség lehetőségének, vagy ha biztos ítéletet akar kialakítani mért adatok alapján, akkor kénytelen a gyakorlati élet után kullogni. A jelenlegi helyzetből kiindulva mégis vonhatunk le többé-kevésbé megbízható következtetéseket a jövőre vonatkozóan. Ehhez azonban a szervezeti, gazdasági és politikai megszilárdulásnak a gépek átadása szempontjából fontosabb területeit sorba meg kell vizsgálnunk.

A termelés szerkezete

Termelőszövetkezeteinknek megalakulásuk után azt tanácsoltuk, hogy a termelés szerkezetén nagyobb arányú változtatásokat ne eszközöljenek, hanem folytassák azt a termelést, ami a szövetkezetbe egyesült kisparaszti gazdaságokban kialakult. Ez érthető is, hiszen ehhez rendelkeztek felszereléssel, termelési ismeretekkel és tapasztalatokkal, kialakult piaccal stb. A tökéletesebb gépi termelőeszközök használata következtében azonban megváltoznak a földhasználat lehetőségei, változás megy végbe az ágazatok közötti kapcsolatok alakulásában, az ágazatok egymás közötti arányában (például igrás- és haszonállattartás, takarmánytermesztés stb.). Megváltozik az ipar és a mezőgazdaság kapcsolata is, ami egyrészt abban jut kifejezésre, hogy a gépgyártás fejlődése mindjobban kiszorítja a fogaterőt, a műanyagipar fejlődésével mindjobban kiszorulnak a mezőgazdasági eredetű textil- és bőripari nyersanyagok, a mezőgazdaság feladata mindinkább az élelmiszerek termelése lesz, s mind nagyobb szerephez jut a műtrágya, a gyomirtó szerek stb. Mindezek a munkamegosztás újabb feltételeit alakítják ki. *A gépesítés nagymértékben növeli a munka termelékenységét, de csak teljesítőképeségének minél tökéletesebb kihasználása esetén, ami csak a tömegtermelésben biztosítható. Ez nemcsak a termelés méretét befolyásolja egy gazdaságon belül, hanem a termelés szakosítását is, mert a munkaeszközök szakosításával együtt végbemegy a munka tárgyának szakosodása is, s a nagytömegű termék kibocsátása magával hozza az üzemek szakosítását, ami megköveteli egy-egy termék előállításának koncentrálását az egyöntetűség biztosítása mellett.* Az új ágazatok bevezetéséhez termőterületet is biztosítani kell, vagyis más termék előállítását kell megszüntetni. A mezőgazdaságban tehát a termelés szerkezetének megváltozása sokkal nagyobb felborulással jár, mint az iparban, annak ellenére, hogy az iparszerű szériatermelés csirái még csak most bontakoznak.

A szakosítás és a koncentráció közgazdasági előnyeit termelőszövetkezeteinkben még csak kismértékben használjuk ki. A mezőgazdasági termelés szervezésének ezeket a progresszív formáit jelenleg főképpen állami gazdaságaink alkalmazzák. *Azonban a szakosításnak és a termelés koncentrációjának is megvannak a maguk közgazdaságilag ésszerű határai.* Vannak olyan ráfordítások, amelyek az üzemek növekedésével szintén emelkednek, mint például az anyagmozgatás, ami éppen a mezőgazdaságban igen lényeges tényező, mert a termelés nagy területen nagy tömegű anyagokkal folyik. Így a szakosításnak együtt kell járnia bizonyos fokú komplexitás kialakításával, ami a kooperációs kapcsolatok kiszélesítéséhez vezet. Az állami gazdaságok által a szakosítás területén szolgáltatott példa véleményem szerint nem követhető sem a szakosítás mértékét, sem a szakosított üzemek méretét illetően, mivel a népgazdasági szükségletek kielégítése a termelőszövetkezetek vonatkozásában ezt nem teszi lehetővé.

Mindezek után joggal vethető fel, hogy vannak-e egyáltalán olyan termelőszövetkezeink, amelyeknek termelését eléggé kialakultnak tekinthetjük a gépállomási gépek átadása szempontjából. A szakosítás különben sem jelentheti azt, hogy most már megállt

az élet. Változások ezután is lesznek. *Mind a gépesítés, mind a szakosítás gazdasági hatékonysága a műszaki fejlődéssel állandóan változik, s a lehetőségek optimális kihasználása állandó igazodást követel.* Az igazodás két oldalról megy végbe. Egyrészt a gépeket és a felszerelést igazítjuk a termeléshez, másrészt a termelést igazítjuk a meglévő gépekhez és felszereléshez. Ugyanis a termelés az elsődleges, aminek alá kell vetnünk a gépesítést, de a termelés szerkezeti összetétele jelentősen befolyásolja a termelőerők kihasználását, a termelés gazdaságosságát. Saját gépesítés esetén azonban, amikor a termelőszövetkezet a termelés minden tényezőjével rendelkezik, mindkét oldalról könnyebben megy végbe az igazodás, s ez az igazodás annál könnyebb, minél univerzálisabb gépekkel van felszerelve a gazdaság.

Az üzemek mérete

A mezőgazdasági üzemek és üzemrészek legcélszerűbb méretének kérdése minden időszakban a termelőerők fejlettségének kérdése is. Így természetes, hogy a gazdaságok optimális mérete számottevően függ a gépesítés színvonalától, mert a gépesítés fejlődése a társadalmasítás és a koncentráció más fokát kívánja meg, s a termelési egységek méretét nem lehet a gépesítéstől függetlenül megoldani. Így természetes, hogy a gépállomások átszervezésével, amikor a gépek szervezetenként a termelőszövetkezeti üzem- és munkaszervezetbe kerülnek át, másképpen merül fel a termelőszövetkezeti üzemek és üzemrészek optimális méretének kérdése is.

A gépesített termelést nem célszerű és nem gazdaságos kisméretű üzemekben megvalósítani. A nagyüzemi termelés fölényének törvényszerűségei azonban nem abszolútak és nem is egyszerűek, s ma már nem is a nagyüzem és a kisüzem körül forog a vita, hanem az optimális üzemméret körül. Az optimális üzemméretet a termelőerők fejlettségének adott színvonalán állapítják meg, viszont ez a megállapítás hosszabb időre szól, mert az üzemek és az üzemrészek méretét nem célszerű a technika permanens fejlődésének megfelelően állandóan változtatni. Megmondhatjuk-e ilyen körülmények között az üzemek és az üzemrészek milyen mérete elégíti ki optimálisan a követelményeket termelőszövetkezeteinkben, különösen ha figyelembe vesszük, hogy *nem is annyira a föld koncentrációja, hanem inkább a termelés koncentrációja határozza meg a termelőerők kihasználását, vagyis, hogy az észszerű méretek meghatározását nem is az egész gazdaságra vonatkozóan kell elvégeznünk, hanem az egyes ágazatokra vonatkozóan, amelyeknek termelését az egyes gépek befolyásolják.* Termelőszövetkezeteinkben ugyanis a munkaszervezetek ágazatonként alakultak ki ágazati brigádok formájában, a brigádok méretét azonban a leggyakrabban szubjektív ítéletek alapján határozták meg, nagyobb közigazdasági vagy szervezési megalapozás nélkül. A feladat a termelőszövetkezeten belül különben sem az, hogy a gépi munka legyen olcsó, hanem az, hogy a gépi munkával előállított termék legyen olcsó, ami azt jelenti, hogy nemcsak a gépek kihasználására kell tekintettel lennünk, hanem a termelőerők összességének kihasználására.

A munkaszervezet formája

Miután a termelőszövetkezetek átveszik a gépállomások gépeit, kérdésessé válik, hogy átvehetik-e ugyanazt a szervezeti formát is munkaszervezeteik kialakítására, amely bevált a gépállomások gyakorlatában. Erre a kérdésre nyugodt lelkiismerettel válaszolhatjuk, hogy nem, mert *termelőszövetkezeteinkben továbbra is fenn kell maradnia a termékenkénti munkamegosztásnak, s nem vehetik át az állami gazdaságok által mind*

gyakrabban alkalmazott művelési munkamegosztáson alapuló szervezeti formát. Ezek a műveletek ugyanis annyira idényszerűek még termelőszövetkezeteinkben, hogy a munkák megváltozása állandóan a szervezeti forma megbontásához vezetne mindazokkal a hátrányokkal, amivel ez együtt jár. Ezzel ellentétben *termelőszövetkezeteinkben a fejlődés mindinkább a komplex brigádok felé mutat és e szervezeti formán belül a gépesítés színvonalának emelkedésével a komplexen gépesített munkacsoportok szerepe is fokozódik.* Amikor a termelőszövetkezetekben a fejlődés a területi munkamegosztás irányába mutat, a funkcionális gépi brigádok beillesztése mindinkább nehézkessé válik. Hogy a technika ne aprózódjék szét, egyes termelőszövetkezetekben fenn kell tartani a traktoros brigádokat, különösen az első időszakban, a nagyobb termelőszövetkezetekben azonban, ahol jelenleg is nagy szántóföldi brigádok vannak, kialakulhatnak az egyesített szántóföldi traktoros brigádok vagy a komplex-traktoros brigádok. E szervezeti formák alkalmazhatóságát a gépesítés színvonalán és a termelés méretén kívül még más tényezők is befolyásolják, mert például a komplex brigád csak ott lehet alapvető munkaszervezeti forma, ahol a dolgozók a munkák egész komplexumát el tudják végezni, bár ez a forma teszi legjobban lehetővé a munkaerő állandóbb foglalkoztatását. A munkaszervezeti forma kialakításában sem határozhatunk meg egy fix pontot, amelyen legcélszerűbb a gépek átadása, különösen ha figyelembe vesszük, hogy ezeket a formákat a gépállomások gépeinek átadása úgyis felborítja.

Az irányítás

Az új technika, a gépesítés fejlődése következtében megváltozik a munka termelékenysége, megváltozik a dolgozóknak a termelés folyamatában kialakult kapcsolata, a dolgozók egyes csoportjainak egymáshoz való aránya. A termelőszövetkezeti gazdaságok nagy mérete és az ágazatok sokfélesége nemcsak a munkamegosztást követeli meg, hanem a különböző ágazatokban foglalkoztatott szövetkezeti tagok munkájának koordinálását is, azaz az irányításnak tervszerűnek kell lennie. A gépállomások átszervezésével és a termelőszövetkezeti saját gépesítés fokozódásával megváltozik a termelés irányításának feltétele és meg kell változnia formájának is, hiszen az átszervezés egyik legfőbb indoka, hogy a termelés minden tényezője egységes irányítás alatt legyen.

Az elmondottak alapján levonható az a következtetés, hogy az irányítás területén sem határozható meg tárgyilagosan az a színvonal, amelyen a gépek átadásának zavartatlansága biztosítva lenne. Sőt a gépállomások átszervezése mindenképpen a régi irányítási rendszer megbontásához vezet, s nagyrészt az irányítás rendszerétől, az irányítók szakképzettségétől és tapasztalatától függ, hogy ezek a zavarok milyen mértékűek lesznek.

A termelőerők műszaki fejlesztése mellett a munkatermelékenység növelésének másik legfontosabb forrása a termelőerők jobb kihasználása, s ebben a szervezőké a döntő szerep. Gépállomásaink a különböző tanfolyamokon kiképzett, és a termelés gyakorlatában kipróbált vezetők nagy számával rendelkeznek, s nem látszik valószínűnek, hogy ezek a gépek átadása után feleslegessé válnának, hiszen a gyakorlott vezető a termelés sokkal nagyobb területét tudja koordinálni, szervező munkájában az események előtt jár, sokkal jobban fel tud készülni az eshetőségekre, s véletlen események nem teszik annyira rendszertelenné a vezetést, mint amennyire ez néhány termelőszövetkezetünkben tapasztalható. A gépállomás azonban bármennyire is kiépítette a kihelyezett traktoros brigádok mellett az irányítás területi formáját, a termelőszövetkezetben belül mégis mint funkcionális forma jelentkezik. *Az átszervezés során felmerül az a feladat, hogy a gépek irányítását beleillesszük a termelőszövetkezeti irányítás területi rendszerébe, amit az üzemeltetéssel kapcsolatban legbelsőbb brigádszinten kialakítani, azaz egységes irányítás alá*

belyezni a traktoros és a szántóföldi brigádot, a műszaki ellátást azonban helyesebb üzemi szinten irányítani, mert nem is lenne célszerűen kihasználható a brigádonként kiépített üzemanyagellátó és javító szervezet.

A gépállomások átszervezése után nemcsak az a lényeges kérdés, hogy az üzem belüli irányítás hogyan működik, hanem az is, hogy hogyan kapcsolódik az üzem a népgazdaság egészéhez, milyen szervek kezébe kerül az ipar és a mezőgazdaság kapcsolatának koordinálása, amelynek egyik legfontosabb területe éppen a gépállomás volt. Jogosan vethető fel, hogy milyen eszközök maradnak az államhatalom kezében a termelőszövetkezeti termelés műszaki fejlesztésének irányítására, megfelelően tudja-e az állam a műszaki fejlesztést csupán propaganda és közgazdasági eszközökkel irányítani, vagy továbbra is speciális szervezetet kell kialakítani. A gépesítés ugyanis az az egyik legkönnyebben kezelhető termelési tényező, amelyen keresztül a termelőszövetkezeti termelést a legsokoldalúbban lehet befolyásolni.

A tervezés

A termelőszövetkezetek állami és pártirányításának megváltozása elsősorban a tervezésben jut kifejezésre, amelynek fontos láncszeme volt a gépállomás. Ma a mezőgazdasági tervezés módszere olyan, hogy a legfontosabb része a termelőszövetkezetekben összpontosul. A gépállomások átszervezésével a termelőszövetkezetek üzemi tervezése még nagyobb jelentőségre tesz szert. Ha ez túlságosan az állam kezében összpontosul, elhomályosítja a termelőszövetkezeti csoporttulajdon jellegét, ha pedig túlságosan laza, veszélyezteti a termelőszövetkezeti üzemeknek a népgazdaság egészéhez való kapcsolatát.

A népgazdasági terv feltárja és megszabja azokat a lehetőségeket, amelyekkel az ország a termelőszövetkezetek gépesítése terén rendelkezik. *A terv által biztosított lehetőségek azonban még csak potenciális lehetőségek, amelyeket realizálni kell, s ezek a lehetőségek a termelés helyén, a termelőszövetkezeti gazdaságokban realizálódnak. Hogy ez mennyiben megy végbe, az nagymértékben attól függ, mennyiben tudjuk területileg megyékre, járásokra és termelőszövetkezeti gazdaságokra lebontani a tervfeladatokat és a tervteljesítés feltételeit, s mennyiben tudjuk azokat időben helyesen beütemezni, napi konkrét termelési feladatokká változtatni, azaz mennyiben tudjuk a terv teljesítéséhez szükséges arányokat területileg és időben biztosítani.*

A népgazdasági terv összeállításakor már bizonyos arányokat figyelembe vettek, a terv lebontása azonban nem lehet gépies. Ezeket az arányokat nem lehet mechanikusan tovább vinni a tervgazdálkodás minden egyes lépcsőfokán, hiszen a *termelés természeti és közgazdasági feltételei az egyes területeken eltérőek, így el kell térniük a termelés belső arányainak és a műszaki fejlesztés arányainak is.* A gépesítés gazdaságossága a termelés különböző területein a technika, a technológia és a szervezés fejlődésétől függően az egyes időszakokban igen eltérő, és eltérő termelési hatékonysága is. A területi eltérések tehát magukkal hozzák az időbeni különbözőséget is. Ebből következik, hogy a gépszükséglet, a gépelosztás, a gépek üzemeltetésének megtervezése, valamint a tervek teljesítésének biztosítása a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben is az üzemvezetés fontos területévé válik, ami megfelelő szakértelmet és gyakorlati ismeretet követel. Ezeket a terveket a tervgazdálkodás különböző szintjein összesíteni kell, és összhangba hozni az ipar és a kereskedelem lehetőségeivel. *Termelőszövetkezeteink belső üzemi tervezése ma még általában nem áll azon a színvonalon, hogy ezt a munkát üzemi szinten kielégítően el tudná végezni, azaz a szükségleteket valójában fel tudná mérni, s ennek megfelelően beszerzési, felhasználási, munkaerő- és munkadijazási, pénzügyi terveket tudna készíteni.* A mezőgazdasági szakirányítás felsőbb szerveiben a tervek összesítésének és a feladatok

magasabb szintű kidolgozásának jelenleg még nincsen gazdája, márpedig ezekben is létre kell hozni az illetékes osztályokat vagy csoportokat. Naív tehát az az elképzelés, hogy a gépállomások átszervezésével az irányító apparátus teljes egészében feleslegessé válik és az irányítás költsége teljes egészében megtakarítható, sőt valószínűbb, hogy e feladatok megoldására a munkaerőt mind a termelőszövetkezeteknek, mind a járási és a megyei apparátusnak a nagy szakmai gyakorlattal rendelkező gépállomási dolgozókból kell kiválogatniuk, azaz a gépállomások irányító szakemberei sem válnak feleslegessé.

Kialakult olyan vélemény is, hogy a termelőszövetkezetek gépesítésének tervezése és az erre irányuló népgazdasági tervek lebontása nem is olyan bonyolult probléma, hiszen a termeléstechnikai szükségserőségek megszabják a gépesítési terv lebontásának feltevéleit. A mezőgazdasági termelés területi elhelyezése már eleve meghatározza a gépesítési terv lebontását. *A termelőszövetkezetek gépesítése azonban nemcsak termeléstechnikai és technológiai kérdés, hanem ezzel kapcsolatban igen sok közgazdasági és gazdaságpolitikai kérdés is felmerül. A termelés egyes munkafolyamatait nem mindig gazdaságos és célszerű gépekkel végeztetni. A gépesítés gazdaságossága szintén nem abszolút törvényszerűség, s különös időszerezésre tesz szert a termelőszövetkezetek gépesítésének gazdaságossági vizsgálata, ugyanis csak a gépesítés gazdaságosságára vonatkozó konkrét számítások adnak lehetőséget a közgazdaságilag megalapozott terv kidolgozására.*

Természetesen kérdéses az is, hogy ezeket a feladatokat egyáltalán a termelőszövetkezetekre kell-e hárítanunk a gépállomások átszervezésével. A FÖMAV, az ÁFOR, a gépjavitó állomások, a MNB fiókok szerepéből nem következik-e, hogy a gépi munkaszükségletek felmérésére, a gépek elosztására, az anyag- és alkatrészszükségletre, mindezek pénzügyi fedezetére vonatkozóan nekik kell terveket készíteniük. Ugyancsak elvégezhetik ezt a feladatot a gépjavitó állomások is tanácsadó szolgálat formájában. Közjogi funkció nélkül azonban az így összeállított terv csak javaslat lehet a termelőszövetkezetek felé, s ebben az esetben ezek a szervek nem is viselhetnek felelősséget az általuk készített tervekért. Ha viszont közjogi funkcióval végzik ezt a munkát, akkor a termelőszövetkezeti demokráciát sértik meg, s ezáltal a termelőszövetkezeti csoporttulajdon érvényrejuttatását.

A gépesítési terv lebontása megyékre, járásokra és termelőszövetkezeti gazdaságokra egyes szakemberek szerint egyszerűen megoldható a gazdasági hatékonyság alapján. Ennek értelmében a gépeket oda kell irányítani, ahol a legtöbb élő és tárgyasult munkát takarítja meg. A gépesítés helyét és idejét ezek szerint az határozza meg, hogy hol és mikor a legnagyobb a tiszta hozam. Eszerint látszólag mindegy, hogy hol szabadítunk fel a gépesítéssel élő- vagy tárgyasult munkát, ha az a tiszta hozam növekedéséhez vezet. A valóságban azonban mégsem ilyen egyszerű a kérdés megoldása.

Azzal kapcsolatban, hogy a termelőszövetkezetek gépesítésére szolgáló eszközök a szükségletehez képest korlátozottan állanak rendelkezésünkre, elterjedt olyan nézet, hogy a gépesítés sokkal hatékonyabb a fejlett termelőszövetkezetekben, mint a szervezeties és gazdaságilag gyengébb termelőszövetkezetekben. Ezzel ellentétes az a vélemény, hogy a termelés legnagyobb tartalékai éppen az elmaradó termelőszövetkezetekben vannak, s éppen a nagyobb fokú gépesítés teszi lehetővé a rendelkezésükre álló termőföld hatékonyabb kihasználását. Ezen álláspont igazolására felhozható, hogy kisparaszti termelőeszközökkel nem lehet a termelőszövetkezeteket sem szervezetiesileg, sem gazdaságilag megszilárdítani, nem lehet a szocialista termelési viszonyokat sem megfelelő ütemben tökéletesíteni, ami megmutatkozik a munkaszervezeti és irányítási formákban, a jövedelemelosztás módjában stb. *Az egyenlőlen műszaki színvonal tehát akadályozza a szakosítást, a koncentrációt, a fejlett munkaszervezeti és jövedelemelosztási formák alkalmazását, az önelszámolás kiszélesítését, az anyagi érdekelttség fokozását stb. Így a gyengébb termelőszövetkezetek lemaradása mind nagyobb arányú lesz, s ez a lemaradás mindinkább*

bátraltatja a mezőgazdasági termelés egyetemes fejlődését. Az egyes termelőszövetkezetek gépesítési színvonalában fennálló különbségek kiküszöbölése nélkül nehézségekbe ütközik az egységes árpolitika megvalósítása is, így nem következhet be a gépesítésnek megfelelő árcsökkenés sem. E visszasságok megakadályozása érdekében az államhatárolomra bizonyos újraelosztási feladatok hárulnak még abban az esetben is, ha fokozottan kívánja igénybe venni a gazdaságilag megerősödött termelőszövetkezetek anyagi erejét a gépesítés fejlesztése érdekében. Ugyanis ha a gyengébb termelőszövetkezetek gépesítését fejlesztjük gyorsabban, ez csak nagyobb állami támogatással valósítható meg.

Csupán a gazdaságossági mutató alapján nem dönthető el az sem, hogy a termelőszövetkezeti termelés mely területét és milyen arányban gépesítsük, a gépesítés milyen megoldásait alkalmazzuk. *A fejlesztés eszközeit nem lehet a termelés valamely döntő területére összpontosítani, a többiek érintetlenül hagyása mellett, mert a termelés általános fejlesztése nem biztosítható az egyes termelési tényezők elkülönített fejlesztésével, azaz a gépesítésnek csak akkor van igazi hatása, ha az valóban komplex.* A gazdaságossági mutatók tehát ha nyújtanak is tájékoztatást, a termelésttechnikai és szervezési követelmények szűk keretek közé szoríthatják, mert bizonyos géprendszernek kell kialakulnia a gazdaságon belül is, s az egyes gépek használatának gazdaságossága összegezve nem azonos a géprendszer használatának gazdaságosságával. A gazdaságossági mutatók tehát nem függetleníthetők a termelésttechnikai és szervezési mutatóktól.

Bonyolulttá teszi ezt a kérdést az is, hogy az új gépeknek rendszert kell képezniük nemcsak egymás között, hanem bele kell illeszkedniük a régebbi termelőeszközök, a termelőerők egészének rendszerébe is, mert a felszabadított munkaerő és felszerelés nem csoportosítható át tetszés szerint a termelés más területére, hanem ennek az átcsoportosításnak tervszerűen kell végbemennie, ami az üzemi tervezés egyik legnehezebb területe. Nem mindegy, hogy a gépesítéssel hol bontjuk meg a termelés kialakult arányait, s veszélyes lenne valamilyen hatékonysági norma alapján dönteni a termelőszövetkezetek gépesítési tervének lebontásáról.

A gépesítés színvonalát nemcsak a gépek mennyisége, hanem azok minősége is nagymértékben befolyásolja. Ez felveti azt a kérdést, hogy a termelőszövetkezetek a betervezett gépesítési szintet a korszerűbb, nagyobb teljesítményű, de drágább gépekkel érik-e el, vagy pedig elégedjenek meg a kevésbé korszerű, de olcsóbb gépekkel. A gépállomási rendszerben ugyanis attól függetlenül, hogy milyen gépekkel végezték az adott munkát, a termelőszövetkezetre nem volt jelentősebb kihatással, mert a gépi munkáknak egységes díjtétele volt a gépek típusától függetlenül. Ez a helyzet azonban megváltozik a termelőszövetkezeti saját gépesítés esetén. Ezzel kapcsolatban logikusnak tűnik az az állítás, hogy a korszerűség kérdése fel sem merülhet, mert az országos terv konkrétan megszabja, hogy a termelőszövetkezetek milyen gépeket kaphatnak. Az elosztásnál mégis problémák merülnek fel, mert *a gépek korszerűsége különbözőképpen befolyásolja a termelőszövetkezeti termelés gazdaságosságát.* A gépi munkák elosztása a gépállomások fennállása mellett tehát ezen a területen is lényegesen egyszerűbb tervezési feladatot jelentett, mint a gépek elosztása a termelőszövetkezetek önálló gépesítése esetén, és az első módszer megléte mellett könnyebben volt elkerülhető a termelési hatékonyság és a gazdasági hatékonyság összeütközése.

A nyilvántartás megszervezése

A helyes tervezés és irányítás megszervezésében igen fontos szerepet játszik a megbízható nyilvántartás, a nyilvántartott adatok hozzáértő feldolgozása és az így szerzett gyors információk. *A termelőszövetkezeti termelés mai mérete mellett a megbízható nyil-*

vántartás és a gyors információ nélkül el sem képzelhető az egyes üzemrészek és munkaszervezetek működésének koordinálása, a felszerelés és a munkaerő egyenletes megterhelése, a munkaerőnek és a termelőeszközöknek a szükséges időben a szükséges helyre történő irányítása. A termelőszövetkezetek termelési feladata azonban már nem a minél több normálhold elvégzése minél kevesebb ráfordítás mellett, hanem az, hogy az előállított termék legyen minél több és minél olcsóbb, ami nem feltétlenül áll egyenes összefüggésben a normálholdak számával, valamint annak önköltségével. A normálholdon alapuló gépállomási nyilvántartás nem vihető át mechanikusan a termelőszövetkezetbe, mert nem nyújtja a helyes gazdasági döntésekhez szükséges tájékoztatást.

A gépállomásokon a tervgazdálkodás szükségszerűen alakította ki a normálholdat, mert a különböző gépi munkákat össze kellett vonni, hogy a gép-, anyag-, munkaszükségleti és pénzügyi terveket el tudják készíteni, s ehhez eléggé használható kisegítő eszköznek is bizonyult, amíg a gépállomások gépállománya nagyjából azonos géptípusokból és a teljesített munkamennyiség csaknem azonos munkanemekből tevődött össze. A gépállomány összetételének megváltoztatásával azonban a normálhold már nem adott megbízható képet a gazdálkodás eredményességéről. Munkaszervezési szempontból a traktorműszak megfelelőbb, azonban erre nem lehet összevont anyag-, alkatrész-, munkaerő- és pénzügyi tervet készíteni. *A termelőszövetkezetekben az eredményes gazdálkodás érdekében a normálhold-mutatók mellett szükséges a gépi munkák munkanemenkénti és termékenkénti nyilvántartása, amelynek alapján konkrétan megállapítható, hogyan befolyásolja a gépi munka az egyes termékek előállítását és kielemezhető, milyen lehetőségek kínálkoznak a gazdálkodás eredményességének fokozására.* A gépállomások átszervezésével tehát a gépi munkák nyilvántartását is meg kell változtatni, a nyilvántartás rendszerét át kell alakítani.

A nyilvántartási adatok megbízható és gyors begyűjtése, valamint azok feldolgozása és elemzése szakképzett munkaerő beállítását teszi szükségessé. Termelőszövetkezeteinkben az adminisztráció még ahhoz sem szilárdult meg eléggé, hogy a jelenlegi gazdálkodásról megbízható képet adjon. Ha még ehhez hozzájön a saját géphasználattal járó bonyolultabb nyilvántartás, még nehezebb helyzetbe hozzuk termelőszövetkezeteink adminisztrációját. A gépállomások azonban szakképzett könyvelőkkel rendelkeznek, akiket hosszú és költséges tanfolyamokon képeztek ki, s megfelelő gyakorlatot is szereztek. Így sokkal helyesebb a kérdés olyan felvetése, mennyiben szilárdítja a gépállomások nyilvántartó személyzetének átvétele a termelőszövetkezeti nyilvántartást. Teljesen hibás egyébként is az az elképzelés, hogy a gépállomások átszervezésével minden nyilvántartási költség megtakarítható.

A javítóbázis megszervezése

A gépállomások átszervezése és a gépek átadása megváltoztatja a központosított javítóbázis helyzetét is, különösen a nagyobb termelőszövetkezetekben. Azokban a termelőszövetkezetekben, amelyek már 15–20 erőgépet üzemeltetnek, elképzelhetetlen, hogy minden alkatrészt vagy kisebb javításért a gépállomáshoz forduljanak. Jelenleg ugyanis az a helyzet, hogy ehhez először be kell menni a termelőszövetkezet központjába megrendelésért, ahol elbírálják a javítás szükségességét vagy az alkatrészcsere indokoltságát, kiállítják a megrendelőlevelet, s ezzel mennek a gépállomásra, amely előbb meggyőződik, hogy van-e bankfedezet, majd programba veszi a javítást vagy kiadja a szükséges alkatrészt. A termelőszövetkezetek részéről tehát jogosan indult meg az a törekvés, hogy kiépítsék saját javítóbázisukat alkatrészraktárral és javítóműhellyel. Ekkor azonban már nagyon nehéz megvonni a határvonalat a gépállomási és a termelőszövetkezeti javító-

műhely között, mert ha megvan a felszerelés, csupán ember kérdése, hogy a termelőszövetkezeti javítóműhely működése csak a karbantartásokra terjedjen-e ki, vagy pedig a nagyobb javításokra is. De ahogyan fejlődik a termelőszövetkezetek javítóbázisa, ugyanúgy csökken a gépállomási javítóműhelyek kihasználása. Ugyanakkor szinte nevetségesnek tűnik az az elgondolás, hogy a jelenleginél kisebb gépállományra tervezett javítóbázis feleslegessé válik, s mintha a mezőgazdaságnak erre nem lenne szüksége. Mindez akkor, amikor az állam a termelőszövetkezeti gépek javítására 50%-os díjkedvezményt biztosít.

Jelenleg több gépállomás körzetében az a törekvés, hogy átvegyék a gépjavító állomást szövetkezetközi vállalkozás formájában. A gépállomások nagy területen fekszenek, be vannak kerítve, közművekkel ellátva. Ezt a területet és felszerelést a gépjavító állomások közelről sem tudják kihasználni. A termelőszövetkezetek ide szeretnék összpontosítani a kovács-, a bogdár-, az asztalosműhelyeket, a baromfikeltető telepet, a takarmánygyárat, az autó- és motorkerékpárjavító műhelyt, a villanszerelő műhelyt stb.

A javítóbázis problémáját annál is inkább sürgősen rendezni kell, mert a Szovjetunió tapasztalata is azt bizonyítja, hogy a javítóbázis szétaprózása az alkatrészkészletek ötszörös növekedéséhez vezetett a műszaki okokból történő gépkiesések és az idő előtti kicserélések számának növekedése mellett.

A szakemberképzés megszervezése

A társadalmi termelés fejlődésében a döntő szerep az emberre hárul. Az új gépi termelőeszközöket csak akkor lehet hatékonyan kihasználni, ha rendelkezésre állnak azok az emberek, akik ismerik a bonyolult gépeket, tudják azokat kezelni, képesek a termelést a korszerű termelési eljárásoknak megfelelően szervezni és irányítani. *Minél fejlettebb gépekkel folyik a termelés, minél bonyolultabbak a termelési eljárások, annál magasabb szakképzettséggel kell hogy rendelkezzenek a gépkezelők. Ezt a kérdést nem lehet úgy kezelni, hogy a gyakorlat majd előteremti a hozzáértő embereket is, mert ez egyrészt nagy kiesést jelent a gépek hatékony kihasználásában, másrészt nagyarányú géprongálódással jár. Ez azt jelenti, hogy a szakemberképzésnek meg kell előznie a gépesítés fejlődését, és szervezett formát kell öltenie. De a műszaki fejlődés gyökeres változást idéz elő a termelés minden ágában, ami a dolgozók tömeges átképzését és átcsoportosítását is szükségessé teszi, s a felszabaduló munkaerő tervszerű foglalkoztatása igen nagy feladatot állít a szakemberképzés elé.*

A gépállomások igen hatalmas munkát végeztek a gépkezelők képzésében, a helyi lakosság körében főképpen a termelőszövetkezeti tagok közül, ami az államnak igen sok millió forintjába került és igen nagy szervező munkát igényelt. A gépállomásokon azonban általában gépek szerint szakosították az embereket, a termelőszövetkezetekben pedig termelési áganként. A gépesítés következtében előálló új munkakörülmények új szakképzett mezőgazdasági munkaerőt követelnek, akik nemcsak a gépeket ismerik, hanem a gépek alkalmazásának egész területét, az adott termelési folyamat összefüggéseit. *A termelőszövetkezeti termelés veszt ugyan univerzális jellegéből, de a termelés szakosítása nem jelenti egyben a termelők ugyanolyan szakosítását is, mert minél jobban fejlődik a gépesítés, annál több általános tudás szükséges, annál bonyolultabbá válik a tervezés, a szervezés és az irányítás, valamint az ellenőrzés, ami felveti azt a kérdést, hogy a gépállomások átszervezése után milyen szervek és kinek a terbére oldják meg a szükséges szakemberek kiképzését, vagy esetleg beilleszthető-e az az általános népoktatás keretébe politechnikai oktatás formájában.*

Problémákat vet fel a gépállomások átszervezése a gépesítési szakemberek munkadíjazásában is. Egyrészt az ipari és a mezőgazdasági gépesítési szakemberek keresetének arányát tekintve, mert ha a különbség túlságosan nagy, az ipar előnyösebb elhelyezkedési lehetőségeket biztosítva éppen a legképzettebb dolgozókat szívjva el, s a képzett gépkezelők elvesztése a gépek műszaki állapotának leromlásához, nagyarányú műszaki kiesésekhez és szervezési nehézségekhez vezethet. Ugyancsak súlyos problémákat vet fel e téren a gépállomási dolgozók ipari jellegű társadalombiztosítása, ami lényegesen több szociális kedvezményt nyújt, mint a termelőszövetkezeti tagok társadalombiztosítása. Másrészt a gépkezelők keresetének arányban kell állnia a kézi és fogatmunkában foglalkoztatott szövetkezeti tagok keresetével is. Az az általános javaslat, hogy a termelőszövetkezetek a gépállomási munkadíjazás mellett vegyék át a gépkezelőket, csak logikailag látszik egyszerűnek. Azokban a termelőszövetkezetekben ugyanis, ahol a munkák díjazása magas, az a furcsa helyzet áll elő, hogy a kézi és fogatmunkán foglalkoztatott termelőszövetkezeti tagok keresete magasabb, mint a szakmunkásnak számító gépkezelőké, azokban a termelőszövetkezetekben pedig, ahol a munkadíjazás alacsony, a gépkezelők magas díjazása igen elmérgesíti a helyzetet, ami rendszerint azzal végződik, hogy közgyűlési határozattal csökkentik a gépkezelők díjazását.

A mezőgazdasági géparkok kérdése

Amíg a város és a falu közötti termelési kapcsolat alapvető formája a gépállomás, a tényleges eladásra nem kerülő mezőgazdasági gépek ára a termelőszövetkezetek számára gazdaságilag teljesen érdektelen. Termelésük gazdaságosságát a gépállomási díjtételek befolyásolják és az állam a termelőszövetkezeti termelés műszaki fejlesztésére közvetlenül gyakorol befolyást a gépállomási monopóliumon keresztül. *A gépeknek a termelőszövetkezetek részére történő eladása kiszélesíti az áru- és pénzkapcsolatok szféráját, szükségessé válik a mezőgazdasági termékek és a műszaki termelőeszközök árviszonyának közgazdasági megalapozása. Az anyagi érdekeltség közgazdasági tartalma az árakban realizálódik és az anyagi érdekeltség fokozása a gépesítés terén éppen azt jelenti, hogy az állam az árakon keresztül közgazdasági eszközökkel igyekszik a termelőszövetkezeti termelés műszaki fejlesztését irányítani.*

A gépállomások gépi munkájának díjtételeit könnyen lehetett területileg, a különböző paraszti rétegek felé, vagy különböző termelési ágazatok irányába differenciálni, a géparkokat viszont már nem lehet ilyen rugalmasan kezelni. *A géparkok igen érzékenyen és a gépesítés fokozódásával növekvő mértékben befolyásolják a termelőszövetkezeti termelés önköltségét, s helytelen árpolitika következtében előállhat olyan helyzet, amikor a legtökéletesebb gépek alkalmazása is gazdaságilag előnytelennek válhat a termelőszövetkezet számára és ez nemcsak a gépek áráról függ, hanem a gépesítéssel érintett mezőgazdasági termékek áráról és a termelőszövetkezeti jövedelem színvonalától is.*

A termelőszövetkezetek gépellátása jelenleg hazai és importgépekkel történik. Mezőgazdasági gépgyártásunk a kis szériák következtében igen drágán termel, és igen nagy a különbség a hazai gépek gyártási költsége és az importgépek behozatali ára között. Átmenetileg megoldásul szolgálhat az importgépek árának a hazai gépek árszínvonalán való tartása, ez a helyzet azonban hosszán nem tartható fenn, mert a termelőszövetkezeti termelés műszaki fejlesztésének rovására megy, csökkenti a nagyüzemi termelés reális előnyeit, akadályozza a mezőgazdasági termékek árának csökkentését. A gépbszerzés továbbá túlságosan nagy anyagi erőfeszítést követel a termelőszövetkezetek tagjaitól és csökkenti a fejlődés ütemét, pedig az újratermelés bővítésének döntő feltétele a műszaki fejlődés.

Az árutermelés általános törvénye az értéktörvény, azaz az áruk cseréjének törvénye, amely csere tendenciájában a bennük testet öltött társadalmi munka mennyiségének megfelelően megy végbe. A magyar géparakra vonatkozóan általános az a vélemény, hogy általában kielégítőek, mert a mezőgazdasági terményárhoz viszonyítva arányuk azonos a világpiacon kialakult árárányokkal. Vagyis egy traktorért vagy egy kombájnért azonos mennyiségű búzát kell adni nálunk is, mint általában a világpiacon. Kérdéses azonban, hogy ez megfelel-e a tevékenységek cseréjének, hiszen nálunk a mezőgazdasági munka termelékenysége többszörösen lemarad a fejlett mezőgazdasággal rendelkező és a gépeket kiterjedten alkalmazó országokban elért mezőgazdasági munkatermelékenység mögött, azaz nálunk egy métermázsza gabona többszörösen annyi munkát testesít meg, mint ezekben az országokban. Igaz, hogy az egyenlő értékek cseréje csak alapja az értéktörvénynek, s a szocializmusban az áruk cseréjének az arányát nemcsak az értéktörvény szabályozza, hanem a népgazdasági terv is, de a forgalom területén nem alakíthatunk ki tetszőleges arányokat a termeléstől elvonatkoztatva, mert ez megbonthatja a normális újratermelést.

Helyes aránynak kell kialakulnia a termelőszövetkezeti munkajövedelmek és a géparak között is, hiszen a gépesítés összefüggésben áll a munkaerőfelszabadítással is, s ennek kifejezésre kell jutnia az élőmunka helyére lépő tárgyasult munka értékarányában. Ebben viszont igen nagy eltérések vannak az egyes termelőszövetkezetek között, különösen ha figyelembe vesszük, hogy a helyes aránynak nemcsak a napi kereset és a gépár között kell kialakulnia, hanem az évi keresetre is tekintettel kell lenni, azaz az évi foglalkoztatottságra, mert a termelőszövetkezeti termelésben nem mindegy, hogy a gép mikor szabadítja fel a munkaerőt.

Helyes áráránynak kell továbbá kialakulnia a géprendszeren belül is, mint például az erő- és munkagépek között, mert ennek megsértése akadályozza a komplex gépesítést. Ugyanez vonatkozik az alkatrész- és üzemanyagárakra, valamint a javítási díjtételekre is, mert például a magasán megállapított üzemanyagár veszélyeztetheti a gépkihasználást, a magas alkatrészár és javítási díjtétel pedig a gépek műszaki állapotát. A rosszul megállapított árak tehát felboríthatják a legüdvösebb termelőszövetkezeti politikát is, mert a magasabb árak kiegyenlítik a keresletet és a kínálatot, de kiegyenlíthetik a korszerűbb termelőeszközök használatából származó előnyöket is. Ezzel ugyan az állam az árpolitikán keresztül is szilárdítja a munka szerinti elosztást, de csökkenti a termelőszövetkezeti tagok anyagi érdekelttségét a gépesítés fokozásában.

A gépvásárlási hitelek kérdése

A termelőszövetkezetek megalakulásuk után a legtöbb esetben nem képesek megvásárolni a nagyüzemi gazdálkodáshoz szükséges korszerű, műszakilag fejlett termelőeszközöket, és ez még elég sokáig meghaladja anyagi erejüket. De sok esetben nem tudják biztosítani a saját gépesítés egyéb pénzügyi feltételeit sem, például az anyagellátás, gépjavítás, szakemberellátás stb. területén. S főként nem tudják olyan mértékben biztosítani, amint azt a népgazdaság fejlődési üteme megkívánja. *Az állambatalomnak tehát a hitelpolitikán keresztül szabályozólag kell fellépnie mind a gépesítés ütemét, mind annak területeit illetően, ugyanis a gépállomásokon keresztül nyújtott közvetlen termelési segítség hiányában ennek legegyszerűbb formája a hiteltámogatás.*

A hitelpolitikának az a feladata, hogy a termelőszövetkezetek anyagi erejétől függetlenül tegye a termelőszövetkezetek termelőerőinek műszaki fejlesztését, azonban úgy, hogy minél nagyobb mértékben vonja be a termelőszövetkezetek saját felhalmozását. A saját erőből való hozzájárulás arányának megállapítása mellett igen fontos a törlesztés

idejének és módjának megállapítása. Ha ugyanis a törlesztés összege meghaladja a gép használatából származó megtakarítás összegét, akkor csökkenti a termelészövetkezet kiosztható jövedelmét, s bár ez a csökkenés átmeneti jellegű, mégis csökkenti a tagok anyagi érdekeltségét. Ez azt jelenti, hogy a törlesztésnek figyelembe kell vennie az amortizációs időt, s a termelés különböző területei különböző hitelkonstrukciót követelnek. *Amennyire nehézkes az árpolitikai befolyásolás, annyira rugalmas eszköz a hitelpolitika a gépállomások átszervezéséhez elkerülhetetlen fokozatosság és differenciáltság megvalósításában.*

* *
*

Az eddig szerzett tapasztalatok és vizsgálatok alapján levonható az az általános következtetés, hogy a gépállomások átszervezésére és a termelészövetkezeti saját gépesítés megvalósítására országosan egységes intézkedés nem dolgozható ki, mert sem a megindult folyamatot megállítani, sem az átszervezést országosan egy időszakban végrehajtani nem lehet, hanem a fokozatosságot továbbra is fenn kell tartani. A fokozatosságnak azonban mind területileg, mind időben differenciáltan kell érvényesülnie. A differenciálásnak vonatkoznia kell az átadásra kerülő gépekre és felszerelésekre, az üzemeltetés feltételeinek szervezési, műszaki és pénzügyi biztosítására, a gépvásárlás összegének meghitelezésére, a gépesítési szakemberek átvételére stb. *A mezőgazdaság műszaki fejlesztésében és ellátásában továbbra is fennmaradnak olyan tervezési, szervezési, irányítási és ellenőrzési feladatok, amelyek megoldására a gépállomások átszervezése után valamilyen szervet kell létrehozni, s attól függően, hogy milyen lesz ennek a szervnek a feladatköre, szervezeti felépítése, működése, milyen szakemberekkel látják el, s hogyan épül bele a mezőgazdasági termelés irányításába, különbözőképpen kell meghatározni az átszervezés módját és ütemét. Az átszervezés sikerét tehát nagymértékben befolyásolja az a tény, hogy milyen szervezési, gazdasági és politikai intézkedésekkel készítik elő annak feltételeit. Csak az összes előfeltételek biztosításával érhető el, hogy az átszervezés folyamán nem következik be a gépek műszaki állapotának nagyobb arányú leromlása, nem áll elő nagyobb fokú termelési kiesés és az átszervezés a termelészövetkezetek megszilárdulásához, termelésük emelkedéséhez vezet. Viszont hiábavaló lenne a termelészövetkezetek megszilárdulásának arra a fokára várni, amikor a gépek átadása nem idéz elő nagyobb változtatásokat a termelészövetkezeti üzem szerkezeti felépítésében, gazdasági és politikai helyzetében.*

CUKOR GYÖRGY

AZ ENERGIAGAZDÁLKODÁS
ÉS AZ IPARI MUNKA TERMELÉKENYSÉGE
NÖVEKEDÉSÉNEK ÖSSZEFÜGGÉSEI

AZ ENERGIAGAZDÁLKODÁS ÉS AZ IPARI MUNKA TERMELÉKENYSÉGE NÖVEKEDÉSÉNEK ÖSSZEFÜGGÉSEI

Az energiatermelés és felhasználás, az energiaátalakítási hatások, valamint az ipari termelés energiaszükséglete és a munka termelékenységének növekedése között sokoldalú és bonyolult kapcsolat áll fenn. A gépesítés és automatizálás következtében egyfelől növekszik a munka termelékenysége, másfelől nő az *egy munkásra jutó* energiaszükséglet, elsősorban és legnagyobb mértékben a villamosenergia-szükséglet. A gépesítés (és a villamosenergia-szükséglet vele együtt járó növekedése) a munka termelékenysége növekedésének egyik fontos *tényezője*. Az előbbiekben a munkatermelékenységről szólva csak az adott munkafolyamatban felhasznált élőmunkára gondoltunk. Ebben a vonatkozásban, tehát az élőmunka felhasználása tekintetében, befolyást gyakorol az egész ipar együttes munkájának termelékenységére az alapenergia-hordozókat termelő és az energiaátalakító ágazatok termelékenységének változása, minthogy a termelékenység alakulása ezekben az ágazatokban az öszipari átlagtól eltér. (Általában lassabban növekszik, mint az iparban átlagosan.)

A társadalmi munka termelékenységének változása több részváltozásból tevődik össze. Változik az *élőmunka* felhasználása az egyes munkafolyamatokban (a termék egység előállításához szükséges élőmunka mennyisége,¹ valamint változik a felhasznált tárgyasult munka mennyisége. Ez utóbbi változás egyrészt a termékegység előállításához felhasznált természetes mennyiségek (például anyag vagy energia) változásából, másrészt az ezekben rejlő összes (élő és tárgyasult) munkafelhasználás változásából adódik.

A társadalmi munka termelékenységének vizsgálatánál tehát figyelembe kell venni a *tárgyasult* munkafelhasználás változását is. A tárgyasult munka felhasználásának változását elhanyagoló termelékenységvizsgálat a termelékenység tényleges változásáról többé-kevésbé torzított, tehát esetenként helytelen képet ad. Nyilvánvaló ugyanis, hogy például a termelésben felhasznált villamosenergia is munkát tartalmaz és ezért ha a villamosenergia-felhasználás növekedését elhanyagoljuk és csak az élőmunka-felhasználás csökkenését vesszük figyelembe, nem kapunk a munkatermelékenység tényleges (össznép-gazdasági szinten mért) változásáról megfelelő képet.

Az energia a termeléshez szükséges összmunka-felhasználásnak éppen az az *eleme*, amely természetes mennyiségekben – a *holtmunka* többi eleméhez képest – viszonylag gyors változásoknak van kitéve. Bizonyos ágazatokban és bizonyos esetekben persze az anyagfelhasználás is gyorsan változhat. A gépiparban előfordul, hogy technikailag tökéletesebb konstrukciók vagy jobb minőségű fémek segítségével sok anyagot takarítanak meg. A vegyipar, és különösen a műanyagok gyártásának fejlődése több esetben lehetővé

¹ Ez a termelékenység általában használatos statisztikai mutatószáma.

teszi, hogy más anyagokat és lényegesen kevesebb anyagot használjanak fel, mint a múltban. Az általános tendencia mégis az, hogy a termeléshez viszonyított anyag, különösen alapanyag-felhasználás meglehetősen lassan változik.

A teljes energiafelhasználás (tehát nem a villamosenergia-felhasználás, hanem a felhasznált szilárd, folyékony és gáznemű alapenergia-hordozók és a vízi energia összege) viszont az utóbbi évtizedben a legtöbb országban a „vonatkoztatási alaphoz” képest elég gyorsan csökkent. Így általában jóval lassabban növekedett a teljes energiafelhasználás, mint a nemzeti jövedelem a legtöbb országban.

I. sz. táblázat

A nemzeti jövedelem 1%-os növekedésére jutó energiafelhasználás-növekedés %-ban

	1950—59	1956—59
Szovjetunió.....	0,68	0,73
Csehszlovákia	0,65	0,67
NDK	0,41	0,29
Anglia	0,30	.
NSZK	0,46	0,37
Ausztria	0,97	0,91

Ausztriánál a fenti „rugalmassági koefficiens” azért magas, mert a gazdaság struktúrája az energiaigényes ágazatok irányában tolódott el. (Magyarországon 1950-től 1959-ig még gyorsabban nőtt a teljes energiafelhasználás, mint a nemzeti jövedelem, 1956-tól már lassabban.) Ugyancsak csökkent az ipar teljes energiafelhasználása az ipari termeléshez viszonyítva. A fajlagos energiafelhasználás (az energiafelhasználás és a termelés volumenindexeinek hányadosa) néhány országban a következő volt:

NSZK ipar összesen 1950—58	0,70
NSZK vas- és acélgyártás 1950—58	0,81
NSZK vegyipar 1950—58	0,60
NSZK finomkerámia-ipar 1950—58	0,59
Ausztria ipar összesen 1948—1959	0,76
Magyarország ipar összesen 1950—1955	0,94
Magyarország ipar összesen 1950—1960	0,75

A fajlagos energiafelhasználás csökkenése természetesen azt jelenti, hogy azonos használati értéktömeg előállításához kevesebb munkamennyiségre van szükség, a termelékenység tehát növekszik. A munka termelékenységének az ilyen növelése az energia racionálisabb felhasználásán keresztül további jelentékeny tartalékokat rejt magában. Az energiafelhasználás kalórikus határfoka ugyanis többnyire viszonylag alacsony; jóval alacsonyabb, mint például az anyagkihozatal a legtöbb megmunkáló folyamatnál. Ezenkívül az energiagazdaságban igen széles körűek a helyettesítési lehetőségek, mód van tehát az egyes energiahordozókat egymással oly módon helyettesíteni, hogy ez végeredményben a munka társadalmi termelékenységének növekedését eredményezze.

A munkatermelékenység és a villamosenergia-felhasználás

Az energiafelhasználás és a termelékenység közötti összefüggést a szakirodalom leggyakrabban csak egy szempontból, egy energiahordozó tekintetében, az élőmunka termelékenysége és az egy főre jutó villamosenergia-felhasználás dinamikája, illetőleg ezek arányai szempontjából tárgyalja. Többé-kevésbé szoros összefüggést állapítanak meg az egy főre (vagy egy órára) jutó villamosenergia-felhasználás és az egy főre (illetőleg egy órára) jutó termelés, azaz a termelékenység között. Így például Sztjepanov megállapítja: „A munka termelékenysége és energiaellátottsága között csaknem egyenesen arányos összefüggés áll fenn.”² Ezt az összefüggést több példaszzerű adattal is alátámasztja. A Szovjetunióban a munka energiaellátottsága és termelékenysége a következő ütemben növekedett:

2. sz. táblázat

1950 = 100					
	1955	1956	1957	1958	1959
A munka energiaellátottsága	146	155	160	169	179
A munka termelékenysége	144	154	165	174	184

Hasonlóan közeli összefüggést talál a munka termelékenységének – iparágankénti – nemzetközi összehasonlításánál is. A munka termelékenységét és az egy munkásra jutó energiafelhasználást összehasonlítva a Szovjetunió és az Egyesült Államok iparában, a fent idézett cikk a következő arányokat közli:

3. sz. táblázat

Egyesült Államok ipara = 100		
Iparág megnevezése	Egy munkásra jutó	
	energiafelhasználás	termelés
	a szovjet iparban	
Vaskohászat	44,3	49,1
Szerszámgépgyártás	66,7	74,4
Papíripar	43,2	42,1

A magyar ipar bizonyos adatai szintén hasonló összefüggéseket mutatnak. 1950-hez képest 1955-ben az egy munkásra jutó villamosenergia-felhasználás indexe 117⁰/₀ volt; a munka termelékenysége 118; 1959-ben mindkét index egyformán 133⁰/₀ volt. 1958-ban a termelékenység színvonala a csehszlovák iparban 60⁰/₀-kal volt magasabb mint a magyar iparban, a csehszlovák és 75⁰/₀-kal a magyar ipar szerkezete (munkaráfordításai) szerint mérlegelve. Az egy ipari munkásra jutó villamosenergia-felhasználás pedig – az ágazati szerkezeti eltéréseket kiküszöbölve – 77⁰/₀-kal volt magasabb.³

² A. Sztjepanov: A villamosenergia-gazdaság fejlődésének üteméről és szervezetéről. Voproszi Ekonomiki, 1961. 5. sz. 21. o.

³ Román Zoltán: A csehszlovák és a magyar ipar termelékenységének összehasonlítása. Közgazdasági Szemle, 1961. 7–8. sz.

Nyilvánvaló, hogy itt igen fontos összefüggésről van szó. Amennyiben ugyanis a termelékenység és az egy főre, illetőleg egy órára jutó villamosenergia-felhasználás valóban egyenesen arányosak, ebből a közgazdasági elemzés és a gazdasági tervezés szempontjából érdekes következtetéseket vonhatunk le.

A termelés, a létszám és a villamosenergia-felhasználás összefüggéseit a következőképpen is felírhatjuk:

$$\text{termelékenység} = \frac{T}{L} = \frac{E}{L} \cdot \frac{T}{E}; \text{ vagy } \frac{T}{L} = \frac{\frac{E}{L}}{\frac{E}{T}}$$

T = a termelés

L = a létszám

E = a villamosenergia-felhasználás

$\frac{E}{T}$ = „fajlagos” energiaigény (egységnyi termeléshez szükséges villamosenergia-felhasználás)

$\frac{E}{L}$ = a munka energiaellátottsága (egy munkásra jutó energiafelhasználás).

Látható, hogy a termelékenység $\frac{T}{L}$ és a villamosenergia-ellátottság $\frac{E}{L}$ akkor és csak akkor változhat arányosan, ha a termelés fajlagos energiaigénye változatlan. A villamosenergia-felhasználás és a termelékenység kapcsolatának vizsgálatához tehát elegendő a fajlagos villamosenergia-felhasználás mutatójának vizsgálata. Ha ugyanis a $\frac{T}{E}$ hányados növekszik, akkor a termelékenység $\frac{T}{L}$ gyorsabban nő, mint az energia-ellátottság $\frac{E}{L}$, illetőleg az energiaellátottság lassabban nő, mint a termelékenység.

A termelékenység és az energiaellátottság csak akkor arányos – dinamikus összehasonlításnál, illetőleg azonos értékű különböző országok iparának (vagy egyes iparágainak) termelékenységi összehasonlításánál –, ha a termelés fajlagos villamosenergia-igénye változatlan. Részletesebb, főként iparáganként végzett vizsgálat azonban nem mutat e viszonyszám állandóságára.

A magyar iparban, valamint egyes ágazataiban az egységnyi nettó termelési értékre jutó ipari villamosenergia-fogyasztás $\frac{E}{T}$ 1955-ben és 1959-ben 1950-hez képest a 4. sz. táblázat szerint alakult.

Az előbbi táblázat azt mutatja, hogy a fajlagos energiafelhasználás alakulása iparáganként eléggé eltérő és az $\frac{E}{T}$ hányados állandósága az állami ipar egészében igen eltérő irányú és nagyságú iparági változások eredménye.

Nem találunk – legalábbis iparáganként – arányos változást a termelékenység és a villamosenergia-felhasználás között a csehszlovák iparban sem. Az indexek 1958-ra (1950 = 100) az 5. sz. táblázaton találhatóak.

Ezek az adatok is azt tanúsítják, hogy a fajlagos villamosenergia-felhasználás iparáganként eltérő ütemben és eltérő irányban is változik.

Az OEEC-hez tartozó országok iparának átlagában a termelés egységére jutó fajlagos villamosenergia-felhasználás 1951-től 1959-ig 112,6%-ra növekedett. A megfelelő indexek néhány – az OEEC-hez tartozó fontosabb országban – Angliában 121,7, az NSZK-ban 102,4, Ausztriában 109,6, Franciaországban 111,1, Olaszországban 92,4%.

4. sz. táblázat

	A nettó termelési értékre jutó ipari villamosenergia-fogyasztás indexe, 1950 = 100	
	1955	1959
Bányászat	108	120
Kohászat	123	129
Gépipar	108	84
Építőanyag-ipar	122	118
Vegyipar	85	83
Gumi- és műanyagfeldolgozó-ipar	70	89
Nehézipar összesen	109	100
Faipar	98	118
Papíripar	92	88
Nyomdaipar	98	105
Textilipar	101	107
Bőr- és szőrmeipar	119	138
Ruházati ipar	113	206
Könnyűipar összesen	83	84
Élelmiszeripar	80	124
Állami ipar összesen	103	101

5. sz. táblázat

Iparcsoport	Az egy ipari munkásra jutó		A fajlagos villamosenergia-felhasználás indexe (2 : 1)
	vállalati teljes termelés indexe (1)	villamosenergia-felhasználás indexe (2)	
I. Villamosenergiaipar	185	199 ⁴	107
II. Fűtőanyagipar	151	148	98
III. Vaskohászat	183	203	111
IV. Színesfémkohászat	191	376	197
V. Gépipar	218	125	58
VI. Vegyipar és gumiipar	216	121	55
VII. Építőanyagipar	262	139	53
VIII. Faipar	206	139	68
IX. Papíripar	139	122	87
X. Üveg- és kerámiapár	182	168	92
XI. Textilipar	166	137	83
XII. Ruházati ipar	182	200	110
XIII. Bőr- és cipőipar	181	153	84
XIV. Nyomdaipar	159	150	94
XV. Élelmiszeripar	171	150	88

A fajlagos energiafelhasználás tehát országonként és iparáganként eléggé eltérően alakult. Magyarország esetében a fajlagos villamosenergia-felhasználás lényegében változatlan volt; 1955-ben és 1959-ben 1950-hez képest olyan átlag, amely a különböző iparágakban tapasztalható, eltérő irányú és nagyságú változásokból alakult ki. Az a tény, hogy az egyes iparágaknál a fajlagos növekedés és csökkenés az egész ipar tekintetében pontosan kiegyenlítődött, inkább véletlen, mint törvényszerű jelenség. Ahhoz, hogy ezt a kiegyenlítődést törvényszerűnek tekinthessük, azt kellene feltételezni, hogy az egyes iparágak termelésének növekedése között olyan törvényszerű összefüggés van, amelynek

⁴ Az erőművek saját fogyasztásával együtt.

végeredményeként az egész ipar (termelés egységére jutó) fajlagos energiafelhasználása kiegyenlítődik, illetőleg változatlan marad.

Ha meggondoljuk, hogyan megy végbe egyrészt az ipari villamosenergia-felhasználás növekedése, másrészt a termelékenység növekedése, világossá válik, hogy olyan bonyolult és sokrétű folyamatokról van szó, amelyek végeredményeként a termelékenység és az egy főre jutó villamosenergia-felhasználás között egyenes arányosságot *tartósan és általánosan* nem várhatunk.

A statisztikában a villamosenergia-felhasználást fel szokták osztani *motorikus, világítási és egyéb*, főként technológiai célt szolgáló energiafelhasználásra. (A magyar ipar villamosenergia-fogyasztásának átlagos megoszlása 1950–1959. években: motorikus: 65, világítási: 5, egyéb: 30%) Az ipar fejlődésével mindhárom villamosenergia-fajta ipari felhasználása nő. A munkatermelékenység növekedésével legszorosabb kapcsolatban természetesen a motorikus energia növekedése áll, mert ez függ össze közvetlenül a gépesítéssel (és az automatizálással). Növekszik a villamosenergia-felhasználás, amikor olyan műveleteket gépesítenek, amelyeket azelőtt emberi erővel végeztek, például a szénfejtést a szénbányászatban, a szállítási munkákat a legkülönbözőbb iparágakban stb. A technika fejlődésével növekszik a villamosenergia-felhasználás olyankor is, amikor nem teljesen gépesítik a kézi munkát, hanem csak a kézi munka bizonyos műveleteit végzik gépekkel, például a gépiparban a szerelésnél bizonyos műveleteket villamos csavarhúzó vagy egyéb kisgépek felhasználásával. Ugyancsak növekszik a villamosenergia-szükséglet a termelési (többnyire mechanikai megmunkálási) folyamatok intenzifikálásával, például bizonyos gépi megmunkálási (forgácsolási) műveleteknek nagyobb teljesítményű gépek és szerszámok által gyorsabban történő elvégzésénél. Az összes említett esetekben a technika fejlődése egyrészt a villamosenergia-felhasználás növelését teszi szükségessé, másrészt a termelékenység növekedését eredményezi. Mindebből azonban nem következik, hogy a villamosenergia-felhasználás és a termelékenység növekedése között egyenes arányosságnak kellene lennie. Növekszik az ipar fejlődése során a világítási villamosenergia-fogyasztás is, bár lassúbb ütemben, mint az összenergia-fogyasztás. Kétségtelen, hogy a világítási energiaszükséglet növekedése szerves része annak a folyamatnak, amelynek során jobb munkafeltételeket teremtenek, kellemesebbé teszik a munkahelyeket és ezáltal nyilvánvalóan hozzájárulnak a termelékenység növekedéséhez. De itt sem tételezhetünk fel a többlet villamosenergia-felhasználás és az ezzel összefüggő termelékenységnövekedés között egyenes arányosságot. (A világítási energiának viszonylag kis részesedése miatt nincs is jelentősebb szerepe.)

A technológiai célokat szolgáló energiaszükséglet azonban csak néhány iparágban jelentős; ez a fajta energiaszükséglet lényegileg a kohászatban és a vegyiparban jelentkezik. Változása már csak azért sem függhet össze közvetlenül a termelékenység változásával, mert a termelékenység az egész iparban növekszik, nemcsak azokban az ágazatokban, amelyek jelentősebb mértékben használnak fel technológiai energiát. Meg kell jegyezni, hogy a technológiai célt szolgáló villamosenergia mennyiségének növekménye az összenergia-szükséglet növekedésének elég nagy részét teszi ki.

A termelékenység és az egy főre jutó villamosenergia-felhasználás növekedése között tehát az összefüggés sokrétű és bonyolult. Ellentétes tendenciák érvényesülnek, a végeredmény főként a gépesítés és az automatizálás ütemétől, a technológiai célú (kevés iparágra lokalizálódó) energiafelhasználás alakulásától, az egész ipar tekintetében az ágazati struktúra változásától függ.

Hasonló következtetésre jut W. Nowak: „Az ipar villamosenergia-felhasználása és a munkatermelékenység” c. cikkében,⁵ ahol megállapítja, hogy a termelékenység és az

⁵ Gospodarka Planowa, 1961. 2. sz.

egy dolgozóra jutó villamosenergia-fogyasztás közötti összefüggés azt mutatja, hogy a két nagyság között kapcsolat áll fenn, de nincs szoros korreláció.

A fentebb elmondottakból látható az is, hogy a teljes energiafelhasználás és a villamosenergia-felhasználás alakulása eltérő. A teljes energiafelhasználás tekintetében a termeléshez viszonyított fajlagos az utóbbi években elég általánosan és gyorsan csökkent, a villamos energiánál változatlan növekvő és bizonyos iparágaknál csökkenő fajlagossal is találkozunk. Mindez abban az ismert összefüggésben is jelentkezik, hogy a villamosenergia-fogyasztás gyorsabban növekszik, mint a teljes energiafogyasztás.

Az energiatermelő és átalakító ipari ágazatok termelékenysége

Az energiatermelő és átalakító ágazatokban a munka termelékenysége általában az iparági átlagtól eltérően alakul; ilyen módon magának az átlagnak a kialakulását befolyásolja. Ez a befolyás természetesen annál nagyobb, minél nagyobb a szóban forgó ágazat súlya az egész iparban. Nézzük meg példaként, milyen befolyást gyakoroltak az energiatermelő és átalakító iparágak az ipari termelékenység növekedésére Magyarországon. Ezen ágazatokban dolgozók létszámának százalékos aránya (állami ipar = 100) 1959-ben a következő volt:⁶

Szénbányászat	11,3
Kőolaj- és földgáztermelés	0,9
Tőzégbányászat	0,1
Brikettgyártás	0,1
Villamosenergia-ipar	3,3
Kőolajfeldolgozó-ipar	0,4
Városi gáz gyártása	0,4

Az átlagos ipari termelékenységre tehát jelentősebb hatást elsősorban a szénbányászat, másodsorban a villamosenergia-ipar gyakorol, minthogy ezek súlya számottevő. A többi, fentebb felsorolt ágazat hatása – legalábbis első közelítésnél – elhanyagolható.

A termelékenység alakulását a következő táblázat szemlélteti:

6. sz. táblázat

Az egy munkásra jutó nettó termelés indexe, 1950 = 100⁷

	1955	1958	1959	1960
Állami ipar összesen	116	130	135	142
Szénbányászat	91	107	108	
Villamosenergia-ipar	115	117	122	124

A munka termelékenysége a szénbányászatban és a villamosenergia-iparban lassabban növekedett, mint az ipar átlagában; ezen ágazatok tehát az átlagos ipari termelékenység növekedését lassították. A termelékenység lassúbb növekedésének oka a szénbányászatban főként a természeti feltételekben kereshető, a villamosenergia-iparban pedig abban, hogy itt viszonylag kevésbé munkaigényes iparágról van szó; a termelé-

⁶ Az ipar termelése és szerkezete, 1949–1959. Statisztikai időszaki közlemények, 1960.

⁷ A munka termelékenysége az iparban, 1958–1959. Statisztikai időszaki közlemények, 1960.

kenység növekedése igen nagy beruházásokat igényel, elsősorban új és eleve korszerűbben épített erőművek létesítésével függ össze. A következőkben még látni fogjuk, hogy a villamosenergia-iparban bekövetkezett technikai fejlődés a munkatermelékenység nagyon jelentékeny növekedését eredményezte, ez azonban nem az iparágban foglalkoztatott létszám viszonylagos csökkenésében, hanem a villamosenergia-termelés hatásfokának növekedésében, tehát a szénmegtakarításban mutatkozott.

Mint említettük, a termelékenység és az egy munkásra jutó villamosenergia-felhasználás növekedése sok esetben hasonló, sőt a növekedés első és igen durva közelítésben arányosnak tekinthető. Arról is szó volt, hogy több villamosenergia-felhasználás több munka felhasználásával egyértelmű, vagyis a társadalmi munka termelékenységének növekedését csökkenti. Ha helyes eredményt akarunk kapni, akkor a villamosenergia-felhasználás növekedésével, illetve az ezáltal okozott munkatöbblettel korrigálnunk kell az ipar termelékenységi indexét.

Magyarországon a villamosenergia-ipar a villamosenergia-termelésben felhasznált tárgyasult munka nagyobb részét szén formájában fogyasztja el. (Más a helyzet olyan országokban, ahol a vízi erőművek és a nem szénbázisú erőművek hányada jelentékeny.) A villamosenergia-felhasználás növekedése ugyan a szénfelhasználás növekedése irányában hat, de az erőművek hatásfokának növekedése ezt csökkenti. Ezenkívül számításba kell venni magának a szénbányászatnak a termelékenység-változását is. A magyar ipar példáján ezt a következőkben tehetjük meg:

7. sz. táblázat

	1950	1955	1959
Egy munkásra jutó villamosenergia-felhasználás a magyar iparban	100	117	133
1 kWó-ra jutó szénfelhasználás	100	92	81 ⁸
Egy munkásra jutó villamosenergia-felhasználás tüzelőanyag-egyenértéke kalóriában	100	107	108
A munka termelékenysége a szénbányászatban	100	91	108
Egy munkásra jutó villamosenergia-felhasználás munkaerő-igénye	100	119	100

KSH Statisztikai Évkönyv, 1959. 110. o. és KSH Statisztikai Havi Közlemények, 1957. 10. sz. 23. o.

A fenti számok szerint 1955-ben a villamosenergia-felhasználás megfelelő tekintetbevételével a termelékenység növekedésének indexét még csökkentette volna. 1959-ben azonban már az egy munkásra jutó villamosenergia-szükséglet növekedését teljes mértékben ellensúlyozta, elsősorban (és nagyobb mértékben) a villamos erőművek hatásfokának javulása, másodsorban (és kisebb mértékben) a munkatermelékenység növekedése a szénbányászatban.

Az energiafelhasználás változásának hatása a teljes munkafelhasználásra

A munka termelékenysége és az energiafelhasználás között az egyik, már említett összefüggés, hogy a termelékenység és az egy főre jutó villamosenergia-felhasználás növekedése általában együttjár. Ha az energiahordozók termelésének és villamos ener-

⁸ 1 kWó villamos energia termeléséhez felhasznált tüzelőanyag kalóriában.

giává történő átalakításának hatékonysága változatlan, akkor a villamosenergia-felhasználás növekedése lassítja az ipari termékek teljes munkaigényének csökkenését, vagyis a társadalmi munka termelékenységének növekedését. A fentiekben egy példán láttuk, hogy a szénbányászat termelékenységének növekedése és a villamos erőművek átalakítási hatásoknak javulása folytán ez nem következett be.

Van azonban az energiafelhasználás és a termelés összmunkaigénye között egy másik, nem kevésbé fontos összefüggés is. Az utóbbi években a technikai fejlődés egyik jellegzetes megnyilvánulása volt a kalóriában számított teljes energiafelhasználás viszonylagos csökkenése (a nemzeti jövedelemhez, a társadalmi termékhez, illetőleg az ipari termeléshez képest) és az egyes energiahordozók arányának változása a teljes energiafelhasználáson belül. Kétségtelen, hogy mind a viszonylagos kalóriamegtakarítás, mind az energiahordozók struktúrájának változása az energiafelhasználás formájában jelentkező tárgyasult munkaigényt változtatja, mégpedig általában nem is jelentéktelen mértékben *csökkenti*. Ezt a csökkenést azonban az energiamérlegekben kalóriában kimutatott megtakarítások nem jellemzik kellőképpen, mert sem azt nem mutatják meg, hogy a kalóriában kimutatott csökkenés *összességében* milyen munkafelhasználás-megtakarítást eredményez, sem pedig azt, hogy mi a kihatása az energiamérleg struktúrája változásának.

Az előbbieken közelítő számítást végeztünk arra nézve, hogyan változott az egy főre jutó villamosenergia-felhasználás munkaigénye a magyar iparban, számításba véve az erőművek hatásoknak és a szénbányászat termelékenységének változását. Az ilyen-fajta számítás azonban – bár van némi illusztratív érdekessége – rendkívül hízagos. A számításnál elhanyagoltuk a villamosenergia-termelő iparágban magában jelentkező termelékenységváltozást, valamint a munkatermelékenység változását az összes többi népgazdasági ágakban, amelyek pedig saját termelésükkel közvetve vagy közvetlenül a villamosenergia-termeléshez szintén hozzájárulnak. Azt sem könnyű megmondani, hogy 1 kWó villamos energia termelése tulajdonképpen milyen össznépgazdasági munkaigénynek felel meg, a kalkuláció és a statisztika szokásos módszereivel ugyanis nem tudjuk visszavezetni egy-egy iparág különféle anyag és egyéb felhasználásait a bennük rejlő élömmunkára.

Az ágazati kapcsolatok mérlege – mint ismeretes – lehetővé teszi az ún. teljes ráfordítási mutatók kiszámítását. Egy-egy ágazat egész, illetőleg egységnyi termeléséhez az egész népgazdaságban közvetve és közvetlenül felhasznált ráfordítások egyaránt visszavezethetők élömmunkára, valamint import- és amortizációs ráfordításokra. Az ágazati kapcsolatok mérlegéből meghatározható a technikai együttthatók ún. technológiai matrixa, amely az ágazatok közötti közvetlen kapcsolatokat tartalmazza. Ennek segítségével kiszámítható az ún. inverz matrix, amely már az ágazatok teljes, közvetett és közvetlen összefüggéseit tükrözi. Az inverz matrix elemei, az inverz koefficiensek azt tükrözik, hogy egy-egy ágazat egységnyi termelés-növekedéséhez milyen „szállításokra” van szükség a többi ágazatoktól, figyelembe véve a végighullámozó, továbbgyűrűző szükségleteket is. Ezek tehát a teljes ráfordítás kiszámítására alkalmas együttthatók. Ha az inverz matrixot megszorozzuk az ágazati kapcsolatok mérlegéből szintén megállapítható elsődleges ráfordítások vektoraival, tehát az ágazatok közvetlen munkaerő-, import- és amortizációs igényével, akkor megkapjuk az ágazatok teljes munkaerő-, import- és amortizációs ráfordításait.⁹

⁹ A közgazdasági szakirodalom az ágazati kapcsolatok mérlegének módszerét részletesen ismerteti, az erre vonatkozó alapvető tudnivalókat tehát ismertetnek, tételezzük fel és a fentiekben csak néhány összefüggésre emlékeztetünk.

Az ágazati kapcsolatok mérlege, illetőleg annak inverze lehetővé teszi, hogy az energiaráfordításokat visszaszámítsuk elsődleges ráfordításra. Bizonyos közelítő módszerrel az importráfordítások, de még az amortizáció is visszaszámíthatók élőmunkára. Ilyen módon az energiaráfordítások, az energiamérleg strukturális és dinamikus változásai is visszavezethetők az élőmunka-ráfordítások változására. Az ilyen visszavezetés nemcsak azért célszerű, mert a tárgyiasult munka egyik elemének változásáról ad felvilágosítást, hanem azért is, mert a szokásos energiamérlegek nem alkalmasak arra, hogy az energiaráfordítások változásáról minden szempontból kielégítő információt adjanak. Nyilvánvaló, hogy strukturális változás esetén a kalóriában vagy egyezményes fűtőértékű tonnában kifejezett változás nem feltétlenül mutatja teljesen a tényleges nép-gazdasági ráfordítások változását; az egyes alap- és másodlagos energiahordozók kalóriatartalma azok előállítási költségével nem arányos. *Népgazdasági szempontból* nem ad megfelelő képet a ráfordítások nagyságának változásáról az energiafelhasználásnak árakban történő mérése sem. Ez a helyzet szocialista és kapitalista országokban egyaránt. Szocialista országokban ugyanis az árárányokat az értékarányoktól gyakran céltudatosan eltérítik. Ez az eltérítés különösen nagymértékű lehet az energiahordozóknál, ahol különböző gazdaságpolitikai célok érdekében az egyes energiahordozók árárányai inkább azok használati értékéhez, mint az előállításuk ráfordításainak arányaihoz állanak közel. Kapitalista országokban pedig az energiahordozók termelésében különösen a nagyhatalmú trösztök árpolitikája, valamint az egyes kormányok gazdaságpolitikai intézkedései térítik el erősen az energiahordozók árárányait azok költségarányaitól. Ezért a teljes ráfordítás-tartalom számítása, vagyis a ráfordítások visszavezetése munkaerő- és importráfordításokra, valamint amortizációra, a tervezésben, különböző gazdaságpolitikai intézkedések hatásának lemérésében az energiagazdaság területén nagy jelentőségű, mert lehetőséget ad annak megállapítására, hogy a kalóriában, tehát technikai mértékegységben kimutatott volumen- és strukturális változások mögött milyen munkaerő-felhasználás, importigény és egyéb közgazdasági változások vannak.

E tanulmányban azonban csak az energiafelhasználás és a munkatermelékenység, vagyis az energiafelhasználás és a munkaerőszükséglet összefüggéseivel kívánunk foglalkozni. A szokásos termelékenységi indexek a tárgyiasult munkafelhasználás változását *egy-egy ágazaton belül* elhanyagolják. A következőkben néhány, természetesen csak közelítő és illusztratív jellegű számítással fogjuk igazolni, hogy ez az elhanyagolás az egész ipar vonatkozásában is, de egy-egy iparág vonatkozásában még sokkal inkább olyan mértékű lehet, ami a termelékenységi index helyességét már befolyásolja.

Mint ismeretes, a szokásos iparági és összipari termelékenységi indexet a termelési index és a munkaerőfelhasználás valamelyik indexének (a munkáslétszám vagy a munkaórák indexe) hányadosából képezik. Nálunk általában a nettó jellegű termelési indexet tekintik helyesebbnek; az utóbbi években egyébként a bruttó és a nettó indexek kevéssé térnek el egymástól. Ez az utóbbi termelési index valóban *közelíti* a nettó termelés alakulását, annyiban, hogy az index egyes elemeinek (többnyire terméksorainak) súlyozása az index bázisévének nettó termelési arányai alapján történik.

Az ilyen termelési indexek – szemben a teljes termelés (bruttó) indexeivel – helyesen mutatják a nettó termelés alakulását akkor is, ha megváltozik az egyes iparágak, illetőleg az egyes nettó indexeket alkotó terméksorok aránya, kiküszöbölik az ilyen jellegű struktúraváltozás torzító hatását. Ebből a szempontból tehát a nettó termelés indexét helyesen közelítik. Ha azonban a holtmunka felhasználása jelentősebben változik, az ilyenfajta index alkalmazása már nem teljesen helyes, mert nem tükrözi a nettó termelésnek a tárgyiasult munkafelhasználás megváltozásával összefüggő változását. Az ipar fajlagos energiafelhasználása az elmúlt évtizedben jelentékeny mértékben csökkent.

A következő táblázat bemutatja ezt a csökkenést 1950-hez képest a magyar állami iparban (gyáriparban) összesen és ennek néhány fontosabb iparágában.

8. sz. táblázat

Fajlagos energiafelhasználás 1955-ben és 1959-ben az állami iparban és néhány iparcsoportban¹⁰ 1950 = 100

	A		B		C	
	1955	1959	1955	1959	1955	1959
Állami ipar összesen	94	80	95	86	110	113
Bányászat	123	96	127	109	117	98
Kohászat	113	121	116	131	127	155
Gépipar	103	66	107	73	131	121
Építőanyagipar	86	74	87	76	104	117
Textilipar	96	84	99	92	117	103
Élelmiszeripar összesen	67	60	68	64	83	83

Az adatokból látható, hogy a fajlagos energiafelhasználás csökkenése az ipar egészére vonatkozólag különböző irányú változásokból adódik; a fajlagos energiafelhasználás a kohászatban növekedett, a többi ágazatban csökkent.

Ha azonban a fajlagos energiafelhasználás, amely a tárgyasult munkaráfordítások elég nagy részét képviseli, ilyen mértékben csökken, akkor kérdéses, helyesen mutatják-e be a szokásos nettó termelési indexek a termelékenység alakulását és nem válik-e indokolttá ezek korrekciója, legalábbis akkor, ha az energiagazdálkodásnak a munka termelékenységére gyakorolt hatását akarjuk szemléltetni. A fentiekben röviden ismertettük, hogyan számíthatók át a különböző ráfordítások – így az energiaráfordítások is – az ágazati kapcsolatok mérlege, illetőleg annak inverze segítségével munkaerő-ráfordításokra. A munkaerő-felhasználásra történő átszámítás után a termelékenységi index korrekciója is elvégezhető.

Egy régebbi tanulmányban, a KSH 1957. évi ágazati mérlege segítségével – az ipar ágazati szerkezetének tanulmányozására – kiszámoltuk az egyes iparágák teljes ráfordítási mutatóit (teljes munkaerő-ráfordítást, teljes importtartalmat és értékcsökkenési leírást) és átszámítási kulcsokat dolgoztunk ki az importtartalom és az értékcsökkenési leírás létszám-felhasználásra való visszavezetésére.¹¹ Az ott közölt számítások, illetőleg mutatószámok segítségével az energiaráfordítások teljes munkaerő-ráfordítási mutatószámai is kiszámíthatók. Ismeretes, hogy az ilyen jellegű számításoknak számos hibája van, amelyeket itt nem részletezünk. (Például feltételezik az egyes ágazatok homogenitását mind termékeik, mind a termékek ágazatonkénti elosztása szempontjából, feltéte-

¹⁰ Energiahordozók kalóriára átszámítva és összesítve.

A) A nettó termelés egységére jutó összes ipari energiafogyasztás indexe az 1955. és 1959. évekre, százalékban; a villamosenergia-felhasználás a mindenkorli hatásfokkal visszaszámítva alapenergia-hordozóra.

B) A nettó termelés egységére jutó összes ipari energiafogyasztás indexe az 1955. és 1959. évekre, százalékban; a villamosenergia-felhasználás az 1950-es hatásfokkal visszaszámítva alapenergia-hordozóra.

C) A munkáslétszám egy főjére jutó összes energiafogyasztás indexe az 1955. és 1959. évekre, százalékban; a villamosenergia-felhasználás az 1950-es hatásfokkal visszaszámítva alapenergia-hordozóra.

¹¹ Cukor György-Román Zoltán: Az ágazati kapcsolatok mérlegének felhasználása az ipar ágazati szerkezetének vizsgálatára és tervezésére. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Közleményei, 9. sz. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1960.

lezik az import, illetőleg export homogenitását, azok devizaellenértéke szempontjából stb. A szóban forgó számítás ezenkívül még olyan hibákat is tartalmaz, amelyek a magyar 1957. évi tábla speciális voltából származnak, ti. egyrészt abból, hogy ez volt az első elkészített tábla és még sok tekintetben nem álltak rendelkezésre a megfelelő statisztikák, másrészt abból, hogy az 1957. év a magyar népgazdaság számára több tekintetben speciális volt; ez év különböző népgazdasági arányai az előző és a későbbi évektől többé-kevésbé eltértek.)

Az említett tanulmányban közölt teljes ráfordítási mutatók segítségével kiszámoltuk a főbb energiahordozók 1 milliárd kalóriájára eső elsődleges ráfordításokat. Ez a számítás a fentebb említett hibák, illetőleg torzítások miatt inkább illusztratív jellegű, mégis helyesen mutat bizonyos tendenciákat.

9. sz. táblázat

1 milliárd kcal-ra jutó elsődleges ráfordítások, 1957

	Létszám főben	Import 1000 dFt-ban	Értéksökke- nési leírás 1000 Ft-ban	Létszám (importtal) főben	Értéksökke- nési leírás főben	Összes ráfordítás főben
1	2	3	4	5	6	7 = 5 + 6
Szén.....	1,85	2,94	8,45	2,20	0,47	2,67
Koksz.....	—	50,93	—	6,04	—	6,04
Villamos energia.....	2,35	13,78	25,79	3,98	1,44	5,42
Fűtőolaj.....	0,52	9,71	8,32	1,67	0,47	2,14
Benzin + gázolaj.....	0,52	9,71	8,32	1,67	0,47	2,14
Földgáz.....	0,81	1,57	19,07	1,00	1,07	2,07

A fenti számításban bizonyos egyszerűsítéseket alkalmaztunk, amelyek a pontosságot szintén csökkentik. Elhanyagoltuk a hazai koksztermelést és az egész kokszfelhasználást importeredetűnek tekintettük. A fűtőolaj, a benzin és a gázolaj ráfordításait azok kalóriatartalma alapján osztottuk meg. Ugyancsak a kalóriatartalom alapján osztottuk meg a hazai földgáz és a hazai termelésű nyersolaj ráfordításait.

Az említett egyszerűsítéseket az tette megengedhetővé, hogy – mint említettük – számításunk eleve csak illusztratív célt és a tendenciák bemutatását szolgálhatja.

A szóban forgó táblázat így is mutatja, hogy a fűtőolaj és a földgáz azonos kalóriamennyiségre jutó ráfordításai lényegesen alacsonyabbak, mint a szén esetében. (Megjegyzendő, hogy az 1957. év speciális körülményei a fűtőolaj, illetőleg a földgáz terhére torzítanak; a többi évben ezek a szénhez viszonyítva még kedvezőbb képet mutatnának.)

A számítás legbizonytalanabb része mind az alapadatok helyállósága, mind az eredmény közgazdasági értelmezhetősége szempontjából az értéksökkenési leírás átszámítása munkaerőfelhasználásra. Ezért a továbbiakban olyan számításokat fogunk végezni, amelyeknél csak a folyamatosan jelentkező ráfordításokat számítjuk át teljes munkaerő-ráfordításokra, az értéksökkenési leírást tehát figyelmen kívül hagyjuk.

Az energiahordozók teljes ráfordítási mutatószámai segítségével átszámoltuk a fontosabb energiahordozók 1957. évi ipari felhasználását létszám-ráfordításokra. (A szám-bavétel nem teljes körű, a városi gázt és a tüzfát például elhanyagoltuk.) Az átszámítás segítségével kapott arányokat a 10. sz. táblázat tartalmazza.

Már egy év energiaszolgáltatási struktúrájának létszámigényre való átszámítása is néhány érdekes következtetést tesz lehetővé. Amint az várható volt, a fűtőolaj és a földgáz aránya kisebb munkaerő-ráfordítás, mint kalória-felhasználás szempontjából. Ezen

10. sz. táblázat

	1957 kcal alapján	Teljes (termelési és import) ráfordítás létszámban
Szén	40,1	29,8
Koksz	14,5	28,6
Villamos energia	31,2	34,3
Fűtőolaj	9,9	5,4
Földgáz	3,1	1,3
Benzin + gázolaj	1,2	0,6
	100,—	100,—

energiahordozók hányadának növekedése tehát – és ez a hányad az elmúlt évtizedekben jelentékenyen növekedett – már önmagában is komoly megtakarítással jár. Említésre méltó, hogy a kokszfelhasználás, amely kalóriában mindössze 14,5%-ot tesz ki, munkaerő-ráfordítások alapján kiszámolva ennek kb. kétszerese, súlya tehát a munkaerő-felhasználás szempontjából jóval nagyobb, mint a kalória-felhasználás szempontjából. (Az előző táblázatból látható volt, hogy a teljesen importeredetűnek tekintett koksz kalóriaegységre jutó ráfordításigénye a szén ráfordításigényének több mint kétszerese.)

A felhasznált teljes ráfordítási együtthatók nemcsak az energiamérleg struktúrájának, hanem időbeli változásának elemzésére is felhasználhatók. Az energiafelhasználás teljes munkaerő-ráfordítását akkor kapnánk meg, ha az 1957. évhez hasonlóan ezt az átszámítást más évekre is elvégeznénk. Az ágazati kapcsolatok mérlegének inverze a számítások készítésének időpontjában azonban csak az 1957. évre állt rendelkezésre. Átszámítottuk azonban az 1950., 1957. és 1959. évi energiafelhasználást, annak teljes munkaidő-tartamára, az 1957. évi teljes ráfordítási együtthatók alapján. Az így kapott eredmény nem a teljes munkaigény, minthogy 1950 és 1959 között a munka termelékenysége (az ágazati kapcsolati mérleg koefficiensei) változott. A számítás eredménye azonban azt mutatja, hogy mennyi lett volna az energiafelhasználás, valamint az energiamérleg struktúrájának változása következtében elért munkaerőmegtakarítás az iparban, abban az esetben, ha – az energiafelhasználásban bekövetkezett változásoktól eltekintve – az 1957. év felhasználási együtthatói és ágazati összefüggései változatlanok maradtak volna.

A következő számításban a villamosenergia-felhasználást változtatlan (1950. évi) kalóriatartalommal vettük tekintetbe, tehát a villamosenergia-termelés átalakítási hatásfokának javulásától eltekintettünk. Ez azért látszott célszerűnek, hogy az ipar különböző ágazataiban elért energiamegtakarítást önmagában vizsgálhassuk.

11. sz. táblázat

Megnevezés	1950	1957	1959
Ipari termelés indexe	100	181	228
Létszámra átszámított energiafelhasználás indexe az iparban	100	166	206
Létszámban kifejezett viszonylagos megtakarítás			
1000 fő		14	26
az ipari munkáslétszám hányadában, %		1,8	3

Az elért megtakarítás részben a teljes energiafelhasználás csökkenésének eredménye, részben az energiafelhasználás struktúrájának változásából származik és mint látjuk, az egész ipar vonatkozásában már nem teljesen elhanyagolható mennyiség, noha a nettó termelési, illetőleg termelékenységi indexet nagyon lényegesen nem változtatná meg.

Némileg más a helyzet, ha nem az egész iparra, hanem néhány iparágra végezzük el ugyanazt a számítást. Itt már előfordul, hogy az energiafelhasználás változása a teljes munkaerő-felhasználásnak olyan mértékű változását eredményezi, ami a termelékenységi index helyességét is kétségessé teheti. Így például a kohászatban 1957-ben 1950-hez képest az energiafelhasználás kalóriában is, és még teljes munkaerő-felhasználásra átszámolva is nagyobb mértékben növekedett, mint a termelés. Az ilyen módon átszámított létszám-növekedés 1955-ben 1000, 1957-ben közel 19 ezer, 1959-ben kb. 17 ezer fő. Minthogy 1959-ben a kohászat munkáslétszáma 59 600 fő volt, az energiafelhasználás növekedésének kihatása a kohászat munkáslétszámának 29⁰/₀-át teszi ki – tehát igen nagyjelentőségű. Természetesen a szóban forgó növekedés nem írható teljes mértékben a kohászat fajlagos energiafelhasználása növekedésének terhére, az nagyobbbrészt a kohászatban belüli termékstruktúra változásának következménye.

Ellenkező irányú változásokat tapasztalhatunk az építőanyag-iparban, ahol a fajlagos energiafelhasználás csökkenése 1950-től 1959-ig, teljes munkaerő-felhasználásra átszámítva, több mint 5000 fő; az építőanyag-ipar 1959. évi munkáslétszámának 10⁰/₀-a. Itt tehát a termelékenységi indexet felfelé kellene korrigálni. Hasonló a helyzet a textil-iparban, ahol szintén megtakarítással találkozunk. Ennek mértéke azonban kisebb; az 1959. évi munkáslétszámnak kb. 2⁰/₀-a.

A villamosenergia-termelés átalakítási hatásfokának növekedése is átszámítható teljes munkaerő-felhasználásra. A megtakarítás 1950-hez képest kalóriában, illetőleg munkaerőben a következő:

12. sz. táblázat

	10 ⁶ kcal	Fő
1951	641	2,551
1952	387	1,540
1953	444	1,767
1954	1,407	5,600
1955	2,076	8,262
1956	3,042	12,107
1957	4,197	16,704
1958	5,590	22,248
1959	7,481	29,774

Az energiafelhasználás volumenének és struktúrájának változása tehát az egész iparra is, egyes iparágakra is a tárgyiasult munka felhasználásának a termelékenységi szempontjából is számottevő változását eredményezheti.

LUKÁCS LÁSZLÓ

ÖSSZEFÜGGÉSEK
A BERUHÁZÁSOK GAZDASÁGOSSÁGA
ÉS AZ ÉRDEKELTSÉG KÖZÖTT

ÖSSZEFÜGGÉSEK A BERUHÁZÁSOK GAZDASÁGOSSÁGA ÉS AZ ÉRDEKELTSÉG KÖZÖTT¹

Hazánk szocialista építésében az utóbbi években egyre inkább előtérbe kerültek a *beruházások gazdaságosságának* követelményei. A gazdaságosság fogalmának és mérhetőségének vizsgálatában a magyar közgazdaságtudomány is jelentős eredményeket ért el. Nem kevésbé jelentősek a *gazdaságossági számítások* gyakorlati meghonosításának eredményei sem. 1958 óta minden jelentős beruházásunk engedélyezését gazdaságossági számítások készítése és felülvizsgálata előzi meg. A megvalósult beruházások gazdaságossági vizsgálata azonban arra figyelmeztet, hogy a megvalósított beruházások tényleges gazdaságossága nem éri el a számításokban szereplő, tervezett fokot. Vegyük szemügyre az erre vonatkozó adatokat.

A beruházások gazdaságosságának *utólagos értékelését* a Beruházási Bank első ízben az 1959-ben teljesen befejezett, értékhatár feletti beruházásokra nézve végezte el.² Ebben az évben csak 28 olyan közvetlenül termelő beruházást helyeztek teljesen üzembe, amelynek tényleges gazdaságossági adatai – a használatos gazdaságossági mutatók alapján – utólag is vizsgálhatók voltak. Az 1959-es év – mint ismeretes – egyébként is igen sok nehézséggel és módosítással terhes év volt beruházási szempontból. Ráadásul a bank által első ízben végzett ilyen természetű adatgyűjtés a vállalatokat készületlenül érte, és ezért, de egyéb okokból is, igen sok kétség fér az adatok megbízhatóságához. A teljesítési adatok a valóságosnál szebbet mutatnak azért is, mert az 1958 előtt megkezdett beruházások „tervezett” gazdaságosságát tartalmazó programok 1958-ban, a megvalósítás viszonylag előrehaladott fokán készültek és szentesítették az addig bekövetkezett eltéréseket. A termelés és az üzemeltetési költség tekintetében is meg kellett elégednünk az első év adataival, mert a későbbiek eddig nem kérték be.

Az adatok tehát viszonylag szűk körűek, rövid időszakra vonatkoznak és nem teljesen megbízhatóak, de jobb híján csak rájuk támaszkodhattunk. E dolgozatban a bank jelentésén és a bank vizsgálatának a jelentésben fel nem dolgozott kérdőívanyagán alapuló részletes számításainknak itt csak néhány végső eredményét közöljük.³ Ezeket a teljesítési adatokat az előírt gazdaságossági mutatók közül legáltalánosabban használt ún. g_n mutató szerkezetének megfelelően válogattuk össze, hogy a beruházások gazda-

¹ A Közgazdaságtudományi Intézet Ipari Osztályán kutatás folyik az ipari beruházások gazdaságosságának és gazdaságossági számításainak témakörében. E kutatás eddigi főbb eredményeit tartalmazza a szerzőnek „A beruházás-gazdaságossági számítások megalapozásának és felhasználásának problémái” című terjedelmesebb intézeti tanulmánya. Ez a cikk a tanulmány egyik részének felhasználásával készült.

² Lásd: A Magyar Beruházási Bank jelentése az 1959-ben teljesen üzembe helyezett értékhatár feletti tárcaberuházások utólagos értékeléséről. 1961. Sokszorosítva.

³ Magukat a számításokat az 1-es lábjegyzetben említett tanulmány tartalmazza.

ságosságának megvalósulásáról a megszokott módszerrel vonhassunk le átfogó következtetést. Ezért tárgyaljuk a beruházási költségek, a megvalósítás időtartama, a termelési érték és az üzemeltetési költségek tervteljesítésének eredményeit. Ezek az eredmények tehát az 1959-ben véglegesen üzembe helyezett, közvetlenül termelő, értékhatár feletti ipari beruházások átlagát jellemzik.

A *beruházási költségek* átlagosan kb. 25⁰/₀-kal haladták meg a tervezettet. A *megvalósulás időtartamában* átlagosan kb. 11⁰/₀ késés rejlik. Ha a késés következtében megnövekedett eszközleköltést is számításba vesszük, akkor kb. 50⁰/₀-os átlagos költség-túllépést kapunk.

Súlyozott átlaggal számítva a beruházások *tervezett kapacitásának* kb. 90⁰/₀-a lépett be ténylegesen és – ezzel összhangban – a beruházási programnak a *termelési értékre* vonatkozó terve is kb. 90⁰/₀-ra valósult meg. A kapacitás, a termelési érték tervének *átlagos* teljesítését másképp kell értékelni, mint a beruházási költségeket, vagy a megvalósítási időtartamét. Míg a költség- vagy időtartam-terv nemteljesítése mindig hiányosság, a kapacitásterv, a termelési értékterv túlteljesítése a beruházásban nem mindig kedvező jelenség. (Például importnyersanyagból dolgozó üzem építésekor.)

Az *egységnyi kapacításra eső üzemeltetési költség* átlagosan 9⁰/₀-kal magasabb a tervezettnél. Ennek megfelelően az átlagos *nyereséghányad* 80⁰/₀-a, az átlagos *költség-szint* 103⁰/₀-a a tervezettnék.

Az egyes beruházások mutatóinak szóródása az átlagok körül igen nagy. Ez nemcsak azt jelenti, hogy elvétele vannak olyan beruházások is, amelyeknél a beruházási költség és a megvalósítási időtartam több mint kétszeresét teszi ki a tervezettnék, hanem azt is, hogy igen sok beruházás a tervezett költségekből és a tervezett idő alatt valósult meg, és ezek eredményeinek tanulmányozása igen hasznos tanulságokat szolgáltat.

Említett számításaink során a közölt adatokat behelyettesítettük a g_n mutatóba, hogy megkapjuk a vizsgált beruházások tervezett gazdaságossági mutatójának *átlagos* megvalósulását. A g_n mutató átlaga a program szerint 1,0, ténylegesen 0,93. A gazdaságosság tervezett fokától való elmaradásra abból is következtetni lehet, hogy az *egységnyi kapacításra eső beruházási költség* tervét átlagosan 36⁰/₀-kal lépték túl, a beruházás költségének a nyereségből való *megtérülése* pedig a tervezett négyéves átlaggal szemben 6,4 évre húzódik el.

Az 1960. évre csupán nem teljes körű vizsgálatból vannak adataink.⁴ Ezek az adatok nem használhatók a tervteljesítés fokának megítéléséhez, mert tervként az 1959. évi árakra „átárazott” okmányt fogadták el; átárazni pedig csak az utolsó érvényes okmányt kellett, amelyek már igen sok módosítást tartalmaznak. A módosítások pedig általában legalizálják a beruházások tervszerűtlenségeit. Egyébként az 1960-ban üzembe helyezett 134 db értékhatár feletti közvetlenül és közvetve termelő beruházás ilyen értelemben vett „tervezett” *költségét* átlagosan csak kb. 1 százalékkal, a *megvalósítási időtartamot* átlagosan kb. 13 százalékkal lépték túl. Ezért arra következtethetünk, hogy a *beruházási költség átlagos tervteljesítésének mutatója* 1959-hez képest 1960-ban javult, de a hiányosságok nem szűntek meg teljesen. A megvalósítási időtartam átlagos tervteljesítése még kissé romlott is. (A teljes gazdaságossági mutatót – a termelési értékre és az üzemeltetési költségre vonatkozó adatok hiányában – nem számíthattuk ki.)

A közgazdászok fontos feladata azoknak az *okoknak* a feltárása, amelyek miatt a beruházások gazdaságossága elmarad a tervezettől és a követelményektől.

⁴ Magyar Beruházási Bank: Tájékoztató az 1960. évben teljesen üzembe helyezett értékhatár feletti beruházások költség- és időalakulásának utólagos elemzéséről. Kézirat.

1. A beruházások elégtelen gazdaságosságának okai

Az elmaradás okait a szakemberek egy része a beruházások népgazdasági tervezésében, a *tervezési módszerekben* és a beruházási erőforrásokkal történő gazdálkodás tervszerűtlenségeiben keresi. Egyes ágazatokban távlati fejlesztési koncepciók és a beruházások távlati terveinek kialakulatlansága, gyakori változása kétségtelenül megnehezíti a beruházások egyedi és éves tervezését. Ez utóbbiak viszont, néha még a viszonylag stabil távlati elképzelésekkel sincsenek mindig összhangban. Az éves keretek elszakadnak a beruházások egyedi engedély-okmányában foglalt tárgyévüi ütemektől is. A gazdaságossági célkitűzések nem teljesítésének további oka lehet az éves beruházási terv többszöri változtatása, a keretek elhúzódozó tisztázatlansága az év első hónapjaiban, és az, hogy sok esetben menet közben tovább csökkentik a keretet (beruházásokat leállítanak, illetve lassítanak). Más beruházások keretét év közben, sőt néha az év vége felé emelik fel.

Mindez nyilvánvalóan megnehezíti a programban foglalt költségkeretek és határidők betartását, de nem feltétlenül kárhoztatandó. Ilyenkor nyilván magasabb szempontok alapján hozott és időközben felmerült okokból elkerülhetetlen intézkedésekről van szó. A terv-változtatások végül nem oly gyakoriak, és kihatásuk sem lehet olyan jelentős, hogy egyedül indokolhatná az elmaradást.

Mások a beruházások *előkészítésében*, műszaki tervezésében vélik megtalálni a bajok forrásait. Kétségtelen, hogy az e téren az utóbbi néhány évben elért jelentős eredmények ellenére még elég nagy azoknak a beruházásoknak a száma és volumene, amelyek kivitelezése részleges tervdokumentációval folyik. (Az 1959-ben üzembe helyezett beruházásoknak szám szerint fele, érték szerint negyede a kivitelezés megkezdésekor nem rendelkezett az indításhoz előírt okmányokkal.) Hasonlóan hat, természetesen az is, ha a tervek elkészültek ugyan, de bennük gyakorlatlanságból, szakszerűtlenségből vagy egyéb okból olyan hibák maradtak, amelyek ugyancsak késleltetik és drágítják a kivitelezést. Az sem vitatható, hogy az elszórt előkészítés, a hiányos vagy minőségileg fogyatékos tervellátás az egyik oka annak, hogy menet közben gyakran kerül sor módosításra. A *módosítások* általában növelik a költségelőirányzatokat, meghosszabbítják a határidőket.

Akadnak olyan szerzők is (főleg a napi és heti sajtóban e témakörben megjelent cikkek szerzőinek túlnyomó része), akik a hiányosságokat *szubjektív tényezőkkel* (rendetlenséggel, hanyagsággal, rossz szervezéssel, mások: képzetlenséggel, tájékozatlansággal stb.) magyarázzák.

Az elsorolt okok jelentőségét semmiképpen sem kívánjuk semmibe venni, amikor úgy véljük, hogy önmagában egyik sem lehet elegendő oka a gazdaságossági követelményektől való elmaradásnak. Még együttes hatásuk sem magyaráz meg mindent. A hiányosságok további igen fontos okait kereshetjük az *érdekeltség* különböző formáinak helytelen alkalmazásában és hibás működésében.

A továbbiakban egyedül az érdekeltségben rejlő okokra fordítjuk figyelmünket. Az érdekeltségi jellegű okok nemcsak közvetlenül hathatnak kedvezőtlenül beruházásaink gazdaságosságára, hanem azáltal is, hogy az előbb felsorolt okok összetevői között is megtalálhatók. Ezért úgy gondoljuk, hogy ha ebben a vonatkozásban lehet gyökeres javulást elérni, akkor ez a többi ok leküzdését is elősegíti.

Az érdekeltségi rendszernek a beruházási tevékenységgel kapcsolatos sokféle hatása már régóta ismert, itt tehát elegendő egynéhány, tézisszerű megállapítást tenni. Eközben persze csak a legfontosabb mozzanatokra lehetünk tekintettel, a valóságot erőteljesen leegyszerűsítve ábrázoljuk.

A *vállalatoknál* az anyagi érdekeltég nagyjából a következőképpen hat:

a) *A beruházók többsége termelő vállalat. 1957 óta majdnem valamennyi termelő vállalati ösztönzési forma közvetlenül vagy közvetve a nyereséghányad növelésében teszi érdekeltté a vállalat dolgozóit mind egyénenként, mind pedig a vállalati kollektíva tagjaiként.*⁵ A termelő vállalat beruházási tevékenységében is jórészt ennek az ösztönzésnek a hatása alatt áll. Ezért a nyereség mint kizárólagos vagy legalábbis túlnyomó ösztönző a beruházót abban teszi érdekeltté, hogy *minél több új termelőkapacitást kapjon*, s hogy az új kapacitás gyorsabban, nagyobb üzemeltetési biztonsággal, jobb minőséggel lépjen be. Beruházással a legkönnyebb önköltségcsökkentést, tehát nyereséghányad-növelést elérni.

A több nyereség elérését a beruházások természetesen nemcsak közvetlenül szolgálják, és nemcsak a nyereség az egyetlen gazdasági érdek, amit szolgálhatnak. Ha a vállalat „nagyobb terjedelemben eszközölhet beruházásokat, több lehetősége van arra, hogy a gyakran változó termelési feladatokat beruházások segítségével oldja meg. Egyébként is beruházásból soha nem lehet elég. Egy gép kicserélése, raktár- vagy kultúrterem-bővítés stb. mindig napirendre tűzhető egy működő vállalatnál, különösen, ha a beruházás a vállalatnak egy fillérébe sem kerül”.⁶

b) *A tervezővállalatok jelenlegi érdekeltségi rendszere minél több tervezési (beruházási) volumen vállalásában és megvalósításában teszi érdekeltté a tervezőirodák vezetőit és kollektíváját. A nagyobb tervezési és beruházási volument egy-egy beruházás drágításával és több beruházás tervezésének vállalásával lehet elérni. Az elsőt még a programnak tervezőirodában történő kidolgozása esetén is fékezi a beruházónak az a törekvése, hogy a beruházási költségeket aláterveztesse.*

Több beruházás tervezésének vállalására a tervezőirodák a tapasztalt leállítások miatt törekszenek. Megfelelő munkatartalék nélkül nem látnák biztosítva termelési és nyereségbefizetési (!) tervük teljesítését. (Az elaprózás irányában hat az az általános tapasztalat is, hogy a tervezők többsége előnyben részesíti az eszmei tervezést a kivitelezési tervdokumentáció készítésével szemben, s ezért az előbbiből gyakran többet vállal, mint amennyit azután az utóbbival el tud látni.)

c) *Az építőipari kivitelezőket a saját, forintban mért termelési tervük és az építőipari árrendszer közvetítésével működő anyagi érdekeltségi rendszer minél több kivitelezési volumen vállalásában és megvalósításában teszi érdekeltté. A volument itt sajnos csak forintban tervezik. A kivitelezési forintérték egyrészt egy-egy beruházás megdrágításával növelhető. Másrészt a kivitelező építőipari vállalatnál „az eszközök, illetve a kapacitás szétforgácsolásában való »érdekeltség« ... is érvényesült. A beruházások tervellátottsága ... erősen fogyatékos volt. Az építőipari vállalatnak tehát fel kellett készülnie arra, hogy a kivitelezési tervek hiánya vagy hibás volta miatt a munkák egy része bizonyos ideig nem folytatható”,⁷ ezalatt azonban nem szűnik meg a forintterv teljesítésében való érdekeltség. A minél több tétel egyidejű vállalását az építőipari vállalatok számára az is tanácsossá tette, hogy a termelési és az anyagtervet akkor készíti, amikor még nem tudja, hogy mit fog építeni. Így anyagkészlete, de munkásgárdája is adott szerkezeti arányokban áll rendelkezésre, miért is valószínűbb a tervteljesítés, ha minél több munkahelye van. Végül erre törekszik azért is, mert előfordulhat egy-egy beruházás leállítása vagy kivitelezésének lassítása. A kivitelező tehát erősen érdekelt abban, hogy manőverezési lehetősége, tehát minél több*

⁵ Ezt a tételt bizonyítja Ozsváld László: A műszaki dolgozók anyagi ösztönzési rendszerének fejlődése hazánkban c. kandidátusi disszertációja.

⁶ A beruházások és felújítások finanszírozása. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1959. 16. o.

⁷ A beruházások és felújítások finanszírozása. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1959. 16. o.

folyamatban levő munkája legyen. A termelési forinttervvel együtt ez is a minél nagyobb beruházási volumen vállalásában teszi érdekeltté.

A gépet szállító vállalatnak nem érdeke a szállított gép árának csökkentése.

A beruházások vonatkozásában a *nem anyagi érdekeknek* is kiemelkedő jelentőségük van. A vállalatok presztízssokokból és azért is igyekeznek minél több beruházás engedélyezését elérni, mert modernebb gépek, jobb, egészségesebb munkakörülmények, kiterjedtebb szociális és kulturális létesítmények jobban vonzzák a munkásokat.

A vállalatok középső (iparigazgatósági) és felsőbb szintű *irányító szervei* bizonyos fokig más érdekeltségi hatások alatt dolgoznak. Az irányító hatóságok dolgozói azonban kisebb részben anyagi, de főleg nem anyagi érdekek következtében – az érdekeltség formáinak eltérése ellenére is – *a vállalat, az ágazat érdekeivel azonosítják magukat*. A közbenső szerveknek az a törekvése, hogy korlátozzák a lentől jövő beruházási igényeket, mit sem változtat azon, hogy felfelé maguk is védelmére kelnek az igények java részének. A beruházási keretek és konkrét beruházások védelmében nemcsak vállalati, hanem ágazati presztízis is érvényesül. (Az ágazat szakosított beruházási apparátusát: tervezőintézeteket, építőipari vállalatokat, beruházási osztályokat is el kell látni munkával.) Az ágazat álláspontját képviselik sok esetben a tervhivatali szakmai főosztályok dolgozói is.

A szakmailag el nem kötelezett szervek közül a KSH-nak sem a szakmai bíráló, sem a döntés nem feladata; a Beruházási Banknak van lehetősége előzetes szakmai ellenőrzésre, de még az utóbbi időben sem mindig érvényesül a véleménye a döntésben. A keretek elosztásában – tehát abban, hogy az Országos Tervhivatal Beruházási Irodája által gazdaságossági szempontból véleményezett beruházások a tárgyévra mennyi keretet kapnak – gyakorlatilag az Országos Tervhivatal Beruházási Főosztálya dönt. Az elfogulatlan szervek a konkrét beruházásokra vonatkozó részletes adatok, a szakmai ismeretek hiányában sokszor még igazuk tudatában sem léphetnek fel kellő erővel az érdekeltekkel szemben. Így a Beruházási Főosztály a szakmai bíráló tekintetében – a Beruházási Bankon kívül – a szakmai főosztályra van utalva. A döntés helyességét azonban ez sem feltétlenül biztosítja. A szűkös beruházási lehetőségeket (pénz, anyag, kapacitás) általában messze meghaladják a beruházási igények. E feszültség feloldásában az érdekelt szakmai társosztályok nem segítenek és így megeshet, hogy a feszültséget csak papíron sikerül fellazítani; magyarul: elfogadják az alátervezett költségű beruházást, mert így több kérelmezőt lehet „kielégíteni”.

A felsorolt *érdekeltségi hatások* egyik közös vonásaként megállapítható tehát, hogy a jelenlegi érdekeltségi rendszer formáinak többsége *nem hat a beruházások reális tervezése és takarékos kivitelezése irányában*.

A legfontosabb érdekeltségi formák másik közös vonása, hogy *erős a törekvés minél nagyobb darabszámú, volumenű és értékű beruházás megszerzésére*.

Az érdekeltség itt is, mint mindenütt, *rendkívül szövevényes* és sok mindenféle nyílt és rejtett erő működését öleli fel. Az elmondottakon kívül nyilván sok más érdek, köztük más irányú, esetleg ellenkező hatású érdek is hat. A lényeges azonban az, hogy mind a beruházónak, mind a tervezőnek, mind a kivitelezőnek, mind ezek irányító szerveinek – kevés és jelentéktelen kivétellel – érdeke a minél nagyobb beruházási volumen elnyerése, de nagyon csekély az érdekeltségük a beruházásokkal való takarékoságban.

Az érdekeltség ilyen hatásai mellé felsorakozik még *egynéhány fontos körülmény*, amelyet figyelembe kell vennünk:

a) A beruházási keretekkel és anyagi eszközökkel nagyon szigorúan kell *takarékoskodni*. Épp a takarékoskodás egyik megnyilvánulási formája *a beruházások engedélyezésének magasfokú koncentrációja*.

b) A beruházási kérelmek feletti *egyenkénti döntést* is központosították. (Megszűnt a korábbi gyakorlat, amikor a központi hatóság nem a konkrét beruházásokat, hanem a tárcá keretét hagyta jóvá.) Jóllehet a népgazdasági beruházási keretnek a tárcák közötti megosztása hosszú évek óta (a sajátos 1953–54-es és 1956–57-es időszak kivételével) meglehetősen stabil; a beruházásokért való küzdelem most inkább egy-egy konkrét beruházás engedélyezéséért folyik. (Hiszen az egyenkénti engedélyezés rendszerében a konkrét beruházás elutasítása egyben azt is jelenti, hogy a beruházó (iparág) abban az évben más célra már csak nagyon nehezen kaphatja meg az elutasítás révén a kezéből kicsúszott beruházási keretet.)

c) A keretek elosztásánál – a beruházási eszközök koncentrálására törekedve – előnyben részesítik a folyamatban levő beruházásokat az új induló beruházásokkal szemben. „Könnyebb a nagyobb keretért a folyamatban levő beruházások birtokában harcolni, mint új, még el nem kezdett beruházások céljaira.”⁸

Sőt, a már megkezdett beruházás *módosítását* akkor is könnyebb kieszközölni, mint új beruházásra engedélyt kapni, ha az előbbinek a gazdaságossága kedvezőtlenebb. Ezt mutatja, hogy a módosítás, az utolsó terv legalizálja a túllépéseket.⁹

d) Köztudomású, hogy a beruházási tevékenységben még a tervtől lényegesen eltérő beruházás esetében *sem szoktak felelősségrevonást* alkalmazni. Még a komoly felelősségrevonás (és jutalmazás) megalapozására hivatott rendszeres ellenőrzés sem épült ki teljesen.

e) Végül azt is fontos szem előtt tartani, hogy korán, kevés és *bizonytalan szám* alapján (programszinten) a beruházások elbírálása rendkívül nehéz és bonyolult feladat;¹⁰ az elbírálásnál – amennyiben egyáltalán gazdaságossági megfontolások alapján döntenek – egyetlen mutató jelzi a gazdaságosságot (közismert, hogy a bekért többféle mutató között a *g_n mutatónak „monopolhelyzete” van*, s mi több, él – vagy legalábbis sokáig élt – a beruházók tudatában annak a híre, hogy a jóváhagyó szervek dolgozói fetisizálják az 1,0 értékű mutatót). A gazdaságossági számítások *megalapozottsága*, tehát ellenőrizhetősége még sok kívánnivalót hagy maga után.

Ha tehát a beruházások tervezése és kivitelezése az érdekeltség nyomása alatt történik, s ha ez a nyomás nem a takarékoság, hanem minél több beruházás megvalósítása irányában hat, és ha fennállnak az elmondott körülmények, amelyek úgy teszik harci kérdéssé a beruházások engedélyezését, hogy az engedélyező szervek fegyverzete nem teljes; akkor logikailag nyilvánvaló, hogy *törvényszerű* a programok mellékletét képező gazdaságossági számítások torzítása, a *mutatók szépítése*. Ez a gyakorlat oda vezet, hogy a *benyújtott számítások funkciója valójában nem a beruházási döntés előkészítése, hanem annak befolyásolása*. Kérdés, hogy a tények igazolják-e logikánkat: a valóságban létezik-e a gazdaságossági mutató szépítése?

⁸ A beruházások és felújítások finanszírozása. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1959. 16. o.

⁹ Vö. A Magyar Beruházási Bank jelentése az 1959-ben teljesen üzembe helyezett értékhatar feletti tárcaberuházások utólagos értékeléséről. 1961. Sokszorosítva. 3. o.

¹⁰ Megjegyzendő, hogy az 1962-ben életbe lépett új beruházási kódex lényegesen megnövelte az engedélyezés alapjául szolgáló beruházási program tartalmát. A terjedelmesebb programban foglalt adatok *nagyobb mennyisége* azonban nem feltétlenül jár együtt *jobb minőségükkel*, különösen, ha ezeket az adatokat a konkrét műszaki tervezés egy korai fázisában kell kidolgozni.

2. A tervezett és a tényleges gazdaságossági mutatók közötti eltérések és azok mértéke

Először is határozzuk meg, hogy mit tekintünk szépítésnek. *A szépítés a tervezett és a tényleges gazdaságossági mutató közötti eltérésnek az a része, amelyik a programkészítés során jön létre.* A tervezett gazdaságossági mutató túlfeszítése avégett, hogy a beruházást a reálisnál kedvezőbb színben tüntesse fel. *A szépítés tehát a program szerinti mutató és a reális mutató közötti különbség.* Az eltérés másik részét, a reális lehetőségek rossz kihasználását a beruházás megvalósulása során, nevezzük *megvalósulási eltérésnek.* *A megvalósulási eltérés a reális mutató és a megvalósuló, tényleges mutató közötti különbség.*

A tervezett és a tényleges adat közötti eltérés nemcsak a teljes gazdaságossági mutatonál osztható fel ezekre a részekre, hanem a mutató (pl. g_n mutató) képletének minden tagjánál: a termelési értéknél, a beruházási és üzemeltetési költségeknél is. E részadatoknál a fentiekén kívül még egy fajta eltérésről: *a kapacitás-tervetelési eltérésről* is beszélhetünk. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a tervezettnél nagyobb kapacitás belépése esetén általában indokolt a tervezettnél nagyobb költségfelhasználás és fordítva. *A kapacitás-tervetelési eltérés nem más, mint a tervezett kapacitásnak megfelelő reális adat (termelési érték, költség) és a tényleges kapacitásnak megfelelő reális adat közötti különbség.*

E különbségek előjele nincs eleve meghatározva. Szépítés (a beruházásnak kedvezőbb színben való ábrázolása) helyett találkozhatunk tartalékolással is. A megvalósulási eltérés lehet túllépés és lehet megtakarítás is.

A fenti kifejezések közül a „program szerinti” és a „tényleges” értelmezése nem kíván magyarázatot. Nehezebb azonban körülhatárolni, hogy mit értünk *reálison*. Nem is vállalkozunk arra, hogy ennek most teljes meghatározását adjuk. Ennek a további munkában már bizonyos számítási tapasztalatok után kell kialakulnia, csiszolódnia. (Itt azokra a számításokra célzunk, amelyeket a beruházások utólagos értékelése során el kellene végezni annak megállapítására, hogy az eltérés hogyan oszlik meg fenti elemei között.) Annyit mindenesetre meg lehet mondani, hogy reálisnak kell tekinteni azt a költséget, kivitelezési időtartamot stb., amelyet országos normák, normatívák megközelítőleg igazolnak; amelyet hasonló hazai vagy külföldi beruházás tapasztalata alátámaszt stb. Egyszerűen azt a követelményt, amelyet a műszaki színvonal adott foka mellett teljesíteni lehet, amelyet joggal elvárhatunk.

A fentiekből látható, hogy a szépítés „technikája”: *a termelési értéknek a reális fölé való tervezése és a (beruházási és üzemeltetési) költségek alátervezése.* Nem tudjuk a szépítés valamennyi lehetséges módját itt felsorolni. Egy-két gyakoribb formára azonban példaképpen fel szeretnők hívni a figyelmet.

Szépítés mindenekelőtt a számláló növelése, ami legegyszerűbben a rendelkezésre álló *világpiaci árak* közül a magasabbnak a választásával történhet. Szépítés a nevező: a költségek csökkentése is. A beruházási költségek létesítmények kihagyásával, a forgóeszközükséglet alábecsülésével és egyes kapcsolódó beruházások elhanyagolásával csökkenthetők. Előfordul az importanyagok belföldi anyagként szerepeltetése, de gyakrabban a létszám alátervezése. (A létszám lefaragása a közbülső felülbírálat során régebben is megesett. A létszámhoz azért volt „érdemes” nyúlni, mert ennek csökkentésével a létszám-arányos beruházások – szociális létesítmények, fürdők, öltözők stb. – is „csökkenthetők”.)

Egyes konkrét esetekben a szépítés negatív előjelű is lehet. Ilyen irányban hat a műszaki tervezők óvatos méretezése, az egyszeri beruházási jutalmazás és ha a beruházás sorsa már a számítás előtt érdemben eldőlt.

Az általános azonban nem ez, hanem a szépítés, tehát a mutató „javítása”, vagyis a termelés fölé-, a költségek alátervezése.

A mutatók *szépítésének tényéről* először a kapott felvilágosításokat közöljük. Az Országos Tervhivatal Beruházási Irodája szerint *általános tapasztalat*, hogy a beruházók valamely adatot vagy számítási részletmódszert tudatosan választanak meg egy bizonyos értékben vagy módon, kedvezőbbnek tüntetik fel a beruházás mutatóit, hogy a döntést befolyásolják. Ennek érdekében – s ez köztudott volta ellenére aligha bizonyítható – sok ilyen gazdaságossági indokolást hátulról visszafelé készítettek el vagyis a javaslatokat többször is átdolgozzák, mindaddig, amíg „benyújtható” eredmény ki nem jön. Vállalati beszélgetéseink során és a Közgazdaságtudományi Intézetnek ebben a témakörben rendezett vitáján¹¹ hasonló értelemben nyilatkoztak vállalati, minisztériumi és tervhivatali dolgozók is.

A Beruházási Bank jelentésében olvashatjuk a beruházási költségek tervteljesítésének szórásával kapcsolatban: „Az összképen belül megfigyelhető az ismétlődő, főleg nyomvonalas jellegű beruházások tervezésének az átlagosnál sokkal jobb színvonala, ugyanakkor az egyedi technológiával járó beruházások tervezésének bizonytalansága. Amíg előbbieknel az óvatos fölétervezés *módszerré válásáról* beszélhetünk, utóbbiakat *rendszeres alátervezés* jellemzi.”¹²

A szépítések tényére vonatkozó megállapításokat a *szépítés mértékére* vonatkozó számításokkal szeretnők befejezni. Ennek elfogadható elvégzésére azonban jelenleg még nem állnak rendelkezésre adatok. Ha a beruházások utólagos ellenőrzésének feladata, hogy hasznosítható tapasztalatokkal segítse a fejlesztést célzó intézkedéseinket, akkor nélkülözhetetlen, hogy az *eltéréseket* annak természetükben különböző *részei szerint elemezze*, vagyis hogy megkülönböztesse egymástól a szépítést, a kapacitás-tervteljesítési eltérést és a megvalósulási eltérést. Ezért szükségesnek látszik, hogy a megkülönböztetés lehetőségének valószínűsítése és módszereinek kikísérletezése végett már most megpróbálkozzunk egy ilyen irányú számítással, bár teljesen tisztában vagyunk azzal, hogy az adatszolgáltatás hézagossága miatt az egyes eltérésfajták számszerű mértékére vonatkozó megállapításunk rendkívül pontatlan.

A g_n mutató tagjai közül a *beruházási költség* az egyetlen, amelyre nézve már jelenleg végezhetünk ilyen kísérleti számításokat.

A számításokban a „*reális*” *beruházási költség* mértékét azonosnak vettük a *módosított* beruházási tervokmányban foglalt beruházási költséggel, vagyis feltételeztük, hogy a programmodosítások végül is a reális költségeket engedélyezik. Ezért az első jóváhagyott terv (program) szerinti adatokat vettük *program szerinti*ek és az utolsó módosítás utánit reálisnak. A módosításnak azt a *burkolt* formáját, amikor a későbbi tervokmány eltér az előzőtől, ugyancsak programmodosításnak tekintettük. Ebben a tervezési feladatig és annak módosításáig mentünk el, azonban már figyelmen kívül hagytuk a kivitelezési tervdokumentációnak és az ebben bekövetkezett módosításoknak az adatait. Úgy gondoltuk, hogy ez már túlságosan is közel esik a kivitelezéshez és ezzel méltánytalanul megnövelnénk a szépítés arányát.

A *kapacitás-tervteljesítési* eltérésnél – jobb híján – feltételezzük, hogy a kapacitás egységnyi eltérésére egységnyi beruházási költségeltérést számíthatunk. Az eltérések részekre bontására irányuló *gyakorlati* számításoknak természetesen előfeltétele, hogy esetről esetre vizsgáljuk majd meg, hogy a beruházási költségek változása hogyan függ

¹¹ Az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének az ipari beruházások gazdaságossági számításairól 1960. december 14-én a Magyar Tudományos Akadémián tartott vitájára célzunk, ahol a vita-indító referátumot a szerző mondta el.

¹² A Magyar Beruházási Bank jelentése az 1959-ben teljesen üzembe helyezett értékhatár feletti tárcaberuházások utólagos értékeléséről. 1961. Sokszorosítva. 9. o. (A mi kiemelésünk. L. L.)

a kapacitás változásától. A termelési érték és az üzemeltetési költségek változásának ettől való függését nyilván könnyebb lesz meghatározni.

A számítás pontatlanságának további forrása, hogy a módosítások a vizsgált beruházások javarésznél nem voltak az 1959-es új árakra átárazva és az átárazást a tényleges megvalósulás *átlagos indexével* rekonstruáltuk.

Számításunk¹³ végül is azt mutatja, hogy az 1959-ben üzembe helyezett 23 db értékhatár feletti beruházás összesen kb. 110 millió forintnyi eltérése a következőképpen oszlott meg:

	Beruházási költség	Eltérés	Eltérés az összes eltérés %-ában
	millió Ft		
Tervezett kapacitásra, program szerint	610		
Tervezett kapacitásra, reálisan.....	690		
<i>Szépítés</i>		80	76
Belépett kapacitásra, reálisan.....	650		
<i>Kapacitás-tervetljesítési eltérés</i>		—40	—38
Belépett kapacitásra, ténylegesen	720		
<i>Megvalósulási eltérés</i>		70	62
Összes eltérés		110	100

A szépítés a reális költség 12⁰/₀-át teszi ki (80/690).

A 23 beruházás közül 10 beruházásnál nem volt szépítés, vagyis módosítás. Minthogy azonban ezek közül háromnál jelentős túllépés (pozitív előjelű megvalósulási eltérés) fordult elő, arra lehet gondolni, hogy ez utóbbiaknál sem lett volna kevésbé indokolt a módosítás, mint a többi 13-nál.

* *
*

A szépítések tényének megállapítása és mértékének becslése után fel szeretnők vázolni, hogy

- a beruházások gazdaságosságának elmaradása a követelményektől,
- ennek az elmaradásnak az érdekelttség helytelen alkalmazásában és más körülményekben rejlő okai és
- a beruházások gazdaságossági számításának gyengeségei (különösen a szépítés lehetősége és gyakorlata)

hogyan hatnak egymásra a beruházások tervezésének és kivitelezésének gyakorlatában.

A beruházások megszerzésében erős az érdekelttség; alig van érdekelttség a beruházások igénylésével, kivitelezésével és felhasználásával való takarékoságban. A beruházó irreális vállal, szépít, hogy a kért beruházást megkapja. A szépítéssel veszélyezteti a beruházási döntések helyességét (hiszen nem mindenki egyenlő mértékben szépít); irreális beruházási terv készítését idézi elő. Az elsőttől most tekintsünk el.

A beruházási eszközökkel nem bővelkedünk; szűk, de még szűkebbnek látszik a tervezői és építőkapacitás is. Az irreális adatokra épülő éves beruházási terv ezeknek az erőforrásoknak további – egyelőre burkolt – túlterhelését jelenti. A jóváhagyásnál

¹³ A részletes számításokat a nagyobb, sokszorosított tanulmány tartalmazza.

a szépítés ellen még nem nagyon lehet fellépni, mert kevés az adat és nem is nagyon lépnek fel ellene. (Senki sem vállal szívesen olyasmit, ami a terv lazításának volna tekinthető. Sok igénylőt kell kielégíteni.)

Megkezdődik a beruházás tervezése: A tervező érdekeltsége hasonló, ezért nagy valószínűséggel t ltervezi a programot, azt módosítani kell. Megkezdődik a kivitelezés: A kivitelező érdekeltsége hasonló, ezért megnöveli a k ltsegeket (sok példát lehetne hozni az indokolatlan  p t ipari  rfelsz m ításokra, felesleges építményekre stb.). Tervezés és építés k zben a szépítés is kiderül, az irreális tervekről  t kell t rni a re lisabbakra.  z eleve is feszes beruházási terv tovább fesz t dik; beruházásokat lassítani kell, vagy le kell állítani.

Akinek kínos köteleessége, hogy lecs pjen a tervek éves üteméből, elvonjon  p t kapacit st stb., legtöbbszor nem rendelkezik a részletek alapos ismeretével. Akinek megvannak az ismeretei, aki tudja, hogy mit lehetne a sok közül kihagyni, elhalasztani, nem segít, mert az   tervét veszik le. A lassítás és leállítás lekötve tartja a beruházási eszközöket ( p t anyagot, gépet, állványt stb.). Ebből fakad és ugyan gy hat az  p t ipari vállalatoknak az érdekeltsége abban, hogy minél több munkahelyük legyen. Mindez  gy hat, mintha kevés lenne az  p t kapacit s.

Minél tovább húzódik el egy beruházás, annál nagyobb a valószínűsége, hogy megváltoznak a feltételek (szükséglet, gépimport-lehetőség stb.). A terveket  t kell dolgozni. A lassítások mellett előfordul a létesítmények kisebbre való  tterveztet se és egyes részek kihagyat sa is. Mindez  gy hat, mintha kevés lenne a tervezői kapacitás.

A lassítás és az  ttervez s további hatása, hogy kapkodás és tervszer tlens g alakul ki a beruházási tervekben és az építkezéseken. Ez keveredik az érdekeltség nyomása alatt létrejött rendetlenséggel, létesítményeknek a tervből való (szépítés miatti) kihagyásával. Mindenest l ez  gy hat, hogy a reális tervet sem lehet már betartani. A beruházások nem lépnek be időben, és ezzel fokoz k – többek között – a beruházási eszközök hiányát. A beruházók kevésbé lépnek fel a kivitelez k hibái, indokolatlan  rfelsz m ításai és kés sei ellen. A beruházási keret ismét viszonylag kevés, az új igényeken kívül terhelik azt a megkezdett beruházások  th z d sai és keretfelemel si kérelmei is.

A hiba valóban újabb hibát szülne és egyre nehezebb volna a helyzet megjavítása, ha nem volnának ellenható tényezők és körülmények. Az  j engedélyezési el jár s bevezetése óta egyre hatékonyabbá válik a programok előzetes bírálata; megkezdődött a beruházások rendszeres utólagos ellenőrzése; számos kísérlet van a beruházásokkal kapcsolatos ösztönzési rendszerek megjavítására stb. Hogy a helyzet az utóbbi években mégis javul, abban ezeken a tényezőkön kívül döntő szerepe van munkásaink, mérnökeink és tisztviselőink becsületének és hazaszeret t nek.

Számtalan beszélgetésünk tanúsítja, hogy igen nagy azoknak a száma, akik látják a bajokat, többé-kevesbé orvosolni is tudn k, el is vannak erre szánva. Nagyon sok azoknak a száma, akik szakmai érdekektől függetlenek, vagy azon felülemelkednek és készek megtenni a szükséges erőfeszítéseket. A feladat az, hogy megs ntess k a sokszor ellentétes irányú személyes érdekeltségeket és hogy javítsuk azokat a módszereket, amelyek segíthetnek a bajok további orvoslásában.

Sok részletes és k tart  vizsgálatra lesz m g szükség arra, hogy ezt a gépezetet teljesen megismerj k és m g többre, hogy a beruházások gazdaságosságának újabb jelentős növelésére alkalmas átfogó intézkedéseket kidolgozhassuk.

E munka során tanul mányozni kell azokat az általános feltételeket, amelyek figyelmen kívül hagyása hiábavalóvá tehet egyébként még oly helyesnek l ts  törekvéseket is.

3. A beruházások gazdaságossága fokozásának követelményei

Ilyen általános feltétel mindenekelőtt az, hogy a *beruházási politika*, mint az általános gazdaságpolitika része minél hosszabb időre és viszonylag időtálló módon legyen kialakítva, miáltal elkerülhető a beruházási célok kitűzése körüli bizonytalanság és késlekedés, valamint a célok menet közbeni megváltoztatása.

A *beruházások egyedi terveinek, a beruházásokat ellátó ágazatok* (műszaki tervezés, építőipar, építőanyagipar, gépipar és külkereskedelem) *terveinek és a népgazdasági terveknek fokozottabb összehangolása* a második ilyen általános követelmény.

Ma még erősen hiányzik a *rendszeres felelősségrevonás*, s az ehhez nélkülözhetetlen *rendszeres ellenőrzés*, amelyek szintén feltételei a helyzet megjavításának.

Önmagában véve nem hiányosság vagy hiba, sőt feltehetően igen helyes dolog, a szükséges módszerek kidolgozását mégis megnehezíti, hogy nagyobb beruházási építkezéseink túlnyomó többsége számos, viszonylag *önálló létesítményből áll*, amely általában *részleges üzembe helyezés* keretében a teljes beruházás befejezése előtt önállóan kerül átadásra. (Ilyen esetben a további *építkezés* a már részlegesen működő gyár *üzemeltetése közben* folyik, de ugyancsak általános az üzem közbeni építés a bővítési és a rekonstrukciós típusú beruházásoknál is. Általában véve is alig van tehát olyan építkezésünk, ahol a beruházás építési tevékenysége ne hatna *zavarólag* a termelőüzemre és viszont. A zavaró hatás nemcsak a költségek és határidők alakulását, hanem ezek számvitelét, tárgyilagos megítélését is veszélyezteti.) Keresni kell tehát azokat a *tervezési és számviteli módszereket*, amelyek lehetővé teszik a beruházási tevékenység költségeinek és eredményeinek kielégítő elkülönítését a folyamatos termelés költségeitől és eredményeitől.

A beruházások gazdaságosságának javításához természetesen nem elegendő e feltételek megvalósulása. Ehhez tovább kell fejlesztenünk a beruházásokkal kapcsolatos érdekeltség, különösen az anyagi ösztönzés módszereit. Nincs szándékunkban és nem is vállalkozhatunk arra, hogy előterjesszük az ösztönzés továbbfejlesztésének valamiféle kerek javaslatát. Csupán egynéhány gondolatot szeretnénk felvetni:

1. Meg kellene vizsgálni: helyes lenne-e, ha *nem a nyereség lenne a vállalati ösztönzés egyedüli tárgya*. A *beruházások területén* ki lehetne dolgozni azokat a sajátos mutatókat, amelyek teljesítését a nyereség mellett ösztönözni kellene. Ilyen lehetne a határidő betartása, a költségkeret tartása stb.¹⁴

2. Miután a nyereség ezután is döntő feltétele és mércéje maradna az ösztönzés legtöbb formájának (prémium, nyereségrészesedés stb.), célszerűnek látszik azoknak a javaslatoknak a megfontolása, amelyek a *beruházásoknak és általában az állóeszközökkel való gazdálkodásnak a nyereségérdekeltség rendszerébe való fokozottabb bekapcsolására* irányulnak. Ilyen javaslat bizonyos beruházási összegeknek hitelként való juttatása, a használati díj bevezetése stb.

3. Végül javasolni szeretnénk annak megfontolását is, hogy nem volna-e helyes, ha nemcsak a gazdaságossági követelmények fokozottabb megvalósítására, hanem *maguknak a számításoknak a megjavítására is ösztönöznénk*. Végso soron ez is a beruházási munka javulását szolgálja.

Ennek az ösztönzésnek a módját – vázlatosan – a következőképpen lehetne elgondolni.¹⁵

¹⁴ Vö.: Kornai János: Anyagi érdekeltség a beruházások gazdaságosságában. Pénzügy és Számvitel, 1959. 12. sz. 456–459. o.

¹⁵ Ugyanezt az elgondolást más vonatkozásban részletesebben kifejtettük korábbi munkáinkban. Lukács László–Sági Márton: A pontosság korlátai a vállalati eredménymegállapításban. 1958. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 156–158. o. és Lukács László: A nyereségelszámolás pontosságának korlátai és az anyagi ösztönzés. Közgazdasági Szemle, 1958. 3. sz. 236–239. o.

A beruházások gazdaságosabb tervezésére és kivitelezésére irányuló ösztönzés a gazdaságossági számításokon alapul. Mind a beruházás tervezésekor, mind az üzembehelyezés után készülő gazdaságossági számítások elkerülhetetlenül tartalmaznak kisebb-nagyobb pontatlanságot. Ennek a pontatlanságnak a mértéke nemcsak aszerint különbözik, hogy *tervezési vagy elszámolási* számításról van szó, hanem a számítások részletei (*termelési érték* világgiazi áron, anyagfelhasználás, *beruházási költség* stb.) szerint és aszerint is, hogy melyik népgazdasági *ágazat*, melyik iparág beruházására vonatkoznak, s – végül – hogy *már ismert vagy új* technológiáról van szó. A *pontatlanság mértékében fennálló különbségeket* részben a meglevő szakmai ismeretek rendszeres feldolgozásával, részben külön erre a célra folytatandó vizsgálatokkal *megközelítőleg* meg lehet határozni. A *pontoság mértékétől függően* kellene döntenie a tekintetben, hogy a konkrét területen vagy kérdésben lehet-e bátran ösztönözni a számítások alapján, vagy csak más mutatókkal kiegészítve részlegesen lehet, vagy – ahol az elszámolás annyira pontatlan, hogy a pontatlanság mértéke elérheti a kitűzött feladatot, az ösztönzés tehát formális maradhat – le kell mondani a számítás alapján való ösztönzésről. Ha *a számításokra alapított ösztönzési forma alapján járó kereset is magasabb lenne a pontosabbnak ítélt területeken*, ez egyúttal a nagyobb pontosságra is ösztönözne.

Ugyancsak a számítások megjavítására való ösztönzést szolgálnák olyan ösztönző rendszerek, amelyek a tervezett adatok pontos betartását is jutalmazták.

*

Vizsgáltuk a gazdaságossági követelmények megvalósulását a beruházások kivitelezésének gyakorlatában és arra a következtetésre jutottunk, hogy az eddigi jelentős fejlődés ellenére sem mondhatjuk még el, hogy a beruházások tervezésében és kivitelezésében teljesen megvalósulnak a gazdaságosság követelményei.

A beruházások gazdaságosságának további gyors javításához tehát – egyebek között – *három feltétel* megvalósítását látjuk szükségesnek:

1. A beruházások gondosabb, körültekintőbb előkészítését, s ennek fontos részeként *a gazdaságossági számítások megbízhatóságának, megalapozottságának növelését.*

2. Az ezen a területen ható *ösztönzők hatásának megjavítását.*

3. A rendszeres és alapos *ellenőrzést*, az ezen nyugvó elismerést, illetve felelősségrevonást.

A három feltétel összefügg, mert ezek *nemcsak a gazdaságosság javításának, hanem egymásnak is feltételei.* A számítások megbízhatósága gyökeresen csak az ösztönzők javításával együtt és csak az ellenőrzés tapasztalataira támaszkodva javítható. Az ösztönzés megjavítása nem sikerülhet következetesen, ha a jutalmazás feltételeiül és mércéjeül szolgáló tervezési és tényleges adatok számítása ingatag és ha nem támaszkodik komoly ellenőrzésre (és ennek tudatára). Az ellenőrzés meddő és formális marad, ha alapanyaga, a számítás megbízhatatlan és ha az ösztönzők hibás működése miatt működését nem elősegítik, hanem akadályozzák.

E cikk feladata az volt, hogy rámutasson, hogy a beruházások gazdaságosságának növelésében eddig elért eredményeket tovább kell fejlesztenünk. A gazdaságosság további növelésének meggyorsítása csak úgy lehetséges, ha egyidejűleg teszünk további lépéseket a (tervezési és utólagos) beruházásgazdaságossági számítások és a beruházási tevékenység területén ható ösztönzők megjavítására.

BURGER KÁLMÁNNÉ

A SZOLGÁLTATÁSOK ÁRPOLITIKÁJÁRÓL

A SZOLGÁLTATÁSOK ÁRPOLITIKÁJÁRÓL

A szolgáltatások áralakulásának kérdése, mint speciális elméleti kérdés, a szolgáltatásoknak a termékektől eltérő jellege miatt merül fel. A termékek (fogyasztási cikkek) távlati áralakulásával kapcsolatban legalábbis annyi világos, hogy általában a termelékenység növekedésével, a termelés emelkedésével a termékegységre eső munkaráfordítás csökkenni fog, tehát az árak fokozatos csökkenésének is megvan a lehetősége. A szolgáltatásokkal kapcsolatban a fejlődés iránya nem ilyen egyértelmű. Mely tényezők indokolják a kérdés speciális vizsgálatát?

1. A szolgáltatások egy része műszakilag hasonlóan fejlődik, mint általában a termelés. A szolgáltatások jelentős részében azonban csekély a műszaki fejlődés és ezért a termelékenység az ipari és mezőgazdasági termeléshez képest lényegesen lassabb mértékben növekszik. Különösen ez a szolgáltatási kör vet fel árpolitikai problémákat.

2. A szocialista országokban – nem utolsósorban az előző pont alapján – a szolgáltatások árszínvonala általában alacsonyabb önköltségük szintjéhez képest annál az aránynál, amelyet a termékek esetében tapasztalunk. Ennek indokltsága megvizsgálásra szorul, mivel lehetséges, hogy fontos gazdasági hatótényezők alapján az arányoknak fordítva kellene alakulniuk. Lehetséges azonban, hogy az ilyen áralakulás szükségszerű, ha nem is feltétlenül a jelenlegi körülmények között, de a jövőbeni fejlődés érdekében.

3. Erre látszik utalni az a követelmény, hogy a kommunizmus kezdeti szakaszában főképpen egyes szolgáltatások váljanak ingyenessé, mivel a fogyasztási fegyelem ezeknél tartatható be leginkább.

Már a problémák felvetéséből is kitűnik, hogy azokból egymással ellentmondásos következtetések vonhatók le, tehát a megoldást is csak a különböző kérdések együttes vizsgálatában, az ellentmondások feloldásában kereshetjük. Ha a felsorolt problémakörökből, külön-külön kiindulva keresnénk a megoldást, kísérelnénk meg a szolgáltatások távlati áralakulásának elméletileg lehetséges irányait megállapítani, homlokegyenest ellentétes következtetésekre juthatnánk. Térjünk tehát rá a részletes elemzésre.

1. A vizsgált szolgáltatások köre

Először is vizsgáljuk meg, melyek azok a fogyasztási szolgáltatások, amelyeknek távlati áralakulását elemezni kívánjuk. Ezek mindenekelőtt és természetesen azok, amelyeknek *fogyasztói árak* van és a fogyasztói áruforgalomban ez az ár szabályozza keresletüket, korlátozza vagy bővíti vásárlási lehetőségüket. Az ilyen szolgáltatások ugyanolyan szabadon vásárolható áruk jellegével bírnak, mint a kiskereskedelmi forgalomban levő ter-

mékek. Ha a szolgáltatásokról beszélünk, sajnos minden esetben tisztáznunk kell azt a kört, amelyről szó van, mivel a szolgáltatások fogalmának, körének, fajtáinak és azok gazdasági szerepének tisztázatlansága folytán a rájuk vonatkozó általánosan elfogadott terminus technikusok sincsenek kialakulva. Azzal, hogy tárgyunk a fogyasztói szolgáltatások, már eleve kizártuk a termeléshez, a termékek előállításához szükséges szolgáltatások körét. De a fogyasztói szolgáltatások csoportján belül is vannak vizsgálatunk szempontjából eltérő jellegű szolgáltatási körök. A fogyasztók élvezik a közvetett juttatások formájában nyújtott szolgáltatásokat is, amelyek ingyenesek vagy majdnem ingyenesek (egy részüknek csekély térítése az indokolatlan fogyasztás korlátozására szolgál), a belőlük történő szükségletkielégítés mértékét nem árszínvonaluk, hanem a juttatási politika határozza meg. Ezért áralakulásuk kérdése nem vet fel közgazdasági problémákat. E szolgáltatásokat kizárva, leszűkítve a kör azokra a szolgáltatásokra, amelyeket bizonyos meghatározott áron adnak el és vásárolnak a fogyasztói áruforgalomban csakúgy, mint a termékeket, fogyasztási cikkeket. Ilyen szolgáltatás nagyon sokféle van. Főbb csoportjaik a következők: lakás és lakással kapcsolatos közszolgáltatások (gáz és villany, központi és távfűtés stb.); egyéb közszolgáltatások (például kéményseprés, temetkezés); közlekedés, távközlés; szállodai és idegenforgalmi szolgáltatások; kereskedelmi szolgáltatások (például iparcikkek kölcsönzése, házhoz szállítás); fogyasztási cikkek javítására irányuló szolgáltatás; háztartási és személyi szolgáltatások (például mosás, takarítás, fodrász); kulturális és szórakoztatást célzó szolgáltatások.

Ugyanezeket a szolgáltatásokat azonban a nyilvántartás megbontja ún. lakossági és közületi szolgáltatásokra, aszerint, hogy a lakosság vagy valamely költségvetési szerv – de sok esetben vállalat-e – a szolgáltatás vásárlója. Ezt a megkülönböztetést itt nem kell figyelembe vennünk, mivel tárgyalásunkban a fogyasztói áralakulást vizsgáljuk. Amennyiben a közületi értékesítés is fogyasztói áron történik – és ez nem ritka eset – akkor az itt elmondottak az értékesítés céljától függetlenül, értelemszerűen az érintett közületi szolgáltatások árának kérdéseit is érintik.

Meghatároztuk tehát azt a kört, amelyről tárgyalni kívánunk. De előjáróban még egy-két dolgot tisztáznunk kell. Felmerülhet az a kérdés, hogy miért soroltunk a szolgáltatások közé olyan tevékenységeket is, amelyek az anyagi termelés körébe tartoznak, anyagi termékeket hoznak létre (például gáz, villany). Ez azzal magyarázható, hogy a szolgáltatások fogalomkörébe tartozónak nem csupán nem anyagi jellegű tevékenységet tekintünk, hanem valamennyi olyan gazdasági – esetünkben fogyasztást szolgáló – rendszeres társadalmi tevékenységet, amelyet a szolgáltatásoknak az a legfőbb közös és általános tulajdonsága jellemez, hogy tudniillik a tevékenység, a tevékenység eredménye és annak elfogyasztása időben és térben nem különíthető el, nem választható szét. Bizonyos anyagi termelő tevékenységeket az különböztet meg más termelő tevékenységektől, hogy tevékenységük eredménye nem jelenik meg a termelőfolyamattól független, önálló dologi formában. Tevékenységük folyamata egyben eredményük is és annak elfogyasztása. Ezt a jellegzetes tulajdonságot fogadtuk el az egyes tevékenységek hovatartozóságának megállapításában a szolgáltatások kritériumaként és ennek alapján húztuk meg a szolgáltatás-szféra és a tárgyi, dologi termékeket előállító termelő-szféra közötti határvonalat. Különösen az árpolitika szemszögéből fontos, hogy a termelő tevékenységekkel is a szolgáltatások között foglalkozzunk. Szolgáltatási tulajdonságuknál fogva (tevékenységük folyamatával egyidejű elfogyasztásuk) ugyanis fontos tényezői lehetnek annak a széles körre kiterjedő szolgáltatási árpolitikának, amely előreláthatólag fontos szerepet fog kapni a kommunista elosztási módra történő átmenet időszakában.

2. A szolgáltatások árának közgazdasági tartalma

Ha árakról beszélünk, nem kerülhetjük meg azt sem, hogy mi tulajdonképpen a szolgáltatások árának közgazdasági tartalma. Azt gondoljuk, nem kell különösebben bizonyítani, könnyen belátható, hogy a szolgáltatások éppúgy áruk, mint a termékek. Szerves, elkülöníthetetlen – és a jövőben minden valószínűség szerint egyre növekedő – részét képezik a fogyasztói áruforgalomnak. A lakosság jövedelméből éppolyan rendszeresen vásárol szolgáltatásokat, mint árukat, az áruforgalom nem véletlenszerű, hanem állandó, szerves és elég jelentékeny része a szolgáltatások forgalma. (Magyarországon a szolgáltatások és termékek együttes lakossági forgalmának kb. 15⁰/₀-a. Figyelembe véve a szolgáltatások nagy részének a termékekénél alacsonyabb árszínvonalát az önköltséghez viszonyítva, a fogyasztás természetes volumenben a termékfogyasztás volumenéhez képest nyilván többre tehető.) A szolgáltatások árujellege tehát nem vitatható és általában nem is vitatott. Ebből azonban csak annyit tudunk, hogy a szolgáltatás áru, amelynek ára van. Mi határozza meg a termékek árát? A marxai meghatározás szerint az előállításukra fordított társadalmilag szükséges munkamennyiség határozza meg a termékek értékét s az érték bizonyos árösszegben fejeződik ki. Nem ugyanez határozza-e meg a szolgáltatások árát is? Egyes szolgáltatások ára kétségtelenül az illető szolgáltatások értékét fejezi ki. Az anyagi termelő szolgáltatások, amelyek anyagi termékeket hoznak létre – habár azok nem is jelennek meg önálló, tárgyi formában – éppúgy az értéktermelő tevékenységek körébe tartoznak, mint a termelés egyéb ágai. E szolgáltatások csakúgy értéktermelők, áruk a termelésük során létrehozott értéket tükrözi, mint az anyagi termékek ára. Az ilyen jellegű szolgáltatások száma pedig a fogyasztói szolgáltatások között nem csekély. Fentebb csak a villany- és gázszolgáltatást említettük. Hasonló jellegűnek tekinthető azonban a legtöbb lakással kapcsolatos közszolgáltatás, a személyközlekedés különböző fajtái, a postai szállítás, hírközlés stb. is. A fogyasztói szolgáltatások másik jelentős része a belkereskedelemmel kapcsolatos szolgáltatási tevékenység (például kereskedelmi kölcsönzés, házhoz szállítás stb.). Ezek tulajdonképpen a kereskedelmi tevékenységnek egy-egy ágai, esetleg újszerű formái, amelyeket a szorosan vett, tradicionális kereskedelmi tevékenységtől való megkülönböztetésül tekintenek szolgáltatásnak, lényegében azonban éppen úgy a fogyasztók áruellátását szolgálják, mint általában a kereskedelem. E kereskedelmi szolgáltatások az áruknak fogyasztókhoz való juttatásával – az egyéb kereskedelmi tevékenységekhez hasonlóan – gyarapítják a megtermelt áruk értékét. A fogyasztói szolgáltatások jelentős részének ára tehát a szolgáltatásokban létrejött értékeknek a kifejezője.

Problémát jelent azonban a többi szolgáltatás árának mibenléte. E szolgáltatások szintén úgy viselkednek az áruforgalomban, mint az árutermékek vagy mint a fent említett szolgáltatások, ugyanúgy adják és veszik őket. Árképzésük is hasonló az árutermékekéhez, illetőleg tőkés viszonyok között áralakulásukat is ugyanolyan gazdasági törvényszerűségek irányítják, mint az árutermékekét. Nálunk a szolgáltatások árképzése általában olyan módon történik, mint az árutermékeké, az eszköz, az anyag és bérköltségek alapján, továbbá bizonyos vállalati és költségvetési akkumuláció biztosításával. Tőkés termelési viszonyok között a szolgáltatások jellegükre való tekintet nélkül szintén az árutermékekhez hasonlóan, általában termelési áron értékesülnek. A gazdaságilag fejlett kapitalista országokban a szolgáltatások többsége (a piacon értékesíthető szolgáltatásoké) tőkés vállalkozás formáját ölti és mint ilyen, csakúgy profitszerzési célokat szolgál, mint az árutermékek termelése.

A XX. század utóbbi évtizedeinek jelensége, hogy a szolgáltatásokat az eddiginél sokkal kiterjedtebben tőkés vállalkozások keretében szervezik meg. Egyrészt a műszaki fejlődés hoz létre új tőkés szolgáltatási ágakat (ez már a múlt században megindult a közlekedésben és a XX. században folytatódott a közszolgáltatásokkal). De ezenkívül a

háztartási, személyi szolgáltatások és a háziasszony által végzett házimunka is mindinkább kilépnek az egyes háztartások kereteiből – és részévé válnak a tőke által megszervezett társadalmi munkamegosztásnak. Tőkés szolgáltató üzemek jönnek létre, amelyek produktumaikat, a szolgáltatásokat áruként értékesítik a piacon. Míg régebben háztartási, személyi szolgáltató munkákat úgyszólván kizárólag az uralkodó osztály részére és annak úri kiszolgálói végezték (cselédek, lakájok stb.), addig a tőkés szolgáltató ágakban ugyanezeket a munkákat nem személyes kiszolgálók, hanem üzemi munkások végzik. Az ezekben az üzemekben dolgozó munkások osztályhelyezete alapvetően különbözik az improduktívan foglalkoztatott, úri kiszolgálók osztályhelyezetétől. Míg azok személyükben is egyes személyekhez vannak kötve, közvetlenül csak azok számára végeznek munkát, akik megfizetik őket, akiknek szolgálatában állnak, addig a szolgáltató üzemi munkás munkaerejét a tőke, a piac számára történő „termelésre” használja fel csakúgy, mint az anyagi termelésben foglalkoztatott munkásokét. Ez esetben tehát a szolgáltató munkások szerepe a tőke számára ugyanaz, mint bármely más tőkés termelési ágban: az értéktöbblettermelés. A szolgáltató munka azáltal, hogy, mint tőkés gazdasági ág belép a társadalmi munkamegosztásba és tevékenységét a piacon ugyanolyan módon áruként értékesítik, mint az anyagi termékekét, hasonló gazdasági ágazattá válik az anyagi termelési ágakhoz. A szolgáltató munkás pedig úri kiszolgáló helyett üzemi munkássá, a munkásosztály tagjává válik.

Ez a fejlődési tendencia valamennyi gazdaságilag fejlett tőkésországban megfigyelhető. Az új gazdasági ágaknak a kialakulását, illetőleg a már régebben is, de szűk keretek között meglevőknek a kiterjedését, és másoknak a nagyobb ütemű fejlődését (például közlekedés, közszolgáltatások) a műszaki-gazdasági fejlődés, az életszínvonal és ezzel kapcsolatban a fogyasztási igények növekedése, a fogyasztási skála szélesedése váltotta ki. Azonban hogy ez a fejlődés csak megindult és teljességében nem bontakozhatott ki, – ez éppen a tőkés viszonyok következménye. Bár az életszínvonal emelkedése a szolgáltatások iránt széles körű igényeket váltott ki, az életszínvonal mégsem elég magas ahhoz, hogy számos szolgáltatást a fogyasztók széles körűen igénybe is tudjanak venni. A szolgáltatások keresletét és ezzel a szolgáltatások nagyobb ütemű fejlődését korlátozza számos szolgáltatás magas ára és állandó áremelkedési tendenciája is.

A szocialista társadalomban a szolgáltatások fejlődése megszabadítható azoktól a korlátoktól, amelyeket a tőkés termelési viszonyok állítottak vele szembe. Az életszínvonal emelkedése máris oda hatott, hogy számos szolgáltatás iránt nagymértékben növekszik az általános fogyasztói igény. A tőkés társadalomban megindult fejlődésnek az igények alapján úgy kell kibontakoznia, hogy a szolgáltatások különböző fajtái ugyanolyan széles körűen vásárolhatók, illetve „kaphatók” legyenek a fogyasztók számára, mint a termékek különböző fajtái. Ezt elősegítendő azonban, többek között meg kell határozni árpolitikájuk irányát is, mivel egyéb tényezők mellett az áralakulás is lényegesen befolyásolhatja a fejlődés mértékét és ütemét.

Mint láttuk tehát, főként a XX. században és főként annak utolsó évtizedeiben éppen a gazdasági fejlődés következtében a fogyasztás skálája számos szolgáltatással kibővült. Mint ahogyan a hagyományos fogyasztási cikkek, élelmiszerek és iparcikkek mellett új termékek találhatók a piacon, ugyanúgy léptek új fogyasztási cikként a piacra a szolgáltatások. Mind a fogyasztási célra történő termelés, mind pedig az értékesítés megoszlik a termékek és szolgáltatások között.

A tőkés gazdasági ágak által létrehozott és piacon értékesített szolgáltatások ára, mint mondtuk, ugyanolyan módon alakul ki, mint a termékek ára. A tőkés gazdaságban az árak többé-kevésbé szabadon alakulnak ki a piacon az értéktörvény hatására. Ennek az áralakító törvénynek a szolgáltatások is alá vannak vetve, mint a tőkés piac állandó, szerves tartozékai.

Azokban a tőkésországokban, ahol jóformán az egész gazdasági élet a tőke uralma alá került (tehát, ahol minimális a kisipar és egyéb nem tőkés termelés) a szolgáltatásokra ugyanúgy érvényes a termelési ár kialakulásának törvénye, mint a termékekre. A szolgáltató tőkés az eladott szolgáltatások árában befektetett tőkéjének ellenértékét és a tőkéjére jutó átlagprofit körüli profitot kell hogy megkapja. (Bár az imperializmusban a monopolárak uralkodó jellege következtében már nem feltétlenül törvényszerű az áraknak a termelési árak körüli kialakulása, az alapanyag és a termelőeszköz árakkal szemben a fogyasztási cikkeknel még mindig túlnyomó a termelési áralakulás tendenciája. Ezenkívül előfordulhat bizonyos fogyasztási cikkek vagy szolgáltatások árának állami szabályozása, maximálása is az egyes nyugati országokban.)

A szolgáltatások tehát kivétel nélkül, függetlenül attól, hogy anyagi vagy nem anyagi jellegűek, úgy viselkednek a piacon, mintha értékük lenne, árukat, mint a többi más áruét az előállításukra fordított tőkebefektetés és a tőkebefektetésre jutó átlagprofit határozza meg. A szolgáltatások tehát olyan formát öltenek, mintha tartalmuk ugyanolyan érték lenne, mint az árutermékek áráé.

Nem sokban eltérő a helyzet ebben a vonatkozásban a szocialista országokban sem. Az ármegállapítás módja – tehát az önköltségi ármegállapítása – elvileg azonos, mind az árutermékeknel, mind az áruként értékesített szolgáltatásoknál, függetlenül azok anyagi termelő vagy egyéb jellegétől.

Ismeretes, hogy bizonyos szolgáltatások produktivitása, értéktermelő vagy értéket nem termelő jellege egy idő óta a marxista irodalomban is vitatott kérdés. Ehhez a vitához itt nem kívánunk kapcsolódni, mivel ennek a problémának a tárgyalása meghaladná e tanulmány kereteit. Megelégszünk annyival, hogy a fogyasztók számára értékesítendő szolgáltatások ára úgy jelenik meg, mintha az ár a szolgáltatásban létrejött értéket tartalmazná, csakúgy, mint a termékek ára, mivel a fogyasztói áruforgalom körében egységesek azok a törvényszerűségek, amelyek segítségével az áruelosztás (mind termék, mind szolgáltatás) szabályozódik.

Tárgyalásunkhoz és további következtetéseinkhez ez a körülmény elegendő alapul szolgál, mivel az áralakulás vonatkozásában ez a meghatározó, függetlenül attól, hogy valamely szolgáltatás gyarapítja vagy fogyasztja-e a nemzeti jövedelmet.

3. A szolgáltatások áralakulása a tőkésországokban

Kísérreljük meg mindenekelőtt a szolgáltatások áralakulását a tőkés gazdasági viszonyok között vizsgálni, mivel ott a spontán piaci áralakulás következtében bizonyos törvényszerűségek – amelyek esetleg korlátozottan, vagy kevésbé korlátozottan szocialista viszonyok között is hatnak – szabadabban érvényesülnek és ezért könnyebben felismerhetők. Abból a törvényszerűségből, hogy a termelési áralakulás tendenciája nem csupán a termékek, de a szolgáltatások sférájában is érvényesül, meglehetősen magától értetődnek olyan következtetések, amelyek alapján megmagyarázhatók a szolgáltatások áralakulásának a termékekétől eltérő sajátosságai is. Ez adhat magyarázatot az ezzel kapcsolatos legszembetűnőbb jelenségekre, amelyet minden fogyasztó tapasztal, minden ezzel a kérdéssel foglalkozó polgári közgazdász is leír, hogy tudniillik a szolgáltatások egy részének ára a termékek árszínvonalához képest igen „magas”, sőt rohamosan emelkedő tendenciát mutat. Az áremelkedés tendenciája főképpen a kevésbé gépesíthető, műszakilag csak csekély mértékben fejleszthető szolgáltatásokban mutatkozik. A szolgáltatások egy része drága és egyre drágul. Mindenekelőtt mit jelent ez esetben az az általá-

nosan tapasztalt, a fogyasztó által érzékelt, de közgazdaságilag nem konkretizált kitétel, hogy az ár „magas”, a szolgáltatások „drágábbak” mint a termékek? Vessünk egy pillantást a következő táblázatra:

1. sz. táblázat

*A szolgáltatások és a termékek áráránya a különböző tőkésországok közötti összehasonlításban
Egy segédmunkás órabérének vásárlóereje a különböző árak vonatkozásában 1951 elején¹*

	Nyugat- Németo. Essen	Francia- ország Párizs	Anglia London	Ausztria Bécs	Kanada Ottawa	USA Washing- ton	Indonézia Dzsakarta
1 kg cukor	1,2	1	0,4	1,4	0,3	0,2	4
1 q búza	32	24	22	35	6	8	200
Ágyterítő	10	20	12	16	5	5	83
1 kWo villanyáram	0,35	0,2	0,2	0,09	0,02	0,04	0,5
Rádiókészülék	75	90	110	200	35	20	500
Mozijegy	1	0,8	0,75	0,45	0,4	0,6	0,4
Hajvágás	0,8	1,1	0,7	0,95	0,75	1	0,4
1 óra házimunka	0,8	1	1	1	0,65	0,8	0,7

A táblázat árárányokat mutat különböző országokban a segédmunkások átlagos órabérének tükrében, oly módon, hogy egy segédmunkásnak hány órányi bérét kell egy-egy áru megvásárlására fordítania. Néhány szolgáltatás és egy-két iparcikk, továbbá élelmiszer árárányai hasonlíthatók össze így az országok között. Az élelmiszerárak és az iparcikkek árai az órabérekben mérve az országok gazdasági fejlettségétől, az ipari és mezőgazdasági termelékenység színvonalától függően, a fejlettebb országoktól a fejletlenebbek felé haladva természetesen fokozatosan csökkennek. Ugyanez látható a villanyáram szolgáltatásnál, tekintettel arra, hogy az energia előállítása szintén nagyiparilag gépesített termelőfolyamat keretében történik. Ellenkező azonban a helyzet a nagyüzemi módon elő nem állítható szolgáltatásoknál, ahol a gépesítés foka minimális. A sor emelkedési iránya megfordul, a legalacsonyabb az ár órabérben kifejezve Indonéziában és a legmagasabb a gazdaságilag legfejlettebb országokban. Ebből a táblából következően tehát az ár mindenesetre abban az értelemben magas, hogy a fejlettebb tőkésországokban a szolgáltatások ára a termékárhoz és a műszakilag fejlett szolgáltatások árához képest magasabb, mint a kevésbé fejlett országokban. Mi ennek az oka?

A szolgáltatási ágak egy részében a technika az utóbbi száz évben nem sokat fejlődött. A fodrász nem sokkal fejlettebb eszközökkel dolgozik, mint a múlt században, de ha vannak is ilyen eszközök, azok sem emelték jelentősen a fodrásmunka termelékenységét. A szolgáltatások más részében haladt ugyan a technika, a gépesítés (lásd például mosógépek, háztartási gépek), de sokkal lassabban és kevésbé hatékonyan, mint a nagyiparban, ezért a termelékenység fejlődése ezekben az ágakban is elmaradt az ipari vagy gépesített mezőgazdasági termelés termelékenységének növekedése mögött. Vannak azután olyan szolgáltatási ágak, ahol a technika fejlődése olyan, vagy majdnem olyan mértékű lehetett, mint az iparban (leginkább a távolsági közlekedés, nem beszélve a már említett gáz, villany, általában energiasugárzással kapcsolatos stb. szolgáltatásokról).

Mint a táblázatunkból látható, a hasonló iparcikkek órabérben kifejezett ára a gazdaságilag legfejlettebb országokban a legolcsóbb és az elmaradottak felé haladva

¹ Fourastié: Die grosse Hoffnung des zwanzigsten Jahrhunderts. Bund Verlag Köln, 191. o.

drágul. A fejlettebb országokban a munka termelékenysége magasabb a hasonló iparágakban, ennél fogva a termékegységek értéke és ára is alacsonyabb. A termékárakat követő emelkedési irányt mutat az energiaszolgáltatás ára is az országok között, hasonló termelékenységi különbségek miatt. A fejlettebb és kevésbé fejlett országokban az ipari (mezőgazdasági) fejlődés eltérő volt, az előzőekben gyorsabb ütemű, mint az utóbbiakban, ennek következményei a jelenlegi termelékenységbeli különbségek, amelyek az azonos termékegységek országok közötti érték és árbeli különbségeinek előidézői. A műszakilag az egész világon csupán csekély mértékben fejlődő szolgáltatásokban (táblánkban például a hajvágás, házimunka) nem tapasztalhattunk ilyen eltérő ütemű fejlődést. A teljesítményegységek ráfordításai sem a fejlett, sem a fejletlen országokban nem csökkentek jelentősen, sőt a gazdaságilag fejlettebb országokban a bérköltségek növekedésével még inkább nőttek. Ezért látjuk a táblán, hogy e szolgáltatások árai a fejlettebb országokban magasabbak, ellentétben az iparcikk, általában a termékek árával, és ezért magasabb a fejlett országokon belül is az egyes szolgáltatások ára az egyes termékek árához viszonyítva, mint ugyanazon szolgáltatásoknak a hasonló termékekhez viszonyított ára az elmaradottabb országokban.

Németországban például a két világháború ellenére 1913 és 1952 között egy tanulatlan munkás órabérének vásárlóereje a gabonaművek vonatkozásában 90⁰/₀-kal, cukorra nézve 72⁰/₀-kal, számos iparcikk és intenzíven gépesített szolgáltatás vonatkozásában még nagyobb mértékben (például világítóáram 700⁰/₀) emelkedett, viszont sok szolgáltatás vonatkozásában változatlan maradt (Fourastié i. m. 190. o.).

A termékek ára az állandó tőke, továbbá a munkaerő értékét és az értéktöbbletet, modern tőkés társadalomban az átlagprofitot tartalmazza (egyes monopolárak kivételével), az átlagos árat tehát a termékre eső eszköz- és anyagköltségek, bérköltségek és az ezekre eső átlagprofit alkotják. A tőke csak olyan vállalkozásban vesz részt, amely nagyjából biztosítja számára a tőkéjére eső átlagprofitot a tőkebefektetés megtérülésén felül. Illetleg amennyiben ezek a feltételek nincsenek meg valamely vállalkozásban, a tőkés onnan kivonja tőkéjét és más vállalkozásba, más gazdasági ágba fekteti. Ez a helyzet a szolgáltatásokkal is. A gazdaságilag fejlett tőkésországokban – mint mondottuk – ma már a legtöbb szolgáltató vállalat is tőkés kézben van (néhány kisiparostól eltekintve). Nyilvánvaló, hogy aki tőkéjét szolgáltató vállalatokba fekteti be, szintén elsősorban a tőkebefektetés visszatérülését, az anyag-, eszköz- és bérköltségek megtérülését kívánja meg, másrészt ragaszkodik az átlagprofithoz. Ha az ilyen vállalkozás az átlagprofitot nem biztosítaná, tőkéjét nem ide, hanem más, mondjuk anyagi termelő vállalkozásba fektetné. Ennek alapján könnyen magyarázatot találhatunk arra, hogy miért magasak viszonylag a szolgáltatások árai a gazdaságilag fejlett országokban.

Az emelkedő ipari termelékenység következtében az iparban azonos ráfordítási költségek egyre több terméket eredményeznek. Ugyanígy mind több és több termékre oszlik el a befektetett tőke után élvezett átlagprofit is. Egységnyi termék értéke tehát hosszú távlatban – kisebb-nagyobb hullámzásokkal – egyre csökken. Nem így a szolgáltatások egy részénél. Egységnyi szolgáltatási teljesítmény (például egy hajvágás vagy takarítás) költségei az évek folyamán alig változnak. A termelékenység stagnálása vagy csak lassú emelkedése következtében az egységnyi teljesítmény költségei úgyszólván változatlanok maradnak. Sőt, még a költségek változatlanságának feltételezése is túlzás, mivel az általános bérszínvonal növekedésével az egységnyi teljesítményre eső bérköltségek növekednek. Ez a költségnövekedés, az élőmunka-ráfordítás nagy aránya miatt a szolgáltató ágakban elég jelentős lehet. Ily módon a termelékenység stagnálása miatt, a teljesítményegységre jutó költségek növekedése arra vezet, hogy a szolgáltatások ára állandóan a termékekétől eltérő irányban változik. Természetesen azokban a szolgáltatásokban, ahol a műszaki fejlődés úgy haladt, mint az iparban, mind a termelékenység,

mind az árszínvonal alakulása nagyjából hasonló az iparcikkekéhez. Míg a termékegységek értéke és ára – változatlan vásárlóértékű pénzt feltételezve – fokozatosan csökkenhet (ezt az árstatisztika az állandó pénzromlás következtében groteszk módon úgy mutatja, hogy a termékárak csak kis mértékben emelkednek a szolgáltatásárak rohamos növekedése mellett), addig a szolgáltatásáraknak a fejlett országokban a ráfordítások növekedése következtében mindenütt emelkedniük kell.

A gazdaságilag elmaradott országokban, ahol az ipari termelékenység fejlődése a műszaki elmaradottság következtében jelentősen elmaradt a fejlett tőkésországok mögött, a termelékenység fejlődési ütemének eltérése az iparban és a szolgáltatásokban nem olyan nagymérvű. Az alacsony és a nem vagy alig emelkedő reálbérszínvonal következtében (a bérköltségek viszonylag nagy súlyát tekintve a szolgáltatások előállítási összköltségében) a szolgáltatások költségei sem nőnek jelentősebben. Ezért a szolgáltatások költségei és árai viszonylag jóval alacsonyabbak lehetnek, mint a fejlett tőkésországokban, viszont a termékek költségei viszonylag jelentősen magasabbak. De az ilyen országokon belül sem találkozunk a szolgáltatások és termékek észrevehetően ellenkező irányú áralakulási tendenciájával az ipari termelékenység lassú változása és a bérek stagnálása miatt. A szolgáltatások viszonylagosan alacsony árszínvona ezenkívül azzal magyarázható, hogy az elmaradott országokban a szolgáltatásokat főleg kisiparosok, vagy alkalmi munkások végzik, akiknél szó sincsen profitról, sokkal inkább a betevő falatról.

A gazdaságilag fejlett országokban ellenben számos szolgáltatás árának gyors ütemű emelkedését tapasztaljuk napjainkban is.

4. A termékárak és szolgáltatásárak eltérő emelkedési üteme

Nyugat-Németországban² például 1950-től 1960-ig, tehát tíz év alatt a szolgáltatások árszínvona átlagosan 39⁰/₀-kal emelkedett, a gázt és villanyt beleszámítva. A nyugat-német statisztika számítása szerint egy átlagos háztartás kiadásainak 12,3⁰/₀-át (az 1950-es kosár szerint, az 1958-as kosár szerint 16⁰/₀-át) költi szolgáltatásokra (közlekedés, fodrász, javítások, szórakozás, művelődés stb.). Ugyanez a cikk leszögezi, hogy ha az összes többi árak változatlanok lettek volna, akkor csupán a szolgáltatások drágulása 5⁰/₀-kal emelte volna tíz év alatt a fogyasztási cikkek árszínvonalát és a létfenntartási költségeket. Egyes szolgáltatások ára a következőképpen változott:

2. sz. táblázat

Szolgáltatások árindexei az NSZK-ban

1950 = 100

	1959. dec.	1960. dec.
Lakáskarbantartás	140	151
Világítóáram	123	123
Háztartási gépek javítása	125	140
Cipőjavítás	130	132
Szabó	135	140
Testápolás	159	171
Színház, mozi stb.	127	131
Közlekedés	137	146
Étfenntartási költségindex	123	123

² Frankfurter Allgemeine 1961. febr. 18. Die Preise unter der Lupe.

Ha tehát egyedül a szolgáltatások áremelkedése 5⁰/₀-kal növelte a létfenntartási költségindexet, akkor a szolgáltatásokon kívüli fogyasztási cikkek átlagos drágulása tíz év alatt 18⁰/₀-os volt, ezzel szemben a szolgáltatásoké ennél jóval nagyobb, tudniillik fajtanként 30 és 70⁰/₀ között mozgott.

A szolgáltatási árak „magasságának” második jellemzőjéül a tőkésországokban eszerint az szolgálhat, hogy a szolgáltatások árai a termelékenység stagnálása vagy csak lassú növekedési üteme következtében a termékárakhoz képest rohamosan emelkednek. Ez az áremelkedés nyilvánvalóan negatív irányban befolyásolja a keresletüket. Hiába növekszik az igény a szolgáltatások iránt, az igények kielégítése csak sokkal lassúbb ütemben nőhet, mint nőne egyébként, ha a szolgáltatások ára a termékekével nagyjából hasonló ütemben és irányban változna. A fogyasztókat az áralakulás még az életszínvonal növekedése esetén is sok esetben arra a választásra kényszeríti, hogy egyes, nem elsőrendűen fontos szolgáltatások fogyasztása, vagy eddiginél jelentősen nagyobb arányú fogyasztása helyett vásárlásaikban inkább a kevésbé dráguló iparcikkeket részesítsék előnyben. Az alsóbb jövedelmi kategóriák, a szolgáltatásokat részben helyettesítő tartós fogyasztási cikkek (például háztartási gépek, televízió stb.) és a szolgáltatások közül inkább a tartós fogyasztási cikkeket választják, ugyanígy például a rohamosan dráguló javíttatások helyett a kisebb értékű cikkek esetében az új áru vásárlását. Ezek a jelenségek, mint láttuk, még olyan országokban is erőteljesen tapasztalhatók, ahol viszonylag erős a kisipar. Nyugat-Németországban, bár egyre csökkenő mértékű, de még mindig jelentős szerepet játszik a többi európai országokhoz képest a hagyományos kisipari termelés, bár ennek egy része csak nevében kisipar, sokkal inkább a kistőkés termeléshez sorolható.

Röviden említést kell tennünk a kisipari termelés szerepéről is a szolgáltatások árának alakulásában. A kisipari termelés szűkebb körű fennmaradása még az esetben is biztosított lehet, ha a kisiparos munkája csak a létfenntartáshoz szükséges jövedelmet biztosítja számára. Ez a jövedelem azonban nem lehet kisebb, inkább valamivel nagyobb (hacsak nem nagy a munkanélküliség), mint a kisiparos képzettségének megfelelő szakmunkásbér, különben az iparos feladja önállóságát és üzemi munkát vállal. Az ipari és egyéb gazdasági ágak bérszínvonala tehát a kisipari szolgáltatások árának is bizonyos szabályozója. A bérszínvonal emelkedése, a kisipari termelékenységnek a tőkés vállalatoknál még inkább stagnáló termelékenysége mellett, a kisipari szolgáltatásárak emelkedése irányában is hat, még az esetben is, ha utóbbi árak színvonala esetleg alacsonyabb, mint a tőkés vállalatok árai. Azokban az országokban, ahol a kisipari termelés minimális (például Anglia, Egyesült Államok), a fogyasztókat az áralakulás még inkább tartózkodásra készteti egyes szolgáltatások igénybevételétől.

Eddig a termékek és szolgáltatások áralakulását országok között és dinamikában hasonlítottuk össze. Az áralakulás mindkét esetben ellenkező tendenciájának magyarázatául mind a termékekre, mind a szolgáltatásokra vonatkozóan ugyanazon, mindkét árufajtára egységesen ható törvény, az értéktörvény érvényesülése szolgálhatott.

5. Az áralakulás fogyasztásra gyakorolt hatása

A szolgáltatásárak magas színvonala a termékárakhoz képest, a gazdaságilag fejlett tőkésországokban azonban nem csupán az országok közötti és dinamikus összehasonlításban tűnik szembe, hanem az egyes országokon belül, adott időpontokban is tapasztalható. Végül, de nem utolsósorban említjük a fogyasztók megítélését, akik maguk is drágának tartanak számos szolgáltatást és ez vásárlási szándékaikban, számos szolgál-

tatás iránti viszonylag csekély keresletben mutatkozik meg. A szolgáltatások iránti állandóan növekvő és kielégítetlen igények ellenére a fogyasztók jelentékeny része az áralakulás hatására korlátozza szolgáltatás vásárlásait. A fogyasztókat erre elsősorban az készíti, hogy számos – műszakilag kevésbé fejleszthető – szolgáltatás ára sokkal gyorsabb ütemben és nagyobb mértékben emelkedik, mint általában a termékek ára. A szolgáltatások áremelkedése – amelyeknek általában magas keresletük elaszticitási együtthatója – a vásárlásuktól való bizonyos tartózkodásra befolyásolja a vásárlókat, vagy legalábbis arra, hogy a jövedelmeik növekedése esetén is inkább a termékvásárlásaikat fokozzák, mint szolgáltatás-vásárlásaikat. De ezenkívül drágának ítélnék a fogyasztók bizonyos szolgáltatásokat nem csupán áremelkedésük következtében, hanem a termékárakkal adott időpontban történő összehasonlításuk miatt is. A fogyasztót az összehasonlításban és az ennek alapján történő értékelésben a vásárolt cikkek vagy szolgáltatások hasznosságának megítélése is befolyásolja. Amennyiben például valamely nem létfontosságú szolgáltatás (például fodrász, színház stb.) ára olyan magas, hogy a fogyasztó az igénybevételétől való egyszeri vagy néhányszori tartózkodással számára hasznosabbnak ítélt maradandó iparcikkek árát takaríthatja meg, könnyen előfordulhat, hogy nem a szolgáltatás, hanem a megfelelő iparcikk vásárlását választja. Ugyanúgy takarékosagra készíti a fogyasztókat a szolgáltatások vásárlásában a tartós fogyasztási cikkek vásárlási szándéka, amelyeknek ára, bár úgy lehet jóval magasabb, mint valamely egyszeri szolgáltatásé, mégis viszonylag olcsóbbnak tűnhetik, figyelembe véve, hogy előbbi cikkek évekig használhatóak, míg a szolgáltatások haszna egyszeri igénybevétellel „eltűnik”. Ilyen esetben a fogyasztó számításában nem csupán bizonyos szolgáltatásokkal való egyszeri vagy néhányszori takarékoság kerülhet figyelembevételre, hanem esetleg egy-két évi megtakarítás összege is. A tartós fogyasztási cikkek esetében különösen azoknál kerülhet előtérbe a szolgáltatások árával való összehasonlítás, amelyek bizonyos mértékig valamely szolgáltatást helyettesítenek (például mosógép, takarítógépek, televízió stb.). Ezek a cikkek, bár nem teljes értékűen, de részben helyettesíthetik egyes szolgáltatások funkcióit (például a háztartási gép is a munka megkönnyítését célozza, bár hatása ezen a téren messze elmarad a háztartási munkától való teljes mentesítéssel a szolgáltatások révén) és megvételükkel használatuk szintén évekre biztosított a szolgáltatásokkal szemben.

Harmadszor, tehát a szolgáltatások és a termékárak eltérő színvonala, a szolgáltatásárak magassága a termékárakhoz képest, abszolút értelemben is tapasztalható a fogyasztói árak közötti összehasonlításban, nem csupán viszonylagosan az időbeli és országok közötti áralakulás tendenciájában. A tőkésországokban az átlagos fogyasztó számos szolgáltatást drágának ítél és éppen ezért sokkal kisebb mértékben emelkedik a szolgáltatások kereslete, mint az egyébként várható lenne, sőt időlegesen a kereslet csökkenése is tapasztalható még a vásárlóképesség növekedése mellett is. A szolgáltatások drágaságával indokolható, hogy a tőkésországok között a legmagasabb életszínvonalú Egyesült Államokban a nők viszonylag ritkán járnak fodrászhoz (egy női frizura elkészítése dauerral többbe kerül, mint egy női gyapjúruha), a kisebb házi javításokat is többnyire maguk végzik, sőt a szintén magas életszínvonalú Angliában a jobb módú középrétegekhez tartozók közül is sokan maguk festik, tapétázzák lakásukat.³

Áttekintettük, hogy tőkés gazdasági viszonyok között a termelési ár törvényszerű-

³ Ezzel a fejtegetéssel csak az áralakulás főbb tendenciáira kívántunk rámutatni és korántsem receptet adni, amellyel minden ilyen vagy olyan ár megmagyarázható. A helyenkénti magas lakbérek pl. sokkal inkább egyéb okokkal, a ki nem elégített kereslettel vagy konjunkturális tényezőkkel stb. magyarázhatók. Másutt bizonyos szolgáltatások viszonylag alacsony árait állami intézkedések, szubvenciók biztosítják.

sége milyen speciális áralakulási tendenciákat hoz létre a szolgáltatások területén, a szolgáltatások jelentős részének nagyipari termelési tevékenységektől eltérő sajátos jellemvonásai miatt.

6. A szolgáltatások ára a szocialista gazdaságban

Könnyen belátható, hogy a tárgyalt szolgáltatások termékekétől eltérő áralakulását okozó tényezők nem csupán tőkés, de szocialista gazdasági viszonyok között is észlelhetők. Sok szolgáltatás termelékenységének lassú növekedése és növelhetősége a nagyipari anyagi termeléséhez képest, nagy munkaigényességük az anyagi késztermék-termelés élőmunkaigényességével szemben – mindez számos szolgáltatásnak termelési viszonyoktól független és egyelőre megváltoztathatatatlannak látszó természetes tulajdonsága. Mondottuk, hogy a szolgáltatások ára nálunk is a többi árhoz hasonló megjelenési formát ölt, függetlenül attól, hogy anyagi termelő szolgáltatás ára-e. Éppen ezért, ha csupán a műszakilag kevésbé vagy lassan fejleszthető szolgáltatások társadalmi formától független gazdasági sajátosságai alapján kísérelnénk meg e szolgáltatások áralakulására következtetni, arra az elméleti megállapításra juthatnánk, hogy nálunk valószínűleg nagyjából hasonlóan kellene az áraknak alakulniuk, a szolgáltatások áralakulásának a termékekétől elszakadó, felfelé irányuló tendenciát kellene mutatniuk. Ez a következtetés természetes lenne, ha egyéb körülményeket nem tekintenénk, mint csupán bizonyos szolgáltatások munkaigényességének stagnálását és költségeik változatlanóságát vagy növekedését az anyagi termelés munkaráfordítási szükségletének állandó, folyamatos csökkenésével szemben.

A szocialista és a népi demokratikus országok jelentős része, elsősorban a Szovjetunió, hatalmas ipari fejlődési utat járt be és a világ gazdaságilag fejlett országainak sorába lépett. Ezekben az országokban tehát a műszakilag nem, vagy kevésbé fejleszthető szolgáltatások termelékenységének növekedése éppúgy elmarad az ipari termelékenység növekedése mögött, mint a fejlett tőkésországokban. Míg tehát a termékegységek költségei csökkennek, addig a szolgáltatásoké ellenkezőleg, a bérköltségek növekedésével emelkednek. Magyarországon az állami iparban a munkás- és alkalmazotti bérek 1950-től 740 Ft-os havi átlagról 1959-re fokozatosan 1601 Ft-ra emelkedtek. A bérszínvonal emelkedésével lépést tartott a szolgáltatásokban dolgozók bérének emelkedése is. Például a szövetkezeti személyi szolgáltató ágakban a munkás-alkalmazotti havi átlagbér 1960-ban 1394 Ft volt, a javítóiparban 1424 Ft. Ennek alapján a szocialista országokban is utat kellett volna törnie a szolgáltatások áremelkedésének, érvényesülnie kellett volna a szolgáltatás árszínvonal felfelé irányuló elszakadó tendenciájának a termék árszínvonalától. Ha a fogyasztói árpolitika nálunk is figyelembe venné, hogy míg a termékek egységére eső ráfordítások fokozatosan csökkennek, addig bizonyos szolgáltatások egységnyi teljesítményére eső ráfordítások nem mutatnak ilyen csökkenést, hanem inkább emelkedést és az árakat eszerint változtatná, akkor az eddigi nagymérvű ipari fejlődés alapján nálunk – és általában a szocialista országokban is – tapasztalhatnánk a műszakilag kevésbé fejlődő szolgáltatások árának termékárszínvontól elszakadó, felfelé irányuló tendenciáját. Ez a tendencia – bár a szolgáltatások tulajdonságainál fogva természetesnek tűnik – a szocialista állami ármegállapítás sajátosságai következtében csak akkor juthat érvényre, ha utat engednek neki. Az áruforgalomban levő termékek és szolgáltatások következetesebben megvalósított és az értékváltozásokat rugalmasabban követő értékarányos ármegállapítása esetében feltétlenül érvényre kellett volna jutnia a termékegységek költség- és értékcsökkenése, és bizonyos szolgáltatások

egységnyi teljesítményének költségstagnálása, illetőleg költségnövekedése (bérköltségek) következtében. Az árpolitika azonban a szolgáltatások esetében ezekről az elvektől eltér. Ennek okait később fogjuk ismertetni.

Meg kell azonban még jegyeznünk, hogy jelenlegi árrendszerünkben valószínűleg még az értékarányok változását általánosan követő ármegállapító politika sem vonná maga után a szolgáltatásoknak a termékekétől olyan erősen eltérő áralakulását, mint az nyugaton tapasztalható. Bár tendenciában érvényesülne bizonyos szolgáltatások árának elszakadása a termék árszínvonalától, azonban ez a tendencia esetleg letompulna, kevésbé lenne érezhető. Ennek oka a szocialista országok jelenlegi árrendszere, az önköltségi árrendszer, amely a termékekre és áruszolgáltatásokra egyaránt kiterjed, azonos árképzési módot ír elő. Ebben az árrendszerben a realizálható tiszta jövedelem nagysága csak részben függ az élőmunkaráfordítástól. A tiszta jövedelem százalékos vetítési alapja az anyag- és bérköltségek összessége. Nagyobb anyagfelhasználás, tehát nagyobb összes önköltség esetén, az önköltségre vetített tiszta jövedelem abszolút nagysága is nagyobb lesz. A szolgáltatásokban általában csekély az anyagfelhasználás, szemben a termékek általában magas anyagigényével. Tételezzük fel, hogy bizonyos termékeket és bizonyos szolgáltatásokat azonos élőmunka-ráfordítással állítanak elő, és árukban százalékosan azonos tiszta jövedelmet realizálnak, azonban az illető termékek termelésére természetesen jóval több anyagot fordítanak, mint a szolgáltatások előállítására. Ez esetben a százalékosan azonos mérvű tiszta jövedelem abszolút összegének az önköltség anyagköltségeleme lesz a domináns meghatározója és a realizált jövedelem összege nagyobb lesz a termékárakban, mint a hasonló élőmunka ráfordítású szolgáltatások árában. A valóságban a szolgáltatások nagy részének élőmunkaigénye magasabb, mint általában a termelésé. A nagyobb bérköltség azonban nem kompenzálja a szolgáltatások önköltségében a termelés jóval magasabb anyagköltségét. Az alacsony anyagköltségek következtében a szolgáltatások árában realizálható tiszta jövedelem abszolút nagysága még az esetben is alacsony lenne, ha az, átlagos százalékos arányában megfelelné a termékárakban realizált átlagos tiszta jövedelem aránynak. A tiszta jövedelem ilyenformájú vetítési módja az oka annak, hogy a szolgáltatató vállalatok vagy részlegek azonos munkaráfordítással, azonos idő alatt többnyire nem érhetnek el összegében akkora tiszta jövedelmet (illetőleg nyereséget, amelynek vetítési alapja hasonló a teljes tiszta jövedelemhez), mint a termeléshez sok anyagot felhasználó termelő vállalatok vagy részlegek. Mint látni fogjuk, sok szolgáltatás árában nálunk az önköltséghez képest is alacsony százaléku tiszta jövedelmet realizálnak, vagy egyáltalában nem realizálnak jövedelmet. Vannak azonban számottevő tiszta jövedelemszázalékot realizáló szolgáltatásárak is. Mégis, ha ezeket a hasonló nyugati árakhoz viszonyítjuk (lásd például Ausztriát a 6. sz. táblázatban), azt tapasztaljuk, hogy az ottani árak a termékárakhoz képest jóval magasabbak, mint nálunk. Tehát nem csupán az árpolitika, hanem – természeténél fogva – a szocialista árrendszer is alacsonyabb szolgáltatásárakat eredményez, mint a kapitalista. Ennek kétféle hatása van.

A szolgáltatások alacsonyabb ára egyrészt keresletükre hat, oly módon, hogy általában fokozza a keresletet irántuk. Ez értékelhető pozitívan és negatívan is. Pozitív annyiban, amennyiben egyes szolgáltatások fokozottabb igénybevétele az általános társadalmi fejlődést szolgálja (például kulturális szolgáltatások) és amennyiben a szolgáltatások iránti nagyobb mérvű igény – ha az kielégíthető – az életszínvonal emelkedését segíti elő. Negatívan hat viszont annyiban, hogy feleslegesen fokozza a keresletet az alacsony ár ott, ahol a kereslet fokozása nem célszerű, illetőleg ahol az ellátás nem képes kielégíteni az igényeket. Ez utóbbi különösen a felszabadulástól napjainkig eltelt időben érvényesült számos területen és nem vonatkoztatható a jövőre azokra a szolgáltatásokra,

ahol már a nagyobb arányú fejlesztés és ellátás fokozása időszerű a kereslet visszaszorításával szemben.

A szolgáltatások alacsony árszínvonalának másik hatása a gazdasági eredmények tükrözésében érvényesül. Az önköltséghez viszonyított tiszta jövedelemmel felépített ár (feltételezve még a tiszta jövedelem jelenleginél általában magasabb százalékát is), szintén az alacsony anyagköltségek miatt, népgazdaságilag gazdaságtalannak mutatja a szolgáltatásokat a termeléssel szemben. Ez sok esetben negatívan hat a gazdasági döntésekre, például a szolgáltatások fejlesztésére, az annak érdekében történő beruházásokra. A beruházási költségek gyorsabb megtérülése általában a fogyasztási cikkek termelésében biztosított. Ugyanígy az árrendszer mellékes hatásaként – mint később látni fogjuk – az annak megfelelő jelenlegi ösztönzési rendszer sem kedvez a szolgáltatások fejlődésének, mivel a gazdasági ösztönzők sok területen erősen függnek többek között a tiszta jövedelem abszolút volumenétől, illetőleg annak növekedésétől is.

Jelenlegi árrendszerünkben tehát a szolgáltatásokra vonatkozólag bizonyos ellentmondásokat tapasztalunk. Ellentmondás a szolgáltatások fejlesztésének kívánalma, az életszínvonal emelésével azok igénybevételének fokozási szándéka, viszont a sok területen még szűken rendelkezésre álló lehetőségek, a kereslet és kínálat egyensúlyának hiánya, továbbá a szűk kapacitások növelésére történő gazdasági ösztönzés szükségessége.

A szocialista gazdaság átmeneti viszonyai között, amikor az áruforgalom törvényeinek felhasználása igen fontos szerepet játszik még a fogyasztási cikkek elosztásában, ezekkel a fő ellentmondásokkal találkozunk. Ezek párosulnak azonban még azzal az ellentmondással is, hogy az áruforgalom törvényeinek felhasználása mellett már az átmenetben megjelennek és csírájában hatni kezdenek a kommunizmus törvényszerűségei, az árucseréforgalom teljes megszüntetésére történő fokozatos átmenet tényezőiként. Tárgyalásunkban elsősorban az áruforgalom törvényszerűségeiből indultunk ki, mint az átmeneti időszak fő meghatározó elosztási törvényszerűségeiből, azonban ha nem kívánunk hibázni, figyelembe kell vennünk a kommunista elosztásra történő átmenet kívánalmait is, a tőkés gazdasági viszonyokból kinőtt árucseréforgalom teljes megszűnésének már most hatni kezdő bizonyos törvényszerűségeit. Éppen utóbbiak, különösen egyes szolgáltatások esetében játszanak fontos szerepet az átmeneti időszakban. Ezért az elkövetkező időszak árpolitikájában feltétlenül figyelembe kell vennünk őket. Az említett ellentmondások feloldásában részben az árpolitika segíthet, de nagyrészt a szocialista gazdasági viszonyoknak megfelelően egyéb gazdasági rendszabályok is. Közismert, hogy a szocialista gazdálkodásban, termelésben és elosztásban nem egyedüli szabályozó az ár. Az értéktörvény felhasználásán alapuló ármegállapítás igen fontos eszköze a gazdasági élet irányításának, de szemben a tőkés viszonyokkal, nem egyedüli eszköze. Fejtegetésünkben rá kívánunk mutatni arra is, hogy a szolgáltatások területén mely ösztönzőkkel egészítheti ki vagy korrigálhatja az állam az árak szabályozó hatását.

A szocialista állami ármegállapításnak tudvalevően módja van arra – ha szükségesnek látja –, hogy egyes fogyasztási cikkek árát ne az értékükkel arányosan állapítsa meg, hanem annál magasabban vagy alacsonyabban. Ez esetben az alacsony áron értékesített árukban megtermelt tiszta jövedelmet vagy annak egy részét más áruk árában realizálhatja, amelyeknek ára ennél fogva magasabb lesz az értéküknél. Értékesíthet az állam egyes fogyasztási cikkeket, szolgáltatásokat veszteségesen is, ez esetben az illető termékek teljes termelési költségét és a megtermelt tiszta jövedelmének megfelelő költségeket szintén más áruk árába kell beépítenie, mint tiszta jövedelem áralkotó részt. Az ilyen manőverezésre az államot árpolitikai indokok kényszeríthetik, egyes termékek termelésben való felhasználásának korlátozása, másoknak fokozási szándéka, a fogyasztásban a kereslet befolyásolása, terelése bizonyos irányokba. Emellett természetesen létrehozhat

aránytalanságokat a véletlen is, a gazdasági feltételek ismeretével nem kellően meg-alapozott ármegállapítás, de ennek a lehetőségét az általa okozott zavarok a termelésben, vagy esetleg a fogyasztásnak nem a tervezettnek megfelelő arányaiban és a gazdasági mechanizmusban, illetőleg utóbbiak felismerése mindinkább korlátozza, a hibák kijavítására kényszerít.

A következőkben ismertetni fogjuk, hogy mely árpolitikai indokok, tényezők vezettek a termékek és szolgáltatások jelenlegi arányainak kialakulásához és részletesebben elemezni kívánjuk annak hatásait, hogy rátérhessünk a megoldási lehetőségek elemzésére. Ismereteink szerint ezek okai röviden a következők.

7. A szolgáltatásokkal kapcsolatos eddigi árpolitika

Az első ok talán az, hogy mind a Szovjetunió, mind a legtöbb népi demokrácia a tőkés társadalom megdöntése után az elmaradott gazdasági viszonyoktól sok szolgáltatás vonatkozásában alacsony árakat örökölt. Ezeket az árakat az évek folyamán nem változtatták jelentősen.

A másik ok, hogy az árpolitika kialakításakor a legfontosabb szolgáltatásokat (ide tartoznak a közszolgáltatások, lakás, városi közlekedés is) általában egy kategóriába sorolták az ármegállapítás terén a legfontosabb élelmiszerekkel és iparcikkekkel, amelyeknek viszonylag alacsony árszínvonalát szociálpolitikai és jövedelembefolyásolási érdekek kívánták meg. Ezek alacsony árszínvonala azt célozta, hogy a legalacsonyabb jövedelmű rétegek is kielégíthessék belőlük alapvető szükségleteiket.

A kulturális szolgáltatások alacsony szinten történő ármegállapítása pedig tudva-levően a kulturális felemelkedést, a művelődésre való ösztönzést szolgálta.

Magyarországon például a stabilizáció alkalmával a pengőhöz képest alacsony szorzóval állapították meg ezeknek a szolgáltatásoknak az árát. Az 1951-es árrendezéskor pedig elsősorban a munkás-paraszt jövedelemarány befolyásolása céljából a városi munkásság érdekében sokkal kisebb mértékben emelték a szolgáltatások árait, mint általában a termékek árát.

Ezenkívül az árak ilyen alakulásának, illetőleg az árszínvonal további változtat-lanságának egyéb oka is volt. A szocialista országokban a fokozott mértékű iparosítás és a mezőgazdaság szocialista átalakításának nagy feladatai mellett a gazdasági irányító szervek általában kicsiny jelentőségűnek tartottak és elhanyagoltak sok szolgáltatást. Az ipari, főleg a nehézipari termelés növelése és emellett a legfontosabb élelmiszerekben és fogyasztási cikkekben levő hiányok leküzdése mögött sok szolgáltatás hosszú évekig háttérbe szorult. A gazdasági irányító szervek általában nem ösztönöztek a szolgáltatásra, de nem túlságosan serkentette a szolgáltató vállalatokat egyébként sem az általános ösztönző rendszer, többek között az árrendszer sem. A helyi tanácsok Magyarországon nem csupán azért hanyagolták el a szolgáltatásokat, mert számos egyéb feladatuk mellett ezekre nem, vagy alig kaptak tervfeladatokat, hanem azért is, mert úgy látták, hogy az állam számára éppen a meglevő arányok következtében nagyobb jövedelmet biztosítanak a termelő üzemek. Maguk a vállalatok is – amelyeknek erre lehetőségük volt – inkább termelőmunkát végeztek, mint szolgáltatást, bármi is volt a profiljuk, tekintve, hogy a termelés nagyobb jövedelmezőséget biztosított és az értékben megállapított terv általa könnyebben volt teljesíthető. Ennek következtében a szolgáltatások jelentős részben a magánkisipar területére szorultak.

Az ármegállapító munka hiányosságai ezen a területen hosszabb ideig, egészen a legutóbbi évekig, nem okoztak észrevehetőbb zavarokat. Egyrészt mert a fejlődést azok sem hátráltatták jobban, mint az egyéb tényezők – és amíg senki és semmi nem ösztön-

zött különösebben a fejlődésre, egyik sem számított nagyobb bajnak –, másrészt, mert egy viszonylag szűk területről volt szó, ahol az esetlegesen növelhető akkumuláció nem sokat jelenthetett, a veszteségeket pedig nem volt terhes fedezni más gazdasági ágak tiszta jövedelméből. Létrejött viszont egy jelentős lappangó, ki nem elégített kereslet, amely az életszínvonal emelkedésével egyre növekedett és amelyet sem az árpolitika nem korlátozott, sem kielégíteni nem igyekeztek.

A vásárolt fogyasztói szolgáltatások általában a szocialista országokban az utóbbi években kerültek a figyelem előterébe. Ez annak tulajdonítható, hogy az ipari és a mezőgazdasági termelés növekedése révén a fogyasztási cikkekben már sikerült olyan fokú bőséget teremteni, hogy a lakosság ellátásában már nem a legalapvetőbb cikkek biztosítására kell a kizárólagos figyelmet fordítani. Az életszínvonal jelenlegi fokán mindinkább növekednek a szolgáltatások iránti igények és a szolgáltatások fejlesztését kívánja meg az életszínvonal további emelésének követelménye is. A szolgáltatások a lakosság fogyasztásának szerves és egyre növekvő részei. A szolgáltatások utóbbi években történt erősebb ütemű fejlesztésére tett intézkedések mellett azonban az árpolitikában továbbra sem történt változás, sőt ellenkezőleg. (Ez különösen a Szovjetunióban tapasztalható.) A szolgáltatások változatlanul alacsony árszínvonalon való tartása, sőt csökkentése a Szovjetunióban azt a feltevést sugallja, hogy a szovjet gazdasági vezetés már régebben gondolt arra, hogy a kommunizmusba való átmenet idején elsősorban a főbb szolgáltatások árát tegye ingyenessé és ehhez a fokozatosságot, az alacsony, illetőleg az egyre csökkenő árszínvonalal kívánja biztosítani.

Ismereteink szerint tehát ezek a tényezők játszottak közre abban, hogy a termékek és a szolgáltatások árszínvonala ellenkező irányban és arányban alakult ki, mint a tőkésországokban. Miután vázoltuk hogyan alakult ki a jelenlegi helyzet, kíséreljünk meg vele behatóbban megismerni. Az általános megállapításon túl, hogy a szolgáltatások árszínvonala alacsony a termékekéhez képest – meg kell vizsgálnunk, hogy mi van az általánosan belül, mit jelent ez konkrétan.

8. A szolgáltatások áralakulása Magyarországon

Nézzük meg, hogyan alakultak nálunk a termékek és a szolgáltatások árai a felszabadulás óta a nyugati országok áralakulásával szemben.

A stabilizáció alkalmával a szolgáltatások árát általában alig több mint kétszeres szorzóval állapították meg 1938-hoz képest, a termékek ennél magasabb szorzóival szemben. Ugyanígy az 1951-es árrendezéskor sem emelkedtek a szolgáltatások árai jelentősen. Mutatja ezt a következő táblázat:⁴

3. sz. táblázat

Időszak	Fűtés és világítás	Szolgáltatás	Élelmiszer	Ruházat	Vegyes iparcikk
	fogyasztói árindexe				
1938	100	100	100	100	100
1949	488,5	241,3	615,—	886,5	783,4
1950	491,4	246,6	691,3	928,2	753,6
1951	519,4	251,—	904,9	1040,5	755,1
1952	532,4	274,3	1293,1	1492,1	1135,7

⁴ Áralakulás Magyarországon 1938–1955. K. S. H. Időszaki Közlemények.

Nem emelkedtek lényegesebben a szolgáltatások árai az utóbbi tíz évben sem. Az áralakulás a következő volt:⁵

4. sz. táblázat

Időszak	Szolgáltatási forgalom	Fűtés és világítás	Szolgáltatás	Munkás és alkalmazott
		fogyasztói árindexe		
1951.....	100,0	100,0	100,0	100,0
1952.....	143,8	102,8	109,9	140,3
1953.....	142,1	115,8	110,7	139,6
1954.....	151,3	119,9	110,5	132,8
1955.....	167,1	119,9	110,6	131,7
1956.....	161,3	120,0	110,6	130,4
1957.....	212,3	120,7	111,5	133,5
1958.....	227,0	121,1	112,9	133,9
1959.....	236,0	121,1	114,0	

Míg a termékek árszínvonala 1951 és 1958 között a statisztika szerint 33,9⁰/₀-kal emelkedett (súlyozott átlag, amelynek megítélésénél figyelemmel kell lenni a vásárlások volumenének eltolódására is az olcsóbb fogyasztási cikkekről a drágábbak felé), addig a szolgáltatásoké csupán 12,9⁰/₀-kal. Az 1956 utáni csekély mértékű emelkedés nagyrészt az 1957–1958-as bérrendezések következménye, amikor a béremelés bizonyos szolgáltató vállalatokban átterhelhető volt az árakra és egyes egyéb 1957–58-as árváltoztatásoké. Jellemző módon egyes nagyipari szolgáltatások, mint pl. a villany-energiaszolgáltatás fogyasztói áremelkedése is nagyobb volt, mint a szolgáltatásoké általában, holott a költségek alakulása elvileg fordított mozgásarányokat kívánt volna meg. Az ilyen áralakulással egyidejűleg a szolgáltatások kereslete 1951 óta jelentősen növekedett, a forgalom 1959-ben az 1951. évének 236⁰/₀-a volt.

Az áttekintésből látható tehát, hogy a szolgáltatások árszínvonala sokkal kisebb mértékben emelkedett nálunk, mint a termékek árszínvonala. A tőkésországokkal ellentétes áralakulást tapasztalunk akkor is, ha az árakat országok között hasonlítjuk össze.

9. A tőkés- és szocialista országok belső árarányainak eltérései

Kíséreljük meg összehasonlítani a rendelkezésünkre álló adatok alapján egyes iparcikkek és szolgáltatások árarányait a gazdasági fejlettség színvonalában nem sokban eltérő szocialista és tőkésországok között. Gazdasági fejlettség terén elég közel áll egymáshoz Nyugat- és Kelet-Németország. Sajnos az árstatisztikában nemigen állnak rendelkezésre olyan keletnémet és nyugatnémet árucikkek, amelyek kellően azonosíthatók lennének (minőség, méret stb.), ugyanakkor áruk nagyjából az NSZK és NDK közötti átlagos árarányokat is tükröznék. A statisztikai évkönyvekben a 40 W-os izzólámpát találtuk minőségileg azonosíthatónak a két országban, azonban ennek kelet- és nyugatnémet ára nem jellemzi az átlagos árarányokat. A minőségi azonosíthatóság miatt mégis ezt választottuk az egyes szolgáltatások árához hasonlítási alapul, felhívva azonban a figyelmet arra, hogyha a táblázatban szereplő iparcikk keleti és nyugati árai legalábbis megközelítően a két ország közötti tényleges árarányokat reprezentálnák, a szolgáltatások árszínvonala közötti különbség még jobban kidomborodna.

⁵ Pénzügy és Számvitel, 1960. 9. sz. 351–352. o.

	NSzK ⁶		NDK ⁷	
	DM ⁸	Index	DM ⁸	Index
40 W-os izzólámpa	1,—	100	1,—	100
Finomított cukor (kg)	1,24	124	1,67	167
1 kg fehérneműmosás átlagára				
nedves ruha	0,60	60	0,45	45
mángorolt ruha	1,16	115	0,84	84
felsőing	1,20	120	0,70	70
Férfi hajvágás	1,68	168	1,10 ¹⁰	110
Női hajmosás, berakás	3,55	355	2,40 ¹⁰	240

Az összehasonlítás azt mutatja, hogy a háztartási és személyi szolgáltatások árai színvonalukban – még azonos árú iparcikkekhez viszonyított számítás alapján is nyilvánvalóan láthatóan – kivétel nélkül magasabbak a tőkés Nyugat-Németországban a termékárakhoz képest, mint a demokratikus Németországban.

Ma már többféle statisztikai és közgazdasági számítás alapján bebizonyosodott, hogy Magyarország és Ausztria sem áll messze egymástól a gazdasági fejlettség és az életszínvonal tekintetében. Ezért a megszerezhető adatok alapján a két ország árárányait is összehasonlítottuk.

Egyes iparcikkek és szolgáltatások árárányai Bécsben és Budapesten

	B é c s		B u d a p e s t	
	schilling	index	forint	index
Férfi félcipő 42-es nagyság	234 ¹¹	100	260 ¹⁴	100
Férfi ing 39—40-es nagyság	108 ¹¹	46	114 ¹⁵	44
Mosószappan 100 g	0,98 ¹²	0,42	2 ¹⁶	0,77
Gáz m ³	0,92 ¹³	0,39	0,73 ¹⁷	0,28
Háztartási villanyáram kWó	0,53 ¹³	0,23	0,74 ¹⁸	0,28
Villamosjegy	2,08 ¹³	0,89	0,53 ¹⁹	0,20
Levélpórtó	1,50 ¹³	0,64	0,30 ²⁰	0,12
Mozijegy	7,50 ¹¹	3,21	4,43 ²¹	1,70
Hajvágás	10,10 ¹¹	4,32	3,0 ²²	1,15

⁶ Statistisches Jahrbuch der Bundesrepublik Deutschland 1961. 1959-es árak.

⁷ Statistisches Jahrbuch der DDR 1960. 1959-es árak.

⁸ Nyugatnémet DM.

⁹ Keletnémet DM.

¹⁰ 1958-tól érvényes kézműipari árjegyzék.

¹¹ Preise, Löhne, Wirtschaftsrechnungen. Reihe 9. Statistisches Bundesamt Wiesbaden 1959/60. 1959. dec. adat. Mozijegy és hajvágás 10 nagyváros átlaga.

¹² Yearbook of Labour Statistics 1959. 1957-es adat.

¹³ Jahrbuch der Stadt Wien 1958. 247. o. átlagár.

¹⁴ Árjegyzéki ár, marhabox, ráman varrott szimpla bőrtalpú.

¹⁵ Árjegyzéki ár, egyágú puplin.

¹⁶ Árjegyzéki ár, 60%-os zsírsav tartalmú színszappan.

¹⁷ Fővárosi Gázművek adata. Átlag.

¹⁸ N. I. M. adatai Nagy-Budapestre 1959. Átlag.

¹⁹ Főv. Villamosvasút adata. Átlag.

²⁰ Helyi levélpórtó.

²¹ Műv. Min. Filmfőigazgatóságának adata 1960-ra. Nagy-Budapest átlaga, az országos átlag 3,66 Ft.

²² Árjegyzéki ár.

A szolgáltatások árai közül a villany- és gázszolgáltatási árak aránya az iparcikk árakhoz nagyjából hasonló a két országban (nálunk a villany magasabb, Ausztriában a gáz m³-ára. A fogyasztói áramszolgáltatás nálunk 1959-ben az önköltségre vetítve 15,2⁰/₀ jövedelmet biztosított, viszont a gázszolgáltatás veszteséges volt), ami arra mutat, hogy ezeknek a szolgáltatásoknak árszínvonala nálunk is az iparcikkek árszínvonalához áll közel, éppen az előállítás nagyipari jellegénél fogva. Viszont a többi szolgáltatás ára (beleértve a közlekedést is) a termékek árához viszonyítva már jelentősen alacsonyabb nálunk, mint Ausztriában.

Eszerint az országok közötti összehasonlítások is azt mutatják, hogy a szocialista országokban jelentősen alacsonyabbak a szolgáltatások árai a termékek árához képest, mint a hasonló fejlettségű tőkésországokban.

10. Az áralakulás hatásai a gazdálkodásban

Mit jelent azonban és mennyiben alacsony az ár a gazdaságosság szemszögéből? Láttuk, hogy a tőkésországokban éppen a magas ár biztosíthatja a tőkések számára az érdekeltséget, a befektetett tőke után járó átlagprofit biztosításával. Hogyan befolyásolja nálunk az érdekeltséget – akár a népgazdasági, akár a vállalati érdekeltséget – az árrendszer? Aki a problémával nem ismerős, talán azt hihetné, hogy a szolgáltatások alacsony színvonala minden vagy legtöbb esetben azt jelenti, hogy az ár nem fedezi a költségeket. Ezért a népgazdaságnak a más ágakban felhalmozott tiszta jövedelemből kell támogatnia a szolgáltatásokat, veszteségeiket fedezni kell. Kétségtelenül ez az eset is előfordul, de nem általános 1959. évi jövedelmezőségi számításaink szerint.²³

A megfigyelt 10 közszolgáltatás (lakással együtt) közül öt tevékenység veszteséges és 4 közszolgáltatási fajta akkumulál nyereséget. A személyi közlekedési ágazat szinte kivétel nélkül veszteséges – egyedüli kivétel a taxi – és állami támogatásra szorul. A szállodai és idegenforgalmi szolgáltatások különböző típusai közül 3 nyereséges és 3 veszteséges (a szállodaárak múlt évben történt rendezése óta még nincsenek adataink). Az IBUSZ tevékenysége ellenben jövedelmező. A háztartási, javítási és személyi, továbbá a kereskedelmi szolgáltatások többsége nyereséget akkumulál. A kulturális szolgáltatások zömét a társadalmi tiszta jövedelemből finanszírozzák, azonban ezek között is vannak, amelyek nyereséget hoznak (pl. mozik, rádió-televízió, Vidám Park).

Mindehhez a tisztánlátás érdekében hozzá kell tenni, hogy bár mérleget nem készítettünk, de a nyereségek és veszteségek árbevételhez viszonyított nagyságát tekintve, a veszteségek általában nagyobb arányúak, mint a nyereségek.

Vannak tehát és szép számmal vannak olyan szolgáltatási tevékenységek, amelyeket nem kell a költségvetésből támogatni, sőt maguk is hozzájárulnak a költségvetés akkumulációjához. A veszteségesség, a költségeknek az árban való meg nem térülése és annak összegben elég jelentős volta nem egyedüli kifejezője, legfeljebb egyik jelensége a szolgáltatások alacsony árszínvonalának. A veszteséges tevékenységekkel – tehát, amelyeknek költségei nem térülnek meg az árban – most nem foglalkozunk többet, mivel itt a probléma önmagáért beszél, sok magyaráznivalót nem kíván. Rá kell azonban mutatnunk arra, hogy a társadalmi tiszta jövedelmet akkumuláló szolgáltatások sem probléma mentesek. Mondottuk, hogy a háztartási és személyi szolgáltatások majdnem

²³ Az önköltséget hasonlítottuk a teljes árbevételhez. Így minden önköltségen felüli akkumulációs elemet most nyereségnek nevezünk (utalva arra, hogy nem a teljes tiszta jövedelem) és az árbevétel által nem fedezett önköltséget és vállalati nyereséget veszteségnek.

kivétel nélkül és a javító szolgáltatások zömében nyereségesek (a nyereséges kifejezést ismét nemcsak a számvitel korlátozta értelemben használom, tehát nemcsak az üzemi vagy vállalati nyereségre). A nyereségesség ellenére azonban az érdekeltség még sem eléggé biztosított számos szolgáltatásban. Ennek egyik okaként említhetjük, hogy a fent ismertetett áralakulás nem hat kedvezően a jövedelmezőség alakulására. Az árszínvonal viszonylagos stabilitásával szemben a szolgáltatások költségeinek állandó, jelentős növekedése tapasztalható. Az árak változatlansága és a költségek növekedése miatt a jövedelmező szolgáltatások is mind kevesebb jövedelmet biztosítanak. Ezt mutatják pl. a tanácsok felügyelete alá tartozó személyi és háztartási szolgáltató vállalatok adatai.

7. sz. táblázat

*A Könnyűipari Minisztérium tanácsi szolgáltató vállalatainak
jövedelmezőségi trendje*

	1954	1955	1957	1958	1959
Összes tiszta jövedelem a teljesítményérték %-ában	30,7	28,4	24	26,2	14,6

Az akkumuláció színvonalában tehát elég számottevő fokozatos csökkenést tapasztalunk.

A gazdasági érdekeltség nem megfelelő voltának további okai a jövedelmező szolgáltatások esetében a következők: Egyrészt sok szolgáltatás árában alacsony a realizált tiszta jövedelem százaléka, a termékárak önköltséghez viszonyított tiszta jövedelem tartalmához képest. Másrészt az önköltségi árrendszer tulajdonságánál fogva még az esetben is gazdaságtalanabbnak mutat bizonyos szolgáltatási tevékenységeket, ha azok árában a termékárakhoz hasonló nagy, önköltséghez viszonyított százaléku tiszta jövedelem – vagy netán még az átlagosnál magasabb is – realizálódik. A szolgáltatások csekély anyagköltsége miatt nem realizálható akkora jövedelem azonos munkaráfordítással – sőt még nagyjából hasonló nagyságú beruházással (erre leginkább a szövetkezeti és helyi iparban van összehasonlítási alap) sem – a szolgáltatásokban, mint a termelési tevékenységekben általában.

Tőkes gazdasági viszonyok között a termelési ár, a szolgáltatási tevékenység révén is megszerezhető átlagprofit biztosítja az érdekeltséget a szolgáltatásokban, teszi lehetővé, hogy egyes szolgáltatások nagy munkaigényessége, termelékenységeinek lassú fejlődése és ebből következően a több évtizeddel ezelőttihez hasonló csekély teljesítőképessége ellenére mégis érdemes legyen ez ágakba tőkét fektetni. Szocialista gazdasági viszonyok között az önköltségi árak ezt az ösztönző erőt nem adják meg.

Jellemző például szolgálhatnak erre a javító szolgáltatások, amelyek általában közös vállalati szervezetben működnek a különböző termelőtevékenységekkel és ezért eredményességük a legközvetlenebbül összehasonlítható azokkal. Tekintettel arra, hogy az egyes iparágak javító ágaiban a teljes önköltséghez viszonyított tiszta jövedelem nem mindig éri el százalékban az iparág új termékeinek árában realizált tiszta jövedelem százalékát, az összehasonlításra alkalmasabb a jövedelemnek csupán nyereség része, mivel annak előírászerűen általában a javító ágakban kell magasabbnak lennie. Az új termékeket termelő tevékenységek nagyobb anyagfelhasználása következtében egy mun-

kás munkája révén magasabb nyereség realizálható a termelésben, mint a szolgáltató ágakban, azok önköltséghez viszonyított nagyobb nyereségszázaléka ellenére.

A Kisipari Szövetkezetek Országos Szövetségének reprezentatív adatfelvétele alapján kimutatható az egy munkás által létrehozott nyereség a készárutermelésben és a szolgáltatásban. A szövetkezeti vállalatok közismerten nem állnak műszakilag magas színvonalon, gépesítettségük messze elmarad a nagyipar gépesítettségi fokától, azonban az előállítható termelési érték és jövedelem a kisebb munkaigényesség miatt is jelentősen magasabb a termelésben, mint a kapcsolódó javítási ágakban.

Ha a szövetkezetek nettó áron számított termelési értékadataiból a nyereséget (szövetkezeti nyereség) egy termelő munkásra vetítjük, a következő eredményeket kapjuk:

8. sz. táblázat

*Egy termelő munkásra eső nyereség a szövetkezeti iparban
(1960) 1000 Ft-ban*

	Tényleges	Diktált
	nyereség	
Vasiparban		
készárutermelésben	9,8	5,3
javításban	9	6,5
Faiparban		
készárutermelésben	19,4	7,9
javításban	2,1	8,2
Textiliparban		
készárutermelésben	7,9	5,3
javításban	1,8	2,4
Bőrruházatban		
készárutermelésben	6,6	3,8
javításban	3,3	3
Szolgáltató iparban	3,9	

Az adatokból két dolgot láthatunk. Először is azt, hogy a készárutermelés nyeresége mindenütt jóval meghaladja az előírt nyereséget (az előírt önköltséghez viszonyított önköltségsökkentés nagyobb lehetősége következtében), míg a szolgáltatásoké legfeljebb eléri azt (kivéve a vasipart, ahol főként a szövetkezeti ipar nagyarányú, rentabilis, termelészerűen megszervezhető motorkerékpár és autójavító tevékenysége, továbbá a szabadabb áralkuláció lehetősége javítja az eredményt). Másodszor, hogy a készárutermelésben az egy termelőre eső nyereség abszolút összege jelentősen nagyobb, mint a szolgáltatásokban, a jobb gépesíthetőség, nagyobb anyagigényesség, kisebb munkaigényesség és mindezzel együttjáró jobb eredményesség következtében.

Ennek alapján tehát azonos számú munkással egy nap, egy hónap vagy egy év alatt nagyobb nyereségösszeg állítható elő a termelő-ágakban, mint a szolgáltatókban. Ugyanígy azonban nem csupán a nyereség, de a teljes tiszta jövedelem összege is nagyobb lehet annak hasonló, önköltséghez való arányosítási módja miatt és természetesen nagyobb az azonos létszámmal azonos idő alatt előállított teljes termelési érték is, a magasabb anyagérték, és tiszta jövedelem következtében. Erre a következtetésre könnyen eljuthatunk, ha a teljes tiszta jövedelmet az önköltség egyes tényezőire vetítjük, most már nem csupán azonos iparágon belül, hanem különböző szolgáltató és termelő-ágakban.

Ha összehasonlítjuk a tanácsi és szövetkezeti termelő és szolgáltató vállalatok eredményességét, a következő képet kapjuk:

Összes tiszta jövedelem

9. sz. táblázat

	100 Ft teljes termelési költségre	100 Ft összes bérköltségre	100 Ft értékű anyagfel- használásra és amortizációra	100 Ft amortizációra
	vetítve			
Szövetkezeti iparban ²⁴	34,8	128	58,1	4644
Szövetkezeti szolgáltató iparban ²⁵	27,6	48,5	111,3	2228
Tanácsi iparban ²⁴	28,5	115,5	44,3	847
Tanácsi szolgáltató iparban ²⁵	21,7	50,1	48,—	230

Ilyen bontásban sajnos nem álltak rendelkezésre külön a készáru-termelésre és javításra vonatkozó adatok. Figyelemre méltó azonban az együttes adatoknak a szolgáltató ipar adataival való összehasonlítása is. Az adatok szerint, ha a teljes árbevételből kiemeljük a realizált teljes tiszta jövedelmet (összes adók, közterhek, járulékok, nyereség) és azt az egységnyi, jelen esetben 100 Ft-nyi önköltségre és az önköltség egységnyi alkotóelemeire vetítjük, akkor azt kapjuk, hogy a teljes termelési költségek egységére eső realizált tiszta jövedelem – tehát az árbevétel is – minden esetben magasabb a termék termelésben, mint a szolgáltatásban. Ugyanez tűnik ki még sokkal élesebben, ha a vetítési alap az önköltség egységnyi béreleme, tekintettel arra, hogy a szolgáltatásokban az önköltség túlnyomó részét a bérköltségek teszik ki az élőmunka nagy súlyaránya miatt. Ha az önköltségen belül külön az eszköz és anyagköltségre vetítünk, a szolgáltatások alacsony anyagfelhasználása következtében a termékek anyagköltségére eső akkumuláció magasabb, viszont már kiemelten fordított a helyzet az amortizációs költségeknél, mivel a számított amortizációs érték jelentősen kisebb teljesítményérték között oszlik meg a szolgáltatásokban, mint a termelésben, annak ellenére, hogy előbbiekben a gépesítés foka alacsonyabb. Az összes termelési értékben, illetve árbevételben tehát nagyobb az amortizáció súlya a szolgáltatások egységnyi teljesítményében és ezért kisebb az amortizáció egységére vetített tiszta jövedelem is. Az anyagfelhasználás költsége szintén kisebb árbevételre osztható el a szolgáltatásokban, de a termelésben annálval nagyobb az anyagfelhasználás súlya, hogy mégis utóbbiban jut nagyobb tiszta jövedelem az árbevételből az egységnyi anyagfelhasználásra.

Az adatokból kitűnik tehát, hogy az egyenlő termelési költségekre, 100 Ft önköltségre vetített társadalmi tiszta jövedelem is alacsonyabb a szolgáltató tevékenységekben, mint az anyagi termelésben. Eszerint nem csupán arról van szó, hogy a gépesített, műszakilag viszonylag fejlett anyagi termelésben volumenében nagyobb termelési érték és jövedelem hozható létre azonos munkáslétszámmal és azonos idő alatt, hanem arról is, hogy azonos termelési költségráfordítással sem érhető el jelenleg általában azonos eredmény a ráfordítási arányokat nem helyesen tükröző meglevő arányok miatt. Értékarányos ármegállapítás esetén az önköltségi árrendszerben 100 Ft önköltségre a termelő- és szolgáltató ágakban nagyjából hasonló összegű tiszta jövedelemnek kellene jutni. Táblázatunk szerint ez az összeg különböző. Ennél is sokkal szembetűnőbb azonban a különbség az önköltség-elemeknél, 100 Ft-nyi bér- és anyagköltségekre jutó tiszta jövedelemben. Ezek a nagy különbségek arra engednek következtetni, hogy a 100 Ft teljes önköltségre jutó azonos összegű tiszta jövedelem esetén sem lenne a termékeket termelő és a szolgáltató ágakban jobbra azonos nagyságú tiszta jövedelem elérhető ugyanakkora termelő létszámmal, munkaráfordítással, esetleg beruházással sem.

²⁴ Készáru-termelő és javító tevékenység együtt.

²⁵ Személyi és háztartási szolgáltatások.

Ily módon az ilyen közvetlen eredményességet összehasonlító számítások mind vállalati (vegyes termelő és szolgáltató vállalatok esetében), mind népgazdasági szinten gazdaságosabbnak mutatják a termelő, mint az elmaradott szolgáltató ágakat.²⁶

Az, hogy a szolgáltatások árai nálunk alacsonyak, nemcsak azt jelenti, hogy alacsonyabbak, mint más hasonló fejlettségű tőkésországokban, és belföldi vonatkozásban is inkább stagnálást, mint emelkedést mutatnak, hanem azt is jelenti – legalábbis sok

²⁶ Az árendszerhez kapcsolódó ösztönzési rendszerünk sok szolgáltatás esetében nem a szolgáltatás növelésére, hanem ellenkező irányba hat. Ez a hatás vállalati szinten elsősorban a szolgáltató (javító) és termelő vegyes vállalatoknál érvényesül. A vegyes állami vállalatok esetében az érdekeltségi rendszer szinte kizárólag a készárutermelésre ösztönöz a következő okokból: Egyrészt az árutermék-termelésben a termelékenység jelentős mérvű növelhetőségével az önköltség sokkal inkább csökkenthető és ezzel a nyereségi hányad jobban növelhető, mint a szolgáltatásokkal. Másrészt annak következtében, hogy a termelésben a kisebb munkaigény következtében ugyanazon idő alatt ugyanazon munkaslétszámmal nagyobb vállalati termelési érték és ehhez viszonyítva volumenében nagyobb nyereség állítható elő, mint a szolgáltatásban, előzőben még a termelési értékhez viszonyított nyereségnek csekély százalékú, de nagy volumenű növekedése is nagyobb rentabilitási hányad javulást okozhat a vállalat összes termelési értékében, mint a szolgáltatások esetlegesen nagyobb százalékú, de kisebb volumenű nyereség növekedése. A vállalatok tehát még akkor sem érdekeltek különösebben a szolgáltatásban, ha esetlegesen ott a nyereséghányad növelhető – bár a növelhetőségnek is erős korlátja, mint mondtuk, a termelékenység lassú növekedése.

A szövetkezetekben a nyereség összegében való érdekeltség szintén oda hat, hogy a volumenében nagyobb termelési értéket és ehhez viszonyítottan nagyobb összegű nyereséget biztosító árutermelést részesítsék előnyben a szolgáltatásokkal szemben. Itt is szerephez jut természetesen a nyereségnek egy időszakban elérhető nagysága mellett a nyereség további nagyobb százalékos és összecszerű növelhetősége.

A kalkulálható nyereség százalékának megállapításakor tekintettel voltak arra, hogy a készáruterelésben összecszerűen nagyobb nyereség érhető el hasonló feltételek mellett (ugyanazon munkaslétszámmal egyazon időszakban, vagy egy munkás teljesítményével egy óra alatt stb.) és éppen ezért míg a termékekárakban számítható nyereséget csak 2-3%-ban, addig a szolgáltatás árakban kalkulálhatót 5-8%-ban írták elő. Ez a százalékos különbség azonban, bár a szolgáltatásokra való ösztönzést célozta, nem sokban növelte az érdekeltséget. Egyrészt, mivel már megállapításakor sem ellensúlyozta eléggé a készáruterelés, bár százalékosan kisebb, de összecszerűen mégis nagyobb elérhető nyereségét (ennek a szövetkezetek ösztönzési rendszerében volt jelentősége), másrészt mert a készáruterelés önköltségének nagyobb arányú csökkenthetősége következtében ott hamarosan nem csupán összecszerűen, de százalékosan is jelentősen növelni lehetett a nyereséget (ebben már mind a szövetkezeti, mind az állami vállalatok érdekeltek voltak). Jelenleg a készáruterelés tényleges nyereségszázaléka jelentősen meghaladja az eredetileg előírtat, viszont a legtöbb szolgáltatás nem változott lényegesen.

Az elmondottak bizonyos mértékű illusztrálására szolgálhatnak a 8. sz. táblázat adatai.

A vállalatok ösztönzési rendszerében jelenleg nemigen találunk olyan tényezőt, amely legalábbis nagyjából egyenlően érdekeltté tenné a termelő-szolgáltató vállalatokat a kétféle tevékenységben.

Az érdekeltségi probléma azonban nem csupán a vegyes vállalatokra korlátozódik. A nem megfelelő ösztönzési rendszer több más szolgáltatási ághoz is érezhető hátrányos hatását. Ezek esetében a káros hatások nem elsősorban a vállalatokon belül, hanem inkább felügyeleti szerveiknél és népgazdasági szinten jelentkeznek és ezáltal közvetve gyakorolnak befolyást a vállalatok munkájára is. Míg vállalati szinten az tűnik szembe, hogy nincsen olyan ösztönző erő, amely a vállalatoknál pótolná az árnak és ezen belül a profitnak a tőkés viszonyok között meglevő és szolgáltatásokra ható serkentő szerepét, addig a felügyeleti szervek irányító tevékenységében és népgazdasági szinten már inkább azok a hátrányok jelentkeznek, amelyek közvetlenebbül a munkaráfordítási arányokat nem megfelelően tükröző meglevő árakból következnek. A jelenlegi árendszer és árarányok eredményeképpen, a szolgáltatásokban hasonló ráfordításokkal általában jelentősen kisebb értékben kifejezett eredmény érhető el, mint az anyagi termékek termelésével. Ez a tény már a legfelső gazdasági irányító szerveket is abba az irányba befolyásolja, hogy a szolgáltatások gazdasági kérdéseire kevesebb figyelmet fordítsanak, mint a fogyasztási cikkek termelésére, mivel az értékelés alapján a szolgáltatás legtöbbször nem látszik olyan gazdaságosnak, mint a termelés. A szolgáltatásokon nemcsak az üzem akkumulál keveset, de a népgazdaság is. A szolgáltatások kevéssé rentabilis volta az egyik jelentős oka annak, hogy nagy részük elhanyagolt a gazdaságvezetésben, a tervezésben, népgazdasági számbavételben stb. Ezzel is magyarázható többek között a szolgáltatások többségének háttérbe szorítása a beruházási elhatározásokban.

szolgáltatás esetében –, hogy a ráfordítási arányokat nem helyesen tükrözik a termékek és szolgáltatások között. Ez részben közvetlenül érezteti káros hatását a szolgáltatási tevékenységekre, részben az hátrányos rájuk, hogy hiányzik ezen a téren – az árak tőkésviszonyok között meglevő – érdekeltséget fokozó szerepe, viszont azt nem pótolja más ösztönző. Ugyanakkor azonban azok az árak, amelyekről megállapítottuk, hogy az érdekelttség fokozására általában nem alkalmasak, a fogyasztó számára, a fogyasztói árarányok szempontjából esetleg túlságosan is magasak lehetnek. Nézzük csak a következőket: egy új rekamié ára 1600 Ft. Egy rekamié átkötése lehet 400 Ft is. Egy cipő kapható már 150–200 Ft-ért, sőt olcsóbban is. Egy talpalás-sarkalás 60–80 Ft. Egy női esernyő ára 150 Ft, egy esernyőnyél javítása 40–50 Ft. Sorolni lehetne még a példákat, talán nem csupán a javításokra, de egyes egyéb szolgáltatásokra vonatkozóan is. (Például a takarítóvállalat egy órai munkája 8 Ft, heti kétszeri 8 órás takarítástásra egy átlagos heti munkásbér közel negyedrészt kellene fordítani.) Joggal tarthatja a fogyasztó ezeket a szolgáltatás-árakat magasnak, az árarányokat rossznak? Természetesen, joggal. A gazdasági érdekelttség oldaláról mégis fordított a helyzet.

Számos szolgáltatási ág problémáinak – többek között gazdaságossági problémáinak – elhanyagolása miatt az árak ösztönző szerepét nem pótolták más ösztönzési rendszabályokkal. Az aránytalan árak okozta hibák éppen és főképpen a legelhanyagoltabb szolgáltatási területeken mutatkoznak meg, furcsa módon pontosan ott, ahol az árak nagyobb részben biztosítanak bizonyos jövedelmezőséget. Csakhogy nem elégségeset ahhoz, hogy általában az ösztönző szerepet betöltsék. Azok a szolgáltatási területek, amelyeket a gazdasági irányító szervek „kézben tartottak” (például közlekedés, kulturális szolgáltatások) annak ellenére, hogy többnyire veszteségesek, sokkal kevésbé szenvednek kárt az árak aránytalanságától. (Ezeknél a szolgáltatásoknál a sok esetben nem kielégítő ellátottság főként nem az árakra – bár a beruházási elhatározásokra részben azok is befolyást gyakorolnak –, hanem inkább más okokra vezethető vissza.) Utóbbi területeken az ösztönzés és a vállalati gazdaságosság biztosításának számos egyéb módja mellett az árak negatívan ösztönző hatása háttérbe szorult. Viszont az elhanyagolt, tervszerűen nem irányított és nagyrészt spontán fejlődésre utalt személyi, háztartási és javító szolgáltatásokban az árak, illetve az árakkal való ösztönzés hiánya a termelés irányításában, a fejlődés ütemének, mértékének és arányainak kialakításában, illetőleg azok befolyásolásában uralkodó szerepre tett szert.

II. A szolgáltatások jövőben követhető árpolitikája

Mi lehet ezek után a megoldás? Milyen szolgáltatási árpolitika alakítható ki a jövőben?

A szigorúan értékarányos árképzés, mint mondtuk, számos szolgáltatás árának felemelését, sőt, ha a bérek emelkednek, az idők folyamán állandó, fokozatos növelését kívánná meg. Ezt a kérdést azzal kapcsolatosan kell megfontolni, hogy közgazdaszaink egy része, sőt gazdasági irányító szerveinkben a szakemberek egy része is aktuálisnak tartja és a közeljövőben szükségesnek véli árrendszerünk megváltoztatását. Már évek óta folyik a vita arról, hogy milyen új árrendszer bevezetése lenne célszerű. Leginkább két fő árrendszer típus előnyeit és hátrányait vitatják – a többi forma e kettőnek általában valamilyen változata vagy kompromisszuma – a termelési áras és az értékáras árrendszerét. A szolgáltatások problémakörét ez a vita annyiban érinti, hogy mindkét árrendszer bevezetése – és esetlegesen a fogyasztói árrendszerre is történő kiterjesztése – (a fogyasztói árrendszerben inkább az értékáras rendszerről van eddig szó) esetén alapvető változásoknak kellene bekövetkeznie a szolgáltatások árrend-

szerében is. Mint mondtuk, az értékarányok szigorúbb érvényesítése esetén sok szolgáltatás árát fel kellene emelni, de nem csupán egy ízben az árrendezéskor, hanem a bevezetett árrendszernek megfelelő további következetes árpolitika esetén állandóan és fokozatosan növelni a költségek növekedésének arányában. Itt elsősorban azokra a szolgáltatásokra gondolunk, amelyekben a termelékenység nem emelkedhet jelentősen. Nem kétséges, hogy bármelyik említett árrendszer-típust valósítják is meg, kiterjesztjük a szolgáltatásokra, a szolgáltatások számára feltétlenül áremelkedést jelentene. Kérdéses csupán az áremelkedés mértéke. Valószínűnek látszik, hogy az értékáras árképzési mód esetükben nagyobb áremelkedést kívánna meg, mint a termelési áras, mivel az értékáras árképzésnél a tiszta jövedelem vetítése az élőmunka-ráfordításra történik. Tekintettel arra, hogy a kevésbé gépesített, nagy munkaigényességű szolgáltatásokban aránytalanul nagyobb az élőmunka-ráfordítás és élőmunkaköltségek aránya, mint szinte kivétel nélkül az anyagi termelés valamennyi ágában, az élőmunkára vetített tiszta jövedelemnek is aránytalanul nagyobb kell lennie. A termelési áras árképzési mód, ha kisebb emelkedést is jelentene, de esetleg jobban ösztönözné a szolgáltatási beruházásokra. Bármelyik árképzési mód kiterjesztése a szolgáltatásokra kétségtelenül rejtene magában előnyöket. Az előnyök főképpen a termelésre, a szolgáltatások előállítására és a fejlődésükre gyakorolt pozitív hatásokban nyilvánulnának meg. Lennének azonban nem kis számmal hátrányai is. Ezek a hátrányok leginkább a kereslet visszaszorításában és ehhez kapcsolódóan bizonyos népgazdasági érdekekkel ellentétes hatásokban nyilvánulnának meg.

Az életszínvonal emelésére irányuló politikáinknak nem csupán az a célja, hogy a lakosság anyagi javakkal egyre jobban el legyen látva, hanem többek között az is, hogy az embereknek mind több szabadidejük maradjon művelődésre, szórakozásra. Az életszínvonal emelését célzó politika, de nem csupán ez a politika, hanem távlati munkaerőproblémáink is azt kívánják meg, hogy a nőket mindinkább felszabadítsuk a háztartási munka, a gyermeknevelés gondjainak egy része stb. alól. A magas életszínvonal ezenkívül a többi szolgáltatásokkal való jobb ellátottságot is jelenti, úgymint nagyobb üdülési, utazási, művelődési stb. lehetőséget. A műveltség nagymérvű és széles körű emelkedését az ország fejlődése, a műszakilag magasfokúan fejlett iparhoz és mezőgazdasághoz szükséges művelt és képzett munkaerők tömeges biztosítása is megkívánja. A szolgáltatások nagyobb mérvű fejlesztése a szocialista országok jelenlegi fejlődési időszakában mind az életszínvonal további növelése érdekében, mind egyéb okokból feltétlenül szükséges.

A fejlődést, mint mondtuk, sok esetben elősegítenék olyan árak, amelyek jobban megfelelnek a vállalatok és a felügyeleti szervek érdekeinek. Azonban féltő, hogy míg a magasabb és egyes ágakban növekvő árak a szolgáltatások fejlesztésére serkenténének, addig ugyanazok a lakosságot éppen ellenkezőleg, elriasztanák a szolgáltatások igénybevételétől. Annak ellenére, hogy a szolgáltatások iránti igények kétségtelenül jelenleg is kielégítetlenek, és hogy ezek az igények a jövőben fokozódni fognak – hiszen nem valószínű, hogy ez alól az életszínvonal növekedését kísérő általános jelenség alól kivételt képezne a szocialista tábor lakossága – az igények nem nyerhetnének elég nagymérvű kielégítést. Hiába fokozódnék a kínálat, a helyzet hasonlóvá válhatna a nyugati országokéhoz, ahol bármennyire is nőnek az igények a szolgáltatások iránt, a keresletet az árak erősen korlátozzák. A kereslet korlátozásának, illetőleg visszaszorításának a gyorsan fejleszthető területeken nincsen értelme.

Nem csupán a lakosság érdeke, de a gazdasági érdek is azt kívánja, hogy számos szolgáltatás iránt növekedjék a kereslet. Számos szolgáltatás fejlesztése kevés beruházással, kis költséggel oldható meg, éppen a szolgáltatások nagy részének alacsony eszköz- és anyagigényessége folytán. A szolgáltatások egy része fogyasztási cikkek helyettesíthet, népgazdaságilag előnyösen. Az üzemileg koncentrált szolgáltatási tevékenység álta-

lában gazdaságosabb, kevesebb anyagot, eszközt és munkaerőráfordítást igényel, mint az olyan termékekkel való ellátás, amely a szolgáltatásokat részben helyettesítheti. Például a háztartási szolgáltató üzemek révén nyilván kevesebb géppel és munkaerőfelhasználással, kisebb népgazdasági ráfordítással végezhető el a háztartási munka, mint minden egyes háztartás gépesítésével. A szolgáltató üzemek nagy kapacitású gépeinek termeléséhez már eleve kevesebb élő és holtmunka-felhasználás szükséges, mint a kisgépekéhez, nem beszélve arról, hogy a gépek kihasználása is állandóan biztosított, tehát kevesebb gép elégítheti ki a szükségletet, mintha a gépek hetente csak néhány órát üzemelnek. (Bár a háztartási munkaerőfelhasználással gazdaságilag nem számolunk, mégsem hagyható az figyelmen kívül, mint munkaerőtartalék. Egyrészt, mint abszolút munkaerőtartalék a nem dolgozó nők munkába vonásával, másrészt, mint relatív munkaerőtartalék. Utóbbi alatt azt értem, hogy a háztartási munka alól mentesített dolgozó nők is teljesebb és értékesebb munkát tudnak végezni, mintha erejük, energiájuk és figyelmük részben a háztartásban van lekötve. A háztartási munka alól való mentesítés tehát nem csupán a munkacölétszám növekedésének, de a munkatermelékenység növekedésének is forrása lehet.) A háztartási szolgáltatások számottevő ipari kapacitást mentesíthetnek, a háztartási gépek gyártásában lekötött eszközöket, munkaerőt stb. szabadíthatnak fel más célokra. Ezenkívül például a szintén háztartási munka alól mentesítő vendéglátó szolgáltatás többek között a kiskereskedelmi hálózatot mentesítheti. Ha sikerülne elérni, hogy a lakosság étkeztetését legalábbis jelentős részben a vendéglátáson keresztül oldják meg, az feleslegessé tenné az élelmiszer kiskereskedelmi hálózatnak egy részét és az ott foglalkoztatott munkaerőket is más munkakörökben lehetne felhasználni. A háztartási szolgáltatásokon kívül azonban még számos egyéb területen is található példa a szolgáltatások gazdaságosabb voltára. Gazdaságosabb, kevesebb fűtőanyaggal, berendezéssel oldható meg például a központi fűtés és még kevesebbel a távfűtés, mint az egyes lakások különálló fűtése. Ugyanígy kevesebb termék, szén, boyler stb. szükséges a melegvíz-szolgáltatáshoz, mint a lakások különálló ellátásához. Ezenkívül sok esetben gazdaságosabb a javító szolgáltatás is, mint az új termékek előállítása.

Ez utóbbi gazdasági előnye azonban a készáru termeléssel szemben nem minden esetben egyértelmű. A javítás például sok esetben gazdaságos, mivel megóvja a fogyasztásban levő termékek állagát, meghosszabbítja használhatóságát és éppen ezért mentesíti az ipart olyan új termékek előállításától és a lakosságot vásárlásától, amelyek a még javítható termékek pótlására szolgálnak. Azonban vannak, de még inkább lesznek olyan javítások, amelyek nem vagy kevésbé gazdaságosak. Amennyiben a termékegység előállításának és javításának költségei nem térnek el jelentősen egymástól, nem mondható gazdaságosnak a javítás. Mindinkább ez a helyzet például a cipőjavításnál. A javításra történő munkaráfordítási szükséglet lassanként már meghaladja a nagyüzem gyártási munkaráfordítási szükségletet, nem beszélve arról, hogy a javítás anyagszükséglete is nagyobb viszonylag (az egyedi szabásnál elkerülhetetlenül nagyobb hulladékvesztés következtében), mint a gyártásé. A cipőjavítás egyre kevésbé gazdaságos voltára mutat, hogy a cipőárakhoz viszonyított elég magas javítási árak mellett 15%-os ártámogatást kell nyújtani.

Nem csupán a lakosság érdeke, de népgazdasági érdek is, hogy bizonyos szolgáltatások kereslete fokozódjék, hogy a lakosság vásárlóerejének egy része a termékekről a szolgáltatások felé terelődjék. Ezt a magas, sőt esetleg emelkedő árak kétségtelenül nem segítenék elő. Figyelembe kell még azt is venni, hogy egyes, eddig elhanyagolt, a lakosság széles rétegei által még nem megszokott szolgáltatási fajtákat meg kell kedveltetni, ha fejlődésüket valóban kívánjuk. Például a mosodák, takarítóvállalatok, a kereskedelmi házhoz szállítás stb. iránti kereslet ma még messze nincs kielégítve. Azonban kapacitásuk bővülésével előállhat olyan helyzet, hogy a kínálat haladja meg a keresletet (hogy mikor

és milyen szinten következhet ez be, még nem látható előre) nem a „piac túltelítettsége miatt”, hanem főként a munkás és paraszt családoknak a háztartás tradicionális módjához való ragaszkodása folytán. Az ilyen felfogás széles körű megváltoztatásához olyan intézkedések, elsősorban olyan árak szükségesek, amelyek előnyössé teszik a szolgáltatások igénybevételét.

Míg tehát a termékárhoz képest jelentősen magasabb szolgáltatási árakat a szűk szemléletű rentabilitási érdek esetleg megkívánja, addig a népgazdasági érdek sok területen ezt korántsem kívánja meg. Népgazdasági szinten az a kívánatos, hogy fokozódjék a kereslet számos szolgáltatás iránt és a kereslet befolyásolása adott jövedelmi színvonalon, főként az árak segítségével történhet (a reklám, kereskedelmi propaganda csak segédeszköz).

Utóbbi érvek amellett szólnak, hogy bármilyen új típusú, következetesen értékárnyos egységes árrendszer is kerülne bevezetésre, ez az árrendszer tegyen kivételt legalábbis bizonyos műszakilag kevésbé fejleszthető szolgáltatásokkal.

A szolgáltató vállalatok és felügyeleti szerveik esetében az alacsony áraknak a termelési szerkezetre gyakorolt előnytelen hatása a tervezési és ösztönzési rendszer megváltoztatásával ellensúlyozható, illetőleg az áraknak a tőkés viszonyok között meglevő ösztönző szerepe azzal pótolható.

Azokon a területeken – elsősorban a háztartási, kulturális, javító stb. szolgáltatások többségére gondolunk – ahol a népgazdasági érdekek, a megfelelő fogyasztási szerkezet kialakítása stb. úgy kívánja, hogy a kereslet az eddigi szinten maradjon vagy az eddiginél erősebben terelődjék a szolgáltatások felé, *belyesnek látszik a szolgáltatások jelenlegi alacsony árszínvonalának további fenntartása, a termékárhoz képesti jelenlegi arányainak változatlansága. Azonban meggondolandó, hogy ilyen jellegű árpolitika esetén is, nem lenne-e helyes a jelenleginél több szolgáltatás árában legalább az önköltséget realizálni a felesleges adminisztráció, dotálgatások elkerülése érdekében.* A Német Demokratikus Köztársaságban például, ahol szintén alacsonyak a szolgáltatások árai, általános elv, hogy az önköltséget fedezzék az árak. Az önköltségen felüli csekély tiszta jövedelem általában a vállalatoknál és szövetkezeteknél marad és a nálunk mint igazgatói alap, vállalatfejlesztési alapként ismert, illetve az ebből fedezendő célokat szolgálja. Az önköltségi elv a népgazdasági, vállalati tisztánlátást szolgálná, a felesleges keresztbe-kasul történő finanszírozgatások megszüntetését és az ezek elszámolásával járó nagy adminisztráció csökkentését jelentené.

Más szolgáltatások vonatkozásában – ez a fogyasztói szolgáltatások kisebb részét érinti – mérlegelni kell, hogy árukba éppen a kereslet ellenkező irányú befolyásolása érdekében ne kerüljön-e nagyobb tiszta jövedelem beépítésre. Ez azoknál a szolgáltatásoknál lehetséges, ahol belátható rövid időn belül nem biztosítható a kereslet kielégítésére elegendő kapacitás vagy a keresletet népgazdasági érdekből távolítólal csökkeníteni kívánjuk. Meg kell fontolni például a jövőben egyes javítások esetében, hogy nem gazdaságosabb-e, nem kevesebb anyagot és kisebb munkaráfordítást igényel-e az új termék előállítás, mint a javítás. Ma még nem, de 15–20 év múlva elképzelhető, hogy gazdaságosabb (mind a népgazdaságnak, mind a fogyasztónak) nem tartós fogyasztási javakat, új fehérműt, cipőt stb. venni, illetőleg gyártani, mint megjavíttatni. A gazdasági célszerűség miatt tehát egyes esetekben a jövőben a jelenleginél magasabb ár lehet a kívánalom.

A szolgáltatási árpolitika kialakításánál a fentiekén kívül még egy igen fontos körülményt kell figyelembe venni. Ez a körülmény a szocialista gazdasági rendszer kommunizmus felé történő általános fejlődésével függ össze, az árucserre viszonyok fokozatos megszüntetésével. Ebben a folyamatban – legalábbis annak kezdeti szakaszában – a szolgáltatások jelentős része igen komoly szerepet kap, és ezért távlati árpolitikájuk

ebből a szemszögből is megfontolandó. Ennek a tényezőnek mérlegelése arra indíthat, hogy egyes műszakilag fejlett és fejleszthető szolgáltatásokat is kivételként kezeljünk az általános árképzési elvek alól még új árrendszer bevezetése esetén is, sőt az önköltség árban való fedezésének általában helyesnek látszó elvét se minden szolgáltatás esetében érvényesítsük.

12. A kommunista elosztási módra való áttérés figyelembevétele az árpolitikában

Az SZKP XXII. Kongresszusának programja azt a célt tűzi ki a szovjet népgazdaság elé, hogy húsz éven belül egyes termékek és szolgáltatások váljanak ingyenessé. Erről egyébként már régebben kezdtek írni a szovjet közgazdasági irodalomban.²⁷ Egyelőre a legfontosabb alapvető szolgáltatásokról van szó (lakás, közszolgáltatások, közlekedés) és főképpen azokról a termékekről, amelyek szolgáltatás formájában nyújthatók (például üzemi étkeztetés). A szocializmusból a kommunizmusba való átmenetben, a kommunizmus első lépcsőfokainak építése idején még nem rendelkezünk a kommunizmust jellemző teljes termékbőséggel. Azonban egy-egy termék (vagy szolgáltatás) már rendelkezésre áll olyan bőségben, hogy ne kelljen korlátozni a fogyasztását és ingyenesen is szétosztható legyen. A kommunista elosztási módnak azonban nem csupán a termékbőség a kritériuma, hanem a magas fokú kommunista fegyelem, többek között fogyasztási fegyelem is. A kommunizmusba való átmenetkor nem csupán a termékbőséget, de ezt a fegyelmet is meg kell teremteni. Éppen ezért nem véletlenül esett a választás a Szovjetunióban bizonyos szolgáltatásokra és szolgáltatás formájában nyújtható termékekre, amikor arról volt szó, hogy mik legyenek a kommunizmus első időszakában ingyenesen fogyaszthatók. A szolgáltatások esetében a fogyasztási fegyelem leginkább betartatható és a fogyasztók a legkönnyebben nevelhetők a fogyasztási fegyelemre. A szolgáltatások jellegüknél fogva – hogy általában az előállítással egyidejűleg fogyasztják el őket – nem halmazhatók. Ezért már eleve ki van zárva a velük való nagyobb pazarlás lehetősége. A fogyasztás mértéke egyes szolgáltatások esetében könnyen mérhető és ellenőrizhető (például lakás). Mindezek a tényezők predesztinálják őket arra, hogy az ingyenes elosztást jórészt velük kezdje az állam megvalósítani. Azonban azt hisszük, nem tévedünk túlságosan nagyot, ha feltételezzük, hogy nem utolsósorban azért esett a szolgáltatásokra a választás az ingyenes elosztás első kísérleteihez, mert árszínvonaluk eddig is alacsony volt. Az alacsony díjaknak teljes eltörlése valószínűleg nem okozna nagy gazdasági megrázkódtatást, a fogyasztási fegyelem jelentős lazulását, mivel azok már eddig is előkészítették az átalakulást.

Az elképzelések szerint a szocialista tábor országai kb. egy időben jutnak el a szocializmusból a kommunizmusba. Ez azt jelenti, hogy a szocialista elosztásra való áttérés első lépéseit is valószínűleg egy időben és nagyjából egyformán teszik meg. Ebben az időszakban minden valószínűség szerint nálunk is leginkább a szolgáltatások és egyes szolgáltatás formájában nyújtható termékek tehetők ingyenessé. Meg kell gondolni, hogy melyek legyenek azok és árpolitikájukat legfőképpen ehhez az elgondoláshoz kellene szabni.²⁸

²⁷ Lásd Sztumulín: A kommunizmus útján. Szikra, 1959. és Sztumulín: Gondolatok a jövődőről. Népszabadság, 1960. március 16.

²⁸ Bár bizonyos szolgáltatások ingyenessé tételének lehetősége most lépett a figyelem előterébe, nem feledkezhetünk meg arról, hogy már a szocializmus kezdeti szakaszában is számos szolgáltatást tettek ingyenessé. Ezek a társadalmi juttatás formájában nyújtott szolgáltatások azonban annyiban különböznek a jövőben ingyenessé teendőktől, hogy előbbiek igénybevételének lehetősége állami intézkedésekkel korlátozott.

Mérlegelni kell tehát, megfontolni, hogy mely szolgáltatások tekinthetők olyanoknak, amelyeket kívánatos is a lehetőségesség mellett ingyenessé tenni. Elképzelhető, hogy a lakás, közszolgáltatások, közlekedés mellett például egyes, jelenleg még vásárolt kulturális szolgáltatások, de háztartási szolgáltatások is (például mosoda) ebbe a kategóriába sorolhatók a szükségletek kielégítésében arra az időre betöltött fontos szerepüknel és viszonylagos bőségüknel fogva.

Az ingyenessé teendő szolgáltatásokra vonatkozóan – az előbbi megokolásból következően – helyesnek látszik az az elgondolás, hogy esetükben ne ragaszkodjunk még időlegesen sem az önköltségi elvhez, hanem árak fokozatos csökkentésével, a ráfordítási költségek mindinkább társadalmi tiszta jövedelemből történő fedezésével térjünk rá az ingyenességre. Ezeknek a szolgáltatásoknak olcsósága és fokozatos olcsóbbodása feltétlenül simábbá tenné az áttérést, kisebb megrázkódtatást okozna a népgazdaságnak, mintha viszonylag magas árak eltörlését kellene egyik napról a másikra végrehajtani. (Ez persze azt jelenti, hogy e tevékenységek támogatására mind több tiszta jövedelmet kell majd a fogyasztói ártermékek árában akumulálni.)

Melyek tehát a végső következtetések?

A szocializmus árpolitikájának a gazdasági fejlődés nagyarányú előrehaladásával sem kell követnie a tőkésországokat abban, hogy a szolgáltatások árát feltétlenül a termékárhoz arányosítsa, illetőleg, hogy bizonyos szolgáltatások árát folyamatosan emelje. Ezt sem gazdasági törvényszerűség, sem a célszerűség nem kívánja meg. Éppen ellenkezőleg. A kommunizmus új törvényszerűsége, az árak megszűnése azt a célszerűségi követelményt támasztja, hogy távlatilag éppen az egyes szolgáltatások váljanak ingyenessé. Ezeknek árát az ingyenességre való sima áttérés érdekében az ár megszüntetéséig helyes lehet fokozatosan csökkenteni és ártámogatásban részesíteni. Azoknak a szolgáltatásoknak ára vonatkozóan – amelyeket a kommunizmus első szakaszában még nem kívánatos ingyenessé tenni – célszerű lenne annak az elvnek a megvalósítása –, hogy az árak többsége legalább az önköltséget fedezze a tisztánlátás és az elkerülhető felesleges adminisztráció kiküszöbölése érdekében. Természetesen, ahol előzőkkel szemben fontos érvek szólnak a támogatás mellett, – például a kulturális területen – nem szabad kizárni az állami támogatás lehetőségét, de helyes lenne ezt minél kisebb területre korlátozni. Más szolgáltatások – a szolgáltatások kisebb részének – árát pedig helyes lehet a megfelelő gazdasági és fogyasztási struktúra kialakítása érdekében az önköltségnél is jelentősen magasabban megállapítani. A jövőendő árpolitika kialakításában tehát nem lehet egységesen eljárni a szolgáltatások esetében, csak a távolabbi tervcéloknak megfelelő differenciálás alapján.

GERGELY ISTVÁN

A BANK SZEREPE
AZ ANYAGI FOLYAMATOK
PÉNZÜGYI ELLENŐRZÉSÉBEN

A BANK SZEREPE AZ ANYAGI FOLYAMATOK PÉNZÜGYI ELLENŐRZÉSÉBEN

A bankoknak a szocialista tervgazdaságban betöltött szerepét illetően az elmúlt években két elvetendő, szélsőséges nézettel találkozhattunk. Az egyik, a szocializmusban teljesen elfogadhatatlan felfogás szerint a pénz, a hitel, a kamat útján a bankoknak termelésirányító szerepet kell betölteniük. A másik – ugyancsak helytelen – nézet szerint a szocializmusban a pénz az anyagi folyamatoknak csak kísérő jelensége, ezért a bankok szerepe lényegében csak a pénzforgalom technikai lebonyolítására korlátozódhat. Az ilyen szemlélet mind az elmélet érveivel, mind a gyakorlat szemszögéből könnyen cáfolható. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a népgazdaság tervszerű irányítását a gazdasági folyamatok anyagi, műszaki és pénzügyi oldalát egyaránt átfogó tervező és gazdaságirányító szerveknek kell ellátni, nem pedig a bankszervezetnek, és hogy szocialista gazdaságban a gazdasági döntéseknek nem lehet egyetlen és kizárólagos szempontja a jövedelmezőség. Viszont az is nyilvánvaló, hogy a tervszerű elosztás nem terjedhet ki a gazdálkodás minden részletére, hogy kizárólag központi tervutasításokkal nem határozható meg teljes részletességgel mit, mikor, milyen mennyiségben és milyen munkaráfordítással termeljenek, valamint az sem, hogy mit, hova, hogyan, milyen mértékben és arányban osszanak el. Ilyen körülmények között szocialista gazdaságban az érték-kategóriákra, a gazdasági ösztönzőkre, a pénzre és a pénzügyi folyamatokra fontos, sőt nélkülözhetetlen szerep vár. A szocializmusban az állami bankok közbejöttével bonyolódik le az újratermelési folyamattal összefüggő (bel- és külföldi) pénzforgalom legnagyobb része, s a bankok látják el a gazdálkodó egységeket a szükséges pénzeszközökkel (a rövid-, a közép- és a hosszúlejáratú hitelnyújtás keretében). Az állami bankok tevékenységük révén állandó, közvetlen és operatív pénzügyi kapcsolatban állnak a termeléssel és a társadalmi össztermék felhasználásával – a termelő, az értékesítő stb. vállalatokkal, az osztályszervezetekkel ellátó szervezetekkel és a lakossággal. Feltételezhető, hogy az állami bankok a szocialista tervgazdálkodásban felhasználhatók arra, hogy a népgazdaság irányító szervei, a gazdálkodó egységek számára és – nem utolsósorban – a saját tevékenységük számára a pénz segítségével rendszeresen *jelezzék* az újratermelési folyamat alakulását, a tervtől eltérő tendenciákat, a gazdálkodás zavarait és nehézségeit, valamint hogy a finanszírozás és a pénzforgalom útján *aktív szerepet* vállaljanak az újratermelési folyamat szabályozásában.¹

¹ A pénz tükröző szerepével sokoldalúan foglalkozik irodalmunkban Gerő Tamásné: Felhalmozás és pénzfelhalmozás (Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1958.) c. munkájában. A pénz aktív szerepével összefüggésbe hozva tárgyalja Ács Lajos: A szocialista hitelmélet néhány kérdése c. munkájában. (Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1961.). A bankszervezet szerepe oldaláról igyekszik megközelíteni a kérdést Denke Géza. A bankszervezet szerepe a szocializmusban (Kézirat, Budapest, 1961.) c. munkája.

A bank csak akkor tudja népgazdaságilag hasznos jelző szerepét betölteni és a finanszírozás, a pénzforgalom útján csak akkor képes aktív hatást gyakorolni a gazdálkodás alakulására, ha tevékenysége az újratermelési folyamat alakulásának folyamatos *ellenőrzésére* és gondos *elemzésére* támaszkodik. Az állami bankok tervgazdasági szerepének tehát előfeltétele, s népgazdaságilag hasznos működésének központi kérdése az újratermelési folyamat bankellenőrzésének a lehetősége és hatékonysága.

Annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy miért, milyen indokok alapján helyeselhető, hogy a bank részt vesz az újratermelési folyamat ellenőrzésében és elemzésében, és hogy mennyiben biztosítható a bank hatékony ellenőrző-elemző szerepének a lehetősége a tervgazdálkodásban, mindenekelőtt néhány lényeges elméleti kérdést és összefüggést kell tisztázni. Vizsgálni kell az anyagi és a pénzügyi folyamatok egymáshoz való viszonyát, azt, hogy a pénzbeni kifejezés és a pénzforgalom révén az újratermelési folyamat mely szakaszaiban és hogyan kapcsolódik az anyagi folyamatokhoz a pénz mint kifejező eszköz, mennyiben alkalmas a pénz arra, hogy helyesen tükrözze az újratermelési folyamatot, s miért van szükség az operatív pénzügyi ellenőrzésre, amikor az anyagi folyamatok közvetlen elemzése látszólag önmagában is elégséges, hogyan kapcsolódik és következik a bank ellenőrző tevékenységéből a gazdasági összefüggések elemzése és jelzése, s különösképpen a pénzellátásnak a gazdálkodásra ható aktív, befolyásoló szerepe. Azaz kutatni kell a bankok működési feltételeinek elméleti alapját az anyagi és a pénzfolyamatok tükrében. Másrészt vizsgálni kell, hogy a szocialista tervgazdálkodásban kialakult konkrét tervezési-irányítási-gazdálkodási rendszerben különösképpen mire irányuljon, milyen módszereket alkalmazzon a pénzügyi ellenőrzés, elsősorban milyen kérdésekre vonatkozzon a bank jelző tevékenysége, hogyan juttassa érvényre a gazdálkodó egységek pénzellátása keretében a pénz aktív szerepét. Tehát meg kell alapozni a tervgazdálkodás adott rendszerében a bankok működési területét és módszereit.

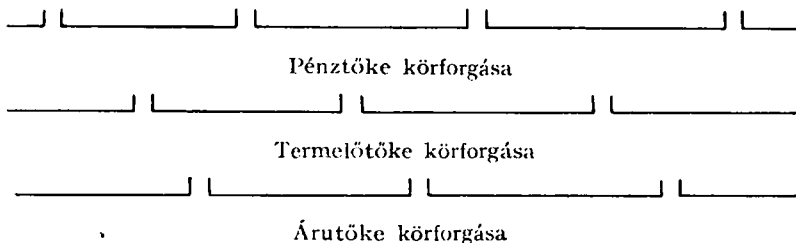
A továbbiakban inkább az első helyen említett kérdéscsoport kifejtésére törekszünk. Vizsgáljuk, hogy a pénzforgalom és a pénzellátás révén milyen lehetőségek nyílnak és az újratermelés folyamatában mennyiben indokolt, hogy a pénzgazdálkodás lebonyolításával megbízott állami bankok a tervgazdálkodásban pénzügyi lebonyolító, aktív ösztönző-szabályozó és ellenőrző-elemző-jelző szerepet töltsenek be. Ennek érdekében felvázoljuk, hogy melyek az alapok körforgásának sajátosságai a szocializmusban. Ez után abból a – szocializmusban önként érthető – feltételezésből kiindulva, hogy szocialista gazdaságban az elosztás minél tökéletesebben igyekszik biztosítani a termelés, a fogyasztás és a felhalmozás tervszerű arányait, elemezzük, hogy melyek a termelés és az áruforgalom összefüggései, hogyan nyilvánulnak meg az újratermelési folyamat zavarai a pénzben és a pénzmozgásban, s melyek a pénz és az állami bankok lebonyolító, ösztönző és ellenőrző funkciójának főbb területei, lehetőségei és módszerei.

1. A tőke körforgása a kapitalizmusban – az alapok körforgása a szocializmusban

A tőkés termelés célja a profit, kiindulópontja pedig – mint Marx megállapítja – a pénztőke. Ez következik az egyéni kisajátításból, a termelés tőkés jellegéből. Kifejlett tőkés gazdaságban a tőkés a termelést csak akkor indíthatja meg, ha elég saját vagy kölcsönpénze gyűlt össze ahhoz, hogy meg tudja vásárolni a termeléshez szükséges termelőeszközöket és az értéktöbbletet termelő munkaerőt. A tőkés termelés célja, a profit az áruforgalomban pénzformában is megjelenik, s éppen a pénzforma teszi

A pénztőkének a tőkés termelésben betöltött különleges szerepét emeli ki *Marx*, amikor *A tőke* II. kötetében a tőke körforgási folyamatát és átalakulását éppen a pénztőke körforgási folyamatának bemutatásával vezeti be. Rámutat arra, hogy amikor „a tőkés megjelenik az áru piacon és a munkapiacra mint vevő”, akkor a tőkés „a pénzt itt nem mint pénzt költi el, hanem csak előlegezik”. Majd a tőke körforgási folyamatát elemezve megállapítja, hogy „éppen mert a pénzalak az érték önálló, kézzelfogható megjelenési formája, ezért a P...P' forgalmi forma, amelynek kezdő- és végpontja valóságos pénz, a legkézzelfoghatóbban fejezi ki a pénzcsinálást, a tőkés termelés indítékát.”²² Ennek tulajdonítható, hogy *Marx* – a tőkés termelés belső logikáját felismerve – a tőke egyes formáinak körforgását olyan sorrendben mutatja be, ahol elsőként a pénztőke körforgásának törvényszerűségeit tárgyalja, s csak ez után tér rá a tőkés termelés anyagi alapjához, a termelőtőkéhez, valamint az árutőkéhez a körforgására.

1. sz. ábra

$$\dots P - \acute{A} \dots T \dots \acute{A}' - P' - \acute{A}' \dots T' \dots \acute{A}'' - P'' - \acute{A}'' \dots T'' \dots \acute{A}''' - P''' \dots$$

A termelési folyamat során a termelő állami vállalatok nem pénz nélkül – természetbeni, ingyenes formában – kapják a termelőeszközöket, hanem úgy, hogy a terv keretében erre a célra biztosított pénzalapjaik az áru- és a pénzforgalom keretében áruformát öltenek. Amikor a vállalatok pénzalapjaik felhasználásával megvásárolják a tevékenységükhöz szükséges munkaeszközöket és munkatárgyakat, ezzel megteremtik a lehetőségét annak, hogy az emberi munka termékeket hozzon létre a *termelés* szakaszában a termelési eszközök termelő fogyasztása során. A termelést az áruforgalom szakasza követi, ahol a termelő vállalat *értékesíti, realizálja* az előállított késztermékeket s megkapja értük a megfelelő pénzszerzést. A pénzbeni realizálás lehetővé teszi, hogy a termelő állami vállalatok *kifizessék* dolgozóiknak a munkájuk alapján járó munka-

283

bért, *elszámol*janak az állammal, mint tulajdonossal az árban számításba vett és a termék értékesítése során realizált társadalmi tiszta jövedelemmel s hogy újra *rendelkezzenek* azzal a pénzösszeggel, amely a termelési folyamat megújításához szükséges. (Valójában az előállított termékek társadalmi realizálása nem közvetlenül a termelő vállalatoknál, hanem a nagy- és kiskereskedelem közvetítése útján valósul meg.) A nemzeti jövedelem bizonyos részének az állami költségvetésbe, mint az állam központi pénzalapjába való *központosítása* és meghatározott tervcélok érdekében, gazdasági egységek körében való *felhasználása* – *finanszírozása* – révén az állam pénzalapjai eljutnak azokhoz a szervezetekhez, amelyek segítségével a lakosság munka szerinti, nem munka szerinti és össztársadalmi fogyasztási *szükségei kielégítést* nyerhetnek a társadalmilag elismert szinten. A beruházások, a műszaki fejlesztés és a gazdasági készletek állami *finanszírozása* megteremti a tervszerű *felhalmozás* megvalósításának a lehetőségét a műszaki fejlesztési és műszaki tervezési, az ipari, építőipari és egyéb szervezetek tevékenysége révén.

Áru- és pénzviszonyok között mindez azt eredményezi, hogy a termelési folyamat megismétlődhet és szakadatlanul folytatódhat – újratermelési folyamatá válnak. Ennek során a termelés, az áruforgalom és a pénzforgalom bonyolult egymásba fonódása keretében a körforgás során a pénzforma áruformába, az áruforma termelőformába, majd a termelőforma ismét áruformába, utóbbi pedig újból a körforgás kiindulópontját képező pénzformába megy át – véget nem érő egymásutánban. És miként az újratermelési folyamat is folyamatos és csak elméletileg szakaszos, éppen úgy a termelési, az áruforgalmi és a pénzalapok körforgásának sincs, vagy csak sematikusán képzelhető el kezdő és végpontja.

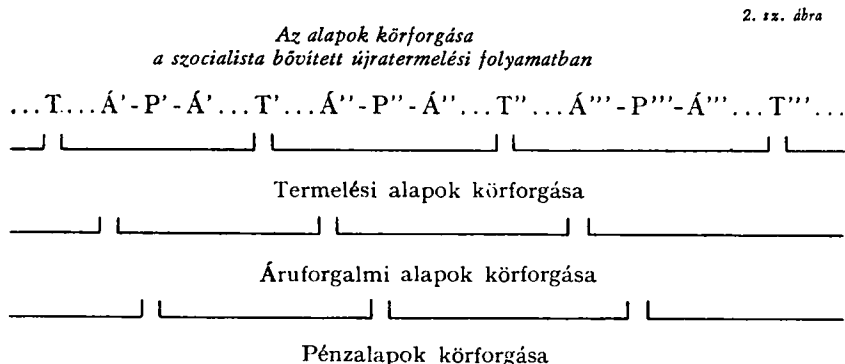
Ezek szerint *látszólag* a szocialista gazdaságban is a *pénz a körforgás kiindulópontja* és pénz-termelés-áru – tehát a tőkés termeléssel azonos – a körforgás sorrendje. *Valójában azonban ez nem így van.* Első és legfőbb oka, hogy tőkés társadalomban a végcél a több pénz, a nagyobb profit és ennek van alávetve a termelés és annak közvetítője az áruforgalom is. Szocializmusban a végcél a társadalom anyagi javakkal való ellátásának egyre magasabb foka. Továbbá: tőkés gazdaságban a termelőerők magántulajdonban vannak s a tőkés állam a magángazdaságokra főképpen pénzügyi eszközökkel – az adózás, a hitel- és kamatpolitika, az államkölcsön és a bankjegyforgalom útján – tud az osztályérdekek érvényesítése érdekében hatást gyakorolni. A szocializmus építése megköveteli a döntő termelési eszközök társadalmi tulajdonba vételét és társadalmi érdekű felhasználását. Ennek következtében a tervgazdálkodás megvalósítása során az állam, mint tulajdonos közvetlenül szabályozhatja és szabályozza a természeti kincsek feltárását és kiaknázását, az anyagi erőforrások eredményes felhasználását, megszervezi a dolgozók munkába állását és folyamatosan gondoskodik ennek anyagi előfeltételeiről. Ezekből önként következik, hogy a *szocializmusban az újratermelési folyamat kiinduló pontja a termelés* és a tervgazdálkodás elsősorban az anyagi folyamatokra való közvetlen ráhatás útján valósul meg.

Elsősorban két oknak tulajdonítható, hogy az ismertetett okok ellenére is az újratermelési folyamat – külső látszat szerint – nem a termeléssel, a termelési alapok körforgásával veszi kezdetét, hanem a pénzforgalommal. Az egyik ok, hogy a termelés hatékony megszervezésének szükségszerű velejárója a társadalmi munkamegosztás, a termelés specializálása és kooperálása. A gazdálkodás hatékonysága az egyes termelőgazdálkodó egységek keretében pedig csak a viszonylagos önállósággal és a gazdálkodásért viselt felelősséggel működő állami vállalatok szervezeti formájában juttatható érvényre. Másrészt: a gazdálkodás hatékonysága, az állami vállalatok tevékenységének gazdaságossága a szocializmusban nem mérhető le másképp, csak pénz közbejöttével, ár- és értékmutatók segítségével. Szükség van ezért arra, hogy az államnak az egyes

állami vállalatokkal és egyéb gazdasági egységekkel pénzügyi kapcsolata legyen, valamint a vállalatok és gazdasági egységek egymás közötti kapcsolatában pénzforgalom alakuljon ki. Ennek tulajdonítható, hogy amikor az állam terv szerint biztosítja az állami vállalatok és gazdasági egységek számára a tevékenységük ellátásához szükséges anyagi eszközöket, akkor ez külső forma szerint olyan formát ölt, mintha – a termelést, a gazdálkodást megindító első lépésként – az állam kiutálná részünkre ezeknek az anyagi eszközöknek a megvásárlásához szükséges pénzösszeget.

Az eddigiekből a pénznek a szocialista bővített újratermelési folyamatban betöltött szerepét illetően néhány következtetés adódik. A pénz, mint kifejező és lebonyolító eszköz *részt vesz* az újratermelési folyamat egész menetében, amivel adva van az objektív előfeltétele annak, hogy a pénz segítségével *érzékelni* lehessen az újratermelési folyamat különböző gazdasági jelenségeit. A szocializmusban az újratermelési folyamat kiindulópontja külső látszat szerint mintha a pénzalapok körforgása lenne, annak ellenére, hogy lényegében és tartalom szerint az újratermelés a gazdaság anyagi oldalával, az értékalkotó termeléssel, a termelési alapok körforgásával veszi kezdetét. Ez a körülmény magában rejtje azt a lehetőséget, hogy a pénz útján az állami vállalatok és más gazdálkodó egységek pénzellátása révén az újratermelési folyamat menetére *hatást* lehessen *gyakorolni*.

Összefoglalásul a következő sémával jellemezzük az alapoknak a szocialista bővített újratermelési folyamat keretében szorosan egymásba fonódó mozgását:

2. A termelés és az áruforgalom összefüggései

Az újratermelési folyamatnak néhány olyan sajátossága van, amelyek következtében nem elégségesek az anyagi folyamatokból – a termelésből és az áruforgalomból – közvetlenül nyert információk az újratermelési folyamat alakulásának áttekintéséhez, hanem olyan irányban hatnak, ami célszerűvé teszi a pénz, a bankok tevékenysége révén nyert tájékoztatás felhasználását a gazdaság irányításában. Ezek a sajátosságok egyrészt a tervezés és a tervszerű gazdálkodás összefüggéseiből, másrészt az anyagi folyamatok bonyolult voltából és kölcsönös egymásra hatásából, valamint az újratermelési folyamatról kialakítható hasznos információk természetéből következnek. Vegyük egyenként sorra őket.

A társadalom érdekeinek megfelelő szocialista bővített újratermelési folyamat megtervezésének az alapja – előfeltétele és kiindulópontja – a társadalmi össztermék olyan elosztása, amely terv alapján számol a termelés lehetőségeivel a fogyasztás és a felhalmozás igényeivel, biztosítja a társadalmi fejlődés és a népgazdaság helyes átfogó

és részletarányait, valamint figyelembe veszi a gazdaságosság és hatékonyság követelményeit.

A terv szerinti elosztás számol a termelés, a fogyasztás és a felhalmozás, a termelési és az áruforgalmi alapok körforgása közötti szoros kapcsolattal és kölcsönhatással. Ennek egyik oldala az a hatás, amelyet a termelés gyakorol a fogyasztás és felhalmozás alakulására, másik oldala pedig az utóbbiak struktúrájának és irányának a hatása a termelésre.

A népgazdaság tervszerű fejlődési arányainak érvényre juttatása nemcsak a társadalmi össztermék termelése és felhasználása átfogó összefüggéseinek a kialakulását, egyensúlyának megalapozását és szoros kölcsönhatását igényli, hanem számtalan részletarány egyenkénti és folyamatos megvalósítását is. A népgazdasági tervezés keretében a népgazdasági mérlegek rendszere hivatott kifejezni egy-egy időszakra a termelés és a szükségletek népgazdasági méretű egyensúlyát. Az operatív tervek pedig rövid időszakokra, meghatározott népgazdasági területekre kialakított részletösszefüggések egész sorával egészítik ki a népgazdasági tervet és ezzel összhangban biztosítják a népgazdasági arányok megvalósítását. Az ilyen tervek operatív jellege abban nyilvánul meg, hogy igyekeznek követni és operatív módon tervben kifejezni egyrészt a mindenkori népgazdasági célokat és arányosságokat, másrészt azokat a hatásokat, amelyek a tervek teljesítése során (azok túl – illetve nem – teljesítése következtében), valamint a nem tervezett, váratlan hatások következtében a részegyensúlyok, összefüggések és arányosságok megbomlására vezetnek.

A gazdasági vezetés különböző formáinak és eszközeinek jelentős szerepe van a fejlődés egyensúlyzavarainak ellensúlyozásában és operatív kiküszöbölésében. A termelés és a szükségletkielégítés anyagi-mennyiségi formában megtervezett kapcsolatait kiegészítik többek között a különböző gazdálkodási előírások, mint például a készletgazdálkodás, a szállítási szerződések, a pénzgazdálkodás rendszere, továbbá az áru- és értékkategóriák befolyásoló hatása a gazdasági döntéseknél, valamint a személyi, a kollektív és a vállalati érdekeltség különféle formái.

Mindezekkel az eszközökkel is csak főbb vonalakban, összevont formában, megközelítő előrelátással lehet a termelés és a szükségletek változásait, valamint kölcsönös összefüggéseit felmérni, a népgazdasági fejlődés szükséges összhangját a legkisebb részletekig megteremteni.

A tervgazdálkodás viszonyai között is elkerülhetetlen, hogy az anyagi folyamatok menetében nehézségek, zökkenők, a szorosan és helyesen egymáshoz kapcsolódónak tervezett gazdálkodásban átmeneti zavarok következzenek be. A tervgazdálkodás egyik törekvése éppen ezeknek a zavaroknak az ellensúlyozására irányul. A tervgazdálkodásban nem nélkülözhető egy olyan jelzőrendszer, amelynek feladata, hogy a fejlődés nehézségeit idejében felismerje. A tervgazdálkodásban tehát akkor és annál hasznosabb az ellenőrzés és elemzés, ha operatívan tudja követni a gazdasági jelenségeket és gyorsan ismeri fel a fejlődés tendenciáit.

A gazdasági folyamatok jellemző sajátossága, hogy jórészt a gazdálkodó egységek között közvetlenül lebonyolódó anyagi kapcsolatok formájában jönnek létre. Ennek következtében a központi gazdaságirányítás az anyagi folyamatok tényleges alakulásáról folyamatosan közvetlen tudomással nem is bírhat, hacsak az egyes gazdálkodó egységeket állandó, operatív jelentéstételre nem kötelezi. A gazdálkodó egységek időszaki beszámolóit pedig nem túl nagy gyakorisággal (havonta, negyedévenként, évenként), csak bizonyos időbeli eltolódással adnak utólagos képet egy időszak gazdálkodásáról. Ezért ezek az eszközök a gazdasági vezetés operatív tájékoztatására önmagukban nem elégségesek.

Az anyagi folyamatokhoz kapcsolódó pénzforgalom a gazdálkodó egységek közötti közvetlen kapcsolat formáját ölti, azonban többségében az állami bankok közbejöttével, a gazdálkodó egységek bankszámláin bonyolódik le. A pénzforgalom – mint látni fogjuk – operatíván követi az anyagi folyamatokat. Ez a két tényező elősegíti, hogy a *pénzforgalom felhasználható* legyen és kedvező alapul szolgáljon a *gazdasági folyamatok operatív figyelemmel kíséréséhez*.

Az újratermelési folyamat keretében szoros, bonyolult és komplex összefüggések állnak fent az alapvető anyagi folyamatok tekintetében egyrészt a termelés, a fogyasztás és a felhalmozás, másrészt a termelés és anyagi-műszaki-gazdasági feltételei, valamint a fogyasztás, a szükségletek, a fizetőképes kereslet, továbbá a gazdálkodás folyamatosságának biztosításához szükséges készletek között. A továbbiakban ezeket szeretnénk érzékeltetni.

A termelés tényezőinek – így a rendelkezésre álló munkaeszközök és munkatárgyak mennyiségének, összetételének és állapotának, a munkáslétszám alakulásának, a dolgozók szakképzettségének és gyakorlottságának – meghatározó szerepe van a fogyasztás és a felhalmozás alakulására, az áruforgalmi alapok körforgására. Ezeknek a tényezőknek a szerepe abból következik, hogy a termelés adott szerkezete, valamint természeti, műszaki, gazdasági lehetőségei bizonyos mértékig körülhatárolják az előállított termékek körét, tömegét, összetételét, sajátosságait. Az előállított termelőeszközök – az I. osztály termelése – az elosztás során elsősorban az elhasznált termelőeszközök pótlását és a felhalmozás céljait szolgálják, a fogyasztási cikkek – a II. osztály termelése – viszont főképpen a személyes és a társadalmi fogyasztást. Ezt az alapelvet nem érinti, hogy vannak olyan termékek, amelyeknél a felhasználás iránya különböző lehet, mivel tulajdonságaik alapján egyaránt használhatók és eloszthatók a pótlás és a felhalmozás, valamint a személyes és a társadalmi fogyasztás céljaira.

A termelésre hatást gyakorol a fogyasztás és a felhalmozás annak következtében, hogy arányaik és formáik révén – mint pl. a munka és a nem munka szerinti elosztás alkalmas rendszerével, az életkörülmények javításával – növelni lehet a termelőmunka hatékonyságát. A hatékonyság növekedése megnyilvánul abban, hogy a termékek előállításához fajlagosan kevesebb munkaráfordítás szükséges, tehát a termelés bővítéséhez munkaerő szabadul fel, továbbá abban, hogy az adott ráfordításokból keletkező teljesítmények használati értéke nő, javul a kihozatal, tehát a szükséglet-kielégítés mértéke tovább fokozódik.

A fogyasztás és a felhalmozás keretében, az áruforgalomban a társadalom rendelkezésre álló termékhalmoz tovább nem növelhető. A gazdaságosság, a társadalmi hatékonyság szempontjai ennek során abban a törekvésben jutnak érvényre, hogy a rendelkezésre álló társadalmi össztermékből a társadalom számára minél lényegesebb szükségleteket viszonylag minél kevesebb társadalmi munkaráfordítással elégítsék ki. Mindez gondos mérlegelést követel meg. A rendelkezésre álló eszközök felhasználásakor megnyilvánuló mérlegelés az áruforgalmi alapok minél hatékonyabb felhasználására irányul. A szükségletek kielégítési sorrendjének mérlegelésekor a kiinduló szempont a társadalmi szükségletek egyes csoportjainak társadalmi jelentősége az össztársadalmi szükségletek keretében. A szükségletkielégítés időbeni sorrendjének mérlegelése viszont a „ma” időszerű és a „holnap” érdekét szolgáló társadalmi szükségletek időbeni sorrendjének és kielégítési ütemének összeegyeztetését jelenti. A szükségletek kielégítésével összefüggő társadalmi munkaráfordítások csökkentése érdekében mérlegelni kell, hogy a termékeknek milyen összetétele, választéka, korszerűsége – tehát milyen szerkezetű termelés – mozdtítja elő a leginkább hatékony szükségletkielégítést.

A termelés, a fogyasztás, a felhalmozás jó megszervezéséhez, az áruforgalom gyors

lebonyolításához megfelelő mennyiségű, összetételű (minőségű és választékú) és kellő helyen, időben rendelkezésre álló készletekre van szükség.

Könnyen felismerhető és viszonylag könnyen kifejezhető összefüggés áll fenn a termelés és az ehhez szükséges termelőeszközök mennyisége, továbbá a felismert és kielégíthetőnek tekintett fogyasztási és felhalmozási szükségletekhez szükséges anyagi eszközök mennyisége között. Ez az összefüggés a termeléshez szükséges munkatárgyak tekintetében például mint fajlagos anyagfelhasználás fejezhető ki, ami több-kevesebb pontossággal megállapítható egy-egy termékre, a termelés bizonyos körére, vagy (például az ágazati kapcsolatok mérlegében) akár az egész ipari termelésre. Már körülményesebben megfogalmazható összefüggés áll fenn a termelés és a termeléshez szükséges munkaeszközök között. Meghatározott megmunkálási technológia alapulvételével elég könnyen kifejezhető a termékek előállításához szükséges gépi megmunkálási idő. Viszonylag nehezebb azonban ebből a termelőberendezések elhasználódására, tehát arra következtetni, hogy milyen mértékben adja át a termelőberendezés értékét a vele előállított termékbe. A termeléshez hasonló összefüggés áll fent a beruházás és az ahhoz szükséges anyagi eszközök között.

Felismerhető és hasonló jellegű az összefüggés a lakossági és az osztársadalmi fogyasztás, valamint az ehhez szükséges anyagi eszközök között. Az egyes fogyasztók, valamint a társadalom különböző csoportjainak sajátos fogyasztási szokásai és a kielégítésre váró kulturális, szociális, egészségügyi szükségletek révén következtetni lehet arra, hogy a fizetőképes kereslet általában mely cikkek fogyasztására és milyen fogyasztási struktúrára irányul, a társadalmi juttatások az igényjogosultak körében hozzávetőleg hogyan oszlik meg, milyen a juttatások összetétele, mi az osztársadalmi szükségletek eszközigénye.

Viszonylag nehezebben kifejezhető összefüggés áll fent a termelés, a fogyasztás és felhalmozás, valamint a zavartalan kielégítésükhöz megfelelő mennyiségben, helyen, időben és összetételben szükséges készletek között. Amíg ugyanis a termelés, a fogyasztás, a felhalmozás és eszközszükségletük közötti kapcsolat közvetlen és alakulásában viszonylag kevés lényeges ható tényező játszik szerepet, addig a készletek vonatkozásában ezek az összefüggések közvetettebbek és sokkal szélesebb a ható tényezők, a készletalakulásra befolyást gyakorló körülmények köre. Amíg az eszközszükségletnél elégséges volt – mintegy a termelés, a felhalmozás és fogyasztás helyétől és időtartamától függetlenül – az anyagi eszközök felhasználásának műszaki-gazdasági mutatóival számolni, addig a készletek mértékének a megállapításánál ezen kívül figyelembe kell venni a termelés, a felhalmozás, a fogyasztás terjedelmét, valamint az ellátási-értékesítési utak távolságát és idejét. Ha tehát az eszközszükséglet statikus összefüggést fejez ki, akkor a készlet-ellátás kifejezése dinamikus kapcsolatokat foglal magában. Így például a termeléshez szükséges készleteknél nemcsak a szakma jellegével, az alkalmazott termelési mód sajátosságaival kell számolni, hanem többek között az egymást időben követő termelési feladatokkal – összetételükkel, választékukkal, a kapacitáskihasználás alakulásával – különösen a készletek utánpótlási, illetve tárolási idejét meghatározó ellátó és átvévo vállalatok vonatkozásában a szállító, illetve vevő vállalatok telephelyével, a termeléshez szükséges készletek beszerzési, valamint kiutalási rendszerével, az elkészült késztermékek értékesítési rendjével, a szállítási szerződések előírásaival stb.

Bonyolítja mindezt, hogy bizonyos termelőberendezésen és anyagból különféle termékek állíthatók elő, hogy egy-egy termék előállításának rendszerint többféle módja van, hogy a társadalmi össztermék felhasználása a felhalmozás, valamint a termelő, a lakossági és az osztársadalmi fogyasztás legkülönbözőbb területére irányulhat és hogy ezek a szükségletek általában az egymást helyettesítő termékek, teljesítmények egész

sorával elégíthetők ki. Ez lehetővé teszi, hogy a termelés, a fogyasztás, a felhalmozás, valamint az eszközfelhasználás közötti variációs összefüggések elbírálásánál fontossági és hatékonysági sorrend alakuljon ki.

Mindezek a körülmények jelentős hatást gyakorolnak a készletek alakulására és eloszlására. Olyan kérdések merülnek fel, mint például milyen legyen az áruforgalom (a nagykereskedelem telepeinek és a kiskereskedelmi bolthálózatnak) gazdasági-területi szervezete, hogy a különböző helyen fellépő szükségletek viszonylag minél kisebb készlet-lekötéssel, de ugyanakkor a termelés gazdaságosságának (például gazdaságos sorozatnagyság) szempontjait is mérlegelve kerüljenek kielégítésre. Miképpen biztosítható, hogy a termékek kellő időben álljanak rendelkezésre (termelési és anyaggyártási rendszer, valamint kereskedelem-politika), hogy minél rövidebb úton és gyorsabban, viszonylag minél kevesebb munkaráfordítással jussanak el (a szállítási szervezet útján) a szükségletkielégítés helyére.

Mint tehát láttuk, az *újratermelési folyamat* sajátossága, hogy a gazdasági folyamatok szoros kapcsolatban állnak egymással, az egyes jelenségek gazdasági hatása nem korlátozható, hanem a folyamatok, a jelenségek bonyolult egymásba kapcsolódása következtében a hatások tovább gyűrűződnak és nem mindig mérhetők fel előre.

A *gazdasági jelenségek* sajátossága, hogy heterogén jellegű anyagi folyamatokban nyilvánulnak meg, amelyek éppen ennek következtében eredeti anyagi formájukban nehezen hozhatók közös nevezőre és eredeti – anyagi – megnyilvánulási formájukban nagy tömegben nem elemezhetők.

Ilyen körülmények között különösen fontos a gazdasági tisztánlátás, a folyamatok és a jelenségek tömegében a sokaságból az alapvető, a lényeges felismerése. A gazdasági folyamatok áttekintésénél ezért nehezen nélkülözhető a pénz, mint olyan kifejezési eszköz, amely az anyagi elemek heterogén halmazát közös egységben szintetizálja, s ezzel elősegíti az alapvető, a lényeges tendenciák felismerését.

A pénzforgalomnak az állami bankok útján való lebonyolítása – a pénz forgalmi és fizetési eszköz funkciója – elősegíti a gazdasági vezetés *operatív* tájékoztatását. A pénzbeni kifejezési forma a szocialista gazdaságban a termelés és az áruforgalom része, és hozzájárul ahhoz, hogy az újratermelési folyamat keretében a bonyolult és tovább gyűrűző hatású gazdasági folyamatok tendenciáit ne csak az anyagi megjelenési forma heterogén kifejező eszközén át kelljen szemlélni, hanem a pénz érték-mérő funkciójának, *szintetizáló* jellegének felhasználásával.

Annak megítéléséhez, hogy a pénz funkcióinak felhasználása révén a pénzforgalmat lebonyolító bankszervezet milyen szerepet tölthet be az újratermelési folyamatban, tulajdonképpen azt kell tisztázni, hogy a pénz mennyiben képes tükrözni az újratermelési folyamatot, milyen a pénzfolyamatok kapcsolata az anyagi folyamatokhoz, melyek a pénz jelző-ellenőrző szerepének, valamint a gazdálkodásra gyakorolt aktív hatásának a lehetőségei és korlátai.

3. A pénzfolyamatok kapcsolata az anyagi folyamatokhoz

A pénzfolyamatoknak az anyagi folyamatokkal való kapcsolata a termelés vonatkozásában elsősorban a pénz érték-mérő funkciójából következik. A pénznek az áruforgalomban való részvétele a pénznek nemcsak érték-mérő funkciójával függ össze, hanem különösen forgalmi és fizetési eszköz funkciójával. A pénznek a termelésben való részvétele és az áruforgalomban játszott szerepe egymástól némileg eltérő vonásokat mutat, de közös problémákat is felvet. Előbb az utóbbiakkal foglalkozunk.

Az anyagi folyamatok pénzformában úgy jelennek meg, hogy a munkateljesítményeket a munkabér és egyéb elosztási formák útján, az anyagi készletek mozgását az árak közvetítésével, az állóalapok elhasználódását leírási kulcsok segítségével fejezzük ki pénzben. Ezért mindenekelőtt azt kell tisztán látni, hogy a pénz csak olyan hűen tudja tükrözni az anyagi folyamatokat, ahogyan az ár-, a bér- és a pénzbeni kifejezés más eszközei kifejezik az élő- és holtmunkaráfordításokat, azaz amilyen mértékben ezek az eszközök elősegítik, zavarják, vagy éppen korlátozzák a gazdasági tisztánlátást, valamint a helyes gazdasági döntések kialakítását.

A pénzbeni kifejezés sajátossága, hogy azonos mértékegységben, szintetizáló jelleggel egyetlen mutatóba foglalja azokat az anyagi jelenségeket, tényezőket és hatásokat, amelyek az ár-, a bér- és a pénzbeni kifejezés más eszközei alkotóelemét képezik. Bármennyire is célszerű lenne, ha az árak, a bérek stb. a valóság sokrétűségét, minden alkotóelemet és az elemek helyes arányát tükröznék, a pénz – mint szintetikus kifejezési eszköz – segítségével ezt a célt csak megközelíteni lehet, ugyanis a pénz bizonyos mértékig szükségszerűen elvonatkoztat, s csak egyes elemeket, talán nem is a lényegeseket, és nem feltétlenül a leghívebben fejezi ki.

A pénz szintetizáló jellege abban is megnyilvánul, hogy bár az anyagi folyamatok a termelés és az áruforgalom egyes elemeinek változásából jönnek létre, de a pénzfolyamatokban már nem válnak el egymástól az egyes anyagi elemek és jelenségek, hanem – összevont formában – mint termelés, felhalmozás, fogyasztás, áruforgalom jelennek meg. Mindezek miatt csak korlátozott mértékben lehet arra következtetni, hogy bizonyos pénzösszeg milyen termékhalmaznak, illetve teljesítménynek felel meg, mert az eltérő lehet annak következtében, hogy milyen az áraknak, a béreknek és a pénzbeni kifejezés egyéb eszközeinek a színvonala, az egymáshoz viszonyított aránya és időbeni változása.

Térjünk át ezek után a kérdésre, hogy a pénzfolyamatok milyen szerepet játszanak az újratermelési folyamatban, az egyes fázisokhoz hogyan kapcsolódnak.

A termelési folyamatban a pénz elsősorban értékmérőként hat és látja el azt a feladatot, hogy a különböző jellegű, természetű, tartalmú anyagi folyamatokat pénzformában, tehát azonos egységben fejezze ki, továbbá, hogy a termelésben a gazdaságosság érvényesülését elősegítse. Ez úgy valósul meg, hogy a termelés szférájában a pénz egyrészt a termelési folyamatokhoz kapcsolódik, másrészt a termelésben lekötött készletek finanszírozásában játszik szerepet.

Az ár-, a bér- és a pénzbeni kifejezés egyéb eszközei segítségével azonos – pénz – egységben jelennek meg a különféle egymástól eltérő egységben kifejezett, és ezért természeti-anyagi formában nehezen elemezhető munkaráfordítások, valamint teljesítmények. A ráfordítások, a teljesítmények elemzése, valamint egybevetésük elvégezhető a társadalmi össztermékre, egy-egy előállított termékre és a gazdasági egységek teljes tevékenységére.

Ha egy-egy gazdálkodó egység tevékenységének eredményességét mérjük le pénzügyi eszközökkel, akkor az elemzés célja az illető egységnél keletkezett, illetve az egység tevékenysége által befolyásolható ráfordítások és teljesítmények vizsgálata. Ha viszont egy-egy termék, teljesítmény, bizonyos feladat ellátásának a pénzügyi elemzésére van szükség, akkor az a cél, hogy pénzben minél teljesebben lehessen kifejezni az ezzel szorosan kapcsolatos összes népgazdaságilag szükséges munkaráfordításokat függetlenül attól, hogy azok melyik, illetőleg különböző gazdálkodó egységeknél merültek fel.³

³ Látszólag a gazdálkodás eredményessége csak lazán kapcsolódik a bankok tevékenységéhez. Valójában azonban a vállalatok pénzellátása és eredményalakulása között igen fontos és hazánkban sokoldalúan megvitatott összefüggések állnak fenn. Az elméleti vita a finanszírozó bankok

Eltérő módszerek alakultak ki a gazdasági tevékenység eredményességének megítélésére az önálló elszámolás rendszerében működő vállalatoknál és a nem ilyen rendszerben működő intézményeknél. Az önálló elszámolás rendszerében működő termelő- és egyéb tevékenységgel foglalkozó vállalatoknál kialakult módszer a ráfordítások és a teljesítmények pénzbeni egybevetésére, a jövedelmezőség pénzbeni megállapítására és elemzésére épül. Azoknál a gazdasági egységeknél, amelyek nem az önálló elszámolás rendszerében működnek (például a költségvetési intézmények), ezt az egybevetést a ráfordításoknak az intézményre jellemző tevékenység, teljesítmény egységéhez való viszonyításával fejezik ki (például egy beteg átlagos napi kórházi ápolási költsége, egy tanuló átlagos évi oktatási költsége).

Amíg az önálló elszámolás rendszerében működő vállalatoknál a ráfordítások között számításba veszik a termelőeszközök fizikai elhasználódását és erkölcsi kopását, addig ez a tényező a költségvetési intézmények ráfordításai között nem szerepel. A gazdasági tevékenység eredményességének eltérő kifejezési formái megnehezítik, hogy a pénzbeni kifejezőmód előnyeit kellő mértékben fel lehessen használni az anyagi folyamatokról kialakítható népgazdasági méretű áttekintés céljaira.

A különféle termékek előállításával, tevékenységekkel, továbbá feladatokkal kapcsolatos népgazdaságilag szükséges élő- és holtmunkaráfordítások, valamint a teljesítmények pénzbeni kifejezésének eszközei az árképzési, az önköltségszámítási, a (beruházási, export stb.) gazdaságosság-számítási módszerek.

Mindezeknek a módszereknek közös hiányossága, hogy a pénz nem egységes, helyes és következetes szemlélet alapján fejezi ki az anyagi jelenségeket. Ennek számos – elméletileg is még tisztázatlan és kutatásra váró – megnyilvánulása van. Ilyenek, hogy milyen szempontok szerint helyes az egyes termékek önköltségében és árában a társadalmi tiszta jövedelmet számításba venni, vagy az időtényezőt (a lekötött munkaeszközök „használati díj”-át, a „kamat”-ot) az önköltségszámításnál, a beruházási döntéseknél, az exportgazdaságossági számításoknál stb.

A gazdaságosság pénzbeni mérlegelésének lehetőségét megnehezíti az a körülmény is, hogy bizonyos ráfordítások a termékek önköltségében nem a tényleges mértékben szerepelnek, hanem egyesek egyáltalában nem, mások csak részben, illetőleg az indokoltnál nagyobb mértékben. Így például az önköltségben nem a termék előállításával kapcsolatos, hanem a vállalatok által viselt munkabér és járuléka, valamint munkabér jellegű juttatások szerepelnek, az önköltségben szereplő szervezési (igazgatási), műszaki fejlesztési (kutatási és kísérleti) költség nem felel meg a termékkel kapcsolatban szükséges mértéknek stb.

Mindebből következik, hogy a pénz értékmérő szerepében a termelés anyagi ráfordításait és a termelési teljesítményeket csak részben és megközelítő pontossággal fejezi ki, amivel számolni kell, ha a bankok és más pénzügyi szervek a pénzügyi mutatókból kiindulva elemzik az anyagi folyamatok alakulását, gazdaságosságát, a termékek, teljesítmények és gazdasági egységek jövedelmezőségét.

részeről indult meg és annak tisztázására irányult, hogy az állami vállalatok által terven felül elért többleteredményt, illetve az eredményromlást hogyan vegyék a finanszírozásnál figyelembe. A kérdés vitáját *László Andor*: A vállalatok kiegyenlítő tartozásairól (Pénzügyi Szemle, 1954. 2. sz.) szóló cikke indította el. Véleménye szerint az eredményromlásból eredő hiány nem hitelezhető meg; ez „elfedné a vállalatok önköltségi terveinek nem teljesítését” (112. o.), ami „szükségszerűen az önköltségi tervek teljesítésének fellazítását eredményezné” (113. o.) A hozzászólások többsége ezt az álláspontot – mely a Magyar Nemzeti Bank akkori álláspontját fejezte ki – túl merevnek találta. Az élénk részvétel kifejezi a téma aktualitását. A vitában részt vettek *Bakos György*, *Bartal Andor*, *Durner Dénes*, *Emödi Miklós*, *Gadó Ottó*, *Gáspár János*, *Gerő Tamásné*, *Lükő Béla*, *Markovics Lászlóné*, *Molnár Ilona*, *Nagy László*, *Róka Róbert*, *Vida Imre*.

A termelési folyamat keretében a pénz nemcsak mint értékmérő hat, hanem a *pénznek aktív szerepe* is lehet a pénzbeni mutatókhoz – különösképpen a termelést legszintetikusabban jellemző *jövedelmezőség*hez kapcsolódó *anyagi érdekelttség*, valamint a termelés *pénzellátása* következtében. (A termelés pénzellátásával az áru-forgalom finanszírozásával együtt foglalkozunk.)

A termelés jövedelmezőségéhez, illetve a jövedelmezőséget kifejezni hivatott mutatókhoz kapcsolódó anyagi érdekelttség azoknak a veszteségeknek a csökkentését igyekszik előmozdítani, amelyek a termelési folyamat nem elég gazdaságos megszervezéséből, a termelő munka nem kielégítő hatékonyságából erednek. A népgazdaság fejlődési arányaival összhangban levő termelés akkor gazdaságosabb, a munka akkor hatékonyabb, ha az élő- és holtmunkaráfordításoknak a teljesítményekkel való egybevetése során a termelőfolyamatban ugyanannak a terméknek a termeléséhez fajlagosan kevesebb munkaráfordítás szükséges, illetve az adott ráfordításokból keletkező teljesítmények használati értéke több, tehát a kihozatal magasabb. Ha elképzelhető egy népgazdasági méretekben „társadalmilag leggazdaságosabb” termelés, akkor kifejezhető az ehhez mért viszonylagos elmaradás is. Ez egyrészt olyan népgazdasági veszteséget jelent, amely használati értékben jelzi, hogy a termékek előállításához a társadalmilag legalacsonyabb fajlagos munkaráfordításhoz képest mennyivel több munkaráfordításra van szükség. Másrészt lemérhető a társadalom számára elmaradt teljesítmények formáját öltő népgazdasági veszteségben, ami ugyancsak használati értéket jelent.

A termelés gazdaságossága a tervgazdaság gyakorlatában nemcsak materiális formában jelenik meg, hanem pénzformában nyer kifejezést. A kifejezés fő formája a vállalati önálló elszámolásban megjelenő vállalati teljesítmények árának és önköltségének az egybevetése. Ebben az értelemben a termelés társadalmi gazdaságossága vállalati jövedelmezőséggé szűkül. Utóbbi csak azokat az elemeket foglalja magában, amelyek a vállalati elszámolásokban megjelennek, s csak olyan mértékben és pontossággal képes kifejezni a társadalmi termelés gazdaságosságát, mint ahogyan a pénzbeni kifejezés mód tükrözni tudja az anyagi folyamatokat.

Tervgazdasági gyakorlatunkban a társadalmilag leggazdaságosabb termelés mint mérték nem állapítható meg. Ezért – kényszerűségből – a vállalati termelés jövedelmezőségét a terv, a norma szerinti, az előző időszakban már elért eredményekhez mérjük és a termelés jövedelmezőségének viszonylagos változását pénzben mint nyereségnövekedést (veszteségcsökkenést) fejezzük ki. Az ehhez kapcsolódó anyagi érdekelttség abból indul ki, hogy a vállalati termelés jövedelmezőségének növelésére irányuló feladat a társadalmilag leggazdaságosabb termelés irányában hat, a társadalmi szükségleteket és az arányos fejlődés követelményeit figyelembe veszi és reális, megvalósítható feladatot tűz a vállalatok elé.

A *társadalmi össztermék* forgalmában a pénz – elsősorban forgalmi és fizetési eszköz funkciója révén – mint az áruk és szolgáltatások forgalmának *közvetítő, lebonyolító eszköze* vesz részt és az újratermelési folyamathoz szükséges anyagi eszközöknek az egyes gazdálkodó egységek rendelkezésére bocsátása során *finanszírozó* szerepet tölt be. A pénzforgalom lebonyolítása során az állami bankok operatív áttekintést nyernek az áruforgalomról, így jelző és ellenőrző szerepet tölthetnek be az újratermelési folyamat alakulásával kapcsolatban. A finanszírozás révén a pénz aktív hatást gyakorolhat a gazdálkodásra annak következtében, hogy a pénzügyi szervek a pénzellátás során megállapítják a finanszírozott eszközök mértékét és a finanszírozás (kamat, lejárat stb.) feltételeit.

A pénzforgalom közvetítő, lebonyolító szerepe másképpen nyilvánul meg, attól függően, hogy az áru- és pénzforgalom hova irányul, tehát a termelő fogyasztással,

a lakosság személyes fogyasztási szükségleteinek kielégítésével, vagy az össztársadalmi fogyasztással függ össze. A továbbiakban a különböző irányú pénzforgalom sajátosságait vizsgáljuk.⁴

A termelő fogyasztással kapcsolatos áru- és pénzforgalom a termelők közötti – lényegében az állami vállalatok közötti lebonyolódó és a szocialista szektoron belüli – forgalmat jelent. A forgalom iránya a termelők közötti közvetlen, illetve – a kereskedelmi vállalatokon át lebonyolított – közvetett áru- és pénzkapcsolat. A *termelő fogyasztással együttjáró pénzforgalomra* jellemző, hogy szorosan kapcsolódik az anyagi mozgásokhoz – az anyagi folyamatokkal azonos úton halad, bár természetesen ellenkező irányban. Ezt a szoros egymáshoz kapcsolttságot a szocializmusban több rendszabály támasztja alá. Ilyen az áruszállításokból eredő tartozások kiegyenlítésének rendje, amely a vevőt arra kötelezi, hogy adósságát a szállítást követően záros és viszonylag rövid határidőn belül egyenlítse ki. Ugyanebbe az irányba hat az is, hogy a vállalatok egymásnak hitelt nem adhatnak, szocializmusban az állami vállalatoknak nyújtott hitel az állami bank monopóliumát képezi.

Csökkenti a pénzforgalomból az áruforgalomra való következtetés lehetőségét az áruk – már említett – zavaró hatásán kívül, hogy a vállalati pénzforgalom keretében az áruszállítással kapcsolatos pénzügyi elszámolásokon kívül egyéb (például munkabér-fizetés) jellegű pénzügyi elszámolások is lebonyolódnak. Az áruszállítással kapcsolatos elszámolások keretében pedig a szorosan vett áruforgalom kívül áru-fajtatól és a szállítás jellegétől függő mértékű egyéb (például göngyöleg) forgalom is szerepelhet. A pénzforgalomból az áruforgalomra való következtetés lehetőségét megnehezíti az is, hogy egyrészt az áruszállítás a távolságtól és szállítási módtól függően különböző időt vehet igénybe, másrészt a pénzügyi elszámolás időigénye a pénzügyi lebonyolítás egyes formáinál eltér egymástól.

A *lakosság szükségleteinek kielégítése során az áruforgalom útjától időlegesen elválik a pénzforgalom*. Az erre a célra szükséges árualap áruk, szolgáltatások és teljesítmények formájában jelenik meg azoknál a kereskedelmi, szolgáltató stb. vállalatoknál, valamint különféle (például szociális, kulturális) intézményeknél, amelyek a szükséglet kielégítésére hivatottak. A vásárlóerő a szocializmusban a munka és a nem munka szerinti elosztás formájában jut el a lakossághoz. A munka szerinti elosztással kapcsolatos pénzforgalom az állami, illetve szövetkezeti (termelő stb.) vállalatoktól a dolgozók felé irányul és munkabér, prémium, újtási díj, valamint más jogcímet ölt. A nem munka szerinti elosztásnak azonban csak egy része ölti a dolgozóknak kifizetett pénzjövedelem formáját. A lakosság szükségleteinek kielégítésekor találkozunk egymással az árualap és a vásárlóerő az áru- és a pénzforgalomban.

A szükségletkielégítéssel kapcsolatos pénzforgalomból csak bizonyos mértékig lehet a termék és a szolgáltatások forgalmára, illetve a szükségletkielégítésre következtetni. Ugyanis a lakosság szükségleteinek kielégítése során a személyi fogyasztás egy része – a nem munka szerinti elosztás következtében – kedvezményes áron, illetőleg a forgalmi árral nem arányos térítés ellenében, valamint természetbeni, ingyenes juttatásként kerül a dolgozókhoz és családjukhoz. Ilyen esetben a lakosság vásárlásai

⁴ A pénzforgalom fő irányait vázolja fel – sakktábla-rendszerű mérleg formájában – Gerő Tamásné: Felhalmozás és pénzfelhalmozás (Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1958.) c. műve 156–157. oldalán. A nemzeti jövedelem elosztásának, újraelosztásának és felhasználásának kérdését vizsgálják *Ausch* Sándor és *Madarasi* Attila: Kísérlet a nemzeti jövedelem újraelosztásának ábrázolására a pénzügyi mérlegek alapján. (Az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Évkönyve II. 1958–1959., Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1959.). A társadalmi tiszta jövedelem és az állami költségvetés szerepét vizsgálja a pénzforgalom lebonyolításában *Gergely* István: Tiszta jövedelem a szocialista iparban (Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1961.).

nem adhatnak helyes képet a lakossági árualap felhasználásáról, egyrészt, mert nem tükrözik a lakosságnak juttatott teljes árualapot, másrészt, mert a pénzforgalomból nem lehet következtetni a teljes és a kedvezményes áron lebonyolódó áruforgalom alakulására, összetételére, arányára.

A többlettermék az *össztársadalmi szükségletek*, elsősorban a felhalmozás, valamint az össztársadalmi kollektív fogyasztás céljait szolgálja. Az ilyen szükségletek nem az egyes dolgozók, hanem az egész társadalom, vagy pedig a társadalom kisebb kollektívái közös érdeke, ezért azok kielégítéséről közvetlenül a szocialista állam gondoskodik. Az össztársadalmi szükségletek kielégítésével kapcsolatos gazdasági folyamatok lebonyolításában a pénzforgalom szerepe nem nélkülözhető. Erre a *pénzforgalomra* jellemző, hogy *időlegesen elszakad az anyagi folyamatok útjától* annak érdekében, hogy az állam pénzkiutalás formájában pénzalapot juttasson el oda, ahol az össztársadalmi szükségletek kielégítéséről gondoskodnak. Az anyagi folyamatoktól időlegesen elszakadó pénzforgalom az állami költségvetés közvetítésével bonyolódik le. A költségvetési kiutalás eljuttatja az állami pénzalapot oda, ahol az össztársadalmi szükséglet jelentkezik, illetve azokhoz a szervezetekhez, amelyeknek a társadalmi szükségletek kielégítése a feladatuk. A költségvetési kiutalásokból az érdekeltek az áruforgalom keretében közvetlenül a termelőktől, vagy az ellátó szervezet útján megvásárolják a szükséges anyagi eszközöket.

Az anyagi folyamatoktól időlegesen elszakadó pénzforgalom köre meghaladja az össztársadalmi szükségletekre szánt termékek körét. Ugyanis az állami költségvetés keretében nemcsak az össztársadalmi szükségletek pénzforgalma bonyolódik le, hanem ezenkívül ilyen utat jár be a termelő fogyasztással és a lakosság személyes fogyasztási szükségleteinek kielégítésével kapcsolatos pénzforgalomnak egy része is.

A termelő fogyasztás esetében ennek egyik oka, hogy az állóalapokkal kapcsolatos tervszerű állagmegóvási, pótlási és korszerűsítési munkák a gyakorlatban nehezen választhatók el egymástól. Továbbá az erkölcsi kopás miatt nem is ésszerű az állóalapokat eredeti állapotuknak megfelelően helyreállítani. Ezért az anyagi folyamatokban a pótlás és a felhalmozás összefonódik, ami a pénzfolyamatokban is ugyanilyen módon nyilvánul meg. Tehát az állami költségvetésben nemcsak a felhalmozással összefüggő pénzforgalom jelenik meg, hanem a pótlásnak a felhalmozással együtt és vele összefonódó része is. A másik hasonló jellegű ok, hogy a műszaki alapkutatások nehezen választhatók el az alkalmazott kutatásoktól és kísérletektől. Amíg az első csoportba tartozó kutatások össz-társadalmi feladatot jelentenek, addig utóbbiak egy-egy termék, tevékenység fejlesztése érdekében merülnek fel és annak értékalkotó elemét képezik.

Hasonló a helyzet a nem munka szerinti elosztás esetében is, ahol a lakossági szükségletek kielégítéséhez nélkülözhetetlen pénzalap felhasználása és annak a termelésben való realizálása között az összhangot nem lehet a termelő vállalatok és a dolgozók közötti közvetlen – munkabérformában lebonyolódó – pénzforgalommal megteremteni, hanem csak népgazdasági méretekben. Ebben nyújt segítséget az állami költségvetés, amelynek keretében lebonyolítható a nem munka szerinti elosztással kapcsolatos pénzforgalom bizonyos része.

Az állami költségvetés keretében megjelenő pénzforgalom tehát az össztársadalmi szükségletekkel kapcsolatos pénzforgalmon kívül magában foglalja a termelő fogyasztással és a személyes fogyasztási szükségletekkel összefüggő pénzforgalomnak egy részét is. Ezzel csökken az áttekintési lehetőség, amelyet az állami költségvetés keretében lebonyolódó pénzforgalomból lehet kapni a felhalmozás és az össz-társadalmi fogyasztás alakulásáról.

A pénz aktív szerepe az áruforgalomban abból következik, hogy a szocializmusban fentmaradnak az áru-pénz kapcsolatok, tehát a gazdálkodás nélkülözhetetlen velejárója a gazdálkodó egységek pénzellátása. A cél olyan pénzellátási rendszer kialakítása, amely a népgazdaság pénzalapjaival való takarékos gazdálkodásra ösztönöz.

Az állami vállalatoknál, az állami intézményeknél és feladatoknál sajátos módszerek alakultak ki a pénzellátás hatékonyságának emelésére. A finanszírozás során a pénz aktív szerepe úgy érvényesül, hogy a gazdálkodó egységek csak meghatározott feladatokra, összegben, elszámolási kötelezettséggel, formában és feltétellel juthatnak a gazdálkodáshoz szükséges pénzalapokhoz.

A finanszírozás hatékonyságát gyengítheti, ha a gazdasági egységek különböző címen és feltételekkel több szervtől is részesülhetnek pénzellátásban. A gazdasági egység jóformán teljes pénzalapjáról nyújt tájékoztatást a költségvetési kiutalásból gazdálkodó intézményeknél a jóváhagyott pénzügyi költségvetés, ennek felhasználása pedig az anyagi szükségletek kielégítésének üteméről. A vállalatok műszaki fejlesztési tevékenységére azonban már nem lehet egyetlen, hanem csak több és ezek között jónéhány, nemcsak erre a célra felhasználható pénzalap alakulásából következtetni (például műszaki fejlesztési alap, vállalatfejlesztési alap, beruházások és felújítások pénzalapja, újítások és találmányok kísérleteinek költségkerete stb.). A termelő vállalatok készleteinek pénzügyi forrása egyrészt az állami költségvetésből kiutalt forgóalap, másrészt az állami bank által nyújtott hitel s ezeken kívül az ún. tartós passzívák, a többi vállalatok és intézmények követelése, továbbá az állami költségvetéssel szemben keletkezett, még nem esedékes tartozások. Ilyen esetben akkor lehet az anyagi mozgások alakulására következtetni, ha ismerjük az egyes finanszírozási formák sajátosságait. A termelés finanszírozásánál a forgóalap viszonylag hosszabb időszakra megállapított állandó összeg és a tartós passzívák, bár nem túl jelentősek, de alakulásuk napról napra változik. Egyedül az állami bank által nyújtott hitel olyan forma, amelynek alakulásában a pénzügyi szervezet operatív szerepet játszhat. Ebből érthető az a pénzügyi törekvés, hogy az állami vállalatok pénzellátásának bizonyos része bankhitelből történjen.

A finanszírozás alapja a vállalat tevékenységéhez szükséges anyagi eszköz. Ezek közül a legfontosabbak a különféle készletek, amelyek körébe tartoznak a termelő vállalatoknál a különféle anyagok, gyártó- és fogyóeszközök, tartalékalkatrészek, a gyártásban lekötött befejezetlen termelés, valamint a félkész- és késztermékek, kereskedelmi vállalatoknál a különböző áruféleségek és a fogyóeszközök stb.

A készletek szükséges mértékét főképpen a vállalat alapvető tevékenysége, termelővállalatoknál a szakma jellege, a termelés módszere határozza meg. Emellett igen sok egyéb tényező is befolyást gyakorol a készletek alakulására, amelyek hatása még azonos tevékenységet folytató vállalatok esetében is eltérhet egymástól. A termelési feltételek mellett az anyagkészleteknél viszonylag nagy szerepe van az utánpótlási időnek, az egyszerűen beszerezhető készletek legkisebb, illetve gazdaságos mennyiségének, a raktározási körülményeknek stb. A termelésben levő készletek szintjét elsősorban a termelés tömegszerűsége (például egyedi, sorozat, tömeggyártás), a megmunkálás jellege (kézi, gépi megmunkálás, az automatizálás foka), a megmunkáló helyek egymástól való távolsága, az anyagmozgatás stb., a késztermékek szükséges mértékét a gyártás jellegén kívül főképpen a szállítási szerződések feltételei, a raktározási körülmények befolyásolják. Mindezek a ható tényezők, termelési-gazdálkodási körülmények állandóan változnak. Ennek következtében az indokolt és elfogadható készletek mennyisége sem állandó, hanem változó mennyiség. Kérdés azonban, hogy milyen mértékben.

A készletalakulást befolyásoló tényezők között vannak olyanok, amelyeket bizonyos mértékig mintegy adottnak tekinthetünk. Ezek hatását (mint például a termelés szervezete, földrajzi, területi adottságok, gazdaságirányítási szabályozások) és az ezekhez kap-

csolódó készletalakulást a vállalat viszonylag kevésbé tudja módosítani. Viszont vannak olyan tényezők, amelyek hatását a vállalat tevékenysége révén alakítani tudja annak érdekében, hogy készleteit az optimális szintre csökkentse.⁵ Mindezek a szempontok a készletek különféle csoportjainál másképpen érvényesülnek. Ebből az következik, hogy a pénz aktív szerepe akkor érvényesülhet a finanszírozásban, ha minél jobban tudja változó körülmények esetében is a vállalatot a készletekkel való takarékosagra ösztönözni.

A készletek szükséges mértéke nemcsak és nem elsősorban vállalatunként, hanem népgazdasági méretekben elemezhető. A készleteknek olyan színvonala hatékonyabb, amely a „ma” és a „holnap” szükségleteit helyesen mérlegelve úgy gondoskodik a rendelkezésre álló áruforgalmi alapok társadalmi érdekű felhasználásáról, hogy az adott volumenű társadalmi össztermékből minél több társadalmi szükséglet legyen kielégíthető, illetőleg a szükségletkielégítés bizonyos színvonalához szükséges termékhalmaz viszonylag minél kevesebb legyen. Ha elképzelhető egy népgazdasági méretekben „társadalmilag legeredményesebb” készlet-szint, akkor kifejezhető az ehhez mért viszonylagos hatékonyság-elmaradás is, ami használati értéket jelent. Egyrészt olyan népgazdasági veszteséget képvisel, amely használati értékben jelzi, hogy adott szükséglet-kielégítési szinthez a társadalmilag szükséges áruforgalmi alapoknál mennyivel többre van szükség. Másrészt abban nyilvánul meg, hogy a társadalmi össztermékből a társadalmilag indokoltnál mennyivel kisebb szükséglet-kielégítés érhető el.

A készletgazdálkodás hatékonysága nemcsak materiális formában mérhető le, hanem pénz formában is. A kifejezés egyik formája a termelési-elosztási folyamatban lekötött állóalapokra vonatkozhat. Tervgazdálkodásunkban eddig elsősorban a forgó- és a forgalmi alapok hatékony felhasználását kifejező mutatók alakultak ki. Ezeknél a pénzbeni kifejezés nem a készletgazdálkodás társadalmi hatékonyságát fejezi ki, hanem a vállalatok által lekötött áruforgalmi alapokra korlátozódik.

Az állami vállalatoknál a készletek elosztásának eredményességét a készletek állományának normalizált szintjéhez mérjük, a készletgazdálkodást pedig a gazdálkodó vállalatoknál lekötött készletek forgási sebességének változásában fejezzük ki. A vállalatoknál a készletcsökkenéseket pénzben a vállalat által viselt kamat összegének viszonylagos csökkentésével, a készletek növekedését pedig a kamat összegének viszonylagos növekedésével fejezzük ki. Ez a mutató már csak azért sem képes kifejezni, hogy az áruforgalmi alapokkal való gazdálkodás hogyan javult, minthogy a vállalati készletek a társadalmi összterméknek csak egy részét (bár viszonylag jelentős részét) teszik ki. Továbbá a kamat a norma feletti készletekre vonatkozik és a norma csak megközelítően fejezi ki egy-egy vállalatban belül az optimális társadalmi össztermék-lekötést, a kamat pedig alig utal, illetve mozgósít arra, hogy népgazdasági szempontból minél kedvezőbb készleteloszlás alakuljon ki a gazdálkodó egységeken belül és az egyes egységek között.

A differenciált kamat akkor válik majd hatékony eszközzé, ha mértéke a népgazdasági érdekekkel ellentétes termelésnél esetleg a termelés által elérhető nyereség szintjét is eléri, tehát a vállalatot komoly mérlegelésre készíti. Ezzel ellentétes irányú lehet a kamat hatása, ha a népgazdasági szükséglet irányában ható termelésre alacsony mértékével külön ösztönzést fejt ki. Ha a kamat figyelembe veszi esetleg a vállalat termelő, készletező stb. jellegét is, ezzel hatást gyakorolhat olyan irányban, hogy a készletek olyan helyre összpontosuljanak, ahonnan kedvezőbben lehet velük gazdálkodni.

⁵ A kérdéssel részletesen foglalkozik *Gergely István*: A vállalati forgóeszköz-szükséglet megállapításának új módszere. *Közgazdasági Szemle*, 1959. 4. sz.

4. A pénzfolyamatok és a bank szerepének lehetőségei és egyes korlátai

Az eddigiekben azt vizsgáltuk, hogy a pénz segítségével és a pénzforgalom, a finanszírozás lebonyolítása révén milyen áttekintést szerezhet a bank az újratermelési folyamat alakulásáról. Érzékeltettük, hogy az anyagi folyamatok áttekintésében, a bonyolult összefüggések áttekintésében a pénzbeni kifejezési mód – operatív, szintetizáló, a komplex elemzést elősegítő – természete különös előnyt jelent. Kérdés, hogy az állami bank mennyiben képes kihasználni sajátos helyzetét, hogy a bővített újratermelési folyamat keretében az alapok körforgását – lényegében minden részletében – áttekinti, milyen módszerekkel tudja a pénzfolyamatok lebonyolításával kapcsolatos munkáját a népgazdaság számára nélkülözhetetlen ellenőrző-elemző-jelző tevékenységgé fejleszteni.

Korábbi elemzéseinkben igyekeztünk elvonatkoztatni attól, hogy a termelés és az áruforgalom, az anyagi és a pénzügyi folyamatok milyen konkrét gazdálkodási, szervezeti formában valósulnak meg. Ez azért volt hasznos és szükséges, hogy az alapvető összefüggéseket jobban felismerjük és témánk kifejtését megkönnyítsük.

A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogy az újratermelési folyamat zavarainak felismerésében és megelőzésében milyen lehetőségek állnak a bank rendelkezésére a pénzfolyamatok elemzése alapján. Ennek során azonban – legalább főbb vonásokban – utalni kell néhány olyan tervgazdasági megoldásra, amely a gazdálkodás jelenlegi zavaró, vitatható és kiküszöbölésre váró rendjéből fakad.

Az eddigi tárgyalás alapján nyilvánvaló, hogy minden eszközzel elő kell segíteni az anyagi folyamatok összhangját, a termelés és az áruforgalom minél szorosabb kapcsolatát. Ez az igény a tervezésben és a gazdálkodás során egyaránt fontos. A tervezésben a termelés és az áruforgalom nem kielégítő összhangja a készletgazdálkodás és a rendelésállománnyal kitöltött termelési terv összeállítási időpontjainak jelentős eltérésében nyilvánul meg. Nyilvánvaló, hogy ami az egyik vállalat számára termelési feladatot jelent, az egy másiknak anyagellátást biztosít, egy harmadiknak viszont készletezési feladatot és egy negyediknek kereskedelmi értékesítési feladatot jelent. Ezért, ha termelés és az áruforgalom tervezésének időpontja közelebb kerülhet egymáshoz, akkor ez hozzájárulhat a konkrétebb, megalapozottabb szükségletek megállapításához. Termelés és áruforgalom szerves és elválaszthatatlan egységben állnak egymással, de tervezési és ügyviteli módszereink nem kielégítő fejlettsége következtében a készletek tervszerű elosztásával olyan időpontban kénytelenek foglalkozni, amikor a rendelésállománnyal kitöltött termelési terv még nem alakult ki. A teljes összhang: a termelés és az áruforgalom tervezési időpontjának egybeesése nem valósulhat meg, mert a termelés műszaki-technológiai-gazdasági előkészítése és a külkereskedelem által megszabott körülmények az áruforgalom korábbi tervezését követelik meg. Mivel ez az időbeli eltérés már nem hidalható át, ezért fontos a tervezés-technikai okokból adódó további idő-eltérés csökkentése.

Olyan bonyolult folyamatnál, mint amilyen a bővített újratermelés, különösen fontos, hogy a termelés és az áruforgalom feltételei minél körültekintőbben, jobban legyenek előkészítve, a váratlan, előre nem tervezett elemek köre minél inkább az előre nem tervezhető tényezők körére zsugorodjék össze. Ezért fontos az új gyártmányok termelésének gondos előkészítése, a szükségletek és a fizetőképes kereslet vizsgálata, valamint a termelést és a szükségletkielégítést összekapcsoló ellátó-értékesítő szervezet működése.

Ezek után térjünk vissza a pénzbeni kifejezőmód sajátosságainak vizsgálatához. A példák véget nem érő sorát lehetne felhozni arra, hogy milyen esetekben, mértékben és módon nyilvánul meg a pénzfolyamatokban az újratermelési folyamatok során fellépő

zavar, összhanghiány. Leegyszerűsítve és az alapösszefüggésekre visszavezetve ezek elméleti alaptípusait a következő csoportokba lehet sorolni:

1. *A termelésben bekövetkező zavarok.* Ide tartoznak az élő- és a holtmunka tervszerűtlen, szervezetlen felhasználásából (például szállítási többletköltség, selejt), valamint a teljesítménycsökkenésből, illetve kiesésből (például a termelés minőségének, összetételének kedvezőtlen irányú megváltozásából) eredő veszteségek. Ezek a veszteségek általában egy-egy termelő vállalat keretében jelentkeznek és a bank a vállalat jövődelmezőségének csökkenésében érzékeli őket.

2. *Az áruforgalomban bekövetkező zavarok.* Ide tartoznak az áruforgalmi alapoknak termelő, személyi és osztársadalmi fogyasztás, valamint felhalmozás közötti helytelen elosztásából adódó veszteségek. Ezeknek a zavaroknak a hatása egyes gazdasági egységeknél indokolatlanul magas készletek, valamint az elosztás során ki nem elégíthető szükségletek formájában jelentkezik. A bank szempontjából az első eset valamely vállalatnál jelentkező hitel igény formáját öltheti, a második pedig egyes vállalatoknál felszabaduló pénzalapokat (bankbetétet) jelenthet.

3. *A pénzalapok körforgásában bekövetkező zavarok.* Ide tartozik az az eset, ha a pénzalapok helytelenül kerülnek elosztásra, illetve nem akkor és nem annyi áll rendelkezésre, amennyire szükség van. Ha például az állami költségvetésbe (a helyi, a vállalati külön pénzalapokba) nem folya be annyi bevétel, mint amennyire az esedékes kiutalásokhoz szükség van, vagy a szállító késedelmesen jut a vevőtől járó pénzéhez stb. Ezek a jelenségek a banknál mint egyes bankszámlákon jelentkező betét, esetleg a betét felhasználása, illetve más vállalatoknál mint hitelkérelem mutatkoznak, az államigazgatásban pedig a bank és az állami költségvetés közötti elszámolások formáját ölthetik.

4. *A termelés és az áruforgalom kellően össze nem hangolt kapcsolatából adódó zavarok.* Ezek a zavarok a termelésben olyan formában jelentkezhetnek, hogy nem akkor, annyit és olyant termelnek, amennyi az áruforgalomban a kereslet, illetőleg abból következnek, hogy nincsen elegendő készlet az áruforgalomban a termelés számára. Az ilyen zavarok az áruforgalomban a nem keresett készletek növekedésében, illetőleg mint áruforgalmi készlet hiány nyilvánulnak meg. A jelenség tulajdonképpen visszavezethető az első két pontban ismertetett esetre és így is jelenik meg az egyes vállalatoknál, gazdálkodó egységeknél és a bank szempontjából.

5. *Az anyagi folyamatok és a pénzalapok körforgása közötti összhanghiány* abban nyilvánul meg, hogy a pénzalapok nem akkor, olyan mértékben és ott állnak rendelkezésre, ahol azokra a népgazdasági célkitűzések eredményes megvalósítása érdekében szükség lenne. Gazdasági hatását tekintve ez az eset – ha viszonylagos pénzhiány van – indokolatlan készletgyűjtés formáját öltheti, illetve gazdaságtalan, nem szükséglet alapján folyó termelésre vezethet, ahol pedig pénzhiány jelentkezik, ott termelési fennakadásokat, készletek gazdaságtalan felhasználását okozhatja, veszteséges eladásokra vezethet. A jelenség tulajdonképpen az első három pontra vezethető vissza.

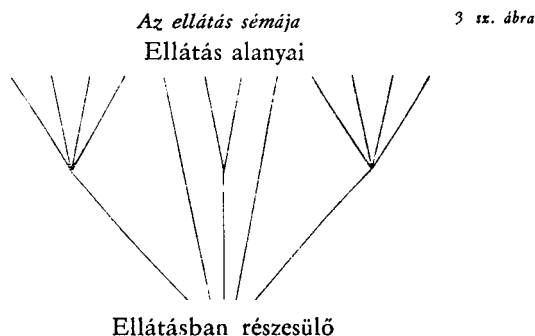
A bemutatott alapösszefüggések, mint a termelés, az áruforgalom, a pénzforgalom zavarai jelentek meg. Ez a tény azt a körülményt fejezi ki, hogy a gazdasági jelenségek az egyes gazdálkodó egységeknél jelennek meg. *A bank szempontjából mint egy-egy gazdálkodó egységek működési problémája várnak operatív intézkedést a hitelgazdálkodás, a pénzforgalom lebonyolítása területén.* Közgazdasági szempontból azonban a gazdálkodási zavarok vázolt alaptípusai nemcsak vállalati problémák, hanem a bővített újratermelési folyamat jelenségei. Olyan jelenségek, amelyek bár egy-egy gazdálkodó egységnél jelentkeznek, de az újratermelési folyamat bonyolult összefüggései folytán éreztethetik és éreztetik továbbgyűrűző hatásukat a gazdálkodás más területein, más vállalatoknál és gazdasági egységeknél.

Közgazdasági szempontból az ismertetett jelenségek két alapvető hatásra vezet-

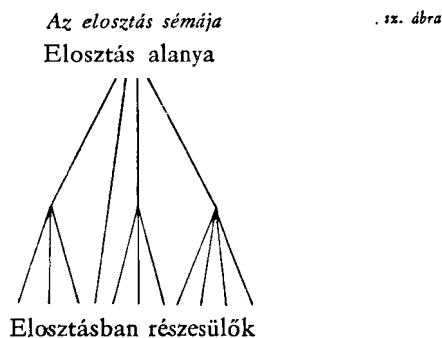
betők vissza: az ellátás és az elosztás problémájára. A termelés, az áruforgalom, a pénzforgalom, bármelyik zavara hatásában oda vezet, hogy az újratermelési folyamatban fennakadás következik be. Ez nemcsak a termelő fogyasztás, a lakosság személyi szükségletei, az állami szükségletek, a felhalmozás egymás közötti forgalmában nyilvánulhat meg, hanem a termelésben, a lakosság személyi fogyasztása stb. keretében is.

Ezeknek a továbbgyűrűző közgazdasági összefüggéseknek az egyes vállalatoknál jelentkező egyedi megnyilvánulások alapján való felismerése anyagi formában viszonylag sokkal nehezebb, mint a pénz segítségével, a pénzforgalom és a hitelkapcsolatok révén a bank komplex és szintetizáló lehetőségei alapján.

Az ellátási kapcsolatok azt az összefüggést fejezik ki, amelynek révén különböző helyeken végbemenő anyagi-pénzügyi folyamatok hatásukat egyetlen helyre koncentrálják. Ilyen a termelésnek termelőberendezéssel, különféle anyagokkal való ellátása, vagy a sokféle személyi szükségletek kielégítése (ahol sok egyes elem mint más hatások eredője jelenik meg). Az ellátás vonatkoztható egy termék előállítására, egy vállalat tevékenységére, bizonyos szükséglet, egy gazdasági-földrajzi terület igényeinek kielégítésére. Sematikusan a következőképpen ábrázolható:

Az elosztási kapcsolatok azt az összefüggést fejezik ki, amelyek megmutatják, hogy különböző helyeken jelentkező azonos igények mely forrás(ok)ból, milyen sorrendben elégíthetők ki. Ez az eset meghatározott termékeknek bizonyos szükségletek kielégítéséhez való felhasználását, illetve a végső felhasználó előtti közbenső felhasználók körében történő elosztását fejezi ki. Az elosztás nemcsak egy-egy termékre, hanem egymáshoz szorosan kapcsolódó (például egymást helyettesítő, kiegészítő, feltételező stb.) termékekre is vonatkozhat. Sematikusan a következőképpen ábrázolható:

Az ellátás és az elosztás kifejezhető termelési, technológiai, szükségleti és szervezeti szempontból. Termelési szempontból például az ellátás a műszaki tevékenység egymásba kapcsolódása alapján folyamatábrába foglalja a termelés különböző – műszaki-gépi, kémiai, villamossági – folyamatait, technológiai szempontból az alapanyagok, a segédanyagok, energia, fűtő- és hajtóanyag és felhalmozási anyagok ellátási útját, szervezeti szempontból pedig az egyes anyagok szállítóit. Az elemzés során a termelés technológiai, illetve a lakossági szükségletek szerkezeti sajátosságai alapján lehet felismerni azokat az elemeket, melyek termelési folyamatát kell nyomon kísérni az előállító vállalatok körében, hogy a továbbgyűrűző hatások alapján az ellátási nehézségek leglényegesebb összefüggései felismerhetők legyenek. Mivel a vállalatok termelése, a szükségletek többsége hosszabb időre adottnak tekinthető, ezért a fontosabb ellátási összefüggéseket tartalmazó sémák állandó segítséget nyújthatnak a bank számára a továbbgyűrűző lényeges hatások irányának felismerésében. A gazdasági folyamatok zavarai általában szűk termelési, ellátási keresztmetszetekre vezethetők vissza. Az ilyen összefüggések felvázolása és néhány ismétlődő tapasztalat sok támpontot adhat az elemző munkához. A gyűrűző hatások általában nem túl sok és nem is bonyolult áttételeken át éreztetik hatásukat, hanem többnyire kézenfekvő okokban nyilvánulnak meg. Hasonló formában nyilvánul meg az elosztás is.

Az itt vázolt módszerek a bővített újratermelési folyamat ábrázolásának sajátos és nem kizárólagos formáját jelentik. (Elképzelhető többek között az ágazati kapcsolatok mérlege szerinti kifejezésmód is.) Mindezeknek a formáknak – és ezt hangsúlyozni kell – egyetlen célja van: hogy megkönnyítsék a pénzbeni kifejezés által adott lehetőség felhasználásával a komplex szemléletmód meghonosítását és érvényesülését a bank elemző munkájában.

A komplex szemléletmód meghonosítása irányában már eddig is történtek az MNB-ben eredményes intézkedések. A bankfiókok egy része – Budapesten – a területi szervezet helyett szakmai (iparági, minisztériumi) szervezetben működik. Ezzel lehetőség nyílik arra, hogy az eddig egy-egy vállalatnál jelentkező problémákból felismerjék a szakmára jellemzőket. A bank keretében az utóbbi időben különleges figyelmet szentelnek a különféle szakmába tartozó vállalatok közvetlenül, vagy más vállalat közvetítésével lebonyolódó külkereskedelmi szállításainak és vásárlásainak elemzésére.

A komplex szemléletmód révén az árualapoknak az újratermelési folyamatban való szerepe és jelentősége még jobban felismerhetővé válik. A komplex szemléletmód tehát nemcsak a bank elemző munkájára hat, hanem elősegíti, hogy a bank a hitelnyújtáson és a hitelfeltételek – különösen a kamat – megállapítása útján fokozott mértékben és helyes irányú hatást tudjon gyakorolni az áruforgalomra és ezen az úton bizonyos mértékig a termelésre is.

Az előbbieken alapján megállapítható, hogy a pénzforgalom lebonyolítása, a finanszírozás és az ahhoz kapcsolódó kamatpolitika, valamint a pénzfolyamatokból az újratermelési folyamatról kialakítható kép a bank munkájának három egymással szervesen összefüggő oldala, amelyek mindegyike szükséges alkotóeleme annak, hogy a bank a pénz funkcióit felhasználva hasznos és aktív hatást gyakoroljon a gazdálkodásra.

SCHMIDT ÁDÁM

A SZEMÉLYI JÖVEDELMEK ELOSZLÁSA
A SZOCIALIZMUSBAN

A SZEMÉLYI JÖVEDELMEK ELOSZLÁSA A SZOCIALIZMUSBAN

A társadalom jóléte minden országban elsősorban és döntően a nemzeti jövedelem, közelebbről a fogyasztási alap – a jólét emelkedése pedig a felhalmozási alap – nagyságától függ. A társadalom egyes csoportjainak, tagjainak jólétét viszont a nemzeti jövedelem (illetve fogyasztási alap) nagyságán túl annak eloszlása határozza meg. Az egyes személyek anyagi és egyéb szükségletei kielégítésének alapjául a nemzeti jövedelem elosztása és újraelosztása során keletkező személyi jövedelmek szolgálnak. Valamely ország jólétének, életszínvonalának közelebbi megismeréséhez, fejlődése megítéléséhez, esetleges nemzetközi összehasonlításához tehát nem elégséges a teljes – vagy akár egy főre eső – nemzeti jövedelem, illetve helyesebben fogyasztási alap megállapítása, hanem ezen túl meg kell ismerni a személyi jövedelmek teljes összegét és annak az egyes csoportok, egyes személyek közötti eloszlását is.

I.

A személyi jövedelemeloszlás kérdéseiről általában

A szocialista tervgazdaságban a személyeknek jutó jövedelmek népgazdasági szinten, keletkezésük oldaláról, összességükben a legfőbb fajtaik szerint meglehetősen részletes és pontos tervezés, felmérés és ellenőrzés alá esnek. A jövedelmet élvező személyek és közösségek (családok, háztartások) szintjén a személyi jövedelmek alakulásának, eloszlásának tervezése, felmérése terén távolról sem ilyen kedvező a helyzet.

Korántsem állítható, hogy a személyi jövedelmek alakulására, eloszlására a szocialista tervgazdaság egyáltalában nem fordít figyelmet. A reprezentatív felvételeken alapuló háztartásstatisztika például adatokat szolgáltat a kiválasztott családok jövedelmének alakulásáról és felhasználásáról, s ezek az adatok a jövedelemnagyság és fogyasztás-szerkezet közötti összefüggések elemzésében, s a népgazdasági tervezésben is figyelembe jönnek. Elsősorban gazdaságpolitikai és tervezési, de részben elméleti szempontból is vizsgálat alá került egyes főbb jövedelemfajták, mint például a munkabérek nagyság szerinti eloszlásának, szóródásának kérdése. A személyi jövedelmek összességének eloszlása iránt azonban a szocialista országokban csupán a legutóbbi években támadt érdeklődés. Ez az érdeklődés nálunk főként a népesség különböző rétegeinek (munkások, alkalmazottak, termelőszövetkezeti parasztság stb.) jövedelemeloszlására vonatkozó reprezentatív statisztikai felvételekben s ezek adatainak feldolgozásában mutatkozott meg. A szóban forgó adatok elemzése már számos jelentős gazdasági összefüggés feltárásához

vezetett s a vizsgálódási eredmények az elméleti hasznosítás és továbbfejlesztés lehetőségét rejtik magukban. A közgazdasági elmélet azonban a szóban forgó problémával úgy szólna, egyáltalában nem foglalkozott.¹

A probléma elhanyagolása magyarázható ugyan, de semmiképpen sem menthető s még kevésbé helyesíthető. A személyi jövedelmek alakulásának és eloszlásának feltárását egyrészt a szocialista társadalom egyes alapvető összefüggéseinek, sajátosságainak megismerése, másrészt a tervgazdaság módszereinek tökéletesítése mindenképpen megkívánja. A probléma vizsgálata tehát mind közgazdasági elméleti, mind gazdaságpolitikai és tervgazdasági szempontból fokozott figyelmet érdemel.

Az alábbiakban a szocialista személyi jövedelemeloszlás számos problémája közül – az eddig folytatott, és még le nem zárt vizsgálódások egyes előzetes részeredményeinek felhasználásával – csupán azt az általános kérdést kívánjuk a teljesség minden igénye nélkül vizsgálat alá venni, hogy a személyi jövedelemeloszlás terén a szocialista társadalmi és gazdasági rendben milyen alapvető vonások és tendenciák állapíthatók meg. Ezt megelőzően azonban célszerűnek látszik a jövedelemeloszlás egyes fontosabb fogalmait is felsorakoztatni, illetve tisztázni, s röviden a tőkés társadalmak jövedelemeloszlására is pillantást vetni.

Az alapfogalmak közül elsősorban is maga a *(személyi) jövedelem fogalma* szorul tisztázásra. Személyi jövedelemnek a társadalom tagjai részére – tevékenységük alapján vagy egyéb alapon – rendelkezésre jutó pénzösszeget, s az esetleg ettől függetlenül szerzett termékmennyiséget és igénybe vett szolgáltatásokat mondhatjuk. A meghatározással összhangban a személyi jövedelem tágabb fogalmának keretén belül anyagi megjelenésük szerint megkülönböztethetők a *pénzjövedelmek*, a *termékbeli* (természeti) és a *szolgáltatási jellegű jövedelmek*. A jövedelemeloszlás vizsgálata során leghelyesebb mindháromféle jövedelem együttes összegét számításba venni, mert a jövedelemeloszlásról hű képet csak így módon kaphatunk.²

A jövedelmek aszerint is csoportosíthatók, hogy milyen forrásokból származnak. Szocialista társadalomban egyrészt a *munkából származó jövedelmek* (munkabér, fizetés, munkaegység stb.), másrészt a *juttatási jövedelmek* (nyugdíjak, táppénzek, különböző közvetett juttatások) és végül az *egyéb jövedelmek* megkülönböztethetők meg.

¹ A probléma elhanyagolására jellemző, hogy a *Politikai gazdaságtan* tankönyve (Budapest, 1959.) a személyi jövedelemeloszlás problémáját meg sem említi; a Kozlov és Pervusin szerkesztésében 1958-ban megjelent *Közgazdasági Kislexikon* Jövedelem, Jövedelemeloszlás címszót nem tartalmaz (csak Jövedelem- és termékelosztás a kolhozokban címszót). Vagyoni viszonyok címszó alatt csak egy tőkésállam (az USA) személyi jövedelemeloszlásáról hoz néhány számszerű adatot, a szocialista jövedelemeloszlás kérdését pedig itt egyetlen mondatral intézi el. (Budapest, 1960. 547. o.) A problémát elméleti szempontból, de csupán alapvonalaiiban – tudomásunk szerint – elsőnek Oscar Lange vette vizsgálat alá, Bevezetés az ökonometriába c. (lengyel nyelvű) munkájában (Varsó, 1958.).

² Különböző társadalmi csoportok, különböző országok jövedelemeloszlásának összehasonlítása esetében különösen fontos annak tisztázása, hogy milyen fogalomkörű jövedelem eloszlása kerül vizsgálat alá. Nyilvánvaló például, hogy kizárólag a pénzjövedelmek eloszlása esetén a parasztság jövedelemrészesedése alacsonyabbnak tűnik, mint a munkásoké és alkalmazottaké (amivel az alacsonyabb jövedelmek súlya növekszik), mert a parasztságnál a termékbeli jövedelmek is jelentősek, utóbbiaknál viszont a pénzjövedelmek a nagyobb súlyúak. Hasonló megfontolások arra figyelmeztetnek, hogy a pénzgazdálkodás különböző fokain álló országok (például a fejlett tőkésországok – elmaradt országok) között a pénzjövedelmek eloszlásának összehasonlítása megtévesztő eredményekre vezet.

Megjegyezzük, hogy alábbi elméleti fejtegetéseinkben a jövedelemfogalmat a szolgáltatási jellegű jövedelmekre is kiterjesztően értelmezzük. A tőkésországok jövedelemeloszlására vonatkozó adatok a szolgáltatási jövedelmek közül általában csupán egyeseket (például a saját ház használatában megvalósuló jövedelmet) vesznek számításba; a hazai részleges jövedelemeloszlási adatok a szolgáltatási jövedelmeket – közöttük a juttatott szolgáltatási jövedelmeket – számításán kívül hagyják.

Ez utóbbi csoportba a vagyomból származó és a véletlenszerű jövedelmek (nyeremények, ajándékok stb.) tartoznak. Egyes jövedelmek vegyes jellegűek, tehát részben munkából, részben vagyomból származóak is lehetnek (például a kisárutermelők vállalkozói jellegű jövedelme).³

Az alábbiakban egyszerűség kedvéért – a természettudományi rendszertanok művelőitől elnézést kérve – a megjelenés szerinti jövedelemváltozatokra a *jövedelmi nemek*, a források szerinti változatokra a *jövedelmi fajták* elnevezést alkalmazzuk.

Szektorális eredetük szerint megkülönböztethetők az *állami szektorból eredő, a szövetkezeti szektorból származó* és a *lakosság egymás közötti forgalmában áramló jövedelmek*. Bár a személyi jövedelmek összességében utóbbiak a legkisebb súlyúak, statisztikai nyomon követésük és számbavételük terén, valamint az eloszlásban játszott szerepük megállapítása tekintetében éppen velük kapcsolatban merülnek fel meglehetősen nehéz kérdések. Elhanyagolásuk esetén azonban a tényleges jövedelemeloszlásról hiányos, illetve torzított képet kapnánk.

Különösen a pénzjövedelmeknél, de az egyéb jövedelmi nemeknél is felmerül a *bruttó és nettó jövedelmek* megkülönböztetésének szükségessége. A bruttó jövedelemből az adók s hasonló közterhek levonásával számítható ki a nettó jövedelem. A nettó jövedelemeloszlás ezek szerint a bruttó jövedelemeloszlás és az adótehereloszlás egybevetéséből adódik. Tőkésországokban az adótehereloszlásra vonatkozóan általában külön vizsgálódásokat folytatnak; a szocialista országokban külön adótehereloszlási vizsgálódások mellőzhetők. A jövedelemeloszlási felmérések és vizsgálódások közvetlenül a nettó pénzjövedelmek s ezeken felül lehetőleg a termékbeli és szolgáltatási jellegű jövedelmek, vagyis a „teljes nettó jövedelem” eloszlásának feltárására irányulhatnak.

A jövedelem (tárgyi) fogalma után a *jövedelmes*⁴ (alanyi) fogalmának tisztázása a feladat. A jövedelmesek között megkülönböztethetjük a közvetlen jövedelmesek (keresők), a keresőkből és eltartottakból álló kollektív jövedelmi egységek, tehát jövedelmi – s egyben fogyasztási! – közösségek (család, háztartás) fogalmát, és vizsgálhatjuk a jövedelemeloszlást a jövedelmi egységek egyes tagjaira számítva is. Az egy főre eső jövedelemeloszlás további finomítása, ha a tagok szükségletbeli s így jövedelemigényi különbségeit is tekintetbe vesszük, s ez alapon bizonyos képzett jövedelmi alanyokra (például egy felnőtt személynek megfelelő „fogyasztási egységre”) számítjuk az eloszlást.

A jövedelmek és jövedelmesek fogalmának fenti változatai egymással kombinálhatók, s így többféle jövedelemeloszlási változat alakítható ki. Ezek közül megítélésünk szerint a fent említett teljes nettó jövedelemnek, valamint a nettó pénzjövedelemnek jövedelmi közösségekre és főkre számított, továbbá a teljes nettó (s esetleg a nettó pénzbeli) jövedelmeknek a keresőkre és fogyasztási egységekre számított eloszlása a legjelentősebb.

³ Megemlítjük, hogy *Mód Aladárné* a jövedelmek között – alapjaikból kiindulva – végzett munkával kapcsolatos jövedelmeket és társadalmi juttatásokat, a felhasználás szempontjából pedig személyes rendelkezésű és meghatározott rendeltetésű jövedelmeket különböztet meg. (Az életszínvonal nemzetközi összehasonlítása c. tanulmány. Az életszínvonal országon belüli és országok közötti mérésének és elemzésének kérdései c. gyűjteményes kötet. Megjelenés alatt.) Ezt alkalmazza a statisztikai gyakorlat is. *Népgazdasági* szinten a jövedelmek említett kettős tagolása elégséges, a *személyi jövedelemeloszlás* vizsgálatánál azonban célszerűbbnek látszik a munkajövedelem – juttatási jövedelem – egyéb jövedelem csoportjainak szétválasztása.

⁴ A jövedelem alanyának megjelölésére – a „jövedelmet élvező, jövedelmet húzó, jövedelemben részesülő” kifejezések helyett és a „javadalmas” szó analógiájára – a „jövedelmes” kifejezést használjuk. Ez a szó korábban annyit jelentett, mint „jövedelmező”, ebben az értelemben azonban elavult. Így a jövedelem alanyának megjelölésére zavarkeltés nélkül leköthető.

A jövedelemeloszlási vizsgálatok – a tőkésországokban – rendszerint az egy évi időtartam alatt elért jövedelmekre vonatkoznak, de előfordulnak hosszabb időtartam alatt huzamosan elért jövedelmek eloszlására vonatkozó vizsgálatok is. A vizsgálat lehet statikus jellegű (egy-egy évre vonatkozó) vagy dinamikus jellegű (több egymás után következő évet idősorba állító). A dinamikus vizsgálatok adhatnak választ arra a kérdésre, hogy valamely országban a jövedelemeloszlás egyenletesebb vagy egyenlőtlenebb lett-e. A jövedelemeloszlás nemzetközi összehasonlítása még a tőkésországokban is csupán a kezdet kezdetén tart (szocialista országokban pedig még meg sem indult).

II.

A személyi jövedelmek eloszlása a tőkés gazdaságban

A szocialista jövedelemeloszlás egyes kérdéseinek megvizsgálása előtt – már csak a kontraszt hatású háttér beállítása érdekében is – célszerűnek látszik legalább futó pillantást vetni a tőkésországok személyi jövedelemeloszlására.

A tőkésországokban e probléma vizsgálata már hosszabb múltra, egzaktabb tudományos kutatása pedig mintegy háromnegyed évszázadra tekint vissza.⁵ A polgári közgazdászok és statisztikusok munkáikban számszerű és alapos bizonyítékkal szolgálnak a jövedelemeloszlásnak lényegében és nagyjában véve már korábban is ismert nagyfokú egyenlőtlenségére vonatkozóan. Ezt az egyenlőtlenséget nem tagadhatják (legfeljebb szépítgetni és szükségességét indokolni próbálhatják), alapját viszont a legkülönbözőbb okokban keresik – csupán magáról a tőkés rendszerről feledkeznek meg.⁶

Ha a tőkés gazdaság jövedelemeloszlásának jellegzetességei felett szemlét tartunk, legfőbb jellegzetességnek az *eloszlás nagyfokú egyenlőtlensége* mutatkozik. Ennek okát nyilvánvalóan a tőkés gazdaság termelési viszonyaiban, a termelőeszközök magántulajdoni rendjében találjuk meg. Tőkés gazdaságban a személyi jövedelmek egy része munkából, a munkaerő-áru értékesítéséből származik, másik része viszont a termelőeszközök tőkés magántulajdonán, a munkával termelt érték elsajátításán alapul. *A munkából és a tőkéből (illetve működtetéséből) származó jövedelmek együttes megjelenése* a tőkés gazdaság jövedelemeloszlásának olyan alapvető jellegzetessége, amely az eloszlás további sajátosságainak is alapul szolgál.

A jövedelemeloszlást emellett a *gazdaság atomizáltsága és a gazdasági folyamatok spontaneitása* is jellemzi. Tőkés gazdaságban a jövedelmek lényegében véve az izolált gazdasági egységek között lejátszódó spontán jellegű piaci folyamatok eredményeiként alakulnak ki. A kereslet és kínálat viszonya és egymásra hatása szabályozza nemcsak a tőkének, hanem a munkaerő-árúnak árát is, vagyis a tőkejövedelmek és munka-

⁵ Pareto, Wilfredo: La legge della domanda (A kereslet törvénye) c. tanulmánya, amelyben első ízben hozta nyilvánosságra az általa felfedezett jövedelemeloszlási „törvényt”, a Giornale degli Economisti 1895. évi évfolyamában jelent meg.

⁶ Kezdetben a jövedelemeloszlás egyenlőtlenségében valamilyen általános és örök érvényű törvényszerűség érvényesülését vélték felfedezni (Pareto). Más – ún. természetes – elméletek az egyenlőtlenség okait a biológiai vagy hasonló természeti eloszlásokban látják, mint például a velünk született képességek vagy akár a kockázatvállalási hajlam eloszlásában. Újabb – ún. institutionális vagy szociológiai – irányzatok a jelenséget döntően a társadalmi berendezkedések különböző intézményeire és ezek funkcionálásának hatásaira vezetik vissza (elsősorban Tauszig; az öröklés szerepét hangsúlyozva főként Dalton stb.). Akadnak végül olyanok is, akik az egyenlőtlen jövedelemeloszlást a tőkés hatalmi helyzetével magyarázzák.

jövedelmek alakulását. Ezekben a folyamatokban s a jövedelemeloszlás egyenlőtlenségének kialakulásában és fennmaradásában fontos szerepet játszanak a monopóliumok.⁷

Az említett adottságokból származnak a tőkés jövedelemeloszlás konkrét sajátosságai, amelyek – legalábbis a keresők vonatkozásában – leginkább a jövedelmi szerkezet s az egyes jövedelmi fajták elemzése útján ismerhetők meg.

Tőkésországokban a személyi jövedelmek szerkezetében – bár a legnagyobb hányadot a munkabérek és fizetések érik el – *mindenütt jelentős súllyal szerepelnek a tőkejövedelmek* s a velük részben rokon (tőkejövedelmet is magukban foglaló) vállalkozói jövedelmek. A tőkejövedelmek és vállalkozói jövedelmek súlyát érzékeltethetik az alábbi adatok:

I. sz. táblázat

A személyi jövedelmek szerkezete néhány tőkésországban 1959-ben
(százalékos megoszlás)

	Anglia	USA	Kanada	Ausztrália	Franciaország	Ausztria	Hollandia
Munkabér, fizetés ..	72,4	69,6	68,0	62,8	55,5	55,0	54,7
Vállalkozói jövedelem	8,5	11,6	12,2	19,5	24,9	} 29,8	} 33,8
Tőkejövedelem	10,6	12,8	9,4	10,6	6,1		
Állami juttatás	8,5	6,0	10,4	7,1	13,5	15,2	11,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: United Nations: Yearbook of National Accounts Statistics. 1960. New York, 1961. A 229., 232., 236., 239., 38., 40., 9., 10., 90., 92., 14., 16., 157. és 159. oldalakon közölt adatok alapján számítva.

Megjegyzés: Vállalkozói jövedelem: a nem társasági formában folytatott, önálló, kisárutermelői vagy tőkés vállalkozással elért jövedelem. Tőkejövedelem: járadék (földbér, házbér), kamat, osztalék stb. A munkabér, fizetés kategóriája a tőkéspozícióval kapcsolatos állásokból származó, például részvénytársasági igazgatósági, felügyelő bizottsági járandóságokat is magában foglalja.

Az eloszlás egyenlőtlensége elsősorban éppen a tőkésjövedelmek szerepéből következik. Tőkésországokban a vagyoneeloszlás – vagyis lényegében véve a tőkeeloszlás – még a jövedelmek eloszlásánál is egyenlőtlenebb.⁸ Ebből következően az alacsony jövedelmi kategóriákban úgyszólván alig található vagyoni, illetőleg tőkejövedelem, viszont a *felsőbb kategóriákban a jövedelem jelentős bányada tőkéből* (valamint vállalkozói tevékenységből) *származik*. Bár a tőkés jövedelemeloszlást vizsgáló tanulmányokban viszonylag legkevesebb adat éppen a jövedelmi fajták szerinti eloszlásra vonatkozóan található, a fenti megállapítás egyes statisztikai adatokkal is igazolható, illetve illusztrálható:

⁷ Az alapvetően spontán jelleg hangsúlyozása mellett nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy bizonyos tényezők egyrészt a tőkések, másrészt a munkások részéről a spontán alakulásba valamilyen szabályozási, tervezési elemet kívánnak bevenni (például a kollektív szerződések útján). Tekintetbe kell venni továbbá az államnak a jövedelemeloszlás terén játszott szerepét is. Az állam bizonyos mértékben már magukat a piaci folyamatokat is szabályozza, szerepe azonban döntően a már megvalósult jövedelemeloszlás kiigazítására irányul, egyfelől – az adóztatás útján – a magasabb jövedelmek némi korlátozása, másfelől – a különböző juttatásokon keresztül – az alacsony jövedelmek kiegészítése által.

⁸ Az USA-ban 1953-ban a családok felső 1,6%-a az összes vagyonoknak mintegy 30,2%-át tartotta kezében; Angliában 1954-ben a felső 1% tulajdonában állott az összes személyi (nettó) vagyon 43%-a! Lampmann, Robert: Changes in the Shares of Wealth Held by Top Wealth Holders 1922–1956. The Review of Economics and Statistics. Vol. XLI. No. 4. 1959. Nov. 379–392. o.; Lydall, H. F. and Tipping, D. G.: The Distribution of Personal Wealth in Britain. Bulletin of the Oxford University Institute of Statistics. Vol. 23. No. 1. 1961. Febr. 83–104. o.

1. Jövedelmi fajták százalékos részesedése különböző jövedelmes-kategóriák összes jövedelmében az USA-ban, az 1939–1948. évek átlagában

A lakosság	Bérek, fizetések	Vállalkozói jövedelem	Tőkejövedelem	Összesen
Felső 5%-a	46,4	31,6	22,0	100,0
Alsó 95%-a	76,7	17,4	5,9	100,0

2. Jövedelmi fajták százalékos részesedése egyes jövedelmes-kategóriák összes jövedelmében Angliában, az 1952. évben

Évi jövedelem összege £-ban	Bérek, fizetések	Vállalkozói jövedelem	Tőkejövedelem	Juttatások	Összesen
100 font alatt.....	10	2	4	84	100
400—500.....	90	5	1	4	100
800—1000.....	82	12	5	1	100
1500 felett	44	43	13	—	100

Forrás: Az USA-ra: Kuznets, Simon: Long-Term Changes in the National Income of the United States of America since 1870. Income and Wealth Series. II. Cambridge, 1952. Table 32. — Angliára: Lydall, H. F.: British Incomes and Savings. Oxford, 1955. Table 18. (Kivonatolva.)

A tőkejövedelmek után az ún. vállalkozói jövedelmek mutatják a leginkább egyenlőtlen eloszlást. Emellett tőkésországokban több tényező együttes hatására a munkajövedelmek is meglehetősen egyenlőtlen eloszlásúak, s igen távol eső alsó és felső határok között helyezkednek el.⁹ A vállalkozói jövedelmek erősen, s a munkajövedelmek kevésbé, de még mindig eléggé egyenlőtlen eloszlását tükrözik a következő adatok:

A munkajövedelmek és vállalkozói jövedelmek relatív eloszlása az USA-ban, az 1958. évben (adóvallomások alapján)

A jövedelmek csoportjai	Munkabér, fizetés önmagában	Vállalkozói jövedelem önmagában	Munkabér, fizetés egyéb jövedelemmel együtt	Vállalkozói jövedelem egyéb jövedelemmel együtt
Legfelső 5%.....	16,6	37,7	18,1	28,9
Felső ötöd	43,2	72,7	44,1	57,9
Második ötöd	25,1	23,4	24,4	21,7
Középső ötöd	17,8	11,0	17,2	13,2
Negyedik ötöd	10,5	3,9	10,7	7,1
Alsó ötöd	3,4	— 11,0	3,6	0,1
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Liebenberg, Maurice — Fritzwilliams, Jeanette: Size Distribution of Personal Income, 1957–60. Survey of Current Business, 1961. May, 11–21. Table 4. alapján.

Megjegyzés: A vállalkozói jövedelem hasábjában szereplő negatív összegnek az a magyarázata, hogy a vállalkozók alsó ötöde (társaságok nélkül) az adóvallomásokban veszteséget mutatott ki. (Az egyéb jövedelmekkel együtt számítva a negatív jövedelem eltűnik.)

⁹ A jövedelmek, s különösen a munkajövedelmek eloszlásának tényezőire vonatkozóan l. a szerző: A személyi jövedelemeloszlás tényezői és alakulása c. tanulmányát, a megjelenés alatt álló: Az életszínvonal országon belüli és országok közötti mérésének és elemzésének kérdései c. gyűjteményes kötetben.

A tőkejövedelmek igen erős, a vállalkozói jövedelmek ugyancsak nagymértékű s a munkajövedelmek valamivel kevésbé erős szóródást mutató eloszlásából adódó teljes eloszlás kétségtelen egyenlőtlenségét a tőkés rendszer apologetái ma már kevésbé szokták valamilyen örök érvényű természeti törvény érvényesülésére visszavezetni, – bár egyes jövedelmi fajták (munkabér, vállalkozói jövedelem) eloszlási sajátosságait még gyakran ma is a természetes eloszlásokkal magyarázzák. Az egyenlőtlenséget inkább azzal igazolják, hogy a jövedelmek a társadalomnak nyújtott teljesítményekkel állnak arányban, de főként azzal indokolják, hogy az eloszlás egyenlőtlensége, magasabb jövedelmek létrejötte a tőkeképződéshez szükséges. Tény, hogy a magántőke-képződés a tőkés gazdaságban döntően a magasabb kategóriák jövedelméből táplálkozik.¹⁰ A gazdaság fejlődésének alapjául szolgáló felhalmozás azonban, mint gazdasági folyamat önmagában egyenlőtlen jövedelemeloszlást nem kíván meg; az egész indoklás jórészt csupán a tőkésosztály magasabb jövedelmének, fogyasztásának, életszínvonalának és a tőkések gazdasági hatalmának leplezésére szolgál.

Egyes polgári közgazdászok újabban a jövedelemeloszlás egyenletesebbé (sőt igazságosabbá) válását kezdik hangoztatni, hivatkozva egyrészt a tőkésállam újraelosztást megvalósító szerepére, másrészt a társadalmi gazdasági struktúrában, intézményi rendszerben bekövetkezett változások eredményeire, mint például a munkabéreket érintő állami szabályozás, a kollektív szerződések szerepére, a foglalkoztatási helyzet változására, a vagyoneeloszlás egyenletesebbé válására.

Anélkül, hogy a problémával részletesebben foglalkozni kívánnánk – ami a jövedelemeloszlás fejlődésének több országra és hosszabb időre kiterjedő vizsgálatát követelné meg –, az egyenlősödés kérdéseire vonatkozóan mégis szükségesnek látunk néhány megjegyzést tenni.

Helytelen lenne kétségbe vonni, hogy a tőkésállam a (felhasználható) jövedelmek tekintetében az adóztatással, a jövedelmek bizonyos kiegészítése és pótlása terén pedig a juttatások (ún. „transferjövedelmek”) útján valóban betölt némi arányosítási funkciót. Végeredményben azonban az állam e szerepében a jövedelemeloszlás alapvető egyenlőtlenségét nem szünteti meg, amit – egyes haladó közgazdászok beismerése mellett – a statisztikai adatok vizsgálata is alátámaszt.

Az egyenlőtlenség enyhülésének másik állítólagos alapja, a vagyoneeloszlás egyenletesebbé válása, a vagyonok ún. demokratizálása terén vajmi csekélyek az eredmények, s a vagyon-, illetve tőkekoncentráció a fejlettebb tőkésországokban – legalábbis az alsó és középső kategóriákat illetően – alig változott. Az USA-ban például a legnagyobb vagyonok részesedése 1922 és 1953 között egyes vagyonfajtákban csökkent ugyan, de a részvényekben és kötvényekben a részesedés még emelkedett is.¹¹ Nem enyhült tehát a vagyoni jövedelmek egyenlőtlen eloszlása sem.

A gazdasági fejlődés, a nemzeti jövedelem emelkedése következtében, de főként és elsősorban a munkásosztály harcainak eredményeképpen a személyi jövedelemeloszlásban időnként sikerült bizonyos javulást elérni. Egyes polgári közgazdászok szerint a gazdasági fejlődés olyan erőket vált ki, amelyek az egyenlősítés irányában hatnak, mint például az oktatás kiszélesítése, a társadalombiztosítás. A fejlődés mellett a jövedelem-szerkezetben azoknak a jövedelemfajtáknak súlyát növeli, amelyek viszonylag egyenletesebb eloszlásúak, mint például a munkajövedelmek, juttatási jöve-

¹⁰ Az USA-ban 1950-ben a jövedelmek felső decilise a jövedelmeknek „csupán” 29 százalékát szerezte meg, az összes „megtakarításokból” viszont 73%-kal részesedett. L.: *Kuznets, Simon: Shares of Upper Income Groups in Income and Saving. NBER. New York, 1953. Table 54.*

¹¹ *Lampmann* fentebb idézett munkája.

*A jövedelmi egységek (családok) adózás előtti és utáni jövedelmeinek megoszlása
egyes országokban*

Decilisek	Svédország 1948		Dánia 1952		Hollandia 1950		NSZK 1950		Anglia 1952		USA 1952	
	I.	II.	I.	II.	I.	II.	I.	II.	I.	II.	I.	II.
Felső	30,3	27,0	30,7	27,5	35,0	30,0	34,0		30	26	31	28
Második	16,3	16,1	29,2	29,8	14,0	15,0	14,0		14	14	15	15
Harmadik	12,9	13,7			11,7	12,3	12,0		12	13	12	13
Negyedik	11,4	11,5	10,6	11,0	9,8	10,5	10,0		10	11	10	11
Ötödik	9,0	9,7	8,8	9,2	8,5	17,0	9,0		9	10	9	9
Hatodik	7,3	8,0	7,0	7,5	7,2		7,5		8	8	8	8
Hetedik	5,6	6,1	5,4	5,8	5,6	10,4	4,5		7	7	6	7
Nyolcadik	4,0	4,4	6,9	7,5	4,0		4,0		5	5	5	5
Kilencedik	3,2	3,5			2,9	4,8	3,0		3	4	3	3
Alsó			1,4	1,7	1,3		1,0		2	2	1	1
Összesen	100	100	100	100	100	100	100		100	100	100	100

Megjegyzés: I. = adózás előtti jövedelmek eloszlása.

II. = adózás utáni jövedelmek eloszlása.

Forrás: Svédország, Dánia, Hollandia, Német Szövetségi Köztársaság jövedelemeloszlására: *Economic Survey of Europe in 1956*. UNO. Geneva, 1957. Chapter IX. Table 3., 12. — Anglia és az USA jövedelemeloszlására: *Lydall, Harold — Lansing, John B.: A Comparison of the Distribution of Personal Income and Wealth in the United States and Great Britain. The American Economic Review*, Vol. XLIX. — 1959. Márc. 43–67. o.

delmek.¹² A fejlődés azonban korántsem egyenes irányvonalú, s az a feltételezés, hogy az eloszlás egyenlőtlensége a gazdasági fejlődés első szakaszában – amikor az iparosodás legerősebb – növekszik, azután stabilizálódik, majd a későbbi szakaszban csökken, a harmadik szakasz tekintetében nem látszik teljesen helytállónak.¹³ A jövedelemeloszlást az elmúlt évtizedben a legerősebben fejlett tőkésországokban inkább a stabilizálódás, mint az egyenlőbbé válás jellemzi. De még ha egyes országokban történt is valamelyes változás, az alapvető jellegzetesség, az eloszlásnak még a változás után is rendkívül nagymérvű egyenlőtlensége továbbra is fennmaradt.

A tőkés jövedelemeloszlás egyenlőtlenségére, az adóztatás viszonylagos csekély hatására és a stabilizálódásra vonatkozó állításokat a 4. sz. és 5. sz. táblázatban feltüntetett adatokkal támaszthatjuk alá.

5. sz. táblázat

A jövedelmi egységek (családok) adózás előtti és utáni jövedelmeinek eloszlása az USA-ban

	1946	1950	1951	1953	1955	1956	1957	1958	1959	1960
<i>Adózás előtti jövedelmek</i>										
Legfelső 5%	21,3	21,4	20,7	20,7	20,3	20,2	20,1	20,0	20,0	20,0
Felső quintilis	46,1	46,1	44,9	44,9	45,2	45,3	45,5	45,5	45,6	45,5
Második „	21,8	22,1	22,3	22,3	22,3	22,3	22,4	22,5	22,6	22,6
Középső „	16,0	16,1	16,5	16,5	16,4	16,3	16,3	16,3	16,3	16,3
Negyedik „	11,1	10,9	11,3	11,3	11,3	11,3	11,1	11,0	10,9	11,0
Alsó „	5,0	4,8	5,0	5,0	4,8	4,8	4,7	4,7	4,6	4,6
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
<i>Adózás utáni jövedelmek</i>										
Legfelső 5%		19,2	18,4	18,2	18,2	18,1	18,1	18,1	18,0	18,1
Felső quintilis		44,0	42,7	42,6	43,2	43,4	43,6	43,7	43,8	43,8
Második „		22,7	22,8	22,8	22,7	22,6	22,8	22,9	23,0	23,0
Középső „		16,8	17,2	17,2	17,0	16,9	16,9	16,8	16,8	16,8
Negyedik „		11,4	11,9	12,0	11,9	11,9	11,7	11,6	11,5	11,5
Alsó „		5,1	5,4	5,4	5,2	5,2	5,0	5,0	4,9	4,9
Összesen		100	100	100	100	100	100	100	100	100

Forrás: Az 1946–1953. évekre: *Income Distribution in the United States by Size.*

1950–53. Washington, 1955. Table 3.

Az 1955–1957. évekre: Goldsmith, Selma: *Size Distribution of Personal Income, 1956–59.* Survey of Current Business, 1960. April, Table 10.

Az 1958–1960. évekre: *Size Distribution of Income in 1961.* Survey of Current Business, 1962. April. Table 10. L. még hozzá: Liebenberg, Maurice–Pitzwilliams, Jeanette: *Size Distribution of Personal Income, 1957–60.* Survey of Current Business, 1961. May, Table 14.

A 4. sz. táblából megállapíthatóan az eloszlás a feltüntetett tőkésországok között elég erős hasonlóságot mutat. Az eloszlásban mindenütt erős szóródás tapasztalható, s az egyenlőtlenséget az adóztatás legfeljebb a legfelső kategória részesedésének csökkentésével enyhíti némiképpen, főként a középső kategóriák javára. Az 5. sz. tábla

¹² Kravis, Irving: *International Differences in the Distribution of Income.* The Review of Economics and Statistics. Vol. XLII. No. 4. 1960. Nov. 408–416. o.

¹³ Kuznets, Simon: *Economics Growth and Income Inequality.* The American Economic Review. Vol. XLV. No. 1. 1955. Márc. 1–28. o.

adataiból – legalábbis az USA-t illetően – arra a következtetésre juthatunk, hogy a jövedelemeloszlás 1951 óta nagyjában stabilizálódott. A legfelső 5 százalék részesedése úgyszólván változatlan maradt, sőt a felső quintilis részesedése – mind az adó előtti, mind az adó utáni – még emelkedett is.¹⁴

III.

A személyi jövedelmek eloszlásának fő vonásai a szocializmusban

Fentiekben röviden kifejtettük, hogy a tőkés gazdaságban a személyi jövedelmek eloszlását alapjaiban a termelőeszközök magántulajdona és a jövedelemeloszlás spontaneitása határozza meg. Ezzel szemben a szocializmusban a személyi jövedelemeloszlás alapvető meghatározói: a termelőeszközök társadalmi, túlnyomórészt állami tulajdona, és ennek talaján a jövedelemeloszlás tervezettsége. Ezekkel kapcsolatos az eloszlásnak a tőkés eloszláshoz képest jelentősen nagyobb fokú egyenletessége.

1. A termelési viszonyok változása és a jövedelemszerkezet módosulása

A termelőeszközök társadalmi tulajdonba kerülése a tőkés gazdasággal szemben lényegbevágó változást hoz a személyi jövedelmek szerkezetébe. Legfontosabb következmények: egyfelől a tőkejövedelmek úgyszólván teljes megszűnése, illetve a vagyoni jövedelmek összezsugorodása, másfelől a munkajövedelmek – főként a tiszta munkajövedelmek – és a juttatási jövedelmek súlyának növekedése. A személyi jövedelmek szerkezetének ez a megváltozása jelentős hatást gyakorol az egész eloszlásra.

A *tőkejövedelmek megszűnése* nem jelenti azt, hogy ezek feltétlenül egyszerre és teljes egészükben tűnnek el, valamint azt sem, hogy a szocialista társadalomban – szűkebb keretek között – bizonyos vagyonból származó jövedelmek egyáltalában ne volnának. A szocialista gazdasági rend kialakulásának időszakában, az átmeneti gazdaságban tőkejövedelmek még akadnak, s csak fokozatosan sorvadnak el. Emellett bizonyos – esetleg munkával szerzett, de véletlenből származó vagy öröklött – vagyonból folyó jövedelmek a szocializmusban is megmaradhatnak. (Személyi tulajdonban álló házak lakáshasználata vagy hasznosítása, takarékbetétek kamatjövedelme stb.) Ezek a jövedelmek a szocialista személyi jövedelemeloszlás egészében nem jelentősek, de egyes jövedelmeknél kétségtelenül növelhetik az egyéb forrásokból származó jövedelmet, s így az eloszlás vizsgálatánál elhanyagolásuk nyilván helytelen volna.

A tőkés jövedelmek eltűnése, illetve a vagyonból származó jövedelmek jelentéktelenné válása mellett a jövedelmi szerkezet egy másik fontos jellegzetessége a *juttatási jövedelmek súlyának emelkedése*. Szocialista társadalomban a munka szerinti elosztást megvalósító munkajövedelmek mellett a juttatási jövedelmek a szükséglet szerinti elosztás elvének érvényesítéséből szükségszerűen következnek. Minthogy a szocialista állam ezt az elvet a „társadalmilag elismert és mérlegelt” szükségletek értelmezésének megfelelően alkalmazza,¹⁵ s minthogy a szükségletek társadalmilag elismert mérve

¹⁴ A decilisekhez és quintilisekhez meg kell jegyeznünk, hogy ezek a kategóriák olyan széles csoportokat jelentenek, amelyeken belül természetesen még igen erős a szóródás. Emellett az adatok nem a reáljövedelemben való részesedés arányait mutatják, mert az egyes csoportok által vásárolt áruk s azok árváltozásai módosíthatják. Ezt figyelembe véve is a jövedelemeloszlás egyenlőtlensége minden adatból szembetűnő.

¹⁵ Jávorka Edit–Berényi József: Jövedelmek a munkabéren felül. Budapest, Kossuth, 1960. 21–22. o.

viszonylag egyenletes, ezért a szükségletekhez igazodó juttatási jövedelmek súlyának emelkedése a személyi jövedelmek eloszlásába elvben és általában további egyenlősítő tendenciát hoz. Bár a juttatások területén az egyenlőtlen eloszlás irányában ható tényezők is előfordulnak, s ezekből következően egyes juttatási jövedelmeknél egyáltalában nem elhanyagolható aránytalanságok tapasztalhatók, a juttatási jövedelmek összességükben viszonylag egyenletes eloszlást mutatnak.

A juttatási jövedelmek súlyának növekedése ellenére a jövedelmi szerkezetben természetesen *a munkajövedelmek hányada a legnagyobb*. A munkajövedelmek hányadának növekedése a szocialista szektor bővüléséből, a tőkés szektor megszűnéséből s a kisárutermelői szektor szűküléséből, de mindezek alapján a foglalkoztatottság szintjének emelkedéséből is következik.

A munkajövedelmek eloszlása a legtöbb juttatási jövedelemhez képest viszonylag kevésbé egyenletes, a tőkésországok munkajövedelmeinek eloszlásához képest azonban egyenletesebb. Az eloszlás viszonylagos egyenlőtlenségét indokolja az a tény, hogy a szóban forgó jövedelmeknél a munka szerinti eloszlás elve érvényesül, a végzett munka minőségében és mennyiségében viszont a szocializmusban a különbségek megmaradnak. A munkajövedelmek szélső határai azonban a szocializmusban több okból következően közelebb kerülnek egymáshoz, mint a kapitalizmusban. Közrejátszik ebben többek között a foglalkoztatottság magas szintje (s ezzel a munkanélküliek, részlegesen és időlegesen keresők kiesése az eloszlásból), a keresetek differenciálására ható egyes tényezők (mint például a faji, nemzetiségi, nemi előítéletek) elmaradása, a tőkéspozícióval összefüggő magas „munkajövedelmek” hiánya, de főként a szocialista állam tudatos jövedelemeloszlási politikája. Ennek keretében a szocialista állam olyan tudatos megfontolásokat érvényesít, amelyek a tőkésországok munkajövedelmeinek eloszlásától eltérő eloszlásra vezetnek. Így például az alacsony keresetűek helyzetének javítása érdekében a munkajövedelmek széles körére alsó határt állapít meg, a magasabb kereseteket különböző módon limitálja stb.

A termelési viszonyokban és a jövedelmi szerkezetben beállott változásról és hatásairól fentiekben általánosságban elmondottakat hazai vonatkozásban néhány számszerű adattal is illusztrálhatjuk.

Hazánkban a termelési viszonyokban döntő változás a földbirtokreformmal, s főként a nagybankok, majd az ipar államosításával következett be. Az állami szektor és a szövetkezeti szektor – a magánszektor rovására – azóta is állandóan bővült, az utóbbi években főként a mezőgazdaság szocialista átszervezése következtében. Minthogy a nemzeti vagyonra megfelelő – szektorális megoszlást is mutató – statisztikai adatokkal sajnos nem rendelkezünk, a termelési viszonyok fejlődését elsősorban a foglalkoztatottak, valamint a nemzeti jövedelem termelésének szektorális megoszlását feltüntetett adatokkal érzékeltetjük (1. a 6. táblázatot).

Az egész lakosságnak jutó teljes (nettó) jövedelem szerkezetének az utóbbi években bekövetkezett változására a lakosság egy főre jutó jövedelmének megoszlására vonatkozó, a 7. táblázatban feltüntetett adatokból következtethetünk (a parasztságnál a fogyasztás reálértéke szerepel).

A fentiekben általánosságban elmondottakból és a bemutatott adatokból arra a következtetésre juthatunk, hogy a szocialista társadalomban, s így nálunk is, már a termelési viszonyok, valamint a jövedelemszerkezet módosulásából következően, közelebbről a tőkés jövedelmek eltűnése, a vagyoni jövedelmek jelentéktelenné válása s a juttatási jövedelmek súlyának emelkedése folytán a személyi jövedelmek eloszlása feltehetően egyenletesebb, mint a tőkés gazdaságban.

*A társadalmi szektorok arányának változása
(%-os részesedés)*

Év	Részesedés a nemzeti jövedelem termelésében				Részesedés az aktív kereső népességben			
	állami	szövet- kezeti	kisáru- termelő	tőkés	munkás, alkalm.	szöv. tag	kisáru- termelő	tőkés
1949					37,4	1,2		61,4
1950					44,3	3,3		52,4
1951					45,9	6,8		47,3
1952					51,8	9,5		38,7
1953					54,5	10,6		34,9
1954					55,7	9,0		35,3
1955	61,6	9,3	27,7	1,4	53,6	8,6		37,8
1956	59,2	12,3	27,2	1,3	54,1	9,8		36,1
1957	55,7	9,6	32,5	2,2				
1958	59,8	8,5	29,4	2,3				
1959	65,0	12,5		22,5				
1960	69,9	17,7		12,4				
1961								

Forrás: Statisztikai Évkönyv (1949–1955., 1956., 1957., 1958., 1959., 1960.) adatai alapján.

A lakosság egy főre jutó jövedelmének %-os megoszlása

Év	Bér és bérilegű jövedelem	Munkajövedelem (előbbiekkal együtt)	Társadalmi juttatás	Összesen
1957	47	85	15	100
1958	48	84	16	100
1959	49	83	17	100
1960	50	82	18	100

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal: A nemzeti jövedelem és a lakosság életkörülményei a hároméves terv időszakában. Budapest, 1961. 42. o.

Megjegyzés: Az „egyéb jövedelmek” hányada az egész lakosságnak jutó teljes jövedelem összegében (a munkajövedelem megfelelő csökkentésével) mintegy 2–3%-ra becsülhető.

Mindezzel szemben figyelembe kell venni azt is, hogy a fentiekben még csupán a személyi jövedelmek népgazdasági szintű szerkezetének vizsgálata alapján tettünk megállapításokat, a szerkezet azonban a keresők, jövedelmi közösségek konkrét jövedelemeloszlását nem mutatja. A munkajövedelmekben szükségszerű szóródás jelentkezik, egy-egy keresőnél a jövedelmek halmozása, többféle munkajövedelem elérése – kiegészítve esetleg egyéb, például a vagyonból vagy véletlenből származó jövedelmekkel – lehetséges, a jövedelmi közösségeken belül több kereső esetének fennforgása, valamint az utóbb említett jövedelmi közösségek eltérő nagysága, mind a keresőkre, mind a közösségekre, mind az egy-egy főre számított jövedelemeloszlást eltérően befolyásolja. A jövedelmi szerkezet alapján tett megállapítás tehát feltétlenül kiegészítést igényel az eloszlás konkrét vizsgálata alapján tehető megállapításokkal. Ezt megelőzően azonban célszerűnek látszik a szocialista jövedelemeloszlás másik alapvető jellegzetességét, az eloszlás tervezettségét rövid vizsgálat alá venni.

2. A jövedelemeloszlás tervezettségé

Mint már említettük, a népgazdasági tervezés a jövedelmek tervezésére is kiterjed, s ezzel alapján véve, bizonyos mértékben az eloszlás is tervezett lesz. A népgazdasági tervezésben, és már ezt megelőzőleg (vagy ezt követően) a jövedelmek szabályozásánál a kiindulás az egyes jövedelmi fajtákból történik. A szocialista állam tudatosan szabályozza elsősorban a munkajövedelmeket (munkabéreket, bérjellegű juttatásokat stb.), a munka szerinti elosztás elvének érvényesítésével, az adott népgazdasági (munkaerő-gazdálkodási) helyzet számításba vételével, a népgazdaság szempontjából legkedvezőbb teljesítményekre ösztönzés célkitűzésével, de mindezek mellett a munkavállalók széles körű életfenntartási szükségleteit és életszínvonal-emelési törekvéseit is tekintetbe véve. Az állam a különböző juttatási jövedelmeket a szükséglet szerinti elosztás elvének érvényesítésével, az elismert és mérlegelt szükségletek arányait számításba véve – de egyéb körülményekre is tekintettel – szintén szabályozza. Tudatosan szabályozza az egyéb jövedelmek alapjául szolgáló állami kifizetéseket. A bruttó jövedelmek mellett természetesen a nettó jövedelmek kialakításában szerepet játszó állami befizetések (lakossági adók stb.) is szabályozás alá esnek. A népgazdasági tervben mindezeknek a szabályozásoknak figyelembevételével – s az eloszlás tekintetében nem szabályozható egyes kisebb jelentőségű véletlenszerű jövedelmek (például nyeremények, külföldi ajándékok stb.) globális összegének számításba vételével – tervezi meg konkrétan az egyes jövedelmeket.

A személyi jövedelemeloszlás tervezettségének lényege abban áll, hogy a szocialista állam egyrészt az egyes jövedelmi fajták között (bérek, juttatások stb., de a negatív jövedelmeket – adókat is – ideértve), másrészt az egyes jövedelmi fajtákon belül tudatosan bizonyos megfelelőnek ítélt arányokat alakít ki és valósít meg. Ezek az arányok azonban végső fokon másként realizálódnak, mint például a népgazdasági tervben meghatározott egyéb – például termelési, fogyasztási, felhalmozási stb. – fő- és részarányok. A tervezettségnek ezt a sajátosságát semmiképpen sem szabad szem elől téveszteni.

A népgazdasági, valamint alsóbb – ágazati, vállalati – szinten tudatosan szabályozott és megtervezett jövedelmekből alakul ki az egyes keresők s az általuk eltartott jövedelmi közösségek (családok, háztartások stb.) jövedelme. A személyi jövedelmek sajátos értelemben vett eloszlása az említett tudatos szabályozás és tervezés végső eredményeként következik be, anélkül azonban, hogy ez a végső eloszlás a szó szoros értelmében teljesen és részletesen tervezett volna. A személyi jövedelemeloszlásról kellő pontosságú adatok egyelőre még nem állnak rendelkezésre. De még ha ilyen adatok biztosíthatók is lesznek, bizonyos tervezhetetlen és spontán tényezők fellépése miatt a szó szoros értelmében vett teljes és részletes tervezésről aligha beszélhetünk. Nem tekinthető kizártnak ezért, hogy a végső eloszlásban voltaképpen nem szándékolt arányok, esetleges egyenlőtlenségek keletkezzenek.¹⁶

Hangsúlyozni kell, hogy bizonyos aránytalanságok az egyes jövedelmi fajták (munkabérek, különböző juttatások) szabályozásánál, tervezésénél is előfordulhatnak, ezek ismereteseek, sőt tudatosak is lehetnek. A népgazdaság fejlődése minden téren, így még a személyi jövedelmek terén is állandó arányváltozásokkal jár; a fejlődés volta-keppen a korábbi arányok módosulásán, esetleg eltorzulásán, majd a torzulások kiigazításán, újabb arányok megeremtésén keresztül valósul meg. A népgazdaság fejlesz-

¹⁶ A jövedelemeloszlás tervszerűségének és spontaneitásának problémájával nem kívánunk behatódobban foglalkozni, de egyes kérdésekre mégis szükségesnek látjuk felhívni a figyelmet. A tervszerűség és spontaneitás problémáira vonatkozóan l. Szabó Kálmán: A szocialista tervszerűség elméleti kérdései c. munkáját. Budapest, Kossuth, 1960. Főként a IV. fejezet 314–429. o.

tése bizonyos időszakban például a súlypontként jelentkező népgazdasági ág, iparág (például a bányászat, kohászat), vagy a szűk keresztmetszetet mutató foglalkozási ágak (például bizonyos műszaki dolgozók) jövedelmeinek emelését teheti szükségessé. Ennek folytán s esetleg egyéb okokból következően is a munkajövedelmekben aránytalanságok állhatnak elő, amelyek kiküszöbölésére később ennek vagy a többi jövedelemnek szabályozása módosítást igényelhet. Hasonló aránymódosulási folyamatokkal találkozhatunk a különböző juttatási jövedelmeknél is. Ezek az említett tudatos aránytalanságok nyilván hatást gyakorolnak az egész jövedelemeloszlásra.

Ezekkel a tudatos és tervezett arányokkal – és aránytalanságokkal – szemben a jövedelemeloszlásban esetleg nem tudatos aránytalanságok, egyenlőtlenségek is előfordulhatnak. Az a megállapítás, hogy a szocializmusban a jövedelemeloszlás tudatos, szabályozott és tervezett, nem abszolutizálható akként, hogy bizonyos tervezési hiányosságok és tervezetlenségek egyáltalában kizártak volnának. Nyilvánvaló viszont az is, hogy az eloszlási aránytalanságok, egyenlőtlenségek megismerése lehetőséget nyújt a jövedelmek és az eloszlásuk legfelső szabályozását és tervezését ellátó szervek részére a hibák megszüntetésére, a hiányosságok kiküszöbölésére.

A jövedelemeloszlást érintő szabályozás és tervezés terén többféle hiba fordulhat elő. Lehetséges, hogy már maguknak az egyes jövedelmi fajtáknak szabályozása is indokolatlan, esetleg túlzott aránytalanságokat okozhat. Másféle hiba abban az esetben jelentkezik, ha a szabályozás önmagában megfelelő ugyan, de a tervezés nem veszi számításba a különböző jövedelmek halmozását az egyes keresőknél. Ugyanez a személy is többféle munkajövedelmet, juttatási jövedelmet s esetleg még egyéb jövedelmet is élvezhet, amelyek önmagukban mind tervezettek, összességükben azonban nem tekinthetők tervezetteknek.

Még ezeknél is súlyosabb fogyatékoság, ha a szabályozott és tervezett jövedelmek mellett számításban kívül maradnak az egyes keresők esetleges nem tervezett, nagyjában spontán jellegű jövedelmei. Ilyenek lehetnek például egyes – népgazdasági szinten nem kellően ismert – juttatási jövedelmek (főként egyes vállalati juttatások), a munkahelyen kívül végzett – s esetleg a fő munkahelyen megkövetelhető teljesítményt is károsan érintő – munkák (kontármunkák és hasonlóak)¹⁷ jövedelmei, bizonyos munkakörökben alkalmazottak (például személyi szolgáltatásokat végzők, így fodrászok, felszolgálók, ruhatárosok, részben orvosok, ápolók stb.) kiegészítő jövedelmei, a piaci jellegű jövedelmek, sőt esetleg még bizonyos jogtalan jövedelmek is. A spontán jövedelmek lényegéből következők, hogy a szó szoros értelmében nem szabályozhatók és legfeljebb globálisan tervezhetők, ami azonban alakulásuk és eloszlásuk legalább hozzávetőleges felmérésének szükségét nem zárja ki, hanem ellenkezőleg, megköveteli. Figyelman kívül hagyásuk a jövedelemeloszlásban aránytalanságokra vezethet, s azzal a következménnyel járhat, hogy a munka és szükséglet szerinti elosztás célkitűzéseitől eltérően egyes jövedelmeseknél a szándékoltnál nagyobb, másoknál ezzel szemben a szándékoltnál kisebb jövedelmek jönnek létre.¹⁸

Az említett hibák közül leginkább a spontán jellegű – s esetleg még halmozott – jövedelmek figyelmen kívül hagyása kifogásolható. Ez esetben ugyanis az eloszlás esetleges aránytalanságai, indokolatlan egyenlőtlenségei a vezető gazdasági szervek előtt rejtve maradnak s így nyilvánvalóan az egyenlőtlenségek megszüntetésére sem tehetők meg a szükséges intézkedések.

¹⁷ Azok a munkák, amelyek megjelölésére a magyar nyelvben a „fusizás” és „maszekolás” kifejezés megszületett.

¹⁸ Nem tekinthető szándékoltnak – de helyesnek sem – például az, hogy egy egyetemi tanársegéd havi jövedelme mintegy 2000–2200 Ft, egy fodrászsegédé viszont a spontán jövedelmekkel együtt 1800–2000 Ft-ra is tehető.

Az említett szabályozási hibák és spontán tényezők ellenére is az egyes keresők jövedelmeinek eloszlása esetén mégis indokoltabban beszélhetünk a jövedelemeloszlás tervszerűségéről, mint a jövedelmi közösségekre és azokon belül élő főkre vonatkoztatott jövedelemeloszlás esetében. Az egyes jövedelmi közösségeken belül a keresők száma, keresetük együttes összege, a keresők és eltartottak aránya, az eltartottak száma, az eltartottak kora stb.: mind olyan tényezők, amelyek a szóban forgó jövedelemeloszlást meghatározzák, amelyek azonban a szó szoros értelmében véve, egzaktan aligha tervezhetők, s legfeljebb részben, közvetve szabályozhatók.

Ezt a tényt tudomásul véve a szocialista állam gazdaságvezetése több feladat előtt áll. Egyik, hogy a jövedelemeloszlást a jövedelmi közösségekre, egyes főkre vonatkoztatva a tényezők szerepe tekintetében is minél alaposabban megismerje. További feladat, hogy a tényezők befolyásolásának módjait és eszközeit kialakítsa, amelyek alkalmazásával a jövedelemeloszlásban a kitűzött célok elérését előmozdíthatja (például adópolitikai és juttatás-politikai eszközök). Végül természetesen az is feladat, hogy ezeket az eszközöket és módszereket szükség esetén megfelelően alkalmazza. Ezekkel az eszközökkel, ilyen úton-módon irányíthatja a jövedelemeloszlást a nagyobb vagy kisebb egyenlőség vagy egyenlőtlenség felé.

3. A jövedelemeloszlás egyenletesebbé válása

A jövedelemszerkezet változásának elemzése alapján és a kellő arányok érvényesítésére, túlzott különbségek elkerülésére törekvő tervezést figyelembe véve már deduktíve is arra a következtetésre juthatunk, hogy a tőkésországokéval szemben a szocialista jövedelemeloszlás jelentős mértékben egyenletesebbé vált. Ez az állítás a múlt s a jelen helyzetre vonatkozó hazai statisztikai adatforrások adottságai miatt teljes egzaktssággal nem bizonyítható, de bizonyos adatok egybevetésével igen erősen valószínűsíthető.

A korábbi magyarországi személyi jövedelemeloszlásra vonatkozóan csupán meglehetősen vázlatos képet alkothatunk.¹⁹ A hazai jövedelem- és adótehermegoszlásról 1938-ban megjelent monográfia a lakosságot három rendkívül széles csoportba sorolja: „szegénysorsú társadalom” (a napszámostól a százholdas gazdáig) – „polgári társadalom” – „nagyjövedelműek és nagyvagyonúak tábora”. A különféle forrásokból származó statisztikai adatok feldolgozása és számos hozzátétőleges becslés útján a monográfia arra a végeredményre jut, hogy az 1930-as évek elején a lakosság 81,2⁰/₀-át kitevő szegénysorsú társadalom az egyéni jövedelmeknek mindössze 44⁰/₀-át, a lakosság mindössze 0,6⁰/₀-át kitevő nagyjövedelmű és nagyvagyonú tábor viszont 20⁰/₀-át szerezte meg. A három csoport között a bruttó átlagjövedelem aránya 1:4:62, a nettó átlagjövedelem aránya pedig 1:3:57.²⁰ Ezekkel az adatokkal szemben némi összehasonlítás kedvéért célszerűbbnek látszik a tanulmány fentieknél részletesebb adatait közelebbről szemügyre venni (l. a 8. táblázatot).

Bár a számításokban meglehetősen sok a bizonytalanság, és a csoportosítás is kifogásolható s ámbár nem maguk a jövedelmek jövedelmük nagysága szerint, hanem

¹⁹ Matolcsy Máttyás: Jövedelemeloszlás Magyarországon. Közgazdasági Szemle, 1936. 5–6. sz. 271–287. o. – A számításokat továbbfejlesztve s részben módosítva: Matolcsy Máttyás: A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás. Budapest, 1938. L. továbbá: Varga István: Die Einkommensverteilung in Ungarn. Pester Lloyd, 1936. aug. 7. – Theiss Ede: Statisztikai törvényszerűség a jövedelemeloszlásban (Pareto törvénye) c. figyelemre méltó tanulmányában (Közgazdasági Szemle, 1935. 1–2. sz. 1–38. o.) a jövedelemeloszlás kérdését – és az adóstatistika alapján a hazai jövedelemeloszlást – elsősorban az eloszlási egyenlőtlenség mérésének metodikája és az eloszlás matematikai modelljének felállítását célul tűzve vizsgálja.

²⁰ Matolcsy Máttyás: másodiknak idézett műve 116–118. o.

csupán a fenti összevont kategóriák s csak átlagjövedelmeik szerint állíthatók sorrendbe, a fenti adatokból becsülve mégis felvázolható – kizárólag hozzávetőleges tájékoztatás céljaira – a korábbi hazai relatív jövedelemeloszlás képe:

8. sz. táblázat

Magyarország 1930–31. évi jövedelemeloszlása

A lakosság csoportja	Fejenkénti átlagjöv. p	Az összes lakosság %-a		Az összes jövedelemből elért részesedés	
Mezőgazdasági munkások	183,4	14,4	21,3	5,0	7,6
Gazdasági cselédek	204,6	6,9		2,6	
1—10 holdas kisbirtokosok és kisbérlek	227,2	20,1	59,9	8,6	36,4
Napszámosok, ismeretlen foglalkozásúak, véderő	250,0	2,6		1,2	
Kisjövedelmű önálló kisiparosság	319,5	5,4		3,2	
Ipar, közlekedés segédszemélyzete	376,4	21,9		15,4	
Bányászati és kohászati munkások	427,3	1,3		1,0	
10—100 holdas kisbirtokosok és kisbérlek	431,7	8,6		7,0	
Átlag, ill. összesen:	289,5	81,2	81,2	44,0	44,0
A lakosság többi része:	1.587,1	18,8	18,8	56,0	56,0
Főátlag, illetve mindössze:	533,6	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Matolcsy Mátyás másodiknak i. m. 9–33. o.

9. sz. táblázat

Magyarország 1930–31. évi becsült jövedelemeloszlása

A lakosság csoportja	Az összes jövedelemből elért hányad %-ban mintegy
Felső quintilis	59
Középső három quintilis	35
Alsó quintilis	6
Összesen	100

[A 8. sz. táblázat adatai alapján becsülve.]

A fenti adatok a lakosság nagy többségének alacsony jövedelmi szintje mellett a jövedelemeloszlás igen erős egyenlőtlenségét mutatják. Az egyenlőtlenség – különösen a felső hányad kiugrásával – a fejlett tőkésországokban tapasztaltakat is túlhaladja.

A szocialista Magyarország tekintetében a jövedelmek teljes körére kiterjedő és a teljes jövedelemfogalmat alapul vevő jövedelemeloszlás adatai mind ez ideig nem állnak rendelkezésre. De az eloszlás alakulására nemcsak a „nagyjövedelműek és nagyvagyonúak táborának” feloszlásából s a „szegénysorsú társadalom” jövedelmeinek ismert

emelkedéséből, hanem egyes részleges jövedelemeloszlási statisztikai felvételekből s ezek eredményeiből is következtethetünk. A munkás-alkalmazotti háztartások 1959. évi és a termelészövetkezeti parasztság 1960. évi személyi jövedelmének eloszlására vonatkozó reprezentatív adatfelvétel eredményei az eloszlás lényegesen egyenletesebbé válását mutatják.²¹

A vizsgálat alá vett s a hazai lakosságnak összesen több mint kétharmadát kitevő munkás, alkalmazotti és termelészövetkezeti népesség jövedelemeloszlásának legfőbb adatai a következők:

10. sz. táblázat

Egyes rétegek jövedelemeloszlása Magyarországon

Lakossági csoport	Munkások-alkalmazottak (1959)		Termelészövetkezeti parasztság (1960)	
	egy háztartásra jutó jövedelem szerint	egy főre jutó jövedelem szerint	egy háztartásra jutó jövedelem szerint	egy főre jutó jövedelem szerint
Felső quintilis	34,3	28,0	34	.
Második quintilis	23,4	25,0	25	.
Középső quintilis	18,5	23,5	19	.
Negyedik quintilis	14,4	14,1	14	.
Alsó quintilis	9,4	9,4	8	.
Összesen	100,0	100,0	100	.
Az elosztást jellemző koncentrációs ráció	0,27	0,26	0,28	.

Forrás: A munkás-alkalmazotti eloszlásra: Ferge Sándorné: i. m. és Elterő Ödön: i. m.; a termelészövetkezeti parasztság jövedelemeloszlására: a Központi Statisztikai Hivatal (nem publikált) hozzávetőleges számításai.

Az ország teljes népességére – a magánkeresők (egyéniileg gazdálkodó parasztok, kisiparosok stb.), s egyes más jövedelmek szélsőbb határok közé eső jövedelemalakulása miatt – az eloszlás feltehetőleg valamivel kevésbé egyenletes. Ennek ellenére, ha az eloszlási adatokat a 4. sz. és 5. sz. táblában feltüntetett adatokkal (vagy a tőkés-országokra jellemző 0,3–0,5 nagyságrendű koncentrációs rációkkal) egybevetjük, a szocialista jövedelemeloszlás nagyobb fokú egyenletessége kétségtelenül megállapítható.²²

²¹ Központi Statisztikai Hivatal: A munkás és alkalmazotti háztartások jövedelem szerinti rétegződése. 1961; A mezőgazdasági termelés és a parasztság jövedelme az 1957–1960. évben. 1961. – L. még Elterő Ödön: Jövedelmi eloszlások jellegének és tulajdonságainak vizsgálata; Ferge Sándorné: A személyi jövedelemeloszlás, valamint a jövedelem és fogyasztás közötti kapcsolat vizsgálatánál alkalmazott mutatók egyes kérdései; Árvay János: A parasztság életszínvonalának statisztikai vizsgálata. A 303. oldalon, a 3. sz. jegyzetben említett gyűjteményes munkában. – Továbbá: Lengyel László: A különböző nagyságú munkás és alkalmazotti háztartások jövedelmi viszonyai. Statisztikai Szemle, 1960. 3. sz. 252–272. o. – Lengyel László: A bérből élő népesség jövedelem szerinti rétegződése. Statisztikai Szemle, 1962. 1. sz. 3–12. és 2. sz. 175–187. o. – Lengyel László: A munkás-alkalmazotti népesség jövedelmi színvonala az egyes megyékben. Megyei és városi statisztikai értesítő, 1962. 2. sz. 53–60. o.

²² Az ún. koncentrációs rációk viszonylag magas érték esetében az eloszlás nagyobb, viszonylag alacsony érték esetében az eloszlás kisebb egyenlőtlenségét jelzik. Az egyes országokra vonatkozó koncentrációs rációk különbségéből vagy éppen hasonló nagyságából azonban az eloszlásra vonatkozóan nem szabad túl messzemenő következtetéseket levonni, már csak azért sem, mert a szóban forgó mutatókat a vizsgálatokban alapul vett jövedelemfogalom esetleges eltérései is torzíthatják. Emellett még szinte ugyanolyan nagyságú koncentrációs ráció esetén is más lehet a jövedelemeloszlás közgazdasági megítélése aszerint, hogy a jövedelem átlagszintje magas vagy alacsony-e.

Ennek a ténynek leszögezése után önkéntelenül is felmerül a kérdés, hogy a jövedelemeloszlás egyenletesebbé válása és általában az elosztási egyenlőség problémája milyen megítélés alá esik? Ezeknek a kérdéseknek a vizsgálata a jövedelemeloszlás fejlődési tendenciája szempontjából is célszerűnek látszik.

A kérdésekre választ keresve elsősorban is emlékeztünkbe kell idéznünk, hogy a jövedelemeloszlás a jövedelmek különböző változataira, tehát például a keresőkre, a családokra-háztartásokra, az utóbbiakon belül egy-egy főre vonatkoztatva vizsgálható. Minthogy a keresők eltérő nagyságú jövedelmi közösségeket tartanak fenn s ezeken belül a keresők és eltartottak száma is különböző, a keresőkre, a családokra és az egy főre számított jövedelemeloszlás sem eshet egybe. A keresőkre számított esetleges teljesen egyenlő elosztás a családon belüli keresők számától függően a családokra, a családok összes tagjának számától függően pedig az egy főre számított elosztás egyenlőtlenségével jár együtt. Ugyanígy az egy főre eső jövedelemeloszlás egyenlősége nem férhet össze a keresőkre vagy családokra számított elosztás egyenlőségével. Az elosztás (utopisztikusan) teljes egyenlőtlenségének néhol és olykor felbukkanó eszméje tehát már ezekre a megfontolásokra tekintettel is korlátozott jelentőségű.

De ugyanerre a következtetésre jutunk akkor is, hogyha az elosztási elvek érvényesülését vesszük vizsgálat alá. Szocialista országokban a személyek az egész társadalom érdekében (a népgazdasági terv alapján) végzett tevékenységük, valamint meghatározott állapotuk (ritkábban bizonyos események, tények) alapján részesülnek jövedelemben. A végzett tevékenység jövedelme esetében – mind a termelő, mind a nem-termelő ágazatokban – a munka szerinti elosztás elve jut érvényre. A jövedelemszerzés alapjául elismert állapot esetében viszont általában és elsősorban a szükséglet szerinti elosztás valósul meg. Ez a két elv – az előbbi primátusa mellett – a szocialista társadalomban egymás mellett érvényesül.

A végzett munka minőségében, mennyiségében, a munkateljesítményekben fennálló különbségek esetén a munka szerinti elosztás elve a munkajövedelmek különbségére (tehát az elosztás bizonyos egyenlőtlenségére) vezet. A szükséglet szerinti elosztás elve alá eső jövedelmek egy részénél a juttatás mértéke a munka szerinti elosztáshoz igazodik, akként, hogy a munka szerinti jövedelem mintegy következtetési alapul szolgál a szükséglet megállapítására (nyugdíjak, táppénzek s hasonló). A juttatások egy másik részénél a szükségletek különbözőségei miatt és szerint mutatkoznak eltérések (például az egészségügyi ellátás). A juttatások harmadik részénél, legalábbis a számításba vett juttatások körében, nagyjában véve egyenletes elosztás állapítható meg (például alsó fokú oktatással kapcsolatos juttatások).²³ Mindezt figyelembe véve az elosztási elvekből és az alájuk eső jövedelmi fajtákból kiindulva is azt találjuk, hogy a szocialista társadalom jövedelmi szerkezetében a nem egyenletes elosztást megvalósító jövedelmek a túlnyomóak.

Míg a jövedelmi szerkezet elemzése alapján az egyenlőtlenség bizonyos mérvű indokoltsága kétségtelen, addig az egyes jövedelmi fajtákon belül az alsó és felső határ megvonása, a szóródás – elfogadható vagy szükséges – mértékének megítélése már számos kérdést vet fel. Annyi minden bizonyonnyal megállapíthatónak látszik, hogy az elosztási szóródás indokolt mértéke egyrészt jövedelmi fajtánként változik, másrészt a társadalmi és gazdasági rendben elért fejlődés fokától is függ. E kérdések vizsgálata tehát átvezet a jövedelemeloszlás fejlődési tendenciájának problémájához.²⁴

²³ Előfordulhat, hogy az alapján véve egyenlőnek elismert szükségletek kielégítésére hivatott juttatásokból még a számításba jövők körében is csak egyes csoportok s azok is különböző mértékben részesülnek (például bölcsődék, óvodák, napközi otthonok, üdültetés terén nyújtott juttatásoknál).

²⁴ A szocialista jövedelemeloszlás fentiekben felsorolt jellegzetességei mellett az elosztásra még az is jellemző, hogy az elosztási görbe nagyjában az ún. logaritmikus normális elosztás törvényszerű-

IV.

A szocialista jövedelemeloszlás fejlődési tendenciájának egyes kérdései

Mielőtt a kérdést behatóbb vizsgálat alá vennénk, előbb szükségesnek látjuk a jövedelemeloszlás fejlődésének vonatkozásában a tendencia fogalmának tisztázását. A magunk részéről a jövedelemeloszlás tendenciáján az eloszlásnak egyrészt a termelő erőkből, a termelési viszonyokból, a társadalmi és gazdasági fejlődés során beálló változásokból szükségszerűen, szinte automatikusan bekövetkező módosulását, másrészt az eloszlási elvekre és arányokra vonatkozó felfogás megváltozásából származó tudatos módosítását értjük. Az előbbit az eloszlás exogén, utóbbit endogén fejlődési tendenciájának nevezhetjük. Előbbi esetben a népgazdaság felső irányító és tervező szerveinek a változásokat szinte csak tudomásul venni s a tervekben számításba venni szükséges; utóbbi esetben a jövedelemeloszlás alakítása tudatos elhatározásokat igényel.

Mind az exogén, mind az endogén fejlődési tendencia tényezői voltaképpen a jövedelemfajták és a jövedelmek különböző változatai (keresők, jövedelmi közösségek stb.) vonatkozásában is vizsgálatot igényelnének. Az alábbiakban ennek a rendkívül bonyolult problémakomplexusnak csupán egyes kérdéseit, a tendencia néhány főbb tényezőjét vesszük vizsgálat alá.

A jövedelemeloszlást, mint fentiekben láttuk, közvetlenül és elsősorban a termelési viszonyok határozzák meg, a termelési viszonyok azonban a termelőerők fejlettségi fokától függnek s így az eloszlásra közvetve a termelőerők fejlődése is hat. A termelőerők fejlődésének függvénye az elosztható nemzeti jövedelem nagysága s így feltételezhető, hogy a személyi jövedelmek eloszlására a *nemzeti jövedelem, illetve az egy főre eső nemzeti jövedelem* is hatást gyakorol. Ez a hatás azonban társadalmi rendszerektől s konkrét adottságoktól függően eltérően érvényesülhet. Tőkésországokban a polgári közgazdászok szerint alacsony jövedelmi szint esetén a dolgozói jövedelmek (munkabérek, fizetések) viszonylag egyenletes eloszlásúak. Szocialista országokban – ahol a jövedelmi szerkezetben a munkajövedelmek dominálnak – az eddigi hazai tapasztalatok figyelembevételével is feltételezhető, hogy a nemzeti jövedelem, illetve fogyasztási hányad alacsonyága esetén az eloszlás – mondhatni kényszerűségből, a társadalmi igazságosság érvényesítéséből következően – relatíve egyenletesebb. Emelkedés esetén az addig szükségszerűen alacsonyra szorított jövedelmek magasabbakká válhatnak, ami az eloszlást a korábbi kényszerhelyzetből származó relatív egyenlőséggel szemben kevésbé egyenletessé teheti. A nemzeti jövedelem ugrásszerű növekedése folytán bekövetkező termékbővség viszont feltehetőleg ismét az egyenletesebbé váló eloszlás felé vezet. Annyi mindenesetre megállapíthatónak látszik, hogy a nemzeti jövedelem szintjének emelkedése, illetve általában változása, a személyi jövedelmek eloszlásának módosulását vonja maga után.

A termelési viszonyok változásának keretén belül az eloszlást elsősorban a *szocialista szektor bővülése* befolyásolja. Ennek hatásairól – a legegyszerűsebb eloszlású tőkésjövedelmek eltűnéséről, a vállalkozói típusú, ugyancsak elég egyenlőtlen jövedel-

ségének felel meg. A tőkésországokra a jövedelemeloszlás lognormalitását elsőnek *Gibrat* állapította meg, *Les inégalités économiques* (Párizs, 1931.) c. munkájában. A szocialista országokban lognormális jövedelemeloszlásról számol be *Éltető* Ödön i. m.; Lengyelországra *Vielrose*, Egon; Csehszlovákiára *Walter*, Jaromir. Az eloszlás lognormalitását azonban mégsem minősíthetjük a szocialista jövedelemeloszlás sajátosságának, minthogy ilyenféle eloszlás a tőkésországokban is érvényesül. (Akad olyan felfogás is, amely a lognormális eloszlást egyenesen a tőkés gazdaság sajátosságának tekinti. L. *Solterer*, Josef: *Freiheit und Gesetz in der Einkommensverteilung*. Ordo. Band 10. 1958. 271–289. o.) Az eloszlási görbe ívelését és ferdeségének fokát meghatározó paraméterek azonban kétségtelenül eltérnek a tőkés eloszlások megfelelő paramétereitől.

mek körének összeszorulásáról – fentiekben már említést tettünk. A szocialista szektor bővülésének, közelebbről a mezőgazdaság szocialista átszervezésének a jövedelemeloszlásra gyakorolt hatásai világosan tükröződnek például az egyéni parasztság és a szövetkezeti parasztság mezőgazdasági származású jövedelemeloszlásának szembeállításából:

11. sz. táblázat

A mezőgazdasági jövedelemeloszlás változása

Az egy családra jutó évi mezőgazdasági jövedelem	Egyénileg gazdálkodó parasztság (1957)	Változás %-pontokban	Termelőszövetkezeti parasztság (1960)
45 000 Ft felett	4,2	—2,8	1,4
35 000—45 000 Ft.....	6,5	—2,2	4,3
30 000—35 000 Ft.....	5,1	+0,2	5,3
25 000—30 000 Ft.....	8,7	+0,4	9,1
20 000—25 000 Ft.....	10,7	+3,6	14,3
15 000—20 000 Ft.....	15,3	+3,8	19,1
10 000—15 000 Ft.....	19,2	+2,6	21,8
6 000—10 000 Ft.....	18,9	—3,3	15,6
6 000 Ft alatt	11,4	—2,3	9,1
Összesen	100,0	0,0	100,0

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal: A mezőgazdasági termelés és a parasztság jövedelme 1957–1960. évben. 57. o.

Az adatokból kétségtelenül megállapítható, hogy a korábbi helyzettel szemben máris bizonyos nivellálódás következett be. Ezzel azután az egész ország jövedelemeloszlásában is fokozódik az eloszlás egyenletesebbé válása.

A szocialista szektor bővülése mellett hatást gyakorol a jövedelemeloszlásra az ország gazdasági struktúrája. Általános tapasztalat, hogy az átlagos munkajövedelmek népgazdasági áganként, az iparon belül iparcsoportonként, iparáganként is – tőkésországokban általában nagyobb, szocialista országokban kisebb mérvű – eltérést mutatnak. A fejlődés folyamán az alacsonyabb és magasabb átlagjövedelmet biztosító iparcsoportokban, valamint a legalacsonyabb és legmagasabb átlagjövedelmű iparcsoportok átlagkeresetei közötti különbség nagyságában változások következnek be. Hazánkban például a munkás átlagkeresetek aránya a két legmagasabb és két legalacsonyabb átlagkeresetű iparcsoport között az 1949-től 1960-ig terjedő időszakban a következők szerint alakult (1. a 12. sz. táblázatot a 323. oldalon).

Az adatokból annyi mindenesetre megállapítható, hogy az elmúlt időszakban a szóban forgó átlagkeresetek arányában figyelemre méltó változások következtek be. Míg a két legalacsonyabb átlagkeresetű iparcsoport átlagkeresete aránylag közel maradt egymáshoz, addig a legalacsonyabb és legmagasabb iparcsoporti átlagkeresetek ollója erősen kinyílt, sőt még az első és második legmagasabb átlagkeresetű iparcsoport között is egyre nőtt a távolság. Azt, hogy melyik kerül a legelső és legfelső helyre, az iparcsoportban végzett munka minősége (nehézsége – egyszerűsége) nagyjában megmagyarázza. Az arány jelentős változása, a legelső iparcsoport átlagkeresetének egyre erősebb elszakadása a többi iparcsoporttól azonban feltehetőleg alapjában véve a gazdaságpolitika által súlyponttá tett iparcsoport sajátos munkaerőgazdálkodási helyzetéből, az e téren felmerülő feszültségek enyhítésére irányuló törekvésekből, intézkedésekből s ezek következményeiből ered.

A legmagasabb és legalacsonyabb munkás átlagkeresetet biztosító iparcsoportok átlagkereseteinek aránya 1949–1960
(legalacsonyabb = 100)

Iparcsoport	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960
1. Legmagasabb; megnevezés	Nyomda- ipar	Vas-, acél-, fémipar	Bányá- szat	Bányá- szat	Bányá- szat	Vas-, acél-, fémipar	Bányá- szat	Bányá- szat	Bányá- szat	Bányá- szat	Bányá- szat	Bányá- szat
index	139	146	146	155	151	140	162	158	179	173	174	174
2. Legmagasabb; megnevezés	Vas-, acél-, fémipar	Gépi- ipar	Vas-, acél-, fémipar	Vas-, acél-, fémipar	Vas-, acél-, fémipar	Gépipar	Vas-, acél-, fémipar	Vas-, acél-, fémipar	Vas-, acél-, fémipar	Vas-, acél-, fémipar	Vas-, acél-, fémipar	Vas-, acél-, fémipar
index	137	137	136	147	140	133	141	134	138	133	131	130
2. Legalacsonyabb; megnevezés	Textil- ipar	Élelm.- ipar	Textil- ipar	Textil- ipar	Élelm.- ipar	Textil- ipar	Élelm.- ipar	Ruhá- zati ipar	Ruhá- zati ipar	Ruhá- zati ipar	Ruhá- zati ipar	Ruhá- zati ipar
index	101	105	102	105	100	101	102	103	107	103	103	103
1. Legalacsonyabb; megnevezés	Építő- anyagip.	Ruhá- zati ip.	Élelm.- ipar	Élelm.- ipar	Textil- ipar	Élelm.- ipar	Textil- ipar	Textil- ipar	Textil- ipar	Textil- ipar	Textil- ipar	Textil- ipar
index	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Legmagasabb az átlaghoz	118	118	121	124	123	113	131	131	138	138	140	143
Legalacsonyabb az átlaghoz	85	81	83	80	81	81	81	83	77	80	80	82

Forrás: Statisztikai Évkönyv (1949–1955., 1956., 1957., 1958., 1959., 1960. év) adatai alapján.

Mindebből a jövőre vonatkozóan az a feltevés kockáztatható meg, hogy az ipar szerkezetében bekövetkező változások – így például az energiaproblémának nem a szénbányászat útján, hanem egyéb módon megoldása –, s egyben a munkaerőgazdálkodási helyzetben a feszültségek enyhítése, illetve elkerülése esetén az iparcsoportok, iparágak közötti távolság csökkentése lehetséges. Ugyancbben az irányban gyakorolhat hatást különben általában a gépesítettség elterjedése, az iparágak technikai és termelékenységi színvonala közötti közeledés, az ipari struktúra homogénabbá válása is. Minél homogénabb struktúrájú ugyanis valamely országban a termelés, minél közelebbi fejlettségi, technikai, gépesítési, termelékenységi színvonalon állnak az egyes népgazdasági ágak, iparágak, annál kisebb a valószínűsége az ágazati, iparági átlagkeresetek jelentős szóródásának.

A *technikai fejlődés* a jövedelemeloszlás tekintetében nemcsak az ágazati szerkezetben, hanem a munkaköri szerkezetben keresztül is hasonló hatással járhat. A termelési folyamatok gépesítése, automatizálása a munkaerővel szemben is más követelményeket támaszt. A munka egyre nagyobb mértékben válik magasabban kvalifikált munkává; a munka elvégzéséhez egyre kisebb erőfeszítés, de egyre nagyobb felkészültség, egyre magasabb műszaki képzettség és általános műveltség szükséges; egyre inkább csökken a testi és szellemi munka közötti különbség. A követelményeknek ez a változása, a képzettség általános növekedése, a „műveltség-eloszlás egyenletesebbé válása” érthetően a személyi (munka) jövedelmek alakulására és eloszlására is befolyást gyakorol. A népgazdasági ágak, iparágak átlagkeresetének közeledése mellett tehát az egyes ágazatokban, iparágakban is a munka jellegének megváltozása közelebb hozza egymáshoz a munkajövedelmeket. Mindezek az (exogen jellegű) tényezők tehát az eloszlás egyenletesebbé válásának irányában hatnak.²⁵

A munkajövedelmek fejlődésében szerepet játszik az elosztási elvekre és arányokra vonatkozó felfogás változása s ennek alapján az arányok tudatos módosítása, főként a pénzbérek tekintetében. Az utóbbi években e téren általában véve bizonyos egyenlősödés következett be. A munkások és alkalmazottak, továbbá az egyes munkásszakmák keresetei közeledtek egymáshoz. Egyes kereseti aránytalanságok megszűntek vagy enyhültek; mások viszont megmaradtak, sőt újabbak is jöttek létre. Néhány vonatkozásban, így a szakképzettség és felelősség szempontjából eltérő munkakörök között a kereseti különbségek helyeselhetően nőttek.²⁶

A következő időszakban – a nominál- és reálbérszint emelkedése miatt is – főként az eredetileg is indokolatlan, s a fejlődés folytán azzá váló aránytalanságok további kiküszöbölése várható. Bár ez egyes esetekben a bérek távolodását is jelentheti, mégis feltehető, hogy a folyamat inkább az egyenlősödés irányában tendál. A munkajövedelmek (elsősorban a bérek) jövőbeli alakulását természetesen az elosztási formák közötti arányváltozás, nevezetesen a társadalmi fogyasztási alapok bővülése is befolyásolja.

A vázolt fejlődési tendencia helyes értelmezése végett fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a fejlődés feltehetően nem lesz töretlen irányvonalú, hanem hullámzásokkal

²⁵ Ez az állítás a *contrario* azzal is bizonyíthatónak látszik, hogy a legnagyobb elosztási egyenlőtlenségek éppen azokban a tőkés- (és elmaradt) országokban tapasztalhatók, amelyekben különböző okokból kifolyóan a műveltségben, képzettségben is szélsőségek az eltérések.

²⁶ Központi Statisztikai Hivatal: A munkás és alkalmazotti keresők számának és keresetének alakulása 1957–1960-ban. Budapest, 1962. 9. o. – Lásd a kérdéshez: *Hegedűs András: A munkásbérezés rendszere iparunkban.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1960. Főként 125–178. o. – Továbbá: *Pongrácz László: A bérkülönbségek csökkenése és az egyenlősítés.* Munkaügyi Szemle, 1962. 2. sz. 1–5. o. A tanulmány feltételezi, hogy a jövőben – a bérszint emelkedésével kapcsolatban – különböző okokból a legalacsonyabb és a legmagasabb bérek között a *relatív* (százalékos) különbség csökken, de az *abszolút* különbség ennek ellenére növekedhet; egyes béreknél a relatív különbség növelése is szükséges lehet. L. még: *szerző: Az elosztási formák és a bérarányok.* Munkaügyi Szemle, 1962. 4. sz. 5–8. o.

járhat. Lehetséges, hogy a strukturális átalakulásban, a technikai haladásban időnként ugrásszerű változások következnek be, amelyek az alapvető tendenciával szemben az eloszlásban időnként aránytalanságokat okoznak. (Például az újonnan keletkező iparágak munkásainak, az új munkaköröket betöltőknek bérezése, a műszaki fejlesztésben kezdeményező vagy egyébként kiemelt szerepet játszó dolgozók kivételes mértékű munkajövedelme stb. terén.) Mindezek az ingadozások és hullámzások azonban az említett főtrendenciának nem mondanak ellen.

A munkajövedelmekhez hasonlóan feltehetően a *juttatási jövedelmek* terén is általában véve az eloszlás egyenlősítése irányában vezet a fejlődés, nem csupán exogén, hanem endogén, sajátos eloszláspolitikai okokból következően is. A juttatási s így az összes jövedelmek eloszlásának egyenlősítését vonhatja maga után többek között a jelenleg kétségtelenül fennálló aránytalanságok fokozatos kiküszöbölése, a társadalmilag elismert szükségletek körének bővítése, a kielégítés mértékének növelése, s általában a szükséglet szerinti elosztás érvényesülési területének szélesítése.²⁷ A különböző juttatások általában a jövedelemeloszlás egyenlőbbé tétele irányában hatnak. Ilyen hatásúak különösen az egészségvédelmi, oktatási, kulturális célú szolgáltatási juttatások, valamint részben a gyermekek és munkából kiöregedettek eltartásához nyújtott juttatások is. A juttatások egy másik körében azonban jelenleg még nem jelentéktelen egyenlőtleniségek állnak fenn, nem a juttatás elveiből, hanem az elv tényleges megvalósításából következően. Az elv következetes megvalósítását akadályozhatja például a szolgáltatási kapacitásnak a népgazdaság adott helyzetében fennálló korlátozottsága (bölcsődék, óvodák, üdültetés), az inkább spontán, mint tudatos fejlődés folytán előállott helyzet (egyes természetbeni juttatások, üzemi étkeztetés, munkásszállás stb.); hozzájárulhat az aránytalanságokhoz a tervezési és ellenőrzési rendszer fogyatéka, az esetleges térítések rendszerének elvtelen szabályozása stb.²⁸ Nyilvánvaló, hogy a népgazdaság fejlődése az említett aránytalanságok fokozatos kiküszöbölését teszi lehetővé és vonja maga után, ami az eloszlás egyenlősítése irányában gyakorol hatást.

A fentiekben elsősorban a keresők jövedelmének várható alakulására és eloszlására befolyást gyakorló néhány tényezőről szoltunk. A *jövedelmi közösségek* (családok, háztartások) jövedelemeloszlására ható főbb tényezők, amelyek talán még sokkal bonyolultabb összefüggésekben jelentkeznek, szintén vizsgálatot igényelnek.

A családokra, háztartásokra számított jövedelmek eloszlása döntően az összes személyi jövedelmekből részesülő közösségek számától, az egységeken belül a keresők számától és keresetük nagyságától, illetőleg mindezek eloszlásától függ. Ezek a közvetlen tényezők azonban további közvetett tényezőktől függnak. A jövedelmi közösségek számának alakulására például hatást gyakorol a jövedelmi színvonal, akként, hogy magasabb szint mellett több, alacsonyabb szint mellett kevesebb jövedelmi közösség képződése felé irányul a tendencia. Függ a jövedelmi közösségek számának alakulása a társadalmi szokások – osztályonként és rétegenként is eltérő – rendjétől. Erős meghatározó szerepet játszik az önálló jövedelmi egységek (közösségek) létrejöttének alapjául szolgáló lakáshelyzet is. Mindezek a tényezők különösen a fiatal keresők (újonnan munkába lépők), valamint a munkából kiöregedettek (nyugdíjasok) szélesebb jövedelmi közösségek keretében maradására vagy önálló egységekké válására gyakorolnak befolyást.

²⁷ Fentiekre vonatkozóan I. Fragen des Lebensstandards (Volkswirtschaftsplanung, Heft 10. Berlin, 1961.) c. gyűjteményes munka egyes tanulmányait. [*Donda-Huckel-Lachnit-Wendler*: Thesen zum Arbeitskreis Lebensstandard; *Jávorka-Schmidt*: Die Perspektivplanung der Entwicklung des Verhältnisses zwischen der Verteilung nach den Leistungen bzw. nach den Bedürfnissen; *Sova*: Zu einigen Ergebnissen der Konferenz in Smolence (CSSR) im Jahre 1959. etc.]

²⁸ Vö. *Jávorka Edit-Berényi József*: i. m. Főként 126–131., 229–238., 242–250., 260–269. o.

Amennyiben a fiatal keresők s a munkából kiöregedettek önálló jövedelmi egységben élnek, úgy ezzel az összes jövedelmi egységek nagyobb száma mellett az alacsonyabb jövedelmi kategóriákba tartozó egységek száma emelkedik. Ez azonban az eloszlásnak nem kedvezőtlen, hanem ellenkezőleg, inkább kedvező jele.²⁹ Minthogy a népgazdaság fejlődése alapján az általános jövedelmi szint emelkedése és emellett a lakáshelyzet jelentős javulása is várható, feltehető, hogy a jövedelmi egységek teljes – s ezzel együtt a viszonylag alacsony kategóriákba eső közösségek – számának emelkedése következik be.

A keresők számának hatását illetően az általános feltevés az, hogy a foglalkoztatás emelkedésével a keresők számában bekövetkező emelkedés a jövedelmi közösségekre számított eloszlás egyenlőbbé tételének irányában hat. Megítélésünk szerint a feltevés általában véve helytálló, a keresők száma azonban nem vizsgálható elszigetelten, hanem csupán a keresők jövedelmének egyidejű számításba vételével.

A jövedelmi közösségen belül a keresők számának alakulása egyrészt a fiatalabb munkaerők, másrészt és főként a nők kereső tevékenységétől függ. A fiatalok keresetei alacsonyabbak, mint a többi keresőkéi s általában véve kisebb szóródást is mutatnak.³⁰ A fiatal keresőknek a jövedelmi közösségek közötti viszonylag egyenletes eloszlása esetén a jövedelmi közösségekre számított eloszlásra tehát egyenlősítő hatású tényező érvényesül. Ebben a vonatkozásban – a fiatal keresők kiválásának előbb tárgyalt esetétől eltekintve – jelentősebb változás nem valószínű.

A keresők számának problémája különben megítélésünk szerint elsősorban nem is annyira a fiatal keresők, mint inkább a nők foglalkoztatása szempontjából érdemel figyelmet. A kérdés akként fogalmazható meg, hogy a jövedelmi közösségeken belül a nők munkavállalása, illetve annak jövőbeli alakulása milyen hatást gyakorol a jövedelmi közösségekre számított eloszlásra.³¹

A kérdés vizsgálata alapján általában véve az látszik megállapíthatónak, hogy az első keresők keresetéhez járuló második (női) keresetek együttes összegéből adódó jövedelmiközösségi jövedelemeloszlás alakulása, illetve az egykeresős eloszlás módosulása a női keresetek szóródásának mértékétől, valamint a keresetek kombinációjától is függ. A női keresetek alakulását és eloszlását (szóródását) viszont egyrészt a munkavállalási lehetőségek objektív és a munkára alkalmasság szubjektív feltételei határozzák meg. Mindezen túl az is befolyásolja az eloszlást, hogy a feleségek a férj, mint első kereső jövedelmének nagyságától függően mennyiben tartják szükségesnek további kereset szerzését.

A nők foglalkoztatását (s a kialakuló jövedelemeloszlást) a kereseti szándék mellett számos egyéb – jórészt állami elhatározástól függő – tényező és körülmény dönti el.³²

²⁹ Ez a megfontolás mindenesetre felhívja a figyelmet, hogy az eloszlás számszerű feltárása mellett az eloszlás kialakulásának közvetetten ható tényezői is vizsgálatra szorulnak, ha az eloszlásról helyes ítéletet kívánunk alkotni. Ezen túl az is figyelembe veendő, hogy a jövedelmi közösségekre számított viszonylag egyenletes eloszlás nem minden esetben kedvező jövedelmi helyzetet jelez.

³⁰ 1960-ban az összes korosztályokban a munkás-alkalmazottak 1613 Ft (az alkalmazottak 1863, a munkások 1303 Ft) átlagkeresetével szemben a 15–19 éves korosztályban a megfelelő átlagkereset 1102 Ft (1012, illetve 1117 Ft) volt. A havi összereset leggyakoribb értéke a 19 év alatti keresőknél a 800–1200 Ft-os nagyságcsoportba esett – az alkalmazottaknál 72,2%-os erős tömörüléssel, a munkásoknál 41,6%-kal – a többi korosztályban általában az 1200–1600 Ft-os csoportba. KSH: A munkás és alkalmazotti keresők számának és keresetének alakulása 1957–1960-ban. Budapest, 1962. 25. és 27. o.

³¹ Magyarországon 1959-ben – a reprezentatív statisztikai felvétel eredményei szerint – a munkás-alkalmazotti háztartások közül 42% volt több keresős s ezek közül 84% a két keresős, feltehetőleg túlnyomórészt olyan, amelyekben a férj és feleség a kereső.

³² A foglalkoztatás tényezőit megvilágíthatja a nem kereső nők idevonatkozó nyilatkozata. A nem kereső nők ebbeli állapotuk magyarázatául – az 1960. évi reprezentatív adatfelvétel során – 46,0%-ban háztartási elfoglaltságukra és gyermekgondozási kötelességeikre, 27,5%-ban egészségügyi

Ilyen tényezők például a háztartási és gyermekgondozási terhek megkönnyítése, a munkaalkalmak lehetőségének biztosítása, a női munkavállalás szabályozása, a nők által betölthető munkahelyek száma, a keresetek mértéke és szóródása. A jövedelmi közösségekre számított eloszlás tudatos alakítása ezért szoros összefüggésben áll a munkaalkalmak létével, ez pedig a gazdasági és foglalkozási struktúra alakításával, a termelőegységek telepítésével, a további keresők szempontjából tekintetbe jövő munkahelyeken elérhető keresetek szabályozásával, de ezeken túl a háztartási munka könnyítésére alkalmas eszközök és módozatok biztosításával, továbbá a gyermekgondozási intézmények bővítésével is. Ezeken a tényezőkön keresztül a szocialista állam tudatos és tervszerű befolyást gyakorolhat a jövedelmi közösségek jövedelemeloszlására is.³³

Ha az említett főbb tényezők tényleges alakulását figyelembe vesszük, úgy a következő megállapításokra juthatunk: A jövedelmi közösségek eloszlásában közvetve szerepet játszik a női munkahelyek számának alakulása; a női keresők aránya pedig állandó emelkedő tendenciát mutat.³⁴ A női keresetek több okból következően – egyes magas keresetű munkahelyekre kisebb alkalmasság, a hagyományos női munkaterületek (textilipar, ruházati ipar, belkereskedelem, szociális és kulturális ágazatok) alacsonyabb bére, a múltból származó kisebb képzettség, a gyakran alacsonyabb teljesítmény, a rövidebb szakmai gyakorlat stb. – alacsonyabbak a férfikereseteknél. A férfiaknál alacsonyabb női átlagkereseteknek a szóródása is kisebb. (Ezzel szemben a kereső feleségek között elég soknak keresete megközelíti vagy meghaladja férje keresetét.)³⁵ Mindebből következően feltehető, hogy a több alacsony kereset és a kisebb szóródás miatt a nők foglalkoztatása a jövedelmi közösségek jövedelemeloszlásában egyenlősítő hatással jár. A női munkahelyek várható növekedéséből, a viszonylagos kereseti szint és a szóródás mértékének feltehetőleg nagyjában változatlanul maradásából a jövőre vonatkozóan pedig arra következtethetünk, hogy a női keresetek eloszlás-egyenletesítő hatása továbbra is érvényesülni fog.

Ha végül a jövedelmi közösségeken belül az *egy főre eső* jövedelem eloszlásának kérdését vizsgáljuk, úgy itt az előbb említett tényezők mellett legjelentősebb súllyal a tagok száma érvényesül. A munkás, alkalmazotti népeségre, valamint a termelőszövetkezeti parasztságra vonatkozó hazai reprezentatív statisztikai vizsgálatokból kétségtelenül megállapítható, hogy az egy főre jutó jövedelem nagyobb háztartásokban jelentősen alacsonyabb, mint a kisebbekben. A keresők száma ugyanis nem emelkedik olyan arányban, mint a családok tagjainak száma, a nagyobb családokban a kereső-eltartott arány rosszabb, mint a kisebbekben, amit az egy keresőre számított átlagos keresetek sem ellensúlyozhatnak, már csak azért sem, mert a második, harmadik keresők (feleség, gyermek) keresete általában alacsonyabb, mint az első keresőké. Ezt az egyenlőtleniséget azonban a szocialista állam megfelelő eszközökkel ellensúlyozhatja, illetve enyhítheti.³⁶ Az eltartottak, főként a kiskorúak szükségleteit számításba vevő különböző jut-

okokra, 12,1%-ban munkaalkalom hiányára, 6,0%-ban férjük ellenzésére, 5,2%-ban rászorultság hiányára, 3,2%-ban egyéb okokra hivatkoztak. (Központi Statisztikai Hivatal: A dolgozó nők a munkahelyén és otthon. Budapest, 1961. 9. o.)

³³ A jövedelmi közösségek jövedelemeloszlásának szabályozására legalkalmasabb eszközök egyike a jövedelemadó megfelelő szabályozása. Ezt az eszközt a szocialista országok egyáltalában nem vagy alig alkalmazzák.

³⁴ 1949-ről 1959-re a kereső nőknek az összes keresőkhöz viszonyított arányszáma 29,3%-ról 32,4%-ra emelkedett. Forrás: Központi Statisztikai Hivatal: A nők helyzete régen és most. Budapest, 1960. 7. o.

³⁵ KSH: A munkás és alkalmazotti keresők számának és keresetének alakulása 1957–1960-ban. Budapest, 1962. 10–11., 35. és 40. o.

³⁶ Erre vonatkozóan I. *Berényi József*: A családnagyság összefüggése a jövedelemalakulással. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Évkönyve. II. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1959. 253–267. o.

tatási jövedelmek (mint például a családi pótlék, különböző oktatási, nevelési juttatások stb.) jelentős mértékben hozzájárulhatnak az egy főre eső jövedelemeloszlás egyenlőtlenségének mérsékléséhez. Feltételezhető, hogy a kétségtelenül fennálló egyenlőtlenség enyhítésére alkalmas eszközöket a szocialista állam a jövőben fokozottabb mértékben fogja alkalmazni.

A szocialista országok személyi jövedelemeloszlásának jövőbeli fejlődési tendenciájára vonatkozó feltételezéseinket az alábbiakban foglalhatjuk össze:

A jövedelemeloszlás jövőbeli alakulását különböző tényezők határozzák meg. Feltehető, hogy a tényezők túlnyomó része (a szocialista szektor további bővülése, a népgazdaság várható strukturális változása, a technikai haladás, a foglalkoztatottság növekedése, a szükséglet szerinti elosztás területének szélesbedése stb.) az elosztás egyenletesebbé tétele felé vezet. Minthogy a jövedelemeloszlás különböző tényezők hatására amúgy is az egyenlősödés felé tart, a munkajövedelmek terén a munka minőségének, mennyiségének, szakképzettségi igényének, jelentőségének figyelmen kívül hagyásával az egyenlősítés erőltetése feltétlenül helytelen, mert a munkateljesít-ményekre káros kihatással járhat. Az elosztásban aránytalanságok még jelentkeznek, a fejlődés bizonyos szakaszában egyes aránytalanságok szinte szükségszerűek is, s így a jövedelemeloszlás fejlődési tendenciája nem okvetlen egyenes, hanem hullámvonalat mutathat. A tendencia alapvetően és döntően nem spontán alakul ki, hanem tudatosan és tervszerűen valósul meg. Az elosztás megfelelő tervezéséhez, a tendencia tudatos érvényesítéséhez a személyi jövedelmek elosztásának minél teljesebb és pontosabb megismerése, a közrejátszó tényezők és hatásaik mélyreható elemzése szükséges.

V. Néhány javaslat

A személyi jövedelemeloszlás feltárása, tudományos kutatása terén még igen jelentős feladatok állnak előttünk. Befejezésül ezek közül kívánjuk még egyesekre a figyelmet hangsúlyozottan felhívni:

1. Az eddig részleges (munkás-alkalmazotti, termelőszövetkezeti) jövedelmi felmérések után, ezek tapasztalatainak felhasználásával az egész lakosságra kiterjedő és a teljes (szolgáltatási jövedelmeket is magában foglaló) jövedelemfogalmat alapul vevő jövedelemeloszlási adatok biztosítása szükséges.

2. A jövedelemeloszlás felmérését és vizsgálatát szervesen be kell építeni a statisztikai munkaprogramba és a tudományos kutatások tematikájába, vagyis a jövedelemeloszlás vizsgálatát, ha nem is folyamatossá, de rendszeressé (például legalább öt-évenként ismétlődővé) kell tenni. Csupán ez biztosítja azt, hogy a jövedelemeloszlás dinamikájáról is képet kapjunk, ami pedig a szocialista társadalom fejlődési törvényszerűségeinek megismerése szempontjából elsőrendű jelentőségű.

3. A vizsgálódások keretében különös gondot kellene fordítani a jövedelemeloszlást meghatározó, illetve befolyásoló tényezők és ezek hatásainak vizsgálatára. Többek között behatóan vizsgálni kellene a keresőknél és a jövedelmi közösségeken belül a jövedelmek halmozását, az esetleges spontán folyamatokat és következményeiket, a nem kívánatos aránytalanságok és egyenlőtlenségek okait és ezek kiküszöbölésének módzatait.

4. A jövedelemeloszlási vizsgálódások terén a szocialista országok között szervezett együttműködést kellene megvalósítani, ki kellene alakítani a jövedelemeloszlás nemzetközi összehasonlításának feltételeit és módzatait, s mind a szocialista országok egymás közötti viszonylatában, mind a tőkésországokkal a jövedelemeloszlás nemzetközi összehasonlítását meg kellene valósítani.

5. Végül – de jelentőségében voltaképpen inkább mindezeket megelőzően – a jövedelemeloszlásra vonatkozóan szerzett különböző ismereteket fokozottabban fel kellene használni a társadalompolitikában, gazdaságpolitikában és a népgazdasági tervezésben. Így különösen: a munkajövedelmek és a különféle – aránytalanságokat is okozó – közvetett juttatások szabályozásában és tervezésében, az eltartási terhek kiegyenlítésére irányuló módozatok és eszközök kidolgozásánál, az elosztási elvek konkrét érvényesítésénél, a foglalkoztatottság szabályozásánál, a munkaalkalmak teremtésénél stb. Fel lehet használni a szóban forgó ismereteket az anyagi ösztönzési rendszer, sőt általában a gazdasági mechanizmus rendszerének kialakításánál. Számításba kell venni az elosztás hatásait a jövedelmek felhasználása terén, s ezzel kapcsolatban az ismeretek hasznosíthatók a keresletkutatásban, a fogyasztási alap nagyságának, választékának, területi és időbeli elosztásának tervezésében stb.³⁷

Mindezeknek a feladatoknak ellátása jelentős mértékben hozzájárulhat nemcsak a szocialista személyi jövedelemeloszlás és a szocialista társadalom közelebbi megismeréséhez, hanem a szocialista tervgazdaság e vonatkozásában lehetséges további tökéletesítéséhez is.

³⁷ A jövedelemeloszlás megismerésének szükségére a keresletkutatással kapcsolatban *Bognár József*: *Keresletelmélet és keresletkutatás a szocializmusban*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1960. c. munkájában hangsúlyozottan rámutatott.

HOCH RÓBERT

AZ INDIFFERENCIA FELÜLETEKRŐL
SZÓLÓ TANÍTÁS
ELMÉLETI ALAPJAINAK BÍRÁLATA

AZ INDIFFERENCIA FELÜLETEKRŐL SZÓLÓ TANÍTÁS ELMÉLETI ALAPJAINAK BÍRÁLATA¹

A legelterjedtebb polgári kereslet-elmélet az indifferencia felületekről szóló tanítás, amely egyben a burzsoá érték-, ár- és egyensúlyelmélet szerves alkotórésze is. E tanulmány célkitűzése, hogy megbírálja ennek az elméletnek az alapfeltevéseit, és kimutassa, hogy a modern szubjektivista kereslet-elmélet lényegét tekintve nem különbözik a „klasszikus” határhaszon elmélettől.² Az indifferencia felületekről szóló tanítás mélyreható bírálata sürgető feladat mind általános politikai gazdaságtani szempontból, mind a speciális kereslet-elmélet szempontjából.³

Foglaljuk össze röviden az indifferencia felületekről szóló tanítás lényegét:

A fogyasztó különböző összetételű jószág-halmazok, „fogyasztói kosarak”, „tombolanyeremények” között váloghat. Egyértelműen és határozottan érzékeli az e jószág-halmazok által nyújtott összhasznosságot; egyértelműen meg tudja mondani, hogy melyik „kosarakat” érzi egyforma hasznosságúaknak – közömböseknek – és melyek biztosítanak számára egy másik kosárhoz képest kisebb, illetve nagyobb előnyt. E válogatás alapján egy

$$U = f/q_i / \quad /i = 1, 2, \dots, n/ \quad /1/$$

haszonfüggvény szerkeszthető, amelynek bal oldalán az U haszonösszeg áll, jobb oldalán pedig a Q_i jószágfajták q_i mennyiségei szerepelnek. Legalábbis ez a „klassz-

¹ A modern szubjektivista kereslet-elmélet fő gondolatmenetét részletesen leírtam „Az indifferencia-felületek elméletek kritikai ismertetése” c. cikkemben. (Közgazdasági Szemle, 1960. 11. sz.)

² A „klasszikus” határhaszon-elméletnek három elágazása van, s ezt: a) az osztrák iskola; b) a lausannei-iskola és c) *Jevons* iskolája képviseli. Alapjában véve – különösen pedig a fogyasztói kereslet alakulására vonatkozóan – mindhárom azonos nézeteket vall. E cikkben főként az osztrák iskola megfogalmazásaira hivatkozom; részben, mert hazánkban ez a legismertebb; részben, mert az osztrák iskola nagyobb súlyt vet a gazdasági élet minőségi összefüggéseinek magyarázatára, mint például *Walras*.

³ A Közgazdasági Szemlemben megjelent cikkemben a következőkkel indokoltam e bírálat fontosságát: „Noha a modern polgári közgazdaságtanban oly fontos szerepet tölt be az indifferencia-felületekre vonatkozó tanítás, hogy a polgári közgazdaságtani tankönyvek jelentős része ennek az elméletnek a tárgyalásával kezdődik, és a burzsoá gazdaságtanban axiómaként kezelik – tudomásom szerint –, mégsem jelent meg ennek az elméletnek valamennyire is mélyreható marxista bírálata. A marxista kritika általában változatlanul a Böhm-Bawerk-i színvonalú határhaszon-elméletet támadja, noha a mai polgári közgazdászok – legalább látszólag – megtagadták a közösséget az osztrák iskolával. Az indifferencia-elmélet marxista bírálatának elvégzése azért is sürgető feladat, mert egyre inkább szükségessé válik a keresletkutatás bizonyos, Nyugaton kifejlesztett módszereinek a felhasználása a szocialista tervezés szolgálatában. A keresletkutatás nyugati irodalma azonban összefonódott az indifferencia-elmélettel. Az indifferencia-elmélet pedig viszonylagos egyszerűsége, látszólagos belső logikái zárttsága miatt könnyen tévútra viheti a marxista elmélettel kellően fel nem vértéztet kutatókat!” (Közgazdasági Szemle, 1960. 11. sz. 1305. o.)

szikus” elmélet álláspontja. A modernebb – ordinalista – álláspont szerint viszont az U haszonfüggvény nem adható meg, de megadható helyette az

$$I_U = \gamma/q_i, \quad /1, 2, \dots, n/ \quad /2/$$

haszonindex-függvény. Itt csupán egy változó, a jószág-halmazok tartalmazta q_i jószág-mennyiségektől függő indexszám fejezi ki a készletek összhasznát; az „indifferens” jószág-halmazok összhasznát ugyanaz az I_U indexszám, a magasabb összhasznú jószág-halmazok összhasznát nagyobb, az alacsonyabb összhasznúakét pedig kisebb indexszám.

A két haszonindex-függvény megoldásait geometrikusan ábrázolva: egy n dimenziós koordináta-rendszer tengelyeire felviszik a választható jószágfajták q_i mennyiségeit. Ez az n dimenziós tér pontjai tehát a különböző összetételű jószág-halmazokat jelzik. Az azonos összhasznú (haszonindexű) halmazokat jelölő pontok egy-egy görbén, illetve felületen – a közömbösségi görbén, illetve a közömbösségi felületen helyezkednek el; s e közömbösségi görbék (felületek) összessége görbesereget (felületsereget) alkot. A görbesereg (felületsereg) egy-egy görbéjéhez (felületéhez) indexszámokat rendelünk. A nagyobb összhasznú (haszonindexű) halmazokat jelölő pontok magasabb görbén, illetve felületen, a kisebb összhasznú (haszonindexű) halmazokat jelölő pontok alacsonyabb görbén, illetve felületeken vannak. A közömbösségi görbékről, illetve felületekről kikötik, hogy először is (az origótól bármely tengelyen pozitív irányba haladva) csökkennek, másodszor: (az origóból nézve) konvex alakúak, harmadszor: egymást nem metszik.

Adott nomináljövedeleből és adott árakon különböző jószágkombinációk vásárolhatók, amelyeknek halmaza a kétdimenziós koordináta-rendszerben egy egyenessel – az áregyenessel –, illetve kettőnél több dimenziós koordináta-rendszerben egy síkkal – az ársíkkal – ábrázolható.

Adott áregyenes (ársík) számos közömbösségi görbét (felületet) metsz, és egy viszonylag legmagasabb közömbösségi görbét (felületet) érint. A fogyasztó vásárlóképessége elégséges arra, hogy valamennyi olyan jószág-halmazt megvásárolhassa, amelyeket az áregyenes (ársík) és a közömbösségi görbék (felületek) metszőpontjai (áthatási görbéi) jelképeznek (vagy ezeknél kisebb árösszegűek), de ezek közül egyetlen jószágkombináció maximális összhasznat biztosít számára. Vagyis: a fogyasztó az adott vásárlóképesség alapján elérhető jószág-halmazok közül választhat alacsonyabb és magasabb összhasznúakat, s kiválaszthat egyetlen maximális összhasznú jószágkombinációt. A még éppen érintett közömbösségi görbe (felület) és az áregyenes (ársík) érintési pontja jelöli a maximális összhasznú megvásárolható jószágkombinációt és egyben a fogyasztói egyensúly állapotát. Ez utóbbit abban az értelemben, hogy aki valamilyen jószágösszetételű készlettel rendelkezik, az az érvényes cserearányok, vagyis tulajdonképpen az árak alapján mindaddig cserél másokkal, amíg csak a maximális összhasznú készlet birtokába nem jut. Az egyensúlyi helyzetben a határhason-arányok – a „helyettesítési határráták” – megegyeznek az árarányokkal.

Az áregyenes, illetve az ársík (azaz a nomináljövedelem és az árak) változásával nem módosulnak a közömbösségi görbék (felületek), vagyis állandó marad a fogyasztó értékelési rendszere, a preferencia-skála.

Az új áregyenes (ársík) egy másik közömbösségi görbét (felületet) érint (vagy legalábbis másutt érinti az eredetit), tehát új egyensúlyi pont jön létre. Az áregyenes (ársík) elmozdulása a konstans közömbösségi görbék (felületek) rendszerében magyarázza meg – az ismertetett elmélet szerint – a fogyasztási pont mozgását, a keresleti görbéket.

*

Már a fentiekből is látható, hogy a közömbösségi elmélet két gondolatkomplexumon nyugszik.

Az első gondolatsor:

– minden jószág-halmaz meghatározott (legalább indexszel jelölhető, vagyis más jószág-halmazokéval egybevetve egyértelműen az „egyenlő”, „több” vagy „kevesebb” ítéletekkel jellemezhető) *haszonösszeget* reprezentál a fogyasztó számára;

– a haszonösszeg nagysága – az egyén szubjektív szükséglet-skáláját adottnak véve – *a készlet összetételétől, vagyis a készletet alkotó egyes javak mennyiségétől és arányaitól függ;*

– az egyén *adott lehetőségei, tehát lényegében jövedelemnagysága határain belül maximálhatja* az elérhető összhasznot. A fogyasztó a haszon maximálása érdekében gazdálkodik a szűkös készletekkel, illetve valójában a korlátozott jövedelmével; a haszon maximálása érdekében cserél közvetlenül, vagy a pénz közvetítésével, tehát a haszonmaximálási törekvés szabja meg keresletének összetételét.

A második gondolatsor: valaminő – az irodalomban nem definiált – értelemben egyneműek a szükségletek, hiszen – úgymond – egynemű össz-szükségletté összegezhethetők. Tehát mindenféle fogyasztási cikk felhasználása ezt a bizonyos értelemben egynemű össz-szükségletet elégíti ki. Az össz-szükséglet valamilyen fokú kielégítésének folyamatában az egyes jószágok és jószágcsoportok alapvető viszonya *a helyettesítés, a szubsztitúció*, hiszen egyikük is, másikuk is alkalmas „a” szükséglet kielégítésére, tehát egyikük fogyasztása a másikuk fogyasztásával helyettesíthető (bár egyikből ugyanolyan szükségletkielégítési fok elérésére többet vagy kevesebbet kell fogyasztani, mint a másiktól, vagy mint egyéb fogyasztási összetételben).

Az első gondolatsor a határhaszon-elmélet – mind a „klasszikus” elmélet, mind a közömbösségi tan – általános alapja. (E tekintetben az az alapvető különbségük, hogy az előbbi hisz az (1) U-függvény létezésében, míg az utóbbi megelégszik a (2) I_U -függvény feltételezésével.)

A második gondolatsor a közömbösségi elmélet sajátja, az összhaszon specifikus értelmezése, a „klasszikus” elmélet modern polgári bírálatának „eredménye”.

Vegyük szemügyre közelebbről a neo-határhaszon-elmélet két főpillérét!

1. Az összhaszon és maximálása

1.1 A monista és a dualista felfogás

A szubjektív értékelmélet valamennyi válfaja – kiindulva abból, hogy adott árhoz adott kínálat és ugyancsak adott kereslet tartozik – azt az árat keresi, amelynél a kínálat és a kereslet egybeesik.⁴ A határhaszon-elmélet megkülönböztető sajátossága az a mód, ahogyan a piaci kategóriák összefüggéseit, és pedig mindenekelőtt a piaci árak és a fogyasztási cikkek keresletének összefüggéseit magyarázza.

Ha adottak a pénzjövedelmek, a fogyasztási cikkek érvényes piaci árai meghatározzák minden jószágféle vevőinek körét, illetve általában a ráirányuló kereslet nagyságát. Ha a piaci ár változik, ellentétes irányban módosul (például áremelkedés esetén szűkül) a vevők köre, de általában a kereslet nagysága is. Az érvényes piaci árak meghatározzák az eladók körét és általában a kínálat nagyságát is; az árvalto-

⁴ A szubjektív értékelmélet tulajdonképpen pseudo-értékelmélet. Azt a jelentőséget nevezi értéknek, amelyet az egyén a javaknak tulajdonít; s az értékaránynak megfelelő cserearánynak tekinti azt az árárányt is, amelyen csak átmenetileg, pillanatnyilag a piacon kínált jószág *mennyiség* véletlen alakulása következtében kerül egyensúlyba a kereslet *árösszege* a kínálat *árösszege*vel.

zással azonos irányban módosul az eladók köre s általában a kínálat nagysága. A piaci árak addig ingadoznak, amíg az általuk indukált kínálati mennyiségek és keresleti mennyiségek egybe nem esnek.

A fenti összefüggések – a „*ceteris paribus*” klauzula érvényessége esetén (ha tehát változtatlanok az igények, a termelési költségek, a kínálati görbék, a várakozások, a spekuláció stb.) igazak –, feltárásukra azonban nincsen szükség tudományra, hiszen minden kereskedő és háziasszony előtt ismertek. Ami magyarázatra szorul: milyen mélyebb összefüggések határozzák meg a piac terjedelmét és szerkezetét.

Az árak összessége meghatározza, hogy az adott jövedelmű egyén milyen és melyik ársíkon mozoghat, milyen árukészleteket szerezhet be, amikor jövedelmét vásárlásokra költi. E különböző árukészletek közül meghatározható – úgymond – egyetlen olyan, amely a többihez képest maximális összhangot biztosít. Minthogy az élvezet és haszon szubjektív, a maximális összhasznót biztosító jószágkészlet egyénenként változik. Ha a fogyasztó más összetételű árukészletet vásárol, összhaszna már nem maximális. (A maximális összhasznót biztosító árukészletben bizonyos jószágfajták egyáltalán nem szerepelnek; bármilyen kis mennyiségük megvásárlása is megakadályozná az egyes fogyasztót a maximális összhaszon elérésében.) Ha megváltoznak az árak és (vagy) a jövedelmek, valamilyen adott jószágkészlet összhaszna az egyén számára – közvetlenül – nem változik meg. Megváltozik azonban az az ársík, amelyen mozoghat. Lehet, hogy az új ársíkon a korábbi jószágösszetételt meg sem szerezheti a fogyasztó. Ám lehetséges az is, hogy az új ársíkon megszerezhető a korábbi jószágösszetétel is, de nála magasabb összhasznú jószágösszetétel is, a fogyasztó pedig ilyenkor az utóbbit fogja választani a régi helyett. (Az egyes fogyasztó számára a piaci feltételek módosulásával változhat ama jószágok köre, amelyek vásárlása eleve megakadályozza a haszon maximalizálását.)

A szubjektív elmélet tehát azzal magyarázza a keresleti jelenségek „végső okát”, hogy a fogyasztók az adott lehetőségek – vagyis adott kínálati görbék, meghatározott nagyságú pénzjövedelmek és a piacon egyáltalán létező jószágfajták megléte esetén – a maximális élvezetet, hasznót akarják biztosítani a maguk számára. E feltételek és a vásárlók szubjektív értékelési skálája határozza meg mind az árakat, mind a kereslet nagyságát és irányát. A meghatározó adatok között a kínálati görbéket is említettük. A kínálati görbék a különböző lehetséges árak és az egyes árnagyságokhoz tartozó árukínálat nagyságát tüntetik fel – állítólag egyértelműen. Nemcsak az ár hat a keresletre is és a kínálatra is oly módon, hogy – egyértelműnek tekintett – kölcsönös függőségi viszony van mind az árak és a kínálat, mind az árak és a kereslet között, hanem a kereslet és a kínálat is hat az árakra oly módon, hogy tendencia van a kínálat és a kereslet egyenlővé válására; s éppen ezért az árak a körül a pont körül ingadoznak, amelynél (amely árarányoknál) a kereslet a kínálattal egyenlő. Kérdéses marad azonban, hogy mitől függ maga a kínálati görbe: milyen belső összefüggés van az árak nagysága és a hozzájuk tartozó kínálati mennyiségek között. A kínálati görbék alakulását ugyancsak azzal magyarázza a marginalista elmélet, hogy a jószágtulajdonosok az eladás során maximális haszon elérésére törekednek (főképpen angolszász és az általuk befolyásolt teoretikusok emellett az áldozatok növekedését mint lényegében ugyanannak a jelenségnek a másik oldalát is hangsúlyozzák). Ám az eladó hasznának értelmezésében a szubjektivista irányzatot egyáltalán nem tekinthetjük egységesnek. Tanulmányom tárgyán kívül esik a polgári kínálati elmélet elemzése. Mégis rá kell mutatnom néhány összefüggésre, mert a keresletelmélet nem választható el egészen a kínálati elmélettől.

Kezdetben a határhaszon-elmélet (az imént említett angolszász irányzatnak csak árnyalati különbségét nem tekintve) egységesen próbálta magyarázni mind a kínálati,

mind a keresleti jelenségeket. Abból indult ki, hogy az egyén rendelkezik bizonyos jószágkészlettel, s e jószágkészlet bizonyos hasznát képvisel számára, mert bizonyos fokban kielégíti szükségleteit. Ám az adott jószágkészlet feltehetően nem biztosítja tulajdonosa számára a lehető legnagyobb összhaszt. Ha ugyanis készletének egy részét elcseréli más jószágfajtákra, az ily módon nyert új készlet nagyobb összhaszt is lehet, nagyobb szükségletkielégítést, nagyobb élvezetet biztosíthat neki.⁵ A cserélő lemond készletének egy részéről, s e készletrész átadása haszon-veszteséggel jár, míg az ellenértékül kapott jószágmennyiség haszonösszege haszon-nyereség. A jószágtulajdonos nyilván csak akkor cserélhet, ha a haszon-nyereség felülmúlja a haszon-vesztességet, s csak addig cserél, amíg a haszonegyenlege pozitív, tehát amíg a csere révén növelheti készletének összhaszt. E felfogásban a cserenyereség a készletrészekről való lemondásból származó haszon-vesztesség és a cserebe kapott új készletrészekkel való gyarapodásból származó haszon-nyereség egyenlege. Nem különül el benne az eladás a vételtől: fel sem merülhet annak a lehetősége, hogy netán mind az eladás, mind a vétel „cserenyereséget” eredményez.⁶ A koncepció egységes annyiban, hogy benne mind a keresleti, mind a kínálati jelenségeket közvetlenül a szubjektív élvezet magyarázza.

Ez a monista szubjektív csereelmélet azonban tarthatatlannak bizonyult: képviselői is csak a kisáru-termelők viszonyaira tudták ráhúzni, de semmiképpen sem alkalmazhatták a tőkés áruforgalom jelenségeinek magyarázatára.⁷ Ezért az osztrák iskolához tartozó *Wieser is a termelési költségek és az ár viszonyával* magyarázza a kínálat alakulását. A monista csereelmélet feladásával lényegesen közelebb került a valósághoz a szubjektív irányzat. Ebben a felfogásban önállósul az önköltség és az ár különbözete, ezért jelenik meg az eladás során keletkező nyereség; a pénz az első metamorfózisban nem „haszon-vesztességet” reprezentál, hanem pozitív értelme van: realizált önköltség és profit. *Csak hogy a monista csereelmélet feladása alapján változtatja meg a határhaszon-elmélet jellegét és jelentőségét.*⁸

Ha elismerjük, hogy a kínálatot az ár és az önköltség viszonya (akár a kapott áraké és a felmerült önköltségeké, akár a reméltké) szabja meg; ha kimondjuk, hogy az eladás során nem veszteség, hanem nyereség keletkezik, s e nyereség semmiképpen sem szubjektív élvezet-többlet, hanem a költség és az eladási ár különbsége; ha tehát bevalljuk, hogy a tőkés termelők tevékenységét nem a szubjektív élvezet, hanem az objektív profit maximalizálására irányuló törekvés szabja meg; akkor az élvezet, a

⁵ Az osztrák iskola a szubjektív élvezetek maximalizálására való törekvésből vezeti le a csere tényét is. (A csere természetesen eleve és magától értetődően magáncserének tekintti.) A lausannei iskola csaknem kizárólag a csere mennyiségi vonatkozásaival foglalkozik; nem kutatja az áruviszonyok okát és keletkezését, az árak létezését adottságnak fogja fel; s csak a csere-*arányokat* kívánja megmagyarázni.

⁶ A szubjektív elmélet, amikor mégis bekapcsolja a folyamatba a pénzt, azt lényegében pusztán a csere megkönnyítő közvetítő eszköznek tekinti. Eszerint a pénz az első metamorfózisban haszon-vesztességet reprezentál, míg a második metamorfózisban megszerezhető haszonmennyiséget.

⁷ Közismert tény, hogy a tőkés számára árutökéje semmiféle szubjektív hasznát nem reprezentál, hogy készletének értékesítésével nem éri semmiféle szubjektív „haszonvesztességet”, hogy a haszon, amelyet a csereben elérni és maximalizálni kíván, nem szubjektív élvezet, hanem objektív profit, hogy a tőkésnek teljesen mindegy, milyen használati értékekből – műtrágyából vagy kölnivízből – tevődik-e össze megtermelt készlete.

⁸ Egy lehetséges félreértés eloszlatása érdekében: A monista csereelméletéről a dualista csereelméletre való áttérés nem a „klasszikus” határhaszon-elmélet és az indifferencia-elmélet különbségét jellemzi. Egyrészt maga a „klasszikus” elmélet tért le a monista állásponttól, tehát az ordinális preferenciák elméletének megszületésekor a szubjektivistá csereelmélet már dualista volt. Másrészt a neo-határhaszonelmélet is igyekszik fenntartani azt a látszatot, mintha a csere jelenségeinek egységes magyarázatát adná; még hozzá olyan magyarázatát, amely az egyének pszichológiai motívumok meghatározta magatartásából indul ki.

szubjektív haszon nem általános meghatározója a csere jelenségeinek, hanem legfeljebb azt magyarázza: a személyes szükségletek fedezésére fordított pénzjövédelmet hogyan osztják be, mi szerint tevődik össze a fogyasztási cikkek kereslete.

A dualista felfogásban elkerülhetetlen *Marshall* következtetése: minél hosszabb az időtartam, annál inkább a költségarányok szabják meg az árarányokat. A dualista csereelmélet a hosszútávú egyensúlyi ár fogalmának belső logikájával akarva-akaratlanul eljut valamilyen munkaérték-elmélet-féléhez, ha még úgy tiltakozik is a munkaérték-elmélet ellen. A hosszútávú és a rövidtávú egyensúly – közelebből meg nem határozott – fogalmi mögött igazából az a gondolat van elbújtatva, hogy bizonyos hosszú idő átlagában az árak igenis a termelési költség meghatározta színvonalon ingadoznak. Ez persze csak primitív, a polgári klasszikusok nivója alatt álló munkaérték-elmélet-féle, a legjobb esetben is csak a munkaérték-elmélet csírája, de logikailag semmiképpen sem fordítható szembe az igazi munkaérték-elmélettel. Ami pedig az árak konjunkturális ingadozásait, nem pedig ez ingadozások tengelyét illeti, ezeket az ingadozásokat a marxisták nem vezették le közvetlenül az értékből. Persze a tengelytől eltolódott árakat a marxisták nem is nevezik „értékáraknak”. (A marxi munkaérték-elmélet – legalábbis közvetlenül – alig mond valamit arról, hogy milyen törvények szabályozzák a fogyasztási cikkek keresletének összetételét!)

A monista csereelmélet feladása – az összefüggések belső logikája szerint – tulajdonképpen felszámolja a határhaszon-elméletnek azt a kiinduló igényét, hogy szubjektív jelleggel, az egyén magatartásának pszichológiai motivációjával magyarázza a gazdasági folyamatokat. Ez az igény alapja volt a „határhaszon-forradalomnak”, hiszen ez az áramlat bevallotta is azt a célt szolgálta, hogy megsemmisítse az objektív-, a munkaérték-elméletet. S mert májdnem egy évszázada semmit sem segezhetnek szembe a marxi munkaérték-elmélettel a határhaszon-elméleten kívül, tehát a kapitalizmus védelmezői sohasem ismerhetik el a határhaszon-elmélet csődjét. Ezért egyrészt továbbra is a menthetőnek látszó szubjektív vonásokat emelik ki a burzsoázia tudós segédei; másrészt mindent elkövetnek, hogy valami módon közös nevezőre hozzák a szubjektív élvezet és az objektív profit maximálásának elképzelését. És éppen ebben az utóbbi erőfeszítésben találjuk talán a legnagyobb tarkaságot a szubjektivisták irányzatban.

Az osztrák iskola az ún. „beszámítási elmélet” mesterkelt konstrukciójával igyekszik megoldani a problémát.⁹ Walras pedig „...hogy rendszere alapelvét, a szükségletek szempontjából való értékelést fenntarthassa, kénytelen feltételezni, hogy a termelőszolgáltatások jó része közvetlenül is elfogyasztható. A földtulajdonos például, ha földjét nem adja bérbe, hanem parlagon heverteti, mint természetes parkot közvetlenül is élvezheti. A munkás is, ahelyett, hogy személyes képességeit a vállalkozónak bérbe adná, a maga kedvtelésére fordíthatja, s azt az időt, amit különben munkával töltene el, szabad időként használhatja fel. Ugyanígy *Walras* szerint a tőke használatát is részben fel lehet használni közvetlenül szükséglet kielégítésére”.¹⁰ *Jevons* felfogásában pedig az egyetlen termelési költség a munka, amit szubjektíven értelmezve a haszon negatívjának, kinnak, disutility-nek tekint.

Még a polgári kritika fényében is tarthatatlannak bizonyult a termelési költségek szubjektív magyarázatának valamennyi formája. Ma már úgyszólván csak a munkabérnek, pontosabban a munkaerő kínálati árának a magyarázatok ragaszkodnak görcsösen a szubjektív értelmezéshez. Ragaszkodásuk jól érthető, hiszen a munkabér a legké-

⁹ *Mátyás Antal* helyesen bírálja a „beszámítási elméletet”. A polgári közgazdaságtan főbb irányzatai a marxizmus létrejötte után. (A fogyasztó szubjektív értékítéleteinek alakulása az újtermelés bekapcsolásával. Vita a termelési költségek lényegéről.) Budapest, 1961. 50–58. o.

¹⁰ *Mátyás Antal*: i. m. 88. o.

nyesebb termelési költség a kapitalizmus vizsgálata szempontjából.¹¹ A legújabb irányzatok már más módon akarják közös nevezőre hozni a keresletelméletet a kínálati elmélettel. „A hasznosságnak Vilfredo Pareto által kezdeményezett prakszeológiai felfogása lehetővé tette, hogy a nyereségnek a vállalat általi maximalizálását, valamint a hasznosság háztartásbeli maximalizálását úgy tekintsék, mint egyetlen prakszeológiai elv egyes eseteit, miközben az egyetlen prakszeológiai elvként az előny maximalizálása szerepel.”¹² De attól, hogy mind a profitot, mind az élvezetet előnynek *nevezik*, a határhaszon-elmélet nem válik a piaci jelenségek egységes és átfogó magyarázatává! A profit nyújtotta előny nem fogható a személyes szükségletek kielégítését szolgáló jószágghalmaz nyújtotta előnyhöz, haszonhoz.

Ezekután már legfeljebb csak abba a vékony szalmaszálba kapaszkodhat a szubjektivista elmélet, hogy mindenki (tehát a tőkés is!) az „előnyök” növelése érdekében igyekszik jövedelmét növelni, maximális cserenyereséget elérni.

A dualista felfogás *gyakorlatában* a határhaszon-elmélet jelentősége alapvetően degradálódik: *érvényességi köre a fogyasztási cikkek kereslete alakulásának magyarázatára korlátozódik*, s nem terjed ki sem a termelési eszközök keresletének, sem általában a termékek kínálatának magyarázatára. E *gyakorlat* azonban nem jelenti, hogy a szubjektivista elmélet képviselői – igazából semmitmondó elvi fenntartásokkal – ne akarnák fenntartani a határhaszon-koncepció univerzalizálásának látszatát. A *határhaszon-elméletet tehát semmilyen értelemben nem tekinthetjük elavult, ma már nem bató ellenséges ideológiának. S végül persze a gyakorlatban megmaradt formájában sem fogadhatjuk el; nem tekinthetjük a valóságot hünen tükröző teóriának. A költségelmélettel párosított határhaszon-elmélet is hamis, a legfontosabb összefüggéseket elkendőző, reakciós, a marxizmussal szemben álló teória.*

1.2 A „klasszikus” határhaszon-elmélet és a modern szubjektivista iskola

A határhaszon-elmélet szerint minden jószágghalmaz meghatározott haszon nagyságot reprezentál a fogyasztó számára, a fogyasztási cikkek keresletének alakulását pedig a maximális összhasznú jószágghalmaz megszerzésére irányuló törekvés szabja meg. *Mit értünk azonban összhasznon, mi szabja meg valamely jószágkészlet haszon nagyságát?*

A „klasszikus” határhaszon-elmélet szerint különböző szükségleteink léteznek s az egyes szükségletek eltérnek intenzitásukban, eltérnek az intenzitás változásaiban. A különböző jószágfajták kielégítik szükségleteinket; s éppen ezért a javak hasznosak számunkra, jelentőséget tulajdonítunk a javaknak, értékkeljük őket. A jószágmenyiség növekedésével a szükségletkielégítés a telítődéshez halad, csökken a kielégítés által okozott élvezet. Az azonos jószágfajta minden egyes egységét annyira értékkeljük, amekkorára élvezetet az utolsó elfogyasztható egység biztosít. (Ti. bármelyik egység vész is el, csupán az utolsó egység biztosította élvezetről kell a fogyasztónak lemondania.) Az egyes egységek értékelése tehát a rendelkezésre álló mennyiségüknek és az adott jószágfajta iránt jelentkező szükséglet intenzitásának (a különféle javak hasznosságának) a függvénye. A különböző jószágfajták azonos mennyiségének más az értéke, mert különbözők a velük kielégíthető szükségletek intenzitásai; valamennyi jószágfajta értéke csökken tulajdonosa számára, ha növekszik belőle a készlete, de e csökkenés üteme különböző, s más és más mennyiség telíti az egyes jószágfajtákra irányuló szükségletet. *Tehát*

¹¹ A szubjektív magyarázat a munkabér vonatkozásában is teljes képtelenség, s csak a polgári közgazdaságtan osztályjellege teszi érthetővé e koncepció életképességét és – a polgári közgazdák körében – általánosan elfogadott voltát.

¹² Oscar Lange: Politikai gazdaságtan. I. kötet. VI. fejezet: Szubjektivista irányzat. (Nyersfordítás.)

az egyes szükséglethez, illetve az egyes jószágfajtákhoz különböző haszonfüggvények tartoznak. A haszonfüggvények és a rendelkezésre álló mennyiségek alapján adott a készletet alkotó egyes jószágfajták haszonösszege, a teljes készlet összhaszna pedig nem más, mint a részhaszonösszeg szummája.¹³ Ha készlet csak egyetlen jószágfajtaból áll, a készlet összhaszna a szóban forgó fajta haszonnagyságával egyenlő.)

*

A „klasszikus” határhaszon-elmélet polgári bírálói különösen a kvantifikálható élvezet és haszon ideáját kifogásolták. Ebből a kritikából nőtt ki a határhaszon megmentését célzó közömbösségi tan. Milyen pontokon támadja vajon az indifferencia-tan a „klasszikus” határhaszon-elméletet, miben különbözik ténylegesen az előbbi az utóbitól?

A modern szubjektivistáknak elmélet mindenekelőtt megtagadja a *haszon mérhetőségének* ideáját. Ennek alapján úgy tűnik, hogy a közömbösségi elmélet elveti a haszon kvantifikálhatóságát. E látszatot marxista szerzők is valóságként fogadják el. A valóságban azonban pusztán arról van szó, hogy a közömbösségi elmélet – mint ezt már láttuk – tagadja, hogy az összhason *abszolút nagysága* mérhető, de állítja, hogy az összhasonnak, összelőnyök *nagyságrendje* megjelölhető; a „cardinal utility”-t az „ordinal preferences”-szel helyettesíti. Lényegbevágó-e a különbség a „cardinal utility” és az „ordinal preferences” között? Nem, nem alapvető.

Először is az indifferencia-tan *ténylegesen* csak azt állítja, hogy a haszon nem mérhető, bár – úgy mond – kvantifikálható; de nem tagadja, sőt feltételezi, hogy a *haszon meghatározott, még hozzá a készletösszetétel által az egyes fogyasztó számára egyértelműen determinált kvantum, hogy az adott fogyasztó az adott pillanatban jól érzi a különböző összetételű jószágkombinációk haszonkvantumainak különbségeit, illetve azonosságait; hogy adott ársík minden pontjáról egyértelműen megmondja: melyik kisebb és melyik nagyobb haszonösszegű, valamennyi fogyasztási pont között melyik az az egyetlen jószágkombináció, amely által reprezentált haszonkvantum maximális! Sőt, azt is állítja, hogy a különböző összetételű jószágkombinációk haszonkvantumainak azonosságai és különbségeik sorrendje indexekkel objektíven kifejezhető!*

Hicks maga mutatja meg az ordinális és a kardinális felfogás közötti kontinuitást. A következőket mondja: a kardinális értelmezés szerint ábrázolhatjuk haszongörbével bármely X vagy Y jószágfajta mennyiségének és hasznának függvénykapcsolatát. Ha az X és az Y jószágfajta együttes mennyiségének függvényében fejezzük ki a készlet összhasonját, a háromdimenziós térben haszonfelületet kapunk. A haszonfelületeknek (az U haszonnagyság = konstans értékeihez tartozó pontoknak) a vetülete az X és Y tengelyek alkotta alapsíkon a közömbösségi görbék serege. Az indifferencia-tan abban különbözik a „klasszikus” határhaszon-elmélettől, hogy elhagyja rendszeréből az U haszontengelyt, a haszonfelület helyett csak vetületét, a közömbösségi görbék seregét vizsgálja. Ám a közömbösségi görbék konstrukciója nyitva hagyja az ajtót a kardinális felfogás számára is!¹⁴

Másodszor: bár a „klasszikus” határhaszon-elmélet kardinális felfogást képviselt, hitt a haszonösszeg mérhetőségében, ténylegesen *neki sincs szüksége* arra a feltevésre, hogy a haszonnagyság a tudományos megfigyelés számára mérhető (a haszonfüggvények

¹³ Bár az *összhason* a határhaszon-elmélet szempontjából alapvető jelentőségű fogalom, hívei – mint ismeretes – mégsem tudtak megegyezni egymással abban: mit is értsenek összhasonon.

¹⁴ „Now of course this does not mean that if any one has any other ground for supposing that there exists some suitable quantitative measure of utility, or satisfaction, or desiredness, there is anything in the above argument to set against it.” Hicks: *Value and Capital*. Oxford, 1946. 18. o.

amúgy is individuálisak);¹⁵ csak azt feltételezi, hogy a fogyasztó érzelkel haszonnagyságokat, s ezen érzékelés alapján válogat.¹⁶

Továbbá: a közömbösségi tan tagadja, hogy az egyes jószágfajták rész-haszonösszege és határhaszna pusztán saját mennyiségük függvénye; s azt állítja, hogy függvénye a fogyasztásban szereplő többi jószágfajta mennyiségének is. „A kereslet modern elemzői azt tartják, hogy Gossen első törvényének érvénye, amely szerint a javak határhaszna mennyiségük növekedésével csökken, az áruk szűk körére korlátozódik, mert ez a tétel a javak egymástól való függetlenségén alapszik. A modern polgári közgazdák rámutatnak arra, hogy a javak határhaszna csökkenhet mennyiségük növekedése nélkül is egymással versenyző, egymást helyettesítő javak esetén, s nőhet a mennyiségük csökkenése nélkül is egymást kiegészítő javak esetén. Éppen ezért szerintük a határhasznofogalom, amely az egyes javaknak a fogyasztó számára fennálló jelentőségét az illető jószág rendelkezésre álló mennyiségének függvényeként ábrázolja csupán, alkalmatlan a javak szükségletkielégítése szempontjából fennálló kapcsolatainak ábrázolására.”¹⁷

A lehetséges félreértések elkerülése érdekében hangsúlyoznom kell: az egymástól független részhaszonösszegek és határhasznok tagadása nem általában a részhaszonösszegek és a határhasznok tagadása. A közömbösségi tan legjelentősebb teoretikusai, például Hicks – az I^y haszonfüggvénynek, a közömbösségi görbének a deriváltját (a közömbösségi felület parciális differenciálhányadosait) a határhaszon-arányokkal teszik egyenlővé.¹⁸ Hicks a határhaszon arányokat a helyettesítési határrátáknak nevezte el.

Lényegében ugyanezt állítja Henry Schultz, az ordinalista felfogás másik kiemelkedő képviselője „The Theory and Measurement of Demand” c. művében.¹⁹ (Vö. im. 13–14., 20., 34. oldalak.)

¹⁵ „The quantitative concept of utility is not necessary in order to explain the market phenomena”. Hicks: i. m. 18. o. S valóban: például Wieser sem az összhason nagyságával – hanem a határhaszon-arányokkal – magyarázza a keresleti arányokat, valamint az egyensúlyi cserearányokat, az árarányokat.

¹⁶ „A legsúlyosabb ellenvetés a határhaszon-elmélet ellen, hogy a szükségletek pontos mérésének hozzá nem férhetők. Ez igaz, de egyrészt a határhaszon-elmélet ezt nem kell hogy feltételezze, miként erre Böhm-Bawerk rámutatott (Kapital und Kapitalzins. II. kötet. 3. kiadás. Exkurs, 307. o.) és a nagyjából való észlelés is elegendő, másrészt valahogyan mégis csak a hasznok összehasonlítására képeseknek kell lennünk, hogy szükségletkielégítésünket irányíthassuk”. (Heller: Közgazdasági Lexikon. Budapest, 1937. 171. o.)

¹⁷ Mátyás Antal: i. m. 136. o. (Az én kiemelésem – H. R.)

¹⁸ „What will be the shape of these indifference curves? So long as each commodity has a positive marginal utility, the indifference curves must slope downwards to the right... The slope of the curve passing through any point P has indeed a very definite and important meaning. It is the amount of Y which is needed by the individual in order to compensate him for the loss of a small unit of X. Now the gain in utility got by gaining such an amount of Y equals amount of Y gained × marginal utility of Y; the loss in utility got from losing the corresponding amount of X equals amount of X lost × marginal utility of X (so long as the quantities are small). Therefore, since the gain equals the loss, the slope of the curve

$$= \frac{\text{amount of Y gained}}{\text{amount of X lost}} = \frac{\text{marginal utility of X}}{\text{marginal utility of Y}}.$$

(J. R. Hicks: Value and Capital. 13–14. o.)

¹⁹ Meg kell jegyeznünk a pontosság kedvéért, hogy bizonyos eltérés van Hicks és Schultz terminológiájában. Ami Hicksnél a – valamely jószágfajta adott mennyiségéhez tartozó – határhaszn (marginal utility), az Schultznál a haszon határfoka (marginal degree of utility) vagy – rövidebben – a haszon foka (degree of utility). Az utóbbi szerző a haszon határfokának és az adott jószágfajta – rendelkezésre álló, elcserélhető vagy elcserélt – utolsó differenciális egységének szorzatát, vagyis ennek a mennyiségnek a haszonnagyságát nevezi határhaszonnak. Schultz interpretációjában tehát: a közömbösségi görbe deriváltja – az X jószág és az Y jószág haszonfokainak hányadosa megegyezik az elcserélt Y jószág differenciális mennyiségének és X jószág differenciális mennyiségének hányado-

Számos idézettel világosan igazolható, hogy nincs tévedés az értelmezésben: az ordinalista felfogás is érvényes fogalomnak tekinti a határhasznokat, mérhetőnek a határhaszon arányokat, s a határhaszon arányokkal egyenlőknek az egyensúlyi árárányokat.²⁰ Hicks az 1956-ban megjelent „A revision of demand theory” c. könyvében is feltételezi a határhasznok létezését, sőt határozottan állítja, hogy a határhaszon arányok mérhetőek.²¹ (A „Value and Capital”-t 1939-ben írta meg.) Az ordinális felfogás tagadja az összhason mérhetőségét, de Hicks is, Schultz is (mindketten az ordinális felfogás képviselői!) „fillérre” mérhetőnek tartja a határhasznok arányát.

A „klasszikus”- és neo-határhaszon-elméletnek a részhaszonösszegekről és a határhasznokról, azok arányairól vallott felfogása tehát megegyezik a lényegyet tekintve.

Végül a teljesség kedvéért. A „klasszikus” határhaszon-elmélet nem elégedett meg annak megállapításával, hogy az egyén haszonmaximumra törekszik, hanem iparkodtak megismerni a szükségletek, valamint a kielégítésük nyújtotta élvezet mélyebb természetét is. Hozzátehetjük: vizsgálódásaik nem sok eredményt hoztak. A neo-szubjektivisták elmélet általában nem vizsgálja mélyebben a haszon természetét; posztulátumként fogadja el, hogy az egyén az elérhető haszon maximumára törekszik fogyasztási szerkezetének kialakításakor. De semmi sem változott azon a tényen, hogy magyarázatának alapja és kiindulópontja egy individuál-pszichológiai hipotézis – a fogyasztói haszon maximálása. Tegyük ehhez hozzá: az indifferencia-elmélet olyan látszatot akar kelteni, mintha a szubjektum lelki világának, tevékenysége szubjektív mozgatórugóinak boncolgatása helyett a fogyasztó magatartását vizsgálná objektív módszerekkel. A valóság azonban itt is más. Ami induktív úton megfigyelhető: a fogyasztó válogatása az ársík pontjai között. Sohasem észlelhető, hogyan válogat a fogyasztó például a konvex közömbösségi felület pontjai között; – s nem is ezt vizsgálja a neo-határhaszon-elmélet. A közömbösségi tan, mint a személyes szükségletek rangsorolásának, a fogyasztói kereslet szerkezte alakulásának magyarázata – éppen úgy, mint a „klasszikus” határhaszon-elmélet – a szubjektum hedonista törekvéséről szóló apriori tételből dedukálva, nem pedig tapasztalati tényekből általánosítva építi fel a maga elméleti rendszerét. A modern szubjektivisták bírálják a „hedonista” közgazdák; magukról pedig azt állítják, hogy elvetik a hedonizmusról szóló felfogást. Ténylegesen azonban csak az élvezet, illetve a haszon természetének, s általában a haszonmaximálással kapcsolatos motiváció vizsgálatát mellőzik. Ám nem vetik el, hanem ellenkezőleg *axiómának tekintik* a fogyasztó hedonizmusát, a szubjektív haszon, az élvezet maximumára való törekvést!

Láttuk tehát, hogy a „klasszikus” – és a neo-határhaszon-elmélet – mint a személyes szükségletek rangsorolásának magyarázata – közötti különbségek egyáltalán nem alapvetőek, hogy az utóbbi *lényegét tekintve* azonos az előbbivel. A „klasszikus” határhaszon-elmélet alapjait ért marxista bírálatok tehát érvényesek a neo-határhaszon-elméletre is.

Lássuk kissé részletesebben, hogy miért tarthatatlan a közömbösségi elméletnek az összhasonról, s annak maximálásáról szóló alapkoncepciója!

sával, azaz a két mennyiséghez tartozó haszonnagyság, „határhaszon” egyezik. Egyensúlyi helyzetben az X és az Y jószág haszonfokainak hányadosa egyenlő áraik arányával.

Látható, hogy a két szerző terminológiájának némi eltérése nem lényegi különbség, hogy érdemben Schultz is realitásnak tartja a határhaszon fogalmát, sőt mérhetőnek a határhasznok hányadosát!

²⁰ „Tangency between the price-line and an indifference curve is the expression, in terms of indifference curves, of the proportionality between marginal utilities and prices.” (Hicks: Value and Capital. 17. o.)

²¹ „All that we shall be able to measure is what the ordinal theory grants to be measurable – namely the ratio of the marginal utility of one commodity to the marginal utility of another.” („A revision . . .” 12. o.)

1.3. A fogyasztói összhaszon és a fogyasztói egyensúly

Az összhaszonkvantum ordinális felfogása tagadja, hogy az összhaszon mennyisége – vagy akárcsak relatív nagysága is – mérhető, de állítja, hogy az összhaszon nagyságok egyenlőségei és egyenlőtlenségei – indexekkel – kvantifikálhatók. Az összhaszonkvantumok azonosságainak és különbségeinek egyértelmű megállapíthatóságáról szóló tétel azt feltételezi, hogy az adott összetételű jószágkombinációkhoz határozott szubjektív haszonnagyság tartozik, amelyet ugyan nem tudunk mérni, de nagyságrendjüket kifejezhetjük. Ugyanez az elmélet a határhaszonnál már azt is állítja, hogy mérhető relatív nagysága, határozott számmal kifejezhető a határhasznok hányada; s ezzel feltételezi, hogy mind a számlálóban, mind a nevezőben szereplő határhaszon összemérhető nagyság.

A tudomány ismer olyan eseteket, amelyekben mennyiségeknek nem mérhető abszolút nagysága, de mérhető relatív nagysága, sőt olyan eseteket is, amelyekben mennyiségeknek még relatív nagysága sem mérhető, s csak mennyiségi sorrendet állapíthatunk meg közöttük. De más kérdés valamely jelenség mérhetősége, és megint más létezése. Ha létezik (sőt állítólag mérhető) két változó hányadosa, akkor szükségképpen fel kell venniük e változóknak meghatározott abszolút értékeket; kell lenniük összetartozó abszolút nagyságaiknak; relatív nagyságuk csak azért kvantifikálható (hányadosként, vagy egyenlőségként, illetve egyenlőtlenségként), mert *van* abszolút nagyságuk, legfeljebb ezek a tapasztalat számára – a mérőeszközök tökéletlensége vagy egyéb körülmények miatt – nem megközelíthetők.²² A szubjektivista elmélet minden válfaja eredendően azért hibás, mert feltételezi az összhaszon kvantum létét.

A „klasszikus” határhaszon-elmélet abból indul ki, hogy az egymástól független részhaszon-összegeknek van valamiféle közös mértékegységük, amelyek alapján összhaszonná szummázódnak. A neo-határhaszon-elmélet azt teszi fel, hogy a rész-szükségleteknek van valamiféle közös mértékegységük, amelyeknek alapján össz-szükségletté szummázódnak, s ennek a kielégítése valaminő össz-élvezetet, összhasznot okoz. (Ez az összhaszon megoszlik az egyes jószágfajtákhoz tartozó részhaszonösszegek között.) *De sem a hasznoknak, sem a szükségleteknek nincs közös mértékegységük.*

Nem beszélhetünk-e mégis valaminő értelemben az egyén által elfogyasztott termék-halmaz nyújtotta összhaszonnál? De igen, beszélhetünk, ám csak bizonyos összefüggésben. Különböző jószágfajták meghatározott mennyiségeiből álló jószág-halmaz hasznos a fogyasztónak. Megállapítható-e ezen jószág-halmaz nyújtotta összhaszon abszolút nagysága? Nem állapítható meg, mert az adott összetételű jószág-halmaz abszolút nagysága sem fejezhető ki számként, mert az összetevő használati értékek összegezhetetlenség. Adott jószág-halmaz csak meghatározott irányú és abszolút értékű n dimenziós vektorként fejezhető ki. Ha a fogyasztó egyetlen jószágfajta vásárlását sem csökkenti, de egyeseik mennyiségét növeli, másokét esetleg változatlanul hagyja, akkor egyértelműen

²² Az atomsúlyokat korábban csak azért mérhette relatíve a tudomány, mert az atomoknak valóban van olyan minőségileg közös tulajdonságuk, ami lehetővé teszi a relatív mérést: ti. az, hogy súlyosak. Ma már tökéletesebb eszközökkel megmérték az atomoknak abszolút súlyát is. Az áruk értéke mérhető relatíve – a csereértékkel, az árral –, méghozzá azért, mert van az árukban olyan minőségileg közös tulajdonság, ti. az, hogy valamennyien munkatermékek, ami lehetővé teszi a relatív mérést, s csak a termelési viszonyok, az áruviszonyok akadályozzák meg, hogy az érték abszolút nagyságát természetes mértékegységben – munkaidőben mérjük. A használati értékek nyújtotta hasznosság mérése azonban – általában és átfogóan – lehetetlen, mert a termékek használati értéke, a javak hasznossága minőségileg különböző, nincsen bennük minőségileg közös, ami alapul szolgálna arra, hogy megmérjük a hasznok viszonylagos nagyságát, hogy kifejezzék két jószágfajta hasznának hányadosát. Ugyanezért nem mérhető a szükségletek abszolút vagy relatív nagysága sem. Egészen más dolog az, hogy a fogyasztó bizonyos szempontból összeveti hiányérzeit kiadási szerkezetének meghatározásakor. (E problémákkal a továbbiakban részletesebben foglalkozom.)

megállapíthatjuk, hogy az elfogyasztott jószágghalmaz növekedett. Ebben az esetben azt mondhatjuk, hogy egyértelműen növekedett a jószágghalmaz nyújtotta hasznosság is. Az össz-szükségletet azonban még vektorként sem foghatjuk fel, hanem legfeljebb a szám-n-esek analógiájára²³ értelmezhetjük. Ha az egyik rész-szükségletünk sem növekszik, de bizonyos rész-szükségeink a fogyasztásnövekedés által csökkennek, össz-szükségletünk csökkentéséről beszélhetünk. Nem feltétlenül biztos azonban, hogy az elfogyasztott termékghalmaz egyértelmű növekedésével az össz-szükséglet csökken. A megemelkedett jövedelemből vásárolt nagyobb jószágghalmazról bátran állíthatjuk, hogy a fogyasztónak nagyobb hasznot biztosít az alacsonyabb jövedelemből vásárolt kisebb jószágghalmaznál, de nem állapítható meg, hogy csökkent-e az össz-szüksége. Amennyiben azonban a fogyasztási pont egyes komponensei csökkennek, mások növekednek, a fogyasztott termékghalmazok közvetlen egybevetésével sem egyenlőséget, sem egyenlőtlenéget nem konstatálhatunk. Ez esetben még kevésbé mondhatjuk meg, hogy az összehasonlított jószágghalmazok biztosította hasznok egyenlők vagy egyenlőtlenek; és semmit sem mondhatunk arról, hogy melyik jószágghalmaz elégíti ki nagyobb mértékben az össz-szükségletet.

Az indifferencia-elmélet azonban azt állítja, hogy – a közömbösségi felület mentén – az össze nem vethető fogyasztási pontokhoz tartozó összhaznosságok egyenlők, ugyanolyan mértékben elégítik ki az össz-szükségletet; adott ársík ugyancsak össze nem vethető fogyasztási pontjaihoz tartozó hasznosságokról pedig azt állítja, hogy egyenlőtlenek, hogy az össz-szükségletet különböző mértékben elégítik ki.

A modern szubjektivista elméletnek különösen az az alapkoncepciója hibás, hogy a preferencia-skálák függetlenek a jövedelem- és az árviszonyoktól, hogy a fogyasztó a vásárlóképességétől teljesen független „tombola-nyeremények” között válogat. A valóság árúviszonyok között csak az ársíkjának pontjai képviselte jószágghalmazok között²⁴ válogathat; nem választ olyan fogyasztási pontot, amely az ársík alatt van (ha az ársík szerkesztésekor figyelembe vesszük a megtakarításokat is), és nem választ *that* olyan fogyasztási pontot, amely az ársík felett van. Természetesen a fogyasztó mondhat értékítéletet olyan termékghalmazról is, amely adott vásárlóképességéből számára nem elérhető. Csakhogy ez az értékítélet megváltozik, mielőtt – a vásárlóképesség emelkedésével – a szóban forgó jószágghalmaz elérhetővé válik. Elégge nyilvánvaló, hogy a fogyasztói értékítélet mindenekelőtt a jövedelem- és az árviszonyok módosulásával változik. Ám ha abból indulunk ki, hogy a „preferencia-skálák” mindenekelőtt a jövedelem- és az árviszonyok függvényei, a közömbösségi felületek rendszere magától szétesik.

Mind a „klasszikus”-, mind a neo-határhaszon-elméletnek közös lényege a keresleti és a cserejelenségeknek az a magyarázata, amely szerint a fogyasztó maximálhatja és maximálja az összhazsnot a különböző összetételű jószágghalmazok közötti válogatással. A közömbösségi tan interpretációjában: adott ársík különböző (eltérő magasságú közömbösségi felületen fekvő) pontjait a fogyasztó különböző összhazsnúnak érzékeli; a fogyasztó olyan összetételben költi el jövedelmét, hogy a viszonylag maximális összhazsnú jószágkészletet szerezhesse meg. Vagyis a haszonmaximalási törekvéssel magyarázza a keresleti szerkezetet adott vásárlóképesség esetén, s ugyanezzel a kereslet szerkezet változását, a keresleti görbéket, ha a vásárlóképesség módosul.

A szubjektivista elmélet szerint a maximális összhazsnot jelző fogyasztási pont a fogyasztó számára nyugalmi állapot, egyensúlyi állapot. Ugyanis, ha a fogyasztó az

²³ A szám-hármas, a szám-ötös, szám-n-es abban különbözik a három-, az öt-, az n dimenziós vektortól, hogy sem iránya, sem abszolút értéke nincs.

²⁴ A fogyasztó az elméleti ársík környezetében válogat, mert az ársík a valóságban nem egzakt sík. Uí. adott időszakban adott jószágfajtának változik az ára, sőt ugyanabban az időpontban azonos jószágfajtának különböző árai lehetnek.

adott vásárlóképességéből nem a maximális összhasznú jószághalmaz birtokában van, nem ezt a jószághalmazt szerzi meg, addig „cserél”, addig változtatja kiadásainak szerkezetét, amíg hozzá nem jut a maximális összhasznú jószágkombinációhoz. Ez utóbbi esetben viszont már nem „cserél” tovább; nem változtatja meg kiadásainak összetételét mindaddig, amíg az ársík és a közömbösségi felületek rendszere, a preferencia-skála állandó.

Kétségtelen tény, hogy a fogyasztó valamiképpen rangsorolja szükségleteit kiadási szerkezetének meghatározásakor, a vásárlóképesség módosulásával változik a szükségleti rangsor. Az is tény, hogy létezik a fogyasztó számára bizonyos nyugalmi állapot, egyensúlyi állapot, olyan helyzet, amelyben *úgy érzi, hogy egyik szükségletének kielégítésére sem költött sem túlságosan sokat, sem túlságosan keveset*; vagyis pénzkiadásai nagyjából egyensúlyban vannak; s amely állapot elérésére törekszik keresleti szerkezetének kialakításakor. Ha a fogyasztó úgy érzi, hogy egyes szükségleteinek kielégítésére túlságosan sokat költött, másokra pedig túlságosan keveset, igyekszik kiadásainak szerkezetét megváltoztatni: az előbbi kiadásait csökkenteni, az utóbbiakat pedig növelni. Ha a fogyasztó *kénytelen* (például áruhiány miatt) olyan összetételben elkölteni a pénzt, amely összetétel távol van attól a struktúrától, amelyet egyensúlyban levőnek érez, akkor – legalábbis szubjektíve – *bátrányos helyzetbe* kerül.

Fontos hangsúlyoznunk, hogy létezik a pénzkadásoknak olyan szerkezete, amelyet a fogyasztó egyensúlyban levőnek érzékel, s hogy ennek a kiadási struktúrának megteremtésére törekszik vásárlásainak mérlegelésekor, mert ha tagadjuk a kiadások mérlegelésének tényét, a szubjektív egyensúlyi állapot létét és fontos szerepét a fogyasztói kereslet alakulásában, nem érthetjük meg a kereslet alakulásában mutatkozó törvényszerűségeket, nem bírálhatjuk hatékonyan a határhaszon-elméletet, s ami talán a legfontosabb: lebecsülhetjük annak fontosságát, hogy egyfelől a fogyasztói kereslethez igazítsuk a kínálatot, másfelől pedig a keresleti tényezők módosításával tudatosan befolyásoljuk a szükségleti rangsorolást, a fogyasztói kereslet szerkezetét.

Azt mondtam, hogy létezik a kiadásoknak olyan megoszlása, amelyet a fogyasztó egyensúlyban levőnek érez, s éppen ezért megteremtésére törekszik. Számos ok miatt azonban csaknem sohasem költheti el olyan összetételben a jövedelmét, amely megoszlást kiegyensúlyozottnak érzékel,²⁵ de a törekvés kétségkívül megvan ennek a kiadási szerkezetnek a megteremtésére.

Mindjárt le kell szögezmem: ellentétben a közömbösségi felületek elméletével a helyes elméleti alapokon nyugvó keresleti tan a legelvontabb modellben sem ábrázolhatja az egyensúlyi állapotot az ársík egyetlen pontjaként; nem állíthatja, hogy egyetlen, szigorúan meghatározott összetételű jószághalmaz – és csakis ez a termék-halmaz – biztosítja a fogyasztónak az egyensúlyi érzetet. A fogyasztó sokféle, az adott ársíkon fekvő, de egyébként eltérő összetételű fogyasztási pont által reprezentált jószághalmazról is úgy érzi, hogy megvásárlása esetén arányosan, harmonikusan költötte el jövedelmét. Valóban közömbös a fogyasztónak, hogy e termékösszetételek közül melyiket vásárolja meg. *Nem egyetlen nyugvópontot érez az egyén közömbösnek az ársíkon, hanem valaminő elég nagy, elmosódó szélű foltot.*²⁶

²⁵ A fogyasztó kiadásainak megoszlását korántsem az egyensúlyra való törekvése szabja meg kizárólagosan.

²⁶ Gyakorlatilag legalábbis két szempontból igen fontos, hogy a közömbösség az ársíknak nem egyetlen pontjára, hanem véges felületére vonatkozik. Először: a kínálat összetételének determinálásával meghatározhatjuk a kereslet szerkezetét bizonyos határokon belül (de csak bizonyos határokon belül!) anélkül, hogy megsértenők a fogyasztói egyensúlyt. Másodszer: már csak ezért sem törekedhetünk a keresletkutatásban arra, hogy egyetlen pontként jelöljük meg a várható fizetőképes szükségletet, mert a fogyasztó bizonyos határokon belül közömbös a különböző termékösszetételekkel szemben.

A fogyasztó válogatásakor tehát valóban érez bizonyos közömbösséget különböző jószágösszetételek között. *Csak hogy a közömbösség nem az ársíkon kívül létezik, hanem az ársíkon. Az ársíkon kívül nem létezik közömbösség*, mert az adott ársíkon kívüli fogyasztási pontok már valamilyen másik ársíkon fekszenek; az eltérő ársíkhöz pedig a fizetőképes szükségletek eltérő „rangsorolása” tartozik, másféle közömbösségi felületdarabbal. A fogyasztó az árviszonyok között sohasem kerül olyan helyzetbe, hogy az ár- és a jövedelemviszonyoktól *függetlenül* válogathasson különböző termékhalmozatok között; tehát ténylegesen fel sem merül a probléma, hogy az adott ársíkon *kívül* mely jószágkombinációk közömbösek számára. Kiadási szerkezetének tényleges meghatározásában az adott ársík pontjai között kell válogatnia; és csak ezen pontok között mutatkozhat számára differencia vagy indifferencia.

A valóságban tehát nem arról van szó, hogy *elméletileg* csak egyetlen közömbös pont van az ársíkon, tehát nincsen közömbösség, *gyakorlatilag* azonban az elméleti egyensúlyi pont környezetében is közömbösséget észlelünk; hanem arról, hogy *elméletileg* a legabsztraktabb modellben sem egyetlen pont jelzi az egyensúlyi állapotot az ársíkon, s nincsen közömbösség az ársíkon kívül. A neo-határhaszon-elmélet elvont modellje szerint az ársíkon nincsen közömbösség, csak egyetlen pont, a maximális összhaszon-kvantumú fogyasztási pont jelzi az egyensúlyt. Ellenkező esetben nem állíthatná, hogy a közömbösségi görbe deriváltja egyértelműen meghatározza a cserearányokat, hogy az árárányok a határhaszon-arányokkal egyeznek meg.

A nyugalmi állapot tényének elismerésével azt is állítottam, hogy a fogyasztónak előnyösebb – legalábbis egy bizonyos értelemben – az adott ársíkon az egyensúlyi helyzet, a nem-egyensúlyinál. Nem jutottam-e végül magam is az „ordinal preferences” álláspontjára? Nem, nem jutottam! A fogyasztó helyzete *kiadásai szerkezete szempontjából*, ha úgy tetszik, maximálisan előnyös, ha megteremthette kiadásainak egyensúlyát.²⁷ Ám ez az „előnymaximum” nem tekinthető valamiféle előnykvantumnak, ráadásul határozott nagyságú kvantumnak. Nem azért biztosít adott jószágösszetétel egyensúlyi helyzetet az adott ársíkon, mert maximális haszonkvantum tartozik hozzá, hanem megfordítva: azért maximálisan előnyös, *mert* nyugalmi állapotot, egyensúlyi érzetet biztosít.

A különböző összetételű jószághalmozatokhoz kapcsolódó előnykülönbség csak adott vásárlóképesség alapján létezik. Ebből először is az következik, hogy az ársík módosulásával megváltozik az „előnybe részesítés skálája”. Másodszor – és talán ez a lényegesebb: nem vethetjük össze a különböző ársíkokhoz tartozó értékelési sorrendeket. Nem szerkeszthetünk görbéket és felületeket, amelyek ábrázolják a különböző áregyeneseken és ársíkokon az „egyformán előnyös” helyzeteket, amelyek modellezik az „előnykülönbségeket”. Tegyük fel, hogy valamely fogyasztónak háromezer forintból háromezeröttszáz forintra emelkedett a jövedelme. A kétféle jövedelemszínvonalnak kétféle ársík felel meg. (Most közömbös számunkra, hogy a két ársík párhuzamos-e, vagy sem; vagyis hogy módosultak-e az árárányok vagy sem. Feltételünk mindössze annyi, hogy az új ársík magasabb a réginél.) A régi helyzetben a fogyasztó számára létezett a fogyasztási szerkezet szempontjából bizonyos egyensúlyi állapot, tehát ennyiben legkedvezőbb helyzet. Az ársíkon ugyancsak létezik egy elmosódó szélű felületdarab, amely az új jövedelem- és árviszonyok között kialakult egyensúlyi állapotot jelzi. *Az új ársíkon azonban nem jelölhetők meg azok a nem-egyensúlyi fogyasztási pontok, amelyek a régi ársík egyensúlyi pontjával egyenlő előny nagyságot biztosítanak.* Értelmetlen az a kérdésfeltevés, hogy az alacsonyabb ársík egyensúlyi pontja nagyobb

²⁷ A valóságban még ez az állítás sem feltétlenül igaz. A fogyasztó kedvezőbb helyzetbe kerülhet, ha *nem* az egyensúlyi helyzetnek megfelelő fogyasztási szerkezetet választja; ha például alkalmi vétel-lehetőséget ragad meg, jóllehet vásárlásának tárgya nem a legelőtöbb szükségletét elégíti ki.

vagy kisebb összélvezetet biztosít-e a magasabb ársík valamely nem-egyensúlyi pontjánál; nőtt-e vagy csökkent a fogyasztó összélvezete, ha emelkedett a jövedelme, de az új helyzetben valamely ok miatt nem biztosíthatja az egyensúlyi állapotnak megfelelő fogyasztást. Márpedig éppen ezen értelmetlen kérdésre adandó válaszként kidolgozott konstrukció képezi a közömbösségi elmélet lényegét!

A fogyasztónak kétféle, egymástól minőségileg különböző törekvését vonja egy kalap alá az indifferencia-tan; még hozzá mindkettőt a maximális előnyre való törekvés címén. Az egyik: a fogyasztónak az a törekvése, hogy kiadásai szerkezetének alakításával valaminő egyensúlyi helyzetet teremtsen a maga számára. (Ráadásul a törekvés az egyensúlyra nem is az egyetlen motívuma a fogyasztónak a kiadási szerkezet meghatározásakor.) A másik: a fogyasztó törekvése a magasabb reáljövedelemre, vásárlóképessegre. A kétféle törekvés gyökeresen különbözik, nem fejezhető ki egyetlen törekvésként, a maximális előnyre való törekvésként.²⁸ Nem válaszolható meg az a kérdés, hogy nagyobb jövedelem alapján a nem-egyensúlyi állapot nagyobb vagy kisebb „összelőnyt” biztosít-e a kisebb reáljövedelem alapján kialakított egyensúlyi helyzettel.

A fogyasztó törekvésének főiránya: a magasabb reáljövedelem elérése; s ehhez képest másodlagos a törekvés a kiadások egyensúlyának megteremtésére. Ha a fogyasztók reáljövedelme szakadatlanul és érezhetően növekszik, még mindig lehetséges, hogy – esetleg éppen a jövedelemnövekedés állandó és számottevő volta miatt – nem teremthetik meg kiadásaik egyensúlyát; de ilyenkor is minden kétséget kizáróan megállapítható, hogy egyre előnyösebb helyzetbe kerülnek, mind objektíve, mind szubjektíve. Ráadásul a jövedelem-emelkedéssel kapcsolatos változások kvantifikálhatók és ábrázolhatók is, míg a kiadási szerkezettel kapcsolatos előnyök változásai – nem kvantifikálhatók és ábrázolhatók. Idézett cikkemben kimutattam, hogy ha objektíve nő a reáljövedelem, tehát ha az új fogyasztási vektor egyértelműen nagyobb a régi fogyasztási vektornál, a modern szubjektivista elmélet habozás nélkül alacsonyabb közömbösségi felületet illeszthet az alacsonyabb fogyasztási ponthoz és magasabb közömbösségi felületet a magasabb fogyasztási ponthoz. Ám ha olyan fogyasztási pontokkal van dolga, amelyekről objektív alapon nem mondható meg: melyik nagyobb és melyik kisebb, semmit sem mondhat érdemben arról, hogy melyik fogyasztási szerkezet biztosítja a nagyobb előnyt. E tényben csak az jut kifejezésre, hogy a kétféle fogyasztói törekvés – és a velük kapcsolatos kétféle előny – nem hozható „közös nevezőre”, hogy az adott vásárlóképesseg alapján kialakított fogyasztási szerkezettel kapcsolatos előnykülönbségek csak másodlagos jelentőségűek (bármilyen fontos is figyelembevételük a forgalompolitika szempontjából), viszonylagosak, nem kvantifikálhatók, nem ábrázolhatók, s nem fejezhető ki ugyanabban a rendszerben, amelyben a reáljövedelmekkel, a vásárlóképesseggel kapcsolatos előnykülönbségeket jelöljük. A fenti helyzet („alacsonyabb vásárlóképesseg alapján kiadási egyensúly – magasabb vásárlóképesseg alapján egyensúlytalanság”) az előnyök szempontjából: a magasabb reáljövedelem egyértelműen előnyösebb helyzetet biztosít az alacsonyabb reáljövedelemnél; az egyensúlyi helyzet mindenféle ársíkon általában előnyösebbnek tekinthető a nem-egyensúlyi helyzettel. A minőségileg kétféle „előny” nem integrálódik, mert nem integrálódhat valamiféle össz-előnné.

*

²⁸ A kétféle fogyasztói törekvés közötti minőségi különbség elmosásával válik lehetővé az indifferencia-tan számára, hogy kapcsolatba hozza a fogyasztó törekvését a tőkés törekvésével. A szubjektivista elmélet felfogásában végül a tőkés is azért törekszik maximális profitra, hogy jövedelmének maximalálásával a legnagyobb fogyasztói hasznot érhesse el (beleértve olyan „fogyasztást” is, mint „a hatalomvágy kielégítése”). Ebben az interpretációban már csak valóban egyetlen motívációja van a gazdasági cselekvésnek: a törekvés az előnyök maximalására.

Tulajdonképpen nem lenne feladata a közgazdának, hogy megkísérelje feltárni azokat a szubjektív motívumokat, amelyek meghatározzák az egyéni (illetve a családi) kiadási és fogyasztási szerkezetek alakulását; e feladatot a pszichológusokra bízhatná. Maga megelégedhetnék annak megállapításával, hogy valóban létezik a fogyasztó számára adott vásárlóképesség alapján egyensúlyi állapot (amelytől erőszakosan eltérítve legalábbis szubjektíve hátrányos helyzetbe kerül), léteznek a keresleti görbék alakulásának statisztikailag rögzíthető törvényszerűségei.

A közgazda ilyen eljárásának helyességét az is alátámasztaná, hogy a kereslet alakulásának törvényszerűségei nem mikroökonómiai, hanem makroökonómiai jellegűek; nagyobb társadalmi csoportonként (például azonos társadalmi réteghez tartozó azonos fejekénti jövedelemmel rendelkező fogyasztók) és össztársadalmi méretekben nyilvánulnak meg, s az egyének (családok) kiadási szerkezete csoportjuk törvényszerű átlagai körül szóródik. A társadalmi rétegek keresleti szerkezete nem egyszerűen az individuális kiadási szerkezetek aggregátuma. Nem az individuális kiadási szerkezeteket kell tanulmányoznia a közgazdának, hanem a társadalmi rétegek és az összfogyasztó keresleti szerkezetét. Továbbá: objektív körülmények, az objektív keresleti tényezők határozzák meg az egyéni kiadások megoszlását a különböző jöszágcsoportok között, a szükségletek rangsorolását; még hozzá nem minden fogyasztó számára másként, hanem a fogyasztókban tipikus reakciókat kiváltva bizonyos törvényszerűségek szerint. Az objektív keresleti tényezők szabályszerű reakciókat váltanak ki a fogyasztókban, s a közgazdának az az elsődleges, sőt tényleges feladata, hogy vizsgálja e keresleti tényezők és a keresleti szerkezet objektíve kimutatható függvény-kapcsolatait. Az objektív keresleti tényezők és a kereslet tényleges szerkezete közötti szubjektív közvetítő közegnek, a szubjektív rangsorolás mechanizmusának fontosságát csak azért kell hangsúlyoznunk, hogy felhívjuk a figyelmet: a fogyasztói rangsorolásnak *nem* megfelelő kínálati szerkezet elégedetlenséget kelthet a fogyasztóban, s ráadásul zavarokat okoz a népgazdaságban; s hogy a fogyasztói rangsorolás módosítható a keresleti tényezők változtatásával. Mivel kimutattuk, hogy a fogyasztói haszon, előny maximálásáról szóló nézet hamis, megmaradhatnánk a negatívumnál, hogy a szubjektivistá elmélet *nem* magyarázhatja meg a keresleti szerkezet alakulását.

Am ha megmaradunk a negációnál, önkéntelenül is felmerül a kérdés: vajon nem a fogyasztói haszon maximálásáról szóló hipotézis az egyetlen lehetséges magyarázata-e a fogyasztó egyéni magatartását szabályozó mechanizmusnak?!

Az alábbiakban röviden vázolom tézisemet, amely – megfigyeléseim szerint – a valóságnak megfelelően magyarázza a szükségletek rangsorolásának – legalábbis egyik – főmotívumát; s amely gyökeresen különbözik a fogyasztói haszon maximálásáról szóló nézettől. E magyarázat lényege: a fogyasztó arra törekszik, hogy a különböző kielégítetlenül maradt szükségletei nagyjából azonos intenzitásúak legyenek, s e törekvés a főmotívuma a kiadási szerkezet meghatározásának.²⁹

Áruviszonyok közepette a fogyasztónak minden jöszágfajta irántuló szükséglete a fizetőképessé válás mértékében elégül ki, tehát minden szükséglete kettéhasad a fizetőképés részre, s a fizetőképességen túl fennmaradt kielégítetlen részre. A kielégítetlen fogyasztói szükséglet – bizonyos erősségű hiányérzet. A különböző jöszágfajtákkal kapcsolatos kielégítetlenség érzete eltérő intenzitással jelentkezhet. A vásárlóképesség nem

²⁹ A keresleti szerkezetet számos más tényező is befolyásolja. A szükségleti rangsort alakítja a megszokás is, meg ennek ellentéte, a pillanatnyi benyomás is. A kiadások tényleges szerkezetét meghatározzák olyan tényezők is, hogy a kiadások egy része fix jellegű, és csak a fennmaradó jövedelemrésszel rendelkezik szabadon a fogyasztó, hogy egyes termékek vásárlása nem kontinuens jellegű, tehát e termékek – pl. a tartós fogyasztási cikkek – megvásárlására egyszerre nagyobb összeget kell fordítania stb.

határozza meg közvetlenül, hogy az egyes jószágfajtákra irányuló szükségleteit milyen mértékben elégítheti ki a fogyasztó, hanem csak keretet szab a szükségletek fizetőképessé válása számára: a fogyasztó különböző arányokban oszthatja meg pénzkiadásait a különböző jószágfajták között. A vásárló elköltheti pénzét oly módon, hogy fennmaradt hiányérzetei igen különböző intenzitással jelentkeznek; egyesek nagyon égetőek maradnak, míg mások nagyjából telítettnek mutatkoznak. Ebben az esetben a fogyasztó szükségletei nincsenek egyensúlyban. Amennyiben a fogyasztó úgy alakítja ki pénzkiadásait, hogy mindenekelőtt legégetőbb hiányérzetei követelésének igyekszik eleget tenni, olyan szükségletei rovására, amelyek kevésbé égetőek, szükségletei nagyjából egyensúlyba kerülnek; úgy érzi, hogy egyik jószágfajtára sem költött sem túlságosan sokat, sem túlságosan keveset.

A szükséglet szubjektív érzet; a hiány erősségét a fogyasztó csak nagyjából, csak hozzávetőlegesen érzékeli. A „nem túlságosan sok” és a „nem túlságosan kevés” meghatározás az egyes kiadáscsoportokkal kapcsolatban, az egyensúlyi állapotnak megjelölése az ársíknak elmosódó szélű felületdarabjaként, a fogyasztó közömbössége az adott vásárlóképesség alapján elérhető bizonyos termékösszetételekkel szemben éppen azt fejezi ki, hogy a fogyasztó a szükségletek intenzitás-különbségeit csak nagyjából érzékelheti, hogy a kielégítetlen szükségletek egyenlősége mindig csak körülbelüli egyenlőség lehet.

A szükségleti egyensúly megteremtésére irányuló törekvésekről szóló álláspontom, meg a fogyasztói haszon maximálásának teóriája közötti alapvető különbség jellemzőeként az alábbiakra kívánok rámutatni. A különböző szükségletek eltérő erősséggel, makacssággal jelentkeznek; *s ebben az értelemben* valóban összevetheti és össze is veti őket a fogyasztó. Ezt teszi, amikor választ, hogy adott időszakban melyik más szükséglet vagy szükségletek rovására elégítse ki a legintenzívebben jelentkező szükségletet vagy szükségleteket. *Csak* *hogy ez az egybevetés mégsem jelenti, hogy az érzett szükségletek, az egyes hiányérzetek valaminő közös mértékegységű összhányérzetté összegeződnek.* Ahogyan a különböző szükségletek kielégítésével kapcsolatos élvezetek, hasznok, előnyök nem egyneműek, s nincsen bennük semmiféle olyan „közös nevező”, amelynek alapján az egyes élvezetek összelevezetté, az egyes hasznok összhaszonná szummázódna, éppúgy nem összegeződhetnek valamennyire is egynemű összértékekké a szükségletek (amelyek bizonyos értelemben az élvezetek és a hasznok negatív megfelelői). Az egyén az adott pillanatban többé-kevésbé érzékelheti, hogy mi most, vagy mi lesz a közeljövőben a legégetőbb szükséglete, amelyet rendszerint más, kevésbé égető szükséglet rovására elégít ki. Az egyik szükségletféleség kielégítése azonban sehogyan sem pótolhatja a másik fajtájú, kielégítetlenül maradt szükséglet kielégítését; a kielégítetlen szükséglet továbbra is fennmarad, másnemű, önálló szükségletként.

Korábban rámutattam arra, hogy a fogyasztói egyensúlyi állapot a kiadások szerkezete tekintetében bizonyos értelemben előnyösebbnek tekinthető a nem-egyensúlyi állapothoz. Ismételtén hangsúlyoznom kell azonban: a szükségleti egyensúly nem szükségleti minimum vagy haszonmaximum. Szólottam arról, hogy a fogyasztói összhaszonról csak abban az értelemben beszélhetünk, hogy az összefogyasztás egyértelmű változása esetén az összhaszon változását is konstatálhatjuk, de ha nem állapíthatjuk meg az összefogyasztás módosulásának irányát, nem mondhatunk semmi verifikálhatót az összhaszon változásának irányáról. Még inkább így áll a dolog az összhányérzetek alakulásával. Amennyire világos, hogyha valamennyi részkielégületlenségi érzés egyöntetűen csökken, akkor egy bizonyos értelemben beszélhetünk kisebb összhányírról; éppúgy világos, hogy azonnal értelmetlenné válik az „összhány” növekedése vagy csökkenése, mihelyt valamely szükségletet – adott vásárlóképesség alapján – egy másik rovására elégítem ki. A szükségletek körülbelül azonos intenzitása nem a fogyasztó elégedett-

sége! A hiányérzet erőssége, a fogyasztó elégedettségének vagy elégedetlenségének alakulása dinamikus folyamat, amely elsősorban a reáljövedelem alakulásával kapcsolatos. Ha a reáljövedelem folyamatosan és megfelelő ütemben emelkedik, akkor a fogyasztó hiányérzetét gyengítheti. A szükségletek alakulásának vetületéből is – talán még világosabban – azt látjuk tehát, hogy semmiképpen sem erőszakolható egyetlen statikus modellbe a fogyasztó törekvése a nagyobb jövedelemre – növekvő szükségleteinek fokozott kielégítésére – és a szükségleti egyensúly megteremtésére. Sőt: a szükségletek aspektusából az is kitűnik, hogy míg a fogyasztó törekvése a nagyobb összefogyasztásra kizárólagos irányzat, addig a kiadási szerkezet meghatározásában legfeljebb fő, de semmiképpen sem kizárólagos, teljesen sohasem megvalósuló tendencia a szükségleti egyensúly megteremtésére irányuló törekvés.

Végül, de nem utoljára: mivel a szükségleti egyensúlyi állapot, s közte, meg a nem-egyensúlyi állapotok közötti előnykülönbségek mindig csak adott ársíkon léteznek, különböző ársíkokon össze nem vethetők, *nem adódnak az ársíktól, s annak gradienstől független „cserearányok”, „helyettesítési határráták”, „határhaszonarányok”, vagy éppen „határszükségleti arányok”, amelyek nem-egyensúlyi állapotban eltérnek, egyensúlyi állapotban megegyeznek az ársík gradienst meghatározó piaci arányokkal.* A kielégítetlen szükségletek intenzitáskülönbségeiről, illetve körülbelüli azonosságáról szóló nézetem *tagadja az ún. keresleti arányok létezését* (a szubjektivista elmélet szerint akkor van összegyensúly, ha a profitmaximumot kifejező kínálati arányok megegyeznek a fogyasztói haszon-maximumot kifejező keresleti arányokkal.) *Azt állítom, hogy csak piaci arányok léteznek, amelyeket alapvetően a „kínálati arányok” (végső soron a – marxi értelemben vett – értékarányok) határoznak meg, és az érvényes arányok – a jövedelemszínvonallal együtt – determinánsak a szükségleti intenzitások, tehát a fogyasztói egyensúlyi állapot szempontjából.* Mivel válogatási lehetőség, differencia és indifference csak az adott ársíkon van valójában a fogyasztó számára, a „helyettesítési arányok” – mind az egyensúlyi helyzetben, mind a nem-egyensúlyi helyzetben – egyszerűen maguk az érvényes piaci arányok.

*

Láttuk, hogy találhatunk olyan magyarázatot, amely anélkül világítja meg a fogyasztói egyensúly értelmét, hogy a fogyasztói egyensúlyra való törekvést azonosítja a haszon-maximalálással, amely nem kísérli meg, hogy közös modellbe erőszakolja a nagyobb összefogyasztásra való törekvéssel, és nem ruhazza fel szubjektív értékelméleti jelleggel a fogyasztó személyes szükségleteinek rangsorolását.

Am ha találhatunk is helyes, a valósággal összhangzatos magyarázatot a fogyasztó magatartásának szubjektív mozgatóira; változtatlanul igaz, hogy a közgazdáknek nem a szubjektív motívumok boncolgatásában kell elmélyedniük (nehezen vagy sehogyan sem verifikálható hipotéziseket gyártva), hanem az objektív keresleti tényezőket s ezek hatásait kell tanulmányozniuk, sohasem feledkezvén meg arról, hogy az objektív keresleti tényezők szubjektív reakciókat váltanak ki, hogy mindig a szubjektumon keresztül és sohasem annak megkerülésével hatnak a keresleti szerkezet alakulására.

2. Az általános szubsztitúció képzetének bírálata

2.1. Az általános szubsztitúció hipotézise

A „klasszikus” határhaszon-elmélet szerint az össz-szükséglet az egymástól független szükségletek halmaza, az összefogyasztás az egymástól független szükségletek kielégítésének folyamata, az összhaszon az egymástól független részhaszon-összegek szum-

mája. A közömbösségi elmélet tagadja a szükségletek és a hasznok függetlenségét: a „klasszikus” határhaszon-elméletet bírálva nemcsak azt állítja, hogy egyes jószágok rokonságban vannak, hanem azt is feltételezi, hogy a rész-szükségletek össz-szükségletté szummázódnak, az össz-fogyasztás az egységes és általános össz-szükséglet kielégítése, az összélvélet, az összhaszon ezen általános össz-szükséglet kielégítésével kapcsolatos. Az indifferencia-tan szerint az általános és egységes össz-szükségletet elégíti ki minden jószágfajta, következésképpen a fogyasztásra szánt, illetve elfogyasztott készletben szereplő jószágfajták közötti alapvető kapcsolat a szubsztitúció; a rokonság másik fajtája, a komplementerség, valamint a jószágfajták közötti függetlenség mindig csak részösszefüggés egyes meghatározott jószágfajták viszonylatában, az általános szubsztitúció keretei között.

A „klasszikus” határhaszon-elmélet valóban figyelmen kívül hagyja a különböző jószágfajták közötti rokonságot, az indifferencia-elméletnél mégis józanabb álláspontot foglal el ebben a kérdésben. Heller az indifferencia-görbék konstrukcióját bírálva egyebek között a következőket mondja: „Neubauer helyesen utalt arra is, hogy a javak helyettesíthetőségének jelentőségét a közömbösségi vonalak képzete erősen túlozza”.³⁰ A polgári közgazdák között ismert és elismert Hans Meyer is elsősorban az általános szubsztitúció hipotézisének jogosulatlanságát tagadva bírálja a közömbösségi felületek elméletét.

Mit tekint a közömbösségi elmélet a jószágfajták közötti szubsztitúciónak? Az indifferencia-tan a helyettesítési viszony konstatálásánál nem a minőségi, hanem a mennyiségi vonatkozásokból, még hozzá főként az árakkal kapcsolatos mennyiségi vonatkozásokból indul ki. E teória szerint két jószág helyettes: a) ha fogyasztásuk ellentétes irányban változik; b) ha keresletük direkt-árrugalmassága negatív és keresztrugalmassága pozitív, vagyis valamely jószágfajta árának módosulásával saját mennyisége ellentétes irányban változik, a másik jószágfajta pedig az ármódosulással azonos irányban. Ugyanezzel az okoskodással két jószágfajtát kiegészítőnek tekintenek, ha keresztrugalmasságuk negatív; két jószágfajtát pedig akkor tekintenek függetlennek, ha az egyik árváltozása a másik jószágfajta keresletét érintetlenül hagyja.

A javak „rokonsága” és függetlensége a valóságban alapjában véve nem mennyiségi, hanem minőségi kapcsolat; a mennyiségi vonatkozások a minőségi vonatkozásokból következnek; s a mennyiségi összefüggésekből nem állapíthatjuk meg egyértelműen a javak közötti kapcsolatokat jellegét. A javak rokonsága a szükségletkielégítésben betöltött szerepükkel kapcsolatos: különböző jószágfajták akkor állnak „rokonságban”, ha ugyanazt a szükségletet elégítik ki, s függetlenek, ha különböző szükségletek tárgyai. Javak akkor helyettesek, ha ugyanazt a szükségletfajtát alternatív módon elégítik ki; akkor is, ha kombinálják őket a fogyasztásban. Ha a javak között komplementáris kapcsolat van, szintén ugyanazt a szükségletet elégítik ki, de különböző oldalról és együttesen. A javak rokonsága természetesen bonyolultabb annál, semmint skatulyázható lenne a szubsztitúció és komplementerség szerint. Különböző jószágfélék helyettesek is, kiegészítők is. (Pl. a burgonya helyettese is a húsnak, kiegészítője is.) Az ár keresztrugalmasságának ténye és a keresztrugalmasság előjele éppen a fenti minőségi összefüggésekből következik; bár a leírt minőségi kapcsolatokról nem feltétlenül következnek a jellemzett mennyiségi vonatkozások. Például a benzin árának változása nem érinti feltétlenül az autó iránti keresletet, jóllehet komplementáris kapcsolatuk nyilvánvaló. Két független jószágcsoporthoz kapcsolhatóan: az egyik árának változása együtt járhat a másik jószágfajta mennyiségének ellentétes irányú és azonos

³⁰ Heller: Közgazdasági Lexikon. Budapest, 1937. 280. o.

irányú változásával is. A ruházati cikkek árának emelése eredményezheti a tartós fogyasztási cikkek keresletének növekedését, ám ettől nem válnak helyettesekké. Az élelmiszerek árának csökkentése maga után vonhatja az iparcikkek fogyasztásának növekedését, ám ettől az élelmiszerek és az iparcikkek nem válnak komplementárisakká.

Továbbá: a különböző szükségleteket kielégítő javak sem függetlenek az áruviszonyok között; *az egyébként független javakat szoros kapcsolatba hozza az a tény, hogy a szükségletek csak fizetőképessé válásukkal elégülhetnek ki, hogy adott pénzjövetelemből az érvényes árakon kell kielégítenünk a különböző, egymástól egyébként független szükségleteinket, hogy fizetőképes szükségleteink arányait kell meghatároznunk.* Amennyiben adottak az árak és a pénzjövedelem, bármely termékfajta fogyasztását növeli is a fogyasztó, csökkentenie kell a többi termékfajta fogyasztását; ha növeli iparcikk-fogyasztását, csökkentenie kell élelmiszer-fogyasztását. *Különböző jószágfajták mennyiségeinek ellentétes irányú változása az adott ársíkon nem teszi a javakat helyettesekké.*

A javak közötti „rokonság” ténye és jellege nem állapítható meg formális mennyiségi összefüggések alapján!

Az indifferencia-tan szerint a javak közötti alapvető kapcsolat a szubsztitúció; sőt szerinte az *elfogyasztott készlet felosztható olyan jószágcsoporthoz, amelyek egymás helyettesei.* Ezen elmélet képviselői nagyon jól tudják, hogy vannak kiegészítő és vannak független javak is; *hogyan oldják fel hát valamennyi kapcsolatot a szubsztitúcióban?* Az ismertetett formális szemlélet alapján!

A közömbösségi tan a következőképpen okoskodik. Induljunk ki abból, hogy a készlet három (X, Y és Z) jószágfajtából áll. Tegyük fel, hogy az X és az Y jószágfajta komplementáris, vagyis az X termék árának (P_x) változásával mind az X jószágfajta mennyisége (q_x), mind az Y jószágfajta mennyisége (q_y) ellentétes irányban módosul, a Z jószágfajta mennyisége (q_z) és a P_x pedig azonos irányban változik. Az X jószág és az Y jószág mennyiségeit összevonva ($q_x + q_y$) megállapítja, hogy az X + Y jószágcsoporthoz helyettese a Z józágnak. Tegyük fel továbbá, hogy az Y jószág független: a q_y változatlan marad a P_x módosulása után is. A közömbösségi tan ez esetben az Y + Z jószágcsoporthoz állapítja meg, hogy helyettese az X jószágfajtanak.

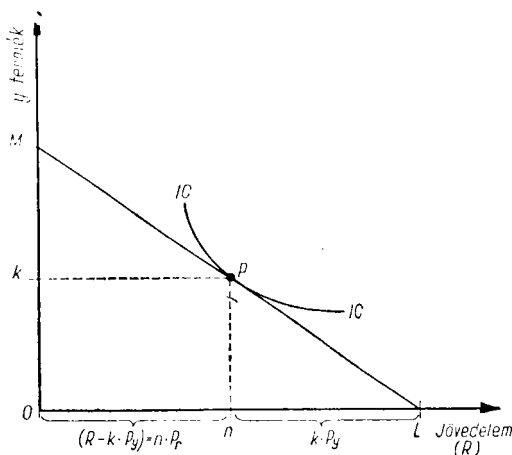
Hans Meyer – már említett – kritikájának lényege a következő: nem tekinthetjük a javak között általános összefüggésnek a szubsztitúciót; például bizonyos mennyiségű húst és bizonyos mennyiségű sötét fogyasztunk, de növekvő sófogyasztással nem helyettesíthetjük a csökkenő húsfogyasztást. Ez a bírálóat azonban primitív az indifferencia-elmélet színvonalához képest. Vonjuk össze egy jószágcsoporthoz a húst és a hozzá szükséges sötét, s megszózott hús máris helyettese az összes többi jószágcsoporthoz, a közömbösségi tan logikája szerint. Az ilyenfajta bírálóat valóban nem ingathatja meg az ordinális preferenciák teóriájának alapjai.

Az indifferencia-tan módszertanában igen fontos szerepet játszik az az eljárás, hogy minden Y_1 terméket szembeállít a pénzjövedelemmel, a vásárlóképességgel. A gondolatmenet lényege a következő: induljunk ki abból, hogy az Y_1 jószágfajta árát kivéve – valamennyi jószágfajta ára adott. Ebben az esetben a nem Y_1 jószágfajtákra költött pénzösszeg, az Y_1 árösszegevel csökkentett jövedelem meghatározott jószág-volumen reprezentál. Szerkesszünk koordináta rendszert, amelynek egyik tengelyére az Y_1 jószágfajta mennyiségét vesszük fel (természetes egységben vagy pénzben), a másik tengelyére pedig a pénzjövedelmet. A jövedelem-tengely egységei – pénzbeni jövedelmek; pontjai egyben olyan józághalmazokat reprezentálnak, amelyben nem szerepel az Y_1 jószágfajta. A koordináta síkja bármely pontjának egyik kompo-

nense az Y_1 jószágfajta mennyiségét méri, másik komponense az Y_1 vásárlására fordított pénzösszeggel kisebbitett pénzjövedelem, vásárlóerő. Az árak változatlanok lévén, ez utóbbi komponens – az Y_1 jószágfajta nem tartalmazó – megvásárolható, vagy megvásárolt jószágphalmaz volumenét kvantifikálja.

E koordináta rendszerben az áregyenes-seregnek van értelme. Valamely ML áregyenes (1. sz. ábra) iránytényezője a P_1 és az általános árszínvonal aránya. Az áregyenes és a jövedelmi tengely metszéspontja (L) pénzjövedelem nagyságot jelöl, s egyben azt a jövedelem-felhasználási módot, hogy semmit sem költenek az Y_1 termék vásárlására, tehát az adott árakon pénzösszeggel kifejezett termékphalmazt, amelyben nem szerepel az Y_1 jószágfajta. Az Y tengely és az áregyenes metszéspontja (M) az Y_1 jószágfajta azon mennyiségét mutatja, amely P_1 áron a teljes R pénzjövedelemből vásárol-

1. sz. ábra

ható. Az áregyenes többi pontjai azokat a kombinációkat mutatják, amelyben vásárolható az Y_1 és a fogyasztásban szereplő többi termék (ez utóbbiak az adott árakon pénzösszeggben kifejezve); a jövedelmi tengelyen az On távolság az egyéb javakra, az nL távolság az Y_1 termékre fordított pénzjövedelmet méri.

A modern szubjektivisták elmélet azonban nemcsak áregyeneseket, hanem közömbösségi görbesereget is rajzol a koordináta-rendszerbe;³¹ helyettesekként állítva szembe az Y_1 jószágot és a pénzjövedelmet. Azt mondja: ha az árak adottak, akkor létezik a preferencia-skála; megrajzolhatók a közömbösségi görbék; megjelölhetők az Y_1 jószágnak és a vásárlóerőnek azok a kombinációi, amelyek egyenlő összhasznúak és azok a kombinációk, amelyeknek egymáshoz viszonyított összhasznuk egyenlőtlen.

Ebben a konstrukcióban is a már feljebb kifejtett bírálat érvényes a közömbösségi görbék rendszerére. Az értékelési skála most is független a jövedelem nagyságától; de a jövedelem-nagyságtól független preferencia-skála értelmetlensége még inkább kitűnik. Ugyanis most már nem naturáliák kombinációjának értékeléséről van szó, hanem valamely használati érték és pénzösszeg kombinációjának értékeléséről. Vagyis ebben a rendszerben a fogyasztónak már közvetlenül kell egzakt értékítéletet éreznie és

³¹ Az Y_1 jószág és a pénzjövedelem koordináta rendszerében felrajzolt közömbösségi görbék különösen fontosak elméleti szempontból a neo-határhaszon-elmélet számára. Ezen közömbösségi görbék deriváltjai hivatottak kifejezni a pénz „helyettesítési határrátáját”, relatív határhasznát.

mondania jövedelem-nagyságokról és a különböző jövedelem-nagyságok eltérő felhasználási módjairól; jóllehet tudatát a saját jövedelmének nagysága determinálja. Tehát a jövedelem-nagyságtól független értékelési rendszer képtelensége még világosabban kitűnik az Y_i jószágfajta és a pénzjövedelem szembeállításakor.

A tárgyalt konstrukcióban azonban felmerül egy új probléma is. Hogyan állítható szembe valamely Y_i jószágfajta a vásárlóerővel helyettesként? Hicks válasza a következő:³² a kenyér és a burgonya helyettesek. A burgonya különbözőképpen – főzve is, sütvé is – használható fel; de a főtt burgonya is, a sült burgonya is helyettese a kenyérnek. Tehát a burgonya különböző felhasználási lehetősége nem akadályozza annak, hogy helyettesként szembeállítsuk a kenyérrel. *Ugyanígy* áll a dolog a pénzzel. A vásárlóerő különböző célokra használható fel – akár a krumpli –, de ettől szembeállítható a kenyérrel helyettesként. Tehát Hicks szerint a kenyér éppen úgy helyettesítési kapcsolatban van a burgonyára fordított pénzkiadással, mint pl. a kulturális szükségletek fedezésére fordított pénzkiadással! Lám, ilyen egyszerűen is „bizonyítható” az általános szubsztitúcióról szóló hipotézis.

Térjünk azonban vissza a fentebb mondottakhoz! Azt láttuk: a közömbösségi elmélet – jól tudván, hogy nem minden jószág helyettese a másiknak – feltételezi, hogy a készlet három jószágfajtaból áll; ebből kettő helyettes és egy független; s azt állítja, hogy az egyik jószágfajta mennyiségének csökkenésével növekszik a helyettes jószágfajtának mennyisége, tehát a helyettes jószágfajta és a független jószágfajta együttes mennyisége is. Ez a gondolatmenet alkalmazható arra az esetre is, amelyben valamely Y_i jószágfajta a vásárlóerővel állítunk szembe helyettesként. Legyen az Y_i jószágfajta a vaj és a helyettese a margarin. A vajra kiadott összeggel csökkentett jövedelem egy részét margarinra költi a fogyasztó, a többi részét egyéb szükségleteinek kielégítésére. Adott közömbösségi görbén haladva: a vaj mennyisége csökken, a margarinvásárlás pedig emelkedik – ellensúlyozva a vajfogyasztás csökkenéséből adódó haszonvesztést –, tehát növekszik a vajra költött pénzösszeggel csökkentett összkiadás. (Nem a vajfogyasztás csökkenésével felszabaduló vásárlóeszközzel növekszik az egyéb kiadás! Ugyanis ez utóbbi arányváltozás feltételezi, hogy a jövedelemnagyság adott; a közömbösségi görbe pontjai pedig különböző jövedelemösszegeket reprezentálnak!)

Am ennek a formális, csupán a mennyiségi összefüggéseket szem előtt tartó okoskodásnak alapján sem igazolódott be, hogy a vaj helyettese az általános vásárlóerőnek, hogy a javak közötti alapvető kapcsolat a szubsztitúció, hogy a vásárolt és elfogyasztott jószágthalmaz alapján véve helyettes javakból tevődik össze.

³² „For suppose we regard X and Y, not as bread and potatoes, or tea and margarine (physical commodities in that sense), but as bread (some physical commodity) for one, and general purchasing power (Marshall's „money”) for the other. The choice of consumer is a choice between spending his money on bread keeping it available for expenditure on other things. If he decides not to spend it on the bread, he will subsequently convert it into some other form by buying some other commodity or commodities with it. But even if Y were potatoes, it might still be converted into other forms, some of the potatoes being roast, some being boiled. These possibilities do not prevent us from drawing up a determinate indifference system for bread and potatoes. Similarly, so long as the terms on which money can be converted into other commodities are given, there is no reason why we should not draw up a determinate indifference system between any commodity X and money (that is to say, purchasing power in general).” 33. o.

2.2. *Egymástól független szükségleteket kielégítő jószágcsoporthoz tartozók összege a fogyasztói készlet*

Az indifferencia-tan szerint a javak közötti kapcsolatok alapvető rendszere a szubsztitúció; s e rendszeren belül rész-összefüggés a komplementerség is, a függetlenség is. A valóságban éppen fordított a helyzet: alapvető a szükségleti rangsorolásban a független jószágcsoporthoz tartozók keresletének egymással összefüggő meghatározása, s rész-összefüggés a független termékcsoporthoz tartozókban a javak közötti „rokonság”, tehát a szubsztitúció is.

A fogyasztási cikkek viszonyát vizsgálva azt látjuk: bizonyos javak helyettesek, s különböző a helyettesíthetőség foka. Ha – az Egységes Termék- és Árjegyzék nomenklatúrájával élve – „konkrét gyártmányokat” vizsgálunk, azt tapasztaljuk, hogy azonos „cikkelemen” belül a „konkrét gyártmányok” rendszerint majdnem tökéletesen helyettesítik egymást. Adott „cikk” elemei már általában nem tökéletes helyettesek, de a szubsztitúció mértéke még elég magas. Ha valamely „cikksorozat” „cikkeinek” kapcsolatát vizsgáljuk, már kisebb fokú helyettesíthetőséget találunk. Cikksorozatok helyettesíthetősége pedig még kisebb. Átfogó cikksorozatokot szemügyre véve pedig azt konstatálhatjuk, hogy teljesen különmemű szükségleteket elégítenek ki, tehát a fogyasztásban nem is helyettesítik egymást.

Általában: minél „mélyebb bontásban” vizsgáljuk a fogyasztási cikkeket, annál nagyobb helyettesíthetőséget tapasztalunk; s minél átfogóbb jószágcsoporthoz tartozókat, annál kisebb a szubsztitúció; a fogyasztási készletet alkotó átfogó termékcsoporthoz tartozók pedig egyáltalán nem helyettesek. A fogyasztói készlet végül is nem helyettesekből tevődik össze, hanem független termék- és szolgáltatás-csoportból. A fogyasztó elsősorban átfogó, független szükségleteit (élelmiszer-, ruházati-, lakás- és lakberendezési-, kulturális- stb. szükségleteit) „rangsorolja”, elsősorban az átfogó, független jószágcsoporthoz tartozók szerint határozza meg kiadásainak szerkezetét; a helyettesek keresleti arányainak meghatározása általában másodlagos: annak eldöntése, hogy az adott átfogó szükséglet-fajtát a meghatározott jövedelemből mennyi vaj, sertéssajt, margarint stb. vásároljon; a ruházatkészletre szánt összeget méterárura vagy konfekcióra költse stb.). Természetesen a helyettesek keresleti arányainak meghatározása visszahat a fő kiadás-csoportok megoszlására.

Hasonló a helyzet a komplementerség tekintetében. Cikkelemek, cikkek, sőt cikksorozatok kiegészítik egymást valamely szükséglet kielégítésében (kenyér és vaj, cipő és harisnya, autó és benzin, lakás és bútor stb.), ám átfogó termékcsoporthoz tartozók (például az élelmiszerek és a ruházati cikkek) nem komplementárisak. A kiegészítő cikkek fogyasztási arányait is elsősorban a fő kiadás-csoportok meghatározása dönti el, de a komplementer javakra irányuló fizetőképesség szükséglet nagyságának kialakítása éppen oly mértékben visszahat a fő kiadás-csoportok megoszlására, mint a helyettesek „rangsorolása”.

Hicks az átváltozások mennyiségi hatását kettébontotta: a) jövedelem-effektusra és b) helyettesítési effektusra. (A komplementerség nem kapott külön szerepet; felolvad részben a jövedelem-hatásban, részben a helyettesítési hatásban.) A régi és az új árjegyzékek (árlisták) viszonyától teszi függővé, hogy melyik hatás dominál. Párhuzamos árjegyzékek esetén nyilvánvalóan tisztán érvényesül a jövedelem-hatás. Egymást metsző árjegyzékek esetében, ha az eredeti fogyasztási pont felett húzódik az új árjegyzék, főként vagy kizárólag a helyettesítési-effektus érvényesül, vagyis az árak direkt-rugalmasságát negatívnak, kereszt-rugalmasságát pedig pozitívnak tekinthetjük fel; a szükségleti rangsor gyökeres módosulásával számol. Éppen e hibás felfogás

vezet közvetlenül a valóság tényei és a közömbösségi elmélet következtetéseinek ellentmondására.

Mi jellemzi a fizetőképes szükségletek összetételének *változását*? A közömbösségi elmélet helyesen az áregyenes (ársík) változásával kapcsolatban vizsgálja a keresleti struktúra módosulását. Nekünk is elsősorban a jövedelem- és az árviszonyok alakulásával összefüggésben kell vizsgálnunk a fizetőképes szükségletek összetételének változtatásait.

*A kereslet szerkezete ugyanis a valóságban elsősorban annak meghatározása, hogy az adott társadalmi feltételek alapján milyen mértékben válnak fizetőképessé az egymástól egyébként független szükségletek. A fizetőképes szükségletek arányai változatlanok, ha az ársík eltolódásával a fogyasztási pont lineárisan változik, ha a fogyasztási pont valamennyi koordinátája egyenes arányban módosul, ha valamennyi jószágfajta keresletének jövedelem-rugalmassági együtthatója egységnyi. A fizetőképes szükségletek arányainak, a kereslet szerkezetének módosulása pedig abban jut kifejezésre, hogy az ársík eltolódásával a fogyasztási pont nem lineárisan, a fogyasztási pont koordinátái nem arányosan változnak, az egyes jószágfélék keresletének jövedelem-rugalmassági együtthatói kisebbek és nagyobbak egyménél (és csak kivételesen egységnyiek).*³³

A kereslet összetételének változása szempontjából a jövedelmi hatás általában nem alesete az árhatásnak, hanem önálló és döntő tényező. Az ársíkok párhuzamos eltolásakor (változatlan árárányok) a jövedelemhatás tisztán érvényesül. Ebben az esetben még a tényleges helyettesek (vaj–margarin, méteráru–konfekció stb.) keresleti arányainak változásait is kizárólag a jövedelemhatás szabja meg; rendszerint azonos irányban (de persze nem azonos arányban) módosul mind a helyettesített, mind a helyettesítő termék kereslete. (Például a jövedelem emelkedésével növekszik a méteráru kereslete is, a konfekció kereslete is.) Ha pedig az ársík nem párhuzamosan tolódik el (változnak az árárányok), de a vásárlóképesség változásának iránya egyértelmű (az ársíkok nem metszik egymást), kitűnik, hogy többnyire az árhatás komponense a jövedelemhatásnak, és nem megfordítva. Vagyis ez utóbbi esetben rendszerint a jövedelemhatás *szabja meg* a kereslet szerkezeti változásait és az árárány-változások csak *módosítják* a jövedelemváltozás hatását.

Kétségtelen, hogy önálló keresleti tényező az *árárányok változása*. Ennek hatását egyértelműen helyettesítési-effektusnak nevezi a modern szubjektivisták elmélet. A tényleges helyettesek, az azonos szükségletet alternatív módon kielégítő termékek viszonylatában az árárányok módosulása valóban helyettesítési effektussal jár; a fogyasztó az olcsóbbá vált fajttal pótolja a megdrágult helyettest. Az árárányok módosulása azonban befolyásolja a nem helyettes termékek (kiegészítők, független javak) keresleti arányait is, ez azonban nyilván nem helyettesítési effektus. Tautologikus megállapításra jutottunk („tényleges helyettesek viszonylatában – s csak ebben a viszonylatban – az árárányváltozások hatása: helyettesítési effektus”), amelyre csak azért van szükség, mert az indifferencia-tan mást állít, mert a mennyiségi összefüggésekből indul ki, s nem a minőségi relációkból vezeti le őket, mert az árárány-változások hatását általában helyettesítési effektusnak nevezi.

Azt láttuk, hogy a konkrét gyártmányok felé haladva a szubsztitúció általában

³³ A jószágfélék kapcsolatait vizsgálva akkor sem tekinthetjük ismérvnek a mennyiségi vonatkozásokat, ha a jövedelem változásaiból indulunk ki. Nem osztályozhatjuk a javak közötti összefüggéseket aszerint, hogyan reagál keresletük mennyisége a jövedelem-változásokra. Ez esetben ugyanis azokat a javakat kellene tartanunk „függetleneknek”, amelyek keresletének jövedelemrugalmasági együtthatója nulla, amelyek fogyasztása nem változik a jövedelem, az összefogyasztás módosulásával.

egyre erősebb. Tényleges helyettesek fogyasztási arányainak alakulását valóban első-sorban az árárányok alakulása szabja meg, s a jövedelem-effektus csak módosítja az alapvető helyettesítési effektust. Láttuk azonban azt is, hogy minél átfogóbbak a termékcsoportok, annál kevésbé helyettesítik egymást a szükségletkielégítésben, az árárányváltozások annál kevésbé gyakorolnak helyettesítési hatást, annál döntőbb a jövedelem-effektus. A független szükségleteket kielégítő legátfogóbb termékcsoportok nem helyettesek, áraik arányának megváltozása nem jár helyettesítési effektussal, hanem módosítja, de nem változtatja meg gyökeresen az alapvető jövedelem-effektust. *Az átfogó termékcsoportok rangsorolásában akkor is döntő a jövedelem-hatás, ha elvontan lehetőség lenne (az ellentétes irányú árváltozások révén) a jövedelem-hatás kiküszöbölésére.*

Az átfogóbb jószág-csoportok kereslet-változása mértékének és a jövedelem-változás mértékének az egybevetése, azaz a jövedelem-rugalmassági együttható a szükségleti rangsorolás módosulásának nem önkényesen megválasztott mutatószáma, hanem a változást alapvetően meghatározó jövedelem-hatás kvantifikálója.

*

A közömbösségi elmélet következtetései egy sor esetben ellentétbe kerülnek a valóság tényeivel. Ezek az ellentmondások éppen az általános szubsztitúció feltételezéséből következnek.

Az ellentmondás különösen az egymást metsző áregyenesek (ársíkok), vagyis az ellentétes irányú árváltozások esetében bukkan ki; mégpedig azért, mert az egyirányú árváltozásoknál nincsen közvetlen jelentősége az általános szubsztitúció feltételezésének, hiszen a tényleges helyettesek viszonylatában is a jövedelmi hatás dominál. Az ellentétes irányú árváltozásoknál azonban kitűnik az általános szubsztitúcióról szóló nézet tarthatatlansága.

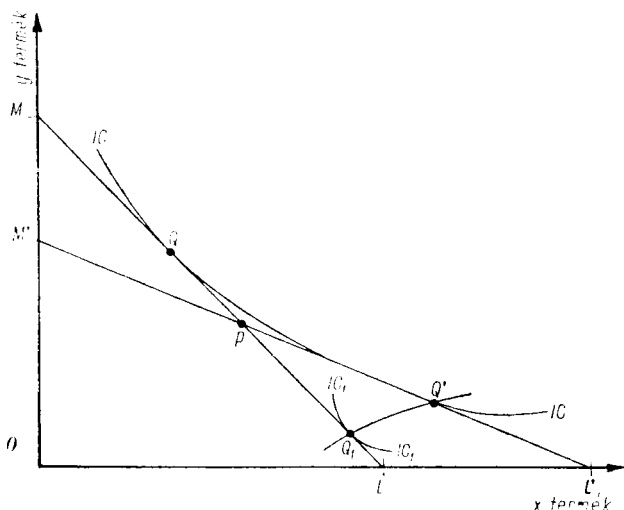
Az indifferencia-tan a következőket állítja: ha az össz-szükségletet Y és X jószág-fajta elégíti ki, s áraik ellentétes irányban változnak, például P_Y emelkedik, P_X pedig csökken, a kereslet szerkezetének változásában aszerint dominál a jövedelem-effektus, vagy a helyettesítési effektus, hogy az eredeti fogyasztási pont a régi áregyenes melyik szakaszában helyezkedik el. (L. 2. ábra.) Ha az eredeti fogyasztási pont *felett* húzódik az új áregyenes, a jövedelmi hatás a döntő, az új áregyenest a réginél feltétlenül magasabb közömbösségi görbe érinti, még hozzá oly módon, hogy a fogyasztási pont nem kerülhet át az áregyenesek metszéspontjának túlsó oldalára; a fizetőképes szükségletek aránya nem változik gyökeresen; sőt mind az Y jószág, mind az X jószág fogyasztása növekedhet. Ha viszont az eredeti fogyasztási pont *alatt* húzódik az új áregyenes, a helyettesítési hatás dominál, vagy kizárólagos (a jövedelmi effektus kiküszöbölődik, a fogyasztó azonos közömbösségi görbén marad); az árak direkt rugalmassága negatív, kereszt-rugalmassága pozitív, az Y termék fogyasztása csökken, az X terméké emelkedik; a fizetőképes szükségletek aránya gyökeresen megváltozik; a fogyasztási pont szabályszerűen átkerül az áregyenesek metszéspontjának túlsó oldalára.

A közömbösségi elmélet gondolatsora ellentétben áll a valósággal. Bontsuk az össz-fogyasztást két alosztályra: helyettesítsük be Y jószág helyébe az élelmiszereket, az X jószág helyébe az iparcikkeket. Feltételezzük, hogy az élelmiszer árakat emeljük, az iparcikk árakat csökkentettük, tehát áregyenseik P pontban metszik egymást (3. és 4. sz. ábra).

Tegyük fel, hogy az eredeti fogyasztási pont (Q) a régi áregyenes PL szakaszában van (3. sz. ábra). A közömbösségi elmélet szerint az új fogyasztási pontnak az új áregyenes PL' szakaszába kell kerülnie. És valóban: a fogyasztási pont nem kerül

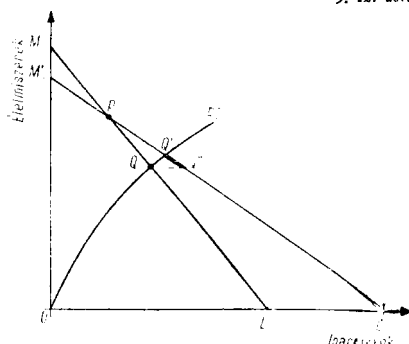
a P metszéspont túlsó oldalára (az új áregyenes M'P szakaszába). Sőt, csaknem kivétel nélküli szabályként állíthatjuk, hogy a szóban forgó esetben mind az élelmiszerek, mind az iparcikkek fogyasztása emelkedik; még hozzá kisebb mértékben az előbbieké, és nagyobb mértékben az utóbbiaké – az alapvető jövedelemhatásnak, a kereslet

2. sz. ábra.

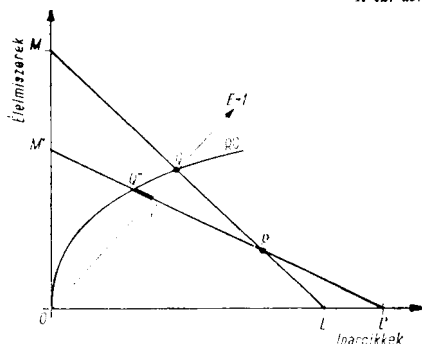

jövedelem-rugalmasságának megfelelően. Az árarányok megváltozása módosítja a jövedelem-rugalmassági együtthatókat: a megnövelt árú élelmiszerek fogyasztása kisebb mértékben, a leszállított árú iparcikkek fogyasztása nagyobb mértékben emelkedik, mintha az áregyenes párhuzamosan tolódott volna el. (A fogyasztási pont ez utóbbi esetben az RC Engel-görbén mozog.) Ám az árarányváltozások rendszerint nem módosítják alapvetően a jövedelemrugalmasági együtthatókat: a szóban forgó esetben

3. sz. ábra

4. sz. ábra

csökken az élelmiszerek egyénél kisebb rugalmassági együtthatója, ám rendszerint nem csökken nullára, s különösen nem válik negatívvá. A tényleges fogyasztási pont szabályszerűen az új áregyenes PL' szakaszának Q' és Q'' pontjai között helyezkedik el; vagyis az új áregyenes és az RC Engel-görbe metszéspontja (Q') és a változatlan élelmiszerfogyasztásnak megfelelő Q'' pont között.

Gyökeresen más a helyzet az indifferencia-tan szerint, ha az eredeti fogyasztási pont (Q) a régi áregyenes MP szakaszában helyezkedik el (4. ábra). Ez esetben a kereslet szerkezetének gyökeres módosulását tételezi fel; az élelmiszer-fogyasztásnak csökkenését, az iparcikk-fogyasztásnak pedig növekedését; még hozzá olyan arányban, hogy az új fogyasztási pont átkerül a P metszéspont túlsó oldalára, az új áregyenes PL' szakaszába.

A valóságban azonban egészen más képet látunk. A tapasztalat azt bizonyítja, hogy a szóban forgó esetben is a jövedelem-effektus döntő a kereslet összetételének változásában. Az élelmiszer-szükséglet alapvetőbb az iparcikk szükségletnél; az élelmiszerek jövedelem-rugalmassági együtthatója kisebb egynél, az iparcikké pedig nagyobb; az élelmiszer-fogyasztás csökkenésével süllyed az iparcikk-fogyasztás is, még hozzá az utóbbi nagyobb arányban az előbbinél. A tényleges fogyasztási pont nem a képzelt indifferencia-görbék szerint alakul, hanem a valóságos jövedelem-rugalmassági együtthatók szerint. Ha az áregyenest párhuzamosan tolnák el, vagyis a nomináljövedelem csökkenne, vagy az árak arányosan emelkednének, a fogyasztási pont az RC *Engel*-görbén haladva csökkenne. Az árárányok megváltozása módosítja a jövedelemrugalmasági együtthatókat, ám rendszerint nem alapvetően. A tárgyalt esetben az élelmiszer-fogyasztás jobban, az iparcikk-fogyasztás kevésbé csökken, mintha az árárányok nem változtak volna. Ám az élelmiszerek egynél kisebb jövedelemrugalmasági együtthatója rendszerint nem válik egységnyivé, s kiváltképpen nem emelkedik egy fölé. A tényleges fogyasztási pont az új áregyenesnek *nem* PL' szakaszában helyeződik (ahogyan a közömbösségi elmélet állítja), hanem M'P szakaszában; még hozzá a Q' és a Q'' pont közé, vagyis az új áregyenes és a fogyasztási pont koordinátáinak lineáris változását, a fizetőképes szükségletek arányainak változatlanságát kifejező $E = 1$ egyenes Q' metszéspontja, valamint az új áregyenes és az RC *Engel*-görbe Q'' metszéspontja közé. Már az élelmiszerek és az iparcikk-fogyasztásának lineáris változását, jelen esetben csökkenését is kivételnek kell tartanunk, s még inkább kivételnek kell tekintenünk ellentétes irányú változásaikat. Ahhoz pedig rendkívüli körülmények szükségesek, hogy az eredeti és az új fogyasztási pont közrefogja az áregyenesek metszéspontját.

A közömbösségi elmélet a fenti két esetet – feltételezvé, hogy az X jószág és az Y jószág helyettesek – minőségileg különbözőnek tekinti. Behelyettesítettük az Y és az X jószágcsoporthelyébe az élelmiszereket és az iparcikkeket – nyilvánvalóan nem helyettesek –, s kitűnt, hogy a kereslet összetételének e kétféle változás azonos esetben ellenkező előjelű változata; hogy mindkét változásnál a jövedelemhatás a meghatározó, hogy az első esetben szabály szerint egyértelmű reáljövedelem-növekedés következik be, a másik esetben pedig szabály szerint egyértelmű reáljövedelem-csökkenés. Az indifferencia-elmélet hibás következtetése jelentős mértékben abból adódik, hogy helyetteseknek feltételezi a szembeállított jószágcsoporthelyeket. *Az élelmiszerek és az iparcikk szembeállításával nemcsak az derült ki, hogy hibás az általános szubsztitúció feltételezése, hanem az is, hogy a keresleti szerkezet nem az összhassznossági maximumra törekvés, nem a képzelt közömbösségi görbék szerint alakul.*

* *
*

Ha az általános szubsztitúció nem bizonyul helytállónak, csak két eset lehetséges: vagy el kell fogadnunk az egymástól független részhaszon-függvények ideáját (ez az egyetlen pont, amelyben érdemben bírálja az indifferencia-tan a „klasszikus” határhasszon-elméletet!), vagy összedől az indifferencia-felületek konstrukciója.

Mind a „klasszikus” határhaszon-elmélet, mind a közömbösségi tan alapfeltételezése, hogy adott összetételű jószágghalmaznak meghatározott (mérhető vagy index-szel kvantifikálható) összhaszna van. Csakhogy a „klasszikus” határhaszon-elmélet álláspontját – amely szerint az összhaszon az egymástól független részhaszon-összegek summája – tagadja a közömbösségi elmélet, s azt állítja, hogy az összhaszon az általános és egységes szükséglet kielégítésének eredménye (amely összhaszon kielégítésében az egyes jószágfajták alapján véve helyettesek). A neo-határhaszon-elmélet az egymástól független hasznok gondolatát bírálva csak úgy maradhat határhaszon-elmélet, ha feltételezi az általános szubsztitúciót. Az általános szubsztitúció képzetét bírálva pedig csak azok fogadhatják el az összhaszon ideáját, akik feltételezik az egymástól független hasznok létezését. *Ha mind az egymástól független részhaszon-összegek létét, mind az általános szubsztitúciót tagadjuk, el kell vetnünk a határozott kvantumú összhaszon fikcióját is.*

Összefoglalás

Milyen eredményre jutottunk a modern szubjektivista kereslet-elmélet vizsgálata során?

Megállapítottuk, hogy az *áregyenesek és ársíkok* konstrukciója helyesen tükrözi a valóságot, elősegíti a valóság jobb megértését; ezért el kell fogadnunk és fel kell használnunk keresleti elméletünkben.

A *közömbösségi görbék és a közömbösségi felületek* konstrukciójáról azonban kimutattam idézett cikkemben, hogy *gyakorlatilag semmire sem használhatók*; nem határozhatjuk meg segítségükkel a keresleti görbéket, a fogyasztási pont alakulását; de még az egyes csoportok természetének megismerésére sem alkalmasak. A jelen tanulmányban pedig azt láttuk, hogy a *közömbösségi görbék és felületek mindkét elméleti alapja* – a jószágösszetétel által egyértelműen meghatározott összhaszon-kvantum és az általános szubsztitúció feltételezése *hamis*. Kimutattuk azt is, hogy a közömbösségi tan érdemben csak egyetlen ponton különbözik a „klasszikus” határhaszon-elmélettől: tagadja az egymástól független haszonnagyságok létét. Következésképpen a modern szubjektív elmélet összhaszon-képzele már azon tények fényénél is szertefoszlik, hogy nincsen általános szükséglet, hogy a javak alapvető kapcsolata nem a szubsztitúció.

Kitűnt, hogy az indifferencia-felületek konstrukciójának igazi jelentősége abban van, hogy kísérlet a hanyatló burzsoázia csődöt mondott, de nélkülözhetetlen eszmei fegyverének, a határhaszon-elméletnek megmentésére. Mindennek alapján csak azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a *modern szubjektív elmélet sem jobb a „klasszikus” határhaszon-elméletnél, hogy hamis és reakciós teóriaként el kell vetnünk a közömbösségi felületek konstrukcióját!*

II.

KÖZLEMÉNYEK

A KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI INTÉZET KUTATÁSI TÉMAI AZ 1960–1962. ÉVEKBEN¹

Általános Közgazdasági Osztály

1. Az átlagbérellenőrzés rendszerének vizsgálata

A téma felelőse Hegedűs András. A kutatás célja az átlagbérellenőrzési rendszer működésének vizsgálata és összehasonlítása, a bérek központi szabályozásának régi rendszerével. Elemzi, hogy az átlagbérellenőrzési rendszer milyen lehetőséget ad a bérszínvonal és a kereseti arányok tervszerű szabályozására, valamint a munkások munkateljesítményének megfelelő ösztönzésére. Vizsgálja a rendszer konkrét megvalósulásának eredményeit és hiányosságait, és javaslatokat tesz továbbfejlesztésére.

2. A műszaki és vezető adminisztratív dolgozók anyagi ösztönzési rendszerének fejlődése hazánkban

A téma felelőse Ozsvald László. A kutató vizsgálja a műszaki és vezető adminisztratív dolgozók 1950–1959 között alkalmazott bér- és prémiumrendszerének, valamint az igazgatói, a vállalatfejlesztési alapnak és a nyereségrészesedési rendszernek ösztönző hatását ezekre a dolgozókra. Ennek keretében fő célkitűzés volt a jelenlegi és az ellenforradalom előtt alkalmazott ösztönzési rendszer kritikai összehasonlítása. A kutató foglalkozik az egyes formák ösztönző hatásának irányával, továbbá szemügyre veszi az ösztönzés következtében jelentkező kedvező és kedvezőtlen hatásokat, és javaslatokat tesz az utóbbiak kiküszöbölésére.

3. Ágazati kapcsolatok mérlege (A felhasznált absztrakciók, ezek korlátai és a számítások pontossága)

A téma felelőse Bródy András. A kutatás célja tisztázni az ágazati kapcsolatok mérlegének, mint tervezési módszernek az elméleti összefüggéseit és az ágazati kapcsolatok mérlegével végzett számítások megbízhatóságát. A kutató kritikai elemzés tárgyává teszi azokat az elméleteket, amelyek az ágazati kapcsolatok mérlegének elméleti megalapozására a tőkés közgazdászok körében kialakultak és megkísérli az egyenletrendszer megalapozását egyrészt a munkaérték-elméletből, másrészt a mérlegmódszerű tervezés gyakorlatából kiindulva. A kutatás vizsgálja az így feltárt absztrakciók további elemzésével az egyenletrendszer segítségével elvégezhető számítások fontosabb hibaforrásait. Foglalkozik többek között azokkal az okokkal, amelyeknek tulajdonítható, hogy az egyes koeficiensek változása a gazdaságos termelésre való törekvés következtében kiegyenlítődsre hajlik, valamint azzal, hogy az ilyen típusú számítások végeredménye jelentősen pontosabb, mint azt a kiinduló adatok hibái alapján várni lehetne.

¹ A kutatási témák az Intézet osztályai szerinti csoportosításban, ezen belül befejezett, még folyamatban levő és újonnan megkezdett témák sorrendjében szerepelnek. Az egyes kutatásokkal kapcsolatban megjelent kutatási eredményeket a *Közlemények* keretében „Az Intézet munkatársainak publikációs tevékenysége” c. rész tartalmazza.

4. A lakásépítés finanszírozásának módszerei és közgazdasági problémái

A téma felelőse Kacsényák Ferenc. A kutatás célja annak feltárása, hogy a lakáshiány enyhítésére a lakásépítés finanszírozásának milyen módjait és formáit célszerű felhasználni, különös tekintettel a lakosság erőforrásainak fokozott bevonására. A kutató vizsgálja azokat a formákat, amelyek lehetővé teszik a lakosság eszközeinek felhasználását a lakásépítés megvalósítására (szövetkezeti lakásépítés, magánkivitelezésben folyó építkezés stb.). A kutató elemzi, hogy a lakosság eszközeinek bevonását a lakásépítésbe mennyiben gátolja lakbérrendszerünk jelenlegi állapota. Feltárja a lakásépítés finanszírozásának jelenlegi helyzetét és problémáit, elsősorban a legutóbbi években kialakult gyakorlat alapján.

5. Az állami belkereskedelem dolgozói anyagi ösztönzésének rendszere

A téma felelőse Rédey Aranka. A kutatás célja, hogy összefoglaló képet adjon a belkereskedelmi (kis- és nagykereskedelmi) dolgozók anyagi ösztönzésének rendjéről, az 1957 óta végbement jelentősebb változásokról, értékelje az anyagi ösztönzés alkalmazott formáit az áruforgalom lépcsőin és a fontosabb munkakörök szerint. A kutató elemzi, hogy a jelenleg alkalmazott anyagi ösztönzés formáit és mértékét milyen szempontok szerint kellene differenciálni a belkereskedelmi dolgozók munkaköre, az eladási formák és a forgalomba hozott áru fajták szerint. Vizsgálja és állást foglal a kiskereskedelmi boltvezetők áruforgalmi teljesítési prémiumának és a belkereskedelmi vállalatok nyereségrészesedési rendszerének erősen vitatott kérdésében. A kutatás időszzerű és gyorsan megvalósítható javaslatokat tesz az anyagi ösztönzés rendjének továbbfejlesztésére.

6. A kereslet szerkezete és a jövedelem alakulása

A téma felelőse Hoch Róbert. A kutatás célja a kereslet-alakulás elméleti kérdéseinek feldolgozása. A kutató bírálja a szubjektív burzsoá keresleti elméletet. Részletesen foglalkozik a keresletkutatás módszertani kérdéseivel, elsősorban a kereslet és a jövedelem függvény-kapcsolatával, a kereslet jövedelem-rugalmasságával a belkereskedelmi áruforgalom tervezése szempontjából.

7. Az iparvállalatok dolgozóinak kollektíváját anyagilag ösztönző formák és módszerek

A téma felelőse Ozsváld László. A kutatás annak megállapítására irányul, hogy a vállalati kollektíva egészének anyagi ösztönzésére felhasznált formák mennyire hatékonyak a gyakorlatban, és hogy hatásukra az iparvállalatok gazdálkodásában milyen – a társadalom számára kedvező, illetve kedvezőtlen – tendenciák nyilvánulnak meg. Az elemzés a ma alkalmazott három fő formára terjed ki: igazgatói alap, vállalatfejlesztési alap, nyereségrészesedés. A hangsúly a nyereségrészesedés sokoldalú vizsgálatán van.

8. A háztartás-statisztikai adatokon alapuló keresleti prognózis korrekciós tényezői

A téma felelőse Radnóti Éva. A kutatás célja annak feltárása, hogy a háztartás-statisztikai adatszolgáltatásból kiinduló keresleti prognózisok elkészítésénél milyen egyéb adatokat és jelenségeket kell figyelembe venni. A kutatás segítséget kíván nyújtani a gazdasági szerveknek elvileg és módszertanilag helyesebb keresleti prognózisok készítéséhez.

9. A műszaki fejlesztésre ható utasítások és ösztönzők rendszere szocialista iparunkban

A téma felelőse Hegedűs András (külső munkatárs; Központi Statisztikai Hivatal). A kutató általános adatok és négy iparigazgatóság vizsgálata alapján elemzi a műszaki fejlesztés helyzetét szocialista iparunkban. Vizsgálja, hogy a különböző gazdálkodási formák (pénzügy, anyag, beruházás stb.), tervezési módszerek, szervezeti megoldások és anyagi ösztönzők miként hatnak a műszaki fejlesztési tevékenységre.

10. A jövedelmezőség hatása a mezőgazdasági termelésre

A téma felelőse Csendes Béla és Vági Ferenc (utóbbi külső munkatárs; Közgazdaságtudományi Egyetem). A kutatás arra irányul, hogy feltárja a különböző mezőgazdasági termékek jövedelmezőségének a mezőgazdasági termelés struktúrájára gyakorolt hatását. A kutatás ezzel hozzá kíván járulni egyrészt a mezőgazdasági termékek árainak megállapításánál figyelembe veendő objektív összefüggések felismeréséhez, másrészt a termelészövetkezeti szektorokban is érvényesítendő jövedelmezőségi elv elméleti jellegű kérdéseinek a tisztázásához.

11. A tőke (lekötött eszközök) és a termelés mennyiségi viszonyának alakulása hosszú időszakban

A téma felelőse Bródy András, Rácz Jenő (utóbbi külső munkatárs; Országos Tervhivatal). A kutatás célja, hogy megállapítsa a tőke/termelés hányados alakulásának hosszú időszakos tendenciáját, s igyekezzék feltárni azokat a fő tényezőket, amelyek a hányados alakulására meghatározó befolyással voltak és vannak. Ezzel olyan tendenciákat és objektív összefüggéseket kíván feltárni, amelyek felhasználhatók a hosszútávú (15–20 éves) tervek készítésénél.

12. A munkanormák szerepe iparunkban

A téma felelőse Redő Eva. A kutatás célja a könnyűipar néhány ágának példáján megvilágítani, hogy mi a szerepe a munkanormáknak az ipar szervezésében és fejlesztésében, s milyen akadályai vannak annak, hogy a norma a termeléshez objektíve szükséges munkaidő számbavételének és a munkaerővel való tervszerű gazdálkodásnak eszközévé válhasson.

13. A fogyasztói árképzés módjának vizsgálata

A téma felelőse Nagy Tamás, Hoch Róbert, Radnóti Éva és Grolmusz Vince. A kutatás annak feltárására irányul, hogy a két széles körű árrendezés közötti időszakban a fogyasztói árak képzésének milyen módja biztosíthatja leginkább az árrendszer stabilitása mellett az árak arányosságát. A kutatás kiterjed a ruházati cikkekre, a tartós fogyasztási cikkekre és az élelmiszerekre. Vizsgálja azokat a specifikumokat, amelyek a fogyasztási cikkek egyes csoportjait az árképzés szempontjából jellemzik, igyekszik feltárni, hogy az árképzés jelenlegi módja mennyiben felel meg a szocialista árképzéssel szemben támasztható követelményeknek, és arra törekszik, hogy javaslatokat tegyen az árképzés tökéletesítésére.

14. Az ipari termelői árrendszer kialakításának alapelvei a szocializmusban

A téma felelőse Nagy Tamás, Bródy András, Esze Zsuzsa. A kutatás célja, hogy az ipari termelői árak funkcióiból kiindulva, a jelenlegi hazai árrendszer elemzése és a nemzetközi viták eredményeinek felhasználása alapján hosszabb lejáratú kutatómunkával tisztázza az ipari termelői árak tervszerű állami megállapításának helyes alapelveit, s közben segítséget nyújtson az elkövetkező hazai ipari termelői árrendezés előmunkálataihoz.

A kutatás első szakaszában a következő két részkutatás szerepel:

- a) a „feldolgozási költségekkel” (munkabér + amortizáció) arányos nyereség árképzési elvének – mint általánosan, vagy egyes iparágakban alkalmazható elvnek – a megvizsgálása;
- b) az „importszorzó” helyes megállapításának problémája, vagyis annak a tisztázása, hogy az importanyagok (és gépek) mekkora forintárral kerüljenek bele a velük előállított termékek önköltségébe, s indokolt-e az „importszorzónak” a jelenlegi ipari termelői árrendszerben alkalmazott iparágankénti differenciálása.

15. A keynesizmus közgazdasági nézeteinek bírálata

A téma felelőse Erdős Péter. A keynesizmus helyes bírálata egyet jelent a kapitalista újratermelés törvényszerűségeinek jobb megismerésével, az államkapitalista jellegű beavatkozások lehetséges hatásainak, e hatások határainak megközelítő megismerésével, s végül a mai uralkodó polgári közgazdasági nézetek apologetikus jellegének meggyőző leleplezésével. E problémák sikeres

megoldása tehát mind elméleti, mind gyakorlati szempontból nagy jelentőségű. A bírálat megkívánja számos, a mai pénz természetére, valamint az újratermelési-, konjunktúra- és válságméletre vonatkozó problémakörben a pozitív állásfoglalás kidolgozását.

16. Tervgazdaságunk konkrét mechanizmusának hatása iparvállalataink gazdasági tevékenységére

A téma felelőse Hegedűs András (külső munkatárs; Központi Statisztikai Hivatal), Ozsvald László, Kacsenyák Ferenc, Rédey Aranka, Redő Éva és Szabó József. A kutatás célja 5 feldolgozó ipari iparigazgatóság területének tanulmányozása alapján vizsgálni, hogy a tervezési és ellenőrzési rendszer, az előírások és utasítások, a szervezeti és intézményi formák, az árrendszer, az anyagi érdekeltiségi formák és az erkölcsi ösztönzés együttesen milyen hatással vannak a) a termelőkapacitások kihasználására és bővítésére; b) a termékek választékára és minőségére; c) az anyagköltségekre és az ésszerű anyaggazdálkodásra; d) a munkabéreköltségekre és az ésszerű munkaerőgazdálkodásra; e) a munka termelékenységére; f) az önköltségre.

A gazdasági tevékenység felsorolt különböző oldalaira gyakorolt hatásokról menet közben egy-egy résztanulmány készül, s ezek alapján jön létre az összesítő mű.

Ipari osztály

1. Az ágazati kapcsolatok mérlegének felhasználása az ipar ágazati szerkezetének vizsgálatára és tervezésére

A téma felelőse Cukor György és Román Zoltán (utóbbi külső munkatárs; Központi Statisztikai Hivatal). Az ipar ágazati szerkezetének célszerű módosítása egyike a második öt éves terv legfontosabb célkitűzéseinek. A kutatás célja olyan gazdaságossági-számítási módszer kidolgozása volt, amely alkalmas arra, hogy segítségével több oldalról, számszerűen legyenek lemérhetők az ágazati szerkezet változásának össz-népgazdasági kihatásai. A kidolgozott mutatószámrendszer segítségével az egyes ágazatok összehasonlíthatók a termelékenység viszonylagos színvonala, a devizahozam, az állóalap-, beruházás-, munka- és importigény, valamint az eszközleltés szempontjából.

A tanulmányban javasolt és az ágazati kapcsolatok mérlegére épülő módszer több szempontból csupán közelítő eredményeket ad, de gyakorlati bevezetése és beillesztése a tervmunkába nem jár különösebb nehézségekkel.

2. Az ágazati kapcsolatok mérlege és a tervezés egyes kérdései (Iparági és kombinált mérlegek)

A téma felelőse Simon György és Kondor György. A kutatás célja az ágazati kapcsolatok mérlegének felhasználási lehetőségeinek vizsgálata a népgazdasági tervezésben. A tanulmány elemzi, hogy miképpen használható fel a mérleg az arányos fejlődés tervezésére zárt gazdaságban, majd a külkereskedelmi kapcsolatokat figyelembe véve. Foglalkozik továbbá a beruházások – általában a felhalmozás – kezelésével és a népgazdasági arányok dinamikus tervezésével kapcsolatos problémákkal. Elméleti-módszertani szempontból feldolgozza a négyzetes iparági termékmérlegek összeállításának és alkalmazásának kérdéseit. A javasolt módszerek felhasználását és az ennek során jelentkező problémákat a tanulmány a vaskohászat adatai alapján összeállított iparági modell keretében ismerteti. Foglalkozik továbbá az ágazati kapcsolatok mérlege és az iparági mérlegek kombinált alkalmazásával, az úgynevezett kombinált mérlegekkel. Kifejti, miként oldhatók fel leghatékonyabban az ágazati kapcsolatok mérlege aggregációval (a szektorok összevonásával) kapcsolatos absztrakciói.

3. A gazdasági optimumszámítások néhány problémája (Különös tekintettel L. V. Kantorovics és V. V. Novozilov javaslataira)

A téma felelőse Simon György és Kondor György. A kutatás célja feldolgozni és ismertetni L. V. Kantorovics és V. V. Novozilov kutatásait, amelyek matematikai programozással kívánják meghatározni az optimális termelési tervet s megkísérlik közgazdaságilag értelmezni az ún. objektíve meghatározott értékeléseket (o. m.-eket), javasolva ezek figyelembevételét az arányok meghatározásában. A kutatók kritikailag ismertetik a fenti nézetekkel kapcsolatban a szovjet közgazdászok körében kibontakozott vitát és vázolják saját javaslataikat.

4. A beruházás-gazdaságossági számítások megalapozásának és felhasználásának problémái

A téma felelőse Lukács László. A kutatás célja annak vizsgálata, hogy a hazánkban szokásos beruházás-gazdaságossági számítások milyen szerepet töltenek be a népgazdaság-tervezésben. A kutatás egy adott időszak ipari termelőberuházásainál elemzi, hogy a beruházások gazdaságosságának tervezett foka mennyiben valósult meg és hogy a beruházások gazdaságossági számításai, a gazdaságossági követelmények megvalósulása és a beruházási tevékenységben érvényesülő érdekelttség között milyen összefüggések vannak. A kutató vizsgálja a beruházás-gazdaságossági számításoknak a beruházási döntésben és a népgazdasági tervezésben való felhasználását. Ehhez kapcsolódóan részletesen elemzi a beruházás-gazdaságossági számításoknak mind műszaki, mind pedig gazdasági természetű előkészítő munkálatokkal való megalapozását és a számítások jobb megalapozásával kapcsolatban támasztható követelményeket. A kutató javaslatokat dolgoz ki a beruházás-gazdaságossági számítások jobb megalapozása és felhasználásuk megjavítása tekintetében.

5. Az energiamérleg szerkezete és távlati tervezése

A téma felelőse Cukor György és Sági Márton. A kutatás célja az energiamérleg (energia-mérlegek) szerepének az elemzése az energiagazdálkodás problémáinak a megoldásában. A kutatók vizsgálják az energiamérleg legcélszerűbb szerkezetét, valamint az energiamérleg szerves beépítésének problémáit a rendszeres statisztikába, elsősorban az iparstatisztikába, a hazai energiafelhasználás struktúrájának alakulását fő energiahordozóknént és felhasználó ágazatonként, elemzik az energiafelhasználás eddigi alakulásának fő tényezőit Magyarországon és néhány szocialista országban, valamint egyes nyugati tőkésországokban.

Az energiamérleg tervezése szempontjából a kutatók feldolgozzák az energiaszükséglet távlati tervezésének módszertani problémáit, kísérletet tesznek a következtetések általánosítására a távlati tervezés módszerei tekintetében, valamint a hazai energiaszükséglet távlati alakulására vonatkozó eddigi vizsgálatok és elképzelések bírálatára és továbbfejlesztésére.

6. Energiatermelés és felhasználás az ágazati kapcsolatok mérlegében

A téma felelőse Simon György és Kondor György. A kutatás célja a Központi Statisztikai Hivatal által összeállított ágazati kapcsolatok mérlege felhasználásával elemezni az egyes népgazdasági ágak közvetlen és közvetett energiaigényét, s a teljes energiaigény alapján rangsorolni a szektorokat. Az ilyen jellegű elemzés támpontokat nyújthat ahhoz, hogy a népgazdaság-tervezés során helyesebben lehessen válaszolni a különböző fejleszthető ágazatok, illetőleg beruházási változatok között. További célkitűzés, az ágazati kapcsolatok mérlege, valamint speciális energiamérlegek kombinált alkalmazásával megközelíteni az egyes energiahordozók hazai termelésének népgazdasági reálköltségét (teljes ráfordításait). Az említett kombinált mérleggel végzendő reálköltség-számítások (ideértve a teljes létszám, beruházás és importigény vizsgálatát) az eddiginél átfogóbb képet adhatnak az egyes energiatermelő ágazatok viszonylagos gazdaságosságáról.

7. Az energiahordozók termelésének és átalakításának gazdaságossága és gazdaságossági számításai

A téma felelőse Sági Márton. A kutatás célja vizsgálni a főbb energiahordozók termelése, illetőleg folyó ráfordításainak (önköltségének, termelékenységének) változását az elmúlt években, összefüggésben azokkal a tényezőkkel, amelyek e változásokra hatottak. Az önköltség-számítás módszerei az energiaágazatban, különösen ha egyéb gazdaságossági számításokkal, például beruházás-gazdaságossági számításával, vagy össznépgazdasági szintű optimalizálási számításokkal összefüggésben alkalmazzák, továbbfejlesztést igényelnek, mert a szokásos átlagos önköltség-számítási mód, az egyes költségelemek szokásos elosztása nem ad megfelelő információkat. A kutató ezért arra törekszik, hogy kifejtse azokat az önköltség-számítási módszereket és kimunkálja azokat a konkrét adatokat, amelyek szélesebb körű gazdaságossági számításoknál felhasználhatók.

8. Az energiaágazat beruházásainak gazdaságossága és gazdaságossági számításai

A téma felelőse Lukács László. Az energiaágazat (főleg a szénbányászat, a kőolaj- és földgáz-termelés és a villamosenergia-termelés) az ipari beruházások igen jelentős részét veszi igénybe, általában nagyon állóeszköz-igényes, termelésének gazdaságosságát jórészt már a beruházás meghatározza, ezért a beruházások vizsgálata kiemelkedő fontosságú.

A kutatás célja az elmúlt évek beruházásainak statisztikai feldolgozása és elemzése alapján vizsgálni a beruházások és a folyó ráfordítások (önköltség és termelékenység) közötti összefüggést. Elemezni kívánja továbbá, hogy milyen tényezők és megfontolások alapján történt az elemzett beruházásoknál az üzem nagyságára és a termelési módra vonatkozó döntés, ebben mi volt és a jövőben mi lehet a gazdaságossági számítások szerepe az ágazat különböző típusú beruházásai tekintetében.

*9. A népgazdaság energiaszükségletének optimális kielégítése
különös tekintettel a beruházási és import-erőforrások felhasználására,
valamint az ésszerű energiaárarányokra*

A kutatás felelőse Simon György és Kondor György. A kutatás célja, hogy az ágazati kapcsolatok mérlegét, valamint programozási módszereit felhasználva támpontokat nyújtson energiatermelésünk és az energiainport tervezéséhez, valamint az energiahordozók árképzéséhez. A kutatás célja továbbá olyan programozási modell összeállítása, amely az energiatermelést (kb. 15–20 ágazatra bontva) és az energiabehozatali lehetőségeket ölelné fel. A kialakított modellek segítségével a kutatás olyan program (energiatermelés és import) meghatározására törekszik, amelynél a népgazdaság energiaszükséglete az adott feltételek között minimális társadalmi összmunka-ráfordítással elégíthető ki.

Mezőgazdasági osztály

1. A termelőszövetkezeti jövedelemrészesedés módjai

A téma felelőse Augusztinovics Győző, Csákány István és Kovács Csaba. A kutatás célja a jelenlegi hazai viszonyok között leghatékonyabb jövedelemrészesedési módok feltárása, alkalmazásának és módszereinek részletes tisztázása. A kutatók elemzik a fejlettebb részesedési módok alkalmazási lehetősége és a politikai-gazdasági-gazdálkodási természetű alkalmazási feltételek közötti kapcsolatokat. Tárgyalják, hogy a munkaegység-rendszer eredeti formáját milyen kiegészítésekkel (például premizálás az eredményességi részesedési forma egyes elemeivel) alkalmazzák, ismertetik az eredményességi részesedési forma alkalmazási lehetőségét és fő alkalmazási területét. Elemzik annak előfeltételét, hogy hol és mikor időszerű bevezetni a nyereségrészesedéssel egybekötött pénzbeli garantált munkadíjazást. A kutatás megállapításai a termelőszövetkezetek körében végzett széles körű helyszíni elemző vizsgálatokra támaszkodnak.

*2. A termelés és a termelőeszközök fejlődése
a magyar mezőgazdaságban 1950–1956 között*

A téma felelőse Szakál Pál. A kutatás célja a termelés tárgyi feltételeit alkotó termelőerők fejlődésének a vizsgálata. A kutató vizsgálja, hogy milyen átalakulás, fejlődés következett be a magyar mezőgazdaság legfontosabb termelőeszközökkel való ellátottsága tekintetében az első öt éves terv kezdettől 1956 végéig és ez milyen hatással volt a termelés eredményességére. Nem foglalkozik azonban a termelés egyéb feltételeivel, mint például a munkacsoporttal való ellátottság, a szakismeretek terjedése, a dolgozók anyagi érdekelttsége stb. problémáival.

A kutató bemutatja azt a fejlődést, amely megnyilvánul a mezőgazdaság erőgép-állományának a növekedésében és kisebb mértékben a munkagép-állomány alakulásában, az öntözhető területek kiterjesztésében, a talajjavításban, az állatállomány mennyiségi és minőségi fejlesztésében, az állat-férőhelyek létesítésében.

A kutató vizsgálja, hogy mennyiben tartotta a fejlesztés szem előtt a különböző termelési ágak sajátos követelményeit, az alapvető beruházások gazdasági hatékonyságának előfeltételét képező kapcsolódó és pótlólagos beruházások szükségességét, az aratás gépesítése mellett a növény-ápolási és őszi betakarítási munkálatok gépesítését, az öntözési építkezések mellett az üzemi öntözőberendezések, a speciális gépek, szállítóeszközök, épületek stb. beszerzését, illetve építését.

3. A munka termelékenysége a mezőgazdaságban

A téma felelőse Makaruk Ludwik és Siebenfreud Kurt. A kutatás célja egyrészt a munka termelékenységével kapcsolatos általános elméleti kérdések feldolgozása, másrészt a gyakorlati munkát közvetlenül segítő konkrét módszertani eljárások felvázolása, annak érdekében, hogy a

mezőgazdasági üzemi szakemberek számára a munkatermelékenységi számítások elvégzését lehetővé tegye, illetve megkönnyítse. A kutatás foglalkozik továbbá a mezőgazdasági munkatermelékenységre ható tényezőkkel, kiemeli jelentőségüket és fontosságú sorrendjüket, rámutat a munkatermelékenység növelését elősegítő tartalékok forrására. Elemzi, hogy a munkatermelékenység növelése nemcsak az élő, hanem a holt munkával való takarékoságban is meg kell hogy nyilvánuljon. Kifejti a munkatermelékenység bruttó és mezőgazdasági nettó mutatójának szükségességét és kidolgozza az élő- és holtmunka termelékenysége együttes vizsgálatának módszereit.

4. A termelőszövetkezeti jövedelemrészesezés kérdései

A téma felelőse Komló László. A kutatás célja a termelőszövetkezeti jövedelemrészesezés közgazdasági és üzemgazdasági problémáinak, összefüggéseinek feltárása. A kutató vizsgálja a munka termelőszövetkezeti értékelési módjainak közgazdasági, valamint üzemi meghatározóit, a természetbeni és pénzbeni jövedelemrészesezés társadalmi, gazdasági, pénz- és hitelpolitikai összefüggéseit, a különböző jövedelemrészesezési formák – s elsősorban a pénzbeni munkadíjazás – üzemi és népgazdasági hatékonyságát. A kutató elemzi továbbá a munkák osztályozásának és a teljesítménynormák megállapításának munkagazdaságtani kérdéseit, a munka mérési módjainak összefüggését a mezőgazdasági termelési folyamat jellegével, a munkaszervezeti formákkal, valamint a munkadíjazási módszerekkel, a termelőszövetkezeti vezetők hatékony munkadíjazási formáit, valamint vizsgálja a kiegészítő jövedelemrészesezés, a premizálás és a „nyereségrészesezés” szerepét és hatékonyságát.

5. A birtokviszonyok változásának hatása az egyéni szektor termelési szerkezetének és területegységre eső termelésének alakulására az 1945–1955 közötti időszakban

A téma felelőse Kovács Csaba. A kutatás célja annak megvizsgálása, hogy a volt nagybirtokok likvidálása és az új kisüzemek tömegének létrehozása milyen irányban és mértékben befolyásolta az egész mezőgazdaság és ezen belül a parasztgazdaságok termelését. A kutató ezzel összefüggésben érinti a volt nagybirtokok és a kisparaszt-gazdaságok termelési szerkezetének, valamint a bruttó és ártermelésének főbb különbségeit. Elemzi továbbá, hogy az 1949–1955 közötti időszakban mi jellemezte a birtokviszonyok változását és hogy mit eredményezett a birtokviszonyok változása a termelési szerkezet és a területegységre eső termelés terén.

6. A szövetkezetépítés hazai gyakorlatában alkalmazott átmeneti szövetkezeti formák, s átmeneti megoldások a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben

A téma felelőse Gyenes Antal. A kutatás keretében két téma kerül kidolgozásra. Az első téma célul tűzi ki feltárni a különböző szövetkezeti szervezetek (intézmények) természetét, meghatározni a szövetkezés és a társadalmi-gazdasági környezet közötti konkrét összefüggéseket, és ennek alapján megállapítani az egyes szövetkezeti intézmények szerepét és funkcióit különböző társadalmi-gazdasági adottságok, különösen pedig a szocializmusba való átmenet viszonyai között.

A másik téma vizsgálja mezőgazdaságunk fejlesztésének és szocialista negyüzemi átalakításának problémáit a szövetkezeti formák és módszerek szempontjából, feltárja azokat a konkrét módszereket és szervezeti formákat, amelyek – figyelembe véve a termelőerők és termelési viszonyok közötti kötelező összhang törvényét – elősegítik a mezőgazdaság minél gyorsabb ütemű fejlődését mind termelési, mind társadalmi vonatkozásban.

7. A szocialista átszervezés hatása a munkaerőgazdálkodásra Győr-Sopron, Szolnok és Szabolcs-Szatmár megyék mezőgazdasági termelésében

A téma felelőse Horváth Lajos, Augusztinovics Győző, Siebenfreud Kurt, Szűcs Róbert, Vargha László. A kutatás célja felmérni a mezőgazdaság munkaerőforrásait, megállapítani a munkaerőkapacitást a munkaerő összetétele alapján. Megvizsgálásra kerül a mezőgazdasági keresők struktúrája, a nem mezőgazdasági keresők részvétele a mezőgazdasági termelésben, a foglalkoztatottság mérvé. A kutatók elemzik az ágazatonkénti és időszakonkénti munkaerőszükségletet és foglalkoztatottságot a termelés szerkezetével összefüggésben. A műszaki fejlődés és a munkaerőgazdálkodás összefüggései vizsgálata során a műszaki szint és a foglalkoztatottság problémáinak feltárá-

sára kerül sor. A kutatók vizsgálják a műszaki fejlődés kapcsolatát az egy főre eső gazdasági fel-szereltséggel és a munkatermelékenységgel. Elemzik továbbá a munkacérgazdálkodás kérdéseit a parasztság jövedelemszintje oldaláról és összevetik az ipar és az állami gazdaságok dolgozóinak jövedelmi szintjével, hogy megállapíthassák elszívó hatásukat. Kutatják a háztáji gazdálkodás, a jövedelemrészesedés módja és a jövedelemszóródások problémájának a munkacérokhihasználással való összefüggéseit.

8. Az öntözéses termelés gazdasági hatékonysága

A téma felelőse Szakál Pál. A kutatás célja az öntözéses termelés gazdasági hatékonyságának, mint a mezőgazdasági termelés bővítése és műszaki fejlesztése egyik alapkérdésének közgazdasági szempontból történő vizsgálata. A kutató módszert igyekszik kidolgozni a különböző termelő területeken az öntözéses termelés fejlesztésére irányuló beruházások hatékonyságának vizsgálatára, valamint a beruházások hatékonyságának a növelésére.

9. A tőkés mezőgazdaság fő fejlődési tendenciái

A téma felelőse Ihrig Károly. A kutatás célja a tőkés mezőgazdaság fő fejlődési tendenciáira jellemző adatsorok és a magyar mezőgazdasági kivitel érdeklő fejlemények feltárása. A téma kutatása során a következő kérdések feldolgozására kerül sor: a) a mezőgazdasági csereárányok, különös tekintettel a tőkés külkereskedelemre, b) a mezőgazdaság tőkés koncentrációja és c) az Európai Gazdasági Közösség és mezőgazdasági kivitelünk.

10. A termelőszövetkezetek támogatása a termelés gépesítésével

A téma felelőse Kelemen Zoltán. A kutatás célja a gépállomások átszervezésének gazdasági, szervezeti stb. problémáinak és ezzel összekapcsoltan a termelőszövetkezetek saját gépesítésének a vizsgálata. A kutató vizsgálja azokat a nagyarányú változtatásokat, amelyeket az átszervezés a műszaki ellátás tervezésében, szervezésében, irányításában, finanszírozásában, káderellátásában szükségessé tesz, s amelyek a termelőszövetkezeteknek a termelés gépesítése útján történő támogatásának egészen új rendszerét alakítják ki.

11. A munka termelékenysége alakulása a mezőgazdaság állami szektorában 1949. és 1958. évek között

A téma felelőse Siebenfreud Kurt. A kutatás célja feltárni a mezőgazdaság állami szektorában a gépesítés, a technika fokozott alkalmazása stb. következtében beállott munkatermelékenység-növekedést. A vizsgálat folyamán a kutató elemzi a holtmunka-ráfordítások alakulását és ennek következtében beállott változások hatását is. A kutató kidolgozza a munkatermelékenység mérési módszerét az állami gazdaságokban, ennek alapján részletezi a mérési módszer mutatószámrend-szerét. A mutatószámrendszer felhasználásával a kutatás elemzi az állami gazdaságok fejlődését a gazdaságok összesített adatai alapján és részletesen elemzi a fejlődés főbb tendenciáit, kísérletet tesz továbbá a hatótényezők körének és szerepének megállapítására.

12. A népgazdaság felső- és középfokú végzettségű mezőgazdasági szakember-szükséglete és utánpótlása 1960–1980

A téma felelőse Vargha László. A kutatás célja, hogy népgazdasági ágak és szektorok szerint felmérje a mezőgazdasági szakember-ellátottság helyzetét annak érdekében, hogy a kellő felkészült-ségű mezőgazdasági szakemberek hiánya ne okozzon nehézséget a mezőgazdaság fejlesztésében, különösképpen a szövetkezeti gazdaságok nagyüzemi megszervezésében és működésük eredményes-sége szempontjából. A népgazdaság távlati, 1960–1980. évekre szóló tervének kidolgozása, valamint az oktatási reform is indokoltá teszi a mezőgazdasági szakember-szükséglet felmérését. A kutató arra törekszik, hogy felmérje az ellátottság jelenlegi helyzetét és javaslatot tegyen a távlati terv alapján, figyelembe véve mind a mezőgazdasági termelés szerkezetében és technológiájában, mind az üzemi szervezetben várható fejlődést, a felső- és középfokú képzésű mezőgazdasági szakember-

képzés fő irányaira vonatkozóan. A kutató azt vizsgálja, hogy oktatási reform megvalósításával nagyobb összegű beruházások nélkül, miképpen valósítható meg a kellő számú és megfelelő képesítésű szakemberek kiképzése.

13. A termelőszövetkezeti termelés tervezése, a tervmutatók rendszere és ezek összhangja az anyagi ösztönzők alkalmazott módjaival

A téma felelőse Horváth Lajos és Eliás András (utóbbi külső munkatárs; Földművelésügyi Minisztérium). A kutatók elemzik a kollektivizálás befejezésével adódó új helyzetben azt, hogy jelenlegi tervezési rendszerünk megfelelő-e, a tervezés eddigi rendszerében kialakított mutatórendszer szűkíthető-e, és milyen mértékben lehet, vagy célszerű az alsóbb mezőgazdasági irányító szervek önállóságát tovább növelni. Vizsgálják, hogy melyek a feltételei annak, hogy a növénytermesztésben a területi, az állattenyésztésben pedig a darabszám-mutatók áruértékesítésre vonatkozó mennyiségi, illetve értékmutatókkal legyenek helyettesíthetők. A kutatók foglalkoznak azzal, hogy milyen módon lehetne a tervteljesítésért felelős irányító szervek anyagi érdekeltiségét biztosítani, s hogyan lehetséges a termelőszövetkezetek saját alapjuk növelésére ösztönözni. Vizsgálják továbbá, hogy a mezőgazdasági tervezés rendszere és a termelés alakulását befolyásoló anyagi ösztönzők, gazdaságpolitikai módszerek teljesen összhangban vannak-e egymással, illetve az összhang milyen módon teremthető meg.

14. Az árárányok és a mezőgazdasági termelés tervszerű szabályozása

A téma felelőse László János. Az árpolitika csak akkor lehet a gazdasági vezetés hatékony eszköze, ha számol a termelők adottságaival; azokkal a törvényszerűségekkel, amelyek a termelésben hatnak. A kutató ezért vizsgálja, hogy adott viszonyok között milyen módon képzett árárányokkal lehetséges a népgazdaság szükségleteinek megfelelő temelési szerkezet kialakítására ösztönözni. A költség- és a jövedelemalakulással kapcsolatban felülvizsgálja az eddig alkalmazott költség- és jövedelemzárószámítási módszereket. Elemzi az állami felvásárlási árak és a fogyasztói árak kapcsolatát, a különböző termékek meghatározott minőségi arányait, és ezzel kapcsolatban az árak differenciálásának kérdését.

15. A háztáji gazdálkodás közgazdasági kérdései és tervszerű irányítása a közös gazdaság fejlesztése érdekében

A téma felelőse Komló László. A kutatás célja megvizsgálni, hogy miként lehetne beilleszteni a háztáji gazdálkodást a szocialista népgazdaság keretei közé úgy, hogy ellássa mindenkori feladatát, de ne akadályozza a mezőgazdasági termelőerők további gyors fejlődését és reá is hatással legyen az állami tervszerű irányítás. A kutató a háztáji gazdálkodás kérdéseit népgazdasági szinten vizsgálva többek között a tervszerűen irányított háztáji gazdálkodás, az állattenyésztés, a takarmánytermelés, az árutermelés és a felvásárlás stb., valamint a mezőgazdasági beruházások összefüggését kívánja feltárni.

16. A mezőgazdasági termékek exportgazdaságossági számításának módszere és mutatói

A téma felelőse Horváth Lajos, Ihrig Károly, László János és Farkas Lászlóné (utóbbi külső munkatárs; Országos Mezőgazdasági Könyvtár). A kutatás célja vitaanyag jellegű összeállítás készítése az exportgazdaságossági számítások sajátos módszereiről és mutatóiról a mezőgazdasági termékek vonatkozásában. A kutatók elemzik, értékelik és bírálják a mezőgazdasági termékek exportgazdaságossági számításainak jelenlegi módszereit. Ennek során foglalkoznak a felvásárlási áron számított exportgazdaságossági számítási módszerrel, valamint az önköltségen alapuló számítási módszerrel. A kutatók vizsgálják az exportgazdaságossági számításokkal kapcsolatos sajátos problémákat a mezőgazdaságban és javaslatot tesznek módszer és mutatórendszer kidolgozására az exportgazdaságossági számítások elvégzéséhez, továbbá a gyakorlati alkalmazáshoz szükséges eszközök és feltételek megteremtésére.

17. A termelőszövetkezeti garantált munkadíjazáshoz kapcsolódó önelszámoló egységenkénti nyereségrészesedés kérdései

A téma felelőse Csákány István. A kutatás célja megvizsgálni a szövetkezeti tagok anyagi érdekeltségét munkájuk nettó eredményében a felhalmozással való összefüggés alapján. Az érdekeltség megteremtésének hatékony és közvetlen módja sajátos tervezési, nyilvántartási problémákat vet fel, s keresni kell ezek legjobb megoldási lehetőségeit. A kutató keresi a jövedelemrészesedés ezen módja alkalmazásának módszerbeli problémáit, modelleken számításokat végez, s ezek alapján elemző munkával igyekszik feltárni a legjobb módokat.

Pénzügyi osztály

1. Jövedelmek a munkabéren felül

A téma felelőse Jávorka Edit és Berényi József. A kutatás célja, hogy tisztázza a béren felüli juttatásoknak az életszínvonal alakulását befolyásoló szerepét és jelentőségét, vizsgálja a juttatások társadalmi-gazdasági hatásait, kölcsönös összefüggéseit és az egyes juttatások társadalmi-gazdasági célszerűségét. A kutatók elemzik a béren felüli juttatások kialakulása feltételeit és módozatait és az egyes juttatások sajátos vonásait. A kutatók felméri a juttatások mintegy kétszáz fajtáját, ezeknek volumenét és költségeit, valamint a bérekhez, illetőleg egymáshoz viszonyított arányát. Összehasonlítják a hazai közvetett juttatásokat a tőkésállamokban meglevő hasonló juttatásokkal és vizsgálják, hogy a juttatások arányát a tőkésországokban hogyan befolyásolja a pénz vásárlóerejének csökkenése. A kutatók elemzik a különféle juttatásokat, és rávilágítanak arra, hogy az egyes juttatások rendszerében bizonyos, különböző mértékű aránytalanságok következhetnek és következtek be. Ezek az aránytalanságok hátrányos hatásokat is előidéztek, ami kiküszöbölésük szükségszerűségére mutat.

2. A szocialista vállalati jövedelemelvonás kérdései

A téma felelőse Schmidt Ádám és Gergely István. A kutatás célja a vállalati jövedelemelvonás elméleti, történeti és gazdaságpolitikai szempontból való vizsgálata, valamint egyes tőkés adózási rendszerek elemzése.

a) Az elméleti kutatás megkísérli a vállalati jövedelemelvonás fogalmának, sajátosságainak és tervgazdasági összefüggéseinek tisztázását. Vizsgálja a tervgazdaság rendszerének keretében az állami vállalatokkal szemben alkalmazható jövedelemelvonási politika időszéri kérdéseit. Elemzi a jövedelemelvonás formáit s azok alkalmasságát a gazdaságpolitikai célkitűzések megvalósításának előmozdítására. Tőkés vonatkozásban a kutatás elemzés alá veszi az ún. nettó forgalmi adót.

b) A történeti irányú kutatás felvázolja az állami vállalatoknál jelentkező társadalmi tisztá jövedelem rendszerének fejlődési tendenciáját a stabilizációtól 1960-ig, elemzi a bekövetkezett változások okait és hatásait, megkísérli a fejlődés értéklését az árrendszer, az állami költségvetés és az önálló elszámolás összefüggésében.

3. Az életszínvonal mérése és nemzetközi összehasonlítása

A téma felelőse Jávorka Edit. A kutatás célja, hogy a nemzetközi összehasonlításra alkalmas és mutatószámokban kifejezhető, vagy azokkal jellemezhető életszínvonal fogalmát meghatározza, a nemzetközi összehasonlítás módszerének kialakítását megkísérelje, a kialakított módszer használhatóságát néhány szocialista és tőkésország lakossága és Magyarország lakossága életszínvonalának tényleges összehasonlításán keresztül kipróbálja.

4. A személyi jövedelmek eloszlása Magyarországon

A téma felelőse Schmidt Ádám. A kutatás célja, hogy a személyi jövedelemeloszlás feltárásával kapcsolatos elméleti kérdéseket számba vegye, tisztázásukat megkísérelje, s a jövedelemeloszlás feltárására szolgáló módszerek alkalmazásának kérdéseit megvizsgálja. A kutató elemzi a személyi jövedelmek hazai eloszlásának helyzetét, a jövedelemeloszlásra hatást gyakorló tényezőket, a jövedelemeloszlás más gazdasági jelenségekkel fennálló összefüggéseit, az eloszlás sajátosságait és tendenciáit, valamint a jövedelemeloszlás tervezési vonatkozásait. Célul tűzi ki a rendelkezésre álló és biztosítható adatok lehetőségeihez képest a jövedelemeloszlás nemzetközi összehasonlítását is.

5. A szolgáltatások távlati fejlődésének főbb kérdései

A téma felelőse Burger Kálmánné. A kutatás célja, hogy megállapítsa a lakosság által vásárolt szolgáltatások jelenlegi szerepét és súlyát a népgazdaságban és a szocialista áruforgalomban. Vizsgálja a szolgáltatások tervezési, szervezeti, ösztönzési és árrendszerét. A jelenlegi helyzet felmérése, és az ezzel kapcsolatos elméleti megfontolások alapján rá kíván mutatni a szolgáltatások fejlődési irányára az életszínvonal távlati tervekben előirányzott emelkedésével kapcsolatban és a kívánatos fejlődést szolgáló módszerekre és eszközökre.

6. A foglalkoztatottság és az életszínvonal összefüggései

A téma felelőse Berényi József. A kutatás annak megvizsgálására irányul, hogy a termeléssel, illetőleg a termelékenységgel kapcsolatban a foglalkoztatottság s annak változása milyen hatást gyakorol az életszínvonal egyes tényezőire, és milyen mutatókkal tehető ezen a téren a tervezés és mérés komplexebbé, hatékonyabbá.

7. Néhány szocialista ország 1965-ig terjedő népgazdasági terveinek életszínvonalra vonatkozó mutatószámai

A téma felelőse Schweitzer Iván. A kutatás összehasonlító, dokumentáló jellegű, célja, hogy áttekintést nyújtson az életszínvonal távlati tervezésével, nemzetközi összehasonlításával foglalkozó kutatóknak és szakembereknek a Szovjetunió és öt európai szocialista ország távlati tervében szereplő mutatószámokról.

8. Az állami bank szerepe az ésszerű gazdálkodás előmozdításában

A téma felelőse Gergely István. A kutatás célja megvizsgálni, hogy a Magyar Nemzeti Bank szerepe miként kapcsolódik a többi tervező (irányító) szervek munkájához, s mennyiben mozditja elő vagy hátráltatja az ésszerű vállalati gazdálkodást.

9. Gazdasági mutatók nemzetközi összehasonlítása

A kutatás célja egy olyan monográfia, illetőleg tanulmánygyűjtemény összeállítása, amely a jelentősebb gazdasági mutatók, elsősorban pénzbeli (érték) mutatók nemzetközi összehasonlításánál felmerülő módszer-elméleti problémákkal foglalkozik.

a) A gazdasági mutatók nemzetközi összehasonlítására vonatkozó tanulmányok készítése az eddigi eredmények alapján

A téma felelőse Jávorka Edit és Gadó Ottó (OT), Román Zoltán (KSH) külső munkatársak. A kutatás célja egyes gazdasági mutatók nemzetközi összehasonlításának módszereire vonatkozóan a KGST különböző bizottságaiban folytatott vizsgálatok, valamint korábbi tudományos kutatómunka alapján már létrejött eredmények ismertetése, elemzése és feldolgozása útján a következő tanulmányok készítése: *a) Az életszínvonal nemzetközi összehasonlítása problémái; b) Az önköltség nemzetközi összehasonlításának sajátos kérdései; c) A termelékenység nemzetközi összehasonlítása.*

b) A nemzeti ipari kalkulációk módszerei és nemzetközi összehasonlítása a KGST-országokban

A téma felelőse Gergely István. A kutatás célja elemezni azokat a feladatokat, amelyeket a nemzeti kalkulációknak a gazdálkodásban különösképpen, mint az önálló elszámolás eszközeként a gazdasági döntéseknél, az árak megalapozása tekintetében be kell töltenie. A kutató célul tűzi a helyes nemzeti kalkulációk elveinek a felvázolását és ezzel kapcsolatban a nemzetközi összehasonlítás megalapozását. A nemzeti kalkulációk nemzetközi összehasonlításának módszer-elméleti kérdéseit vizsgálva a kutatás elemzi a KGST-országok nemzeti kalkulációinak fő sajátosságait; azokat a célokat, amelyek érdekében a kalkulációk nemzetközi összehasonlítására szükség lehet és a különféle célú nemzetközi összehasonlítások érdekében kialakítandó elméletileg helyes kalkulációs sémát.

c) A nemzeti jövedelem nemzetközi összehasonlítása

A téma felelőse Berényi József. A kutatás célja a nemzeti jövedelemen belül elsősorban a felhalmozási alap összehasonlításával kapcsolatos problémák tisztázása és a módszertani alapelvek kidolgozása. Vizsgálni kívánja továbbá az eddigi metodikák szerint összehasonlított nemzeti jövedelem-mutatók jellegét, közgazdasági tartalmát, felhasználhatóságát és pontosságát, különös tekintettel a szocialista országok, valamint a szocialista–kapitalista országok nemzeti jövedelmének összehasonlítására. Előíranyozza a kutatás a nemzeti jövedelem és a társadalmi termék összehasonlítása és alakulása néhány alapvető összefüggésnek elemzését is.

d) A nemzeti vagyon nemzetközi összehasonlítása

A téma felelőse Schmidt Ádám. A kutatás célja annak megvizsgálása, hogy az egyes országok gazdasági helyzetének és gazdasági lehetőségeinek egybevetése a nemzeti vagyon milyen fogalmának alapulvételével, milyen vagyonelemekre kiterjedően s milyen metodikai elvek érvényesítésével történhet legcélszerűbben. Elsősorban a termelő-állóalapokra és az életszínvonal tényezőjeként szereplő nem termelő állóalapokra vonatkozóan meg kívánja vizsgálni a nemzeti vagyon belső felmérésének és értékelésének módszerelméleti kérdéseit, továbbá nemzetközi viszonylatban a vagyon összehasonlíthatóvá tételének és az egységes értékelés biztosításának problémáit. Ezzel kapcsolatban javaslatot dolgoz ki a nemzeti vagyon összehasonlításának mutatószámrendszerére. A kutató elemzi a nemzeti vagyon és más gazdasági jelenségek (nemzeti jövedelem, életszínvonal stb.) nemzetközi összehasonlításának összefüggéseit is.

e) A mezőgazdasági termelékenység nemzetközi összehasonlítása

A téma felelőse Burger Kálmánné. A kutatás célja annak a kérdésnek a megvizsgálása, hogy a mezőgazdaságban hogyan számolható a termelékenység elsősorban a nemzetközi összehasonlíthatóság vonatkozásában. Értékelni kívánja az állami szektorra kialakított termelékenységi mutatószámokat, kidolgozni kívánja a termelőszövetkezeti termelékenységi számítás módszerét. Megvizsgálni szándékozik a szektorális és üzemági termelékenységi mutatók egymás közti összehasonlításának és összesítésének problémáit. Mindezek alapján elemzi, hogy a szektorális, üzemági és összesített termelékenységi mutatók hogyan hasonlíthatók össze nemzetközileg.

f) A szocialista országok saját árbázisának problémái

A téma felelőse Jávorka Edit, Schmidt Ádám, Schweitzer Iván és Csikós Nagy Béla (utóbbi külső munkatárs; Országos Árhivatal). A kutatás célja a szocialista országok közötti nemzetközi munkamegosztás legfőbb formájában, a külkereskedelemben alkalmazott árak tudományos megalapozása, s közelebbről a saját külkereskedelmi árbázisra való áttérés, valamint a saját bázisú árképzés elvi-módszertani problémáinak megvizsgálása. A téma természeténél fogva szorosan kapcsolódik a főbb gazdasági mutatók nemzetközi összehasonlításának tanulmányozásához. A kutatás keretében többek között a szocialista országok árbázisának a tőkés világpiaci árakkal fennálló kapcsolatát, a saját árbázis kialakításához legalkalmasabb centrum problémáját, a kialakítás lehetséges módozatait, ezeknek a belső kalkulációs rendszerekre, az árképzési és tervezési módszerekre, továbbá a saját árbázisú árrendszernek a szocialista országok közötti és a tőkésországokkal folytatott külkereskedelemre gyakorolt hatásait veszik vizsgálat alá.

Nemzetközi osztály

1. A nemzeti jövedelem nemzetközi összemérésének főbb kérdései

A téma felelőse Sóky Dezső. A kutatás célja, hogy elemezze a nemzeti jövedelem-adatok nemzetközi összehasonlításával kapcsolatos legfontosabb elméleti, módszertani és egyes gyakorlati problémákat. A kutató foglalkozik a nemzeti jövedelem fogalmának értelmezésével és csoportosításával, a nemzeti jövedelem struktúrájának eltérő mértékegységben történő kifejezhetőségével, az egységes értékbeli számbavétel hiányával, valamint a közös egységre történő átszámítással kapcsolatos kérdésekkel. A kutató a vázolt kérdéseket elsősorban a szocialista országok nemzeti jövedelme nemzetközi összehasonlításának szempontjából fejtegeti, de elemzi a nemzeti jövedelem szocialista és kapitalista országok közötti összehasonlításának sajátos problémáit is.

2. Kína és India gazdasági fejlődésének összehasonlító vizsgálata

A téma felelőse Molnár Ferenc és Tólas Barna. A kutatás célja, hogy a rendelkezésre álló statisztikai és gazdaságpolitikai adatok feldolgozása és elemzése alapján megállapítsa a két ország gazdasági fejlődésében meglevő különbségeket, feltárja azok okait, és ezen keresztül gyakorlati példán mutassa be a gazdasági elmaradottság felszámolása szocialista útjának fölényét a kapitalista úttal szemben. A kutatók vizsgálják, hogy a termelési viszonyok szocialista átalakítása nyomán Kína számára hogyan vált lehetővé, hogy a gazdasági élet valamennyi területén Indiánál többszörösen gyorsabb fejlődési ütemet érjen el.

A kutatók elemzik az indiai gazdaságfejlesztés legfontosabb belső korlátját, a paraszti tömegek felszabadításától és mozgósításától való félelmet, és fontos külső korlátját, az imperialistáktól s különösen az amerikai imperializmustól való fokozódó gazdasági függést.

3. A piacprobléma a kapitalizmus általános válságában

A téma felelőse Göncöl György. A kutatás célja a piacprobléma elméleti tisztázása és ennek alapján a piacprobléma történelmi éleződése és akuttá válása folyamatának elemzése. A piacprobléma helyes kifejtése csak a marxista érték- és tőkeelmélet szerves egységéből kiindulva lehetséges; erről az elméleti álláspontonról adja meg a tanulmány a piacprobléma nemlétezését vagy a piacprobléma mibenlétének hamis értelmezését tartalmazó polgári és revizionista elméletek bírálatát. Ezután elemzi a piacproblémának az imperializmus korszakára jellemző megnyilvánulási formáját: a monopóliumoknál lecsapódó tökefelesleg formájában jelentkező piacproblémát. Ez együtt jár a tőke kivétel jellegének, funkcióinak, a kapitalizmus működőképességében, a nemzeti és nemzetközi gazdasági egyensúly fenntartásában betöltött szerepének megváltoztatásával; ezt a kérdést a tanulmány külön beható vizsgálat tárgyává teszi.

A munka továbbá feladatául tűzi ki annak megvizsgálását, hogy a piacprobléma akuttá válásának azon tendenciái, amelyek a két világháború közötti válságidőszakban robbantak ki, mennyiben maradtak meg a kapitalista világ gazdaság rendszerében a második világháború utáni időszakban, illetve milyen formaváltozásokon mentek keresztül. Ennek a kérdésnek tisztázása a polgári és revizionista apologetika elleni harcnak egyik fontos kulcsterülete.

4. A komplett gyárberendezések exportja

A téma felelőse Ausch Sándor. A kutatás célja, hogy vizsgálja a komplett gyárberendezések exportstruktúráját, a komplett gyárberendezések exportjának részesedését az export egészében, különösen a gépxportban. Elemzi, hogy a komplett gyárberendezések exportja keretében milyen arányban szerepelnek a hazai gyártás szempontjából jól megalapozott, műszakilag fejlett, a piacokon hosszabb idő óta bevezetett cikkek. A kutató nemcsak az iparági szintű vizsgálatra törekszik, hanem egyes fontosabb exporttermékek, találmányok exportját egyedileg is elemzi.

5. A cseh és a magyar ipar összehasonlítása, különös tekintettel a gépiparra

A téma felelőse Sóky Dezső. A kutatás célja, hogy megkísérelje a csehszlovák és a magyar ipar fejlettségi színvonalának és struktúrájának összevetését és összefüggéseik kimutatását. A vizsgálatok célja nemcsak egyetlen év adatainak összehasonlítása, hanem a fejlődés dinamikájának összehasonlítására is törekszenek. A kutatás célja megalapozni az összehasonlítás módszertanát, az összehasonlítás alapjául szolgáló termékválaszték kiválasztási szempontjait.

6. A kínai szocialista gazdaságfejlesztés eredményei és problémái

A téma felelőse Tólas Barna. A kutatás célja, hogy bemutassa, elemezze a Kínai Népköztársaság eddigi gazdasági építő munkáját és megvizsgálja a gazdasági helyreállítás és az első öt éves terv végrehajtása során felmerülő gazdasági és tervezési problémák, valamint gazdaságfejlesztési feladatok megoldásának a termelőerők és termelési viszonyok sajátos kínai adottságaiban gyökerező módszereit. Foglalkozik az első öt éves terv időszakában Kínában végbement nagyszabású társadalmi-gazdasági átalakulás sajátosságaival. A kutatás középpontjában a második öt éves terv időszakának első három évében elért jelentős fejlődés és az e fejlődés során felmerült újabb problémák és nehézségek közgazdasági elemzése áll. Ennek révén a kutató a kínai gazdasági fejlődés további perspektíváira vonatkozó néhány következtetésre jut.

*7. Az osztrák gazdaság háború utáni strukturális változásai és ennek
a külkereskedelemre gyakorolt hatása*

A téma felelőse Öze Katalin. A kutatás célja Ausztria gazdasági fejlődésének, ipari struktúrájának elemzése, mégpedig olyan irányban, hogy megvizsgálja, milyen tényezők idézték elő a főbb szerkezeti változásokat, ezek a változások milyen hatással voltak az ország gazdasági fejlődésére és mindez hogyan hatott ki a külkereskedelemre. A kutató vizsgálja az iparon belül az egyes iparágak egyenlőtlen fejlődését és elemzi, hogy milyen hatással van a fejlődés az osztrák ipar exportfüggőségére, vajon a világgiazi szempontból legnagyobb lehetőségekkel rendelkező ágak fejlődtek-e, s hogy az új struktúra hogyan hat az osztrák gazdaság válságérzékenységre. A kutató továbbá vizsgálja az állami szektor nagyarányú kiszélesedését politikai és gazdasági jelentőségét, szerepét a külföldi (nyugatnémet) tőke behatolásának az ún. „hideg Anschluss” megátlásában, Ausztria semlegességének gazdasági alátámasztásában.

*8. A szocialista országok eddigi fejlődésének és a közöttük kialakult kapcsolatoknak
az elemzése*

A téma felelőse Ausch Sándor, Kovásznai Gyula, Molnár Ferenc, Sóky Dezső, Tólas Barna és Zsukova Irina. A kutatás célja Magyarország és a többi KGST-ország újratemelésének, nemzetközi feltételeinek, egymás közötti gazdasági kapcsolatainak elemzése (különös tekintettel a fejlett és fejletlen tőkésországgal való kapcsolatokra). A kutatók elemzik a KGST-országok gazdasági együttműködésének főbb vonatkozásait a külkereskedelem tükrében. Külön vizsgálják a két világgiazi közötti gazdasági kapcsolatok alakulását, különös tekintettel a KGST-országok és a fejletlen országok közötti kapcsolatokra. Feldolgozzák a magyar tőkés külkereskedelem fejlődésének főbb tendenciáit az elmúlt tíz évben. Külön tanulmány elemzi a bolgár mezőgazdaság szocialista átalakulásának hatását az iparra és a kereskedelemre.

*9. A KGST-országok alapanyag-gyártó és -feldolgozó ipara fejlődése közötti összhang
előmozdításának lehetőségei a nemzetközi munkamegosztás útján*

A téma felelőse Kovásznai Gyula, Kozma Ferenc, Makaruk Ludwik, Molnár Ferenc, Öze Katalin, Sóky Dezső, Tólas Barna és Zsukova Irina. A kutatás célja: Magyarország és a többi KGST-ország újratemelésének nemzetközi feltételeiben, különösen egymás közötti gazdasági kapcsolataikban jelentkező néhány főbb aránytalanság feltárása, avégett, hogy következtetéseket vonhassunk le ezen aránytalanságoknak a nemzetközi munkamegosztás tökéletesítése útján való leküzdésének lehetőségeire vonatkozóan, figyelemmel a fejlett és fejletlen tőkésországgal való kapcsolatokra is. Az egész kutatás során különös figyelmet fordítanak Magyarországra effajta problémáira.

A kutatók abból az elvi-módszertani meggondolásból indulnak ki, hogy a főbb szocialista világgazdasági összefüggések csak táborszinten vizsgálhatók; hogy az így nyert felismerések konkretizálásához nélkülözhetetlen a résztvevő szocialista országok strukturális sajátosságainak minél behatóbb ismerete; és hogy ezek között is a legmélyrehatóbban lehet és kell vizsgálni, hogy a magyar népgazdasági adottságok hogyan járulnak hozzá a nemzetközi munkamegosztás ésszerűbb tételéhez, illetve milyen követelményeket támasztanak a szocialista országok közötti gazdasági együttműködéssel szemben. A kutatók a KGST-országokat közösen érintő problémák fényében, a strukturális változások fő irányainak összesítő elemzése alapján kívánnak olyan következtetésekhöz jutni, amelyek támpontul szolgálhatnak Magyarországnak a nemzetközi munkamegosztásba való megfelelőbb beilleszkedésére vonatkozóan.

(G. I.)

RÉSZVÉTELÜNK FONTOSABB HAZAI TUDOMÁNYOS KONFERENCIÁKON

A magyar közgazdaságtudomány fejlődésében az utóbbi években jelentékeny szerepet játszottak a tudományos konferenciák. Ezek a tanácskozások a közgazdasági kutatás több fontos területén összegezték az elért eredményeket, kijelölték az előttünk álló közeli és távolabbi feladatokat. Hozzájárultak ahhoz is, hogy a hazai közgazdasági kutatás fokozott mértékben bekapcsolódjék a szocialista országok közgazdaságtudománya közös feladatainak megoldásába, erősítették kapcsolatainkat a külföldi közgazdászokkal.

1959. szeptember 29. és október 2. között Intézetünk az MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályával együttműködve tudományos konferenciát rendezett a munkatermelékenység kérdéseiről. A konferencia a magyar közgazdászok első nagy nyilvános akadémiai szintű tanácskozása volt. Ugyanakkor a nagyszámú (19) külföldi résztvevő jelenléte a konferenciát a nemzetközi eszmecseré fórumává is tette.

A konferencia munkáját párhuzamosan két tagozatban végezte, ipari és mezőgazdasági tagozatban. A megnyitó előadást *Friss István* igazgató tartotta. Felszólalt *Fock Jenő*, az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának tagja, a Központi Bizottság titkára és *Erdei Ferenc*, az MTA főtitkára.

Az ipari tagozaton 16, a mezőgazdasági tagozaton 10 referátum hangzott el. A hozzászólások száma meghaladta a 60-at. A referátumok és felszólalások mindkét tagozatban a következő fő kérdések köré csoportosultak: a munkatermelékenység mérése és tervezése, valamint növelésének lehetőségei és tartalékai. E fő kérdéscsoportokon belül több referátum foglalkozott a munkatermelékenység nemzetközi összehasonlításával, a műszaki fejlesztés és a munkatermelékenység kölcsönös kapcsolatával, mezőgazdasági vonatkozásban a belterjesség és a munkatermelékenység összefüggéseivel.

Az Intézet munkatársai a következő referátumokat tartották: 1. *Cukor György*: Az ipari munkatermelékenység távlati tervezésének néhány problémája; 2. *Kelemen Zoltán*: A munkatermelékenység tervezése a mezőgazdaságban; 3. *Makaruk Ludwik-Siebenfreud Kurt*: A munkatermelékenység alakulása a magyar mezőgazdaságban 1949–1957 között; 4. *Horváth Lajos*: A munkatermelékenység nemzetközi összehasonlítása a mezőgazdaságban. A vitákban résztvettek *Augusztinovics Győző* és *Csikány István*.

A konferencia mind belföldön, mind külföldön élénk visszhangot váltott ki. A konferenciáról szóló beszámolók, valamint az ott elhangzott előadások a hazai és külföldi folyóiratokban 20 közleményben jelentek meg. Ismertetést közölt a konferenciáról többek között a Voproszű Ekonomiki, a Szocialiszticeszkij Trud, a párizsi International Social Science Journal, a prágai Politická Ekonomie, a drezdai Arbeitsökonomik und Arbeitsschutz.

A konferencia külföldi vendégei voltak a Szovjetunióból: *M. N. Demcsenkó*, *A. V. Vorobjova*, az Insztitut Ekonomiki munkatársai; Csehszlovákiából: *A. Balek*, *A. Cervený*, a csehszlovák Statisztikai Hivatal főosztályvezetői, *Z. Tlustý*, *F. Kutta*, a csehszlovák Közgazdaságtudományi Intézet munkatársai, *K. Hopp*, *M. Pick*, a csehszlovák Tervhivatal munkatársai, *B. Korda*, a prágai Közgazdaságtudományi Főiskola professzora; Lengyelországból: *K. Sokolowsky*, a lengyel Közgazdaságtudományi Intézet igazgatóhelyettese; Bulgáriából: *P. Kiranov*, a bolgár Közgazdaságtudományi Intézet osztályvezetője, *M. Volkanov*, a várnai Közgazdasági Főiskola Politikai Gazdaságtan Tansekének vezetője; NDK-ból: *F. Behrens*, akadémikus, *G. Richter*, a lipcei Marx-Egyetem Statisztikai Intézetének igazgatója, *H. Winkelmann*, az NDK Statisztikai Hivatalának munkatársa, *A. Tomm*, a drezdai Munkagazdaságtani Intézet statisztikai osztályának vezetője, *H. Aberspach*, a Tervbizottság munkatársa; Romániából: *N. Schwarz*, a Munka- és Bérbizottság alelnöke, *J. Bati*, a Tervbizottság osztályvezetője.

*

A Magyar Tudományos Akadémia 1960. évi nagygyűlése keretében a Társadalmi-Történeti Tudományok Osztálya és a Közgazdaságtudományi Intézet 1960. április 13-án közgazdaságtudományi ülést rendezett.

A tudományos ülés fő előadását *Friss István* igazgató tartotta „A Magyar Szocialista Munkáspárt VII. kongresszusa és a közgazdaságtudomány feladatai” címmel. Az előadó foglalkozott a kongresszus által a magyar népgazdaság elé állított két fontos és összefüggő feladattal, a szocializmus alapjainak lerakásával és a szocializmus építésének meggyorsításával. Ebben az összefüggésben tárgyalta a gazdasági irányítás és a népgazdasági tervezés tökéletesítésének kérdéseit és a közgazdaságtudomány ezzel kapcsolatos feladatait. Az előadáshoz hozzászólt *Fock Jenő*, az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának tagja, a Központi Bizottság titkára, *Kiss Árpád*, az Országos Tervhivatal elnöke, *Ajtai Miklós*, az Országos Tervhivatal elnökhelyettese, *Hont János*, földművelésügyi miniszterhelyettes, *Cukor György* igazgatóhelyettes. Ezt követően több korreferátum hangzott el. *Háy László*, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem rektora, „A szocialista országok gazdasági együttműködésének elvi kérdéseiről”, *Horváth Lajos*, osztályvezető „A jövedelemelosztás egyes közgazdasági kérdései a termelőségvetkezetekben” címen tartott korreferátumot. A korreferátumokhoz Intézetünk munkatársai közül *Göncöl György* osztályvezető, *Ausch Sándor* és *Csákány István* tudományos munkatársak szóltak hozzá. Az ülés anyagából több előadás és néhány összefoglaló ismertetés is megjelent a magyar folyóiratok hasábjain. Az ülés a megjelent orosz nyelvű kiadvány nyomán külföldön is visszhangot keltett.

*

1961. június 1-5. között a Központi Statisztikai Hivatal és a Magyar Közgazdasági Társaság rendezésében nemzetközi statisztikai konferencia ülésezett Budapesten.

A konferencia bevezető előadását *Friss István* igazgató tartotta. A megnyitó után a konferencia két tagozatra oszlott. Az „A” szekcióban az ágazati kapcsolatok mérlege összcálításának és felhasználásának problémáit, a „B” szekcióban az életszínvonal országon belüli és országok közötti mérésének és elemzésének kérdéseit tárgyalták.

Intézetünk munkatársai közül az „A” szekció keretében *Bródy András*, *Cukor György*, *Simon György* és *Kondor György*, a „B” szekció keretében *Ausch Sándor*, *Berényi József*, *Burger Kálmánné*, *Hoch Róbert*, *Jávorka Edit*, *Schmidt Ádám* tartottak előadást, illetve szóltak fel.

(F. T.)

AZ INTÉZET NEMZETKÖZI KAPCSOLATAI

1959. VII. 1. — 1962. III. 31.

- I. Nemzetközi konferenciák.
- II. Külföldi publikációk, idegen nyelvű kiadványok.
- III. Tanulmányutak.
- IV. Az Intézet munkájának külföldi visszhangja.

Az Intézet nemzetközi kapcsolatai a beszámolási időszakban tovább fejlődtek. Az Intézet munkatársai 38 alkalommal vettek részt nemzetközi konferenciákon és külföldi tanulmányutakon. Ezekről tanulmányokban, cikkekből, az Intézet Tudományos Tanácsa, a Magyar Közgazdasági Társaság és az Intézet munkatársai előtt számoltak be.

Az Intézet munkatársainak több tanulmánya jelent meg külföldi szakfolyóiratokban és gyűjteményes munkákban. Ez utóbbiak részben a szocialista országok tudományos akadémiai közötti egyezményekben lefektetett közös kutatási programok keretében kerültek kiadásra. A külfölddel való tudományos kapcsolatok elmélyítésére, a külföldnek a magyar közgazdaságtudományról és gazdasági életéről való fokozottabb tájékoztatására az Intézet szorgalmazta hazai közgazdasági művek megjelentetését idegen nyelven.

Az Intézetben az eltelt időszakban lefolyt sok külföldi látogatás ugyancsak fontos tényezője volt mind a szocialista, mind az egyéb országok közgazdasáival való kapcsolataink erősítésének; 14 országból több mint 90 látogató kereste fel Intézetünket.

A testvérintézetekkel való együttműködésünket a szocialista országok akadémiaival kötött egyezmények alapján tovább mélyítettük. Kölcsönösen tájékoztattuk egymást a kutatási programokról. Az együttműködés egyik legfontosabb formájának bizonyult a személyes kapcsolatok kiépítése testvérintézeteink munkatársaival, amit kölcsönös látogatások és több konferencia segített elő. Az 1961-ben kötött akadémiai egyezmények további együttműködést irányoznak elő, mindennekeelőtt a szovjet, csehszlovák és román közgazdaságtudományi intézetekkel, utóbbi kettővel elsősorban a matematika közgazdasági alkalmazása vonatkozásában.

Az Intézet könyvtára tovább fejlesztette már korábban kiterjedt kiadványcsere-kapcsolatait. Az állandó cserepartnernek száma 125, ezenkívül 142 intézménnyel állunk nem rendszeres kapcsolatban.

Mindezeken kívül az Intézet egyes munkatársai különböző állami megbízások alapján egyéb nemzetközi vonatkozású munkákban is résztvettek.

I.

Nemzetközi konferenciák

Az Intézet munkatársai a beszámolási időszakban számos, főképp a szocialista országokban rendezett tudományos konferencián vettek részt. Ezek közül külön ki kell emelni azokat a nagyjelentőségű tudományos tanácskozásokat, amelyeket a szocialista országok közgazdaságtudományi intézetei az 1958. decemberi prágai konferencia határozatainak megvalósításaként rendeztek.

A szocialista országok közgazdaságtudományi intézetei 1959. október 19. és 22. között Varsóban tudományos konferenciát tartottak a népgazdasági mérlegekről. A konferencián Intézetünket *Ausch Sándor*, *Bródy András*, *Simon György* és *Sóky Dezső* tudományos munkatársak képviselték. Felszólalásaikat kiadták a konferencia 1960-ban megjelent orosz nyelvű anyagában.

Fontos nemzetközi értekezlet tárgya volt „Az új jelenségek a modern polgári közgazdaság-tanban” c. témakör. Az erről tartandó konferencia előkészítésére 1959 novemberében Bratislavában tartottak értekezletet, melyen Intézetünket *Erdős Péter* osztályvezetőhelyettes képviselte. A konferenciát Berlinben tartották 1960. október 18. és 21. között. Az Intézet képviselőitében megjelent *Göncöl György* osztályvezető és *Erdős Péter* osztályvezetőhelyettes. Göncöl György „A monopol-profit elméletéhez” címen előadást tartott, amely a konferencia anyagának 2. kötetében német nyelven nyomtatásban is megjelent.

Kacsényák Ferenc tudományos munkatárs résztvett az 1960. szeptember 12–25. között Lengyelországban tartott nemzetközi szövetkezeti lakásépítési konferencián. Előadást tartott „A lakosság bevonása a lakásépítésbe Magyarországon” címmel. *Jávorka Edit* osztályvezető és *Schmidt Ádám* tudományos főmunkatárs 1960. szeptember 27. és október 5. között résztvettek a berlini Hochschule für Ökonomie 10 éves fennállása alkalmából a távlati tervezés kérdésének megvitatására rendezett tudományos konferencián. E konferencián elhangzott „A munka, illetve a szükségletek szerinti elosztás viszonya alakulásának távlati tervezése” c. előadásuk 1961-ben Berlinben nyomtatásban megjelent. *Sóky Dezső* tudományos munkatárs résztvett a csehszlovák UNESCO bizottság által 1960. december 7–14. között tartott nemzetközi szemináriumon, amelyen fiatal közgazdászok a nemzetközi együttműködés gazdasági problémáit vitatták meg. Ez alkalomból a csehszlovák Tervhivatal kutató-intézetében előadást tartott a csehszlovák és a magyar ipari termelés volumenének összehasonlításáról.

Cukor György igazgatóhelyettes résztvett a KGST közgazdasági Állandó Bizottsága termelékenység munkacsoportjának 1961-ben Prágában és 1962-ben Budapesten tartott ülésén. *Cukor György* igazgatóhelyettes résztvett a Nemzetközi Közgazdász Szövetség 1961 augusztusi nemzetközi munka-termelékenység konferenciáját előkészítő varsói értekezletén, az 1961. augusztus 31–szeptember 8. között Cadenabbia-ban (Olaszország) tartott konferencián és ott „Termelékenység és energiafelhasználás” címen tanulmányt nyújtott be. *Cukor György* igazgatóhelyettes és *Simon György* tudományos munkatárs résztvettek az ENSZ Titkársága és a Harvard Egyetem által 1961. szeptember 11–15. között Genfben tartott nemzetközi input-output elemzési konferencián, ahol *Cukor György* felszólalt. *Horváth Lajos* osztályvezető és *Komló László* tudományos munkatárs 1961. november 23–25-én Lipcse–Gundorfban résztvettek az Agrár- és Munkagazdaságtani Kutató Intézet által rendezett „A munkák normázása és díjazása a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben” témájú nemzetközi konferencián és azon mindketten felszólaltak.

II.

Külföldi és idegen nyelvű publikációk

Ausch Sándor, *Bródy András*, *Simon György* és *Sóky Dezső* felszólalásai az 1959 októberében tartott varsói nemzetközi tudományos konferencián megjelentek a „Materialü naucnoj konferencii predstaviteljev Insztitutov ekonomiki sztran szocializma v Varsave 19–22. X. 1959. Tom 1–2.” Warsawa, 1960. c. kiadványban. *Cukor Györgynek* „Ungarische Erfahrungen mit Verflechtungsbilanzen” címmel tanulmánya jelent meg a „Wirtschaftswissenschaft” 1961. 9. számában. *Cukor Györgynek* és *Máriás Antalnak* a szovjet–magyar közös kutatások keretében készült tanulmánya „Vlijanie vnesnej trgovli na hod szocialiszticeszkaj indusztrializacii Vengrii” címen jelent meg a „Szocialiszticeszkaja indusztrializacija sztran narodnoj demokratii” Moszkva, 1960. Goszplanizdat. c. kötetben. *Cukor György*

és *Román Zoltán* tanulmánya „Vyuziti bilanci meziodvetovych vztahu pri zkoumani uvelné odvetovo struktury prumyslu” címmel jelent meg a „Politická Ekonomie” 1961. 3. számában. *Friss Istvánnak* „Szocialista átalakulások a magyar mezőgazdaságban” c. írását a kommunista és munkáspártok nemzetközi folyóiratának, a „Béke és Szocializmus”-nak idegen nyelvű kiadásai is közölték (1960. 8. sz.). *Gergely Istvánnak* „Zpusov ucasti na zisku ve státních podnikch Madarské lidové republiky” címmel, a „Finance a Uver” csehszlovák folyóirat 1960. 7. számában jelent meg cikke. *Horváth Lajos* „Neue Maschinen auf der Landwirtschafts-Ausstellung Budapest, 1959.” c. cikkét a „Deutsche Agrartechnik” 1960. 1. száma közölte. *Jávorka Edit* és *Schmidt Ádám* „Die Perspektivplanung der Entwicklung des Verhältnisses zwischen der Verteilung nach den Leistungen bzw. nach den Bedürfnissen” c. közös tanulmánya megjelent a „Fragen des Lebensstandards” Berlin, 1961. Die Wirtschaft. (Schriftenreihe Volkswirtschaftsplanung. Heft 10.) c. kötetben. *Nagy Tamás* beszámolója az Intézet munkájáról. „V Insztitute ekonomiki Akademii nauk Vengrii” címen megjelent a „Voproszű Ekonomiki” 1961. 12. számában. *Nagy Tamás* és *Ozswald László* 1960 decemberi berlini előadásai „Veränderungen in der staatlichen Leitung der Industrie Ungarns” címen megjelentek a Német Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének „Wirtschaftswissenschaftliche Informationen” c. sorozata 1961. 18–19. füzetében. *Román Zoltánnak* az Intézet külső munkatársának, az intézeti munka keretében készült „A munkatermelékenység nemzetközi összehasonlítása a szocialista országokban” c. tanulmánya megjelent a „Problémű szocialiszticeszkovo mezsdunarodnovo razdelenija truda”. Moszkva, 1960. c. gyűjteményes kötetben és ugyanebből a tárgykörből a bukaresti „Revista de Statistica” 1960. 1. száma közölte cikkét: „Compararea pe lan international a productivitatii muncii din tarile socialiste” címen. A szovjet–magyar közös kutatások keretében elkészült *Horváth Lajos* tanulmánya „A szövetségi mozgalom fejlődése Magyarországon”.

A Magyar Tudományos Akadémia 1960. évi nagygyűlésének közgazdasági anyagát (1.: Részvételünk fontosabb hazai tudományos konferenciákon) „Materialű po ekonomiceszkim voproszam szeszszii Vengerszkoi Akademii Nauk, 1960” címen orosz nyelven saját kiadásunkban jelentettük meg. E kiadványunk alapján a Német Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézete, „Wirtschaftswissenschaftliche Informationen” c. kiadvány-sorozatának 16–17. száma kivonatolt német fordításban ismertette *Friss István* előadását, *Göncöl György*, *Ausch Sándor* és mások korreferátumait és hozzászólásait. Ugyancsak e kiadvány alapján jelent meg ismertető cikk „Problem wyrównania poziomu rozwoju gospodarczego krajów socjalistycznych w pracach Wegierskiej Akademii Nauk” címmel a „Gospodarka Planowa” lengyel folyóirat 1961. 2. számában.

Cukor György 1960-ban Párizsban tartott három előadásának francia nyelvű szövegét az Akadémiai Kiadó *Friss István* előszavával, „Questions de la planification économique en Hongrie” Bp. 1961. címen jelentette meg. Ugyancsak az Akadémiai Kiadó gondozásában sajtó alatt van egy orosz nyelvű tanulmánykötet „Materialnoje sztimulirovanije v narodnom hozajsztve Vengrii” címen. A kötet *Friss István*, *Hegedűs András*, *Komló László*, *Ozswald László* és *Hédey Aranka*, e témakörbe tartozó egy-egy magyarul már megjelent tanulmányának fordítását tartalmazza.

Intézetünk munkatársainak, *Cukor Györgynek* két, és *Lukács Lászlónak* egy tanulmányát közölte angol nyelven a Budapesti Műszaki Egyetem „Periodica Polytechnica” c. folyóirata.

Saját kiadásunkban megjelentettük az 1957–1959. között kiadott magyar közgazdasági művek angol és orosz címfordításokkal ellátott bibliográfiáját. Folyamatban van az 1960–1961. évi anyag megjelentetése is.

A külföld tájékozódásának megkönnyítésére kiadványainkat elláttuk idegen nyelvű összefoglalókkal.

III.

Tanulmányutak

Akadémiai tanulmányúton voltak:

1959. második felében: *Göncöl György* osztályvezető (Kína), *Vági Ferenc* tudományos munkatárs (Lengyelország); 1960-ban: *Kacsényák Ferenc* (Lengyelország), *Kelemen Zoltán* (Szovjetunió), *Radnóti Éva* (Csehszlovákia), *Schmidt Ádám* (Lengyelország), *Tólas Barna* (Kína) tudományos munkatársak; 1961-ben: *Berényi József* (Csehszlovákia), *Ozswald László* (Csehszlovákia), *Vági Ferenc* (Szovjetunió) tudományos munkatársak.

Ezenkívül meghívásra vagy önköltséges alapon még az alábbi tanulmányutakon vettek részt munkatársaink:

1960-ban, február–március hónapban négyhetes angliai tanulmányúton volt *Bródy András* tudományos munkatárs; ennek során előadást tartott a Nottingham-i egyetemen a matematika közgazdasági alkalmazásának magyarországi eredményeiről. A párizsi Institut d'Étude du Développement Économique et Social meghívására *Cukor György* igazgatóhelyettes 1960 májusában három előadást tartott Párizsban. Ugyancsak 1960 májusában foglalta el ösztöndíjas helyét *Molnár Ferenc* tudományos munkatárs, aki egy éven át részt vett az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága genfi hivatalának munkájában.

1960 júliusában *Rédey Aranka* tudományos munkatárs a moszkvai Közgazdasági Intézet munkáját tanulmányozta. A Csehszlovák Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézete meghívására *Ausch Sándor* tudományos munkatárs 1960. október 10–17. között Prágában volt tanulmányúton. A berlini Közgazdaságtudományi Intézet meghívására 1960. december 5–19. között *Nagy Tamás* osztályvezető és *Ozsvald László* tudományos munkatárs tanulmányúton volt az NDK-ban.

1961 júliusában a KGST-országok közötti műszaki-gazdasági együttműködési megállapodás alapján *Burger Kálmánné* tudományos munkatárs kéthetes tanulmányúton volt a Német Demokratikus Köztársaságban.

1961 folyamán az Intézet saját kezdeményezéséből is szervezett tanulmányutakat. Ezek keretében 1961-ben *Augusztinovics Győző*, *Burger Kálmánné* és *Siebenfreud Kurt* tudományos munkatársak a Német Demokratikus Köztársaságban, 1962-ben *Kelemen Zoltán*, *Kondor György* és *Simon György* tudományos munkatársak a Szovjetunióban voltak 2–2 hetes tanulmányúton.

IV.

Külföldi vendégek az Intézetben

1959 második felében a munkatermelékenységi konferencia 19 vendégén kívül (l.: Részvételünk tontosabb hazai tudományos konferenciákon) a tudományos együttműködési egyezmény keretében *I. P. Olejnyik* kandidátus, az Insztitut Ekonomiki (Moszkva) tudományos főmunkatársa négyhetes tanulmányút során foglalkozott a magyar ipar kérdéseivel. Júliusban keresték fel az Intézetet *R. Belouszov*, a szovjet tervhivatal tudományos intézetének munkatársa, aki a szocialista országok nemzetközi együttműködése kérdéseiben tájékozódott; *M. Poborille* professzor (Varsó), aki agrár-ökonómiai kérdésekkel foglalkozott, *V. Mihalecz* (Prága), aki a csehszlovák Pénzügyminisztérium kutatóintézete és az Intézet közötti szorosabb együttműködés lehetőségével és formáival foglalkozott; augusztusban *W. Karbstein* és *M. Jäger* az NDK Statisztikai Hivatala, ill. Állami Tervbizottsága munkatársai, akik az ágazati kapcsolatok mérlegével foglalkozó intézeti kutatásokról tájékozódtak; szeptemberben *Balázs E.* (Bukarest) és *H. Mizuta* professzor (Tokió), októberben *G. Fraas* professzor (NDK), aki a pénzügyi kutatás témáiról és eredményeiről, *C. Berge* matematikus (Párizs), aki a matematikai módszerek közgazdasági alkalmazásáról, és *G. Dobré* a Probleme Economice főszerkesztőhelyettese (Bukarest), aki az Intézet kutató és tudományszervező munkájáról, novemberben *Sz. Avarzed* a Mongol Népköztársaság magyarországi nagykövete, aki a közgazdaságtudományi oktatás kérdéseiről és az Intézet feladatairól tájékozódott, *A. Hornova* tudományos kutató (Bratislava), *J. Gruber*, a Lengyel Közgazdasági Kiadó igazgatója (Varsó) és *M. Levente*, a Román Népköztársaság Statisztikai Hivatalának elnöke.

1960-ban külföldről vendégeink voltak: márciusban *Dr. H. Schönherr*, a berlini Közgazdasági Főiskola docense, áprilisban *J. Robinson*, a Cambridge-i egyetem közgazdaságtan professzora, aki Intézetünk rendezésében előadást is tartott, júniusban *Dr. H. Donda* és *Dr. Ph. Roessler*, a berlini Közgazdasági Főiskola docensei, szeptemberben *L. Richetnik*, a prágai Közgazdasági Főiskola adjunktusa és *A. Rolowé*, a lengyel Külkereskedelmi Minisztérium közgazdasági intézetének igazgatója, *A. Magnenan*, *H. Cuny*, *C. Terrien*, *M. Beaufaurt* francia újságírók, *G. Menzies* az ENSZ párizsi technikai segédirodájának vezetője és munkatársa *A. Wyssotsky*, októberben *G. Fischer*, a párizsi Centre National de Recherche Scientifique főmunkatársa, aki Intézetünk rendezésében konzultációt tartott az afrikai újonnan felszabadult országok problémáiról, október végén *H. Koziolek*, a berlini Közgazdasági Főiskola rektorhelyettese, valamint *K. Wessely*, az Österreichisches Institut für Wirtschaftsforschung munkatársa, decemberben *W. Hagemeyer*, a varsói Közgazdaságtudományi Intézet tudományos munkatársa.

1961 márciusában meglátogatta az Intézetet *D. U. de Seixas*, brazil újságíró, *B. Couret*, a l'Humanité munkatársa. Március 27. és április 5. között hazánkban tartózkodott *V. SZ. Nemcsinov* akadémikus, a Szovjet Tudományos Akadémia elnökségének tagja, a Matematikai Módszerek Közgazdasági Alkalmazását Kutató Laboratórium igazgatója. Nyilvános előadásán kívül Nemcsinov akadémikus két ízben is tartott konzultációt Intézetünkben, megbeszéléseket folytatott az osztályvezetőkkel és az Intézet számos munkatársával. Április hónapban meglátogatta Intézetünket *J. Glowacki*, a lengyel Külkereskedelmi Minisztérium kutatóintézetének munkatársa, aki a matematika közgazdasági alkalmazásának tárgykörében folytatott megbeszéléseket. *J. Auerbach* haladó amerikai közgazdász, *N. Krülov*, a szovjet Tervhivatal kutatóintézetének munkatársa, *Z. B. Atlasz* professzor, a neves szovjet pénzügyi szakember. A nyár folyamán Intézetünk könyvtárát meglátogatta *L. Greiner*, a bratislavai Közgazdasági Intézet Könyvtárának vezetője. Intézetünk vendégei voltak még *J. Vogt* akadémikus, norvég közgazdász és demográfus, *J. Montias*, a Yale egyetem munkatársa, *J. S. Hansen*, az oslói egyetem Közgazdasági Intézetének munkatársa, *H. Mortensen*, az oslói Statisztikai Hivatal és *W. Sieber*, a drezdai Institut für Energiewirtschaft munkatársa. Az akadémiai

egyezmények keretében október–november hónapokban 3, ill. 2 hetes tanulmányút keretében megismerkedett Intézetünk és más magyar közgazdasági szervezet munkájával *W. Przelaskowski*, a varsói és *M. Kocman*, a prágai közgazdaságtudományi intézet munkatársa. Novemberben az MTA II. Osztálya meghívására Budapesten tartózkodott *Cb. Bettelheim* professzor, francia közgazdász. Megbeszéléseket folytatott Intézetünk osztályvezetőivel, több munkatársával és az Intézet rendezésében előadást tartott. December első felében kéthetes tanulmányútja keretében *A. Lantay*, a bratislavai Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa az iparirányítással kapcsolatos kérdéseket tanulmányozta. Látogatást tettek még *F. Lonc*, *M. Novacek* és *J. Nekola*, a Csehszlovák Tudományos Akadémia apparátusának munkatársai, *N. Sztolpov*, a közgazdaságtudományok kandidátusa, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Világgazdasági Intézetének osztályvezetője.

1962 januárjában felkereste Intézetünket *M. Rosicky*, a prágai Közgazdaságtudományi Intézet tudományos titkára és *V. Szolodovnyikov*, az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságánál működő szovjet közgazdász, márciusban *P. Kniersch*, a nyugat-berlini Freie Universität munkatársa. Március 22–23-án *J. Rudolph*, a berlini Közgazdasági Főiskola professzora, *M. Jäger* és *J. Rudich*, az NDK Állami Tervbizottsága munkatársainak jelenlétében Intézetünk munkatársai és külső meghívottak tudományos megbeszélésen vitatták meg Rudolph professzor elgondolásait a népgazdaság optimális tervével kapcsolatban.

Az Intézet munkájának külföldi visszhangja

Intézetünk tevékenységének különböző vonatkozásai közül elsősorban az 1959 októberben tartott munkatermelékenység konferencia keltett nemzetközi érdeklődést. Erről a konferencia ismertetésénél már említést tettünk.

Elénk visszhangra találtak Intézetünk idegen nyelvű kiadványai; az 1960. évi akadémiai nagygyűlési anyagot tartalmazó orosz nyelvű kiadványunk és *Cukor György* „Question de la planification economique en Hongrie” c. munkája. Ez utóbbit ismertette az „Economia Internazionale” c. milánói folyóirat 1961. augusztusi és az „Economie et Politique” c. párizsi folyóirat 1961. július–augusztusi száma.

Rövid összefoglalásban ismertette a „Közgazdasági Szemle” 1960. 1–9. számának anyagát a „Planovoj Hozajsztvo” 1960. 11. száma. A „Voproszu Ekonomiki” 1961. 12. száma *Nagy Tamás* ismertetését közölte Intézetünk munkájáról.

Számot adtak Intézetünk munkatársai irodalmi munkásságának egy részéről az „International Bibliography of Economics” 7–8. kötetei (Paris, UNESCO, 1960–1961.), az „International Bibliography on Income and Wealth” megjelent kötetei, a „Kyklos” c. svájci folyóirat 1960. 4. számában megjelent bibliográfia a szocialista országok közgazdasági irodalmából német, angol, francia nyelven hozzáférhető munkákról, valamint néhány külföldi kurrens közgazdasági bibliográfia.

(F. T.)

KÖNYVTÁR ÉS DOKUMENTÁCIÓ

{1959. VII. 1. – 1962. XII. 31.}

I.

Könyvtári-bibliográfiai tevékenység

A Könyvtár alapításáról, szervezetéről az Intézet I. Évkönyvében található adatok.

A Könyvtár állománya. 1961. december 31-én több mint 20 500 könyvtári egység (könyv, folyóirat, térkép), kb. 610 000 Ft értékben. 1960-ban a Könyvtár visszaadta a Mezőgazdasági Üzemtani Intézet mintegy három évig letétként kezelt, kb. 2000 kötetes agrárgazdasági és üzemszervezési gyűjteményét.

1959 második felében a Könyvtár állománya mintegy 1000 kötettel 40 000 Ft értékben, 1960-ban kb. 2000 kötettel 110 000 Ft értékben, 1961-ben ugyancsak 2000 kötettel 110 000 Ft értékben gyarapodott. Ugyanezen időszakban mintegy 800 kötet elavult, felesleges könyvet, 12 000 Ft értékben töröltünk az állományból. 1961-ben a Könyvtárnak több mint 480 féle hazai és külföldi folyóirat járt.

Külföldi csere. A Könyvtár 1961. dec. 31-én 125 külföldi (szovjet, népi demokratikus, tőkés-országbeli) intézménnyel állt rendszeres cserekapcsolatban. Ezenkívül 1961-ben nem rendszeres kapcsolata volt 142 intézménnyel. 1959. júl. 1. és 1961. dec. 31. között a Könyvtár összesen mintegy 62 000 Ft értékű könyvet és folyóiratot kapott cserébe és ajándékba. Javarást külföldről. Az 1961-ben járt folyóiratok közel fele ugyancsak cserébe és ajándékba érkezett, zömmel külföldről.

Katalógus bázis. A Könyvtár alapításakor felállított betűrendes, szak- és földrajzi katalógusok az elmúlt években tovább bővültek.

A Könyvtár használata. 1959 második felében, 1960 és 1961 folyamán a Könyvtár összesen mintegy 25 000 kötet könyvet, folyóirat-számot és fordítást bocsátott az olvasók rendelkezésére, részben olvasótermi, részben otthoni használatra. Könyvtárunkat továbbra is gyakran igénybe vették külső szervek, minisztériumok, főhatóságok, vállalatok munkatársai. Állományunkat sok esetben bocsátottuk könyvtárközi kölcsönzés keretében más könyvtárak olvasóinak rendelkezésére. A korábbi évekhez hasonlóan a Könyvtár látta el az Intézet Tudományos Tanácsának tagjait intézeti kiadványokkal.

Tájékoztatósi-bibliográfiai munka. A Könyvtár a Közgazdaságtudományi Egyetem és a Központi Statisztikai Hivatal könyvtáraival közösen szerkeszti a „Közgazdasági és Statisztikai Irodalmi Tájékoztató” c. sokszorosításban megjelenő bibliográfiai szemlét, amely negyedévenként tájékoztató 8 fontosabb könyvtárba beérkezett közgazdasági művekről és több mint 200 hazai és külföldi folyóiratot dolgoz fel. Ezenkívül a Könyvtár a dokumentációs csoporttal közösen az 1959. őszén tartott munkatermelékenységi konferencia alkalmából „Bibliográfia a munkatermelékenység kérdéseiről” címen mintegy 800 tételes bibliográfiát állított össze és jelentetett meg sokszorosításban. 1960-ban a Közgazdaságtudományi Egyetem Könyvtárával közösen végzett munka eredményeként megjelent a „Magyar közgazdasági művek 1957–1959.” c. orosz és angol címfordítással ellátott, több mint 300 tételes sokszorosított bibliográfia. 1961-ben ugyancsak a fenti könyvtárral együtt Intézetünk Könyvtára résztvett „A népgazdaság tervszerű irányításának tökéletesítése” c. 1400 tételes annotált szakbibliográfia összeállításában, melyet a Közgazdasági és Jogi Kiadó nyomtatásban jelentetett meg. Összeállításra került és sokszorosítva megjelent a Könyvtárba az 1961. évben járó folyóiratok jegyzéke. A Könyvtár beszerzéseiről a dokumentáció által összeállított sajtótájékoztató mellékleteként rendszeresen megjelenő szerzeményi jegyzékben tájékoztatja az olvasókat.

E kiadványok mellett a Könyvtár 1961 és 1962 elején az UNESCO égisze alatt kiadott International Bibliography of Economics számára összeállította az 1959-, 1960- és 1961-ben megjelent magyar közgazdasági könyvek és folyóiratcikk angol címfordítással ellátott válogatott bibliográfiáját. Felkérésre, néhány esetben külföld (a bratislavai és a bukaresti közgazdaságtudományi intézetek) számára is a Könyvtár a beszámolási időszak alatt összesen 30 témából állított össze irodalomkutatási jegyzéket. Ezenkívül számos esetben nyújtott ad hoc-jellegű tájékoztatást, szakirodalmi felvilágosítást. Az előző évekhez hasonlóan a Könyvtár látta el a fordításokkal kapcsolatos teendőket.

Létszám. A Könyvtár munkatársainak száma 1961. december 31-én: könyvtárvezető (részleges tudományos titkári funkciókkal), egy könyvtáros, egy segédkönyvtáros (egy könyvtárosi állás betöltetlen).

II.

Dokumentációs tevékenység

Az intézet dokumentációs csoportjában alkalmazott szakrendszerről az Intézet I. Évkönyve (327–329. old.) számol be.

A dokumentációs csoportban 1959. II. félévében 14 440 újságkivágatot és 6060 folyóiratcikket, 1960-ban 30 100 újságkivágatot és 13 500 folyóiratcikket, 1961-ben pedig 29 200 újságkivágatot és 14 500 folyóiratcikket, összesen tehát 73 740 újságkivágatot és 34 060 folyóiratcikket szakoztak be. Minthogy a tapasztalat szerint minden kivágás és cikk átlagosan 2,5 címszó alatt szerepel, a tárgyidőszakban 269 500 bibliográfiai adattal gyarapodott a dokumentációs archívum. Ezzel a gyarapodással 1961. december 31-én 803 100 bibliográfiai adat áll rendelkezésre.

Az archívum gyarapítása mellett a dokumentációs munka főbb adatai a következők:

<i>1959. II. félében</i>		
116 sajtótájékoztató	365	oldal terjedelemben
24 bibliográfia	279	” ”
48 referátum (lengyel, cseh, szerb-horvát nyelvű cikkek alapján)	130	” ”
<i>1960-ban</i>		
210 sajtótájékoztató	705	” ”
46 bibliográfia	400	” ”
101 referátum	290	” ”
<i>1961-ben</i>		
202 sajtótájékoztató	700	” ”
32 bibliográfia	260	” ”
80 referátum	240	” ”

A tárgyidőszakban 102 bibliográfiát, illetve irodalomkutatási jegyzéket készítettünk kb. 10 000 tétel terjedelemben. A dokumentációs csoport által összeállított bibliográfiák iránti érdeklődés nagy, a bibliográfiák legnagyobb része intézeti kutatási témákhoz készült. A jelentősebb bibliográfiák a következők: Nyersanyag, fűtőanyag és energia a KGST-országokban (kb. 600 tétel), – A könyvtárral együtt készített bibliográfia a munkatermelékenység kérdéseiről (kb. 800 tétel). – Szarvasmarhasértés (állomány, hústermelés, tejtermelés, árak, önköltség, jövedelmezőség) (kb. 350 tétel), – Matematikai módszerek alkalmazása a szocialista országokban (kb. 130 tétel), – Anyagi érdekelttség a szocialista országokban (kb. 600 tétel), – A nemzeti jövedelem alakulása a szocialista országokban (kb. 200 tétel), – A beruházások gazdasági hatékonysága (kb. 450 tétel).

Fentiekén kívül számos esetben bocsátottunk rendelkezésre intézetünk munkatársainak és külső érdeklődőknek is (minisztériumok, vállalatok stb. dolgozóinak) betekintésre, kijegyzetelésre dokumentációs anyagot.

A dokumentációs csoport folyamatos nyilvántartást vezet az intézeti munkatársak publikációról és a munkatársak által kidolgozott témákról.

A dokumentációs csoport kezeli a Magyar Gazdaságkutató Intézet régi dokumentációs és statisztikai anyagát és azt a kutatók rendelkezésére bocsátja.

Létszám. A dokumentációs csoport munkatársainak száma az 1961. december 31-i állapot szerint: csoportvezető, három dokumentátor, három adminisztratív munkacrő.

(F. T. – F. Ö.)

AZ INTÉZET MUNKATÁRSAINAK PUBLIKÁCIÓS TEVÉKENYSÉGE²

Augusztinovics Győző

Hogyan hizlalhatunk közös sertéseket a háztáji ólakban?

Népszabadság (vidéki kiadás), 1960. február 23.

A közös állomány hizlalása háztáji épületekben.

Magyar Mezőgazdaság, 1960. 13. sz. 24–25. o.

A termelőszövetkezeti jövedelemrészesezés módjai.

Kossuth Kiadó, Bp. 1961. 248 o.

(Társszerzők: Csákány István, Kovács Csaba.)

Ausch Sándor³

Kísérlet a nemzeti jövedelem újraelosztásának ábrázolására a pénzügyi mérlegek alapján.

MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Évkönyve, II. 1958–59. 11–38. o.

(Társszerző: Madarasi Attila.)

Nemcsak lehetséges, de szükséges is a matematikai módszerek alkalmazása a tervezésben. A varsói közgazdász konferenciáról. Figyelő, 1959. 48. sz. 3. és 4. o. (A. S. jelzéssel.)

Opüt otobrazsenija pereraszpredelenija nacional'novo dohoda na osznove finanszovovo balansza.

= Materialü naucsnoj konferencii predsztavitelej insztitutov ekonomiki sztran szocializma v Varsave 19–22. X. 1959. I. tom. 31–74. o.

(Társszerző: Madarasi Attila.)

A nemzeti jövedelem elosztási és újraelosztási folyamatának számszerű ábrázolása a nemzeti jövedelem-számítás és a pénzügyi mérlegek alapján.

MTA Közgazdaságtudományi Intézete, Általános osztály. Bp. 1960. Sokszorosítás.

(Társszerző: Madarasi Attila.)

Znacsenie sahmatnovo balansza obcszesztvennovo produkta v rabote Szovceta Ekonomicseszkaj Vzaimopomosci.

= Materialü po ekonomicseszkim voproszam szeszszii Vengerszkaj Akademii Nauk, 1960. Bp. 1960. 76–80. o. Sokszorosítás.

Az ágazati kapcsolati mérleg összehasonlítható rendszerben való kidolgozása.

Közgazdasági Szemle, 1961. 2. sz. 171–179. o.

(Társszerző: Bródy András.)

A jövő a gyárberendezések exportjéé.

Figyelő, 1961. 13. sz. 3. o.

Die Bedeutung der Verflechtungsbilanz des gesellschaftlichen Gesamtprodukts für die Arbeit des Rates für Gegenseitige Wirtschaftshilfe. Perspektivplanung und sozialistische internationale Arbeitsteilung. (Materialien einer Plenarsitzung der Abteilung für Gesellschaftswissenschaften und des Ökonomischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften.) Wirtschaftswissenschaftliche Informationen, 1961. 18–19. sz. 59–63. o.

² A felsorolás az MTA Közgazdaságtudományi Intézete II. Évkönyvének nyomdába adása óta megjelent, illetve ott fel nem sorolt munkákat tartalmazza.

³ 1961. novembertől nincsen az Intézet állományában.

Berényi József

- A családnagyság összefüggése a jövedelemalakulással.
MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Évkönyve, II. 1958–59. 253–267. o.
- A munkások és alkalmazottak reálbére és reáljövedelme.
Munkaügyi Szemle, 1959. 10. sz. 12–18. o.
- Az életszínvonal nemzetközi összehasonlításáról.
Munkaügyi Szemle, 1960. 1. sz. 5–8. o.
- Társadalmi hozzájárulás mértéke a munkából kiöregedettek eltartásához.
Munkaügyi Szemle, 1960. 2. sz. 23–26. o.
- Nagyobb jövedelmek, igényesebb vásárlók.
Népszabadság, 1960. június 1.
- A méretválaszték objektív alapja.
Kereskedelmi Szemle, 1961. 1. sz. 20–26. o.
- Jövedelmek a munkabéren felül.
Kossuth Kiadó, Bp. 1960. 317 o.
(Társszerző: Jávorka Edit.)
- Jövedelmek a munkabéren felül.
Figyelő, 1961. 12. sz. 3. o.
- Nemzetközi statisztikai konferencia.
Közgazdasági Szemle, 1961. 8–9. sz. 1050–1068. o.
(Társszerző: Kenessey Zoltán.)
- A termelés és a kereslet közötti összhang megoldatlan kérdései.
Ipargazdaság, 1961. 2. sz. 5–8. o.
- Életszínvonal és foglalkoztatottság.
Statisztikai Tudományos Konferencia. Budapest, 1961.
Sokszorosítás.

Bíró Zoltán⁴

- A villamosenergia-szükséglet távlati prognózisának és tervezésének módszereiről.
Közgazdasági Szemle, 1960. 3. sz. 306–319. o.
- Az európai energiapolitika új irányzatai.
Energia és Atomtechnika, 1960. 10–11. sz. 433–437. o.

Bródy András

- A gépipar anyagfelhasználási mutatóinak vizsgálata.
MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Évkönyve, II. 1958–59. 153–166. o.
- Tárgymutató a Tőkéhez.
Kossuth Kiadó, Bp. 1959. 124 o.
- A népgazdasági és vállalati megtakarítás.
MTA Matematikai Kutatóintézet Közleményei, 1959. IV. évf. 1. füzet. 11–14. o.
- Az ágazati kapcsolatok mérlege és a közvetett beruházások.
Közgazdasági Szemle, 1960. 5. sz. 561–580. o.
- Az angol középosztály útja. Andrew Grant „Socialism and the middle classes” könyvéről.
Közgazdasági Szemle, 1960. 7. sz. 892–897. o.
- A közgazdasági „modellek” kérdéséhez.
Közgazdasági Szemle, 1960. 8–9. sz. 954–963. o.
- A beruházások távlati tervezésének egy fontos mutatójáról.
MTA Közgazdaságtudományi Intézete, Általános osztály. Bp. 1961. 142. o. Sokszorosítás.
- Az ágazati kapcsolatok mérlege. (A felhasznált absztrakciók, azok korlátai és a számítások pontossága.)
Kandidátusi disszertáció. Bp. 1960. Kézirat.
- Az ágazati kapcsolati mérlegszámítások hibakorlátairól.
Statisztikai Szemle, 1961. 1. sz. 31–47. o.
- Az ágazati kapcsolati mérleg összehasonlítható rendszerben való kidolgozása.
Közgazdasági Szemle, 1961. 2. sz. 171–179. o.
(Társszerző: Ausch Sándor.)

⁴ 1961 novemberétől nincsen az Intézet állományában.

Lukács László-Sági Márton: A pontosság korlátai a vállalati eredmény megállapításában.
(Könyvismertetés.)

Közgazdasági Szemle, 1961. 4. sz. 507-510. o.

A profitráta süllyedő tendenciájának törvénye. (Könyvismertetés.)

Közgazdasági Szemle, 1961. 5. sz. 621-625. o.

A matematika a vállalati gazdálkodásban. A lineáris programozás.

Élet és Tudomány, 1961. 5. sz. 451-455. o.

A gazdasági élet - táblázatban.

Élet és Tudomány, 1961. 35. sz. 1107-1109. o.

O rászcsete koszcvennüh kapitalnüh zatrat.

= Materialü naucsnoj konferencii predsztavitelej insztitutor ekonomiki sztran szocializma
v Varsave 19-22. X. 1959. I. tom. 187-214. o.

A bruttó és a nettó termelés viszonyáról.

Közgazdasági Szemle, 1961. 11. sz. 1352-1362. o.

A termelési árak és az átlagprofitráta unicitásáról. Egy konvergencia számítási eljárás.

Statistikai Tudományos Konferencia. Budapest, 1961.

Sokszorosítás.

Matematikai módszerek alkalmazása a vállalatvezetésben.

= Iparvállalatok vezetése és szervezése.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1961. 95-127. o.

Burger Kálmáné

A lakossági szolgáltatások tervezésének néhány kérdése.

Közgazdasági Szemle, 1961. 2. sz. 157-170. o.

Néhány európai tőkésország és az Amerikai Egyesült Államok ipari átlagos reálbérszínvonalának összehasonlítása.

Statistikai Szemle, 1961. 3. sz. 305-314. o.

Hogyan képezzék az árakat? Két irányzat a szolgáltatások távlati árpolitikájának kialakítására.

Figyelő, 1961. 43. sz. 5. o.

A szolgáltatások árpolitikájáról.

Figyelő, 1961. 48. sz. 3. o.

A szolgáltatások népgazdasági szerepének egyes problémái.

Statistikai Szemle, 1962. 1. sz. 64-73. o.

Cukor György

A mérnökök és technikusok létszámának távlati tervezése.

MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Évkönyve, II. 1958-59. 133-152. o.
(Társszerző: Timár János.)

Az ipar szerkezete és a hazai adottságok.

Közgazdasági Szemle, 1959. 7. sz. 681-696. o.

O rabote Insztituta Ekonomiki Vengerszkoj Akademii Nauk.

Voproszu Ekonomiki, 1959. 6. sz. 157-160. o.

A hazai adottságok és hagyományos iparágak. Gondolatok az ipari szerkezetről.

Figyelő, 1959. 32. sz. 5. o.

(Társszerző: Balázs Sándor.)

A gazdasági tervezés javításáért. Mivel foglalkozik a Közgazdaságtudományi Intézet. (Nyilatkozat.)

Magyar Nemzet, 1959. augusztus 29.

Tanulmányút a francia Statisztikai és Gazdaságkutató Intézetben.

Statisztikai Szemle, 1959. 12. sz. 1226-1232. o.

(Társszerző: Lukács Ottó.)

A matematikai módszerek közgazdasági alkalmazása. (Az akadémiai nagygyűlésen elmondott fel-
szólalás.)

Figyelő, 1960. 16. sz. 6-7. o.

O primenenii v ekonomike matematiszeszkih metodov.

= Materialü po ekonomiceszkih voproszám szeszszii Vengerszkoj Akademii Nauk, Bp. 1960.
46-51. o. Sokszorosítás.

Az ipari munkatermelékenység távlati tervezéséről.

Közgazdasági Szemle, 1960. 5. sz. 536-548. o.

- Some problems of the long-range planning of labour productivity in industry.
Periodica Polytechnica, 1960. Vol. 4. No. 1. 37-53. o.
- Előterben a tudományos kutatás gazdaságossága.
Figyelő, 1960. 21. sz. 3. o.
- Közgazdaságtudományi konferencia a Magyar Tudományos Akadémián a munkatermelékenység kérdésciről.
Az MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, 1960. 1-2. sz. 89-109. o.
- Az ágazati kapcsolatok mérlegének felhasználása az ipar ágazati szerkesztésének vizsgálatára és tervezésére.
MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Közleményei, 1960. 9. sz. 85 o.
(Társszerző: Román Zoltán.)
- A külkereskedelem gazdaságosságának ágazati számítása.
Külkereskedelem, 1960. 8. sz. 7-9. o.
- Az energiaszükséglet tervezésének néhány közgazdasági problémája.
Ipargazdaság, 1960. 8-9. sz. 12-17. o.
- Elképzelések a külkereskedelem gazdaságossági számításainak továbbfejlesztésére.
Figyelő, 1960. 40. sz. 3-4. o.
- Az ágazati kapcsolati mérlegek felhasználása az ipar célszerű ágazati szerkezetének vizsgálatában.
Közgazdasági Szemle, 1960. 11. sz. 1289-1304. o.
(Társszerző: Román Zoltán.)
- Az ipar ágazati szerkezete és a szerkezeti változások vizsgálatának módszerei.
MTA Közgazdaságtudományi Intézete, Ipari osztály. 1960. 152. o. Sokszorosítás.
(Társszerző: Román Zoltán.)
- Vlijanie vnesnej trgovli na hod szocialiszticeszkaj indusztrializacii Vengrii.
= Szocialiszticeszkaja indusztrializacija sztran narodnoj demokratii.
Goszplanizdat, Moszkva, 1960. 158-174. o.
(Társszerző: Máriás Antal.)
- Questions de la planification économique en Hongrie.
Maison d'Édition de l'Académie des Sciences de Hongrie.
Bp. 1961. 55. o. (Institut des Sciences Economiques de l'Académie des Sciences de Hongrie.)
- Mire figyelmeztetnek 3 év ipari beruházásai.
Figyelő, 1961. 16. sz. 3. o.
- Vyuziti bilanci meziodvetvovych vztahu pri zkoumání ucelné odvetvové struktury průmyslu.
(Az ágazati kapcsolatok mérlegének felhasználása az ipar ésszerű ágazati struktúrájának vizsgálatánál.)
Politická Ekonomie, 1961. 3. sz. 229-242. o.
(Társszerző: Román Zoltán.)
- Az ágazati kapcsolatok mérlegének felhasználása a távlati tervezésben.
Közgazdasági Szemle, 1961. 8-9. sz. 934-945. o.
- Ungarische Erfahrungen mit Verflechtungsbilanzen.
Wirtschaftswissenschaft, 1961. 9. sz. 1363-1382. o.
- Az energiamérleg közgazdasági értékelésének egyes kérdései.
II. Ipari Energiaigazgatók Konferencia. Budapest, 1961. Sokszorosítás.
(Társszerző: Sági Márton.)
- The productivity of labour in industry and the economics in energy.
Periodica Polytechnica, 1961. Vol. 5. No. 4. 391-410. o.

Csákány István

- Erdei Ferenc-Csete László-Márton János: A termelési körzetek és a specializáció a mezőgazdaságban.
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1959. 416 o.
(Lektor.)
- A termelőszövetkezeti jövedelemelosztás és a munkaszervezés összefüggéséről.
Gazdálkodás, 1960. 2. sz. 1-7. o.
- Vüsztuplenje po szodokladu Lajosa Horvata „Nekotore ekonomiceszkie voproszu raszpredelenija dohodov v proizvodstvennüh kooperativah”.
= Materialü po ekonomiceszkim voproszám szeszszii Vengerszkaj Akademii Nauk. Bp. 1960. 93-100. o. Sokszorosítás.
- A termelőszövetkezeti üzemszervezés gyakorlati kézikönyve.
Akadémiai Kiadó, Bp. 1960. 626 o.
(Munkatárs, lektor, a szerkesztő-bizottság tagja.)

- A termelőszövetkezeti jövedelmrészesedés módjai.
Kossuth Kiadó, Bp. 1961. 248 o.
(Társszerzők: Augusztinovics Győző, Kovács Csaba.)

Csendes Béla

- A jövedelmezőség hatása a kukorica- és cukorrépatermelés alakulására.
MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Évkönyve, II. 1958–59. 211–234. o.
(Társszerző: Vági Ferenc.)
- A magyar mezőgazdaság az ellenforradalom után. (Könyvismertetés.)
Közgazdasági Szemle, 1959. 8–9. sz. 1003–1005. o.
- A jövedelmezőség hatása a cukorrépa termelésére.
Gazdálkodás, 1959. 4. sz. 31–37. o.
- A jövedelmezőség hatása a kukorica- és a cukorrépatermelésre.
MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Közleményei, 1960. 7. sz. 124 o.
(Társszerző: Vági Ferenc.)
- Mezőgazdasági árpolitikáinkról.
TIT Falusi füzetek, 1960. 80. o. Sokszorosítás.
- A termelőszövetkezeti üzemszervezés gyakorlati kézikönyve. (Könyvismertetés.)
Közgazdasági Szemle, 1961. 1. sz. 122–124. o.
- Dr. Sin István: Szövetkezeti gazdálkodás negyedmillió holdon. (Könyvismertetés.)
Közgazdasági Szemle, 1961. 2. sz. 248–251. o.
- A mezőgazdaság eredményei 1959-ben. (Könyvismertetés.)
Közgazdasági Szemle, 1961. 5. sz. 630–632. o.
- Kandidátusi értekezések vitája. (Cs. B. jelzéssel.)
Közgazdasági Szemle, 1961. 8–9. sz. 1072–1084. o.
(Társszerzők: B. S.–Sz. L.)
- A termelőszövetkezetek jövedelmezősége és az arányok.
Társadalmi Szemle, 1961. 8–9. sz. 22–33. o.
- Dr. Bernát T.–Dr. Enyedi Gy.: A magyar mezőgazdaság termelési körzetei. (Könyvismertetés.)
Társadalmi Szemle, 1961. 10. sz. 109–112. o.
- A jövedelmezőség néhány kérdése a mezőgazdaságban.
Kandidátusi disszertáció. Bp. 1961. 232 o. Kézirat.
- Kladcsikov–Lukanyina–Poljanszkaja: Önköltségszámítás a kolhozokban.
Mezőgazdasági Kiadó, Bp. 1961. 96 o.
(Fordítás.)
- A jövedelmezőség hatása a sertésenyésztésre.
Közgazdasági Szemle, 1962. 2. sz. 184–199. o.

Dobos Rózsa

- Szovjet bibliográfiák a munkatermelékenység és az önköltség alakulásáról.
Magyar Könyvszemle, 1960. 3. sz. 350–351. o.
- Magyar közgazdasági művek 1957–1959. Bibliográfia. Összeáll.: –. Szerk.: Földi Tamás.
MTA Közgazdaságtudományi Intézet Könyvtára, Bp. 1960. 53 o.
- Tervgazdasági statisztika és számviteli bibliográfia. III. köt.
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1962. 359 o.
(Munkatárs.)

Erdős Péter

- Hilferding, R.: A fináncctőke. A kapitalizmus legújabb fejlődési szakaszának vizsgálata.
Ford.: Nagy Tamás, –. –.
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp. 1959. 439 o.

Esze Zsuzsa⁵

- Berend T. Iván–Ránki György: A monopolkapitalizmus kialakulása és uralma Magyarországon.
(Könyvismertetés.)
Közgazdasági Szemle, 1959. 8–9. sz. 997–1001. o.

⁵ 1961. július 1-től van az Intézet állományában.

- Vita a szocialista árképzésről a Szovjetunióban.
Közgazdasági Szemle, 1959. 11. sz. 1228–1243. o.
- A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Evkönyve 1958. (Könyvismertetés.)
Közgazdasági Szemle, 1960. 2. sz. 247–255. o.
(Társszerző: Vági Ferenc.)
- Kandidátusi értekezés vitája.
Közgazdasági Szemle, 1960. 3. sz. 376–378. o.
- D. D. Kondrasev előszava Csikós-Nagy Béla könyvének moszkvai kiadásához.
Közgazdasági Szemle, 1960. 6. sz. 767–769. o.
- Kandidátusi értekezések vitája.
Közgazdasági Szemle, 1960. 10. sz. 1240–1250. o.
(Társszerző: Jónás Anna.)
- Nagy Tamás: Az árak szerepe a szocializmusban. (Könyvismertetés.)
Közgazdasági Szemle, 1960. 10. sz. 1251–1254. o.
- Kandidátusi értekezések vitája.
Közgazdasági Szemle, 1961. 2. sz. 236–247. o.
(Társszerzők: Jónás Anna, Szabó József.)
- Érték és ár a szocializmusban. (Cikkismertetés.)
Közgazdasági Szemle, 1961. 4. sz. 477–480. o.
- Szabó Kálmán: A szocialista tervszerűség elméleti kérdései. (Könyvismertetés.)
Közgazdasági Szemle, 1961. 8–9. sz. 1089–1093. o.
- I. F. Malüsev: A munka társadalmi számbavétele és az ár a szocializmusban. (Cikkismertetés.)
Közgazdasági Szemle, 1961. 12. sz. 1504–1507. o.

Ferenczy Ödönne

- Bibliográfia a munkatermelékenység kérdéseiről.
MTA Közgazdaságtudományi Intézete, Bp. 1959. 110. o. Sokszorosítás.
(Társszerző: Rózsa György.)

Földes Károly⁶

- Az értékalkotó munka szocializmusbeli természetéről.
Közgazdasági Szemle, 1960. 3. sz. 352–363. o.
- Az elosztás problémái és a kommunizmus építése.
Közgazdasági Szemle, 1961. 11. sz. 1284–1298. o.

Földi Tamás

- Magyar közgazdasági művek 1957–1959. Bibliográfia. Összeáll.: Dobos Rózsa. Szerk.: –.
MTA Közgazdaságtudományi Intézet Könyvtára, Bp. 1960. 53. o.
- Kutatás és műszaki fejlesztés az angol iparban. (Könyvismertetés.)
Ipargazdaság, 1960. 12. sz. 39–40. o.
- Iratok a magyar nagyipar történetéhez 1945–1946-ban.
(Az Iparügyi Minisztérium iratanyagából.)
Akadémiai Kiadó, Bp. 1961. 205–262. o. (Klny. a Levéltári Közlemények 31. évfolyamából.)
- Történeti Statisztikai Evkönyv. (Könyvismertetés.)
Közgazdasági Szemle, 1961. 5. sz. 634–635. o.
- Berend T. Iván–Ránki György: Magyarország a fasiszta Németország „életterében” 1933–1939.
(Könyvismertetés.)
Közgazdasági Szemle, 1961. 8–9. sz. 1104–1105. o.
- Marx–Engels Művei 5. kötet. (Könyvismertetés.)
Könyvtáros, 1961. 4. sz. 243. o.
- K. Marx: A polgárháború Franciaországban. (Könyvismertetés.)
Könyvtáros, 1961. 6. sz. 372–373. o.
- K. Marx–F. Engels: A vallásról. (Könyvismertetés.)
Könyvtáros, 1961. 8. sz. 499. o.
- Marx–Engels: A szakszervezetekről. (Könyvismertetés.)
Könyvtáros, 1961. 11. sz. 691. o.

⁶ Függetlenített aspiráns, 1961. december 31-ig az Intézethez beosztva.

A népgazdaság tervszerű irányításának tökéletesítése. Szakbibliográfia.
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1961. 166 o.
(Időszerű gazdasági kérdések irodalma, 7-8.)
(Társszerzők: Boér Andrásné, Kolos Miklós.)

Friss István

Előszó.

- MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Évkönyve, II. 1958-59. 3-7. o.
A munkához való viszony és a népgazdaság fejlődése. I-II. rész.
Népszabadság, 1959. szeptember 11., szeptember 12.
A termelékenységgel foglalkozó tudományos konferenciáról.
Figyelő, 1959. 39. sz. 5. o.
A termelékenység - kulcskérdés.
Belpolitikai Szemle, 1959. 10. sz. 3-8. o.
Népgazdaságunk fejlődésének üteméről.
Népszabadság, 1959. december 11.
Második öt éves tervünk kidolgozásának újabb szakasza.
Népszabadság, 1960. március 13.
A gazdasági törvények felhasználása az állam által a magyar mezőgazdaságban.
Magyar Tudomány, 1960. 8. sz. 445-454. o.
A Magyar Szocialista Munkáspárt VII. kongresszusa és a közgazdaságtudomány feladatai.
Közgazdasági Szemle, 1960. 5. sz. 521-535. o.
Szed'moj sz'ezd Vengerszkij Szocialiszticeszkij Rabocsej Partii i zadaci ekonomiceszkij nauki.
= Materialü po ekonomiceszkim voproszám szeszszii Vengerszkij Akademii Nauk, Bp. 1960.
5-22. o. Sokszorosítás.
Ami a jelentésben és ami mögötte van.
Népszabadság, 1960. július 20.
Szocialista átalakulások a magyar mezőgazdaságban.
Béke és Szocializmus, 1960. 8. sz. 101-106. o.
Felszólalás az 1961. évi költségvetés országgyűlési vitájában.
Népszabadság, 1961. február 23.
Gazdaságpolitikánk néhány kérdéséről.
Közgazdasági Szemle, 1961. 4. sz. 395-396. o.
Megnyitó beszéd a Statisztikai Tudományos Konferencián.
Statisztikai Szemle, 1961. 4. sz. 803-806. o.
A második öt éves terv néhány fontosabb kérdéséről.
Társadalmi Szemle, 1961. 11. sz. 14-39. o.
A Magyar Dolgozók Pártjának gazdaságpolitikája.
Az MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, 1961. 1-3. sz. 45-69. o.
A személyes érdekeltég kérdésének néhány elvi és aktuális vonatkozása.
Közgazdasági Szemle, 1961. 12. sz. 1398-1411. o.
A második öt éves népgazdasági tervről. (Az MTA Elnöksége előadássorozatában, 1961. november 1-én elhangzott előadás alapján.)
Magyar Tudomány, 1961. 12. sz. 717-728. o.
Einige Probleme der wirtschaftswissenschaftlichen Forschung. Perspektivplanung und sozialistische internationale Arbeitsteilung. (Materialien einer Plenarsitzung der Abteilung für Gesellschaftswissenschaften und des Ökonomischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften.) Wirtschaftswissenschaftliche Informationen, 1961. 18-19. sz. 1-12. o.
Előszó (Préface).
= Cukor György: Questions de la planification économique en Hongrie. Maison d'Édition de l'Académie des Sciences de Hongrie, Bp. 1961. 3-4. o. (Institut des Sciences Économiques de l'Académie des Sciences de Hongrie.)

Gecséné Bogár Mária

Az ipari beruházások gazdaságossági számításainak egyes problémái. (Vitaismertetés.)
Közgazdasági Szemle, 1961. 2. sz. 231-236. o.

Gergely István

Jövedelemezőség és anyagi érdekeltég.

MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Évkönyve, II. 1958-59. 287-302. o.

- Adózási rendszer az Amerikai Egyesült Államokban.
Pénzügy és Számvitel, 1959. 11. sz. 429–431. o.
- Az államszövetségi jövedelem- és a vállalati adó az Egyesült Államokban.
Pénzügy és Számvitel, 1960. 4. sz. 141–143. o.
- Zpusob ucasti na zisku ve státních podnikách Madarské lidové republiky. (A nyereségrészesedés módja a Magyar Népköztársaság állami vállalatainál.)
Finance a uver, 1960. 7. sz. 439–448. o.
- Tőkés vállalatok adózása és a gazdaságpolitika. Az Egyesült Államok adórendszere és gazdaságpolitikája.
Pénzügy és Számvitel, 1960. 7. sz. 257–260. o.
- Termelőberendezések gazdaságos megóvása és korszerűsítése.
Műszaki Élet, 1960. 16. sz. 12. és 15. o.
- Adóterhek és adókedvezmények az Egyesült Államokban.
Pénzügy és Számvitel, 1960. 8. sz. 305–308. o.
- A munkásbérek vásárlóerejének nemzetközi összehasonlítása a montániparágákban.
Közgazdasági Szemle, 1960. 8–9. sz. 1066–1079. o.
- Tiszta jövedelem a szocialista iparban.
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1961. 363 o.
- A termelékenység új mérési módszerei a Német Demokratikus Köztársaságban.
Ipargazdaság, 1961. 8–9. sz. 50–57. o.
- A szocialista állami költségvetés tartalma.
Közgazdasági Szemle, 1962. 1. sz. 52–66. o.

Göncöl György

- Piacprobléma és növekedési elmélet.
MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Évkönyve, II. 1958–59. 57–89. o.
- Megjegyzések a nemzetközi munkamegosztás elvi kérdéseihöz.
Közgazdasági Szemle, 1959. 8–9. sz. 811–825. o.
- Rozvoj mezinárodní delby práce v socialistické světové soustavě. (A nemzetközi munkamegosztás fejlődése a szocialista világrendszerben.)
= Materiály z konference pracovníku ekonomických ústavů akademii věd ve dnech 15. a 16. prosince 1958 v Praze. Praha, 1959. Státní Nakladatelství Politické Lit. 33–56. o.
- Lenin és az imperializmus kritikája.
Közgazdasági Szemle, 1960. 4. sz. 394–404. o.
- A profit a monopolkapitalizmusban. (Bevezető tanulmány.)
= Gillmann, J.: A csökkenő profitráta. A marxi törvény érvényesülése a XX. századi kapitalizmusban.
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1960. 7–22. o.
- Vůstzuplenie po šodokladu László Haja „Teoretické voprosy ekonomickésovo szotrudnicestva szocialistickésovkhoz sztran”.
= Materialy po ekonomickésovkim voprosam szeszszii Vengerszkoj Akademii Nauk, Bp. 1960. 72–76. o. Sokszorosítás.
- Volkswirtschaftliche und internationale wirtschaftliche Proportionalität. Perspektivplanung und sozialistische internationale Arbeitsteilung. (Materialien einer Plenarsitzung der Abteilung für Gesellschaftswissenschaften und des Ökonomischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften.)
Wirtschaftswissenschaftliche Informationen, 1961. 18–19. sz. 53–58. o.
- Zur Theorie des Monopolprofits.
= Schriften des Instituts für Wirtschaftswissenschaften, Band 12. 2. Halbband.
Neue Erscheinungen in der modernen bürgerlichen politischen Ökonomie. Akademie-Verlag, Berlin. 1961.

Grolmusz Vince⁷

- A bútorkereslet alakulásának becslése a keresletelaszticitási számítások alapján.
MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Évkönyve, II. 1958–59. 303–326. o.
(Társszerzők: Hoch Róbert, Radnóti Éva.)
- A bútorkereslet várható alakulása a második öt éves terv időszakában.
MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Közleményei, Bp. 1959. 6. sz. 61 o.
(Társszerzők: Hoch Róbert, Radnóti Éva.)

⁷ 1961 novemberétől nincsen az Intézet állományában.

- A lakásbútorok fogyasztói árképzéséhez.
Kereskedelmi Szemle, 1961. 4. sz. 176–179. o.
- Az értéktörvény és a fogyasztói árarányok.
Figyelő, 1961. 2. sz. 3. o.
- A részlethitelakció két éve.
Statistikai Szemle, 1961. 5. sz. 537–542. o.
- Mennyi tartós fogyasztási cikk jut a lakosságnak az öt éves tervben?
Népszabadság, 1961. november 10.
- A fogyasztói árképzés egyes elvi problémái (különös tekintettel a tartós fogyasztási cikkek fogyasztói árképzésére).
Kandidátusi disszertáció. Bp. 1960. Kézirat.

Gyenes Antal

- A szövetkezeti intézmények, s szerepük a különböző gazdasági rendszerekben, különösen pedig a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakának gazdaságában.
Kandidátusi disszertáció. Bp. 1961. 215. o. Kézirat.

Hegedűs András⁸

- Kapitalista „munkatudomány” – vagy marxista „munkagazdaságtan”.
Munkaügyi Szemle, 1959. 12. sz. 2–8. o.
- Munkásbérezési rendszerünk és a termelékenységek.
Figyelő, 1960. 6. sz. 3. o.
- Bérrányok és az átlagbér-ellenőrzés.
Figyelő, 1960. 12. sz. 3. o.
- A bérstruktúra munkabérezési rendszerünkben.
Munkaügyi Szemle, 1960. 3. sz. 5–9. o.
- A munkásbérezés jelenlegi rendszere és az anyagi ösztönzés.
Közgazdasági Szemle, 1960. 4. sz. 452–468. o.
- Még egyszer a túlóráztatásról.
Figyelő, 1960. 17. sz. 3–4. o.
- Mikroszociológia és társadalmi valóság.
Valóság, 1960. 4. sz. 72–78. o.
- A polgári üzemszociológia „új irányzatáról”; a „Human Relations”- („emberi kapcsolatok”)-ról.
Ipargazdaság, 1960. 10. sz. 35–40. o.
- A tervgazdálkodás konkrét rendszeréről.
Közgazdasági Szemle, 1960. 12. sz. 1422–1438. o.
- Egyéni vagy csoportos teljesítménybérrendszer szalagrendszerű termelésnél.
Munkaügyi Szemle, 1960. 12. sz. 15–22. o.
(Társszerző: Márkus Mária.)
- Az imperializmus társadalmi válsága és a modern polgári szociológia.
Valóság, 1960. 6. sz. 14–22. o.
- A „mikroszociológiáról” és a „szociometriáról”.
Magyar Filozófiai Szemle, 1960. 4. sz. 546–581. o.
- A munkásbérezés rendszere iparunkban.
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1960. 192 o.
- A marxista szociológia tárgyáról és helyéről a társadalomtudományok rendszerében.
Magyar Filozófiai Szemle, 1961. 2. sz. 166–183. o.
- Szociológia és szociográfia.
Valóság, 1961. 3. sz. 6–16. o.
- Fogyasztói érdek és műszaki haladás.
Figyelő, 1961. 18. sz. 3. o.
- Képesség és teljesítmény.
Népszabadság, 1961. június 29.
- Anyagi érdekeltségi rendszerünk és a műszaki fejlesztés.
Társadalmi Szemle, 1961. 10. sz. 32–50. o.
- Munkahelyváltoztatás tényezői.
Figyelő, 1961. 41. sz. 3. o.

⁸ 1961 májástól nincsen az Intézet állományában. Jelenleg az Intézet külső munkatársa.

A modern polgári szociológia és a társadalmi valóság.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1961. 257 o.

A tervgazdálkodás konkrét rendszere kutatásának néhány elméleti és gyakorlati kérdése.

Közgazdasági Szemle, 1961. 12. sz. 1412-1429. o.

A marxista közgazdaságtudomány új hajtása a munkagazdaságtan.

Magyar Tudomány, 1962. 1. sz. 9-16. o.

Hoch Róbert

A bútorkereslet alakulásának becslése a keresletelaszticitási számítások alapján.

MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Évkönyve, II. 1958-59. 303-326. o.

(Társszerzők: Radnóti Eva, Grolmusz Vince.)

A kereslet-vizsgálat módszere a kereskedelemben.

Figyelő, 1959. 37. sz. 4. o.

(Társszerző: Radnóti Eva.)

Áruforgalom a szocializmusban.

= A szocializmus politikai gazdaságtana. Kossuth Kiadó, Bp. 1959. 423-454. o.

A bútorkereslet várható alakulása a második ötéves terv időszakában.

MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Közleményei, Bp. 1959. 6. sz. 61 o.

(Társszerzők: Radnóti Eva, Grolmusz Vince.)

A szocialista áruviszonyokról.

Közgazdasági Szemle, 1960. 1. sz. 51-73. o.

Az indifferencia-felületek elméletének kritikai ismertetése.

Közgazdasági Szemle, 1960. 11. sz. 1305-1324. o.

A kereslet-rugalmasság számításának problémáiról. I. rész.

Textilipari Tervgazdaság, 1961. 7. sz. 5-19. o.

A kereslet-rugalmasság számításának problémáiról. II. rész.

Textilipari Tervgazdaság, 1961. 8. sz. 5-22. o.

A fogyasztás összetételének hatása a reáljövedelem-alakulás mérésére.

Statisztikai Tudományos Konferencia. Budapest, 1961. Sokszorosítás.

A kereslet szerkezete és a jövedelem alakulása.

Kandidátusi disszertáció. Bp. 1961. 276 o. Kézirat.

Horváth Lajos

Az anyagi érdekelttség elvének alkalmazása a mezőgazdasági termelőszövetkezetek fejlesztésében.

MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Évkönyve, II. 1958-59. 167-198. o.

A munkatermelékenység nemzetközi összehasonlítása a mezőgazdaságban. Referátum a munkatermelékenység kérdéseiről tartott tudományos konferencián. Budapest, 1959. Sokszorosítás.

Scientific conference on the problem of productivity in agriculture.

Hungarian Agricultural Review, 1960. 1. sz. 1-3. o.

A jövedelemelosztás fejlődése a Szovjetunió kolchozaiban.

MSZT Kiadás. Országos Mezőgazdasági Konferencia, Szolnok. 1960.

Tökéletesítik a jövedelemelosztást a termelőszövetkezetek.

Figyelő, 1960. 21. sz. 5. o.

A mezőgazdasági vizsgálatok hatékonysága.

Népi Ellenőrzés, 1960. 9. sz. 4-6. o.

A jövedelemelosztás újabb módszerei a termelőszövetkezetekben.

Állam és Igazgatás, 1960. 12. sz. 906-919. o.

Nekotoriye ekonomiceszkije voproszi razpredelenija dohodov v proizvodstvennüh kooperativah.

= Materialü po ekonomiceszkim voproszam szeszszii Vengerszkoj Akademii Nauk, Bp. 1960. 80-93. o. Sokszorosítás.

A termelőszövetkezetek jövedelemrészeseledésének formái és módszerei. (XII. fejezet) 321-346. o.

= A termelőszövetkezetek gazdálkodása. Szerk.: - -.

Írta: Szerzői munkaközösség.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1961. 374 o.

A területi elhelyezés munkálatainak lépcsői. (Hozzászólás.)

= Területi elhelyezés és üzemi specializálás a mezőgazdaságban.

(A Magyar Közgazdasági Társaság Mezőgazdasági Szakosztályán 1961. január 25-én rendezett ankét vitaanyaga.)

Mezőgazdasági Kiadó, Bp. 1961. 135-138. o.

- Jövedelmek a munkabéren felül.
Kossuth Kiadó, Bp. 1960. 317 o.
(Társszerző: Berényi József.)
- A munkások-alkalmazottak és a parasztság életszínvonalának összehasonlítása.
MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Évkönyve, II. 1958-59. 235-252. o.
- A társadalmi fogyasztás tervezésének egyes kérdései.
Pénzügy és Számvitel, 1959. 9. sz. 334-339. o.
- Az életszínvonal nemzetközi összehasonlításának néhány kérdése.
Közgazdasági Szemle, 1959. 12. sz. 1280-1294. o.
- Az életszínvonal nemzetközi összehasonlításáról.
Népszabadság, 1960. április 13.
- Az ipari dolgozók béren felüli jövedelmei Magyarországon és néhány nyugati országban.
Ipargazdaság, 1960. 8-9. sz. 27-32. o.
- Az életszínvonal távlati tervezésének egyes kérdései.
Közgazdasági Szemle, 1961. 1. sz. 99-106. o.
(Társszerző: Schmidt Ádám.)
- Jövedelmek a munkabéren felül.
Figyelő, 1961. 12. sz. 3. o.
(Társszerző: Berényi József.)
- Die Perspektivplanung der Entwicklung des Verhältnisses zwischen der Verteilung nach den Leistungen bzw. nach den Bedürfnissen.
= Fragen des Lebensstandards. Berlin, 1961. Die Wirtschaft. 48-52. o. (Schriftenreihe Volkswirtschaftsplanung H. 10.).
(Társszerző: Schmidt Ádám.)
- Előszó.
= Gergely István: Tiszta jövedelem a szocialista iparban.
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1961. 3-4. o.

Kacsenyák Ferenc

- A kétmillió Budapest.
Bélpolitikai Szemle, 1959. 10. 55-63. o.
- A lakásépítés finanszírozásának módszerei.
MTA Közgazdaságtudományi Intézete, Általános Osztály.
Bp. 1960. 102 o. Sokszorosítás.
- A lakásépítés finanszírozásának néhány kérdése.
Közgazdasági Szemle, 1960. 12. sz. 1389-1404. o.
- A lakásépítés finanszírozásának néhány kérdése Magyarországon.
MTA Közgazdaságtudományi Intézete, Bp. 1960. 37 o. Sokszorosítás.
(Magyar és orosz nyelven.)
- Új lakásokat - vállalati erőből.
Figyelő, 1960. 32. sz. 4. o. (K. F. jelzéssel.)
- O poszczególnych kategoriach budownictwa na Węgrzech wykonywanego z pomocą kredytów państwowych. (Az állami kölcsönrel folyó lakásépítésről.)
Domy Spółdzielcze, 1960. 10. sz.
- Spółdzielczosc mieszkaniowa w Węgierskiej Republice Ludowej. (Szövetkezeti lakásépítés a Magyar Népköztársaságban.)
Spółdzielcze osiedle mieszkaniowe, Warszawa, 1961.
- Beszámoló az 1960 szeptemberében tartott varsói nemzetközi lakásépítési konferenciáról.
MTA Közgazdaságtudományi Intézete, Általános Osztály.
Bp. 1961. 38. o. Sokszorosítás.
- Jegyzetek egy tanulmányútról. A lakásépítés irányai Lengyelországban.
Közalkalmazott, 1961. február.
- A lakásépítés finanszírozásának módszerei és egyes közgazdasági problémái.
MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Közleményei, Bp. 1961. 15. sz. 70 o.
- Lakásépítkezés a Szovjetunióban.
Népszabadság, 1962. február 24.

Kelemen Zoltán

- Az anyagi érdekeltség és a munkaszervezet összefüggései a termelőszövetkezetekben.
MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Évkönyve, II. 1958-59. 199-210. o.

- A munka termelékenysége tervezése a mezőgazdaságban. Referátum a munkatermelékenység kérdéseiről tartott tudományos konferencián. Budapest, 1959. Sokszorosítás.
- A gépállomások gazdasági tevékenysége. (1950–1955.)
- MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Közleményei, Bp. 1960. 8. sz. 71 o.
- Hogyan gépesítsen a termelőszövetkezet?
- (A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat kiadványa oktatási célra aktívái részére.)
- Bp. 1961. 40 o. Sokszorítás.

Komló László

- A kolhoztagok jövedelemrészeseződésének új vonásai.
- Közgazdasági Szemle, 1960. 1. sz. 98–107. o.
- A termelőszövetkezeti jövedelemrészesezési formák.
- Közgazdasági Szemle, 1960. 4. sz. 469–482. o.
- A munka értékelési módjai és azok történeti fejlődése a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben.
- Munkaügyi Szemle, 1960. 7. sz. 8–12. o.
- A termelőszövetkezeti munkák értékelési módjainak közgazdasági összefüggései.
- Munkaügyi Szemle, 1960. 8. sz. 12–19. o.
- A termelőszövetkezeti munkák értékelési módjainak üzemi vonatkozásai.
- Munkaügyi Szemle, 1960. 9. sz. 19–24. o.; 1960. 10. sz. 27–30. o.
- A munkák osztályozása és értékelése a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben.
- Közgazdasági Szemle, 1960. 10. sz. 1149–1159. o.
- A garantált és pénzbeni jövedelemrészesezés jelentősége a termelőszövetkezeti tagoknál.
- Munkaügyi Szemle, 1960. 12. sz. 30–38. o.
- A termelőszövetkezeti jövedelemrészesezés kérdései.
- Kandidátusi disszertáció, Bp. 1960. 459 o. *Kézirat.*
- Teljesítménynormák a termelőszövetkezetekben.
- Közgazdasági Szemle, 1961. 3. sz. 329–341. o.
- A termelőszövetkezetek rövidlejárátú hitelezése.
- Közgazdasági Szemle, 1961. 8–9. sz. 971–981. o.
- A termelőszövetkezeti garantált és pénzbeni jövedelemrészesezés üzemi és népgazdasági jelentősége.
- Munkaügyi Szemle, 1961. 2. sz. 18–23. o.
- Munkaegység és pénzbeli értékelés.
- Figyelő, 1961. 23. sz. 7. o.
- Új felvásárlási rendszer a Szovjetunióban.
- Figyelő, 1961. 29. sz. 7. o.
- A garantált és a pénzbeni munkadíjazás hatása a gazdálkodás színvonalára és a termelésre. I–II. rész.
- Magyar Mezőgazdaság, 1962. 10. sz. 4. o.; 1962. 12. sz. 6. o.

Kondor György

- Az ágazati kapcsolatok mérlege és a termelőágak közötti közvetett összefüggések.
- MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Évkönyve, II. 1958–59. 107–131. o.
- (Társszerző: Simon György.)
- Eljárások a leggazdaságosabb cukorrépaszállítási és -feldolgozási program megállapítására.
- Közgazdasági Szemle, 1959. 11. sz. 1184–1201. o.
- A külkereskedelmi kapcsolatok optimalizálása.
- Közgazdasági Szemle, 1960. 7. sz. 822–839. o.
- (Társszerző: Simon György.)
- Az ágazati kapcsolatok mérlege és a tervezés egyes kérdései. (Iparági és kombinált mérlegek.)
- MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Közleményei, Bp. 1961. 12. sz. 111 o.
- (Társszerző: Simon György.)
- A gazdasági részfolyamatok népgazdasági összefüggéseinek elemzési és tervezési módszereiről.
- Közgazdasági Szemle, 1961. 3. sz. 312–328. o.
- (Társszerző: Simon György.)
- Ágazati kapcsolati részmérlegek és kombinált alkalmazásuk.
- Közgazdasági Szemle, 1961. 6. sz. 684–701. o.
- (Társszerző: Simon György.)
- A cukorrépaszállítás és -feldolgozás optimális programjának meghatározásáról.
- Elelmzési Ipar, 1961. 2. sz. 61–65. o.
- (Társszerző: Dr. Kupcsik József.)

- Kantorovics L. V.: Az erőforrások legjobb felhasználásának gazdasági számítása. (Könyvismertetés.)
Közgazdasági Szemle, 1962. 1. sz. 121–127. o.
(Társszerző: Simon György.)
- A lineáris programozás multiplex módszerének vázlatos ismertetése.
MTA Számítástechnikai Központ (Operáció-kutatási szeminárium),
Bp. 1962. 20 o. Sokszorosítás.

Kovács Csaba⁹

- A termelőszövetkezeti jövedelemrészesedés módjai.
Kossuth Kiadó, Bp. 1961. 248 o.
(Társszerzők: Augusztinovics Győző, Csákány István.)

László János¹⁰

- Az árarányok szerepe a mezőgazdasági termelés irányításában.
Közgazdasági Szemle, 1961. 7. sz. 803–816. o.

Lukács László

- Xiongyali jingji qingkuang di ruogan wenti. (A magyar népgazdaság helyzetének néhány kérdése.)
Akadémiai Kiadó, Peking, 1959. 21 o.
- Módszerek a gazdaságilag optimális nyersvas- és acélgyártási technológia meghatározására.
Közgazdasági Szemle, 1960. 8–9. sz. 1009–1025. o.
- Ipar- és üzemgazdaságtani tudományos ülészek Miskolcon.
Közgazdasági Szemle, 1960. 8–9. sz. 1105–1107. o.
- A beruházások gazdasági hatékonysága.
Közgazdasági Szemle, 1960. 12. sz. 1509–1511. o.
- A beruházásgazdaságossági számítások megalapozásának és felhasználásának problémái.
MTA Közgazdaságtudományi Intézete, Ipari Osztály. Bp. 1961. 263 o. Sokszorosítás.
- A beruházások gazdasági hatékonysága. (Könyvismertetés.)
Közgazdasági Szemle, 1961. 3. sz. 376–377. o.
- Az ipari beruházások és felújítások finanszírozása. (Könyvismertetés.)
Közgazdasági Szemle, 1961. 7. sz. 888–890. o.
- Távlati kutatási feladatok a beruházások gazdaságossági számításainak jobb megalapozására.
Közgazdasági Szemle, 1961. 8–9. sz. 946–959. o.
- Analytic approaches to technology optimization in ferrous metallurgy.
Periodica Polytechnica Engineering, 1961. Vol. 5. No. 3. 263–293. o.

Makaruk Ludwik

- A Lengyel Egyesült Munkáspárt III. kongresszusa.
Társadalmi Szemle, 1959. 4. sz. 84–89. o.
- A munkatermelékenység alakulása a magyar mezőgazdaságban.
Referátum a munkatermelékenység kérdéséről tartott tudományos konferencián.
Budapest, 1959. Sokszorosítás.
(Társszerző: Siebenfreud Kurt.)

Molnár Ferenc

- A felhalmozás néhány főbb problémája a fejletlen országokban.
MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Évkönyve, II. 1958–59. 91–106. o.
- Kína és India gazdasági fejlődésének összehasonlító vizsgálata.
MTA Közgazdaságtudományi Intézete, Nemzetközi Osztály. Bp. 1960. 157 o. Sokszorosítás.
(Társszerző: Tólas Barna.)
- A tőkésországok gazdasági helyzete 1960-ban és 1961 elején. (M. F. jelzéssel.)
Közgazdasági Szemle, 1961. 11. sz. 1378–1384. o.
- A két világpiac közötti gazdasági kapcsolatok kérdései. (Különös tekintettel a KGST-országok és a fejletlen tőkés országok közti kapcsolatokra.)
MTA Közgazdaságtudományi Intézete, Nemzetközi Osztály. Bp. 1962. 95 o. Sokszorosítás.

⁹ 1961 februártól nincsen az Intézet állományában.

¹⁰ 1961 májustól az Intézet állományában.

Nagy Tamás

- Hilferding, R.: A fináncőke. A kapitalizmus legújabb fejlődési szakaszának vizsgálata.
Ford.: Erdős Péter, – –.
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1959. 493 o.
- Az önálló elszámolás.
= A szocializmus politikai gazdaságtana.
Kossuth Kiadó, Bp. 1959. és 1960. 365–393. o.
- Az árak szerepe a szocializmusban.
Kossuth Kiadó, Bp. 1960. 75 o.
- Artermelés és értéktörvény a szocializmusban.
Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Jegyzetei, 1960. 261–313. o.
- A munkásosztály elnyomódásának kérdései a jelenkori kapitalizmusban. (Hozzászólás a vitához.)
Közgazdasági Szemle, 1961. 10. sz. 1215–1243. o.
- Veränderungen in der staatlichen Leitung der Industrie Ungarns.
Wirtschaftswissenschaftliche Informationen, 1961. 16–17. sz. 1–83. o.
(Társszerző: Ozsvald László.)
- V Insztitute Ekonomiki Akademii Nauk Vengrii.
Voproszű Ekonomiki, 1961. 12. sz. 152–153. o.
- Az értéktörvény felfogásának néhány elvi problémája.
Közgazdasági Szemle, 1962. 3. sz. 337–346. o.

Ozsvald László

- A műszaki dolgozók anyagi ösztönzési rendszeréről.
Közgazdasági Szemle, 1960. 10. sz. 1133–1148. o.
- A műszaki dolgozók anyagi ösztönzési rendszerének fejlődése hazánkban.
MTA Közgazdaságtudományi Intézete, Általános Osztály. Bp. 1960. 94 o. Sokszorosítás.
- A technikai fejlesztésre ösztönözzük a műszaki dolgozókat.
Figyelő, 1960. 49. sz. 3. o.
- A műszaki dolgozók anyagi ösztönzési rendszerének fejlődése hazánkban.
Kandidátusi disszertáció, Bp. 1960. 380 o. Kézirat.
- A műszaki dolgozók anyagi ösztönzési rendszere az iparban.
Periodica Polytechnica, 1960. 30–38. o. (Magyar nyelvű különszám.)
- Az anyagi ösztönzésnél érvényesülő egyenlősdiről.
Pártélet, 1961. 2. sz. 25–30. o.
- Ösztönzőbb premizálást.
Népszabadság, 1961. március 30.
- Hegedűs András: A munkásbérezés rendszere iparunkban. (Könyvismertetés.)
Közgazdasági Szemle, 1961. 4. sz. 501–504. o.
- Veränderungen in der staatlichen Leitung der Industrie Ungarns.
Wirtschaftswissenschaftliche Informationen, 1961. 16–17. sz. 1–83. o.
(Társszerző: Nagy Tamás.)

Óze Katalin

- A politikai gazdaságtan problémái.
A Német Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének Évkönyve, 2. kötet.
(Könyvismertetés.)
Közgazdasági Szemle, 1961. 3. sz. 371–375. o.
- A politikai gazdaságtan problémái. A Német Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének Évkönyve, 3. kötet. (Könyvismertetés.)
Közgazdasági Szemle, 1961. 8–9. sz. 1106–1109. o.
- Az osztrák ipar és külkereskedelem fejlődése és szerkezeti változása a második világháború után.
MTA Közgazdaságtudományi Intézete, Nemzetközi Osztály. Bp. 1962. 229. o. Sokszorosítás.

Radnóti Éva

- A bütorkereslet alakulásának becslése a keresletelaszticitási számítások alapján.
MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Évkönyve, II. 1958–59. 303–326. o.
(Társszerzők: Hoch Róbert, Grolmusz Vince.)

A kereslet-vizsgálat módszere a kereskedelemben.

Figyelő, 1959. 37. sz. 4. o.

(Társszerző: Hoch Róbert.)

Széchenyi István: Stádium. (Könyvismertetés.)

Közgazdasági Szemle, 1959. 11. sz. 1254. o.

A bútorkereslet várható alakulása a második öt éves terv időszakában.

MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Közleményei, Bp. 1959. 6. sz. 61 o.

(Társszerzők: Hoch Róbert, Grolmusz Vince.)

Rudolf Hilferding: A finánc-tőke. A kapitalizmus legújabb fejlődési szakaszának vizsgálata. (Könyvismertetés.)

Közgazdasági Szemle, 1960. 6. sz. 770–772. o.

Mátyás Antal: A polgári közgazdaságtan főbb irányzatai a marxizmus létrejötte után. (Könyvismertetés.)

Közgazdasági Szemle, 1960. 7. sz. 898–901. o.

A szocialista újratermelés kérdései. (Könyvismertetés.)

Közgazdasági Szemle, 1961. 5. sz. 626–630. o.

Csikós-Nagy Béla: A szocialista árképzés. (Könyvismertetés.)

Közgazdasági Szemle, 1961. 8–9. sz. 1085–1088. o.

Rédey Aranka

Nagyobb egyéni érdekeltséget a kereskedelemben.

Figyelő, 1960. 37. sz. 3. o.

Az állami belkereskedelem dolgozói anyagi ösztönzésének rendszere.

MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Közleményei, Bp. 1961. 14. sz. 50 o.

Változások a tőkésországok nyersanyag-termelésének szerkezetében.

Közgazdasági Szemle, 1961. 2. sz. 201–210. o.

Redő Éva

A munkanormák és a munkaidővel való tervszerű takarékoság.

Munkaügyi Szemle, 1960. 8. sz. 1–8. o.

Rózsa György¹¹

A világ társadalomtudományi folyóiratainak repertóriuma.

MTA Társadalmi–Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, 1959. 3–4. sz. 423–426. o.

Bibliográfia a munkatermelékenység kérdéseiről.

MTA Közgazdaságtudományi Intézete, Bp. 1959. 110 o. Sokszorosítás.

(Társszerző: Ferenczy Odönné.)

A tudományos és szakkönyvtári munka néhány vonása az NDK-ban.

Könyvtáros, 1959. 8. sz.

(Társszerző: Sz. Németh Mária.)

Az UNESCO közgazdasági bibliográfiájának 5. és 6. kötete. (Könyvismertetés.)

Közgazdasági Szemle, 1959. 10. sz. 1134. o.

A román külkereskedelem 15 éves fejlődése és a Román Népköztársaság gazdasági együttműködése a szocialista országokkal. (Könyvismertetés.)

Külkereskedelem, 1959. 12. sz. 26–28. o.

Tudományos konferencia a munkatermelékenység kérdéseiről.

Magyar Tudomány, 1959. 11. sz. 599–600. o.

Gazdasági-műszaki tájékoztatás az NDK-ban és Csehszlovákiában.

Közgazdasági Szemle, 1960. 1. sz. 114–116. o.

Nyugat-európai gazdasági és külkereskedelmi tájékoztatási intézmények. (Könyvismertetés.)

Külkereskedelem, 1960. 2. sz. 27–28. o.

A magyar közgazdasági könyvkiadás fejlődése.

Közgazdasági Szemle, 1960. 2. sz. 237–246. o.

(Társszerző: Varga Lajos.)

¹¹ 1960 októberig az Intézet munkatársa.

- Társadalomtudományi és közgazdasági tájékoztatás az NDK-ban.
 Magyar Könyvszemle, 1960. 1. sz. 54–57. o.
 Románia gazdasága 1944–1959. (Könyvismertetés.)
 Közgazdasági Szemle, 1960. 3. sz. 383–384. o.
 Új szovjet bibliográfiai tankönyv. (Könyvismertetés.)
 Magyar Könyvszemle, 1960. 1. sz. 84–85. o.
 A Szaltükov-Scsedrin Könyvtár közgazdasági ajánló bibliográfiái. (Könyvismertetés.)
 Magyar Könyvszemle, 1960. 1. sz. 88–89. o.
 Die Hochschullehrer der Wirtschaftswissenschaften ... (Könyvismertetés.)
 Magyar Könyvszemle, 1960. 1. sz. 90. o.
 Román könyvtártudományi kiadványok. (Könyvismertetés.)
 Magyar Könyvszemle, 1960. 1. sz. 92–93. o.
 Nemzetközi élelmészügyi bibliográfia. (Könyvismertetés.)
 Magyar Könyvszemle, 1960. 2. sz. 223. o.
 Repertóriumok a nemzetközi szervezetekről. (Könyvismertetés.)
 Magyar Könyvszemle, 1960. 3. sz. 258–259. o.
 A magyar társadalomtudományok az UNESCO kiadványaiban.
 MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, 1960. 3–4. sz. 325–332. o.
 The scientific symposium on problems connected with the productivity of labour held at the Hungarian Academy of Science.
 International Social Science Journal, 1960. 4. sz. 649–651. o.
 Európai kiadványcsere konferencia Budapesten,
 Magyar Tudomány, 1960. 12. sz. 755–756. o.
 Nemzetközi közgazdasági bibliográfiai sorozatok. (Könyvismertetés.)
 Magyar Könyvszemle, 1960. 4. sz. 475–476. o.
 Az OSZK 1958. évi Évkönyve. (Könyvismertetés.)
 Magyar Könyvszemle, 1960. 4. sz. 470–471. o.
 A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó katalógusa 1955–1959. Szerk.: –.
 Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1960. 153 o.
 (Társszerkesztő: Nagy Lajos.)
 A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára 1826–1960. Szerk.: –.
 Akadémiai Kiadó, Bp. 1960. 109 o.

Sági Márton

- Az állóalakok statisztikai vizsgálatának néhány problémája gépíparunkban. I–II. rész.
 Statisztikai Szemle, 1960. 7. sz. 695–704. o.; 1960. 8–9. sz. 827–840. o.
 Vállalati kiskönyvtár. (Könyvismertetés.)
 Közgazdasági Szemle, 1960. 12. sz. 1500–1508. o.
 Vállalati kiskönyvtár. (Könyvismertetés.)
 Közgazdasági Szemle, 1961. 8–9. sz. 1100–1104. o.
 Az energiamérleg közgazdasági értékelésének egyes kérdései.
 II. Ipari Energiagazdálkodási Konferencia. Budapest, 1961. Sokszorosítás.
 (Társszerző: Cukor György.)

Schmidt Ádám

- A vállalati jövedelemelvonás tervgazdasági funkciói.
 MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Évkönyve, II. 1958–59. 269–286. o.
 Jövedelemelvonási rendszer – árrendszer.
 Közgazdasági Szemle, 1959. 8–9. sz. 876–891. o.
 Die Zeitschrift „Kökgazdasági Szemle”.
 Wirtschaftswissenschaft, 1959. 7. sz. 1094–1102. o.
 (Társszerző: Balázsy Sándor.)
 Az adózás alapkérdései. (Könyvbírálat.)
 Közgazdasági Szemle, 1960. 1. sz. 120–125. o.
 Mi befolyásolja a vállalat gazdasági döntéseit?
 Ipargazdaság, 1960. 2. sz. 1–5. o.
 A műszaki szakemberek utánpótlása. (Könyvbírálat.)
 Közgazdasági Szemle, 1960. 2. sz. 255–257. o.

- A Közgazdaságtudományi Intézet publikációi.
MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, 1960. 1-2. sz. 115-132. o.
- Az adórendszerek fejlődésének tényezői.
Pénzügy és Számvitel, 1960. 10. sz. 377-383. o.
- A költségvetési statisztika néhány kérdése.
Statisztikai Szemle, 1960. 11. sz. 1118-1133. o.
- A tőkes beruházási politika egyes kérdései.
Ipargazdaság, 1960. 12. sz. 33-34. o.
- Beszámoló az 1960. évi lengyelországi tanulmányútról.
MTA Közgazdaságtudományi Intézete, Pénzügyi Osztály. Bp. 1960. 37 o. Sokszorosítás.
- A nettó forgalmi adó. (Adalék a tőkesállamokban alkalmazott adóztatási formák fejlődésének feltárásához.)
MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Közleményei, Bp. 1960. 11. sz. 57 o.
- Az életszínvonal távlati tervezésének egyes kérdései.
Közgazdasági Szemle, 1961. 1. sz. 99-106. o.
(Társszerző: Jávorka Edit.)
- A centralizálás és a decentralizálás egyes kérdései Lengyelországban.
Ipargazdaság, 1961. 4. sz. 25-29. o.
- A személyi jövedelemalakulás tényezőinek és alakulásának egyes kérdései.
Statisztikai Tudományos Konferencia, Budapest, 1961. Sokszorosítás.
- Die Perspektivplanung der Entwicklung des Verhältnisses zwischen der Verteilung nach den Leistungen bzw. nach den Bedürfnissen.
= Fragen des Lebensstandards. Berlin, 1961. Die Wirtschaft. 48-52. o. (Schriftenreihe Volkswirtschaftsplanung H. 10.)
(Társszerző: Jávorka Edit.)
- Az anyagi ösztönzés néhány elhanyagolt kérdéséhez.
Munkügyi Szemle, 1961. 11. sz. 1-5. o.
- A vállalati jövedelemelvonás kérdései.
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1961. 230 o.

Schweitzer Iván

- Figurnov Sz. P.: A reálbér és a dolgozók anyagi jólétének emelkedése a Szovjetunióban. (Könyvismertetés.)
Közgazdasági Szemle, 1961. 6. sz. 759-762. o.

Siebenfreud Kurt

- A munkatermelékenység alakulása a magyar mezőgazdaságban. Referátum a munkatermelékenység kérdéseiről tartott tudományos konferencián. Budapest, 1959. Sokszorosítás.
(Társszerző: Makaruk Ludwik.)

Simon György

- Az ágazati kapcsolatok mérlege és a termelőágak közötti közvetett összefüggések.
MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Évkönyve, II. 1958-59. 107-131. o.
(Társszerző: Kondor György.)
- A komplex gépesítés és az automatizálás a szovjet iparban.
Közgazdasági Szemle, 1959. 12. sz. 1362-1371. o.
- A tudományos műszaki forradalom társadalmi következményei.
Közgazdasági Szemle, 1960. 5. sz. 619-624. o.
- Vita a közgazdaságtudomány időserű feladatairól.
Magyar Tudomány, 1960. 5-6. sz. 353-358. o.
- A külkereskedelmi kapcsolatok optimalizálása.
Közgazdasági Szemle, 1960. 7. sz. 822-839. o.
(Társszerző: Kondor György.)
- A közgazdaságtudomány időserű feladatai. (Friss Istvánnak az MTA 1960. évi nagygyűlése keretében elhangzott előadása, korreferátumok és hozzászólások összefoglaló ismertetése.)
MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, 1960. 3-4. sz. 241-247. o.

- A Szovjetunió gazdasági fejlődése és a két rendszer versenye.
Közgazdasági Szemle, 1960. 11. sz. 1261–1274. o.
- Az ágazati kapcsolatok mérlege és a tervezés egyes kérdései. (Iparági és kombinált mérlegek.)
MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Közleményei, Bp. 1961. 12. sz. 111 o.
(Társszerző: Kondor György.)
- Az ágazati kapcsolatok mérlegének szerepe általában és a beruházások tervezésében. (A Közgazdasági Körben 1960. december 16-án elhangzott előadás.)
Magyar Beruházási Bank, Bp. 1961. 44 o. Sokszorosítás.
- A gazdasági részfolyamatok népgazdasági összefüggéseinek elemzési és tervezési módszereiről.
Közgazdasági Szemle, 1961. 3. sz. 312–328. o.
- Ágazati kapcsolati részmérlegek és kombinált alkalmazásuk.
Közgazdasági Szemle, 1961. 6. sz. 684–701. o.
(Társszerző: Kondor György.)
- Nyemcsinov, V. Sz.: A szovjet közgazdászok eredményei a matematikai módszerek alkalmazásában. (Könyvismertetés.)
Magyar Tudomány, 1961. 7–8. sz. 482–484. o.
- Balansz otraszlevüh szvjazej i koszvennue szvjazi proizvodstvennüh otraszlej.
= Materialü naucsnoj konferencii predsztavitelej insztitotov ekonomiki sztran szocializma v Varsave 19–22. X. 1959. I. tom. 433–456. o.
- Ágazati kapcsolati részmérlegek és kombinált alkalmazásuk néhány kérdése.
Statistikai Tudományos Konferencia, Budapest, 1961. Sokszorosítás.
- Kantorovics, L. V.: Az erőforrások legjobb felhasználásának gazdasági számítása. (Könyvismertetés.)
Közgazdasági Szemle, 1962. 1. sz. 121–127. o.
(Társszerző: Kondor György.)

Sóky Dezső

- A szocialista országok nemzeti jövedelme nemzetközi összehasonlításának néhány problémája.
MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Évkönyve, II. 1958–59. 39–56. o.
- Neszkolko problem szravnenija nacionalnovo duhoda szocialiszticeszkih goszudarsztv.
= Materialü naucsnoj konferencii predsztavitelej insztitotov ekonomiki sztran szocializma v Varsave 19–22. X. 1959. I. tom 499–526. o.
- A fejlett tőkésországok nemzeti termékének összemérése.
Közgazdasági Szemle, 1960. 4. sz. 504–513. o.
- Kocutuch, H.: A beruházások gazdasági hatékonysága. (A beruházások optimális terjedelme.)
(Könyvismertetés.)
Statistikai Szemle, 1960. 7. sz. 766–767. o.
- A Szovjetunió és az Amerikai Egyesült Államok gazdasági mutatóinak összehasonlítása.
Közgazdasági Szemle, 1960. 11. sz. 1357–1365. o.
- A nemzeti jövedelem nemzetközi összemérésének fő problémái.
MTA Közgazdaságtudományi Intézete, Nemzetközi Osztály. Bp. 1960. 196 o. Sokszorosítás.
- A Szovjetunió és az Egyesült Államok gazdasági versenye. (Könyvismertetés.)
Közgazdasági Szemle, 1961. 1. sz. 116–119. o.
- Vita a nemzetközi munkamegosztás problémáiról.
Közgazdasági Szemle, 1961. 2. sz. 224–231. o.
- Mervart, J.: Az árak jelentősége és fejlődése a nemzetközi kereskedelemben. (Könyvismertetés.)
Statistikai Szemle, 1961. 4. sz. 449–451. o.
- Fejlődhet-e gyorsabban az Egyesült Államok gazdasága? (Cikkismertetés.)
Közgazdasági Szemle, 1961. 5. sz. 611–617. o.
- Árak a szocialista világpiacón. (Könyvismertetés.)
Közgazdasági Szemle, 1961. 6. sz. 714–721. o.
- Korunk kapitalizmusáról. (Könyvismertetés.)
Közgazdasági Szemle, 1961. 10. sz. 1247–1252. o.
- A rövidített munkahét megvalósításának tapasztalatai Csehszlovákiában.
Ipargazdaság, 1961. 11. sz. 30–32. o.
- A nemzeti jövedelem nemzetközi összemérésének fő problémái.
Akadémiai Kiadó. Bp. 1962. 125 o.
- Kiss Tibor: A szocialista országok gazdasági együttműködése. (Könyvismertetés.)
Közgazdasági Szemle, 1962. 2. sz. 250–256. o.
(Társszerző: Tóth Barna.)

Szakál Pál

- A termelés és a termelőeszközök fejlődése a magyar mezőgazdaságban 1950–1956 között.
MTA Közgazdaságtudományi Intézete, Mezőgazdasági Osztály. Bp. 1960. 127 o. Sokszorosítás.
A mezőgazdaság műszaki fejlődése és a termelés gazdaságossága.
Közgazdasági Szemle, 1960. 10. sz. 1160–1171. o.
A magyar mezőgazdasági termelés fejlődése 1950–1956 között.
MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Közleményei, Bp. 1961. 16. sz. 41 o.

Tólas Barna

- A kínai gazdaság 1959-ben.
Figyelő, 1959. 38. sz. (-s -a jelzéssel.)
A kínai óriás tíz esztendeje.
Figyelő, 1959. 39. sz. 6–7. o. (-s -a jelzéssel.)
Gansin, G. A.: A Kínai Népköztársaság gazdasága. (Könyvismertetés.)
Közgazdasági Szemle, 1960. 1. sz. 126–127. o.
Kína és India gazdasági fejlődésének összehasonlító vizsgálata.
MTA Közgazdaságtudományi Intézete, Nemzetközi Osztály. Bp. 1960. 157 o. Sokszorosítás.
(Társszerző: Molnár Ferenc.)
Jövedelemrészesezés a kínai falun.
Figyelő, 1961. 40. sz. 7. o. (-s -a jelzéssel.)
Kiss Tibor: A szocialista országok gazdasági együttműködése. (Könyvismertetés.)
Közgazdasági Szemle, 1962. 2. sz. 250–256. o.
(Társszerző: Sóky Dezső.)

Timár János¹²

- A mérnökök és technikusok létszámának távlati tervezése.
MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Evkönyve, II. 1958–59. 133–152. o.
(Társszerző: Cukor György.)
Problémák és feladatok a nők pályaválasztásában.
Magyar Nemzet, 1960. január 25.
Több figyelmet a szakmunkásképző tanfolyamokra.
Figyelő, 1960. 4. sz. 3. o.
Több segítséget a pályaválasztásban.
Népszabadság, 1960. január 31.
Nők az iparban.
Ipargazdaság, 1960. 5. sz. 6–9. o.
A közgazdasági és pedagógiai problémák egysége és ellentmondása az ipari szakmunkás-képzésben.
Iparitanulóképzés, 1960. 3. sz. 2–7. o.
A munkaerőgazdálkodás tervszerűsége – a szakmunkás-szükséglet és -fedezet tervezése.
Közgazdasági Szemle, 1960. 6. sz. 649–669. o.
Az ipari szakmunkások és a tervszerű munkaerőgazdálkodás.
MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Közleményei, Bp. 1960. 10. sz. 71 o.
A népgazdaság ipari szakmunkás-állományának alakulása.
Statistikai Szemle, 1960. 11. sz. 1087–1101. o.
A technikai fejlődés és a szakmunkásképzés.
Figyelő, 1960. 46. sz. 3. o.

Tzortzis Dimitrij¹³

- Vita a jelenkori kapitalizmusról.
Közgazdasági Szemle, 1960. 6. sz. 738–746. o.

¹² 1960 júniustól nincsen az Intézet állományában.

¹³ 1960 decembertől nincsen az Intézet állományában.

- A jövedelmezőség hatása a kukorica- és cukorrépatermelés alakulására.
MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Évkönyve, II. 1958–59. 211–234. o.
(Társszerző: Csendes Béla.)
- A kukoricatermesztés gazdaságossága a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben és az egyéni gazdaságokban.
Közgazdasági Szemle, 1959. 12. sz. 1336–1351. o.
- A jövedelmezőség hatása a kukorica- és a cukorrépatermelésre.
MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Közleményei, Bp. 1960. 7. sz. 124 o.
(Társszerző: Csendes Béla.)
- A vásárlóalap és az árualap gazdasági kérdései. Összeáll.: – –.
Központi Népi Ellenőrzési Bizottság, Bp. 1960. 33 o. (A népi ellenőrzés oktatási anyagai. 3.)
Sokszorosítás.
- Mezőgazdasági jövedelmezőség és termelési struktúra.
Közgazdasági Szemle, 1960. 8–9. sz. 964–982. o.
- A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Évkönyve. 1958. (Könyvismertetés.)
Közgazdasági Szemle, 1960. 2. sz. 247–255. o.
(Társszerző: Esze Zsuzsa.)
- A mezőgazdasági termékek árának megállapításáról.
Az Élet és Tudomány tudományos kalendáriuma, 1961.
Gondolat Kiadó, Bp. 1960. 228–233. o.
- A közgazdasági aspirantúra helyzetéről.
Közgazdasági Szemle, 1961. 3. sz. 357–364. o.
- Ankét a mezőgazdasági termelés specializálásáról és elhelyezéséről.
Közgazdasági Szemle, 1961. 5. sz. 618–620. o.
- Területi elhelyezés és üzemi specializálás a mezőgazdaságban. Szerk.: – –.
Mezőgazdasági Kiadó, Bp. 1961. 165. o.

Varga István

- A fogyasztás és befolyásolásának gazdaságtana. 1–2. köt.
Egyetemi jegyzet. 1959. 231 o. Ugyanez új kiadása, 1960. 310 o.
- Planwirtschaftliche Reformgedanken in Ungarn.
Zeitschrift für die Gesamte Staatswissenschaft, 1959. 4. sz. 685–715. o.
- Szabad javak és gazdasági javak.
Közgazdasági Szemle, 1960. 2. sz. 149–158. o.
- Freie und wirtschaftliche Güter.
Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, 1960. 4. sz. 303–314. o.
- Prinzipielle Fragen der Marktforschung im Sozialismus.
Schmollers Jahrbuch, 1960. 4. sz. 395–432. o.
- A reklám.
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1960. 444 o. + 84 o. melléklet.
- A keresletelaszticitás kérdései.
Közgazdasági Szemle, 1961. 1. sz. 37–49. o.
- A tervezési feladatok fáziskülönbségeit figyelembe vevő tervezési rendszer.
Közgazdasági Szemle, 1961. 7. sz. 788–802. o.
- Demográfiai és gazdasági jelenségek közötti kapcsolatok.
Demográfia, 1961. 3. sz. 279–308. o.
- O badaniach elastycznosci popytu. (A keresletelaszticitás vizsgálata.)
Zycie Gospodarcze, 1961. 10. sz. 2. o.
- O planowaniu perspektywicznym. (A távlati tervezésről.)
Zycie Gospodarcze, 1961. 33. sz. 2. o.
- O reklame socjalistycznej. (A szocialista reklámról.)
Zycie Gospodarcze, 1961. 39. sz. 2. o.
- Werbung im Sozialismus – eine wirtschaftswissenschaftliche Deutung.
Wirtschaftsdienst, 1961. 8. sz. 351–352. o.
- Die perspektivische Absatzplanung im Sozialismus.
GfM Mitteilungen zur Markt- und Absatzforschung. 1961. 2. sz. 41–50. o.

¹⁴ 1961 májustól az Intézet külső munkatársa.

- Die Rolle des Geldes während des Übergangs zum Kommunismus.
Osteuropa, 1961. 10. sz.
- Wirtschafts- und Marktforschung in Ost und West. I-II. Teil.
Schmollers Jahrbuch, 1961. 3. sz. 257-297. o.; 1961. 4. sz. 451-474. o.
- Economic and Market Research in East and West.
Esomar Newsletter, Supplement, 1961. dec. 1-9. o.
- Sozialistische Marktforschungsliteratur.
GMF Mitteilungen zur Markt- und Absatzforschung, 1961. 4. sz. 93-110. o.
- Über Probleme der Nachfrageelastizitäten mit besonderer Berücksichtigung der Volkswirtschaftsplanung in sozialistischen Ländern.
Economica Internazionale, 1961. 4. sz. 633-654. o.
- Die Operationsforschung im Sozialismus.
Unternehmungsforschung, 1961. 4. sz. 227-233. o.
- Korreferátum az MTA Demográfiai Elnökségi Bizottságának egyes foglalkoztatottsági problémákról a 20 éves terv időszakában.
Demográfia, 1962. 1. sz. 126. o.
- Vergleich der Markt- und Wirtschaftsforschung zwischen Ost und West.
Hamburgisches Welt-Wirtschafts-Archiv, Hamburg. 1961. 23 o.
- Petur László: Egy ország eladó.
Minerva, Bp. 1961. 390 o. (Lektor.)
- Nagy Ernő-Klár János: Magyar-német műszaki szótár.
Terra Kiadó, Bp. 1961. 1168 o. (Munkatárs.)
- Ország László: Angol-magyar szótár.
Akadémiai Kiadó, Bp. 1960. 2336 o. (Munkatárs.)
- Economic and market research in East and West.
Studi e Ricerche, 1962. 1. sz. 50-62. o. Olasz nyelven: 63-75. o.
- Economic and social consequences of disarmament.
Moscow News, 1962. március 17.
- Les conséquences économiques et sociales du disarmament.
Nouvelles de Moscou, 1962. március 17.

Vargha László

- Dr. Sin István: A gazdálkodási eredmény vizsgálata a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben.
(Könyvismertetés.)
Közgazdasági Szemle, 1959. 1. sz. 108-109. o.

Vasziliu Jorgosz¹⁵

- Az állam gazdasági beavatkozásának eszközei Angliában.
MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Közleményei, Bp. 1961. 13. sz. 94 o.

Zsukova Irina

- A szerződéses növénytermeltetés szerepe a mezőgazdasági termékek állami begyűjtésében.
Kandidátusi disszertáció, Bp. 1960. 240 o. Kézirat.
- A hatékonyság értékeléséről. (Szemle.)
Közgazdasági Szemle, 1961. 2. sz. 198-200. o.

¹⁵ 1960 márciustól nincsen az Intézet állományában.

A KÖZGAZDASÁGI SZEMLE MUNKÁJÁRÓL

Az Intézet elméleti folyóiratának helyzetét és munkáját elsősorban a megjelent cikkek számából és összetételéből, valamint eszmei, politikai és szakmai színvonalából ítéltük meg.

A legutóbbi két és fél évben (1959 októberétől 1962 márciusáig) összesen 5336 oldal terjedelemben, változatos témakörökben megjelent 239 fő- és szemle cikk lényegében a közgazdaságtudomány csaknem minden területét érinti.

A tanulmányok összetétele nagyjában-egészében megegyezik a korábbi években kialakult arányokkal. Mintegy 40 tiszta elméleti cikk jelent meg; közülük 20 tanulmány foglalkozott a szocializmus politikai gazdaságtanának elvi kérdéseivel (legtöbb a szocializmusbeli ár- és értékviszonyokkal). Az elméleti kutatómunkának a mai problémák felé való fordulásával indokolható, hogy az említett időszakban a korábbinál kevesebb elmélettörténeti cikket jelentettünk meg (mindössze 5-öt), és csupán 3 gazdaságtörténeti tanulmányt közöltünk.

A lap eszmei politikai színvonalának emeléséhez jelentősen hozzájárult az SZKP XXII. kongresszusához kapcsolódó, a programban és a kongresszuson fölvetett elméleti és gazdasági kérdéseket elemző hat tanulmány megjelentetése. E témakörből, a kommunizmus építésének feladatairól a következő időszakban további írásokat kívánunk közölni.

A korábbinál sokkal nagyobb helyet kaptak a Közgazdasági Szemlében a népgazdaság irányításának, tervezésének, a gazdasági mechanizmusnak, a gazdasági folyamatok elemzésére felhasználható új statisztikai és matematikai módszerek alkalmazásának, valamint a gazdaságossági számításoknak a problémáival foglalkozó módszertani és elvi jellegű tanulmányok. E témakörben több mint 40 cikket jelentettünk meg. (Ezeknek mintegy fele a gazdaságossági számítások eredményeit ismerteti, s legtöbbször a beruházások, a műszaki fejlesztés és a külkereskedelem gazdaságossági problémáit taglalja.) Ezek a zömében színvonalas tanulmányok annak a komoly kutatómunkának az eredményeit tükrözik, amely jelentősen hozzájárult a gazdasági irányítás és a népgazdasági tervezés módszereinek a tökéletesítéséhez.

Öröndöletesen megnőtt a népgazdasági éves, öt éves és távlati tervek előirányzatait elemző és az időszaki gazdaságpolitikai problémákat fölvető tanulmányok száma és aránya (35 cikk, 15%). Az 1961. év ősze óta például sorozatosan közöljük a népgazdaság különféle ágazatainak, a különféle iparágaknak II. öt éves tervét ismertető és elemző cikkeket. Az állóeszköz-gazdálkodás, a műszaki fejlesztés, a munkaerőgazdálkodás és a termelékenység kérdéseiről további 12 tanulmányt közöltünk.

A mezőgazdaság szocialista átalakításának napi feladataival összefüggésben szép számmal jelentettünk meg olyan cikkeket, amelyek a termelőszövetkezeti gazdálkodás konkrét problémáit tárgyalják. A mezőgazdaság területét érintő tanulmányok közül 18 foglalkozott a termelőszövetkezeti jövedelemelosztás, munkadíjazás, munkaszervezés, pénzgazdálkodás, gépesítés, beruházás, vezetés és gazdaságirányítás gyakorlati és elméleti problémáival.

A Szovjetunió és a népi demokratikus országok fejlődéséről, a szocialista tábor együttműködéséről, a nemzetközi munkamegosztásról, valamint a két rendszer gazdasági versenyeről összesen 20 tanulmány jelent meg. A gazdaságilag gyengén fejlett országok helyzetéről és gazdasági problémáiról 5, a tőkésországok gazdaságáról 20 cikket közöltünk. Elvértve közöltünk egy-egy írást a népgazdaság valamely részterületét érintő kérdéssről: egyebek közt a belkereskedelmi értékesítési módszerekről, a lakásviszonyokról, a budapesti közlekedésről, az öntözésről, a szövetkezeti iparról, a földművelőszövetkezetekről, a szolgáltatásokról.

A lap szerzői gárdája néhány új, fiatal szerző bekapcsolódásával tovább bővült. Ezenkívül lényegesen több cikket jelentettünk meg külföldi szerzők tollából. Általában minden második számunk

ban közreadunk egy-egy – más országok (leginkább a Szovjetunió) elméleti folyóiratában megjelent – érdekesebb tanulmányt. Ezek a cikkek a lap elméleti rovatát erősítették.

A lap szerkezete, rovatbeosztása csak annyiban tér el a korábbitól, hogy az olyan írásokat, amelyek a közgazdaságtudomány egy-egy fontosabb területén fellendíthetik a vita kibontakozását, most külön rovatban: a „Vita” rovatban hozzuk, hogy ezzel is fölkeltsük az érdeklődést egy-egy érdekesebb elméleti probléma iránt. A „Tudományos tájékoztató” rovatot az utóbbi 3 évben rendszerezítettük. Recenziót közlünk – bár nem elég gyorsan – csaknem minden jelentősebb hazai szakkönyvről és – kisebb számban – a hazai olvasóközönség érdeklődésére leginkább számot tartó külföldi szakirodalomról. A legutóbbi két és fél évben 70 könyvet ismertettünk, ebből 51 hazai szerző munkája volt.

(J. A.)

A KÖZGAZDASÁGI SZEMLE MUNKATÁRSAINAK PUBLIKÁCIÓI

Balázs Sándor

- Gazdaságossági számítások a külkereskedelemben. Népszabadság, 1960. február 11.
Közgazdaságtudományi előadások a Magyar Tudományos Akadémia 1960. évi nagygyűlésén (Társ-szerző: Jónás Anna). Közgazdasági Szemle, 1960. 6. sz. 651–667. o.
A német szociáldemokrácia godesbergi programja. Közgazdasági Szemle, 1960. 8–9. sz. 1051–1066. o.
A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem 1960. évi tudományos ülésszaka. Közgazdasági Szemle, 1960. 8–9. sz. 1087–1105. o.
Mikor gazdaságos a kutatómunka? Figyelő, 1960. 34. sz. 3. o.
A szocialista nemzetközi munkamegosztás időszerű kérdései. Közgazdasági Szemle, 1960. 10. sz. 1201–1210. o.
Doktori értekezés vitája. Közgazdasági Szemle, 1960. 10. sz. 1232–1240. o.
A nyugatnémet neokolonializmus gazdasági vonatkozásai. Közgazdasági Szemle, 1961. 6. sz. 732–739. o.
A tudományos kutatómunka szervezésének és gazdaságosságának néhány kérdése (Társ-szerző: Varga György). Közgazdasági Szemle, 1961. 7. sz. 817–838. o.
Kandidátusi értekezés vitája. Közgazdasági Szemle, 1961. 7. és 8–9. sz. 882–886. o.; 1072–1085. o.
A szocialista világgazdasági rendszer fejlődésének követelményei és irányai. Közgazdasági Szemle, 1961. 12. sz. 1478–1486. o.
Szerszámgépgyártásunk helyzete és fejlődésének fő irányai a második öt éves tervben. (Társ-szerző: Kertész László.) Közgazdasági Szemle, 1962. 3. sz. 276–291. o.

Jónás Anna

- Közgazdaságtudományi előadások a Magyar Tudományos Akadémia 1960. évi nagygyűlésén. (Ismer-tetés. Társ-szerző: Balázs Sándor.) Közgazdasági Szemle, 1960. 6. sz. 651–667. o.
Kandidátusi értekezések vitája (Társ-szerző: Esze Zsuzsa.) Közgazdasági Szemle, 1960. 10. sz. 1240–1250. o.
Kandidátusi értekezések vitája. (Társ-szerzők: Esze Zsuzsa, Szabó József.) Közgazdasági Szemle, 1961. 2. sz. 236–247. o.

Ripp Géza

- A munkásosztály elnyomódása a kapitalizmusban és a jelenkori reformizmus. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1960. 191 o.
A munkásosztály elnyomódásának kérdései a jelenkori kapitalizmusban. (Hozzászólás a vitához.) Közgazdasági Szemle, 1961. 10. sz. 1215–1243. o.
A munkaerő értéke és az elnyomódás. Megjelent: Korunk kapitalizmusa I. kötetében. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1961. 183–187. o.
„Demokratikus szocializmus” és marxizmus. Társadalmi Szemle, 1960. 8–9. sz. 51–73. o.
A „bőség társadalma” és a koegzisztencia ideológiai problémái. Társadalmi Szemle, 1961. 5. sz. 71–89. o.
Két rendszer – a fejlődés két irányzata. Népszabadság, 1961. november 18.

D. Szabó József

- A beruházások gazdaságossága és a népgazdaság arányos fejlesztése. Közgazdasági Szemle, 1960. 1. sz. 23–34. o.
- Az új beruházások hatása a nemzeti jövedelemre és a népgazdaság szerkezetére. Figyelő, 1960. 5. sz. 3–4. o.
- Kandidátusi értekezések vitája. Közgazdasági Szemle, 1961. 2. sz. 236–247. o. (Társszerzők: Esze Zsuzsa, Jónás Anna.)
- A kommunista építés húszéves programjának fő gazdasági feladatairól. Közgazdasági Szemle, 1962. 1. sz. 1–19. o.
- A Szovjetunió győzelmének fő tényezői a gazdasági versenyben. Népszabadság, 1962. február 3.

Szamuely László

- A keynesi foglalkoztatottsági és újratermelési elmélet fő vonásai. Közgazdasági Szemle, 1961. 5. sz. 337–356. o.
- Ocserk vszeobsej tyeorii zanyatosztyi Dzs. M. Keinsza. Periodica Polytechnica, 1961. Vol. 5. No. 3.
- Kandidátusi értekezések vitája. Közgazdasági Szemle, 1961. 8–9., 11. sz. 1072–1085. o.; 1385–1387. o.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK KIADVÁNYAI

(1959. VII. 1. — 1962. III. 31.)

I. Monográfiák

- Augusztinovics Gy. – Csákány L. – Kovács Cs.: A termelőszövetkezeti jövedelemrészesedés módjai.* Budapest, 1961. Kossuth K. 248 o.
- Gergely I.: Tiszta jövedelem a szocialista iparban.* Budapest, 1961. Közgazdasági és Jogi K. 363 o.
- Hegedűs A.: A munkásbérezés rendszere iparunkban.* Budapest, 1960. Közgazdasági és Jogi K. 189 o.
- Jávorka E. – Berényi J.: Jövedelmek a munkabéren felül.* Budapest, 1960. Kossuth K. 316 o.
- Schmidt A.: A vállalati jövedelemelvonás kérdései.* Budapest, 1961. Közgazdasági és Jogi K. 231 o.
- Sóky D.: A nemzeti jövedelem nemzetközi összemérése.* Budapest, 1962. Akadémiai K. 123 o.

II. A Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének Közleményei

6. sz. *Hoch R. – Radnóti É. – Grolmusz V.: A bútorkereslet várható alakulása a második ötéves terv időszakában.* Budapest, 1959. Közgazdasági és Jogi K. 61 o.
7. sz. *Csendes B. – Vági F.: A jövedelmezőség hatása a kukorica és a cukorrépa termelésre.* Budapest, 1960. Közgazdasági és Jogi K. 62 o.
8. sz. *Kelemen Z.: A gépállomások gazdasági tevékenysége (1950–1955).* Budapest, 1960. Közgazdasági és Jogi K. 71 o.
9. sz. *Cukor Gy. – Román Z.: Az ágazati kapcsolatok mérlegének felhasználása az ipar ágazati szerkezetének vizsgálatára és tervezésére.* Budapest, 1960. Közgazdasági és Jogi K. 85 o.
10. sz. *Timár J.: Az ipari szakmunkások és a tervszerű munkaerőgazdálkodás.* Budapest, 1960. Közgazdasági és Jogi K. 75 o.
11. sz. *Schmidt A.: A nettó forgalmi adó (Adalékok a tőkésállamokban alkalmazott adóztatási formák fejlődésének feltárásához).* Budapest, 1960. Közgazdasági és Jogi K. 57 o.
12. sz. *Simon Gy. – Kondor Gy.: Az ágazati kapcsolatok mérlege és a tervezés egyes kérdései (Iparági és kombinált mérlegek).* Budapest, 1961. Közgazdasági és Jogi K. 111 o.
13. sz. *Vasziliu, J.: Az állam gazdasági beavatkozásának eszközei Angliában.* Budapest, 1961. Közgazdasági és Jogi K. 94 o.
14. sz. *Rédey A.: Az állami belkereskedelm dolgozói anyagi ösztönzésének rendszere.* Budapest, 1961. Közgazdasági és Jogi K. 51 o.
15. sz. *Kacsényák F.: A lakásépítés finanszírozásának módszerei és egyes közgazdasági problémái.* Budapest, 1961. Közgazdasági és Jogi K. 72 o.
16. sz. *Szakál P.: A magyar mezőgazdasági termelés fejlődése 1950–56 között.* Budapest, 1961. Közgazdasági és Jogi K. 42 o.

III. Evkönyvek

- A Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének Evkönyve II. 1958–1959. Budapest, 1959. Közgazdasági és Jogi K. 355 o.

IV. Bibliográfiai kiadványok

Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete Könyvtárának kiadványai:

1. *Ferenczy Ö.-né – Rózsa Gy.*: Bibliográfia a munkatermelékenység kérdéseiről. Budapest, 1959. Sokszt. 110 o.

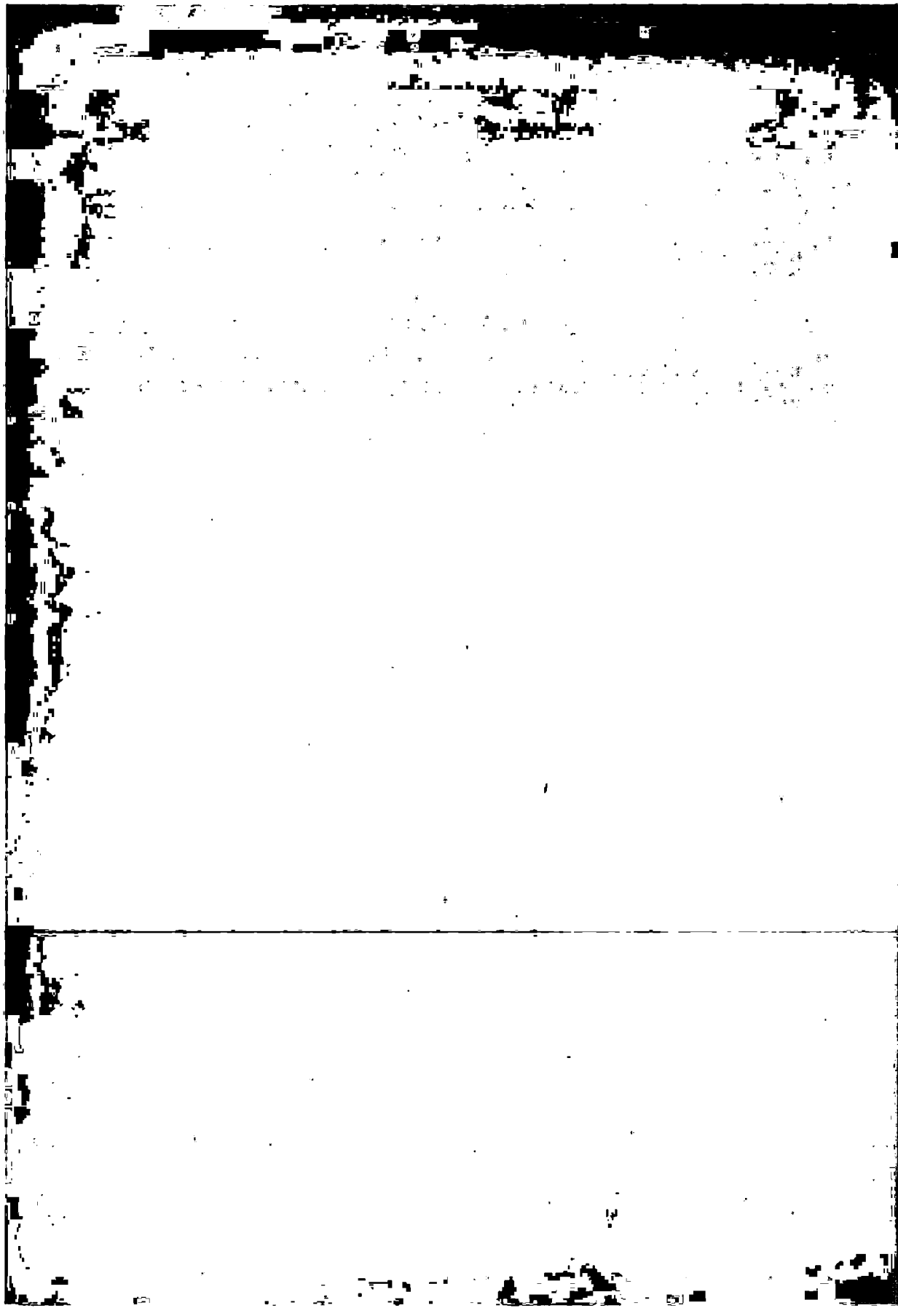
Magyar közgazdasági művek 1957–1959. Bibliográfia. Összeállította: *Dobos R.* Szerkesztette: *Földi T.* Budapest, 1960. Sokszt. 53 o.

Boér A. – Földi T. – Kolos M.: A népgazdaság tervszerű irányításának tökéletesítése. Szakbibliográfia. Budapest, 1961. Közgazdasági és Jogi K. 166 o. (Időszerű gazdasági kérdések irodalma 7–8.)

V. Idegen nyelvű kiadványok

Materialü po ekonomiceszkim voproszám szeszszü Vengerszkoj Akademii Nauk 1960. goda. Budapest, 1960. Sokszt. 122 o.

Cukor Gy.: Questions de la planification en Hongrie. Budapest, 1960. Maison de l'Edition de l'Academie. 122 o.

TARTALOMJEGYZÉK

I. TANULMÁNYOK

<i>Friss István:</i> A Szovjetunió Kommunista Pártja XXII. Kongresszusa és a magyar közgazdaságtudomány	5
<i>Göncöl György:</i> Világpiaci monopólium és tőke kivitel (Adalékok a tőke kivitel elméletéhez)	19
<i>Molnár Ferenc:</i> A két rendszer közti gazdasági kapcsolatok és a világkereskedelem	55
<i>Sóky Dezső – Tólas Barna:</i> A külkereskedelmi struktúra megjavítása – a tőkés gazdasági diszkrimináció elleni harc fontos eszköze	83
<i>Gyenes Antal:</i> A szövetkezeti intézmények társadalmi-gazdasági természete és a lenini szövetkezeti terv	123
<i>Csendes Béla:</i> Belterjesség és jövedelmezőség a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben	151
<i>Vági Ferenc:</i> Az élőmunka értékelése a mezőgazdasági termékek önköltségszámításában	169
<i>Kelemen Zoltán:</i> A gépállomások átszervezésének közgazdasági előfeltételei hazánkban	195
<i>Cukor György:</i> Az energiagazdálkodás és az ipari munka termelékenysége növekedésének összefüggései	219
<i>Lukács László:</i> Összefüggések a beruházások gazdaságossága és az érdekeltég között	235
<i>Burger Kálmánné:</i> A szolgáltatások árpolitikájáról	249
<i>Gergely István:</i> A bank szerepe az anyagi folyamatok pénzügyi ellenőrzésében	279
<i>Schmidt Ádám:</i> A személyi jövedelmek eloszlása a szocializmusban	301
<i>Hoch Róbert:</i> Az indifferencia felületekről szóló tanítás elméleti alapjainak bírálata	331

II. KÖZLEMÉNYEK

A Közgazdaságtudományi Intézet kutatási témái az 1960–1962. években	363
Részvételünk fontosabb hazai tudományos konferenciákon	377
Az Intézet nemzetközi kapcsolatai	378
Könyvtár és dokumentáció	382
Az Intézet munkatársainak publikációs tevékenysége	385
A Közgazdasági Szemle munkájáról	406
A Közgazdasági Szemle munkatársainak publikációi	408
A Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének kiadványai (1959. VII. 1. – 1962. III. 31.)	410

Kiadványszám: K-1541.

Formátum: B/5 — Ivszám: 37,75 A/5 fv (mell. együtt) — Példányszám: 700.

Nyomdába adva: 1962. V. 3. Imprimálva: 1962. IX. 18. Megjelent: 1962. X. 30.

Ez a könyv 5601-54 és 5602-55 szabvány szerint készült.

62/28567. Franklin-nyomda Budapest, VIII., Szentkirályi u. 28.

